БУДІВНИЧИЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

ХРЕСТОМАТІЯ
політологічних статей
ІВАНА ФРАНКА

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служить!
Довершилась Украáїни кривда стара,–
Нам пора для України жить.

Не пора, не пора, не пора
За невігласів лить свою кров
І любити царя, що наш люд обдира,–
Для України наша любов.

Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор!
Най пропаде незгоди проклята мара!
Під України єднаймось прапор!

Бо пора се великая єсть:
У завзятій важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю, і щастя, і честь,
Рідний краю, здобути тобі!

«Національний гимн»
(1880)

«Все, що йде поза рами нації,
се або фарисейство людей,
що інтернаціональними ідеалами
раді би прикрити свої змагання
до панування одної нації над другою,
або хоробливий сентименталізм
фантастів, що раді би широкими
"вселюдськими" фразами покрити
своє духове відчуження
від рідної нації».

«Поза межами можливого»
(1900)

БУДІВНИЧИЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

ХРЕСТОМАТІЯ
політологічних статей
ІВАНА ФРАНКА

150 років
Іванові ФРАНКУ

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»
2006

H. Spencer

БУДІВНИЧИЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

ХРЕСТОМАТІЯ
політологічних статей
Івана Франка

Упорядник
Дмитро Павличко

ББК 84.4УКРІ
Б90

Будучи не тільки пророком нашого національного відродження і визволення, а й аналітиком проблем, що їх необхідно вирішувати відновленій українській державі, Іван Франко в багатьох політологічних трактатах і статтях виступає як проникливий знавець нашої доби, яка для нього була посмертною прийдешністю. Ми живемо в часах, коли здійснюються передбачення українського Мойсея, якому не пощастило увійти до «обітованої» землі, але вдалося збагнути, які перепони стоять перед нашим народом, що прагне здобути не лише державність, а й рівень такого життя й розвитку, коли «етнографічна маса» стає непереборною, світової слави нацією.

Найважливіші твори Івана Франка, які становлять теорію і практичну характеристику української національної ідеї і висувають наймодерніші завдання перед нею, зібрані в цій книжці.

Із радянських видань творів Івана Франка неможливо скласти правдивого уявлення про його державотворчу діяльність. Основою цього збірника стали твори Івана Франка, що їх замовчували, редагували й перекручували радянські ідеологи; надруковані за нових часів ці твори повинні бути душею і свідомістю будівництва української держави, економічного, політичного, європейського поступу нашого народу.

© Павличко Д. В., упорядкування, 2006
© М'ясковська Н. В., Тичиніна О. С., художнє оформлення, 2006
© Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006

ISBN 966-518-372-9

ІВАН ФРАНКО – БУДІВНИЧИЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

І

Двадцяте століття для українського народу – доба двох світових воєн, які розгорталися на його території, ділили на солдатів ворогуючих сторін і змушували йти на безглузду смерть його молоді покоління; доба організованих більшовицькою Москвою голодоморів, насильницьких виселень на Сибір, фізичного винищення найсвідоміших верств нації; доба тотальної русифікації; доба чорнобильської, найбільшої у світі, техногенної катастрофи.

Страшне, може, навіть найжахливіше століття в історії нашого народу. Але саме це століття закінчується перемогою української національної ідеї – проголошенням та утвердженням незалежної Української держави. Може, справді наш народ нагадує кремінь: для того щоб він сипонув іскрами, його треба вдаряти мечем. Власне, жорстока й ненастанна боротьба за свою державність і є головним змістом української історії XX ст. Постання Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки, їх об'єднання та спільна боротьба проти ворогів, постання Закарпатської України, яка першою з усіх держав Європи повела збройну боротьбу проти фашизму, визвольний рух, організований Організацією Українських Націоналістів і уславлений боями Української Повстанської Армії проти гітлерівських і сталінських окупантів, нарешті, очолений українською інтелігенцією рух опору комуністичній владі, який у найвідповідальніші, дев'яності роки XX ст. став Народним

Рухом і створив атмосферу в суспільстві, за якої відновлення Української держави стало неминучим і закономірним фактом,– це шлях до нашої національної незалежності.

На цей столітній найтяжчий шлях український народ вийшов з тих віків, коли його національна ідея тільки набиралася сил, а сам він був бездержавним, але не безпам'ятним. Пам'ять про свою княжу й козацьку державність не дала українству загинути. Та пам'ять жила в мові і в піснях народу, в його багатющій культурі, у творчості його видатних митців. Царська Росія й королівська Польща намагалися обернути українців на людей без вітчизни, а тому все, що творило з них націю, було переслідуване, топтане і якнайжорстокіше нищилося. Але рани, нанесені українству, ніколи не загоювалися, вони боліли й розпалювали віру в перемогу Шевченкових заповітів, у здійснення його національних пророкувань.

Ідеологічна спрямованість українського народу до самостійного політичного життя постійно наростала. Вона готувалася у XIX ст., набувала дедалі більшого розмаху та потенціалу і не була зламана ворогом у XX ст. А не була зламана великою мірою тому, що підготовка українського народу до здобуття своєї державної незалежності була не просто могутніше задекларованою, а й науково обґрунтованою у творчості найвидатнішого нашого письменницького та політичного генія Івана Франка. Він один із перших починає вдивлятися в майбутність нашої нації з глибоко продуманої, історично зумовленої державницької позиції. Він пророкує неминучість унезалежнення України від Росії та Австро-Угорщини. Поняттям «держава» увінчує дух і саме життя свого народу.

Ти мій рід, ти дитина моя,
Ти вся честь моя й слава,
В тобі дух мій, будуче моє,
І краса, і держава.

«Мойсей»

Поетичну творчість Франка за радянських часів постійно намагалися препарувати, але так і не домоглися, щоб вона служила тільки соціальному ідеалові. У XX ст. вона активно впливала на виховання національних почувань за всіх чужинських влад в Україні. А от Франкові політологічні статті й дослідження, передбачливі щодо проблем самого виникнення, зміцнення й розвитку українського державного організму, не були широко відомі; їх знали переважно в колах української інтелектуальної еліти, серед провідників націоналістичного спрямування в Ук-

раїні і в еміграції. Але й там знали їх поверхово, про що свідчить, наприклад, несправедлива критика Франкової творчості з боку теоретика інтегрального націоналізму Д. Донцова.

Дорогоцінні Франкові поради своєму народові, висловлені на початку XX ст., приходять сьогодні до українського читача, переступивши цілий вік і не загубивши своєї актуальності. Власне, в цьому виданні Франкових публіцистичних творів зібрано, на нашу думку, хоч не всі, але найважливіші речі, які переконливо показують його як будівничого української державності.

II

Помилково думати, що заборонювана в СРСР Франкова нищівна критика марксизму вже не на часі,– мовляв, комуністичний світ розпався, а теорія й практика його побудови зазнала краху. Історія знає немало прикладів, коли найреакційніші теорії відроджуються і в нових історичних обставинах починають жити новим життям.

Навпаки, Франкова оцінка марксистської теорії має стати однією з найважливіших засад української державотворчості саме тому, що наша політична незалежність постала на руїнах комуністичного режиму. Є люди, які на тих руїнах готові збирати цеглу й громадити будівельний матеріал для відтворення заваленого дому. До того ж не тільки ми, а й інші народи, що звільнилися від комуністичного ярма, зіткнулися в процесі будівництва демократичних національних держав з проблемою розшарування суспільства, з явищами «дикого» капіталізму, коли нечисленна верства олігархів уже не задовольняється «прихватизованими» капіталами та багатствами, а прагне привласнити собі ще й політичну владу. Від диктатури до диктатури – недалека дорога.

Українська Помаранчева революція, крім усього іншого, була спробою зупинити рух до влади національно безликих колишніх рабів імперії, а тепер могутніх – імператорів бізнесу, котрі державну владу розглядали й розглядають як частину свого підприємництва і свого верховенства в країні. Ту державну владу їм конче потрібно купити або очолити. Пореволюційні події засвідчили, що відокремлення бізнесу від влади, як це було обіцяно на Майдані Незалежності, не сталося. Навпаки, українські олігархи нині якнайповніше увійшли до законодавчої влади. Якщо раніше їм треба було шукати лобістів серед депута-

тів Верховної Ради, платити їм за послуги, то тепер вони самі дбатимуть про свої прибуткові інтереси у парламенті й за його межами.

У ситуації, коли наростає соціальний протест проти групи родин, які сконцентрували у своїх руках понад дев'яносто відсотків колишньої державної власності на засоби виробництва, коли росте безробіття й зубожіння народних мас, важливо збагнути, що повернення до марксизму як до начебто рятівної соціальної релігії означало б для України повернення на дорогу до національної смерті, яку радісним жестом показував нам вождь пролетарської перебудови світу.

Нам треба вдивитися в образ народної держави, де існує спільна власність на всі національні багатства і засоби виробництва,– в цей марксистський ідеал, який Франко описує у своїй найґрунтовнішій соціологічній праці «Що таке поступ?». За часів Франка комуністи лише планували «спорудити» таку державу, але наш письменник, знаючи їхні «архітектурні» проекти, малює нам її порядки та керманичів з такою докладністю, ніби прожив з українським народом десятиліття в Радянському Союзі. Жахливі прикмети комуністичного ладу, який ми пізнали з життя, тільки нетерпимий до неправди і насилля над людиною геній міг видобути зі своїх роздумів про майбутнє.

Ось якою мала бути,– а ми знаємо, що саме такою була,– заповідана Марксом та його учнями державна організація: «...та всеможна сила держави налягала би страшенним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свобідних людей, а лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвою, духовою муштрою, казенною... Народна держава сталась би величезною народною тюрмою». А її вожді «мали би в своїх руках таку величезну власть над життям і долею мільйонів своїх товаришів, якої ніколи не мали найбільші деспоти».

Певна річ, Франко підходить до такого правдивого образу комуністичної держави через дискусію з основоположниками марксизму, яким він, глибокий знавець вселюдської історії, не вірить; він бачить їхню наукову недолугість, обмеженість, однобічність, самовихваляння, зарозумілість і жорстокість.

Франко порівнює, йдучи за брошурою В. Черкезова, текст «Комуністичного маніфесту» з текстом праці Віктора Консідерана «Принципи соціалізму» і виявляє, що творці марксизму черпали (а часом – і крали) ідеї своїх попередників – соціаліс-

тів. Дослідження «Соціалізм і соціал-демократизм» Франко вибудовує таким чином, щоб підтримати нищівні думки В. Черкезова про вчення Маркса і, зрештою, показати, що всевладність держави, діалектичний метод розгляду явищ природи і суспільства, привласнення капіталістом незаплаченої праці робітника, концентрація капіталу, матеріалістичне трактування історії і т. ін.– все це запозичене Марксом з праць попередників або надумане й неправдиве.

Франко заперечує фатальну неодмінність кривавого конфлікту між буржуазією та пролетаріатом. Він пише: «По думці Консідерана, сама буржуазія матиме інтерес у тім, щоб лагодити контрасти, обмежувати анархістичну боротьбу всіх проти усіх, прозваною свобідною конкуренцією, і запобігти руйнуючим кризам та катастрофам».

Франко вказує, що саме цього не міг передбачити «доктринер Маркс», для якого класова боротьба була незмінним, універсальним, жорстоким законом, за яким капіталізм мав бути знищений і мала запанувати назавжди епоха безкласового суспільства.

Історія XX ст. довела, що пролетарські віщуни не вгадали майбутності. Приватновласницький світ змінювався, він створив не ідеальне, але все ж достатньо вільне й демократичне суспільство, що залишило далеко позаду суспільство державного капіталізму, яким, власне, й був «комуністичний рай». Перебудова світу, зорієнтована на державний примус, диктат професійних комуністичних вождів і бюрократів, провалилася. Вона трималася так довго лише тому, що стала маскою імперського духу пролетарських царів Росії, висмоктувала з тої ж Росії та з її колоній-республік і країн так званої соціалістичної співдружності всі сили на озброєння, на велетенські армії, на страхітливу репресивну систему.

Франко не був переконаний, що XX ст., яке він зустрічав антимарксистськими статтями, стане часом реалізації антинаукових та антигуманних візій Маркса, Енгельса, Лассаля, інших німецьких соціалістичних проповідників. Він навіть передбачає – також з геніальною точністю,– що в Європі «марксівський соціал-демократизм» збанкрутує й не матиме успіху. Але в Росії Франко бачить немало прихильників марксизму, і це його тривожить. У статті «Народники і марксисти» він пише: «Дуже сумно, що на сю доктрину ловиться в значній часті гарячіша українська молодь, хоча соціал-демократизм стає ворожо як проти усяких об'явів суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і проти національного українського руху, і з того

погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими й фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті».

У цих словах окреслена жахлива українська правда не лише початку, а й усього XX ст., коли самодержав'я об'єдналося з комуністичними догматами і наш народ не тільки «відвертали від праці на рідному ґрунті», а й масово розстрілювали на засланнях і в тюрмах. Страхом смерті отруювали свідомість ще не заарештованих громадян, обертаючи їх на рабів найкривавішого режиму в людській історії. Треба зазначити, що в марксизмі Франко бачить вплив філософії Геґеля з її возвеличуванням та ідеалізуванням німецької держави. Ідея всевладності держави не була новою, її проголошував ще Платон. Вона неминуче мала сподобатися російським комуністам, особливо Леніну, який припасував диктатуру пролетаріату до могутності чиновників імперії Романових.

Франко замолоду написав немало творів, де змальовано зростання колективної свідомості українського робітництва, масові протести проти капіталістів. Радянська критика бачила в ньому одного з перших світових «пролетарських письменників», але замовчувала, «не помічала» розмежування героїв ранніх оповідань і повістей Франка: гнобителі – чужаки, гноблені – українці.

У творчості Франка періоду «Каменярів» і «Наймита» переважає мотив соціального протесту. Домінує погляд на народ як на виробника тільки матеріальних багатств. Але водночас у його творах росте і розвивається ідеалістичний погляд на народ як передусім творця культурних, духовних, інтелектуальних вартостей, що створюють націю. Не в часи власних Мойсеєвих натхнень, а набагато раніше до Франка приходить переконання, що тільки національна свобода може стати основою соціальної справедливості, а національна держава – основою невмирущості народу. Можливо, останньою краплею, яка спричинилася до остаточного розчарування Франка у марксистських ідеалах, була зрада польських соціалістів на виборах до австрійського парламенту 1895 р., коли вони не підтримали своїх «братів» українців і тим самим продемонстрували, що інтернаціоналізм пролетарів – фікція.

Франкове розуміння нації ґрунтується на незаперечній правді про те, що боротьба за існування в людей відрізняється від такої ж боротьби серед звірів. Матеріалістичне, «шлункове» по-

яснення історії не здатне відповісти на питання про духовну природу людини. А та природа – не в звірячій класовій ненависті, а навпаки, в любові людини до інших людей і насамперед до людей своєї мови, своєї традиції, своєї культури й своєї історії, тобто до своєї національної організації, найвищою формою якої є держава.

Франко розуміє: боротьба за соціальну справедливість – не вигадка Маркса й Енгельса, вона існувала й завжди існуватиме, але «для сучасних і дальших поколінь добре буде, коли буде розбита легенда про їх месіанство й непомилковість, про те, що вони майже з нічого створили "науковий соціалізм" і дали в своїх писаннях нову об'яву, нове євангеліє робочому народові всього світу».

III

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служить!
Довершилась України кривда стара –
Нам пора для України жить.

Бо пора та великая єсть!
У завзятій, важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю, і щастя, і честь,
Рідний краю, здобути тобі!

«Національний гимн», 1880 р.

Українська національна ідея часів нашої бездержавності ніколи не була так чітко, правдиво, безстрашно окреслена, як у цьому творі Франка, що його сам автор перейменував з рядової назви «Не пора» в «Національний гимн». Ідея здобуття самостійної держави тут сформульована не романтично – «Україна воскресне», а реалістично. Щоб Україна встала з мертвих, треба жити для неї, боротися за неї на два фронти – проти московського і польського поневолення. Тут нема нічого образливого ні для росіян, ні для поляків, бо йдеться не про ненависть до народів, а про принизливу, рабську службу українців чужим силам, які століттями розділяли та руйнували «братню» українську націю.

У поезії Франко не розрізняє російського та польського поневолення України, але в наукових студіях висвітлює різницю між ними. Саме ці його екскурси в нашу історію мали б служити відновленій Українській державі в її зарубіжній політиці, щоб

не діяла вона наосліп, добираючи собі партнерів за принципом: хто більший, той важливіший, щоб не піддавалася ілюзіям, що стратегічне партнерство України і Росії та України і Польщі – тотожні поняття.

Ще на початку своєї політичної діяльності Франко декларує своє негативне ставлення і до «російського», і до «австрійського» панславізму. Неперевершений знавець слов'янської історії та культури, політик Франко чудово розуміє, що слов'янське походження українців, поляків і великоросів тільки для наївного мрійника могло бути чимось визначальним і святим у взаєминах держав цих народів. Правителям державних слов'янських народів здавалося, що підкорених слов'ян найлегше довести до асиміляції з їхніми близькомовними етносами. Звідси й походять теорії російських великодержавників про існування «єдиномовного» східнослов'янського етносу, а також подібні твердження польських придворних істориків про українців як про змосковщених ляхів.

Франко розуміє, що царська Росія – це конгломерат насильно завойованих народів Кавказу, Середньої Азії, Сибіру, Прибалтики, серед яких українці, поляки, білоруси та й самі великороси – жертви устрою військової, експансивної наддержави, де все життя регламентоване волею самодержця. «Російський панславізм» у розумінні Франка – брехлива маска співчутливості до поневолених іншими державами слов'ян. Він розуміє, що Австро-Угорщина тільки з мотивів ворожого ставлення до Росії дає своїм слов'янам видимість національної свободи – культурне життя, пресу та освіту рідними мовами, право мати своїх представників у Віденському парламенті,– звісно, лояльних громадян, як правило, палких прихильників цісаря та його місцевої влади. Царську Росію Франко справедливо трактує як похмуру в'язницю народів, де особливо стережуть українців, найчисельнішу поневолену націю, вбачаючи в ній – і небезпідставно – найбільшу загрозу існуванню імперії.

У статті «Дещо про польсько-українські відносини» Франко пише: «Український народ, що налічує близько 20 мільйонів і займає великі простори від Сану до Кубані, перебуває у вкрай ненормальному становищі. Історія останніх сторіч склалася так нещасливо для нього, що він відстав від своїх сусідів щодо розвитку як політичного і суспільного, так і інтелектуального. Поділений на дуже нерівні частини між двома могутніми державами, в одній з яких усіма засобами політичної влади і адміністративного свавілля утримується на рівні вегетування такою мірою, що навіть його мова там є недозволеним плодом».

У статті «Ukraína irredenta», написаній того ж 1895 р., Франко підкреслює різницю між польським та російським гнобленням України. Він пише: «"Московська плеть" була так само дошкульна, як польська нагайка, та тільки гнала українську націю не на шлях поступу і цивілізації, а в безодню темноти і застою. От тим-то не диво, що свідомість національна і політична серед мас українського народу падає, що обсяг його інтересів звужується до границі власної хати, власної громади, що розуміння державного устрою стається так само міфологічне, як релігія, як примітивне розуміння природи».

Перебуваючи у складі Речі Посполитої, Україна зазнавала насамперед релігійних утисків та переслідувань. Нестерпними були знущання над волелюбним козацьким станом, який польська шляхта намагалася впрягти в панщизняну шлею. Визвольні війни гетьмана Хмельницького в глибинній течії були релігійними і тільки в керівного складу козацтва просявали українською державницькою свідомістю. А повстання гетьмана Мазепи вже мало чіткий національно-визвольний характер. Та саме після поразки цього повстання Україна остаточно підпадає під управу царської адміністрації, потрапляє під гніт урядової ненависті до всього українського, яка зростала з приходом до влади кожного нового російського монарха.

А польська шляхта XIX ст. була одержима ідеєю відбудови історичної Польщі «od morza do morza», тобто не тільки на своїй на ті часи розмежованій між Росією, Австрією та Пруссією території, а й на землях споконвічно українських. Франко ґрунтовно аналізує й критикує наміри польської шляхти втягнути український народ у безперспективну, шкідливу для Польщі боротьбу.

Українці не хотіли, але шляхта змушувала їх ставати ворогами польських протиросійських повстань, метою яких була не просто польська свобода, а приєднання до тої нової Польщі українських земель по Дніпро. Франко у статті «Наш погляд на польське питання» пише: «Почуваючи незнищиму і історією в нас виховану ненависть до всякого гніту і насилля, ми бажаємо повної національної і політичної свободи і полякам. Але тільки під тим необхідним условієм, якщо вони раз назавжди зречуться опіки над нами, раз назавжди покинуть думку будувати історичну Польщу на непольських землях, а стануть так само, як і ми, на становищі Польщі чисто етнографічної. Правда, ми знаємо добре, що, відрубно взявши, і наші, і польські сили будуть доволі слабі, але знов і то певна річ, що сила поляків ніколи не буде уґрунтована притиском і винародовленням других

народностей, особливо в теперішніх часах, коли почуття народної самостійності і повної рівноваги починає будитися во всіх і найменших народах: не тільки в русинах, українцях, але і в білорусах, литовцях, естах і др.».

Франкова думка про те, що братні взаємини між українцями та поляками можуть встановитися тільки тоді, коли польська сторона будуватиме власну державу у власних етнографічних кордонах, виявилася пророчою. Сучасна польська політична еліта, хоч не від Франка, а від видатних поляків XX ст. Єжи Гедройця, Збігнєва Бжезінського та Кароля Войтили (Папи Римського Івана Павла II) прийняла ту ж таки його ідею,– відреклась від західноукраїнських земель і Львова. Цим самим польська держава зміцнила свої позиції на східних кордонах. Сьогодні політична мудрість українців і поляків полягає в тому, щоб не «відрубно», а разом використовувати свої спільні сили, здатні змінювати політичний клімат Європи на користь обом народам, незважаючи на те, що роз'єднувало їх у минулому.

Франко показує, що в отруєних шляхетським шовінізмом українсько-польських взаєминах козацьких часів були епізоди протверезіння польських правителів. Була спільна перемога над турецькими арміями під Хотином, під Віднем (від себе додамо – спільна перемога козацьких і польських військ над російськими полчищами під Конотопом), але традиція зневажливого ставлення поляків до українців брала гору. Це відбувалося й на наших очах, коли ідея відновлення Польської держави на землях Галичини й Волині стала головною причиною кривавого зіткнення під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки українських і польських збройних сил, які замість того, щоб спільно стояти проти німецько-фашистської та російсько-більшовицької навали, билися між собою.

Нині рівноправність і добрі партнерські стосунки між Україною і Польщею – надзвичайно важливий історичний факт. Ці стосунки треба зміцнювати й берегти. Але це може вдатися на довгі часи лише за умови, що не буде змінено спільного європейського розвитку України і Польщі.

Революція 1905 р. в Росії надихнула Франка на написання поеми «Мойсей», де в історії походу євреїв з єгипетської неволі до обітованої землі Ханаану зображено український народ, який з московського ярма видобувається на свободу і дістається до своєї обітованої державності. Революція була провісником воєнної бурі, яку передчував і про яку писав Франко ще 1883 р. в статті «Теперішня хвиля а русини». Читаємо: «...швидше чи пізніше великі і грізні випадки пронесуться понад східною

частиною Європи, це нині кожен чує. Що випадки ті відіграються, може, переважно на нашій землі,– це повинні ми чути і знати, на те повинні всіма силами приготовитися».

Наближення бурі відчувала російська імперія. З переляку російська влада починає дозволяти різні рухи – за осучаснення застарілого феодального ладу країни, за національні права пригнічених народів, за конституційне правління і т. ін. Але саме тоді шовіністи підняли крик: «Россия для русских!» (Нам це нагадує часи розвалу «червоної» імперії, коли з'явилися квазіпатріоти типу Жириновського). І саме тоді – йшов уже 1907 р.– Франко озивається статтею «Свобода і автономія», що була передовсім підтримкою «кращих умів Росії», які прагнуть, «ідучи за такими ж умами Західної Європи», звільнити свою вітчизну з «єгипетського ярма», тобто з кайданів шовіністичної великодержавної ідеології.

Розмірковуючи над тим, якою може бути Росія після послаблення в ній всевладності царя, імперського та православного фанатизму, Франко ще раніше, в «Одвертому листі до галицької української молодежі», висловлює геніальне передбачення. Росія може стати краєм ліберального капіталізму, але «доктрина самодержавія і обрусенія дуже легко може подати руку з ліберальним доктринерством: вистачить замість самодержавної особи поставити самодержавну ідею – ідею нероздільності і єдності Росії, непорушності російського самодержавного становища і фундаментального катекзохе́н* державного становища "русскаго", т. є. великоруського народу,– і маємо знов продовження дотеперішньої політики руйнування, визискування та оглуплювання окраїн для добра "центра", маємо національний автократизм у ліберальнім і конституційнім плащі...».

Читаючи ці рядки, впізнаємо комуністичну Росію, тобто СРСР, де республіки змушені були працювати на центр, де руйнація земель та експлуатація неросійських народів була страшнішою, ніж за царя, де й справді ідея нероздільності і єдності підкорених націй була перевтілена в ідею єдиного радянського, певна річ, російськомовного народу. До того ж і роль самодержавної особи в імперії збереглась, як про це писав Франко ще в трактаті «Що таке поступ?». Жоден російський цар не мав стільки влади, скільки мав самодержець «червоної» імперії Й. Сталін.

Каменем спотикання, який найбільшим ворогам і реформаторам «білого» й «червоного» російського імперіалізму заважає не на словах, а насправді звільнити Росію, вдихнути в неї дух демократії і свободи, було і є національне питання. Франко

*Насамперед (*давньогрецьк.*).

пише про це з такою переконаністю, ніби він пережив ті події, що їх судилося переживати нам, коли СРСР почав розвалюватись. Тоді «комуністичний демократ» М. Горбачов та його генерали кинули армію на криваві придушення національних державницьких сил у Баку, Вільнюсі й Тбілісі.

Автори й видавці журналу «Свободная Россия», який виходив у Женеві у 1888–1889 рр., пропагують можливість запровадження політичної свободи в Росії,– звісно, за умови збереження її царських кордонів. Отже, саме так, як розуміли усамостійнення республік останні керівники СРСР. Франко докладно аналізує програму журналу і дивується, що «вона не розглядає як сили окремі від Росії» українців і поляків. «Комуністичні реформатори» СРСР також не розглядали національних республік як щось окреме від Росії, а хотіли, принаймні на словах, дати їм трохи більше свободи. Те, що Україна не прийняла трохи більше свободи як винагороду за повне рабство (а саме так завжди було в наших національних взаєминах з Росією) – це історичний подвиг нашого народу, дозрілого до самостійного державного життя.

Франко сподівався, що Росія може піти шляхом європейських модифікованих французькою антифеодальною революцією, демократизованих монархічних режимів, але, знаючи її імперську природу, не дуже вірив у це. У його поглядах сильнішим було передчуття того, що імперія пристосується до нових умов та існуватиме далі як ізольована від світу, але добре законсервована структура тоталітарної сваволі.

Наші погляди на сформовану після розвалу «червоної» імперії й перефарбовану в царські кольори Росію також об'єктивно суперечливі. З одного боку, згадуючи європейську сутність її класичної та частково дисидентської літератури, філософської думки, започаткованої ще Чаадаєвим, сподіваємося, що Росія стане демократичною державою. Сподіваємось і на те, що неможливо відмежуватися від світу, де першорядне значення мають не збройні сили, а економічні досягнення, які піднімають до одного рівня добробут багатьох розвинених країн і зводять до нуля загрозу воєнних зіткнень між ними.

Але, з другого боку, бачимо, що Росія в новому «конституційному плащі» майже нічим не відрізняється від Росії в «сталінській шинелі». Політика переслідування демократичних сил, придушення національних повстань, економічний тиск на нові сусідні держави продовжується.

Франко розуміє, що неможливо знехтувати політичними та економічними зв'язками України з Росією. Він згадує і про де-

які акції «московського правительства», які, хоч затівалися не з метою допомоги українському народові, але об'єктивно сприяли зростанню нашої національної сили. Так, наприклад, після перемоги Росії в російсько-турецькій війні було усунуто фактор турецької загрози українським землям. Але, згадуючи про це, Франко навіть не припускає, що нам необхідно залишатися в складі Росії. Ми також можемо назвати об'єднання всіх українських земель під сталінським скіпетром дуже важливою для майбутнього визволення України історичною подією. Історія назагал розвивається парадоксальним чином, і те, що робиться сьогодні для життя імперії, завтра може стати смертельним вироком для неї.

Повна незалежність України, її політична самостійність щодо Росії – це те, в що Франко вірить, що обдумує і ненастанно пропагує як ідейний провідник українського народу. Але поки що йде 1907 р. У вже згаданій статті «Свобода і автономія» він пише: «...покликом, нашим під сю пору не може бути ані автономія sans phrase*, ані федералізм sans phrase, але все і всюди: повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національності».

Саме ці тези були стрижневою основою українського руху опору російському «червоному» імперіалізму. Саме з цього розпочинав Народний Рух за перебудову, який розбудив українське суспільство, підняв на боротьбу за проголошення державності весь народ. Ці Франкові тези і нині актуальні для народів Російської Федерації і для самих росіян, адже прибрана в старі строї православ'я, самодержав'я і народності брехня ніколи не стане для них свободою.

Варто нагадати нинішнім апологетам обрусіння України Франкові слова, звернені свого часу до галицьких москвофілів: «Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра... Ми любимо в російській духовній скарбниці... коштовні золоті зерна та пильно відрізняємо їх від полови, від жужелю, від виплодів темноти, назадництва та ненависті, сплоджених довговіковою важкою історією та культурним припізненням Росії».

У статті «Подуви весни в Росії» Франко являє читачеві щонайправдивіший образ імперії, якою керує вже не бездарний, безвольний самодержець, а вихована його попередниками, сказати б, вольовими й талановитими тиранами, бюрократія. Вона грабує національні багатства, придушує найнесміливіші

* Без розмов (*фр.*).

прояви свободолюбного мислення в середовищі інтелігенції, ведучи країну до загибелі. Не радіє з цього Франко. «Великий ти, генію російського народу,– пише він,– і нема тобі рівного серед освічених народів усього світу! Не в розумній самоуправі, не в мужній постанові, не в енергійній та витривалій діяльності, не в завзятій ревності при обстоюванні своїх людських та горожанських прав, не в далекозорій та горожанським духом продиктованій солідарності – ох ні! Великий ти в терпінні, в уляглості, в безоглядному і безтямному самовідреченні, в безмежній незлопам'ятності. Недаром твій чільний письменник і мислитель вискіпав і поклав "во главу угла" всього свого світогляду найабсурднішу, найменше відповідну для європейської вдачі євангельську доктрину "несупротивлення злу"». Писалося це не тільки задля того, щоб явити співчуття великому в терпінні та в незлопам'ятності російському народові, а й задля того, щоб показати ці набуті українським народом від росіян у спільній неволі прикмети.

Це, мабуть, найважливіший висновок з Франкової науки про наше національне відродження: воно немисливе без розриву спорідненості з невільницькою вдачею незлопам'ятного народу, що його «несупротивлення злу» так подобається рабському, пристосовницькому характерові.

Як письменник і мислитель Франко виріс на європейських літературних і філософських традиціях, відомих і його визначним співвітчизникам-попередникам. Але якщо до них Європа приходила через Польщу та Росію, то для нього була вона рідним домом. У культурі континенту Франко – найвидатніший представник української національної духовності. Все, до чого доторкнулося його мудре перо, має світову масштабність, майстерну досконалість, новизну, все перенизане європейськими мотивами і водночас українськими болями та надіями на власну державність.

Франко – великий громадянин Європи. Його творчість – незаперечне право українського народу вільно почуватися й перебувати в центрі європейського життя, бути не чорноробом, а одним із зодчих демократичного континенту.

Як мав би почуватись і поводитись український народ в європейському домі, проникливо вказує Франко в «Протесті галицьких русинів проти мадярського тисячоліття». Він не захоплений австро-угорським конституційним ладом, взагалі не вважає справедливими суспільні взаємини в імперії Габсбургів, але ясно бачить нестримний дух поневолених європейських народів до

демократії та незалежності, стежить за ним і ревно дбає, щоб українська політична культура і боротьба рівнялася на нього.

Франка обурює самовихваляння угорських шовіністів, які проголошують себе носіями європейської толерантності і гуманності, а насправді проводять політику мадяризації українського Закарпаття. Франко звертається до угорських урядових кіл і до угорської інтелектуальної еліти від імені народу, «що живе, безперечно, також в Європі, що був живим огником у сім'ї європейських народів і діяльним співробітником європейської цивілізаційної праці», від імені народу, що, «висунутий долею на саму окраїну Європи, своїми грудьми заступав її як міг перед навалами азіатських варварів і в тій довговіковій боротьбі втратив усе, окрім почуття своєї єдності, окрім своєї національної вдачі, як і свого кровного зв'язку з європейським цивілізованим світом».

За Франком, для українців бути нацією – означає пам'ятати про свій кревний зв'язок з європейським цивілізованим світом, про свої заслуги перед Європою у минулому, а також про її сучасні й майбутні устремління, які без України не можуть бути здійсненими.

Україна як держава прагне бути в Європі, а не на беззахисній межі Європи з Росією. Це зумовлено географічним розташуванням нашої країни і європейськими генами духовності української нації. Це – продиктована тяжким історичним досвідом мета не лише нашого народу, який прагне назавжди звільнитися від небезпеки втратити свою незалежність, а й велика політична мета всього континенту, який прагне на сході мати миролюбне сусідство. Цій меті українська національна ідея може прислужитися найбільше, захищаючи європейські та власні демократичні завоювання.

Рух до Європи для нас і для інших націй, які лише наприкінці XX ст. звільнилися від диктату СРСР,– це рух з неволі до свободи, до повноцінного життя. Але було б помилкою, про що говорять і Франкові роздуми, повірити, що суспільно-політичне «припізнення» Росії ніколи не буде подолане. Росія наздожене Європу, і задля цього їй треба просто зрозуміти, що її найкращою європейською сусідкою може стати не Франція, не Німеччина, не Англія, а найближча до неї і непідлегла їй Україна.

Ясна річ, Франко не міг передбачити всіх небезпек, які чатуватимуть на нашу політичну незалежність. Він не назвав, але відчув одну з таких небезпек. Це глобалізація. Франко показує, що національна духовність і свобода великою мірою залежні від економічного патріотизму. Глобалізація економіки, яка сього-

дні охоплює планету,– витвір нібито позанаціонального світу, де важливішим буде не національне, а світове громадянство, де економічний і будь-який інший патріотизм має загубитися в океані благоденства. Цей «капіталістичний комунізм» не дуже відрізняється від космополітичного марксистського мріяння про безнаціональне та безкласове людство. Глобалізація уніфікує побут, вселяє в людські звичаї примітиви безнаціональної комерційної культури. Але в цьому нібито демократичному процесі зберігається, як бачимо, гегемонія великих держав та їхніх економік. Що далі, то більше підпорядковуються їм чужі території, відсуваються на узбіччя мови, традиції, історичні цінності, культури менших і економічно слабших держав і народів.

Отож, коли нас починають затискати лещатами своїх капіталів трансконтинентальні компанії, ми повинні почути Франка, матеріалістичному ідеалові протиставити ідеал духовний, «інакше розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина».

IV

У статті «З кінцем року» (за двадцять літ до так званої Жовтневої революції) Франко пише: «...упадок абсолютизму в Росії буде не нині, то завтра, а конституційна управа дає поле готовим силам до конкуренції. Коли українство до того часу не буде готовою силою, то будьте певні, що й найкраща конституція перейде над ним до денного порядку і куватиме на нього нові ярма». А ми в цих ярмах були...

Перед більшовицьким переворотом українство в Росії не сформувалося як свідома й добре зорганізована сила. А чому? А тому, що державницько-націоналістичні погляди, висловлені групою Міхновського, не отримали широкої підтримки. Сотні найенергійніших наддніпрян вірили, що слід спочатку повести боротьбу за всеросійську революцію. Деякі з них, насамперед Леся Українка, відчували, що об'єднання з великоросами небезпечне, а тому обіцяли, що намагатимуться, щоб «так здобуті права не служили переважно інтересам державно-пануючої народності...».

Не вдалося. Вони не мали сил, щоб це зробити. Можна б і так сказати: не почули, а якщо й почули, то не послухали Франка. Він мав рацію в дискусії, яка спалахнула між ним і Лесею Українкою на цю тему. Отже, українська трагедія XX ст. починалася в XIX ст., коли українці свій національний ідеал затумани-

ли й пригасили патетикою ідеалу всеросійської та ще неодмінно – загальнолюдської свободи. Франко жалкує, що такі люди, як Желябови й Кибальчичі, не пішли за покликом визволення України, а поклали свої голови в боротьбі за чужі інтереси.

Франко підводить нас до думки, що рівноправність українців і росіян полягала тільки в тому, що вони разом повинні були помирати: росіяни – за свої, а українці – не за свої, а таки за російські ідеали. У XX ст. вони разом повалили царизм, але завдяки цьому була змодернізована і зміцнена російська імперська влада; вони разом воювали проти фашизму, але поневолення української нації з боку «старшого брата» після війни стало таким же лютим і кривавим, як фашистська окупація.

Сьогодні український народ має свою державу. Але по-справжньому державним народом він ще не став, адже немала його частина не звільнилася від комплексу меншовартості, від невільницького бажання бути щасливим на службі в могутнього сусіда. Та це й не дивина. Адже наші гнобителі ще від козацьких часів, коли вони нацьковували чернь на старшину, прищеплювали нашій свідомості переконання, що саме вони – найбільші друзі України. А Франкова наука стверджує, що бути державним народом – означає усвідомлювати й утверджувати свою рівнозначність і рівноправність у всіх взаєминах і спільних діях з іншими, передовсім – із сусідніми державними народами.

«...Одна з головних болячок нашого національного життя,– пише Франко,– розрив нашої інтелігенції на два табори, український і москвофільський...». Франко має на увазі Галичину, але сьогодні цими словами можна характеризувати всю Україну, бо русифікація поділила її на дві частини. Тільки тепер мова йде не про інтелігенцію, а про цілий народ. Національно свідома його частина постійно відчуває небезпеку для нашого державного життя, яке перебуває під контролем і тиском промосковських партій та організацій, промосковських засобів масової інформації, антиукраїнської діяльності деяких представників місцевої і навіть найвищої київської влади. Головний зміст п'ятнадцятилітнього парламентського, суспільного, політичного і релігійного життя в незалежній Україні – це боротьба між свідомим українством і змосковщеною частиною нашого народу.

Франко все життя бореться проти москвофільства, він знає, що москвофіли – платні агенти царської Росії, знає, що вони є в Австрії, Німеччині, Польщі,– всюди, куди сягає зір захланного великодержавного ока. «У такому значенні москвофільство, як і усяка підлість, всяка продажність і деморалізація,– це міжнародне явище, гідне загального осуду і боротьби з ним». Ці

слова Франка однаковою мірою стосуються і старого галицького, і нового, сформованого політикою комуністичної Росії москвофільства, до якого належать нинішні поборники державної двомовності України, та курсу на приєднання України до Єдиного економічного простору, за федералізацію України і за гіпертрофоване переоцінювання її належності до так званої східнослов'янської православно-церковної цивілізації, зрештою, за відмову України від свого європейського походження і від курсу на вступ до Європейського Союзу та НАТО.

У XIX ст. траплялося, що і польська шляхта називала українців москалями. Це відповідало царській політиці обрусіння всієї України, послаблювало на користь польських впливів українські національні домагання. Цікаво, що такий погляд на український народ нерідко зустрічався у Західній Європі зовсім недавно, до Помаранчевої революції, бо європейці не чули в містах півдня, сходу й центру України української мови. Революція показала, що українська нація жива – вона об'єднується і формується на державницьких основах.

На жаль, цього не зрозуміли, хоч гучно про це говорили, глашатаї та вожді революції. Дістався до влади, вони не розвинули і не реалізували надій Майдану на побудову української України. Все залишилось так, як було. Не знищено жодного пам'ятника часів неволі, не перейменовано жодної вулиці чи площі, які носять імена катів українського народу. Зате збільшено кількість російськомовних видань, віддано більше ефіру для російськомовних радіо- і телепередач. Словом, почалося тихе сповзання в ту безодню, в якій ми вже були. І штовхають нас туди новітні москвофіли, які відрізняються від своїх ідейних предків лише тим, що, ставши олігархами, воюють проти українства не тільки на гуманітарній, а й на економічній площині.

Франко пише: «Будьмо певні, що коли в Росії центр тяжкості від реакційного бюрократизму пересунеться до лібералізму, серед наших галицьких москвофілів народиться стільки лібералів, як грибів по дощі. Вони будуть так само служити чужим богам, так само в ім'я "всемірної любові" обкидати болотом усяку культурну працю на нашім рідним ґрунті, а в ім'я "вселюдського братерства" ширити серед нетямущих ненависть та погорду до українства...». За радянських часів москвофільство осучаснилося, перевертні перевдягнулися у форму НКВД і почали служити компартії з такою ж заповзятістю, як служили царським чиновникам. І сьогодні вони самі себе викривають як прислужницька структура, яка не має своєї ідеології, бо

може бути «червоною», а може бути й «білою», залежно від кольорів російської державної влади.

Москвофіли за Франкових часів намагалися «говорити все і всюди по-російськи». Сучасні прислужники Москви з нового й старого покоління проросійських партій так само намагаються демонструвати свою антиукраїнськість. Російською мовою у парламенті, на радіо- й телепередачах виступають майже всі комуністи, кравчукісти, регіонали і навіть деякі нашоукраїнці. Прикриваючись демократизмом, залежністю від своїх виборців, а насправді шукаючи підтримки в сучасного господаря москвофілів, вони прагнуть зберегти встановлену комуністичною Москвою традицію двомовності, якій було призначено трохи розтягнути смерть української мови.

Коли на Майдані виступали російськомовні оратори, агітували за народного президента і за Україну, здавалося, що російська мова не розділить української нації, а допоможе їй будувати міцну національну державність. Наївні сподівання. Те, що було прекрасним і обнадійливим на Майдані, не стало в житті підтримкою нашої незалежності. Ідея другої державної мови як нібито зручнішої і вигіднішої для певної частини населення в Україні починає сприйматися спокійно навіть «нагорі», де мали б знати, що мовне питання – це питання життя і смерті українського народу та його держави.

Радянські ідеологи не могли формально заборонити українську мову, вони нав'язали теорію двомовності українського народу і втілили це в життя, що на практиці означало його тотальну русифікацію.

У статті «Двоязичність і дволичність», розглядаючи творчість москвофільського графомана Наумовича, Франко пише: «Здається, що таке рідна мова?.. Мова – спосіб комунікації між людьми, і, маючи до вибору, я беру ту, яка дає мені можність комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємна сила в людській природі каже: "Pardon, ти не маєш до вибору; в якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінятися з ким іншим своєю шкірою"». Роздвоєна психіка, покалічена душа, шматки чужої шкіри на внутрішньому обличчі – це те, що залишилося прооперованій комуністичними «хірургами» національно безликій особі українського походження.

Франко вважає москвофілів національно дволикими створіннями. Такий гібрид напівукраїнця і напівросіянина виводила царська, а в XX ст. закріпила сталінська «агрономічна» практика схрещування національних свідомостей.

Російська мова в сучасній Україні не переслідується. Вона переважає в побуті населення великих міст південної, східної і центральної України. Їй нічого не загрожує, вона має все для того, щоб жити й розвиватися, бути мовою вільного громадянського спілкування. Але нинішні провідники «москвофілів» домагаються не кращого її знання, а виставляють її як символ певної політичної зверхності, а надання їй статусу другої державної мови – як плату за поблажливе ставлення Росії до самого існування української держави і навіть... як плату за дешеві енергоносії.

За Франкових часів російська інтелігенція не виступила на захист забороненої царським указом 1876 р. української мови. Не виступили навіть російські емігранти, які видавали за кордоном журнал «Освобождение».

«...Українська суспільність мала нагоду переконатися, що справа українського слова, українського розвою чужа для великоросійської суспільності, що та суспільність також засліплена своїм державним становищем, у справах державних думає (з виїмком немногих високих умом і серцем одиниць) так само, як її бюрократія...». Тут Франко знову немовби говорить не тільки про свої, а й про наші часи і пересвідчення. Так і тепер – російське суспільство, яке висунуло героїчних людей, що боролися проти сталінщини, не виявило й крихти захоплення проголошенням самостійної України, не привітало цього поворотного пункту в російсько-українських взаєминах. І тепер те суспільство мовчить, коли належало б заступитися за українську мову і державність, показати, що видатні росіяни орієнтуються не на перевертнів, а на національно здорові українські сили.

Бути державним народом – означає «навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття,– пише Франко,– не повинно бути в нас голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виїмки – попереду усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, локальним болем і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим її успіхом...».

За Франком, любити Україну – це знати її. Знати її мову та правдиву історію. Бути частиною не донецького чи підкарпатського, а понадрегіонального, спільного, єдиного, цілісного її життя. Франко ставить завдання перед українською інтеліген-

цією «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя...». Отже, він визначає націю як єдність культурного й політичного первня народу. Якщо застосувати таке розуміння самого поняття нації до нашого нинішнього становища, то пересвідчимося, що наша головна біда прихована в розладі між цими двома началами. Політична діяльність наших державних органів майже цілковито присвячена вирішенню соціальних, суспільно-економічних проблем. Чіткої й твердо спрямованої політики на підтримку національної мови, культури, літератури, освітньої та книговидавничої системи, в нас нема.

Дехто вважає, що Франко, колишній соціал-демократ (чи навіть марксист), через відмову від філософського матеріалізму став стопроцентним ідеалістом і взагалі відкинув як політик значення економічного чинника в побудові національної держави. Але не так все просто і ясно.

Боротьба за національне визволення – це насамперед боротьба проти експлуатації природних і людських ресурсів представниками чужої нації і чужої держави. А тому «...національно-економічні питання,– пише Франко,– самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності». Але економічні двигуни свободи не можуть обійтися без допомоги духовних енергій. Франко визнає – і це має стати законом нашого національного життя,– що пріоритетом у державному будівництві, матеріалом, який робить споруду незламною і довговічною, є духовні, а не матеріальні блага.

Історія XX ст. дає нам незаперечний аргумент на користь такого закону. Політичний розвиток в СРСР був зупинений на розхвалюванні комуністичного, позанаціонального ідеалу матеріального благополуччя, але не той ідеал, а національне самоусвідомлення пригноблених народів виявилося сильнішим. Совітологи не передбачили розпаду СРСР, бо опиралися не на аналіз зростання національно-визвольних тенденцій і рухів опору, а на економічні розрахунки, які давали їм підстави думати, що радянська система ще трохи потриває.

А головне завдання радянських ідеологів полягало в тому, щоб усе ідеальне життя звести до життя матеріального, до боротьби за комунізм, у якому нічого не було, крім омріяного комфорту й достатку. Франко пише: «Все, що йде поза рами нації,– се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації

над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими "вселюдськими" фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації».

Побороти духовне відчуження міських мас українців од рідної нації неможливо за допомогою насильницьких методів, які були використані при створюванні цього відчуження. Тут не діятиме закон клубка – скільки часу намотували його, стільки часу треба й на його розмотування. Бо як тільки систематично, цілеспрямовано і продумано запрацює державна політика в цьому напрямі, час на розмотування клубка стане набагато коротшим.

Аналіз української літератури кінця XIX ст. Франко закінчує знаменними словами: «Ми переконалися, що економічні й соціальні відносини цілого народу переробити чи перевернути – діло нелегке і переходить сили не то кількох одиниць чи груп, але цілих поколінь. Але, з другого боку, ми переконалися, що "дух бодр, плоть немощна", що праця одного покоління, а навіть невеличкої, але рішучої та інтелігентної групи серед того покоління може мати великий вплив на зміну духовного стану, настрою й успособлення цілого народу».

Невелика група українських письменників розбудила й наповнила оптимізмом національний дух і тим самим дала народові заряд для боротьби за кращу майбутність. Національна культура, духовність, за Франком,– це не тільки хліб, а й повітря. Без хліба неможливо жити, але щоб його приготувати й спожити, потрібно дихати. Потрібно бути.

Франко критикує Драгоманова за те, що для нього «Національність – це не більше, як форма, спосіб вислову, контура, що повинна бути заповнена одним загальнолюдським, чисто, по драгоманівському вислову, загальноєвропейським змістом». Нам одразу пригадується настанова комуністичних ідеологів: культура має бути національною тільки за формою, а за змістом соціалістичною. Імперські наглядачі боялися національного змісту – щоправда, це не стосувалося російської літератури і російського мистецтва. А чим залишаться в історії українські письменники й митці тих часів, коли необхідно було пристосовуватися до цієї формули? А власне, тим, що не підкорилися їй, що національні страждання були не тільки висловом, а й суттю їхньої творчості. Повітрям і хлібом їхнього життя.

Певна річ, це визначає міра таланту – наскільки органічні й нерозривні зміст і форма твору, наскільки національний дух твору підкреслює та поглиблює суперечливі загальнолюдські прикмети й суперечливі устремління. Але першочерговою, пріори-

тетною турботою державної політики має стати розвиток ініціативних творчих сил інтелігенції, якій ми завдячуємо виховання і збереження нації за бездержавних часів. Наші високі урядовці приносять вінки до пам'ятника Шевченка, їздять молитися на його могилу до Канева, але цими жестами неможливо приховати їхню байдужість до занепаду української культури, до процесу «демократичної» та вільноринкової русифікації, який може довершити, кажучи словами Франка, винародовлення й остаточне знищення України.

Проте не може бути, щоб свобода, за яку страждали й віддавали життя українські покоління протягом століть, стала тільки дверима до пантеону героїв, а не воротами до вільного національного життя з майбутністю і безсмертністю нашої нації. Ми надто довго були в неволі. Відчуження від рідної нації виховували не тільки жорстокі часи, страх ув'язнень і страх смерті, а й матері та батьки, які рідною мовою своїх дітей робили чужу мову, прищеплюючи їм переконання у своїй російськості.

Їх не треба і не дай Боже національно перевиховувати. Але громадянами України вони повинні бути, якщо хочуть жити у нашій країні. А громадяни будь-якої держави можуть і навіть повинні бути багатомовними, але їхній перший обов'язок – знати державну мову своєї країни. Тут воля нашої держави має бути непоступливою, подібною до волі європейських демократичних держав, де кожен громадянин володіє мовою країни, в якій живе. Тим паче, що українські громадяни російської культури не відчувають жодних обмежень щодо своєї мови і національності. Їм потрібно перейнятись почуттям справедливості до українського народу. Їм потрібні знання і правда про наш народ, потрібна не показна, лицемірна поведінка політиків України, які намагаються підігравати російськомовній аудиторії чи громаді, а їхня національна гідність, яка викликає у всіх людей пошану.

Зовсім недавно сенат США схвалив законодавчу поправку, яка оголошує англійську мову державною мовою Америки. У ній вказано: «Жодна особа не має права і не може претендувати на те, щоб уряд США чи будь-який його офіційний представник діяв, спілкувався, надавав або забезпечував послуги або матеріали будь-якою іншою мовою, крім англійської». Це надто жорсткий документ, але він засвідчує, що мовна розбіжність між громадянами навіть для такої могутньої держави, як США, є предметом занепокоєння і тривоги. А для нас найбільшою небезпекою є саме друга державна мова, що загрожує нам цілковитою

русифікацією, як це сталося після її запровадження в Білорусії, або ще гірше – розколом держави, як це сталося з Молдовою.

V

На одне з найтяжчих для вирішення в сучасній Україні питань – питання про об'єднання християнських конфесій і створення однієї помісної церкви як основи консолідації українського народу – Франко не міг дати і не дає прямої відповіді. Але в статті «Воскресеніе чи погребеніе» (1883), виступаючи проти фанатичних проповідників та організаторів наступу католицизму на уніатську Галичину, орден так званих змартвихвстанців, Франко формулює настанову, яку при вирішенні цієї складної проблеми слід враховувати й тепер.

Він пише: «Прийнявши латинський обряд... русини мусили би сейчас між собою та своїми православними братами на Буковині і Україні побачити "неперебутну пропасть", мусили би почутися "вівцею без стада", фрагментом національним без опори й будучини. Католицизм... жадав би від русинів і відречення від руської національної історії з її "гайдамацькими і схизматицькими" героями, і від руського письма... і від руських свят, а хто знає, може, і від руської мови, тої самої мови, котрою говорить 17 мільйонів схизматиків-українців». Стежмо за цим текстом, де названо найголовніші чинники єдності нації: історія, свята, письмо, мова. Прийнятий русинами католицький обряд неминуче мав стати клином і «вбитися в живе тіло нашого народу.., відділити нас від наших братів за Збручем, з котрими зв'язі духової народності ми під загрозою цілковитого винародовлення і остаточної загибелі ніколи виречися не можемо і не сміємо».

Франко обороняв перед «змартвихвстанцями», що від них несло духом польського шовінізму, українську уніатську церкву, розуміючи, що вона обрядово близька до православної. У нинішній ситуації, коли церква Московського патріархату, подекуди маскована українською мовою, виступає як непримиренний ворог зорієнтованої на Європу української політики і, звісно, греко-католицької церкви, повторюється історія «змартвихвстанців» – тільки вже не з боку Польщі, а з боку Росії. Франкові перестороги несуть у собі невисловлену, але в підтексті присутню пораду. Вона полягає в тому, що релігійний кордон на Збручі, який прагне зміцнити вороже європейській Україні московське православ'я, українцям необхідно зламати. Об'єднання

православної церкви Київського патріархату з автокефальною церквою православних українських ієрархів, а потім із греко-католицькою церквою може бути природним кроком до створення єдиної помісної української християнської церкви. Знаємо, що цю мрію складно втілити в життя, але віримо в її здійснення не так волею князів церкви, як волею державного народу, котрий для збереження своєї політичної незалежності повинен домогтися об'єднання своїх християнських церков у єдину помісну церкву.

Конституційне відділення церкви від держави не може й не повинно забороняти церкві й державі працювати спільно в напрямі об'єднання української нації. Складні взаємини українського духовенства і політичних лідерів України тривожили Франка, який серед священиків, своїх сучасників, шукав світлих патріотичних душ, перейнятих національним, соціальним та освітнім вихованням народу, подібних до Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Миколи Устияновича, Антона Могильницького, Івана Озаркевича та інших духовних пастирів, які в першій половині XIX ст. були водночас церковною та політичною елітою Галичини.

На тлі діяльності церковних зверхників, позначеної бездарним та бездумним моралізаторством, відчуженістю від просвітницького й національного руху інтелігенції, байдужістю до соціальних проблем суспільства поява митрополита Андрея Шептицького справила на Франка сильне враження. Він відчув, що на чолі греко-католицької церкви став новатор, який «не промовляє так, як його попередники, звисока, авторитетно, напушеним і ніби маєстатичним тоном, не ходить на ходільницях і не "возвіщає", а говорить попросту, як рівний до рівних, як чоловік до людей... говорить про речі, як європеєць, він сам думає і силує думати кожного, хто хоче розмовляти з ним». Не диво, що Франко забажав розмовляти з митрополитом. Його стаття про пастирське послання Шептицького «О квестії соціальній» – це дискусія двох мислителів, досі належним чином не вивчена, а тимчасом у ній закладено немало відповідей на питання, якою має бути служба священика не тільки церкві, а й народові, як поєднати Боже і людське право, як зробити церкву живлющою клітиною мозку нації.

Франко не міг обминути критичним словом суперечливих положень митрополичого послання. Справді, Шептицький, з одного боку, визнає, що конфлікт між владою і народом викликає не революційний дух народного непослуху, а протизаконну, нелегітимну поведінку влади, але, з другого боку, перестерігає,

за Євангелієм, що кожна влада – від Бога, тому боротьба проти неї – порушення принципу християнської віри. Франко доводить, що Боже право не може бути правом несправедливої влади, не може суперечити людському праву. Не знаємо, чи згадував Шептицький про ці Франкові докази, коли сам виступав і діяв проти гітлерівської окупаційної влади, переховував од гестапо єврейських дітей, звертався до Папи Римського Пія XII з розпачливими просьбами захистити Європу.

Справедливість Франкової критики очевидна і переконлива всюди, де він виступає проти митрополитових порад духовенству «не зачинати боротьби з правительством». Однак не така вона настирлива і впевнена, коли йдеться про твердження митрополита, що «розширення теорії пересадної свободи і абсолютної рівності» веде до такої діяльності, яка може «пхнути наш нарід в безодню нещастя». Зрозуміло, письменник не може погодитися з митрополитом, бо придушення, або, як він каже «здавлювання» в собі почуття справедливості, «найсвятішого добра душі», може обернутися втратою людської гідності, сфальшуванням сутності душпастирського завдання. Але тут Шептицький і Франко говорять про різні речі. Теорія абсолютної свободи і рівності справді може призвести і призводила до кривавого хаосу, а пригнічення в собі почуття справедливості – це страх не перед необмеженою свободою, а перед забороною вільного слова. З цим люди мирилися в тоталітарній державі і поступово звикали до свого рабства.

Дискусія між Франком і Шептицьким важлива для нашого часу, бо вона торкається питань становлення єдиної моралі для сучасної церкви і для перебудови системи нашого економічного життя на засадах приватної власності. Митрополит справедливо обстоює право приватної власності на землю, вважаючи його притаманним людській природі. Письменник, навпаки, вважає, що «дійсним власником землі є зовсім не той, хто записаний у ґрунтових книгах». Податки, які накладає держава на власні зе́млі, борги, які хлібороб-власник мусить віддавати іпотечним банкам, борги, які держава змушена віддавати інтернаціональному капіталові у вигляді власності на землю – це для Франка «болячки» його часу, яких не бачить Шептицький. У цій суперечці митрополит безперечно має рацію. Але й Франко говорить правду. Бо ж ті капіталістичні «болячки» можуть перекинутися на нашу дійсність, як тільки в нашій державі право купувати землю як товар одержать чужинці. Інтернаціональний, тобто зарубіжний, капітал не повинен бути допущений до купівлі чи навіть до тимчасової оренди нашої

землі, бо тоді й справді може статися, як це каже Франко: міжнародний капітал покладе руку «на приватній власності грядущих поколінь» українського народу.

За радянських часів Франка критиковано за примирливе ставлення до християнської релігії. У цьому вбачали втрату матеріалістичної догми, компроміс із церковниками і взагалі опортунізм у середовищі галицьких соціалістів. Сьогодні ж ми бачимо, що Франко як лідер селянської радикальної партії виступав за співробітництво прогресивних політиків із духовенством. Його стаття «Радикали й релігія», написана з метою знайти підтримку для радикалів серед служителів церкви, сповнена тим же критичним запалом, що й багато інших антифарисейських, навіть атеїстичних творів Франка, але разом з тим автор визнає релігію як любов до Бога і до інших людей. Отже, ще один приклад для політиків наших днів: релігія не може бути відокремлена від політики насамперед тому, що у своїй ідеальній чистоті, любові до Бога і до ближнього вона служить моральною підставою для діяльності на благо людини у всіх сферах життя і передовсім у сфері державного управління.

VI

Франко не сумнівається, що питання самостійної української держави «ввійде на порядок денний політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не осуществиться». Читаючи його статті й дослідження, присвячені цій темі (подані у цій книжці за часом написання охоплюють понад чверть століття – 1883–1909 рр.), бачимо, що вони торкаються найважливіших справ, які постали перед нашою державою і нацією. Франка неможливо сприймати як політика минулої доби – його передбачення й заповіти належать нашому часові. Та вони допомагатимуть не тільки нам, а й наступним поколінням українського народу не схибити з національно-державницької дороги, випростовувати її там, де вона покручена й веде не вперед, дає ілюзію руху, але тримає на місці або навіть посуває назад.

Франко бачить, що головний ворог України як держави і нації не десь там за кордонами, а в ній самій. Це – вимуштрований віками неволі страх мало не кожного українця бути патріотом, шанувати понад усе свою національну гідність, обстоювати неповторність і світове значення української історії та духовності. «Всяке людське діло,– пише Франко,– в далеко

більшій мірі виплід людської пристрасті, ніж чистого розуму. А для такого великого діла, як відродження й консолідація якоїсь нації, не біда прийняти в рахунок і порцію національної виключності, односторонності чи, коли хочете, шовінізму. Не бійтеся, коли національні потреби будуть заспокоєні, національний голод буде насичений, то нація відкине шовіністичну справу, розум візьме перевагу над пристрастю, загальнолюдське і спільне над тим, що спеціалізує і ділить».

Тут не йдеться про агресивну, войовничу натуру міфологізованого, великодержавного націоналізму, що ненавидить іншу націю і ставить собі за мету знищити її, як це робив з нами російський чи німецький шовінізм. Франкова пристрасть спрямована не на поганьблення чужої нації, інтелігенції, суспільності чи держави. Франківський націоналізм – не залізо, а дух. Він спрямований проти внутрішньої невизначеності громадян України, які в її колоніальному минулому звикли бути на послугах імперії, і, ставши громадянами України – держави, не так з ідейних переконань, а в силу призвичаєння, низької освіченості, законсервованих радянських обставин свого життя, намагаються зберігати своє послушенство. Все, що нерідне, їм видається наближенішим до вищої культури, до могутності й добробуту. Дух їхнього пересотворення на народ працює, хоч і надто повільно. Однак він не має часу, якщо йдеться про ідеологічне формування законодавчої та виконавчої влади. Той дух не може й не хоче спокійно дивитися на дволиких, перелякання лідерів нації. Це він піднімає народ на Помаранчеву революцію, щоб показати їхню ницість, бездарність, продажність і душевну порожнечу.

Франківський націоналізм – дія на оздоровлення духовного єства нашого народу, на вигоювання ран, що їх на нашій землі залишили колючі дроти кордонів, пожежі релігійних чвар, міжбратня, може, найтяжча ненависть. Це високоморальна філософія, яка не трактує чужу націю як ворога, а підкреслює в її культурі та суспільному житті благородні, патріотичні тенденції, в яких треба бачити приклад для наслідування.

Франківський націоналізм як сучасна, випробувана сусідніми народами ідеологія повинен бути сприйнятий нашою державною владою, якщо вона справді хоче бути водночас українською, демократичною і європейською. Наша українська «односторонність» і винятковість полягає в тому, що для нас – понад усе державний суверенітет. Ідеал нашої самостійності для нас не може бути замінений жодним інтернаціональним, цивіліза-

ційно-європейським, релігійним чи будь-яким іншим світовим ідеалом.

Ми не повинні соромитися своєї історії, бо вона – суцільний мартиролог народу-в'язня й народу-борця, який не сотні й тисячі, як інші народи, а мільйони людських життів оддав за свою державу. Ми боролися за неї і створили її насамперед для того, щоб зберегти свою мову й культуру, свою духовну ідентичність, своє невмируще «Я».

Можна б і так сказати: український народ «смертію смерть подолав». Це правда, але – страшно подумати – це перемога людська, а не Божа, а тому не остаточна. Якщо ми відчуваємо потребу і сенс у тому, щоб великодньою піснею щороку славити Боже воскресіння, нагадувати про значення Господньої хресної дороги, то так само повинні в пам'яті відновлювати тяжкий шлях нашої нації до власної держави і вільного життя. Наш народ переміг не тільки чужі сили, які намагалися будь-що стерти його з лиця землі, а й прищеплені йому вади, про які пише Франко:

Чи вірна наша, чи хибна́ дорога?
Чи праця наша підійме, двигне
Наш люд, чи, мов каліка та безнога,
Він в тім каліцтві житиме й усхне?
І чом відступників у нас так много?
І чом для них відступство не страшне?

«Похорон»

Наша перемога – реальність. Але, щоб вона була незаперечною, природною і остаточною, нам треба подолати щось набагато дрібніше і водночас набагато страшніше, ніж смерть,– хворобу відступництва. Боротьба за політичний суверенітет українського народу, якій Франко присвятив своє життя,– це також боротьба за ідеал творчої людської одиниці. З характерів і духу таких одиниць складається характер і дух нації. Отже, будувати свою державу, за Франком, означає будувати націю.

Травень 2006 р.

Дмитро ПАВЛИЧКО

ТЕПЕРІШНЯ ХВИЛЯ А РУСИНИ*

Перед двома чи трьома днями донесли нам газети сенсаційну вість, що мов то Росія в якімсь голландським банковім домі затягає позичку 100 мільйонів рублів. Ця, на око досить невинна вість, скомбінована з другими віддавна уперто кружачими вістями о зброєнню і фортифікованню в Росії, дуже зворушила всіх і визвала гарячі розмови та якесь лихорадочне напруження умів. Що це значиться? Що тут такого готовиться? – так запитує себе мимоволі кожний, кого обходить не тільки т. зв. висока політика, але хоч би лиш власні домашні або провінціональні справи. Невже ж таки буря і справді близька і нехибна, хоч і хмар ще ніяких на небі не видно і так якось ніби тихо на світі? А може, якраз та «ніби тиша» єсть її віщуном?

І справді, вість о так значній позичці Росії за границею є в силі розбудити багато подібних питань, і коли б вона сказалася правдивою, то ми не завагувалися б ані на хвилю приписати тому фактові важне значення для близької будущності. Всі ми живо тямимо, скільки то клопоту мала Росія в р. 1876, заким її удалося затягнути заграничну позичку та й то на доволі тяжких условіях, а преці тоді звісно було кожному, що Росія готовиться до війни з противником ослабленим, над котрим майже певною видавалась остаточна побіда. А тепер, коли кредит Росії дуже небагато поправився, коли її внутрішній фінансовий стан коли не гірший, то, певно, не ліпший, як перед турецькою війною, тепер ми не чуємо ні-

* Статті подаються за хронологією – часом написання.

чого о трудностях при затягненню величезної позички, котра чей же, певно, не є призначена на підношення мирного рільництва або промислу домашнього, так возлюбленого вашими галицькими шляхтичами... Телеграми говорять о згаданій позичці лаконічно, немов це річ так звичайна, як води напитися.

Може бути, що вість тая й зовсім неправдива або пересадна, але на всякий спосіб є вона тільки одним проявом з цілого ряду сучасних проявів в житті політичнім, є немов одним з тих міхуриків, що то мов перли видобуваються з води, заким зачне кипіти. І як такий характеристичний прояв має вість свою, взглядну вагу для нас, навіть хоч би показалася і неправдивою. По-перше, вона показує, що люди чують в воздусі наближення якихось випадків і склонні бачити тінь їх все і всюди. По-друге, з тієї вісті можна міркувати, що й справді, хто знає, чи не легше було би Росії тепер узискати заграничний кредит, ніж перед турецькою війною, а коли б справді так було, то з нього легко було б доміркуватися, проти кого остриться оружжя Росії. Пригадаймо собі, що в 1876 р. Росія для того не могла узискати заграничного кредиту, що ладилась воювати турка, і що существованнє Турції як держави лежало в інтересі майже всіх капіталістичних держав, котрих капітали там були в великій мірі заангажовані. А єсли Росія тепер легко узискала заграничний кредит, то це значило б, що заграничні капіталістичні держави не лякаються для себе ніяких значних страт на случай воєнного конфлікту, що війна діткне державу, котра для західноєвропейської капіталістичної експлуатації представляє взглядно невелике поле або котра доведена під тим взглядом до такого стану, що й ніяка війна його значно не змінить і з рук експлуатації капіталістичної не вирве.

Воздушні баньки, подобні до цієї вісті, але далеко від неї оригінальніші, повстають час від часу і в головах наших галицьких панів. Майже рівночасно з вістею о російській позичці прочитали ми в «Gazet-і Narodow-ій» домагання, адресоване до сейму краєвого, щоб налягти на правительство і спонукати його до утворення в Галичині Landsturm-у (штурму з. ср.) по приміру 1849 року, і то – о що «Gaz[eti] Nar[odowej]», мабуть, найбільше ходило – з *польським* умундированням і *польською* командою. Що проект цей львівсько-польських поторочат не був так дуже утопійний, це доказує досить жива дискусія, яка розпочалася над ним в німецьких газетах. А преці ми тямимо, що коли та сама «Gaz. Nar.» перед двома чи трьома роками віднесла була мало що не той самий проект і то в

дуже оригінальний спосіб (мисль її бесіди була тоді така: Що це такого значиться, що правительство австрійське так уперто сліпе і не бачить конечності війни з Росією,– конечно для реставрації Польщі в давніх границях[1],– і не робить ніяких приготувань в Галичині? Га, коли правительство нічого не робить, то мусимо ми самі за нього і оружити себе і весь люд!),– то тоді о тій дивовижній енунціації нігде і пес не гавкнув.

Правда, крім таких більше або менше безглуздих рицарських проектів, в галицько-польських часописах ми не бачимо серйозних приготувань на случай бурі, ми не бачимо того, що попереду всього повинні би бути їх задачею – совістного і холодного аналізу даних в краю обставин, по котрім, мов по термометру, можна було б зміряти *настрій мас народних* супротив верховодячої нині польської групи і її планів. Правда, вони почувають це, що в разі бурі їм все-таки прийдеться викресувати силу чи то для опору і для нападу, не звідки, як тільки з-під сільських стріх, але вони подавньому відкладають рішучий, щирий крок назустріч тієї сили аж до послідньої хвилини, як цього, приміром, ми бачили в 1846 і 1848 роках. Вони надіються не позискати для себе серцем і душею маси народної, але оголомшити її пустими польсько-патріотичними формами і оп'янену хвилевим запалом попровадити, куди їм злюбиться. Але чи удалось їм це в рр. 1846 і 1848?

Та нехай собі! Наше діло, конечно, не замикати очей на те, що діється, а противно, пильно глядіти навкруги і, слідячи за помилками сусіда, устерігатись і собі подібних помилок. Що швидше чи пізніше – великі і грізні випадки пронесуться понад східною частиною Європи, це нині кожний чує. Що випадки ті відіграються, може, переважно на нашій землі,– це повинні ми чути і знати, на те повинні ми всіма силами приготовитися. Діло в тім, що великі події є частенько чимсь в роді біблійного суду Божого, котрий низьких підносить, а гордих понижує. Тільки ж тут більше, ніж де-небудь треба тямити, що «pieczone gołąbki nie lecą same do gąbki»* і що нездарі навіть щастя хату завалить. Нам ніщо надіятися на непередвиджені обставини, котрі можуть подвигнути нас вгору; коли ми не будемо приготовані на всяку евентуальність, не будемо сильні своїм самопізнанням і ясним зрозумінням своїх інтересів, то всяка зміна може не то не порятувати, але й убити нас. Не даймо обманутися заманливим підхлібством, котрим хотів

*Печені голуби самі до рота не летять (*польськ.*).

би хтось в рішучій хвилі впрягти нас в упряж своїх власних інтересів і в тій цілі тепер, коли погроза висить над землею, підлещується до нас, щоб ми, які непривичні до того, що могли докладно зорієнтуватися у власній хаті, обчислитися з власними силами, остались безсильними або неприготованими в рішучій хвилі. Тут тільки одна для нас рада – строгий аналіз своїх хиб і невтомима праця для народу без огляду на які-небудь панські приманки та обіцянки. Нам треба передовсім добре знати і тямити, що лиш в такім разі *можуть обставини,* хоч би й як надзвичайно, зложитися корисно для нас, коли ми потрафимо з їх вируючих хвиль виборотися і винести що-небудь правдиво хосенного для нашого народу, *коли потрафимо в добру пору порушити той народ для смілої і рішучої акції в імені його власних потреб і ідеалів, і то таких, які він в тій хвилі добре розуміє і живо масою відчуває.*

Наші мнимі приятелі тепер вже побачили, що ми не такі дуже слабі, як їм здавалося, *бо за нами народ!* А що за нами народ – це показало послідне руське віче. Руська інтелігенція послідніми роками значно поступила в праці около піддвигнення народу, уяснила собі подекуди і уяснює чимраз дальше цілі, средства і методу тої праці, сягнула кілька разів і безпосередньо «ins volle Volksleben»* і старалась оживити, огріти маси народні, розбудити в них живим словом свідомість і самопізнання. Під впливом тої праці послідніми роками і між самим народом в різних точках і в різних струях розбудився досить живий рух в напрямі до всякого рода асоціацій, до сполучення і зорганізування власних сил і капіталів для власного подвигнення. Це вправді лиш початок праці, доперва disjecta membra** організація, але вона при дальшій мирній і невтомній роботі *зможе з* часом зробити нас вповні сильними. Тепер сила наша лежить більше в наших цілях, в ідеї, а по части і в методі нашої праці. Вони дають нам надію, ба і віру в наше будуще. Наші найближчі противники тим іменно слабі і повстануть слабими супроти нас, що не мають за собою *народу* і народ певно за ними не піде! Найтяжча рана, котра тепер обезсилює нас тут в Галичині,– це розчетвертування нашої землі і нашого народу і цілковита відірваність наша від величезної маси братів наших за кордоном. Чи ця рана не може бути загоєна? Раз тільки лиш *ослабне,* розділяючи нас, кордон, а ми зовсім іншими очима

*В повному народному житті (*нім.*).

**Розбита тілом (*лат.*).

змогли б глядіти на світ і на людей, тоді ми сміло змогли б вважатися *народом,* великим і свідомим своєї сили організмом.

А чи великої ж на те треба бурі?

Треба сказати, що і без бурі, на котру тепер заноситься, стовпи граничні могли б утратити значну частину своєї важкої сили. Тільки ж тоді Австрія, котрій та буря поперед всього грозить, мусила б здобутися на рішучий, смілий крок. Хіба ж се не лежить в її силі зробити з Галицької Русі центр національний для цілої розчетвертованої Русі? Хіба ж це так трудно або, може, незгідне з теперішнім напрямом її політики? Очевидно, що ані одно, ані друге. Коли б Австрія щиро бажала, як це наказує й власний її інтерес, зробити з Галичини сильну запору проти перших і хто знає чи не найфатальніших ударів надходячої бурі, то треба б поперед всього добре застановитися, чи інтереси *галицько-руського народу,* політичні, економічні і культурні, є нині настільки подвигнені і обеспечені, що яка б там не була зміна пануючої системи, вона не представить для нього достаточної принади, що він з запалом нести буде майно і кров в обороні тепер пануючого ладу. Нам здається, що в таких важних хвилях, та й ще в наших холодно реальних, компромісових часах – спускатися на абстракційну теорію вічної лояльності і платонічної любові до всякого правительства з сторони русинів – було б бодай чи не аномалією. Лояльність одне діло, а *жизнені інтереси народу* друге діло. Лояльність правдива, тверда і кріпка серед всяких покус – не є чувством абстракційним і платонічним, вона мусить випливати іменно з ясного почуття обезпеченості народних інтересів при данім ладі.

Про нинішню лояльність русинів пересвідчені і правительство, і наші сусіди. А коли послідні представляють нас нелояльними, то тільки для того, щоб самим в пригідну пору визискати ту нашу лояльність і нас повести туди, куди ми – а певно і Австрія – собі не бажаємо. До чогось же стремить їх забаганка «польського війська» в Галичині!

Правительство ж повинно, проте, бути пересвідчене, що лояльність руського народу не скріпилася б тим, коли б його сини мали бути убрані в «конфедератки» і екзецировані «по-польськи» – як цього бажають польські шовіністи. Лояльність народу треба удержувати і скріпляти обезпеченням всіх його прав народних і дбалістю про його добра матеріальні і духові.

Правительство мусить, проте, пам'ятати, що польська шляхта – то навіть не польський, а тим більше не руський народ! Ідеали

шляхти до ідеалів народу, як вогонь до води. Ніколи польська шляхта не зуміла і не могла повести за собою народ,– а як руський народ відноситься до руської інтелігенції,– про те, здається, доволі наглядно поучує історія хоч би і з не дуже давніх часів...

Про все те належало б добре знати правительству, якщо його політика тепер і на будуще має опиратися на фактичних обставинах...

Примітка*

Уперше опубліковано: «Діло», 1883, № 110. Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т. / Ред. колегія: Скотний В. та ін.; упоряд. Баган О.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 364–368.

Одна з ранніх спроб І. Франка узагальнити національні завдання, позначена, проте, ще космополітично-класовим, у дусі соціалізму, розумінням національної програми.

* * *

[1] Тобто з охопленням території майже цілої Литви, Білорусі, принаймні Правобережної України – земель Речі Посполитої XVI–XVIII ст.

* Тут і далі примітки відредаговано і скорочено редактором-упорядником.

НАШ ПОГЛЯД НА ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ

I

Недавно тому в залі ратушевій у Львові відбулося передвиборче зібрання для вибору посла до ради державної, під многими взглядами дуже цікаве. Оба кандидати, котрі на тім зібранні виступали, стараючись про мандат посольський, а також провідник зібрання, інтерпелянти і весь хор, кричачий браво та плещучий в долоні,– всі вони голосно, перед цілим світом заявили, що при всіх діланнях, мовах і заявленнях полякам ходить тільки про відбудування Польщі, що австрійська конституція, австрійський парламент і теперішнє домінуюче становище поляків в Австрії,– що все те тільки вигодні сходи, котрі мусять їх швидше чи пізніше запровадити в пожаданий храм Польщі «od morza do morza»*.

Очевидна річ, що така незвичайна і одверто протидержавна маніфестація львівських поляків мусила звернути на себе увагу дуже широких кругів. У Відні і в Берліні взято її собі ad notam**, намісник крайовий побачився через неї дуже в немилім положенні супроти корони і в першім пориві невдоволення схотів зложити свій уряд,– деякі польські часописи, а особливо краківський «Czas»[1], виступили з гострою доганою проти загорільців, компрометуючих «невчасними» вибухами польську справу. Правда, прин-

* Від моря до моря (*польськ.*).– *Ред.*

** На замітку (*лат.*).– *Ред.*

ципіальної дискусії про саму сущність тої справи і сей факт не викликав у польській печаті. Навіть ті газети, которі раді б якнайбільше уступів зробити русинам, которі бажають для всіх притиснених справедливості (як «Dziennik Poznański»[2]), і ті не видять нічого аномального в тім яркім вибуху *польських* стародержавних аспірацій у Львові, т. є. будь-що-будь на руській землі. Вони признають, що вибух був невчасний, нетактовний, непотрібний,– але поза такі часто практичні, хвилево утилітарні взгляди дальше не ідуть. Значить, коли б інша пора, відповідна констеляція політична, то виступати з такими аспіраціями у Львові чи в Києві – і овшім можна би. Правда, ми надто і надто добре знаємо наших галицьких поляків, щоб думати, що вони з власної волі і з власної розваги, навіть по найтяжчих і найстрашніших науках караючої всяку ошибку історії, уступлять з раз занятого хибного становища. Коли котрий народ в Європі, то, певно, поляки найбільше мають вже з природи той дар – ігнорувати науку історії і обманювати самих себе до послідньої хвилі, коли, крім себе, нікого більше обманити не можуть. Хто перегляне історію польських повстань з нашого віку: в р. 1831, 1846, 1848 і 1863[3],– той вичитає в ній кривавими буквами написану історію систематичного і неулічимого засліплення. Раз за разом кричачі, немилосердні факти говорили їм, що в нашім віці ідея старої Польської держави, ідея історичної Польщі мусить уважатися пережитою і безповоротно погибшою,– ні, з упертістю, гідною ліпшої справи, з ентузіазмом, викликаючим глибокий жаль, з правдиво трагічною фатальністю одно покоління за другим перлося в ту бездонну пропасть і погибало в ній. Раз за разом вони переконувалися, що всі мужики бувших польських земель, без взгляду на народність, противні навіть споминкам про історичну Польщу,– а предсі жили в тім переконанні, що назва «Polska od morza do morza» є якимсь чародійським словом, котре, в свій час кинене в маси народу, мов іскра електрична, потрясе всі серця, підойме всі руки до відбудування того раю.

Найновіші факти, про котрі ми вище згадали, переконують нас, що помимо всіх тяжких наук історії та нещасна ідея, джерело безчисленних польських ошибок і наших нещасть, не загибла в головах наших загорільців і уважається єдино спасаючою і єдино обов'язковою для кожного добромислячого поляка. Розваживши добре всю слаботу аргументів, на яких опирається та ідея, а заразом всю безліч колізій, які вона за собою тягне, ми будемо мусити прийти до сього переконання, що голошення ідеї історичної Поль-

щі в наших часах, а особливо на непольських землях, є ділом *політично безрозумним, з етнографічних* взглядів *безпідставним*, ба навіть *для самої польської народності дуже шкідливим*, отже ж, і *непатріотичним*.

Що виказування і боронення ідеї історичної Польщі в нашім столітті принесло польському народові превеликі шкоди, сього, здається, і доказувати не треба. Повстання 1831 року принесло їм, крім зруйнування краю, також страту конституції Царства Польського, спроби 1846 і 1848 принесли їм різню в Тарнівськім і битву під Гдовом, де польський мужик стояв проти польського шляхтича, принесло їм бомбардування Кракова і Львова і слідуючу за тим довголітню реакцію бюрократичну в Галичині і в Познанщині; повстання 1863 року принесло також велике погіршення їх долі в Росії і, крім того, сталося знаком до загальної реакції в цілій Російській державі. А де ж користі всіх тих жертв? Чи, маніфестуючи живучість ідеї історичної Польщі по всіх колишніх «польських» землях, поляки розбудили в тих землях почуття прихильності до тої Польщі, єдності з нею? Сміємо сказати, що ні. Не тільки на Литві і Жмуді, на Волині і Україні, але навіть у Галичині, ба особливо в польській її частині, народ *постав* проти тої ідеї і проти її проповідників. Не ентузіазм, не масовий рух, а ненависть збудилися всюди проти історичної Польщі,– і той незаперечний факт пора би всім полякам, а особливо галицьким, добре собі затямити. Пора їм тямити, що патріотизм, маніфестуючий себе фразами о «Polska od morza do morza», є не патріотизмом, а навмисною або і ненавмисною *зрадою на польській народності і на її кровних інтересах*, котра той фразистий патріотизм без намислу посвячає для своєї утопічної цілі.

А між тим всі підстави, на яких опирається історичне становище державно-польських аспірацій, такі хиткі і слабі, що навіть воювати проти них серйозно не можна, що перший зараз луч критичного світла показує всю їх безпідставність. Бо покликуватись нині на те, що перед звиш ста літами була якась польська, хоч і з різнородних елементів, сяк чи так зліплена держава,– се прецінь не є ніякий аргумент, що така держава мусить і на будуче бути, навіть проти волі колишніх своїх складників. *Держава* (підчеркуємо тут слово «держава» в протиставності до «народу») доти тільки має права существования, доки справді существує; раз вона розсипалась, то се значить, що роль її яко такої назавжди скінчена. Історія не показує нам ані одного приміру, щоб держава (не

народ), раз вимазана з ряду держав, здвигнулася коли-небудь після в своїй давній формі. Не менше дитинне є покликування наших поляків-державників на мнимі унії, заключені перед 300 чи 400 роками. Ми не вдаємося навіть в то, як і ким були заключені ті унії і як додержувалися уложені в них обопільні договори. Нам досить знати те, що в житті міжнароднім, богу дякувати, досмертних і нерозривних шлюбів поки що ще не заведено, що політичні трактати – а тільки такими і то в найліпшім разі можна признати давні польсько-литовсько-руські унії – заключаються в міру обопільних потреб, а зі зміною викликаючих їх обставин самі собою тратять свою важність і своє управнення в житті народнім.

II

Один з найголовніших аргументів, котрим поляки боронять ідею історичної Польщі, є той, що нібито Польща історична мала сповняти велику місію на Сході, була «przedmurzem Europy»* супроти орд монгольських і татарських і несла свою культуру в дикі, безлюдні степи України, здобуті кров'ю її синів. Правда то є, що ідея культурного апостольства дуже принадна і спосібна розгрівати духу людського; жаль тільки, що історичні факти аж надто ясно свідчать, що місія Польщі лежала зовсім не тут, на Сході, що, впрочім, і та місія ніколи не сповнялася і що, отже, робити собі з неї право до реставрації історичної Польщі нема найменшої підстави. Бо пригадаймо собі, коли Польща була найсильніша? Безперечно, в добі Болеслава Хороброго[4], по битві на Песім полю, де той Болеслав поразив німців, і по викупленні тіла св. Адальберта, Болеславів похід на Русь був нещасливий[5],– і се повинно було показати і йому, і його наслідникам, що місія їх лежить не в руйнуванні і покорюванні братнього руського краю, а в обороні Слов'янщини проти німців. Се була, по нашій думці, правдива місія Польщі, до котрої, впрочім, перло її саме географічне положення. Головні польські ріки тягнуть до моря Балтійського, і доки б Польща була удержалась панею берегів Балтійських, доти могла би бути великою силою в Слов'янщині. А між тим вона звернулася на схід проти Русі, і що ж сталося? Не тільки що слов'янські племена між Одрою і Лабою[6] – природні союзники і ленники Польщі – погибли під напором німецьких

*Аванпостом Європи (*польськ.*).– *Ред.*

князів, але слідом за ними пішли і пруссаки-слов'яни на Помор'ю, т. є. німці забрали Балтійські береги і обсадили устя всіх великих польських рік,– замкнули Польщі її єдину природну дорогу до сили і розвою економічного. Очевидна річ, що, стративши ті безмірно важні форпости на Заході, Польща стратила з тої сторони рацію биту, побачилась сама в своїх інтегральних частях загроженою. Прастаре гніздо польського племені, Познанщина, стає чимраз більше німецькою домівкою, так як сталася нею в переважній части щиропольська Сілезія.

У житті народів нема посвячення. Народ, котрий посвячає себе за другого, є дурнем і не знає, що робить. Найперша задача кожного народу є – стояти за своїми власними інтересами і дбати про своє власне утримання. Коли поляки говорять, що місія Польської держави була – боронити Запад Європи проти східних дикарів, то ми з уваги на вичислені тут факти історичні скажемо, що се був найбільший політичний нерозум, була фатальна ошибка поляків. Польща далеко сквапніше потребувала боронити себе саму проти напору западноєвропейського і властиво німецького хижацтва, проти різних «медведів» і «львів»[7], аніж боронити той Запад проти татар, від котрих Польщі самій, а затим і Западові, дуже мало що грозило.

Але погляньмо тепер, як стоїть діло з тою ославленою місією на Сході. Що першого нападу монголів в 1241 році Польща не спинила, се річ певна,– а именно той перший напад був найстрашніший, і раз рішучо поражені монголи могли б були надовго остатись не страшними Європі. Від того часу повторяються поменші напади монголів і татарів майже рік-річно на східні части Слов'янщини, повторяються і тоді, коли Русь Галицька перейшла під Польщу, коли і Литва та Україна з'єдинилась з Польщею[8]. Ніколи не могла Польща здобутись на сильну і систематичну оборону границь. Недавно видані люстрації замків оборонних в пограничних землях руських показують нам під Ягайлонами[9] таке саме безладдя і недумство політичне, яке було і в XVIII віці. Татари ходили собі любенько в наші землі за «ясиром», гнали десятки тисяч людей і сотки тисяч худоби в Крим і продавали людей в неволю. Невольники стались головним джерелом їх багатства,– кості наших людей біліли і в Царгороді[10], і в Сінопі, і в Смирні, і в Триполісі, а «przedmurze Europy», «шляхта українна», бенкетувала собі, кричала на сеймиках, гарбала маєтки і робила «заїзди»[11], уживаючи свого придворного війська не для оборони границь,

а для грабування своїх власних братів і сусідів. Найліпшим свідоцтвом про те, як сповнювала Польща свою місію на Сході, може послужити те, що за часів Степана Баторія[12] Польща платила ханові кримському річний гарач 15 000 червонців і сама висилала війська коронні для мордування і вигублювання козацтва, котре було єдиним природним защитником границь польської і руської землі від татарви і, значиться, повинно було бути найліпшим союзником Польщі. Вічно пам'ятні остануться слова Наливайка[13], котрий писав до короля польського, що за половину тих грошей, котрі Польща платить – і то безплодно – татарам, можна би на пограничних степах з українського народу витворити таку кордонову сторожу, проти котрої вся сила татарська не устояла би. Розуміється, що Польща тої ради не послухала, і козацтво клало голови в бою з поляками, замість що мало б оружно з ними іти проти татар і турків. За того ж Степана Баторія Польща понизила сама себе іще дужче, сповняючи роль ката на підданім турецькім Івані Підкові[14], претенденті до господарства Волоського. Єдиний факт, котрий поляки розтрублюють яко велику побіду западної культури над ісламом,– битва під Хотином[15], де зістав побитий султан турецький Осман[16],– доконаний зістав так, як повинна була б вестися вся східна політика Польщі. Козаки під проводом Сагайдачного[17] з'єднались тут з поляками зовсім добровільно, на основі однаких прав; ватажок козацький стояв з своїми людьми осібно від шляхти, і шляхетські гетьмани не вглядали в те, що роблять козаки. Се тільки (хоч і не обійшлося без тисячних передрачок і прикростей) і хоробрість та відвага козаків довершили побіди.

Але се був факт єдиничний, незвичайний і не міг викликати рішучого звороту в політиці. Полякам завжди бажалось не рівноправності, а панування, не свобідної федерації, а поневолення. Вони воліли платити дань ханові кримському, як входити в вільні, хоч і як корисні условія з «хамами» і бунтівниками.

Коли вже й припустити, впрочім, що Польща мала яку-небудь місію на Сході, то сповняти її могла вона лиш тоді, коли би була мала свобідний доступ і панування на берегах Чорного моря. Ріки Східної Європи тягнуть всі до тої великої котловини, котра становить невелике огниво, в'яжучи Європу з Азією Передньою. Пануючи на Чорному морі, Польща справді була б мала не тільки ключ до Царгорода,– була б в кожній хвилі могла загрозити тоє серце цілої сили отаманської, була би сталася правдивим передмуром християнства, не посвячаючись при тім ні для кого, противно

змагаючись багатством і освітою швидше і безпечніше, ніж не одна західноєвропейська держава. Спосібностей до заняття такого домінуючого становища на Сході було багато; ненастанні походи козацькі на Чорне море, спроби козаків до заснування постійних і сильних кошів на устях Дністра і Дунаю, виразні і розумні ради козацьких старшин повинні б були отворити очі польським політикам на їх властиву ціль. Та ні! Польща не вміла здобутися ніколи настільки політичного розуму, щоб стати рішучо на одну дорогу, а то іще й на дорогу свобідного і чесного відношення до руського народу, котрий будь-що-будь мусив би був статися головним агентом тої східної політики, котрий за всі свої услуги Речі Посполитій домагався тільки рівноправності, а не хотів бути підніжком і підданим вельможної польської шляхти. Шарпана внутрішніми роздорами і «rokosz'ами»*, Річ Посполита проспала і добрі ради, і добрі случайності до опанування берегів Чорного моря і дійшла вкінці і тут до крайнього упокорення, коли турки забрали їй найкращі часті східної окраїни – Поділля з Каменцем аж по Збруч[18]. Чи можна ж в виду всього того сказати, що Польща мала і сповняла яку-небудь місію на Сході? А оборона Відня через Яна Собеського[19], на котру поляки так люблять покликуватися як на найвищий тріумф своєї місії, була, по-перше, єдиничним фактом, котрий нічого не доказує в користь будучої реставрації Польщі, по-друге, була актом більше фантазії і чувства, ніж політичного розуму, а по-третє, була актом настільки припізненим, що коли б Польща до того часу сповняла була належито свою місію, то, певно, не потрібно б було Собеському бігати під Відень, бо турки могли б бути вже так ослаблені, що й не подумали б про напад на далекий Відень.

А між тим скільки-то горя, братніх усобиць і руїни покликала за собою диверсія поляків від заходу на схід! Замість боронити себе, а затим і всю Слов'янщину від походу німців, поляки своєю нещирістю і політичною безтактовністю та жадобою панування над своїми ж братами піднімали проти себе всіх, з ким тільки ввійшли в ближчі зношення, підняли проти себе руський народ, котрий, уладивши з ними дружні, братерські, федеративні зношення, повинен би був зовсім природно стати лицем до сходу проти татар і заразом служити полякам опорою в їх боротьбі з німецтвом. Тільки ж певна річ, що такий союз міг уладитись тільки

*Бунтами, заколотами (*польськ.*).– *Ред.*

на основі федерації при застереженні взаємної свободи і незалежності. Всі представителі Русі в перших часах унії політичної (від часів Ягайла) стояли именно на тім становищі, дуже ясно добачаючи його необходимість. Але полякам не того було треба. Перті з заходу німцями, вони перлись самі на схід, шукаючи тут панування і збагачення і находячи гріб. В тім гробі лягла остаточно й ціла історична Польща, безславно, покрита ганьбою. Її погробовці, що силувались именно на тих окраїнах знов воскресити її з гробу, забули про те, що хто погиб безславно і похоронений в не своїй землі, той не воскресне ніколи.

III

Коли б у нас була яка-небудь склонність до віри в фаталізм, то пильний розгляд в історії Польської держави і в теперішнім поступованні представителів її традицій дуже міг би зміцнити нашу віру. Так і здається, що польські верховодячі сили з давен-давна призначені були на те, щоб не бачили ані своїх ворогів, ані своїх союзників там, де вони дійсно були. Ми вже показали фатальне непорозуміння поляків щодо історичної місії Польської держави, непорозуміння, котре мусило згубити її. Не менше фатальною сліпотою здаються бути поражені ті провідники Польщі і щодо вибору союзників та помічників.

Польська держава, стояча на границі між германством і слов'янством, під грозою винародовлення повинна була почути свою солідарність з слов'янством, а особливо з Руссю, і лучитись з нею по добрій волі проти німців. До того союзу повинні би були пристати і племена литовські, білоруські, а в дальшій лінії і великоруські. Очевидна річ, що в тих давніх часах, коли віроісповідання становило важну і живу струну в національнім житті, політичний розум наказував Польщі і в тім взгляді єднатися з прочими слов'янами і відпирати від себе німецтво також під видом католицизму. Досліди нашого ученого крил[ошанина] Петрушевича[20] доказали, що східний обряд був первісним обрядом також і поляків, що именно після того обряду хрещений був перший король польський Мешко[21] св. апостолами Кирилом і Мефодієм. Не могучи, однак, наразі остоятись проти німецької переваги, король той прийняв після католицизм, щоб не дати німцям поводу нападати на Польщу яко на край поганський. Що крок той був не тільки

неполітичний, але і непопулярний, се доказують нам факти народного бунту по смерті Болеслава Кривоустого [22], коли-то польський народ мордував католицьких ксьондзів (німців), нищив церкви і рубав хрести. Народ дуже добре почував, що католицизм принесе йому також суспільний гніт, а королі повинні були почути, що він відділить їх від прочого східного слов'янства, а, породивши в них духа нетолеранції, з часом попхне до братовбійчої війни проти рідних, іменно на утіху і користь їх відвічних ворогів, німців.

Взагалі мусимо сказати, що переняття католицизмом принесло Польській державі і польському народові необчисленні шкоди. З ким тільки в пізніших часах ввійшли в зношення поляки, сейчас вивертали наверх свій католицизм, немов їжак свої колючки, показували дух нетерпимості і охоту до навертання, задаючи зараз на вступі брехню своїм обіцянкам. І так, напр., ославлена унія особиста з Литвою заключена була нібито на підставі автономії обох країн і обох обрядів, а між тим Ягайло, хрещений вже по грецькому обряду, зараз по приїзді до Кракова мусив другий раз хреститися по обряду латинському,– то значить, поляки в дусі помимо всяких умов уважали східний обряд поганською вірою, для котрої всі умови неважні (Iereticis non est servanda fides*). Се і був після провідний принцип всієї русько-польської політики.

У кривавих і крайнє сумних війнах козацьких, побіч національного і соціального, зустрічаємо також виразно зарисований мотив релігійний. Руські братства ведуть довгу і завзяту боротьбу проти католицизму і унії. Спроваджені до Польщі єзуїти вносять з собою і інквізицію релігійну, і вже 1689 року гине перша її жертва, шляхтич Ліщинський, на огнянім кострі. Розпочинається доба пітьми, упадку і розкладу зразу умислового, а дальше і суспільного та політичного в Польщі. Інакше і бути не могло. Католицизм-бо, як знаємо, є силою інтернаціональною і зовсім противною почуттю всякої народної окремішності. Єднаючися з ним, Польща іменно підтинала в самім корені можливість свого существованя, бо католицизм ставив її ворожо до Сходу, т. є. до її природних аліантів, а зате хилило її до Заходу, т. є. до сильніших від неї ворогів, котрих жертвою мусила вона статися часть по части.

Всі нещастя, які навів католицизм на Польщу, зможемо зважити хоч у приближенні тоді лише, коли візьмемо на увагу, напр., той факт, що коби б не католицизм, то Польща, певно, була би притяг-

*Даного єретикам слова дотримуватись необов'язково (*лат.*).– *Ред.*

ла до себе і цілу Росію по смерті Годунова, і першого Самозванця, між тим коли невчасні католицькі замашки накликали на поляків тільки різню в Москві. А які би були наслідки того поєднання для цілого слов'янського світу, сього нині і найбуйнішою фантазією збагнути не можна[23].

Задалеко нас завело би, якби ми хотіли вичисляти всі політичні ошибки поляків, до котрих довело їх уперте обставання при католицизмі. В їх нещасливих повстаннях XIX віку дзвеніла дуже виразно і католицька струна, ба навіть декуди уживано католицизму яко средства до сфанатизування темних мас народу в цілях відбудування Польщі. У Познанщині уперте обставання при католицизмі навело на поляків всю ваготу культуркампфу і ідучого поруч з ним онімечення і, змусивши поляків дружитися з ретроградними католицькими фракціями, стягло і на них, що то завжди величали себе поборниками свободи і поступу, одіум обскурантів і ретроградів. Те саме повторяється і в Галичині, де польська шляхта з католицьких мотивів єднається з клерикалами німецькими, спроваджує на нашу Русь єзуїтів, уладжує формальні гоніння на трираменні хрести, агітує проти руського календаря, мішається до руського богослужіння, здвигаючи круг нього цілу систему надзору і шикани. Вічно одна і та сама історія, одні і ті самі поляки, котрі від часу анабаптиста Ягайла нічого не забули і нічого не навчилися. Там, де би треба єднати собі прихильників, вони з цілою усильністю роблять собі завзятих ворогів, а там, де би повинні бачити противника, вони запобігають ласки і в'яжуться в союзи. Ми не помилимося, твердячи, що ціла завзята ненависть до Росії викликана в дуже великій часті різницею віросповідань. Адже ж Прусси і Австрія так само причинилися до розбору Польщі, так само усмиряли польські повстання, хапали і морили по тюрмах польських конспіраторів, а пречінь на них не тільки не звернулася така горюща ненависть поляків, але противно: в Пруссах онімечені польські магнати, як Радзівілли, славляться підпорами трону, а в Австрії ціла верховодяча часть шляхти всіми силами поперлася до підпирання трону і династії з окликом: «Przy tobie, N. Panie, stoimy i stać chcemy!»* Не можна заперечити, що з вузько утилітарної точки погляду таке союзництво для шляхти мусить нести не одні користі, але з принципіально-політичної сторони се діло представляється далеко не так корисно. Не тільки

*Коло тебе, наш пане, стоїмо і стоятимемо! (*польськ.*) – *Ред.*

австрійський двір, але і сама здорово мисляча (і тим самим невелика) часть шляхти понімають дуже добре, що багато більше від того, що досі дано галицьким полякам, на будуче Австрія не може їм дати і що затим мрії про відбудування Польщі через Австрію і крики на тему:«Наша делегація до Відня репрезентує весь народ польський» – є тільки дитячою забавкою здитинілих трибунів людових і політиків á la «polityk lwowski» з «Szczutka»*.

Австрія не може дати галицьким полякам багато понад те, що дала їм досі, не ображаючи інтересів других провінцій і народностей, а спокійна, лавіруюча і з засади дефензивна політика Австрії є зовсім противна авантурничій політиці польських державників. Вже ті одні причини повинні би достаточно показати полякам, що, в'яжучись з Австрією, вони з-поміж трьох можливих союзників вибирають того, котрий їм найменше може дати. Але тут знаходить сук: Росія православна, а Прусси протестантські, досить підстав, щоб звернути свої симпатії до католицької Австрії. Католицизм і тут рішає в ділі життя і будучини народу. Бо розважмо наслідки сього союзу для інших частей польського народу. В Познанщині Прусси, занепокоєні перевагою поляків в Австрії, стараються їх зробити безсильними у себе – германізують, здобувають п'ядь за п'яддю польської землі в німецькі руки. Не менше занепокоєна тим і Росія, котора дуже добре знає, що всякий наріст польської сили в котрій-небудь з сусідніх держав при живих аспіраціях до відбудування Польщі є заразом хмарою, грозячою її спокоєві і цілості. І розуміється, Росія і собі не вважає потрібним давати полякам конгресовим більше свободи і самоправності – знов на шкоду цілого народу.

Інтереси польського народу і його будучини з ге- і етнографічного взгляду пруть до союзу з Росією, котора в разі запевненої симпатії і помочі поляків не тільки могла би *найбільше* дати польському народові, але, зробивши Конгресівку[24] самоправною і національно обезпеченою областю, витворила би з неї зовсім природно центр притягаючий і опору національну для всіх окраїн польського народу, стоячих під сусідніми державами: для польської часті Галичини, Сілезії і Познанщини. Коли б не повстання 1831 і 1863–4 років, Конгресівка була б нині займала в Росії подібне становище, як Фінляндія, була б мала свою конституцію, рідну мову в школах і нижчих урядах, більшу свободу печаті, зборів і товариств

*За прикладом «політики львівської» з «Щигля» (*польськ.*).– *Ред.*

і не була б потребувала проливати стільки крові на те тільки, щоб погіршити аж до безвихідності своє положення. Та ні, нещасні змагання до відбудування історичної Польщі і викормлена католицизмом антипатія до Росії, не міркована і крихтою політичного розуму, все те попхнуло поляків на хибну, похилу дорогу. Але і тут що показується? Росія, та Росія, на котру поляки-емігранти не мали досить слів ганьби і проклять (Nie mam na was hańby slowa, nie że język moj ubogi, lecz że piękna ludzka mowa, by się koloć* і т. д. Krasinski[25]),– вона найменше потрафила зашкодити полякам помимо окричаної русифікації. Недавно опублікована конскрипція Варшави[26] потверджує, що від р. 1830 до 1880, отже в 50 літах найтяжчого гніту, елемент великоруський у тім місті не змігся, а противно, ослаб! Очевидна річ, що противник, котрий є так безсильний для шкодження, а так потужний для помочі, роджений є властиво не на противника, а на союзника, тим більше що тільки свобідна Конгресівка може дати опору придавленій Познанщині проти поступаючого на схід великими і тяжкими кроками німецтва. Галичина, хоч би вона дістала від Австрії і золоті гори, і цілковиту перевагу польського елемента, і цілковите вимазання русинів з спису підданих австрійських, хоч би перемінилася яким чудом божим в цілковито і чисто польську країну, все-таки останеться заслаба, щоб допомогти Конгресівці, а особливо Познанщині. Тільки ж, звісна річ, ніяке чудо боже для порятунку поляків не станеться, і самі вони перестали вже його надіятися, а і в самій Галичині, скріпляючи свій натиск на русинів, вони скріпляють і будуть скріпляти реакцію народно-руську,– т. є. *запобігаючи вгорі ласк і средств і сили для можливого відбудування історичної Польщі, вони рівночасно вдолині нищити будуть одну підвалину по другій, на котрих єдино могла б і повинна б основуватися їх власна, не історично-державна, але національно-етнографічна самостійність.*

IV

Нашу попередню статтю постигла конфіската, і ми печатаємо в розділі III тільки оставшийся її недогризок, у котрім, впрочім, сказано є все, що потрібне для порозуміння нашої дальшої аргументації.

*На вас у мене слів ганьби не вистачає. І не тому, що вбога моя мова, а тому, що людські слова занадто хороші, щоб ними шпетити (*польськ.*).– *Ред.*

З дотеперішнього нашого представлення кожний ясно побачить, на яких-то слабих підставах опирається і до яких політичних ошибок доводить поляків їх історично-польське становище. Але найкращим доказом слабості того становища є те, що самі поляки – не демократи-автономісти, але всі верховодці – бодай від 1848 року *не вірять в силу і правоту того історичного становища, не вірять в ідею історичної Польщі.* На око може таке речення видатись парадоксом, особливо коли зважимо стоси шовіністичних брошур з девізом «Polska w dawnych granicach»*, копиці бесід, множество агітацій і цілу систему винародовлення, котрою вони віддавна стараються ущасливити нас – а все в імені історичної Польщі. Але при ближчій розвазі покажеться, що именно той їх гарячковий поспіх, раз, до цілковитого заперечування якої б там не було руської справи, а відтак, коли се показалося неможливим, до повертання русинів у поляки, то через латинізацію нашого обряду, то через касування нашого письма, то через випихання нашої мови з шкіл, з урядів і з товариства,– що именно ті їх ненастанні заходи зраджують нам, що фрази про історичну Польщу навіть в їх устах є тільки фразами і що вони в глибині свого серця дуже добре то чують, що *Польща може бути тільки для поляків і складатися тільки з поляків.* Стараючися зробити нас поляками в ім'я історичної Польщі, вони, самі про те не знаючи, стають на становищі не історичної, а *етнографічної Польщі,* т. є. именно на тім становищі, котре каже: Польща для поляків, але Русь для русинів. Винародовляючи русинів, поляки стараються посунути границю етнографічної Польщі дальше на схід,– але в принципі стоять очевидно за етнографічною, а не за історичною Польщею.

Правда, ми дуже добре се знаємо, що наші, особливо галицькі, поляки по старій пам'яті готові узнати кожного, хоч би і найліпшого поляка зрадником і запроданцем, коли він зважиться натякнути їм про етнографічну Польщу. Але нас, далеких від яких-небудь претензій до польського патріотизму, той взгляд не може і не повинен в'язати. Противно, яко один з народів, входивших колись у склад історичної Польщі, котрому тая історична Польща дуже і дуже солоно далася взнаки, ми всіма силами є і мусимо бути противні реставрації тої Польщі на руських і других непольських землях. Ми мусимо протестувати проти відбудування історичної Польщі будь в якій-будь формі: чи шляхетській, чи навіть демократичній, бо ми

*Польща в давніх кордонах (*польськ.*).– *Ред.*

знаємо дуже добре, що всяка Польща в давніх границях значить для нас майоризацію, притиск, упослідження і – винародовлення. Але, відрікаючись від історичної Польщі, ми яко демократи і автономісти зовсім нічого не маємо проти Польщі яко *народу*, проти Польщі не в давніх історичних, а в *етнографічних границях*.

Сприяючи з серця кожній народності, а тим більше слов'янській, і до того такій, з котрою доля поставила нас у безпосереднє сусідство,– бажаючи для себе невинного питомого розвою на власних народних підставах, ми бажаємо того самого і для поляків. Почуваючи аж надто доткливо погубність для власної народності тих кордонів, якими вона в теперішній хвилі є розчетвертована, ми живіше, ніж хто-небудь другий, могли б співчути і з поляками, остаючими під тим взглядом у подібнім до нашого положенні. Почуваючи незнищиму і історією в нас вихована ненависть до всякого гніту і насилля, ми бажаємо повної національної і політичної свободи і полякам. Але тільки під тим необхідним условієм, як вони раз назавжди зречуться опіки над нами, раз назавжди покинуть думку будувати історичну Польщу на непольських землях, а стануть, так само як і ми, на становищі Польщі чисто етнографічної. Правда, ми знаємо добре, що, відрубне взявши, і наші і польські сили будуть доволі слабі, але знов і то певна річ, що сила поляків ніколи не буде уґрунтована притиском і винародовленням других народностей, особливо в теперішніх часах, коли почуття народної самостійності і повної рівноти починає будитися во всіх і найменших народах: не тільки в русинах, українцях, але і в білорусах, литовцях, естах і др. Стерти з лиця землі всі ті народності в наших часах, зробити з них всіх поляків – до сього польські сили замалі, і всі спроби винародовлювання, яких вони тепер хапаються, виходять дуже нужденним і – скажемо прямо – дуже нерозумним і *не політичним* дражненням іменно тих елементів, котрих розвій, і свобода, і приязнь для цілої будучності польського племені є безмінно важними.

Бо коли раз станути полякам одверто на етнографічнім польськім становищі і зректися узурпованої і на нічім реальнім не основаної гегемонії над всіми непольськими народами, то першим ділом їм прийдеться признати, що *польського народу є не 20, як вони досі твердять, а ледве 8 мільйонів, і що він, відтятий з всіх сторін від моря, розселений серед отвертої, малоплідної і досить убогої країни, з природи своєї засуджений на слабість і економічну, і політичну.* А маючи се на увазі, розумні і тверезо в будучність глядячі поляки будуть мусити старатися позискати прихильність

сусідніх племен, а головно племені руcько-українського, заселяючого найбагатші в полуднево-східній Європі, а до того к морю і великим рікам прилягаючі землі. Є се до безперечності певна річ, що відірвана від нашої Русі Польща ніколи не може здвигнутися, але скорше чи пізніше станеться вся німецькою здобиччю. Але ж не менше певна річ і те, що силою придавити нашу Русь, винародовити її Польща також не зможе. Єдину поруку ліпшої будучності обох народів ми бачимо тільки в їх *федеральнім зв'язку між собою і з другими сусідами,* в зв'язку, основанім на якнайповнішій рівноправності і автономії кожного окремого народу, де б другий народ ніколи не мав права вмішуватися в домашні справи сусіда або держати над ним яку-небудь опіку.

Звісна річ, що натепер нам ще далеко до осущення таких ідеалів, і може бути, що декому навіть злишньою видасться наша розмова про такі діла в газеті, посвяченій справам «реальної політики». Але ми надіємся, що кожний так мислячий змінить свою мисль, коли розважить ось що:

Реальною політикою ми називаємо таку політику, котра, спираючись на докладних студіях минувшості і теперішності, може дати нам якнайясніші і найдальші вказівки взглядом нашого будучого поступування. Без далекоідучих і ясних провідних ідей нема нині ані писателя, ані тим менше доброго політика,– а таких провідних ідей у першій-ліпшій хвилі на дорозі не знайдеш,– вони мусять бути витворені життям, викормлені сердечною кров'ю народу, вони є його найдорожчою і найсвятішою скарбницею. Хоч і як далеко в памороці будучини блищать вони як ідеали, то пречінь у кожній даній хвилі, при кожнім дрібнім практичнім кроці не є то все одно – мати або не мати провідних думок, так як не все одно, вирушаючи в дорогу, знати або не знати наперед, чи їдемо до Києва, чи до Кракова. Хто уважно перегляне нашу минувшість, особливо за послідніх 30 літ, тому аж надто ясно стане, що іменно найбільша часть наших політичних блудів походила з того, що ми пішли наосліп, без виразної програми, не знаючи, чи ми ідем до Києва, чи до Кракова, чи до Москви, а кінець кінцем вийшло з того, що попросту моталися і топталися на місці і, стративши не одну щасливу пору ділання, опинились нині на незавиднім становищі політичного зера.

От чому тепер, у тяжку для нас пору шарпаючих нутро наше польсько-шовіністичних агітацій, нам дуже на часі всесторонньо вияснити собі своє становище, свої цілі і дороги не тільки взглядом себе самих, але і взглядом наших найближчих сусідів. Загля-

даючи на підставі пізнання теперішності і минувшості дальше в будучність, аніж можуть заглянути вони, засліплені своєю партійною вузькоглядністю, ми сміліше зможемо боротися з противностями, наберемо тої певності і того політичного такту, що пливе з ясного зрозуміння ситуації і всіх її консеквенцій. Стоячи сильно на нашім демократичнім і федеральнім становищі, працюючи серед власного люду над його добром і здвигненням, ми згорда будемо дивитися на рівно безсильні, як безтактні замахи наших противників,– противно, з свого ясного і високого становища зможемо їм подати слово остороги і вказати пропасть для їх власної справи, котру вони коплють власними руками, роздуваючи сквапливо ненависть проти себе у сусідніх з ними племен. З того становища ми зможемо ad oculos* виказати їм, що згідливе і братерське – не опікунське і не кулачне – поступування з нами *лежить більше в їх власнім, ніж у нашім інтересі,* так як без нас вони ніяк обійтися не зможуть, а нас придушити і стерти з лиця землі тим паче не зможуть,– і що затим політичний розум і так їм самим наказує якнайскорше закинути всякі агітації проти нашого обряду і нашої народності і їм першим простягнути до нас руку згоди і признати нам всі застережені наші права.

Не говоримо яко ідеологи. Ми любимо доводити кожну думку до ідей консеквенцій, хоч і як не раз ті консеквенції суперечні з дійсністю. Але все-таки, бачиться, ніколи то не зашкодить, як би то якась справа «по-божому та по-людськи» повинна бути. Що ми, проте, ані на хвилю не тратимо з очей і живої дійсності, що ми дуже добре знаємо, чого нам тепер від неї надіятися, а чого ні, се ми чей же не раз доказали в попередніх статтях, заміщених у «Ділі»[27]. Що поляки не протягнуть до нас руки до згоди, не зречуться добровільно над нами опіки, не стануть на чисто демократичнім і федеральнім становищі етнографічної Польщі (а бодай не швидко стануть на нім) – се ми, пожалься боже, дуже добре знаємо. Але іменно для того іще і іще раз кажемо: *тим гірше для них!*

Примітки

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1883, № 36, с. 1–2; № 37, с. 2; № 38, с. 1–2; № 39, с. 1–2. Стаття не закінчена. 160 рядків III розділу статті були конфісковані австрійською прокуратурою. Конфісковані рядки надруковані у статті Вознякa «Іван Франко в 1883–1884 рр. про польське питання» (Наукові записки

* Наочно (*лат.*).– *Ред.*

(Інститут суспільних наук АН УРСР).– Т. 3: Дослідження з мови та літератури.– К., 1954.– С. 7–9).

Під час виборів до австрійського рейхстагу представники польської шляхти виступали з шовіністичною програмою «Великої Польщі від моря до моря». Стаття Франка є відповіддю на цю програму, містить матеріал для характеристики поглядів І. Франка з національного питання.

Подається за: *Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1986.– Т. 45.– С. 204–220.

* * *

[1]«Czas»– польська консервативна газета, виходила у Кракові протягом 1848–1934 рр., потім у Варшаві в 1935–1939 рр.

[2]«Dziennik Poznański»– прогресивне польське видання.

[3]Йдеться: 1) про національно-визвольне повстання 1830–1831 рр., так звану консервативну революцію, яка була спрямована проти гніту російського царизму, охопила Королівство Польське і поширилась на територію Литви, Білорусії і Правобережної України; 2) про галицьке селянське і краківське повстання 1846 р.; 3) про познанське і краківське визвольне повстання 1848 р.; 4) про національно-визвольне повстання 1863–1864 рр., що охопило Королівство Польське, Литву і частково Білорусію та Правобережну Україну і було спрямоване проти соціального і національного гноблення російського царизму. Визрівало в обстановці поразки Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. і загострення у зв'язку з цим кризи феодально-кріпосницької системи.

[4]Болеслав Хоробрий (967–1025) – польський князь (992–1025) і король (1025). У боротьбі зі Священною Римською імперією відстояв незалежність Польщі й об'єднав польські землі.

[5]Мається на увазі поразка Болеслава під час походу на Київ (1018) з метою посадити на престол свого ставленика князя Святополка (бл. 980–1019). Святополк убив своїх братів Бориса і Гліба і захопив великокняжу владу. Був розбитий Ярославом Мудрим і загинув під час втечі до Польщі.

[6]Сучасні Одер, Ельба.

[7]«Медведі» і «льви» – емблеми німецьких загонів хрестоносців.

[8]Галицька Русь була захоплена Польщею 1349 р. і відповідно до договору з Литвою (1352) ввійшла до її складу.

[9]Ягайлони, Ягеллони – династія польських королів (1386–1572) і великих князів литовських (1377–1572).

[10]Царгород – стародавня назва Константинополя (тепер Стамбул).

[11]І. Франко має на увазі міжусобну боротьбу, що велась між польськими шляхтичами. Досить часто непорозуміння, що виникали між шляхтичами, розв'язувалися шляхом воєнних сутичок, які послаблювали Польську державу.

[12]Баторій Стефан (1533–1586) – польський король (з 1576 р.), учасник Лівонської війни (1579–1582). За Баторія посилилося гноблення українського народу.

[13]Наливайко Северин (р. н. невід.– 1597) – керівник селянсько-козацького повстання 1594–1596 рр. на Україні. Страчений у Варшаві.

[14] Іван Підкова (р. н. невід.– 1578) – один з керівників боротьби молдавського й українського народів проти султанської Туреччини.

[15] У 1621 р. з допомогою українського козацького війська Річ Посполита здобула під Хотином перемогу над турецьким військом, після чого було укладено Хотинський мир 1621 р.

[16] Осман II (1605–1622) – турецький султан (1618–1622). За його правління Туреччина у 1620–1621 рр. вела війну проти Польщі, в якій брали участь у складі польського війська загони українських козаків.

[17] Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний; р. н. невід.– 1622) – гетьман українського реєстрового козацтва. Під його командуванням козаки здійснили успішні походи проти султанської Туреччини і Кримського ханства. В Хотинській війні 1620–1621 рр. Сагайдачний очолив 40-тисячне козацьке військо, яке разом з польською армією завдало поразки турецько-татарському війську. Піклувався про розвиток української культури, вступив з усім Запорозьким Військом до Київського братства.

[18] Йдеться про наслідки польсько-турецької війни 1672 р., коли Поділля було окуповане турками.

[19] Собеський Ян (1629–1696) – польський полководець, король Польщі під ім'ям Яна III (1674–1696). Очолюване Собеським польське військо, до складу якого входили українські козацькі загони, розгромило 1683 р. під Віднем турецьку армію і врятувало Австрію від турецького поневолення.

[20] Петрушевич Антоній Степанович (1821–1913) – український історик, філолог та етнограф.

[21] Мешко I (бл. 922–992) – перший польський князь з династії П'ястів. За Мешка I 966 р. було прийнято християнство (у формі католицизму).

[22] І. Франко має на увазі рух селян та городян, що почався в Польщі після смерті польського князя Болеслава III Кривоустого (1086–1138), який домігся об'єднання під своєю владою всієї Польщі і припинення феодальних чварів.

[23] На цьому обривається III розділ статті в газеті «Діло», оскільки наступна частина розділу була конфіскована цензурою.

[24] Маються на увазі польські землі, Царство Польське, що входили до складу царської Росії згідно з рішенням Віденського конгресу 1815 р. і мали певну автономію.

[25] Красінський Зигмунд (1812–1859) – польський поет-романтик.

[26] Тобто система військової повинності, яка дозволяла відкуп від призову.

[27] «Діло» – газета, що виходила у Львові в 1880–1939 рр.

ВОСКРЕСЕНІЄ ЧИ ПОГРЕБЕНІЄ?

1884

Справа змартвихвстанців, recte* єзуїтів, recte ультрамонтанського католицизму[1], стоїть нині на порядку деннім не тільки у нас, але і в цілім цивілізованім світі. Так і здається, немовби католицизм, пригадуючи собі давню свою могучість, вібрав послідніми часами всі свої сили, щоб ще раз запанувати над світом. «Syllabus»** покійного папи Пія IX[2], громлячий цілу науку, культуру і думку новіших віків, був першим рішучим голосом того воскресаючого католицизму, першим його бойовим сигналом. В логічній консеквенції за «Syllabus'ом» мусили слідувати енцикліки папи Леона XIII, рекомендуючи поворот до філософії св. Томи з Аквіна[3].

І коли судороги того воскресаючого католицизму далися чути з більшою або меншою силою по всіх краях цивілізованого світу, в Північній Америці і Англії, в республіканській Франції і протестантській Німеччині, то з не меншою, коли й не більшою силою мусили вони озватись і в Австрії. Для місії католицької представляє Австрія дуже велике і вдячне поле. Зложена з різноплемінних і в різних напрямах змагаючих народів, вона містить в собі багато народів католицьких, але не менше того й не католицьких, так що в самім внутрі Австрії єсть поле для католицької пропаганди. Обставини остільки улегшують тую пропаганду, що народи, входячі в склад Австрії, по більшій часті дрібні і жиючі з собою в племін-

*Насправді (*лат.*).– *Ред.*

**Список, перелік (*лат.*).– *Ред.*

них, історичних та суспільних антагонізмах. Відси випливає конечність правительства сильного, сильнішого від кождого поодинокого народу, і конечність династії вищої понад всі зміни систем правительственних і констеляцій партійних. Династією держиться Австрія яко цілість,– а династія єсть католицькою.

При таких обставинах, корисних для католицької пропаганди, яка ж єсть ціль її в Австрії? Окрім загальноконфесійної, має католицизм в Австрії ще й велику політичну ціль. Провідники католицької церкви ніколи не зводять ока з востока, з Росії, досі православної. Як той древній Катон[4] кінчив кожду свою бесіду в римськім сенаті пригадкою о потребі зруйнування Карфагена, так в Ватікані один наслідник Петра другому передав незмінне римське «Ceterum censeo – Orientem esse convertendum»*. Австрія з своєю католицькою і апостольською династією єсть в очах Риму тим великим розсадником, з котрого мають розростися далеко на схід і на північ буйні паростки католицизму. Австрія яко така повинна бути після планів римських одноцілою і рішучо католицькою державою, повинна статися могучим і тісно зорганізованим отрядом тої великої ecclesia militans**, котра швидше чи повніше має рушити на схід. Чи ж диво, що і пропаганда католицька у внутрі самої Австрії мусила послідніми роками прибрати широкі розміри, мусила статися ділом первостепенної важності як для цілого католицького світу з одної, так знов і для інтересованих тут пасивно чи активно народностей і партій з другої сторони?

Ще ж доки керму правительства в Австрії держали т[ак] зв[ані] ліберали, т. є. елементи переважно некатолицькі, а то й безконфесійні, то і пропаганда католицька в Австрії не могла вестися так голосно, урядовим способом. Але хвилі воскресаючого католицизму враз з іншими історичними хвилями з кінцем 1870-их років підмили нетверде становище австрійського лібералізму і довели його до упадку. На місце Лассера[5] – Ауерсперга[6] наступило міністерство Таафе[7], інавгуруючи т[ак] зв[ану] політику поєднання в дусі католицькім і на ґрунті католицизму. Католицькі елементи Австрії подали собі руки, розібрали поміж себе власть і впливи. Тірольці, і поляки, і чехи стрітилися на тім спільнім полі. На нову зміну в цілім ході австрійської політики, інавгуровану ерою Таафе, радісно відкликнувся Ватікан, устроюючи велике і шумно ін-

* Зрештою, я вважаю, що східна [церква] повинна бути навернена (*лат.*).– *Ред.*

** Войовничої церкви (*лат.*).– *Ред.*

сценоване Кирило-Мефодіївське свято; з «апостольського престола» прокламовано католицький панславізм в Австрії.

Кирило-Мефодіївське свято було з сторони Ватікану великою маніфестацією в інтересах Австрії. Католицька місія Австрії і у внутрі і на сході зістала там недвозначно замаркована; правительству австрійському в широких начерках показано цілі, до котрих повинно змагати. І від того часу воно справді пройшло вже добрий кусень дороги після показаної з Риму маршрути. Досить буде вказати на перефорсування нової устави шкільної, на щасливе пересадження католицьких більшостей в деяких соймах крайових і вкінці наявне урядове підпирання єзуїтсько-змартвихвстанської пропаганди та на мовчаливе, але очевидне признання «престолові апостольському» важної інгеренції у внутрішні церковні діла поодиноких провінцій. Досить буде пригадати такі, спеціально нас, русинів, дотикаючі факти, як віддання добромильського монастиря єзуїтам, реформа василіан[8] при помочі тих же єзуїтів, усунення митрополита Іосифа, основання інтернату змартвихвстанців во Львові при помочі сойму і під опікою польської аристократії, вплив патрів Рідля та о[тця] Калінки[9] на верховників нашої львівської архідієцезії і редагування органу тої архідієцезії в дусі тих патрів, а вкінці неудавшіся плани єзуїтські з з'їздом одпоручників руського духовенства во Львові. Всі ті і другі численні факти свідчать нам аж надто ясно, що русини становлять також немаловажну цифру в рахунках католицько-єзуїтської пропаганди і що на них звернено послідніми часами дуже бачне око.

Хто тільки раз поверхово гляне на карту руcько-української землі і зверне увагу на історію та теперішнє положення руcько-українського племені, тому відразу стануть ясними причини, для яких воскресаючий католицизм так гаряче ними занімається, так старанно і систематично насилає нам своїх апостолів і силується нас притягнути на свою сторону. Самим своїм географічним положенням на розграниччі між північною а полуденною і західною Слов'янщиною, в найкращім кліматі, повздовж Чорного моря, край наш призначений відіграти велику ролю в цілій будущій судьбі Східної Європи. Він становить не тільки ключ до внутра Росії, але заразом і найбільше джерело її сили; позбавлена України Росія втратила би всяке значення на Чорнім морі і на Балканськім півострові, відтята була б від цілого майже слов'янського світу. Етнографічно Русь-Україна представляє для католицько-єзуїтської місії дуже понадну ціль. Розділена між три держави, нищена мате-

ріально від віків, донедавна (а в великій часті і досі) гнетена могучими противниками, котрі би бажали її цілковитого винародовлення, позбавлена маєтних і упривілейованих, а тим самим незалежних і смілих провідників, вона попри те в масі народній представляється так однаковою на цілім величезнім просторі, як рідко котрий інший народ. Одинокими майже провідниками того народу суть священики, звичайно убогі, родиною обтяжені, від іноплемінних панів та консисторій залежні. Здається, що корисніших условій для католицько-єзуїтської пропаганди і придумати не можна. Правда, в тій часті нашого краю, що під Росією, поки що пропаганда тая не може мати ніякого доступу. Але патри уміють ограничитися і думають зовсім справедливо, що ліпший воробець в руці, ніж ворона на вербі. Коли їм удасться зовсім окатоличити русинів галицьких, то при їх помочі далеко легше буде найти доступ і до русинів закордонових і зробити вилом в православній єдності Росії. Такий рахунок роблять єзуїти pro domo sua*.

Чи окрім виглядів на окатоличення з часом цілого руcько-українського племені показують єзуїти Австрії ще й другий рахунок, а іменно такий, що з окатоличенням русинів-українців зовсім конечно пересунеться і центр гравітації того народу, що русини-католики з-за кордону природніше звертати будуть очі на слов'янсько-католицьку Австрію, ніж на православну Росію,– сього ми документно не знаємо, хоч деякі зовсім недвозначні факти, а іменно становище австрійського правительства в справі добромильській і василіанській, кажуть нам чогось подібного догадуватися. Але єсть ще в Галичині третя сила, з котрою католицька пропаганда повинна була згодитися для спільного ділання на землі руській. Тою силою суть поляки.

Правда, поляки-католики, а особливо шляхта польська, відзначується побожнестею, доходячою часто аж до біготерії. Але з другого боку, та сама шляхта польська зітхає ще раз в раз за утраченим раєм – історичною Польщею, а в хвилях, вільних від клопотів фінансових, носиться навіть з різнородними планами реставраційними. І та сама шляхта польська має від давен-давна з русинами свої окремі рахунки і плани: рада би попереду всього бачити їх добрими «synami ojczyzny»**, т. є. поляками, щоби в такім разі з них сотворити тую силу, котрої вона не знаходить в своїм власнім народі – для відбудування Польщі. І польська шляхта бажала би

*Для свого дому (*лат.*).– *Ред.*

**Синами вітчизни (*польськ.*).– *Ред.*

ужити русинів замість клина до розсадження великого російського колоса. Не диво за тим, що schöne Seelen finden sich* і що єзуїтам прийшлось дуже легко найти спільний ґрунт до згоди з поляками. Ґрунтом тим стався оп'ять католицизм. Ставши католиками, русини легше зможуть зіллятися з поляками, легше дадуть ужитися на знаряд для польських реставраційних цілей! І от в угоду тим польським реставраційним цілям єзуїти поручають місію католицизму в Галичині тій своїй філії, котра по якійсь історичній случайності носить назву многообіцяючу для поляків і складається з поляків. Тою філією суть патри-змартвихвстанці.

Вже з того, що досі сказано про рух католицький, котрий в консеквенції своїй напровадив на наш небосхід тую грізну хмару, легко можна догадатися, що місія змартвихвстанців на Русі ані не случайна, ані не маловажна – і що вона викликана сучасними змаганнями трьох могучих сил: Ватікану, Відня і Польщі. Можна також догадуватись, що властивий їй spiritus movens** єсть Ватікан і що нові наші просвітителі вже з самої консеквенції свого становища і супротив Австрії, і супротив Польщі мусять грати дволичну політику. З одного боку, прирікаючи Австрії користі з окатоличення русинів, вони рівночасно прирікають полякам користі з того ж окатоличення русинів, хоч користі Австрії а користі Польщі (w dawnych granicach***) суть собі на розріз противні. А наскільки правди в тих обіцянках і щирості в тій політиці хитрих патрів і наскільки вони мають право зватися «змартвихвстанцями», се ми надіємось трохи докладніше розсвітити в нашій слідуючій статті.

II

Говорячи в попередній статті о «окатоличенні русинів», і то не тільки українських, нині православних, але й галицьких при помочі патрів-змартвихвстанців, ми з розмислом ужили того слова, хоч не одному воно може видатися свого роду плеоназмом. Адже ж в Галичині русини-уніати т. є. також католики! Щоб запобігти можливим непорозумінням, ми

*Знаходяться прекрасні душі (*нім.*).– *Ред.*
**Дух-рушій (*лат.*).– *Ред.*
***У давніх кордонах (*польск.*).– *Ред.*

хочемо, заким перейдемо до короткого огляду історії патрів-змартвихвстанців, роз'яснити по можності той мнимий плеоназм.

В році 1867 в Римі в невеличкім костелі, належачім до патрів-змартвихвстанців, держав начальник того закону кс[ьондз] Гієронім Кайсевич[10], в присутності, між іншим, і в[исоко]преосв[ященства] Іосифа Сембратовича, тогдішнього єпископа назіанзенського, а пізнішого митрополита Галицької Русі, проповідь о блаженнім Іосафаті Кунцевичі[11], рік перед тим головно за старанням того ж Кайсевича канонізованім. В тій проповіді, наскрізь політичній, кс[ьондз] Кайсевич висказав свої і свого закону погляди на справу унії і справу руську, погляди, з многих взглядів для нас дуже цікаві. Вичисливши деякі історичні блуди поляків супротив русинів і закинувши головно за те, що «поляки не вважали уніатів правдивими католиками і до самого кінця Речі Посполитої не хотіли уніатським єпископам признати крісла в сенаті, а тільки в самих послідніх роках признали те крісло уніатському митрополитові», кс[ьондз] Кайсевич переходить відтак до розбору «гріхів русинів». За взір для русинів, за тип правдивого русина-уніата ставить він бл[аженного] Іосафата Кунцевича «potężnego apostola-duszochwata»*, як його називає, і в слідуючих многоважних словах показує русинам тую дорогу, на котрій повинні послідувати бл. єпископа полоцького: «*On w swoim obrządku nic nie lacinszczył, ale lacinnicy są katolikami, więc to bracia jego ukochani. Schyzmatycy przeciwni są Grekami wschodnimi, Rusinami, ale dosć że są schyzmatykami, już pomiędzy nimi jest przepaść nieprzebyta; on nigdy im ręki nie poda, chyba dla przyciągnienia ich do kościoła powszechnego*»**. Переходячи затим до нинішнього уніатського духовенства, з гнівом викликає о[тець] Кайсевич: «О як же ви змінилися! Ви жадаєте для своєї церкви *якоїсь автономії, якихсь відрубних прав,* як коли б ви і так уже не мали їх більше, ніж належиться (се зміряє до вільності – женитися)... Чи ж ви по-католицьки поступаєте собі? Необачна школа польсько-українських співаків співала думи козацькі про побіди козаків,– а Січ, збіговище опришків всіх народів, піднесла до достоїнства якогось закону рицарського, між тим коли ула-

* Могутнього апостола-душоловця (*польськ.*).– *Ред.*

** «Dzieła X. Hieronima Kajsiewicza z zakonu Zmartwychwstania Pańskiego», том II, стор. 75. [Він у своєму віросповіданні нічого не латинізував, але латинці є католиками, більше того, братами його улюбленими. Схизматики, навпаки,– є східними греками, русинами; а оскільки вони є схизматиками, то поміж ними прірва непрохідна: він ніколи їм не подасть руки, хіба для перетягання їх до повсюдної католицької віри (*польськ.*).– *Ред.*]

дження Січі не мало в собі нічого слов'янського, але було чисто туранське. За ті мрії вхопилось новіше українофільство, повторяючи та переспівуючи видумки і пересуди Конисього[12] та [Бантиша-] Каменського[13], щоб тільки можна кидати болотом на поляків. За ті мрії вхопилась вкінці і галицька молодіж: хоч уніатська – вона зробила своїми героями таких гайдамаків та схизматиків, як Наливайко та Хмельницький. І між духовенством уніатським від часів Іосифа II повіяло антикатолицьким духом, а від 1848 року консисторії прямо почали переслідувати тих священиків, котрі хотіли жити в єдності і любові з духовенством католицьким і поляками. «Ale coście złego uczyńili, to to jeszcze, żeście odrzucili nie tylko alfabet łaziński, który nam otwiera przystęp do bogatych skarbów piśmiennictwa katolickiego, ale w chorobliwej gorączce odróżnienia się opuściliście starą a świętą kirylicę bulgarską, i co gorsze, ukochaliście grażdankę moskiewską (!), która nigdy w służbie prawdy katolickiej nie była»*. Як змагання галицьких українофілів за національний сепаратизм, так знов львівське «Слово» і його редакторів спотикає острий засуд кс[ьондза] Кайсевича за антикатолицьку тенденцію. «Część kapłanów ruskich zaczęła odstręczać (NB. русинів) od kościoła i nabożeństwa łacińsko-katolickiego, księży naszych do cerkwi swoich nie dopuszczać, ołtarze boczne z cerkwi wyrzucać. Jednemu z takich zatrazy ołtarze wyrzucone troje dzieci umarło; czy się upamiętal – nie wiemy»**.

Здається, не потрібно надто мікроскопічної аналізи, щоб дослідити, на якім властиво становищі стояв в тій проповіді кс[ьондз] Кайсевич і стоїть досі цілий закон змартвихвстанців. Поперед усього супротив русинів вивішують вони великопоказний прапор «унія», хоч cum restrictione mentali*** розуміють під унією зовсім не то, що привикли під нею на підставі історичних документів розуміти русини. Бо коли русини розуміють під унією таке з'єднання церкви восточної з західною, котре би попри єдності в основних

---

*«Dzieła X. Hieronima Kajsiewicza z zakonu Zmartwychwstania Pańskiego», том II, ст. 76–78, passim. [І якщо ще щось зле вчинили, так це те, що відкинули не тільки латинський алфавіт, який нам відкривав шлях до багатих скарбів латинського письменства, але у хворобливій гарячці відрубності відкинули стару і святу кирилицю болгарську; а ще гірше, уподобали московську гражданку, яка ніде в службі правди католицької не була (*польськ.*).– *Ред.*]

**Там само, стор. 78. [Частина капланів руських почала відштовхувати (NB. русинів) від церкви і релігії латинсько-католицької, ксьондзів наших до своїх церков не допускати, вівтарі бічні з церкви викидати. В одного з таких ксьондзів, що викинув вівтарі, померло троє дітей; чи опам'ятався – не знаю (*польськ.*).– *Ред.*]

***З духовним обмеженням (*лат.*).– *Ред.*

догматах застерігало церкві восточній цілковиту автономію в справах обрядових, то єзуїти і змартвихвстанці відповідають на то: ваше змагання до церковної автономії єсть нашим найбільшим гріхом; в церкві католицькій не повинно бути ніяких сепаратизмів, ніяких відрубних становищ, ніяких автономій. Затим-то, що русини історично розуміють під унією, для змартвихвстанця єсть тільки «chrobliwą gorączką, odrócnienia się»*. І що йому до того, що трактати застерігають нетикальність обрядів? Він уважає послідування приписам восточної церкви яко основний гріх руського духовенства і вник так глибоко в тайники божої справедливості, що знає і перед найвищими достойниками церкви публічно голосить, будтоби одному галицько-руському священикові за його ревність для свого обряду умерло троє дітей! І що йому до того, що унія, заприсягнена самими папами римськими, застерігає грек[о]-кат[олицькому] духовенству право впускати або не впускати до уніатських церквей латинських священиків? О[тець] Кайсевич і то уважає великим гріхом руського духовенства, що ставило зовсім легальний опір насильному латинізуванню русько-уніатського народу?

Скажімо коротко: католицизм у тих нових апостолів єсть тільки один, латинський. Унія з її відрубним, автономічним становищем не має серед нього місця. Той самий історичний блуд давньої Польщі, перед котрим 1867 р. остерігав в своїй проповіді кс[ьондз] Кайсевич, а 1884 р. в своїм відчиті кс[ьондз] Калінка, іменно уважання уніатів не за правдивих католиків – повторяється і в їх власних поглядах, гніздиться і в їх власних мислях. *Унія для змартвихвстанців єсть вже недостаточною;* вони раді би бачити нас зовсім латинниками, і *тільки златинізувавшись, ми будемо в їх очах правдивими католиками.* Для того-то, хоч русини в Галичині від часів заведення унії стояли при ній постоянно, хоч ославлений іосифінізм[14] зовсім не ослабив їх вірності для унії, а і по 1848 році о відступництвах від унії довгий час не було нічого чути, то все-таки така чисто легальна діяльність руського духовенства, як *намагання до очищення восточного обряду, іменно в дусі умов самої унії,* відновило давні підозріння, розбудило давню єзуїтську нетолеранцію. Хоч україно фільство 60-х років ніколи не заявило якої-небудь неприхильності до унії, то прецінь кс[ьондз] Кайсевич в Римі кидав на нього свої громи – за національний сепаратизм! І хоч всі руські органи послідніми часами, в тім числі і наше «Діло»,

*Хвороблива гарячка відрізнятися (*польськ.*).– *Ред.*

за весь час свого существования дуже часто в імені галицьких уніатів заявляло повну лояльність супротив голови католицької церкви і виступало против всяких поривів релігійного роздвоєння серед галицько-руського народу, хоч і руські посли, особливо устами о[тця] Качали[15], грімко заявили свою непохитну вірність унії, то все ж таки на наш край зіслано єзуїтів і змартвихвстанців для виховування нашої молодежі і реформування нашого духовенства,– для латинізації!.. Чи ж будемо лякатися висказати ясними і виразними словами той вивід, котрий по докладнім розваженні всього досі сказаного сам собою насунеться кождому читателеві? Нам здається – і се мусить наповнити нас великим жалем і великою обавою о цілу будучність нашої церкви,– що прихильність до унії похитнулась і ослабла не у русинів-уніатів, але що *самі верховники латинсько-католицької церкви перестали уважати унію достаточною.*

Що ж нам ввиду таких фактів робити, чого боятися, чого надіятися?

Очевидно, що тенденція єзуїтів і змартвихвстанців єсть – довести народ наш від унії до цілковитого латинства і духовенство наше до целібату та до тої строгої єзуїтської дисципліни, яку вони досить нетактовно раптом відслонили були в неудалім проекті адреси до папи, відкиненім відпоручниками нашого духовенства.

Ну і що ж? – скажуть, може, деякі русини, котрі, улягаючи ультрамонтанським вимогам, звільна починають уже наближуватися до того становища, на якім хотіли би бачити нас всіх такі патри Кайсевичі,– що ж би то було злого, якби русини і справді перейшли цілковито в лоно латинської церкви, без застережень і відрубного становища? Ми не знаємо, чи над тим питанням варто поважно застановлятися; але щоб нас не посуджено о яку сторончність або нелояльність для Риму, ми стрібуємо се зробити. Полишімо наразі всі практичні трудності, на які, без сумніву, наткнулось би запроваджування латинського обряду по наших селах і містечках, і припустім, що отсе всі галицькі русини прийняли обряд латинський. В тій хвилі як же виглядає їх становище релігійне, політичне і національне?

В релігійнім взгляді духовенство руське при помочі целібату відчужене від народу, виховане латинськими монахами в сліпім послусі для далеких, заграничних і з інтересами нашого народу не обзнакомлених верховодників, воно швидко мусило би статися чуженицею в рідним краю. Не забуваймо дальше, що той значний

процент інтелігенції, якій тепер дають нашому народові доми священичі, мусив би тогди відпасти; що число поборників моралі і поступу народного мусило би швидко дуже вменшуватися і що затим загальне темпо нашого народного і так ще молодого розвою мусило би при недостачі шляхти і світської інтелігенції і при бідності простого народу статися повільнішим.

І в політичнім взгляді становище русинів по прийнятті лат[инського] обряду зовсім би не поправилось. Може бути, що для новини найшлись би деякі протектори для златинщених русинів; дуже можлива і правдоподібна річ, що на таких протекторів в першій лінії накинулась би нам польська шляхта. Але яка благодать для нашого простого народу виплила би з тої протекції, сього ми не потребуємо представляти: маленькі пробки тої протекції бачили ми вже досі в нашім 20-літнім економічнім житті[16], і, правду кажучи, вони прийшлись нам до смаку досить солоно...

Але що для нас найважніше, так се наше національне положення. Прийнявши латинський обряд в дусі кс[ьондза] Кайсевича, русини мусили би сей час між собою а своїми православними братами на Буковині і Україні побачити «неперебуту пропасть», мусили би почутися «вівцею без стада», фрагментом національним без опори і будущини. Католицизм в дусі кс[ьондза] Кайсевича жадав би від русинів і відречення від руської національної історії з її «гайдамацькими і схизматицькими» героями, і від руського письма, тої «московської гражданки», і від руських свят, а хто знає, може, і від руської мови, тої самої мови, котрою говорить 17 мільйонів схизматиків-українців. *Златинізування русинів було би* рівночасно їх відреченням від руської народності, їх *спольщенням.*

Чи се діло в теперішніх часах можливе, того ми не знаємо. Правда, ми віримо твердо в жизненість нашої народності і віримо також, що щира патріотична праця нашої убогої і нечисленної, але бодрим духом перейнятої інтелігенції около піднесення і просвічення народу мусить принести свої плоди і скріпити наше народне становище. Але з другого боку, ми бачимо могучих противників, роблячих свою роботу по мудро обдуманим планам, наступаючим на нас з різних боків, під найпонаднішими масками, говорячих медоточивими устами о святості унії і о правах руського народу, іменно для їх підкопання,– ми бачимо се, і тривога обнімає нашу душу, і очі недармо оглядаються за помічною рукою...

III

Восени 1838 року зібралося в Парижі кілька емігрантів польських, щоби найти собі осібну квартиру і жити разом життям напівмонастирським, хоч були се самі світські люди. Ініціатором того плану був Богдан Янський[17], чоловік жонатий, але недужий, сухотник і весь відданий практикам релігійним та безповоротно погрязший в єзуїтизмі. Головним філяром предприємства був Петро Семененко[18], «амбітний і гордий, донедавна ще завзятий демагог»,– як виражається о нім в своїх сучасних листах Г. Кайсевич*,– а під той час свіжо навернений заходами єзуїтів «do przedziwnej pokory i miłości Chrystusowej»**. Третя важніша фігура між ними був іменно Гієронім Кайсевич, поет і вояк, від ран в голову попадавший в візії і також вже достаточно оброблений єзуїтами. Предприємству тих братчиків сприяла католицько-містична фракція еміграції польської, Міцкевич, Богд[ан] Залеський[19], Стеф. Вітвицький[20] і др.

Але не довго тяглося спокійне життя братчиків. Уряд французький бачився спонуканим розігнати їх і спеціально прогнати Семененка і Кайсевича з Парижа. Вони удались до Риму, де вступили до духовної семінарії, поробили докторати теології і в кінці 1842 року зістали висвячені. В головах їх повстала гадка – оснувати свій осібний закон. Охотників до нього найшли вони кількох (нараз 5) серед голодної і голої еміграції, і от опівночі з страсної суботи на Великдень 1842 року в катакомбах римських повстав новий польський закон «Zmartwychwstania pańskiego»***. Крім Семененка, котрий зістав вибраний першим настоятелем нового закону, і фанатичного католика Кайсевича, належали до нового закону: русин Володимир Терлецький[21], бувший професор варшавський Губе[22] і ще один поляк Дунський. Семененко зайнявся виготовленням устави нового закону, з котрої тут для характеристики його цілей і доріг подаємо кілька точок в дослівнім перекладі****.

---

*Гл[яди] Bronisława Zaleskiego «Ks. Hieronim Kajsiewicz, wypisy z listów i notat zmarłego».

**До предивної покори і ласки Христа (*польськ.*).– *Ред.*

***Державне змартвихвстання (*польськ.*).– *Ред.*

****Гл[яди] «Demokrata Polski»23, z d. 15 czerwca 1884.

«1. Ціль того згромадження єсть як власне усвячення, так також розширення і укріплювання царства божого в душах, кров'ю Христовою відкуплених.

3. Тямуючи слова Учителя нашого, що *треба виречися дому, жінки, навіть еще і душі своєї,* заховувати буде се згромадження при помочі божої убожество, чистоту і послушенство.

4. Убожество розуміється так, що вправді ціле згромадження має мати право посідання в спосіб нижче виложений, але поодинокі члени нічого власного ані найменшої речі мати не можуть.

5. Щоб за тим і спільно заховати правдиве убожество, згромадження не буде посідати сум, званих капіталами, ані добр недвижимих, приносячих певні річні доходи; але все те, єслі би на згромадження припало, а воно, користаючи з свого права посідання, се прийняло, взявши з того дещо на свій ужиток, коли б було треба, напр., кілько потрібно на один рік, решту постарається в протягу року обернути на якусь побожну ціль або заклад. Се, однак, нічого не перепиняє, щоб *управительство закладу, в той спосіб основаного, належало до згромадження.*

7. Школи, шпиталі, церкви і др., хоч будуть під управою членів згромадження, але побирають свої доходи своїм іменем; ужиткування тих доходів належить до тих, що ними управляють, *в залежності від настоятеля згромадження.*

8. В їді і уборі приноровляться братчики чи то ляйки, чи духовні до тих *світських* ляйків і духовних, котрі в тій околиці суть уважані за найчесніших і найскромніших. Згромадження не буде мати ніяких спільних упражнень умерщвленія плоті, окрім воздержанія від м'яса в середу на честь пресвятої богородиці, *і то тільки дома.*

10. Послушенство, котре богу миліше від жертви, свято і совершенно має бути заховуване, будучи вповні зложене в руках настоятеля згромадження, яко вітця цілого згромадження в заступництві бога і Іс[уса] Христа. Настоятель, отже, нехай має всяку власть до доброго, котрому всі прочі без різниці винні цілковитий послух віддавати.

11. До нього затим буде належати – означити кождого його степінь в згромадженні, рід праці, місце пробування і т. д. Він буде міг давати і другим більшу або меншу власть, в *котрих* прочі братчики нехай бачать і почитають *особу Христа.* Будуть, однако ж, могли ті прочі братчики настоятелеві згромадження о способі поступування своїх старших, а також і о інших речах *свобідно в господі* ("wolno w panu") і *безпосередньо доносити.*

12. Щоб, однако ж, настоятель згромадження власті своєї на зле не повернув або не був таким, котрий її уживати не вміє, нехай будуть при нім два вибрані тими самими, що вибрали настоятеля. Їх нехай радиться, їм нехай мовить все, що чинить чи то за радою, чи против ради. Вони ж скоро згодяться на те, що настоятель поступає недобре або для згромадження не пожиточно, можуть відкликатися до виборців, скликати їх для розсудження справи настоятеля і вибору нового, єслі се більшості виборців видається пожаданим. Ті два в сповнюванні своїх обов'язків мають бути незалежні від настоятеля.

14. Порядок згромадження не єсть дочкою, хоч і найменшою, святої церкви божої, то не тільки в своїх границях, але іменно найбільше взглядом єпископа церкви загальної наслідника св. Петра визнає послушенство.

15. Позаяк також єпископи поставлені суть від духа св. рядити церквою божою, тож постановляє згромадження і їх найвище поважати, їх власті щосили боронити і в своїх з ними зносинах всяку покорність заховувати.

16. Члени згромадження не принімають вправді прелатур і гідностей церковних, але їм не забороняється принімати обов'язків *пароха, професора* і т. д.

17. Кождий остаючий в такім положенні, крім чистоти, повинен заховувати убожество і послушенство. Для послушенства, крім справоздання, яке складати буде єпископові подібно як і другі знімаючі той уряд, повинен ще бодай що три місяці здавати докладніше (ściślejsze) справоздання настоятелеві, доносячи совісно о всім, що робить, а в кінці щороку повинен бодай 15 день пробути в якім домі згромадження і відбути там упражнення духовні.

19. Все те обов'язує тих, що становлять немовби осередок згромадження, з-між котрих одні клірики і ксьондзи до духовних, а інші ляйки до світських занять суть призначені.

20. Але позаяк, здається, єсть на те воля божа, щоб в тім згромадженні були ще й інші відділи братчиків, бо й деяких світських людей господь, здається, натхнув духом своїм, щоб забажали бути з тим згромадженням одно во Христі, для того буде міг бути *один відділ співробітників духовних, а другий відділ співробітників світських.*

22. До відділу співробітників світських такі тільки мають належати, котрі, покинувши світа сього і хвалу, і пусті заняття, ані не покладаючи їх собі за ціль життя, постановляють повернути жит-

тя своє головне на славу божу, підвищення церкви ("podwyższenie kościoła") і добро душ, кров'ю Христовою відкуплених.

23. Тим для чистоти нехай вільно буде раз тільки в житті женитися, і то не в таких степенях свояцтва, котрі вимагали би диспензи церковної.

25. Послушенство світських співробітників обнімати буде тільки ті діла, котрі можуть назватися духовними, т. є. такі, котрі ведуть до вищепоказаної цілі.

26. Але коли би деякі братчики, крім того послушенства, хотіли слухати (настоятеля) і в розпочинанні інших діл, вільно їм.

27. А ся устава нехай буде для братчиків і цілого згромадження, що нічого не мають оголошувати печатно без дозволу настоятеля.

29. Що ж тикається другої цілі згромадження, котрою єсть, кроме власного усвячення, розширення і утвердження царства божого в душах братей наших, тую осягнути навчить нас радше ласка божа, проясняючи нас на будуще досвідами.

31. Потрібним тут також видається заборонити приватних обов'язків, щоб сили наші, впрочім, так малі, в той спосіб цілком не розстрілилися. А затим такі обов'язки, як дозорці дітей в якім домі приватнім, братчикам нашим прийняти не вільно.

32. На кінці тої устави, щоб запобігти тісненням совісті, корисно буде всім братчикам освідчити, що устава та сама собою під карою гріха не обов'язує, хоч переступлення її може бути гріхом з причини зложеного обіту, або коли настоятель в мисль її що-небудь розкаже силою святого послушенства».

Подавши важніші виїмки з сього цікавого документа історичного, ми уважаємо не лишнім подати також деякі коментарі, які над ними робили сучасні польські демократи.

«Устава закону змартвихвстанців,– писав "Demokrata Polski"[23],– містить в собі такі самі приписи, як устава закону єзуїтів. Змартвихвстанці не мають то бути самі члени закону (законники), але також і інші духовні, а навіть і світські люди. Устава виразно каже: буде один відділ співробітників духовних, а другий відділ співробітників світських, бо згромадження желає впровадити сей закон не тільки між духовних, але і між світських. Змартвихвстанці суть законниками, але наперекір всяким регулам законним вільно їм бути парохами або навіть повнити інші обов'язки, єслі тільки на те одержать дозвіл настоятеля».

«Закон змартвихвстанців *визнає* послушенство взглядом папи римського яко *наслідника св. Петра;* інших єпископів обов'язує

поважати, власті їх боронити і в зносинах з ними заховувати *покірність,* бо вони установлені духом св.; але *послушенство безвзглядне,* котре богу миліше від жертви, закон той наказує тільки для настоятеля згромадження в заступстві бога і господа нашого Іс[уса] Христа. Чим же за тим єсть після устави змартвихвстанців (і конституцій єзуїтських) кождий єпископ? Єреєм, установленим від духа св. (§ 15). Чим єсть сам папа? Наслідником св. Петра (§ 14). Але настоятель згромадження змартвихвстанців єсть намісник Христа (§ 11); йому про то належиться послушенство найбільше, святе, безграничне. Устава для ліпшого зрозуміння в бесіді навіть заховує градацію. Так затим після неї згромадження взглядом папи послушенство *визнає,* прочих єпископів *шанує,* але *наказує* послушенство взглядом настоятеля закону».

«Устава, говорить § 32, сама по собі не обов'язує під карою гріха; припис той слово в слово згідний з приписом конституції єзуїтської; але обі устави додають зараз: *хіба що настоятель каже що-небудь після неї силою святого послушенства.* Що ж затим значить перше речення против другого?»

Ми не будемо вдаватися в розбір полеміки, яка в 1844 і 1845 рр. завелась була між польськими демократами і ультрамонтанами о то, чи змартвихвстанці суть правдиві єзуїти, чи ні. Ми звернемо тільки увагу на то, що вищенаведена устава того закону дає настоятелеві його неограничену власть над цілим згромадженням і, впроваджуючи яко невідступну інгредієнцію святого життя взаємне себе і доноси до настоятеля, дає тому послідньому тисячі могучих способів до цілковитого опанування кождої одиниці, належачої до закону або і стоячої поза ним. Досить буде нам дальше зазначити, що в 1850-х роках діяльність змартвихвстанців рішучо взяла собі за ціль orientem convertendum*, т. є. не навертання браміністів і буддистів в Індії, але навертання православних і уніатів. Таку ціль має їх місія в Болгарії і Галичині.

Жиючи і ширячись після такої устави, яку ми вище навели, підлягаючи во всім волі настоятеля, живучого в Римі,– тепер єсть ним знов основатель закону, кс[ьондз] Семененко,– уважаючи свій закон найвищим владником тіла і душі, а свого настоятеля прямим намісником Христовим, чи ж диво, що змартвихвстанці роблять скоро поступи, втискаються там, де їх найменше можна надіятися. Признаючи унію недостаточною для цілковитого като-

* Навернення Сходу (*лат.*).– *Ред.*

лицизму, чи ж диво, коли б вони в Римі уживали всіх способів, щоб здискредитувати її в очах апостольського намісника? Говорять, що також багато і за їх причиною зістав з галицького митрополітичого престолу усунений найвірніший прихильник унії, митр[ополит] Іосиф Сембратович. Кажуть, що довгий час перед тою катастрофою в[исоко]преосв[ященство] Іосиф з тривогою поглядав на верховників того закону...

Дальшої історії закону змартвихвстанців ніщо розказувати: вона убога фактами. Проповідницька діяльність Кайсевича серед еміграції польської в Парижі 1844 і 1845 р., його ж подвійна подорож до Галичини 1848 і 1868, його місія в Америці, місія Семененка в Болгарії, осідлення змартвихвстанців в Галичині – се головні вніші факти історії того закону. Складаючись первісно з 5 членів, він в р. 1876 числив їх 78 (без світських) і посідав уже кілька церквей, шкіл і інших закладів, а навіть один фольварк (в суперечності з уставою?). Нині, по 12 літах, шанси його мусили значно поправитись.

IV

Стрібуймо тепер заглянути до внутра робітні змартвихвстанців. Поперед всього ми мусимо тут приготовитися на необходимий при всяких єзуїтських змаганнях дуалізм між словами а інтенціями і ділами. Видячи, що русини в Галичині твердо стоять при унії, змартвихвстанці, поселившися у нас і заложивши за крайові гроші свій інтернат, узнали конечним на словах учинитися гарячими прихильниками і защитниками унії. «Трудно знайти життя так горесне, як життя унії»,– говорив д[ня] 17 марта 1833 року начальник львівських змартвихвстанців в Кракові перед вельможними протекторами і протекторками свого закону*. «Покутниця то за других; і давні, прастарі гріхи оплачувати мусить, і нові змазати трудом великим, сльозами і кров'ю; подвійна мученица, бо від чужих і від своїх утерпіти мала, від ворогів майже тілько, що і від тих, котрі повинні їй служити». На той сам темат мав сього року кс[ьондз] Калінка навіть цілий публічний відчит, виказуючи і критикуючи поступування давньої Польщі з уніатами. Впрочім, бесіда така стрічається не у самого Калінки. Ще перед ним, в 1867 і 1868 р. говорив в подібнім дусі кс[ьондз] Кайсевич, оскільки знаємо, два рази і оба рази в таких случаях,

*Гл[яди] *X. Kalinka.* Schyzma i Unia. Lwów, 1833.

коли мав під собою русинів або проповідав на руській землі. Такі самі або ще яскравіші, для унії прихильні погляди висказав кс[ьондз] Калінка і в своїм першім справозданні з діяльності львівського інтернату весною 1883 року. Чи ж диво, що така тактика мусила здобути серця деяких менше бистроумних русинів, що голошена з такою емфазою, з такою ерудицією прихильність до унії мусила вмовити в деяких русинів переконання, що справді в патрах-змартвихвстанцях Русь знайшла «внезапу» таких другів і поборників, яких ще ніколи між поляками не стрічала.

Весною минувшого року гостячи в Підгаєччині, мали ми в своїх руках лист одного з львівських змартвихвстанців до одного священика з Підгаєччини. Посилаючи адресатові справоздання кс[ьондза] Калінки, змартвихвстанець покликнувся іменно на ті прихильні для унії уступи, котрі там були поміщені. От бачте,– писав він,– чи ми вороги русинів і унії, коли наш начальник так говорить і пише! А з другого боку, гляньте на фальшивість і перфідію русинів: зразу, скоро ми прийшли сюди, вони накинулись на нас, хоч не могли ще сказати о нас нічого ані доброго, ані злого. Тепер же, коли ми починаємо виступати за унією, виховуємо своїх питомців по-руськи і т. д., значить, коли руським газетам слідувало б нас похвалити, вони мовчать. Лист сей не остався без наслідків: він був одним з тих джерел, з котрих виплило знане внесення О. Дудикевича о підмогу з повітових грошей для тих ратників Русі. А між тим ми бажали би, щоб отці з Підгаєць хоч раз поглянули своїми очима на то, як виховують змартвихвстанці руських дітей в своїм інтернаті! Правда, вони посилають їх до руської гімназії, «позволяють» їм в інтернаті і між собою і до патрів говорити по-руськи, але з своєї сторони стараються їм вибити з голови *«русько-журналістичні переконання»*, говорячи, що «русини стоять тепер на похилій площі, ходять по блудній дорозі; з такими переконаннями і поглядами, які ширять руські газети і які має більшість русинів, не можна війти до царства небесного, де нема ні русинів, ні поляків, а суть тільки вірні діти одної католицької церкви». Чи треба додавати, що патри хоч позволяють своїм питомцям по-руськи молитися і слухати поза інтернатом руського богослуженя, однако ж від себе роздають їм молитовники польські, водять їх щодень на богослуженя латинське і відбувають з ними духовні конференції по-польськи.

Говорячи о роздаванні польських молитовників, ми маємо на гадці весь час аж до того тижня. Бо сього тижня видали о[тці]-

змартвихвстанці руську книжечку, призначену для питомців інтернату, н[азвану] *«Правила і молитви братства пресвятої богородиці від звання»*. З тої книжечки довідуємось, що патри з питомців свого інтернату зложили братство релігійне, котрому, хоч воно зложене з студентів, не чужі суть і політичні цілі. Бо точка 11 «Правил» говорить: «Пам'ятаючи о посланництві нашого народу, об'явленім нам устами намісника Христового Урбана VIII[24]: "О мої дорогі русини, надіюсь через вас цілий Всхід навернути",– хотячи оскільки змоги відповісти сьому званню, щомісяць приймемо причастя на навернення Росії, котра цілий Всход тримає в схизмі». В молитвах ранніх і вечірніх, приписаних для членів того братства, говориться всюди лиш о римсько-католицькій церкві,– о *греко-католицькім обряді в цілій тій книжечці нема ані разу споминки.* Значиться, тії, що виховують питомців, лишають зовсім на боці тую унію, котрої защитниками себе перед руським світом величають.

Що, впрочім, тая унія має для змартвихвстанців переважно політичні цілі, се бачимо із слідуючих цікавих слів о[тця] Калінки, сказаних в Кракові 1833: «Dwa wieki istnienia Unii wśród nawału strasznych niebezpieczeństw, miliony dusz zbawionych dla Nieba, a po ludzku mówiąc i do Polaków przyniosło rozszerzenie cywilizacyi europejskiej i katolickiej po za Dwinę i po Dniepr i *utrwalenie Polski tam, gdzie ona swych podstaw* rodzinnych nie miała»*. Але тепер вже і сього не досить, *«не досить відбудувати то, що було...»*. «Цілий Восток аж по Азію має належати до унії», т. є. зглядно до Польщі. До тої «будови не може бути рук замного і не можна надто вчасно їх приготовляти»**. «І чи се має бути задача самих русинів? О, ні, не стало би їм сили до так великого діла. Як на Литву ми занесли колись світло віри, як при помочі *поляків* станула унія Берестечська і ми то русинам відтворили ворота до правдивої церкви, так, коли бог нові створить дороги, і на далекий Восток *занесемо* віру католицьку, занести її мусимо, єслі хочемо остатись вірними даній традиції і *наново статись тим, чим були давніше»***.

---

*Schyzma i Unia, стор. 41–42. [Два сторіччя існування унії серед навалу страшних небезпек, мільйони душ, врятованих для неба, а попросту кажучи, і до поляків принесло розширення цивілізації європейської і католицької поза Двіну і по Дніпро і закріплення Польщі там, де вона своїх основ рідних не мала (*польськ.*).– *Ред.*]

**Dzieła ks. H. Kajsiewicza, t. I.

***Schyzma i Unia, стор. 44, 45.

Нам здається, що слова ті досить ясно говорять самі за себе. Не русини мають нести унію на Всхід, але поляки, римо-католики, і конечно, таку унію, як вони її розуміють. А ціль того походу буде «відбудовання того, що було», тільки на ширші розміри, «утривалення Польщі там, де вона своїх родимих підстав не має». В тім дусі і зовсім *з* світських поглядів глядів на справу унії і кс[ьондз] Кайсевич, коли р. 1868 в пророцькій екстазі говорив з казальниці львівського єзуїтського костелу: «O grodzie Lwi, rozległeś się u stóp Karpat, okolony wieńcem pagorków twoich, patrzysz ku Bałtyckiemu i Gzarnemu morzu i jesteś jakoby klamra Bużańsko-Wiślannej i Dniestrzańsko-Dnieprowej doliny. O Lwowie ruski, *polski zarazem, tyś spójnia dwóch ludow bratnich!* Dziś stajesz się wielkiem ogniskiem życia narodowego!»* І тут, як кождий бачить, проповідник має на думці *чисто політичну унію* русинів з поляками яко підставу *політичного відбудовування* Польщі.

До такого, а не до іншого діла приготовують патри-змартвихвстанці подвижників і борців в Галичині з русинів і з поляків.

V

Ми зближаємось до кінця своєї речі. Ми, конечно, не потребували надто широко й говорити о тім, як шкідливі суть заходи змартвихвстанців для нас, русинів. Всі міри о відбудованні Польщі поза її етнографічними границями ми раз назавсігди уважаємо кривдою і нещастям для нашої народності і думаємо, що патри-змартвихвстанці, помишляючи о тім, запізно трохи вибрались до Галичини. Конечно, зруйнувати те, що досі зроблено для розбудження і піднесення нашої народності, вони чей же не зможуть,– але нашкодити все-таки можуть, і для того накликування щонайменше до осторожності супротив їх заходів ми уважаємо ділом потрібним і дуже важним. В нашій статті підступили ми до їх діяльності ще з другого боку і старались показати величезну шкоду, яку принесло б для русинів принімання обряду латинського, котрий мусив би мов клин вбитися в живе

*Dzieła ks. H. Kajsiewicza, t. I. [О місто Льва, розташувалося побіля стін Карпат, обрамлене вінцем твоїх пагорбів, дивишся в бік Балтійського і Чорного морів і є ніби застібкою Бужансько-Віслянської і Дністровсько-Дніпровської долини. О Львове руський, а *разом польський, ти зв'язок двох братніх народів!* Тепер стаєш великим вогнищем життя національного! (*польськ.*).– *Ред.*]

тіло нашого народу, мусив би «неперебутою пропастею» відділити нас від наших братів за Збручем, з котрими зв'язі духової народності ми під загрозою цілковитого винародовлення і остаточної загибелі ніколи виречися не можемо і не сміємо.

На закінчення сеї розвідки ми мусимо освітити діяльність і місію патрів-змартвихвстанців ще з одного боку, а іменно: *чи місія їх справді може причинятися до воскресення Польщі і чи за тим поляки галицькі добре роблять, попираючи именно в тій думці їх діяльність?* Або формулюючи се питання трохи інакше: *хто може скористати з місії змартвихвстанців і чи може з неї скористати польський народ?* Може бути, що декому з нас розбір сього питання може видатися злишнім. Що нас то обходить? – скажуть. Нам досить знати, що діяльність їх для нас шкідлива,– і знаючи те, опиратися тій діяльності. Так, для ставлення опору сього досить, але не досить для людей, котрі не хотіли б ограничитися на пасивнім опорі, котрий при загальній незорганізованості наших суспільних сил завсігди мусить зводитися на опір єдиниць супротив цілого кріпко зорганізованого закону. Очевидна річ, що при таких шансах боротьба виходить нерівна – нам на шкоду. Нам треба не тільки самим собі організуватись для дружного опору, але й союзників шукати на підставі спільних інтересів і потреб. А такими союзниками для боротьби з єзуїтизмом і винародовленням повинні в першій лінії для нас бути именно *щиро мислячі поляки-демократи.*

В минувшім річнику «Діла» в статті «Наш погляд на польське питання» виказали ми, як задивляємось на відродження Польщі. Яко слов'яни, ми, конечно, бажаємо полякам всього доброго і бажаємо їм наперед всього «не пропасти в німецькій пучині», котра грозить їм з заходу. Ми бажаємо їм народного поєднання і навіть політичного відродження. Але як русини, ми ніколи не можемо бажати собі панування над нами чийого-небудь а найменше панування над нами Польщі. Противно, *ми уважаємо всякі замахи реставрації Польщі поза етнографічними границями польського народу найтяжчим нещастям для самого польського народу.* Бо досить тільки взглянути на карту земель, заселених польським народом, щоб переконатися, що етнографічна Польща, особливо ввиду грозячої з заходу германізації, єсть бодай чи не найслабшою позицією в Слов'янщині і навіть при найліпших політичних кон'юнктурах, при найкорисніших для поляків рішеннях конгресів дипломатичних сама собою встоятись ніяк не зможе. Одиноке условіє існування Польщі єсть федеративний союз її з народами непольськими на

всхідних межах польського племені, побудований на підставі повної рівноправності і якнайширшої народної і громадської автономії кождого поодинокого союзного племені. Всяке змагання, котре силується тепер накинути котрій-небудь з тих непольських народностей польщину, чи то яко мову шкільну і урядову, чи то яко латинський обряд, після нашого найглибшого переконання копає гріб самому існуванню польського народу, бо будує мур кривди і ненависті між поляками а їх природними союзниками.

Придержуючись таких поглядів, ми очевидно відродженої Польщі не можемо представити собі інакше, як тільки людовою, демократичною. Важким і необхідним кроком до такого відродження повинно бути затим в першій лінії *здемократизування шляхти польської.* Шляхта та, котра після загального голосу істориків «пропила давно Польщу», погубила її в спілці з єзуїтами,– повинна покинути свою дотеперішню кастову відрубність і перейнятися цілком інтересами простого народу,– повинна свого упривілейованого становища і своїх матеріальних средств ужити для тим ревнішої служби тому народові. Вона повинна знати, що всякі мрії о відбудованні Польщі шляхетської суть пустими мріями і що все, що тільки не дає їй якнайшвидше розвалити тую стіну, котра відділює її від власного народу, всі панські традиції і привички, відрубні інтереси і облесливі шепти – суть іменно найтяжчими ворогами польського народу. Шляхта польська повинна знати то добре, що перед нею тільки дві дороги: або стати слугою народу і спільними силами, путем просвіти і економічного розвою попровадити його до відродження,– або статись його п'явкою, паном, ворогом і спиняти наближення його ліпшої будущини. Іншого вибору нема.

Як же з *так понятого польського* становища представляється діяльність єзуїтів і змартвихвстанців на Русі? Вже то одно, що вони прийшли до нас непрошені, нам накинені і будять до себе загальну нехіть, повинно би казати полякам серйозно задуматись. Єзуїти підлещують шляхетсько-польській гордості; недавно читали ми план їх провінціала о заложенні «виховуючого» закладу, в котрім діти шляхетські держались би окремо від «посполитих», очевидно, що до здемократизування шляхти таке виховання не причиниться, великих соціальних противностей не полагодить, але спосібне єсть прискорити страшну катастрофу. А з другого боку, змартвихвстанці, виховуючи між русинами релігійних фанатиків і бездушні знаряди в руках римських начальників, не тільки не навернуть Русі на римський обряд, але можуть правом природ-

ної реакції викликати серед нашого народу релігійний рух в зовсім противнім напрямі, чого ледве чи схочуть бажати поляки, так як не бажаємо і ми, уважаючи всякі релігійні рухи і спори натепер зовсім для нас невчасними. І як, з одного боку, ми щиро бажаємо національного скріплення і політичного відродження цілого Слов'янства і кождої його поодинокої часті, так з другого боку, ми твердо переконані, що до тої цілі треба змагати зовсім іншими дорогами, ніж се тепер роблять галицькі поляки в спілці з єзуїтами і змартвихвстанцями. *Тут приготовується не воскресеніе Польщі людової, але погребеніе всеї будущини польського народу!*

І дармо ми против такого ходу оглядаємось за підмогою з-поміж поляків. Порадою і підмогою для нас могла б бути тільки *польська щиро демократична, людова партія* з ясними і твердими поглядами на історію руcько-польських відношень, з щирою любовію до свого народу, з належним зрозумінням і замилуванням його насущних і реальних інтересів. Партії такої між поляками галицькими нема, і судячи по тій неясності думок і поглядів, які проявляються у найчільніших з т[ак] зв[аних] галицьких демократів, судячи по тій всевладності жидівсько-шляхетської і шляхетсько-єзуїтської партії в краю і по несмілості «демократів» сказати супротив тих партій своє profession de foi* і що найважніше звернутися прямо і безоглядно *до простого народу,*– судячи по всіх тих признаках, ми з смутком мусимо сказати, що така партія, котра могла б іти разом з русинами і з котрою могли б іти русини, не понижуючись і не рум'яніючись, серед галицьких поляків ледве чи скоро витвориться. Але все ж таки зароди для її взросту суть, і надіймось, що доля позволить їм рости і розростатися...

Примітки

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1884, № 16, 9(21) II, с. 1; № 17, 11(23) II, с. 1–2; № 18, 14 (26) II, с. 1–2; № 20, 18.11 (1.III), с. 1–2; № 21, 21.II (4.III), с. 1–2.

Подається за: *Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1986.– Т. 45.– С. 221–244.

* * *

[1] Ультрамонтанський католицизм – напрям у католицизмі, що підтримував втручання папства не лише в релігійні, а й світські справи будь-якої країни. Перші виступи ультрамонтан мали місце на Констанцському вселенському соборі (1414–1418). З XVI ст. найзапеклішими ультрамонтанами були

* Професійну думку (*фр.*).– *Ред.*

єзуїти. Після поразки революції 1848 р. вони користувались широкою підтримкою реакційних аристократичних кіл Європи.

[2] Пій IX на папському престолі був з 1846 по 1878 р. Він – останній світський правитель Папської області. В 1864 р. видав енцикліку «Quanta cura» з додатком «Syllabus», де містився перелік 80 «заблуджень» нового часу, серед них раціоналізм, пантеїзм, атеїзм, соціалізм, комунізм. «Syllabus» став програмою боротьби папства з демократичними силами.

[3] Мається на увазі булла папи римського Льва XIII «Aeterni patris», проголошена в 1879 р., згідно з якою єдино істинною філософією католицизму визнавалася філософія середньовічного схоласта Томи Аквінського (1225–1274).

[4] Катон Марк Порцій (Катон Старший; 234–149 до н. е.) – державний діяч і письменник Стародавнього Риму. Захисник привілеїв аристократії. Прихильник знищення Карфагена.

[5] Лассер Йосиф (1815–1879) – австрійський політичний діяч, член центристської партії. Протягом 1871–1878 рр. був міністром внутрішніх справ.

[6] Ауерсперг Адольф (1821–1885) – голова австрійського уряду у 1871–1879 рр., належав до ліберально-конституційної партії, що відбивала інтереси буржуазії. Очолюваний ним уряд жорстоко придушував національно-визвольний та робітничий рух у країні.

[7] Таафе Едуард (1833–1895) – австрійський політичний діяч, належав до консервативної партії, що спиралась на феодально-дворянські верстви. Очолював австрійський уряд з 1879 по 1893 р. За часи його правління в Австрії зміцнився абсолютистський лад. Це досягалось, зокрема, політикою загравання з робітниками, представниками феодально-клерикальних сил польського та чеського народів.

[8] Орден василіанів був заснований за статутом богослова Василія Кесарійського у IV ст. Уніатський орден василіанів почав діяти на території України після Брестської церковної унії 1596 р.

[9] Калінка Валеріан (1826–1886) – польський історик, публіцист, один із засновників краківської історичної школи.

[10] Кайсевич Геронім (1822–1873) – учасник польського визвольного повстання 1830–1831 рр., пізніше – один з організаторів католицького чернечого ордену змартвихвстанців.

[11] Кунцевич Йосафат (1580–1623) – польський архієпископ, провадив політику приєднання православних до уніатської церкви.

[12] Кониський Георгій (1717–1795) – український письменник, церковний і культурний діяч, виступав проти Ватикану й унії. Йому приписувалось авторство «Історії Русів».

[13] Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788–1850) – український і російський дворянський історик та археограф. Підготував ряд збірок документальних матеріалів, які містять цінні джерела з історії Росії й України XV–XVIII ст.

[14] Іосифінізм – рух та ідеологія, пов'язані з ім'ям Йосафата Кунцевича.

[15] Качала Степан (1815–1888) – український історик та публіцист, один з діячів народовського табору.

[16] Згідно з конституцією 1867 р. в Австрії закріплювалось панування німецьких та мадярських експлуататорських класів, політичне панування в Галичині здійснювалось польськими поміщиками.

[17] Янський Богдан (1800–1840) – польський емігрантський діяч у Франції, один із засновників католицького чернечого ордену змартвихвстанців.

[18] Семененко Петро (1814–1886) – учасник польського визвольного повстання 1830–1831 рр. Емігрувавши до Франції, разом з групою польських емігрантів організував чернечий орден змартвихвстанців.

[19] Залеський Юзеф Богдан (1802–1886) – польський поет, представник «української школи» в польській літературі, учасник польського визвольного повстання 1830–1831 рр.

[20] Вітвіцький Стефан (1802–1847) – польський письменник і публіцист. Використовував український фольклор.

[21] Терлецький Володимир Андрійович (1807–1888) – уніатський церковний діяч, засновник проватиканського «Східного товариства для справ Сходу й східної церкви». Учасник польського визвольного повстання 1830–1831 рр.

[22] Йдеться про Губе Ромуальда (1803–1890), історика польського права, професора Варшавського (1829–1840) та Петербурзького (1840–1848) університетів.

[23] «Demokrata Polski» – орган Товариства польських демократів, видавався у Франції (1837–1849) та в Лондоні (1851–1863). На його сторінках друкував статті О. І. Герцен, у яких розвивав концепцію російсько-польського союзу в боротьбі з царатом.

[24] Урбан VIII (Маффео Барберіні; 1568–1644) – папа римський у 1623–1644 рр. Спочатку підтримував наукову діяльність Галілея, але після публікації «Діалогу про дві найголовніші системи світу» (1632) наказав віддати його до рук інквізиції.

ДВА ПАНСЛАВІЗМИ

В теперішній хвилі єсьмо свідками многозначущої борби о панславізм. З одної сторони, російські панславістичні газети віндикують право проводу о всяких стремліннях панславістичних – православної Росії, а властиво, російської панславістичної партії з «Славянским благотворительным обществом»[1] на чолі – а з другої сторони, австрійські племена слов'янські, переважно католицькі, емансипуються з-під того проводу і лучаться до подвигів взаїмної помоги, до слов'янських торжеств і т. д.– в державних границях Австрії.

В нинішній хвилі видимим «каменем преткновенія» в борбі о «панславізм» – російсько-православний і австрійсько-католицький – єсть намірене всеслов'янське торжество 1000-літнього ювілею смерті св. Мефодія[2], котре має дуже величаво обходитися слідуючого року в Велеграді на Мораві, області спасенної діяльності великого слов'янського учителя і просвітителя. Чехи-моравани закликають всіх слов'ян до Велеграду оддати честь пам'яті св. Мефодія і в його ім'я скріпитися в взаімності слов'янській.

Як бачимо, торжество в Велеграді не має і не може мати значення чисто релігійного,– воно мусить мати також – і то в першім ряді – значення *політичне*. Не дасться заперечити, що воно на руку римському престолові, але знов не треба і того забувати, що чехи-моравани від віків – католики. З уваги на тоє нема оправданої причини, задля котрої вони могли б зрікатися случаю великої маніфестації політичної, котра може їм принести великі користі:

раз, з огляду на їх домашню вікову борбу о существованя, борбу на життя і смерть з німцями, а друге, з огляду на теперішню хвилю політичної ситуації в Австрії.

Російські панславістичні газети виступали дуже завзято проти наміреного слов'янського торжества в Белеграді. Річ зовсім природна, що торжество се не може бути рівнодушним для російських панславістів, ані під взглядом релігійним, ані політичним. Торжество велеградське не підходить ані під програму: «одна слов'янська віра – православна», ані під програму: «всі орли слов'янські клонять голову перед орлом півночі». І от російські панславісти заявляють, що вони не узнають торжества в Белеграді святом слов'янським; що пам'ять св. Мефодія повинна бути празнована в Росії, де понині заховані непорушені Римом плоди просвітних подвигів св. Мефодія; що православна Росія не візьме участі в торжестві велеградськім, а устроїть собі друге торжество в Росії.

Розуміється, що тії резони російських панславістів не могли переконати чехів-моравян і спонукати їх до понехання наміреного торжества. Чесько-моравська преса застереглася перед всім супроти тону, яким промовляють до повнолітнього народу органи російських панславістів, а потому і відповіла на всі заміти: «Ми маємо право почтити торжеством релігійним *свого* просвітителя духовного. Єпископи наші католицькі не зможуть брати участі в релігійнім торжестві в православній Росії. Проти окремого торжества православно-церковного ми не маємо ніякого заміту, противно, се буде на звеличання первісного нашого і взагалі слов'янського просвітителя. Однако ж прикро нам дуже, що російські панславісти не хотять порозуміти нашої національно-політичної і взагалі австрійсько-слов'янської сторони того торжества і отказуються взяти участь в тій іменно його половині». Орган же Рігера «Pokrok»[3] запрошує православних росіян, щоб в політичній часті торжества велеградського взяли-таки участь,– чого, здаєсь, вони не послухають.

Рівночасно, коли на загальнім зборі «Славянского благотворительного общества» в Петербурзі Ламанський виступав проти т[ак] зв[аного] «австрійського панславізму», а закликав слов'ян до «панславізму російського»[4], провідник чехів д-р Рігер в звіснім своїм одчиті о відносинах чехів до мадярів отрицався в імені чехів «російського панславізму»,– той самий Рігер, що в 1867 році їздив на етнографічну виставу до Москви,– хоч – ніде правди діти – сказав він тогді російським панславістам пам'ятні слова: «Нащо

малі дзвони переливати в один великий дзвін? Більше звуків – більше гармонії». Нині, як з одної сторони, російські панславісти не хотять признати тої правди у себе дома і тим тільки шкодять Росії в опінії всіх слов'янських народностей, котрі, зовсім природно, бажають розвою своєї національної самостійності, індивідуальності,– так з другої сторони, нинішнє внутрішньополітичне положення слов'ян в Австрії зневолює їх в власнім інтересі, під загрозою великих страт моральних і матеріальних працювати на руку т[ак] зв[аного] «австрійського панславізму», котрий посягає на Балканський півострів і котрий рівночасно єсть водою на млині католицької церкви і римського престолу...

Стикаються два сильні «панславізми», руководжені двома великими силами. Котрий візьме верх, або котрий зможе повеличатися більшими успіхами в близькій будучності?

Русини, розділені нині політичними границями між обі інтересовані в тім ділі держави; русини, другий по величині народ слов'янський, не можуть рівнодушно глядіти на стикаючіся нині два великі рухи. Недавно висказали ми наше становище супроти тих рухів в обширній розправі «Нові дороги». Ми гаряче бажаємо взаїмності, любові і єдності слов'ян, бо бачимо грозу спільного всім ворога, а сожаліємо над безумною гегемонією, а то й насиліем брата над братом, народу над народом... Поки такий стан в Слов'янщині буде тривати, доти, як се зовсім природно, будуть користати постороні сили, слов'янськими руками каштани з жару виймати... Поки що не здібні порозуміти того ні засліплений шляхтич-лях, ні самолюбний панславіст-великорос... «Вірю в розум людський»,– сказав недавно один наш писатель. І ми віримо в нього й надіємось, що для слов'ян близиться хвиля опам'ятання. Коби тільки скоро, якнайскорше!..

Примітки

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 24 листопада (6 грудня). Подається за: *Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1985.– Т. 46.– Кн. 1.– С. 435–437.

Ця стаття тематично продовжує написану раніше І. Франком статтю «Католицький панславізм» («Світ», 1881, 10 липня, с. 136–138).

* * *

[1] Засноване в 1868 р. в Петербурзі під назвою «Слов'янський благодійний комітет», було філіалом Московського слов'янського благодійного комітету (1858). В 1877 р. цей комітет був перетворений на Петербурзьке слов'янське

благодійне товариство. Слов'янські благодійні комітети виникли після Кримської війни для надання допомоги слов'янським народам, що перебували під турецьким і австрійським ярмом. Їх діяльність була пронизана ідеями панславізму і спочатку користувалась підтримкою царського уряду. Під кінець XIX ст. активність і вплив їх різко впали.

[2] 1000-літній ювілей від дня смерті просвітителя, одного із засновників слов'янської писемності й літератури Мефодія (бл. 815–885).

[3] «Pokrok» – чеська газета, орган старочехів, виходила в 1869–1885 рр. Заснували її Ф. Палацький і Ф. Л. Рігер.

[4] І. Франко має на увазі слов'янофілів, під впливом яких перебував В. І. Ламанський (1833–1914), російський історик і філолог. Реакційна частина російських панславістів прагнула довести перевагу слов'янських народів над іншими народами та виступала за об'єднання слов'янських народів під владою російського царизму. Австрійські панславісти, тобто «австрославісти», у своїй програмі пропагували перебудову Австро-Угорської монархії на федеративну державу під владою династії Габсбургів. Ця панславістична ідея була висунута Ф. Палацьким.

БАЛАМУТСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ СПРАВІ

Відомий буковинський літератор п. Григорій Купчанко[1] недавно видав у Лейпцігу брошуру про долю українців у Австрії. Якщо ми називаємо п. Купчанка «відомим», то треба додати: аж ніяк не з кращого боку.

Не знання, не політична чесність, не чистота переконань цього пана здобули йому розголос, а швидше атрибути цілком протилежного характеру. Його книжечка про українців (у нас конфіскована) становить досить мізерну компіляцію з праць Гарасевича[2], Малиновського і Адольфа Добрянського, а про новітні часи подає відомості надзвичайно поверхові, тенденційні і перекручені.

Тенденційні, розуміється, в ту сторону, в яку схиляється п. Купчанко, до спілки з панами Площанським[3], Марковим et tutti quanti*. Взагалі, книжечка п. Купчанка сама по собі зовсім не заслуговувала б уваги і не викликала б майже ніякого враження ні у крайовій, ні у закордонній пресі, яка має сяке-таке поняття про українську справу. Але якийсь німецький публіцист вжив книжечку п. Купчанка як основу для великої за обсягом статті, яка була опублікована поважною мюнхенською «Allegemeine Zeitung». І зі шпальт вже того органу пішли гуляти по світу такі, наприклад, недоречності, що «тепер русини в Галичині почувають себе вже не русинами, а росіянами (Russen)», що «мала молодоруська партія, яка

* І тим подібні (*італ.*).– *Ред.*

прагне сформування народної мови і літератури і до порозуміння з поляками, не має ніякої основи у народі і є тільки штучною рослиною, яка від часу смерті свого засновника Лаврівського засихає», натомість «партія староруська[4], за якою стоїть весь народ і духовенство, хоче прийняти без зміни великоруську мову, знести унію і викоренити поляків, її ідеал – розчинення в російській нації і державі».

«При такому стані справ,– кінчає автор статті,– Австрія, маючи на вибір два лиха: спольщення або змосковлення Галичини, вибирає менше лихо – ополячування, хоч би тому, що спольщення Галичини вже наполовину здійснене, а змосковлення було б неможливе, бо руська людність клином входить в серце Угорщини, причому ця людність пов'язана з агітацією львівської старорускої партії».

Ця дурна і недоречна балаканина знайшла належну відсіч у «Ділі». Його категоричні заяви у питаннях, порушених кореспондентом мюнхенського органу, повторюємо тут дослівно:

«Щоби галицькі русини почувалися не русинами, а росіянами,– се неправда. І люд, і загал духовенства признає себе руським і лише руським. Люд, що чимраз більше приходить до свідомості своєї національності, знає, що він не польський, а руський, а щоб він уважав себе російським (московським), о тім йому ані не сниться, бо з росіянами навіть ніякої стичності не мав і не має. Духовенство ж, як і взагалі загал інтелігенції руської, мусить уважатися руським, бо тісно пов'язаний з народом, його мовою говорить, а русин, що умів би сказати кілька речень чисто по-російськи, єсть нині в Галичині білим круком. Де ж тут говорити про те, що люд і духовенство почувають себе не русинами, а росіянами і лише росіянами? Кількох ренегатів, що для личних користей вирікаються рідної мови, то ще не народ!

Чи молодоруська партія, що стремить до виобразования народної мови та словесності, має підставу в народі, чи є вона лише штучною рослиною і від смерті Юл. Лаврівського усихає – про те кожний в краю знає і факти та цифри говорять. Має вона підставу в народі, бо солідаризується з народом, пише його мовою та образує її і стоїть з всіми інтересами свого народу. Що молодоруська партія має підставу в народі – о тім свідчать останні вибори до сейму і до ради державної та всі віча народні. Чи вона від смерті Лаврівського усихає, про те свідчить розвиток її товариств, преси, і репрезентація в сеймі крайовім. Не усихає вона, а росте. Кріпне з

кожним днем, бо програма її єдино спасительна для Русі, бо вона звернулась до реальної органічної праці народної, бо, накінець, підстави її побуту і дороги її – моралі.

Противно ж,– се кажемо зовсім сміло і не надіємось навіть ніякого заперечення,– партія староруська нині з кожним днем усихає, бо вона нині штучна рослина серед народу. Се також показують цифри і факти. Колись ця партія була всемогущою, трясла всім в краю, тероризувала кожний прояв якогось живішого руху народного між русинами,– а нині? Хто є її представителем? Хто має респект перед нею? Хто слухає її? Партія, котрої гороскоп не сягає дальше поза "ѣ" і "ы",– така партія не могла остоятись перед навалом множества життєвих потреб і справ народних. В поєдинку о труд для народу і о провід політичний мусив верх взяти той, чий світогляд ширший і у кого більше охоти до труду народного – а до того ще, хто поводуєсь мораллю. Бо правду сказати, у колишньої старoруської партії, а сьогодня, вже лише фракції – нині партією її називати годі,– не дуже числимося з мораллю. Ну, а нині дійшло до такої крайньої деморалізації, що, напр., як появився "Мир"[5] – зараз вимашерували до нього в редактори сотрудники "Нового Пролома"[6] і завтра писали против Наумовича[7] з таким легким серцем, як вчора за Наумовичем»... То чей же не мораль! І взагалі по таких фактах, як доведення до краху «Заведенія», як швиндель з адресою до Арістова[8] і т. п.– фракція староруська, або як «Новий пролом» недавно її назвав, фракція «арисстовцев» може служити хіба лише за свідоцтво деморалізації між русинами і покликувати людей доброї волі до солідарної, неустрашимої, гарячої праці для народу під прапором народним... Що тую фракцію, прозвавшуся тепер «арістовцями», держить ще на світі – то, з одної сторони, субвенції, котрими вона тепер прилюдно величається, як би не знати чим моральним; по-друге, традиційне прив'язання до тих мурів руських інституцій, котрі вона посіла; по-третє, політика поляків і правительства супротив Русі. Тії субвенції, та жебранина – то не честь, а ганьба для русинів! Господарка в «мурах» також не приносить великої честі народові галицькоруському. Хто так понимає задачу інституції з мільйоновим маєтком, що вона має через рік удержати 30 бурсаків у німецькій гімназії і кінець на тім,– то дуже сумно, бо он в Станіславові бідне товариство Бурси св. о. Миколая розписує на рік 1888 конкурс на 46 бурсаків! А коли ось престолонаслідник загостив до «Народного дому», то не було що йому показати, як молоток і кельню, бо за кількадесять

літ русини не могли здобутись на музей промислу руського та етнографії руської, на яку-таку галерею образів і старинностей руських, на упорядковану бібліотеку... Он в Празі при чеськім музеї[9] єсть відділ галицькоруський, а у нас не може бути! Можна би трохи оживити мертвеччину, але до того треба живих, енергійних та світлих людей,– а фракція, захопивши в свої руки інституцію, не допускає нікого з-поза свого кружка. Ще в грудні 1885 року подалися в члени «Народного дому» такі люди, знані по цілій Русі патріоти, як посол Романчук[10], Василь Нагірний[11], посол Левинський,– а до нинішнього дня їх не прийнято.

Примітки

Вперше без підпису надрукована польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Bałamuctwa w sprawie ruskeij», 1887, 6 серпня.

Подається за: *Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1985.– Т. 46.– Кн. 1.– С. 480–483.

* * *

[1] Купчанко Григорій Іванович (1849–1902) – український етнограф та фольклорист, досліджував історію та фольклор Буковини, був видавцем газети «Русская правда».

[2] Гарасевич (барон де Нойштерн) Михайло (1763–1836) – уніатський діяч та історик церкви. Автор «Annales Ecclesiae Ruthenae» (Львів, 1862).

[3] Площанський Венедикт Михайлович (1834–1902) – український журналіст та історик Галичини, один з лідерів москвофілів.

[4] Партія староруська – угруповання, що відображало інтереси сільської буржуазії та реакційної частини духовенства, згодом переросла в партію москвофілів.

[5] «Мир» – політична, економічна, церковна й літературна газета. Орган народовців. Виходила у Львові в 1885–1887 рр.

[6] «Новий пролом» – москвофільська газета, виходила у Львові в 1883–1887 рр.

[7] Наумович Іван (1826–1891) – український клерикальний діяч, москвофіл, видавець, журналіст.

[8] Арістов Микола Якович (1834–1882) – російський історик, викладав у Казанському (1867–1869), Варшавському (1869–1873) і Харківському (1873–1875) університетах, а з 1875 по 1882 рр. в Ніжинському історико-філологічному інституті. Поділяв народницькі і просвітительські погляди російського історика і журналіста А. П. Щапова.

[9] Йдеться про заснований 1818 р. в Празі музей, що став організацією, навколо якої групувалися патріотично настроєні чеські вчені.

[10] Романчук Юліан Семенович (1842–1932) – український громадсько-політичний діяч, один із лідерів народовців та один з ініціаторів так званої «Нової ери».

[11] Нагірний Василь (1847–1921) – український громадський діяч в Галичині, організатор економічних товариств «Народна торгівля», «Зоря» та «Ремісничa бурса».

КАТКОВ І УКРАЇНОФІЛЬСТВО

На початку сорокових років у Москві з'явилася брошура про російську мову. Окремий її розділ був присвячений доказові, що руська мова (малоруська або українська) є мовою, окремою від великоруської. Автором цієї, нині рідкісної, брошури був померлий кілька днів тому Михайло Никифорович Катков[1].

Коли 1860 р. у Петербурзі почав виходити український місячник «Основа»[2], що мав тенденції виразно національні і автономістично-федералістичні, той самий Катков у видаваному ним при «Русском вестнике» тижневику «Современная летопись»[3] привітав його з симпатією і надрукував відозву групи київських українофілів, у якій доводилася потреба українофільства, тобто насамперед освіти для народу народною мовою. В тому самому часі, в 1860 і 1861 рр. він друкував оголошення про збір грошей на видавання українських книжок.

Можна, отже, сміливо сказати, що до певного часу Катков був українофілом, принаймні в тому ширшому значенні слова, в якому українофілами були усі чесні російські публіцисти.

1863 рік становить явний перелом у поглядах Каткова. Польські заворушення штовхнули його на російські державні позиції, на яких він залишався до кінця свого життя. Одночасно з поворотом у польському питанні Катков отримав з Києва лист від Юзефовича[4] (того, що доніс на Шевченка і Костомарова в 1847 р.), в якому

той пан доводив, що українофільство – це не більше і не менше, тільки «польська інтрига».

І ось 22 червня старого стилю 1863 р. з'явилася у «Московских ведомостях» стаття, що починалася словами «Інтрига є завжди інтригою» і засуджувала загалом усі прагнення українців, спрямовані до освіти народу, як державну зраду.

Від того часу Катков не переставав скреготіти зубами на українофілів, приписуючи їм політичний сепаратизм. Відомим був його спосіб воювати: брав одиничний факт, нерідко чисто приватного характеру, роздував його до рівня політичної маніфестації, вбачав у ньому цілу систему і з впертістю маніяка зводив усе до одного знаменника – інтриги й зради (измены).

Позуючи на Катона державної ідеї, не забував, однак, ніколи про свою особу і «презренный металл». Іншим разом розповімо докладніше про його відношення до друкарні Московського університету. Ці стосунки в усякому разі, не належали до найчистіших і втягли Каткова у судовий процес, який міг би закінчитися для нього фатально, коли б не один маневр, може, і спритний, але в той же час цілком суперечний з катонізмом[5].

Катков, який уже тоді мав немалий вплив, увійшов у контакти з відомим банкіром-євреєм п. Поляковим, від якого за безцінь купив векселі міністра фінансів на майже 300 000 карбованців. Ці векселі потім подав шановному міністрові до оплати, а коли міністр не зміг їх оплатити, Катков примусив його зробити Полякова дійсним державним радником (действительным статским советником), призначити його опікуном (попечителем) Єлецької гімназії і припинити процес за друкарню, який почала проти Каткова рада Московського університету.

Головним джерелом прибутків Каткова були «Московские ведомости», і то не стільки самі з себе (вони ніколи не мали більше 6000 передплатників, у той час коли інші щоденні російські газети мають по 10, 15 до 20 тисяч), скільки внаслідок належного цій газеті привілею, за яким всі урядові оголошення, крім «Правительственного вестника»[6], мають друкуватися також у «Московских ведомостях». За одноразову публікацію кожного такого оголошення, незалежно найбільшого чи найменшого, уряд платить три карбованці, що становить на рік кільканадцять тисяч чистого прибутку.

Треба знати, що «Московские ведомости» становлять урядову власність, але кожні 12 років віддавалися в оренду шляхом аукціону.

До кінця 1862 р. газета була в оренді Валентина Корша[7], людини освіченої і ліберальної, пізнішого засновника «Санкт-Петербургских ведомостей»[8]. У той час Катков завзято нападав на той привілей щодо оголошень. Але як тільки на початку 1863 р. «Московские ведомости» орендував сам Катков, його атакували «Русские ведомости» за користування привілеєм, проти якого недавно воював. Тоді Катков – з такою ж завзятістю – виступив на захист привілею, яким він і користувався аж до кінця життя. Варто додати, що орендувавши газету на 12 років, Катков ні разу не платив визначеної контрактом суми, а коли термін закінчився, міністр Толстой[9] вже не казав розписувати новий аукціон, а залишив газету безкоштовно Каткову.

Ось деякі факти, що проливають світло на еволюцію і характер отого «милістю божою великого слов'янського публіциста».

Примітки

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Katkow i ukiainofilstwo», 1887, 12 серпня.

Подається за: *Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1985.– Т. 46.– Кн. 1.– С. 484–486.

* * *

[1] Катков Михайло Никифорович (1818–1887) – російський реакційний публіцист та журналіст, видавець журналу «Русский вестник» і газети «Московские ведомости».

[2] «Основа» – український громадсько-політичний і мистецький журнал. Виходив 1861–1862 рр. у Петербурзі за редакцією В. М. Білозерського. Частина матеріалів друкувалася російською мовою.

[3] «Современная летопись» – газета, що виходила в Москві з 1861 р. до 1871 р. щотижня. З 1861 по 1862 р.– додаток до «Русского вестника», з 1863 р.– додаток до «Московских ведомостей». Видавець-редактор М. Н. Катков.

[4] Юзефович Михайло Володимирович (1802–1889) – царський урядовець, голова Київської археографічної комісії, ініціатор Емського указу 18 травня 1876 р., яким було заборонено друкування книжок українською мовою, вистави українського театру та ін.

[5] Катонізм – тут у значенні принциповість, ясність у відстоюванні своїх поглядів. Катон Марк Порцій, відомий як Катон Старший (234–149 рр. до н. е.),– державний діяч, римський письменник, захисник привілеїв аристократії.

[6] «Правительственный вестник» – офіційна газета російського Міністерства внутрішніх справ. Виходила щоденно в Петербурзі в 1869–1917 рр.

[7] Корш Валентин Федорович (1828–1883) – російський ліберальний публіцист та історик літератури, з 1863 р. був редактором «Санкт-Петербург-

ских ведомостей», в яких захищав реформи 60-х років. Половинчатий лібералізм В. Ф. Корша нещадно висміяв М. Є. Салтиков-Щедрін.

[8] «Санкт-Петербургские ведомости» – російська газета. Виходила з 1728 р. до 1917 р.

[9] Толстой Дмитро Андрійович (1823–1889) – російський державний діяч, з 1866 до 1880 – міністр народної освіти, в 1882–1889 рр.– міністр внутрішніх справ та президент Петербурзької Академії наук.

ДО ВІДОМА ПАНІВ ЧЕХІВ

Можна було б зневіритись у Францію, коди б ми мали судити про них на підставі блазенських виступів панів Дерулед[1] і компанії, і якщо маніфестації в честь Каткова мали б бути виразом думки всіх французів. Це, однак, не так. У Франції є ще багато людей, яких обурює думка про мезальянс республіки з царизмом, тому кожний голос протесту, піднесений з їх боку проти апофеозу Каткова, повинен радувати всіх приятелів свободи і цивілізації. Першим, хто підніс такий протест був соціаліст Малон[2]; тепер дізнаємось, що він не був одинокий, бо до нього приєднався п. Ш. Лонге[3] з «Жюстіс», а зараз ми одержали останній номер тижневика «Le Devoir», в якому вміщена стаття, яка заслуговує всякого схвалення ще й з тієї причини, що сміливо і симпатично згадує про нашу батьківщину.

«Прізвище Каткова в Росії,– пише "Le Devoir",– означає: царизм, крайню реакцію, переслідування і сибірську каторгу. Катков все це відстоював. На протязі тридцяти років він своїм пером постійно паплюжив принципи революції, громив тих, хто їх визнає. Більше царський, ніж сам цар, вважав, що Сибір є пристановищем надто лагідним для давніх його приятелів. Був він учнем великого Шеллінга[4]; пізніше відрікся своїх принципів як і товаришів, а зненавидівши до крайності всяку політичну і релігійну свободу, став ненаситним у жертвах.

Всі знають, як він заохочував Муравйова[5] до жахливих репресій проти поляків; зґвалтовані і задушені жінки, діти, вбивані в лоні

матерів, пожарища і поліція в кожному куточку Польщі. Муравйов кинувся на Польщу, як нищівний ураган, грабуючи, вбиваючи, спалюючи. Тоді-то в Європі, і, зокрема, у французькій пресі піднісся крик жаху, і дійшов він так високо, що цар стримав Муравйова в його екстермінаційних поривах. А хто ж вважав того Муравйова ще надто лагідним і стриманим? Катков, який постійно кричав, що поляки повинні зникнути з поверхні землі, а на польській землі, коли вона стане пустинею, повинні поселитися росіяни.

Ось людина, якою Франція повинна захоплюватись. Це він ще декілька років тому був за угоду трьох імператорів, себто за договір з німцями. Але події останніх років, а може, царська воля, спонукали його бути лагіднішим до Франції. І цього має бути досить, щоб французькі патріоти плакали за ним? Ми не плачемо.

Що міністри змушені сумною необхідністю вести дипломатію з Росією, хай так. Але щоб такий народ, як наш, мав розраховувати на людей, які є тиранами і катами свого власного народу, цього не повинно бути, хіба що наш народ забув би про всі уроки історії і виявився б здібним кинутись в ноги будь-кому, хто повіває кривавим маревом збройної слави.

Ні, це не патріотизм, не патріотизм французів, який означав колись: тріумф права і справедливості.

Народи тільки тим великі, що приносять великі жертви в ім'я прогресу людства. Франція стоїть високо в історії своїми жертвами для відродження і свободи інших народів. Це вона захистила північ Європи перед сарацинами. Це вона перша визволилася з-під клерикалізму, це вона через свого міністра Рішельє[6], який був католицьким кардиналом, але французьким генієм, подала руку шведському королеві, щоб захистив протестантську Німеччину від Валленштейна[7], вона, нарешті, в 1792 р. проголосила свободу народів. Франція сповнила велику цивілізаційну місію, а продовження цієї справи – єдиний шлях, яким вона повинна йти далі».

Дуже цікавими є відгуки про Каткова іншої частини російської преси – не з його табору. Ось приклад. Петербурзький місячник «Вестник Европы»[8], який вже виходить 22 роки під редакцією п. Стасюлевича, орган поміркувано-прогресивного табору, який подібний до нашого «Атенеуму», але нараховує зараз коло 18 тисяч передплатників і користується в Росії великою популярністю і впливом, не спромігся на окремий некролог для Каткова, а тільки під рубрикою «Общественная (суспільна) хроника», і то на самому кінці, зафіксував факт його смерті такими словами:

«20 червня помер у власному маєтку біля Москви М. Н. Катков, редактор "Московских ведомостей"[9] та автор їх передових статей, які перестали появлятися від часу його хвороби. Про значення цих статей ми мали можливість постійно говорити за життя автора і тому зараз повторювати це було б зайвим». («Вестник Европы» був і є принциповим противником Каткова, тому постійно вказував на його діяльність як на згубну для Росії.) Справжня оцінка такої діяльності завжди належить не до епохи діяча, а до тієї, в якій доведеться збирати плоди його діяльності. Зрештою, ще при його житті, виникли сумніви щодо корисності цієї діяльності, і, якщо вірити газетам, які стояли близько до редакції «Московских ведомостей», самою причиною прискорення його хвороби було те, що під час останньої його подорожі до Петербурга, «до фізичних терпінь приєдналося моральне пригноблення» («Вестник Европы», серпень, стор. 905). І тільки... Правда, трохи замало, як на такого, за яким, на думку пана Л. Мільруа, «Росія і Франція в траурі», за тим «могутнім патріотом», голос якого «відбивався голосною луною в умах сходу і заходу», за тим «великим серцем, що перестало битися». О! Справді було воно велике: через нього тисячі російської молоді помандрували і мандрують в Сибір, на каторги... Через його денунціації європейського масштабу економіст, а заразом публіцист Чернишевський провів 20 років на каторзі. Але це з «патріотизму», це була «благородна» денунціація – неправда ж, пане Мільруа і панове чехи?

«Вестник Европы», який кожному видатнішому діячеві своєї батьківщини присвячує вичерпні некрологи, не вважав своїм обов'язком спромогтись для Каткова на щось іншого, крім найзвичайнішої згадки про його смерть в кінці рубрики, де вміщалися замітки на зразок: «Сьогодні помер такий-то злочинець, який окрадав своє село». Але тільки той, хто знає добре російські відносини, хто знає, який вплив мав Катков на урядові сфери Росії, зрозуміє значення подібного вчинку. «Вестник Европы» мав і має в числі своїх постійних співпрацівників найвизначніших представників російського суспільства. Досить нагадати такі прізвища, як письменники: І. Тургенєв і Л. Толстой, геніальний сатирик Салтиков (Щедрін), Пипін, автор праці «Польське питання в російській літературі» тощо. У «Вестнику Европы» російською мовою друкує також свої праці В. Спасович. Нехай панове чехи звернуть увагу ще й на те, що прогресивніша частина російського суспільства не має тепер свого органу в Росії, тому що редагований названим

Салтиковим (Щедріним) місячник «Отечественные записки», який, за даними 1880–1881 р., мав 25 тисяч передплатників, декілька років тому уряд заборонив видавати і тому свого «надгробного слова» сказати Каткову не може.

Зрозумійте, панове чехи, що, коли хочете єднатися з Росією, то, якщо ви не втратили людської гідності, можете єднатися тільки з тією благороднішою частиною російського суспільства, словом, з Росією Тургенєва, Салтикова, Чернишевського, Добролюбова, Писарєва і т. д., а не з Росією Мещерського[10], Суворіна[11] і Каткова, орган яких «Московские ведомости» Салтиков у своїй сатирі дотепно назвав «помои», тобто помиї.

Знайте, що слова «Катков», «катковщина» в Росії вживають як образу, що в кожній російській студентській читальні, де розпоряджаються студенти самі, органи Каткова «Московские ведомости» і «Русский вестник» викидають, що вважати Каткова представником цілої Росії – це значить не мати найменшого уявлення про Росію і смертельно ображати значну частину російського суспільства. Був у Росії інший діяч, відомий Аксаков[12]. До його діяльності прогресивна частина російського суспільства також відносилась вороже, але вважала його чесною людиною, яку за гроші купити не можна. В Росії на кожному кроці можна зустрітись з подібним висловом: «Аксаков честный человек, но узколоб, Катков – сволочь». (Аксаков порядна людина, тільки обмежений, але Катков – то погань.)

Примітки

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Do wiadomości pp. Czechów», 1887, 18 серпня.

Подається за: *Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1985.– Т. 46.– Кн. 1.– С. 487–490.

* * *

[1] Дерулед Поль (1846–1914) – французький політичний діяч і літератор, учасник придушення Паризької Комуни, організатор і лідер шовіністичної «Ліги патріотів» (1882–1889).

[2] Малон Бенуа (1841–1893) – французький соціаліст, один з лідерів правого крила французької Робітничої партії, вів запеклу боротьбу проти марксистського ядра цієї партії.

[3] Лонге Шарль (1839–1903) – французький журналіст і політичний діяч, у квітні 1871 р. вибраний членом Паризької Комуни, чоловік дочки К. Маркса – Женні, у 1871–1880 рр. викладав французьку літературу в Оксфорді.

[4] Шеллінґ Фрідріх Вільгельм (1775–1854) – німецький філософ, представник німецького класичного ідеалізму, один із засновників ірраціоналізму.

[5] Муравйов Михайло Миколайович (1796–1866) – граф, російський державний діяч, генерал, учасник Вітчизняної війни 1812 р. Брав участь у декабристському русі, 1821 р. відійшов від нього. Придушував польське повстання 1863 р. в Литві та Білорусії, за що в народі одержав прізвисько «вішателя».

[6] Рішельє Арман Жан дю Плессі (1585–1642) – французький державний діяч, ідеолог абсолютизму, з 1622 р.– кардинал, з 1624 р.– перший міністр короля Людовіка XIII, фактичний правитель Франції.

[7] Валленштейн, Вальдштейн Альбрехт (1583–1634) – німецький полководець чеського походження, імперський головнокомандуючий у Тридцятилітній війні (1618–1648).

[8] «Вестник Европи» – російський щомісячний літературно-політичний журнал. Виходив у Петербурзі в 1866–1918 рр. Редактор М. М. Стасюлевич (до 1908 р.).

[9] «Московские ведомости» – російська газета, виходила в Москві з 1756 до 1917 р. В 1863–1887 рр. виходила під редакцією М. Н. Каткова і мала реакційний характер.

[10] Мещерський Володимир Петрович (1839–1914) – російський письменник та публіцист, виступав не тільки проти революційного руху, а й навіть проти ліберальних реформ, був близький до придворних кіл.

[11] Суворін Олексій Сергійович (1834–1912) – російський журналіст і видавець. З 1876 р.– власник газети «Новое время».

[12] Аксаков Іван Сергійович (1823–1886) – російський публіцист та громадський діяч, слов'янофіл.

УНІВЕРСИТЕТИ В РОСІЇ

У передостанньому номері німецького місячника «Die neue Zeit»[1] знаходимо ґрунтовну і гарно написану статтю Е. Любека[2] «Боротьба за вищу освіту в Росії». Питання про російські університети, яке недавно загострилося аж до рівня відомих студентських заворушень, дотепер не було вирішене і, більше того, поки триватиме деспотична система, не може бути вирішене і муситиме залишатися незагоєною раною, постійною аномалією в організмі царського деспотизму і, отже, кожної хвилини може знову статися актуальним. Тому ми відтворюємо тут основний зміст праці Е. Любека, керуючись переконанням, що такі питання, коли їх розглянути на історичному тлі, стають виразнішими, яснішими і зрозумілішими.

Російські університети, за словами Любека, від самого свого заснування були у важкій ситуації. З одного боку, мусили захищатись від нападок православної церкви, яка має невблаганну ненависть до всякої науки, з другого боку, їм доводилося страждати від зловживань самодержавного уряду, засади правління якого повністю суперечать свободі науки. Не раз уже між урядом і університетами виникали гострі конфлікти, а студентські заворушення, які Росія бачила наприкінці минулого року, там звичайне явище. Траплялися вони за правління майже кожного монарха і переважно були виявом ворожості народу до урядової системи, яка нависає над ним свинцевим тягарем і намагається насильством задушити кожен його життєвий порух. Університети з часом по-

чинають зосереджувати в собі всі надії народу, в науці втілюється ненависть до неволі й експлуатації, віра у звільнення.

Опозиційні рухи посилюються разом із зростанням прагнення народу до освіти, разом із виникненням і поглибленням свідомості того, яка шкідлива і недостойна деспотична система правління.

Непокої загострюються також разом із економічним переворотом, який відбувається в Європі, а повільно також і в Росії, і змушує велику частину народу, в тому числі й ліниве дворянство, здобувати собі вищу освіту для утримання свого суспільного становища. Щоправда, поки дійна корова – панщина – давала великі доходи, аристократія вважала шкільну освіту зайвою. Коли Петро Великий вирвав владу з рук церкви і для потреб держави заснував математичний і природничий інститути і в них негайно запровадив систему Коперніка й Ньютона та глобус, то дворянство загалом далеко не поділяло таких його прагнень. Не так через нестачу грошей і вчительських сил, як через нестачу учнів багато шкіл, ним заснованих, довелось ліквідувати. Коли в 1765 р. дворянські сини брати Хераскови вступили до гімназії у Москві, то це було настільки незвичайною подією, що граф Орлов[3], коханець Катерини II, від імені імператриці висловив подяку батькові хлопців.

Катерина I, дружина Петра Великого, почувала себе зобов'язаною реалізувати план свого чоловіка – заснувати академію[4]. Фізично-математичний факультет тієї заснованої нею академії мав кваліфікованих викладачів, натомість політично-історичний – слабих. Розуміється, про свободу науки у цій академії не було навіть мови. Професор Бекенштейн, запрошений з Кенігсберга до Петербурга на п'ять років для викладання юридичних наук, не довго зміг там витримати. Це був незалежний, енергійний характер, який почував себе пригніченим атмосферою деспотизму. Коли не міг навчати так, як хотів, залишив Петербург, заявивши, що наука для розвитку потребує свободи, а її в Росії нема.

За часів дочки Петра, розпусної, жадібної розваг і водночас пофарисейськи побожної Єлизавети[5], академія опинилася у важкому становищі. Імператриця не мала ані найменшого зацікавлення вищою освітою, однак любила для закордону блиснути видимістю підтримки науки, подібно до того як це чинив після неї у великих масштабах так званий «освічений деспотизм». Вона прагнула, щоб за кордоном її вважали приятелькою освіти, але для самої справи не хотіла зробити навіть найменших витрат. Протягом років не виплачувала викладачам пенсій, зате надсилала академії наук книж-

ки, які не можна було продати і їх скидали до архіву. Академія, з якою, як і з тодішніми університетами, був сполучений пансіонат і інтернат і до якої належала також ремісниче школа, намагалася заробити потрібні кошти, розпочавши торгівлю залізом. Як мало цариця усвідомлювала значення науки, доводить той факт, що вона призначила президентом академії простого козака Кирила Розумовського, людину без будь-якої освіти[6], брата свого коханця Олексія Розумовського*. Сама вона часто користувалася професорами для особливих цілей: вони мусили влаштовувати при її дворі фейєрверки або давати добрі поради, як найкраще порозвішувати дзвони на вежах у Москві. Розумовський просто скасував політичний факультет і запровадив у академії козацьке правління. Однак чимало іноземних вчених вважали не гідним себе служити цариці декорацією і терпіти тиранію Розумовського, тому виїхали з Петербурга і Росії, зокрема Германн[8] і Біттфінгер (1731), Ейлер[9] (1741), Деліль[10] (1747) та інші.

З академії виділився в 1748 р., за правління Єлизавети, університет[11] з політично-історичним відділенням. Одночасно на західному небі запломенів світанок нової доби. Це нове світло треба було закрити, а там, куди воно дійшло б, погасити. В Петербурзі фаворити Єлизавети вважали доречним наперед зав'язати уста професорам, виписаним з-за кордону. В повній протилежності до того, що робив Петро Великий, який у своєму проекті академії думав про наслідування західноєвропейських зразків, університет передали під нагляд урядової канцелярії. А вона намагалася всіма засобами сковувати науку. Так, щоб забезпечитися від будь-яких нових ідей, прагнули змусити професорів, щоб викладали лише на підставі визначених, офіційно схвалених книжок. Однак це викликало впертий опір, головним чином з боку академії. Врешті погодилися на те, що професорам залишили право вибору підручників, але було найсуворіше наказано нічого не говорити проти релігії і урядової системи. Особливо боялися філософії, яка найбільше уможливлювала імпорт нових ідей. Але небезпечними були також історія і географія, отож професорів цих предметів зобов'язали до найсуворішої обережності, аби між студентами не виникали власні погляди і критичний дух. Ясно, що за такого брутального утис-

*Зауважу при нагоді, що Софія Перовська походила з родини Розумовських[7]. Її прадід приєднав багато земель у Сибіру і заснував там місто Перовськ, тому й отримав титул графа Перовського. Її дід, надзвичайно освічена людина, за часів Миколи був міністром освіти.

ку не могло бути й мови про науковість викладання і свободу науки. Таке становище було нестерпним.

Вільнодумний професор Ломоносов, перший справжній російський учений, син селянина, прагнув домогтися обмеження компетенцій канцелярії, але безуспішно. Члени академії, зведені до повної безправності, стали відмовлятися відвідувати засідання наукових товариств. Планували платити їм по 30–50 копійок за кожну присутність на таких засіданнях, але і цей проект не вдався. Марнотратна цариця для цієї мети не мала навіть таких грошей. Втім, навіщо! Адже наукові товариства мали метою не що інше як плекання і поширення тієї самої науки, проти якої уряд цариці воював так послідовно і завзято.

З ініціативи професора Ломоносова Єлизавета заснувала 1755 р. Московський університет з 10 професорами, 3 факультетами: юридичним, філософським і медичним. Слід додати, що університети дуже страждали від нестачі місцевих професорів. Викладацькі кадри треба було запропонувати з-за кордону, внаслідок чого мовою викладання була латина. В таких умовах кількість студентів мусила бути дуже обмеженою. Уряд засновував при кожному університеті по дві гімназії, одну – для шляхтичів, другу – для різночинців. Гімназії мали постачати університетам потрібних їм слухачів. З часом мовами викладання стали французька або німецька і лише пізніше російська.

Розуміється, новий університет не був анітрохи вільнішим від петербурзького. Професорам було дозволено викладати тільки з підручників, рекомендованих попечителем графом Шуваловим[12], який теж був фаворитом Єлизавети. А Ломоносов, проектуючи університет, хотів його зробити вільним закладом на кшталт Лейденського університету.

За правління Катерини II, приятельки і прихильниці Вольтера й Дідро, стан університетів поліпшився. У Петербурзі скасовано канцелярію і надано університету автономію. Катерина призначила свого коханця Орлова ректором Петербурзького університету і заснувала при ньому нові факультети: історії, права і дослідження старожитностей.

Як «освічений деспотизм» взагалі, так і особливо Катерина II любила, щоб її прославляли як провідницю і покровительку освіти й науки. Проте вона зробила для освіти так само мало, як Фрідріх II, і з усього, що можна було б сказати про її опікування науками, це лише те, що хотіла здійснити великі наміри, носилася з проектами

нових університетів, купецьких шкіл, шкіл для вільних селян, але з усіх цих планів ніщо не було втілене в життя.

Все ж дала університетам вільність, а це вже щось важить. Однак, як розуміла Катерина вільність науки, достатньо видно з того, що 6 (18) вересня 1763 р. заборонила «Еміля» Руссо, заборонила також «"Щоденник" Петра III», її замордованого чоловіка, а також книжку, зміст якої нам невідомий, «Єврейські листи французькою мовою». В указі цариці говориться: «Розповсюджуються і продаються поміж публікою книги, спрямовані проти законів, проти здорового глузду і нас самих, які заборонені у всьому світі».

Втім, цариця уміла домагатися користі від університетів оригінальним способом. Добрим і найкращим студентам надавала військові звання. Коли наставала війна, цих студентів забирали до війська. Такі докази її любові до вищої освіти народу, напевне, і пояснюють неймовірний факт, що в 1787 р. в усіх російських гімназіях налічували 1000 учнів, а в університетах тільки 82.

Головною її заслугою в справі народної освіти був наданий в 1781 р. дозвіл засновувати приватні школи й друкарні, особливо ж заохочення перекладати іноземні твори, насамперед французькі. В цій ділянці зроблено чимало, але завжди у межах, визначених царицею. На кінець її правління збільшується кількість заборон закордонних книжок. На горизонті європейського деспотизму блиснула жахлива кривава заграва французької революції. З тривогою намагалася цариця відвертати від солом'яної стріхи російського деспотизму палаючі іскри, які, гнані вихором французької революції, розлетілися по всіх країнах. Врешті вона цілком занедбала шкільництво, і кількість шкіл і учнів значно зменшилася.

Імператор Павло, який заснував Дерптський університет[13], з страху перед революцією скасував багато приватних друкарень в Росії і дозволяв друкувати тільки такі твори, які не були супротивні релігії і моралі. 1799 р. в Росії заборонено всі книжки, видані під впливом французької революції.

1800 р. заборонено всі закордонні книжки і навіть ноти, ні один опозиційний голос не смів порушити цвинтарний спокій деспотизму. Здавалося, що панування Олександра I буде світлим винятком; початок цього панування був дуже вільнодумним. 1804 р. університети дістали повну свободу, право обирати ректорів, деканів і професорів, одним словом, найповнішу автономію. Університети мали бути цілком незалежні, і для забезпечення цього цар розпорядився, щоб призначені ним попечителі не жили в тому самому

місті, де був університет. Втручання уряду, як визнав сам цар, ще ніколи не дало добрих наслідків для університетів. Олександр був такої високої думки про значення університетів, що доручив їм управління всіма школами великих шкільних округів. Він заснував університети в Казані й Харкові[14], доповнив петербурзький університет новими кафедрами. Отож, могло здатися, що в Росії розпочалася нова ера для науки. Але це тривало недовго. 1812 рік утвердив Олександра в переконанні, що йому помагає бог. Він впав у містицизм і незабаром кинувся без решти в обійми реакції, в чому, як відомо, визначну роль відіграла пані Крюденер[15]. Коли міністром був Голіцин, для університетів настав поворот до гіршого. Масово виникали секти і біблійні товариства, містицизм брав верх. 1817 р. було об'єднано міністерство освіти з міністерством віровизнань, і ретрогради взяли шкільну справу в свої руки. Вони пропонували імператорові закрити Казанський університет, в якому занадто розповсюдився дух вільнодумства. Імператор не пішов на це; натомість погодився на те, щоб університет «християнізувати». І справді, за короткий час його перетворили з храму науки на монастир. Реакція все поперевертала догори ногами. Професора природного права, яке для реакції найбільше було сіллю в оці, змусили викладати за реакційним підручником. Утворено кафедру конституційного права, але не з тою метою, щоб доводити необхідність конституційного порядку, а виключно для того, щоб очорнювати і висміювати цей порядок і будь-яке прагнення до нього. Замість римського права викладалося візантійське. Ректора університету професора Сольцева ретрогради звинуватили в тому, що він, йдучи за «Критикою чистого розуму» Канта, природне право виводив не з священного писання, а з чистого людського розуму. Доказом проти нього послужили записки слухачів, і Сольцева усунули. Геологію як антихристиянську науку взагалі викреслили з навчального плану, а медицину, суспільну економію і навіть математику викладали у єзуїтському дусі. Оригінальним було те, що часто професорам наказували міняти кафедри, не зважаючи ні на їх здібності, ні на фах. Це робилося з тією метою, щоб осмішити науку і знеохотити студентів до навчання.

У Харкові науку християнізували подібним способом. Тут також вибракували нові книги і частину їх замінили книгами XVIII ст. Кількість професорів зменшилась з 28 до 8, численні фахи взагалі повикреслювали. Попечитель університету позбирав рукописи професорських лекцій, вони були переглянуті міністром і надру-

ковані, після чого суворо наказали професорам, щоб вони не користувалися ніякими іншими підручниками.

Довершенням всього стала християнізація Петербурзького університету. Реакція накинулася передусім на професора Куніцина[16], твір якого «Право природи» цілком узгоджувався, як твердили, з поглядами Марата[17]. Тисячу примірників цієї книжки конфіскували. Куніцина звільнено. Потім реакція ударила по професорах політичних і економічних наук. Їм закинули, що виступають проти християнства, затруюють свідомість молоді і підкопують основи суспільства. В цьому злочині були звинувачені професори Германн (історії), Арсеньєв[18] (статистики), Галич[19] (історії і філософії), Раупах (загальної історії) і ректор Балугянський[20]. Суддями їх були попи і чиновники. Отже, не дивно, що такий трибунал визнав їх винними закинутого їм злочину і видав вирок усунути їх з кафедр.

Микола I, зайнявши трон 1825 р., вже на початку 30-х років вирішив реорганізувати університети. Він проявив спершу певну ліберальність і університетським статутом 1835 р. повернув університетам самоуправління і надав право безпосередньо, без цензури отримувати закордонні книги. З другого боку, звільнив університети від обтяжливого обов'язку управляти школами. Натомість намагався організувати студентів на військовий лад. Вони мали ціляком військовий вигляд: запроваджено мундири, студенти мусили стригти волосся відповідно до певної обов'язкової форми.

Микола вперше забажав, щоб вища освіта стала привілегією пануючої аристократичної верстви і капіталістів. Статут 1835 р. містить рішучі обмеження для нижчих верств. До вищої освіти мала допускатися тільки молодь з добрих родин, з витонченими манерами і т. д. Юнаків з нижчих суспільних верств могли приймати до університетів лише в тому випадку, якщо виявляли надзвичайні здібності. Студенти мали бути людьми добропристойними і вихованими, їх поведінка суворо регламентувалася.

В 1835 р. цар затвердив попечителем Московського університету графа Строганова[21], розуміється, маючи нехибну надію, що в університеті пануватиме повний порядок і консервативний напрям. Однак ця надія не збулася, навпаки, трапилося зовсім протилежне. Замість розумового отупіння і закостеніння настало найяскравіше піднесення інтелектуального руху, небачене раніше в Росії.

Славетні професори Московського університету Чивільов[22], Крюков[23], Радкін[24], Крилов[25], Іноземцев[26], Філоматфітський[27] та інші завершили наприкінці 20-их і на початку 30-их років навчан-

ня у німецьких університетах і наскрізь пройнялися гарячим прагненням тодішньої німецької молоді до свободи, національної незалежності, забезпечення громадських прав. Так само як і їхні тогочасні німецькі колеги, вони відчували недостойність деспотизму і з кафедр Московського університету сипали повними пригорщами засів людської гідності і прагнення свободи в серця молодих росіян, які внаслідок пануючої до того часу реакції виявилися надзвичайно підготовленими для такого засіву. Все те велике, що пізніше було здійснено в усіх галузях російської науки і літератури, в той час отримало в Москві імпульс або поглиблення. Герцен, Пушкін, Писемський, Достоєвський, Некрасов, Чернишевський, Тургенєв, Л. Толстой, знаменитий російський критик Бєлінський, Огарьов, Бакунін і багато інших, одним словом, майже всі визначні уми, що їх дала Росія за останнє п'ятдесятиріччя, отримали вищу освіту в Москві, в строгановську добу, що тривала аж до 1847 р.

Тут не зайвим буде виразно зазначити, що це інтелектуальне піднесення було початком російських свободолюбних рухів нашого часу, так званого нігілізму. І для німецького суспільства, яке тепер відзначається однаково слабою пам'яттю і слабим характером, цікавим має бути факт, що півсторіччя тому еліта німецької інтелігенції засівала в умах російської молоді перші зерна нинішнього нігілізму.

Повноводий і бурхливий потік інтелектуального розвитку вже не можна було ні стримати, ні спрямувати знову в старе русло, хоч реакція чинила розпачливі зусилля опанувати рух. Корупція усієї урядової системи, жахливий визиск нижчих верств народу, брутальність і безвідповідальність чиновництва, безправність громадян, безмежне свавілля адміністрації – одним словом, сама система з усіма своїми ворожими народові опорами спричинялася до того, що уми не могли заспокоїтися, джерело незадоволення залишалося відкритим, а потік все більше бушував, підмиваючи самі фундаменти деспотизму. Великий інтелектуальний рух, що розлився по усій країні, поступово набув соціально-революційного характеру. Російська молодь прийшла до переконання, що відродження Росії не може здійснитися тільки шляхом політичної реформи, не досить зламати силу деспотизму, треба, крім того, покласти кінець неволі величезної більшості російського народу. Поки триває та неволя, будь-яка політична свобода залишатиметься ілюзією і піде на користь тільки привілейованим верствам. Вже у першій добі російського руху за відродження виникло питан-

ня звільнення селян від панщини; пізніше стали предметом обговорення найрізноманітніші проекти соціального перетворення Росії.

Коли революція 1848 р. крокувала по Європі, Микола переконався, що все-таки свобода науки пов'язана з серйозною небезпекою для абсолютної влади. Отже, вирішив пообмежувати самоуправління університетів. В 1849 р. відібрав їм право обрання ректора. Ректором уряд міг призначити будь-яку людину з науковою освітою і академічним званням. Вибори (університетського) сенату і деканів підлягали царському затвердженню. Микола заборонив професорам і студентам виїжджати за кордон у країни, заражені революцією, а тим більше навчатися в цих країнах. Загострив він контроль над пансіонатами студентів, яких треба було повністю ізолювати від революційного руху. Посилив цензуру і обмежив право університетів отримувати з-за кордону книжки. В січні 1850 р. цар наказав приймати до університетів тільки дворянських синів. В 1849 р. скасував кафедри європейського державного права, в 1850 р. така сама доля спіткала кафедру філософії. Мали читатися лише логіка і психологія, але тільки професорами теології згідно програми, опрацьованої духовною комісією. Нагляд доручено духівництву.

Як бачимо, цар Микола повністю пішов слідами охопленого містицизмом Олександра. Також і він намагався християнізувати університети, розуміється, результати були не кращі, ніж у його попередника. Студентська опозиція, як ми вже згадували, набирала щораз більшого розмаху, ставала глибшою і більше революційною. Даремні були намагання царя зробити вищу освіту привілегією пануючого класу: середній клас не дав відібрати того, що за ним вже було визнане.

Олександр II спершу пішов слідами Миколи. Як і його попередник, він у перші роки свого панування мав ілюзію, що різними інструкціями про студентські обов'язки зуміє відвернути молодь від революційного шляху. Так, 1858 р. уряд видав новий статут для Московського університету, де, крім інших вимог, визначено «обов'язки студента».

§ 1. Всі студенти християнських віровизнань повинні щороку причащатися, і на доказ виконання цього важливого обов'язку кожен студент має у визначений час вручити інспекторові писемне підтвердження від священика.

§ 5. Студенти не можуть дозволяти собі висловлювати будь-який погляд про університетські лекції.

§ 11. При зустрічі з особами, що належать до імператорської родини, студенти повинні ставати струнко, салютувати, доторкаючись капелюха правою рукою і т. п.

Догани, незарахування курсів, звільнення – ось кари, якими уряд загрожував за порушення цих параграфів. Він не шкодував ні пряників, ні батогів, і стипендії надавалися лише після цілорічної проби, в першій половині другого року навчання «благонадежным» студентам. Подібно діяли і в інших університетах: загальна тенденція була така, щоб звести студентів до становища гімназистів. Розуміється, уряд не домігся нічого: незважаючи на масові звільнення і вивози опозиційних студентів у Сибір, він не зміг перешкодити тому, щоб молодь, яка гаряче прагнула визволення народу, не заповнювала втрат, які раз за разом виникали в її лавах. На кожне насильство уряду відповіддю був подвоєний запал до справи свободи народу.

Але уряд здобув сумний досвід і в новому напрямі. Не тільки студенти псували йому життя, але й професори виявлялися для нього ненадійною опорою, навіть на попечителів важко було повністю розраховувати. Так, 1861 р. київський генерал-губернатор князь Васильчиков скаржився на попечителя університету Пирогова[28], славетного хірурга, що він дав студентам надто багато свободи і самоврядування. Міністр поспішив повернути старий порядок, а імператор, прочитавши донесення міністра, вигукнув: «Дякувати богу, давно вже пора!». У листопаді 1861 р. у Петербурзі вибухли студентські заворушення. Уряд запровадив реакційні розпорядження проти студентів, зокрема ускладнював навчання слухачам нижчих курсів. Студенти вислали делегацію до міністра, щоб домовитись про скасування нових розпоряджень, але делегацію арештували. На це студенти відповіли великою вуличною демонстрацією. Імператора не було тоді у Петербурзі, його брати вирішили, що пробив уже час революції і з переляку вислали великі військові сили, справа закінчилася кривавою сутичкою з студентами.

Нарешті Олександр II вирішив, що зуміє роззброїти опозицію поступками лібералізмові. 19 лютого 1861 р. було скасоване кріпосне право. Услід за цією важливою реформою впроваджено суди присяжних і земства. І одночасно продовжували віяти похмурі вітри реакції. За правління Лоріс-Мелікова[29] заборонено кілька опозиційних газет і журналів, таких як «День» Аксакова[30], «Современник»[31], «Русское слово»[32] тощо. Чернишевського зіслали в Сибір за те, що він відважився критикувати селянську рефор-

му і доводив, що уряд звільнив селян без землі, тобто левину пайку селянської землі віддано поміщикам, а селянам залишалося менш ніж потрібно людині для існування. Ця критика була для уряду дуже неприємною, оскільки його супротивникам, які мали б назавжди бути втихомирені внаслідок звільнення селян, давала до рук нову зброю, наводила фатальну тінь на сонце царської ласки, яке повинно було цілком ощасливити вдячних селян.

Отже, уряд вирішив шляхом нових реформ зміцнити самодержавство. Він дійшов висновку, що після всіх інших реформ потрібна ще одна, остання, щоб повністю заспокоїти Росію. Слід тільки скасувати поліційний нагляд над університетами і студентами, повернути університетам їхню колишню вільність і самостійність, яку вони мали в час свого заснування,– і настане загальне задоволення, припиняться студентські заворушення, наука стане на послуги самодержавству, а запеклі противники урядової системи стануть її найвірнішими прибічниками. І ось 1863 р. уряд видав статут, який справді повернув автономію російським університетам.

Але при цій реформі університетського статуту уряд забув одну обставину, а саме те, що в студентських заворушеннях йшлося не стільки про поліційні обмеження свободи вищої освіти, скільки про головні причини хвороби Росії – деспотизм, жахливі зловживання, з ним пов'язані, і той організований визиск, на якому деспотизм ґрунтується. Поки тривали ці причини, не можна було чекати втихомирення умів. Самодержавство навіть не думало ні про зречення, ні про знищення підвалин, на яких стояло. Олександр II не міг зважитися дати народам Росії деяку автономію, деяку участь у вирішуванні власної долі. На такий далеко йдучий крок він не міг зважитися, бо це загрожувало обмеженням царської всевладності. Цар, врешті, відмовився від загравання з лібералізмом, Лоріс-Меліков мусив піти, і царськими радниками знову стали запеклі реакціонери.

У такій ситуації не дивно, що університети і цим разом не заспокоїлися і що після десятирічної свободи уряд Олександра II знову серйозно зайнявся питанням реформи університетського статуту. Царським дорадникам здавалося, що на цей раз відкрили корінь зла. Їхні висновки були такі самі, як і їхніх попередників за правління Олександра I і Миколи. Не було б студентських заворушень, якщо б лекції професорів не були б надто вільні і не подавали б учнівській молоді надто багато революційної отрути. Так звана свобода науки винна в усьому. Уряд повинен докладно знати, що

викладають професори, він мусить не лише суворо цензурувати лекції, але й має давати докладні інструкції, що і як має викладатись. А студенти зможуть отримувати свідоцтво зрілості тільки в тому випадку, коли уряд переконається, що справді перетравили спасенний для них навчальний матеріал і залишилися вільними від будь-якої отрути перевороту і революції, яка відволікає молодь від поважних наукових студій, штовхає її до заворушень і, розуміється, деморалізує.

В такому дусі озивалася на початку 70-их років урядова і напівурядова преса. Не бракувало і відповідних зразків. Лутінов, один із співавторів реакційного університетського статуту, який останнім часом довів до відомих студентських заворушень, зробив таке визнання, просто неймовірне, як на ретрограда:

«Є у нас заклади, які відтягають молодих людей з вищих соціальних сфер, від загальних університетських студій. Такими окремими школами є Олександрівський ліцей в Петербурзі, інститут правознавства в Петербурзі, Пажеський корпус і їм подібні, які за програмою стоять значно нижче від університетів, але для молоді з вищих і найвищих суспільних верств надзвичайно привабливі, бо відкривають їй перспективи доброї державної кар'єри. Старий геометр Евклід сказав одному своєму учневі з царського роду: "В математиці нема для царів окремого шляху". У нас на те був інший погляд: гадали, що для дітей найвищих рангів нашого суспільства (в Росії існує 14 чиновницьких рангів) слід знайти легший шлях до науки, в той час як важчий і більш повільний має залишитися для нижчих верств народу».

Розуміється, в таких «вищих школах» не можуть розвиватися розум, спрямований до високих справ, ідеальні прагнення. В тих закладах не чутно, як в університетах, биття пульсу народу, не вирує життя, не панують високі почуття, серця не б'ються для свободи. Навпаки, навчання і мислення тут відбуваються точно, згідно з інструкцією, і ті «вищі виховавчі заклади» з привілегією забезпеченої кар'єри є одночасно інкубатором забитих голів – саме таких, які найбільше потрібні деспотичному урядові.

Такий ідеальний університет Делянова[33] і спілки! Реакція не довго зволікала з нанесенням удару свободі університетів і науки. В 1875 р. створено комісію для перегляду університетського статуту, вже в 1876 р. ця комісія подала міністерству статут, який, щоправда, підкопав свободу університетів і свободу науки, але ще не наніс їм смертельного удару. Комісія ще не була достатньо реак-

ційною, щоб виконати все, чого від неї вимагали. В очах уряду комісія пішла не досить далеко, не досить реакційно переглядала статут. Опрацьований нею статут було відкинуто, і здавалося навіть, що уряд, навчений досвідом попередніх урядів, зовсім відмовиться від будь-яких змін і залишить все по-старому. Але то була ілюзія. Уряд неухильно йшов до визначеної собі мети. Щоправда, за Олександра II справа не дійшла до реакційної реформи. Лише Олександру III судилося ощасливити нею Росію.

1884 р. запроваджено новий університетський статут, який задовольняє найсміливіші побажання російських реакціонерів і належить до найпотворніших замислів, які будь-коли були вигадані реакційним урядом для знищення вищої освіти народу.

Новий статут, який реакціонери привітали з ентузіазмом, а інтелігенція і учнівська молодь зустріли великим обуренням, діаметрально протилежний статутові 1863 р. і статутові періоду заснування університетів у 1804 р. Він перетворює університет у різновидність вищої гімназії, професорів – у звичайних шкільних вчителів, а студентів – у гімназистів. Особливо ж дбає про те, щоб систематично умертвляти здоровий глузд учнівської молоді.

Отож розгляньмо трохи докладніше отой горезвісний статут, проти якого під час останніх заворушень одностайно піднялася вся російська молодь. Проект 1876 р. зберігав обрання ректора університету, але вимагав затвердження виборів царем, а час перебування на ректорській посаді зменшував з чотирьох до двох років. Вибори деканів також підлягали царському затвердженню. Новий статут всюди замінив вибори призначенням царем або міністром. Вибори професорів, згідно з проектом 1876 р., теж залежали від міністерського затвердження. За сучасним статутом, університет не має навіть права пропозиції. Призначає професорів виключно міністр, який може при цьому навіть не вислухати думку університету. Попечителя, який перед тим був тільки радником і урядовим чиновником для нагляду, новий статут перетворює в найвищу владу університету: ректор повинен беззастережно підлягати його наказам. Попечитель здійснює нагляд над лекціями, скликає засідання сенату і факультетів і присутній на них. Він може видавати ректорові обов'язкові розпорядження щодо лекцій, контролю над студентами тощо. Ректор повинен відгукуватися на всі доручення попечителя. На випадок потреби він зобов'язаний видати розпорядження про обшук квартири, мусить наглядати приватне життя студентів і навіть давати вказівку про особистий

обшук студентів. Згідно § 9 нового статуту все листування міністра з університетом йде через попечителя.

Новий статут перетворює ректора в урядового чиновника, влада якого поширюється не лише на студентів і службовців університету, але й на професорів. Згідно § 34 старого статуту ректор мав право вказувати сенатові про порушення, яких припустилися окремі професори. Згідно § 14 нового статуту він може за погодженням з куратором робити професорам зауваження про їхні лекції. Внаслідок нового статуту професори повністю втрачають свою самостійну і поважну позицію й зводяться до рівня звичайних машин, які механічно грають певну визначену програму і при цьому відмовляються від будь-якої власної думки. § 17 нового статуту не залишає щодо цього жодного сумніву.

Якщо професор у своїх лекціях не дотримується програми, встановленої комісією, а виходить за її рамки, то *студент не зобов'язаний виявляти пильність при вивченні таких додатків.* Наприклад, за програмою професор філософії має викладати студентам філології Платона і Арістотеля. Якщо ж професор побажає включити в тематику своїх лекцій якісь інші системи або свою власну, коли він її має, то студент не зобов'язаний проявляти пильність!

Цей потворний припис може видатись жартом. І все ж це – безперечний факт. Професор повинен викладати цілком механічно і не виявляти при цьому жодних власних думок, якщо хоче уникнути небезпеки, що на нього донесуть попечителеві і міністрові, або що доведеться почути від студентів, що, мовляв, його лекції не відповідають програмі, а тому жоден студент не зобов'язаний виявляти пильність,– і саме це, головним чином, і є метою нового статуту. Якою мірою новий статут розрахований на перетворення професорів у звичайних учителів, а студентів у гімназистів, видно, якщо глянути на діяльність окремих факультетів. Особливо цікавий в цьому відношенні історико-філологічний факультет, який має давати загальну вищу освіту і тому виділяється, як правило, великою чисельністю студентів. Класична філологія дотепер відігравала на історико-філологічному факультеті другорядну роль, тобто була тільки одним з його відділень і служила спеціалізованим дослідженням. Згідно нового статуту вона стала головним предметом, обов'язковим для всіх студентів цього факультету, осередком всього навчання. Її значення – таке саме, як грецької і латинської мови у гімназії. Кожний студент у кожному з восьми семестрів повинен як домашнє завдання вивчити одну працю з класичної

філології, а крім того, ще одну трагедію, одну комедію, один великий діалог і одну велику промову або два малі діалоги і дві малі промови грецьких і римських класиків. Однак тих книг, про які професор викладає в даному семестрі, студент не повинен вивчати вдома. Крім того, студент має в кожному семестрі готувати вдома письмові переклади і вправи з грецької і латинської мов. Цих вправ не можна занедбувати у зв'язку з вивченням інших предметів, наприклад російської літератури. З 18 годин обов'язкових занять на тиждень на вивчення греки і латини виділено 14 годин!

Слід визнати, що й, справді, важко було б більше ґрунтовно вбити у молоді охоту до будь-якої загальної освіти, ніж це чинить сучасний статут. Фактично, навчання становить лише дальше продовження гімназії, воно спеціально розраховане на те, щоб в зародку знищити будь-які політичні чи вільнодумні прагнення.

Під час екзаменів проявляється підлегле становище професорів. Їм відібрали право екзаменувати тих, кому вони мають давати вищу освіту.

Вже згідно проекту 1876 р. екзамен мав проводитись міністерською комісією, але до неї входили все-таки люди з науковою освітою. Тепер не треба й цього. Міністр може призначити комісію цілком на свій розсуд. Те саме можна сказати про екзаменаційні правила, які раніше встановлювалися факультетами і сенатом. Внаслідок нового статуту встановлення цих правил відійшло до компетенції міністра. Йому вже не потрібно запитувати університет про його побажання, а кандидат повністю залежить від волі екзаменаційної, точніше ж урядової комісії. І які ж то екзамени! Комісія має екзаменувати лише з тих предметів, які прямо чи посередньо пов'язані з класичною філологією.

Головне місце на екзамені належить перекладові грецьких і латинських авторів, грецьким і латинським старожитностям, історії грецької і римської літератури, старокласичному віршуванню, міфології, історії Греції й Риму, історії стародавнього мистецтва, філософії Платона і Арістотеля, оволодінню латинською граматикою і стилістикою. Останнє кандидат має довести написанням творів. Іншими словами – екзамен на історико-філологічному факультеті є не більше як продовженням гімназійного випускного екзамену.

Незалежно який фах студент бажає обрати, він повинен весь час свого навчання присвячувати класичній філології. При цьому не тільки повинен читати класичних авторів, вивчати духовне і політичне життя античності, але й зобов'язаний займатися граматич-

ними вправами, перекладами з стародавніх мов на російську і навпаки – так само, як це він робив під час восьмирічного навчання в гімназії. При такій системі всі інші предмети дуже скорочені. Чотири години з 18, а також домашні завдання, які виконуються в той короткий час, який залишається після занять старожитністю,– ось все, що залишається для філософії, порівняльного мовознавства, літератури, загальної і російської історії, географії та етнографії, історії західноєвропейських і слов'янських літератур, які раніше культивувалися з належною дбайливістю. Професори не мають ніякого відношення до екзаменів, вони повинні лише підготувати до них слухачів. Перед кінцем семестру влаштовують для кандидатів до екзаменів репетиторії, які служать лише навчальній меті – «збільшити, зміцнити і ґрунтовно утвердити знання в пам'яті студента». Згідно статуту, студента треба опитувати з тих питань, які він знає недостатньо і неточно, щоб все пояснити і поглибити. Ці репетиторії роблять становище професора, сильно перевантаженого працею через саму вже шкільну систему, просто нестерпним, якщо він прагне серйозно ставитися до своїх обов'язків. Репетиторії розтягаються на 8–10 семестрів, і ці так звані попередні екзамени забирають професорові весь час. Як йому вкласти в голови студентів важкоправний науковий матеріал, як їх підготувати до здачі головного екзамену перед екзаменаційною комісією, яка керується політичними мотивами і своїми питаннями може звести нанівець найстаранніші зусилля професора, особливо, якщо він відомий як людина з характером або навіть запідозрена в лібералізмі? Єдиними наслідками навчання, екзаменів і репетиторіїв мають бути, згідно бажання ретроградів, наукова поверховість, неуцтво, нице фарисейство, або, висловлюючись офіційною мовою, «благонадежность».

Дотепер ми говорили лише про історико-філологічний факультет. Для доповнення картини слід згадати і про інші факультети.

На юридичному факультеті головну роль відіграє римське право, хоч і не в такій великій мірі, як класична філологія на факультеті історико-філологічному. Але щоб юристи не надто відійшли від філологів, основою екзамену з римського права становить оригінальний текст «Інституцій» Юстиніана[34]. Багато місця займає також римське державне право, але з тим застереженням, що це має бути тільки східноримське право. З історії філософії права вимагається тільки знайомство з основними теоріями античного світу – Платона, Арістотеля, Ціцерона. Між фахівцями правознавцями

і камералістами нема жодного розрізнення. Якщо хтось бажає присвятитися політичній економії і фінансовим наукам, повинен докладно знати римське право, канонічне право, державне право, міжнародне право, енциклопедію правознавства, історію філософії права, і все це повинен знати так само докладно, як спеціаліст-правознавець. Отже, і для юристів та сама система! Придушення прагнень до наукових знань шляхом перевантаження мозку науковими матеріалами, які ніяк не пов'язані з актуальними проблемами сучасності.

Краще стоїть справа на медичному факультеті, оскільки там йдеться про фахову освіту. Тут не наважилися робити обмежень. Але репетиторії і головні екзамени дають більше ніж треба можливостей позбуватися небажаних кандидатів і затруювати життя професорам.

Втім, статут дбає, щоб студенти не лише на медичному, але й на всіх інших факультетах докладно дотримувалися своєї спеціалізації. Статут зобов'язує професорів і приват-доцентів «боротися з надто гарячим прагненням знань у студентів». Він зобов'язує професорів суворо слідкувати, щоб студент не виходив за межі вивчення свого фаху і не кидався на вільні професії, оскільки це відволікає молодь від головного завдання, ослаблює їх розумові здібності і надто рано прищеплює жадобу знань. З тієї ж «педагогічної» причини професорам і приват-доцентам не вільно влаштовувати безплатні лекції. Ця заборона особливо обтяжлива для приват-доцентів, бо утруднює їм можливість здобути популярність і залучити слухачів до своїх платних курсів, з другого боку, вона не дає змоги багатьом сотням юнаків слухати інші лекції, крім тих, що стосуються їхньої спеціалізації, і самостійно розширювати горизонти своїх знань.

Взагалі, статут дуже несприятливий для приват-доцентів. Раніше певна, законно визначена, кількість доцентів отримувала гонорари з університетських фондів. Тепер ця законна оплата відпадає, зате міністр може надавати доцентам дотації за особливі заслуги. Отримання приват-доцентури за новим статутом теж ускладнене. Раніше не ставили надто суворих вимог; було достатнім захистити на доказ своїх здібностей дисертацію. Тепер же він повинен насамперед отримати ступінь доктора або магістра, потім ще чекати три роки після закінчення навчання, і лише тоді можна осісти при якомусь з університетів як приват-доцент. Але протягом цього трирічного періоду кандидат на приват-доцента в більшості випад-

ків, ймовірно, буде змушений облишити свій намір, бо рідко хто матиме стільки засобів, щоб стільки часу самостійно утримувати себе. Взагалі, новий статут відштовхує людей від займання професорських кафедр по університетах,– така мета, розуміється, і ставилася. Принаймні російське самодержавство не мало причини, щоб забезпечити опозиційній професурі молоде покоління спадкоємців.

Також оплату надзвичайних професорів і підвищення їх на звичайних професорів вирвано з рук університетів. На підставі § 48 нового статуту надзвичайний професор може бути призначений звичайним професором будь-коли, незалежно від років служби тощо, причому, природно, головне значення мають політичні переконання. Міністр, без сумніву, призначить звичайними професорами тільки таких вчених, які даватимуть найбільшу запоруку «благонадежности».

Захисники і противники реформи університетів в одному питанні згоджувалися між собою: щодо необхідності матеріального забезпечення професорів і підвищення їх платні, яка вже віддавна не відповідала вимогам життя, і в інших установах відрегульована відповідно до потреб часу. Але новий статут у цьому відношенні нічого не змінив. Платня звичайних і надзвичайних професорів залишилася та сама (2–3 тисячі карбованців). Недостатність такої платні визнана була ще, коли видавався статут 1863 р. Тоді було визначено для професорів і доцентів петербурзького університету 165 000 крб., для московського, київського, харківського і казанського по 193 000 крб. Згідно статуту 1884 р., виділено для петербурзького університету 170 000, а для інших університетів – по 206 000 крб. В цю суму вже входять 10 000 крб. для приват-доцентів, яким в 1863 р. не платили, бо тоді вони отримували гонорари з університетського фонду. Отже, оплату професорів не поліпшено, хоч ціни на продовольство дуже зросли.

Зате щедрішим уряд виявився щодо інспекторів для нагляду за університетами. З порівняно незначного становища вони перетворилися у впливових урядових чиновників. 1863 р. вся платня інспекторів у п'яти університетах становила лише 26 000 крб., статут 1884 р. встановлює платню 94 000 крб. Уряд мусив цю неприємну службу щедро оплатити.

Становище університетів у Росії, як бачимо, зовсім не привабливе. І в майбутньому воно не має бути іншим. Вільний критичний дух має піти з університетів – вони повинні або ізолюватися, або дійти до становища привілейованих вищих шкіл, закладів для

виховання вищого російського чиновництва, розсадників низькопоклонства і політичної безхарактерності.

Само собою, що реакція, крім університетського статуту, видала також правила, які піддають студентів загостреній дисципліні. Головні вимоги правил такі:

Одруженим заборонено вступати до вищих шкіл. Кожен, хто хоче бути студентом, мусить, крім інших документів, подати дві фотографії з власноручним підписом.

Кожен студент повинен завжди носити при собі квиток і на кожну вимогу показувати його ректорові, доцентам і поліції. В університетському будинку і поза ним студенти мусять носити уніформу. Студенти зобов'язані бути ввічливими, про лекції не сміють висловлювати жодного погляду.

Студенти не мають права утворювати будь-які товариства, подавати петиції за одним чи багатьма підписами, не сміють висилати жодних депутацій і вивішувати об'яви від імені студентів. Взагалі, жодна об'ява не може бути оприлюднена без підпису інспектора.

В університетських будинках, дворах і селах не можна утворювати будь-яких читалень, не вільно відкривати дешеві кухні, суворо заборонено влаштовувати в цих місцях театральні вистави, бали, вечірки. Так само поза стінами університету не можна організовувати студентські театральні вистави, концерти, доповіді тощо і взагалі будь-які збори; у випадках крайньої потреби влада може це дозволити, якщо студенти отримають попередній дозвіл від університетських властей і поліції.

Студентам суворо заборонено влаштовувати будь-які збори для обговорення своїх справ, виголошувати промови або збирати гроші. Суворо заборонено їм належати до будь-яких таємних товариств, навіть якщо б вони були цілком невинного характеру. До закінчення університету студентам не дозволено одружуватись.

Під час канікул студенти, що виїжджають поза місто, повинні отримати картку з дозволом на подорож від інспектора; студент, який посміє виїхати з міста без такої картки, повинен повторити один курс. Це розпорядження не стосується тільки студентів, які віддаляються з міста на кілька годин. Картку про дозвіл на виїзд студент отримує лише тоді, коли перевірка всіх його документів покаже, що університетська влада немає ніяких претензій до нього.

Покарання суворі і доходять аж до повної заборони навчання в університеті.

Російська реакція зустріла новий статут і правила з ентузіазмом. Тільки тепер повинен настати порядок в університетах, висохне джерело революційних рухів! Нарешті уряд знайшов добрий шлях, Росія врятована. Такі вигуки можна було вичитати в російській реакційній пресі, і особливо в органі Каткова[35], після опублікування нового статуту.

А проте трапилося протилежне. Російські професори і студенти дали красномовну відповідь на цю спробу деспотичної реакції, яка прагне задушити вищу освіту російського народу. Новий статут ще не повністю увійшов в життя, екзамени відбуваються ще згідно старих норм, але вже виявилося, що новий статут нестерпний. Студентська молодь у всій Росії виступила проти нього, вулицями Москви потекла кров, два студенти загинули, захищаючи права молоді. Студенти в Москві вимагали закриття університету, і уряд був змушений вдатися до цього заходу, бо студенти відмовлялися ходити на заняття. Усі російські університети пішли за прикладом московського, і уряд був змушений усіх їх позачиняти. По-старому він вбачав в студентських заворушеннях звичайні «безпорядки», викликані «підбурювачами»,– і зреагував з усією жорстокістю. «Зачинщиків» покарано, деяких жахливо. Синявський, який у Москві ударив в обличчя інспектора Бризгалова[36], щоб у його особі нанести удар усій реакційній системі, і один казанський студент, який пішов за прикладом Синявського, віддані до горезвісної штрафної роти, тобто засуджені на повільну смерть в муках, бо з штрафної роти з її важкою працею і жахливими покараннями нема виходу, а є один лише порятунок – смерть. Вже багато чесних росіян понесли жорстоку смерть у штрафній роті, яка навіть царю Миколі здавалася надто суворою.

Інші «зачинщики» і «учасники» були або звільнені, або вислані в адміністративному порядку, ще інші відбули ув'язнення. Для російського уряду справа цим закінчилася, але чи і для народу? Сумніваємося. Адже в отій велетенській демонстрації російської студентської молоді йшлося про питання життя і майбутнього усього російського народу. Завдяки стійкості молоді і її гарячій любові до народу й свободи російські університети, як ми вище показали, перемогли вже не одну бурю. Хоч як шаленіло самодержавство, воно не змогло вбити науку, яка в Росії стала втіленням прагнення свободи, надії на кращий час.

Найвидатніші російські вчені, які відверто виявили свою симпатію до студентів, залишили кафедри, коли наука втратила у Росії

решткы свободи. Інших професорів звільнили. Але вже не раз реакція усувала найзаслуженіших діячів – і все ж справа науки, справа народу і його свободи не гинула. Інші діячі з сильними характерами заповнювали прогалину – так буде і тепер. Новий статут протриває недовго.

Примітки

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Uniwersytety w Rosji», 1887, 17, 19, 23, 27 червня.

Подається за: *Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1985.– Т. 46.– Кн. 1.– С. 491–512.

* * *

[1] «Die neue Zeit» – теоретичний орган німецької соціал-демократичної партії. Виходив у Штутгарті в 1883–1923 рр.

[2] Любек Е.– німецький публіцист.

[3] Орлов Григорій Григорович (1734–1783) – граф, фаворит Катерини II. В 1763–1775 рр.– генерал-фельдцейхмейстер (командуючий артилерією) російської армії. Ініціатор заснування Вільного економічного товариства (1765) і його перший президент.

[4] Академія наук у Петербурзі заснована указом сенату від 28 січня 1724 р., тобто ще за життя Петра I.

[5] Єлизавета Петрівна (1709–1761) – російська імператриця з 1741 р., дочка Петра I і Катерини I.

[6] У зв'язку з цим твердженням Е. Любека І. Я. Франко вмістив у № 197 «Kuriera Lwowskiego» за 17 липня 1888 р. таке спростування: «Кирило Розумовський аж ніяк не був людиною, що не мала жодної освіти. Навпаки, учився у Петербурзі, а пізніше в Кенігсберзі, Берліні, Геттінгені і Страсбурзі, відвідав Париж та Італію, знав німецьку, французьку, латинську мови. У Берліні навчався під керівництвом відомого астронома і математика Ейлера. Гельбіг (*Helbig.* Russische Günstlinge, c. 215) говорить про нього, що був добре вихований, мав великий запас знань, добре розмовляв французькою та німецькою мовами».

[7] До цього місця І. Я. Франко опублікував (у № 197 «Kurjeru Lwowskiego») таке спростування, надіслане йому М. П. Драгомановим: «Перовські були незаконними дітьми Олексія Кириловича Розумовського (сина гетьмана і президента Академії наук Кирила Розумовського). Три з них мали титули графів: Лев, який був міністром внутрішніх справ за царя Миколи в 40-х роках; Василь, який був оренбурзьким губернатором, 1835 р. провів похід до Хіви (а не на Сибір), але невдало, а в 1853 р. здобув кокандське місто Ак-Мечеть, яке цар Микола звелів назвати "форт Перовський". Титул графа отримав 1835 р. Третій брат, Олексій, писав повісті з життя українських панів під псевдонімом Погорельського. Граф Борис Перовський не відзначився нічим особливим. Софія Перовська не походила ні від Льва, ні від Василя, ні від Бориса,

а здається, від Миколи Перовського, який теж був сином Олексія Кириловича Розумовського, але від іншої матері».

[8] Герман Якоб (1678–1733) – математик, член Петербурзької Академії наук. У 1725–1731 рр. працював у Росії. Швейцарець за походженням.

[9] Ейлер Леонард (1707–1783) – математик, механік та фізик, член Петербурзької Академії наук. У 1727–1741 рр. та в 1766–1783 рр. працював у Росії.

[10] Деліль Жозеф Нікола (1688–1768) – французький астроном. У 1726–1747 рр. працював у Росії, був членом Петербурзької Академії наук.

[11] Університет при Петербурзькій Академії наук діяв до 60-х років XVIII ст. У зв'язку з обмеженим характером його діяльності першим російським університетом вважається Московський, заснований 1775 р., Петербурзький університет засновано 1819 р.

[12] Шувалов Іван Іванович (1727–1797) – російський державний діяч. Підтримав ряд ініціатив М. В. Ломоносова, в тому числі його план створення Московського університету, після відкриття якого був першим його куратором.

[13] Дерптський університет – один з найстаріших університетів Східної Європи. Діяв у 1632–1699 рр., у 1802 р. відновлений. Дерпт – колишня назва м. Тарту (Естонія).

[14] Ініціатива заснування Казанського і Харківського університетів належала не Олександрові I, а передовим освітнім діячам того часу. Зокрема, Харківський університет засновано в 1805 р. завдяки зусиллям визначного українського вченого В. Н. Каразіна. Каразін Василь Назарович (1773–1842) – український вчений, винахідник, освітній і громадський діяч.

[15] Крюденер Юліана (1766–1825) – німецька письменниця релігійно-містичного напряму. Мала значний вплив на посилення містичних настроїв царя Олександра I.

[16] Куніцин Олександр Петрович (1783–1840) – російський юрист.

[17] Марат Жан Поль (1743–1793) – під час Великої Французької революції один із вождів якобінців.

[18] Арсеньєв Костянтин Іванович (1789–1865) – російський географ і статистик, академік Петербурзької Академії наук (1841), професор Петербурзького університету (1819–1821).

[19] Галич Олександр Іванович (1783–1848) – російський філософ-ідеаліст, психолог, естетик.

[20] Балугянський (Балудянський) Михайло Андрійович (1769–1747) – російський економіст і освітній діяч. За походженням українець із Закарпаття. У 1819–1821 рр. був першим ректором Петербурзького університету.

[21] Строганов Сергій Григорович (1794–1882) – граф, російський державний діяч, археолог, колекціонер старожитностей. У 1835–1847 рр. був попечителем Московського університету.

[22] Чивільов Олександр Іванович (1808–1867) – доктор політичної економії і статистики.

[23] Крюков Дмитро Львович (1809–1845) – професор античної історії і римської словесності у Московському університеті.

[24] Радкін Петро Григорович (1808–1891) – правознавець, історик філософії і педагог.

[25] Крилов Микола Іванович (1807–1879) – російський правознавець, дослідник історії права.

[26] Іноземцев Федір Іванович (1802–1869) – російський лікар і громадський діяч, перший у Росії (1847) провів операцію під наркозом.

[27] Філомафітський Олексій Матвійович (1807–1849) – російський фізіолог.

[28] Насправді І. І. Васильчиков був київським генерал-губернатором; згадане в тексті його донесення імператору Олександрові II стосувалося діяльності попечителя Київського учбового округу, відомого російського вченого М. І. Пирогова. Пирогов Микола Іванович (1810–1881) – російський анатом, хірург, педагог і громадський діяч.

[29] Лоріс-Меліков Михайло Тарієлович (1825–1888) – граф, російський державний діяч, у 1880–1881 рр. був міністром внутрішніх справ.

[30] «День» Аксакова – щотижнева газета слов'янофільського напряму, яка у 1861–1865 рр. виходила у Москві. У червні 1862 р. видання газети було припинено цензурою, а І. С. Аксаков усунений від редакторства до жовтня 1862 р. З 1863 р. газета все більше солідаризувалась з реакційною пресою.

[31] «Современник» – російський літературний і громадсько-політичний журнал, заснований 1836 р. у Петербурзі О. С. Пушкіним. У 1866 р. був закритий царським урядом.

[32] «Русское слово» – російський літературний і громадсько-політичний журнал, що виходив у Петербурзі в 1859– 1866 р. З 1860 р. стояв на демократичних позиціях.

[33] Делянов Іван Давидович (1818–1897) – граф, міністр народної освіти в Росії (1882–1897).

[34] Ідеться про зведення римського цивільного права «Corpus juris civilis», що його складено в VI ст. за імператора Юстиніана I (482 чи 483–565).

[35] Йдеться про газету «Московские ведомости».

[36] Бризгалов Олексій Олександрович (1844–1888) – російський педагог, автор підручників з географії. В 1876–1883 рр. помічник проректора Московського університету, в 1883–1887 рр.– інспектор студентів Московського університету.

КОМУ ЗА СЕ СОРОМ?

(Відкритий лист до редакції «Правди»)

Дуже здивувала мене і львівську поступову молодіж руську «Сучасна хроніка» в VI н-рі «Правди», особливо ж той її уступ, де редакція, звертаючись до галицької молодежі, радить їй «лишити забавку в космополітизм та гру в теорії, а взятися до практичної роботи і перш усього до придбання найбільшої суми такої власної освіти і знання, щоб здалися і тоді, коли доведеться вийти на широку ниву практичного життя, тямлячи перш усього свого бога – рідний край, кланяючись перш усього своєму богові – рідній землі і народові – і пам'ятаючи, що *перше тра жити, а потім філософувати*».

Коли порівняти сі слова з тим, що редакція колись виявляла яко свою програму – програму духового і культурного його розвою в дусі сучасних європейських думок і поступових змагань, то суперечність наведених слів з сею програмою можу вияснити собі хіба тим, що автор, пишучи ті слова, сам не знав, що пише, і кидав слова на вітер, щоб що-небудь сказати.

Розберемо докладно закиди і ради, адресовані в[ельмишановною] редакцією чи ким-небудь з її співробітників до галицько-руської молодежі.

Автор закидує о її, поперед усього, космополітизм й радить його покинути. Що таке космополітизм, і я досі докладно не знаю. Знаю тільки, що майже кождий з тих, котрі уживають сього слова яко закиду, розуміють під ним що іншого. Одні називають космополітами таких, що відрікаються своєї народності, а переходять до другої,

другі хрестять тим іменем таких людей, що держаться латинської поговорки: Ubi bene, ibi patria*, треті розуміють під космополітизмом змагання до якогось абстракційного вискочення з усяких національних рамок. Але найбільша часть закидів против космополітизму виходить на закиди проти усього «не нашого», против «чужих» теорій, «чужої» науки, «чужої» освіти. Скажу одверто, що оскільки перші три закиди вважаю зовсім недоречними, то останній являється просто низьким і реакційним, а на лихо, здається, що іменно такий закид редакція «Правди» схотіла зробити галицько-руській молодежі. Се бачимо з того, що зараз немов для доповнення додала «не бавитись в теорії». Признаюсь, такого закиду я ніколи не надіявсь почути від чоловіка мислячого і поступового, а тим менше від такого, хто хоч скільки-небудь знає галицько-руську молодіж, ту нещасну, богом забуту молодіж, котра при нашій нинішній шкільній системі може пройти і проходитись цілу гімназію і цілий університет, ані разу не почувши імені Данте, Шекспіра і Дарвіна, котра проходить університет, не чувши ні одної лекції філософії, психології, історії літератур європейських (окрім німецької). Закидувати тій молодежі, що вона бавиться в теорії,– се значить кроваво глумитися над її змаганням придбати собі бодай поза університетом, приватно, хоч одну-другу окрушину того загальноєвропейського знання, без котрого нині немислимий освічений чоловік, і тій молодежі радить одинокий поступовий орган Русі-України не бавитись в теорії!

І що ж радить їй редакція «Правди» замість теорій? «Практичне знання». Що се за практичне знання, придатне в практичному житті,– я зовсім не можу зрозуміти. Студент філософії набирає в університеті практичного знання, яке потрібне йому для його професії, юрист тож, медик тож, про теолога і не говорити. Якого ж ще практичного знання редакція хоче? – Ми досі думали якраз противно, що практичне життя обмежовує широкі і палкі змагання молодежі, що значить: молодіж, іменно поки молода, повинна дбати про те, щоб обгорнути оком і духом якнайбільше світу, якнайширший кругозір, придбати якнайбільше теоретичного знання, принципів і ідеалів, бо пізніше, під ваготою практичного життя, ніколи буде, а часто прийдеться черпати з того скарбу поглядів і ідеалів, придбаних в молодім віці.

Редакція «Правди» підносить нашій молодежі приказку: «Перше треба жити, а потім філософувати» – приказку, від котрої дуже

*Де добре, там і батьківщина (*лат.*).– *Ред.*

прикро чути *моральну гниль*. Від себе і від многих моїх товаришів скажу редакції «Правди», що «життя» ми не уважаємо найвищим добром, що коли б прийшлось його віддати в обороні високих принципів людськості, в обороні свободи і добра – народу, ми ані на хвилю не завагуємось се вчинити. Значить, є така філософія, котра стоїть вище життя єдиниці, і тою філософією живе людськість, живуть і підносяться народи. А приказка «перше жити, а потім філософувати» – се золотий міст для всіх самолюбів і експлоататорів народу, котрі тим іменно, що «перше треба жити», заслонюють усю ту моральну погань, в котрій потопають.

Інтересно, що редакція радить нашій молодежі «тямити перш усього свого бога – рідний край, кланятись перш усього своєму богові – рідній землі і народові». Або се пусті фрази, котрі не значать нічого, або редакція виводить в тих словах справу патріотизму на дуже слизьку і небезпечну дорогу.

Підчеркну поперед усього інтересне упорядкування понять «рідний край», «рідна земля», «народ». Може, се тільки случайно, що народ, жива, безсмертна Україна, поставлений тут на третьому місці за поняттями чисто географічними і геологічними, але мені здається, що таке зіставлення характеризує чуття автора, його розуміння народності. Не стільки йому ходить о живий народ, скільки іменно о народність в географічному абстракційному розумінні: не стільки о службу тому народові і його живим насущним інтересам, скільки о «кланяння», «боготворення». Патріотизм стає якимсь культом релігійним, народність стає чимсь недосяжимим, не підлягаючим критиці. І справді, з таким розумінням патріотизму дуже добре і логічно в'яжеться приказка: «Перше жити, а потім філософувати», такий патріотизм не допускає філософування, а «покланятись рідній землі і народові можна і тоді», коли дереться з них шкуру і п'ється їх соки, так як роблять ті тунгуси з ведмедем, котрому моляться і кланяються, заким уб'ють його і спечуть на обід.

Підскажемо рішучо – не такий наш погляд на патріотизм і на обов'язки молодежі. Молодіж, поки молода, повинна набиратися всякого знання теоретичного, повинна, як ті пчоли, літати по всіх нивах людської освіти і культури, збираючи все, що піднімає і окрилює людський ум і ублагороднює серце, тямлячи тільки одно, що практичне життя жде її серед рідного народу і що все, чим багата і сильна людськість, буде в данім часі придатне і пожиточне і для нашого народу. Нині не ті часи, щоб ми з своїм народом могли відгородитись від Європи китайським муром. Нині народ наш до-

магається від нас служби на різних полях. Нехай же редакція «Правди» не кидає нашій молодежі поліна під ноги такими необдуманими пересторогами, а помагає їй, коли хоче бути справді поступовим всеукраїнським органом. Того, здається, від неї жде ціла Україна, того ждала і галицько-руська молодіж.

Примітки

Вперше надруковано українською мовою в журн. «Ognisko», 1889, № 1, с. 6–7, за підписом «Один з молодежі».

Стаття являє собою відповідь на виступ О. Кониського в народовській «Правді» із закликом до української молоді «лишити забавку в космополітизм та гру в теорії», замкнутись у межах національного й дотримуватись настанови «перше жити, а потім філософувати». Стаття характеризує погляди І. Франка на сутність патріотизму, співвідношення національного та інтернаціонального, теорії й практики.

Подається за: *Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1986.– Т. 45.– С. 245–248.

«СВОБОДНАЯ РОССИЯ»[1]

Під такою назвою почав виходити у Женеві російський журнал, за редакцією Вол. Бурцева[2] і Вол. Дебогорія-Мокрієвича[3]. Як головного його співробітника зустрічаємо М. Драгоманова. Вже самі ці імена дають гарантію, що цей журнал буде далеким від звичайного шаблону російських «соціально-революційних» журналів. Програму, вміщену на початку першого номера, аркуші якого ми тільки що отримали, можна резюмувати двома словами: політична свобода. Під політичною свободою редакція розуміє: особисті права і самоврядування.

Недоторканість особи, свобода слова, друку, зборів, віровизнання, національної мови, право подавати в суд чиновників і т. п.– це основні права кожного громадянина, кожної людини, безперечна власність кожного члена суспільства і як такі вони мають бути недоторкані для кожної адміністративної або політичної влади.

Під самоврядуванням редакція розуміє: а) громади (сільські та міські), збірні громади, повіти, губернії (або краї) повинні мати широке місцеве самоврядування; збори обраних безпосередньо самим населенням представників повинні завідувати всіма питаннями місцевого життя і мати зверхність над всіма представниками місцевої адміністрації та поліції; б) загальнодержавне представництво повинно складатися з вибраних депутатів і мати законодавчі права в усіх питаннях загальнодержавного життя; причому сама організація державного представництва повинна включати гарантію недоторканності місцевого самоврядування. На підставі

особистих прав і місцевого самоврядування, на нашу думку, можуть бути задовільно розв'язані і питання різних народів у Росії.

Ось принципові пункти програми нового російського видання. Воно не революційне в розумінні колишніх російських революційних видань: у порівнянні з такими органами, як «Вперед»[4], «Набат»[5] чи «Вестник народной воли»[6], його можна б назвати ліберальним у найширшому розумінні того слова. Але в той же час, враховуючи сучасні обставини в Росії, ці принципи є справді революційними, бо спрямовані до великого перевороту – повалення царського самодержавства. З такої точки зору редакція закликає до союзу російських лібералів і революціонерів.

Важливим принциповим пунктом, що становить критерій у оцінці подібних програм з нашої сторони,– це національне питання. У дотеперішніх російських революційних виданнях ми регулярно зустрічали (починаючи з «Колокола» Герцена) палкі прояви симпатії до поляків, часте протягання руки до згоди і т. д. Але ці фрази значною мірою послаблювалися або й заперечувалися повністю головними засадами російського централізму і революційного якобінства. У програмі «Свободной России» нема жодних подібних палких фраз. Ні поляків, ні українців вона не розглядає як сили, окремі від Росії, навпаки, уявляє собі, що вони і дрібніші народи згідно житимуть в рамках сьогоднішньої Росії, користуючись усіма правами, потрібними для національного та економічного розвитку, і в той же час в поєднанні з великим організмом вільної Росії матимуть належну опору проти будь-якого тиску ззовні.

У російському суспільстві, а швидше серед російської інтелігенції, є два прошарки, дві інтелектуальні течії, до яких можна звернути вільний голос на зразок того, який бачимо в програмі «Свободной России»,– революціонери і ліберали, тобто молодь і прогресивне громадянство, яке представляють переважно земства. З обома цими групами новий орган шукає домовленості досить характерним способом:

«Політична свобода не може бути кінцевою метою боротьби. Коли здобуто політичну свободу, то зроблено частину праці, але чекає своєї черги друга частина – економічні завдання. Скажемо більше: без ґрунтовних реформ сучасного економічного устрою неможливе і здійснення повної політичної свободи. Ситі й голодні ніколи не будуть однаковою мірою користуватися так званими основними правами. Все це цілком слушно. Але якщо в певному періоді своєї боротьби здобудемо якісь істотні елементи політич-

ної свободи і в той же час не зможемо здійснити нічого істотного для зміни сучасного економічного устрою, то і такий результат у наших очах буде важливою перемогою і серйозним кроком вперед: *політична свобода сама по собі є благом;* крім того, ми переконані, що вона дуже важлива для кожного соціаліста хоча б тому, що без неї не може бути й мови не тільки про вирішення економічних питань у соціалістичному дусі, але навіть про серйозну постановку цих питань.

Для російських революціонерів особливо необхідно правильно оцінити значення політичної свободи. Ми живемо в умовах виняткового безправ'я, яке вже давно забуте в Європі, і тому політичне питання ніде не може мати такого значення, як у нас. Ще недавно ми жертвували політикою в ім'я економіки, тепер не можемо навіть говорити про одночасну постановку цих двох завдань. Необхідно зрозуміти раз назавжди і ніколи не забувати, що у цей час головне наше завдання – політичне питання. Кожне живе політичне угрупування, як тільки перебуватиме при владі або принаймні матиме можливість робити тиск на уряд, зобов'язане провести якнайширші економічні реформи в дусі загальних інтересів. Таким чином, ми ясно стверджуємо, що наші симпатії настільки на боці економічних завдань, як і політичних.

Свого часу ми самі вірили в можливість боротьби за соціалістичні ідеали в сучасних політичних умовах Росії, але особистий досвід і спостереження російської дійсності та російського революційного руху привели нас до глибокого переконання, що *у цей час в Росії не може бути жодних інших завдань, крім чисто політичних.*

Це не шлях вбік, ані тим більше назад. Ні. Від політичної свободи ми дійдемо до всіх політичних реформ, що чекають своєї черги і врешті до соціалізму. У нашому органі ми присвятимо відповідне місце економічним питанням, які піднімає саме життя і будемо їх трактувати з точки зору селян і робітників.

Бо і навіщо маємо вводити в свою програму соціалізм і економічні вимоги? Від кого маємо очікувати їх виконання? Звичайно ж, не від уряду Олександра III, бо безглуздям було б покладати надії на самодержавного царя. Нема сенсу звертатись з економічними питаннями ні до земств, ні до міст: їх поле діяльності надто обмежене, щоб мати змогу задовольнити такі обширні економічні потреби народу. Економічні питання увійдуть до складу нашої програми, якщо будемо мати перед собою органи місцевого і державного самоврядування, а не безапеляційних деспотів. Тоді буде зовсім

інакше, тоді представимо програму широких реформ земельних, фабричного законодавства, переселенського питання, державного кредиту для організації праці і т. п.

Соціалістичні вимоги у програмах не допоможуть організувати робітників і селян для справи революції. Розраховувати на це означало б зовсім не знати ні умов російського життя, ні історії революційного руху. У 70-х і 80-х роках революціонери *не могли* серед робітників і селян *створити нічого* такого, що б мало бодай вигляд серйозної сили для боротьби з урядом і також надалі – це наше глибоке переконання – не створять нічого, поки не здобудуть для себе недоторканність особистих прав, що більше, поки не зуміють забезпечити ті права. До того часу всі спроби робітничих і селянських організацій не матимуть жодного політичного значення, а царський уряд під час ваших проповідей про теорію соціалізму буде обдирати народ і калічити цілі покоління трудящого люду.

Ні, ми не повинні затримуватись на будь-яких інших завданнях, а постійно маємо бити в одну точку і всіма силами прагнути до якнайшвидшої зміни політичних умов життя нашої батьківщини. Тим шляхом підемо рука в руку з лібералами, і чужими нам будуть усі ті, хто не поставить у своїй програмі на першому місці політичну свободу.

У нашому органі будемо підтримувати все, що може наблизити нас до нашого широкого політичного ідеалу. Будемо вітати кожний крок, хоча б якнайменший, до забезпечення прав людини і до розвитку самоврядування. Будемо стояти за земський собор з представників усіх станів, якщо саме життя висуне вперед це питання, як це було кілька років тому. Розуміється, що такий собор дуже далекий від нашого ідеалу, але навіть найідеальніший земський собор ще не вирішує питання політичної-свободи; без серйозного місцевого самоврядування будь-який земський собор повторить у своїй діяльності безліч помилок централістського деспотизму. Ми перші підкреслюємо слабі сторони таких політичних установ, як земський собор, але одночасно знаємо і їх позитивні сторони; до того ж ми впевнені, що саме в цьому лежить для нас єдиний вихід з коловороту сучасних суспільно-політичних умов нашого життя. Як би далі не укладалася історія Росії, які б факти не мали місце,– першим роком справжньої віднови Росії буде рік скликання земського собору.

Наше завдання – якнайшвидше наблизити російську історію до земського собору; це завдання гідне революційних організацій,

варте жертв, які треба було б для цього понести. Закликаємо всі революційні сили, щоб ставали під наш прапор. "Революціонери" і "суспільство" надто довго йшли різними шляхами, їх роздвоєння переходило інколи у ворогування. Досить цього! Обов'язок щодо народу вимагає нашого союзу. Мусимо злитись в одну солідарну антиурядову партію і спільно працювати для спільної справи. Щирий, чесний, товариський союз усіх революційних сил – це проблема дня. Час, давно час закинути нам поділ на "ми" і "ви", на "лібералів" і "революціонерів". Тепер ми всі революціонери і всі ліберали, і ніхто не має права відмовлятись від обов'язку і честі бути лібералом і революціонером. Геть самодержавство! Хай живе вільна Росія!»

Такий текст програми, як бачимо, не можна йому відмовити ні концентрованості, ні щирості, ані також значної дози реальності, реальність ця межує, може, навіть з надто великими поступками на користь царя і «російського народу».

Справді, те, що говориться наприкінці про «російський народ», трохи дивно контрастує (а може, і не контрастує) з побіжним трактуванням національного питання напочатку. Повністю схвалюючи щирі прагнення редакції до самоврядування і до задоволення на цьому ґрунті всіх національних вимог, мусимо, однак, підняти питання, чи дійсно ці вимоги можна задовільнити і гарантувати при збереженні теперішніх державних рамок, і чи ті «рамки» самі собою не стануть великим тягарем для тих, які собі їх найменше прагнули б.

Примітки

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Swobodnaja Rossija», I–II, 1889, 2, 6 березня.

Подається за: *Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1985.– Т. 46.– Кн. 1.– С. 538–542.

* * *

[1] «Свободная Россия» – журнал, який видавали в 1888–1889 р. у Женеві російські емігранти В. Л. Бурцев і В. К. Дебогорій-Мокрієвич. Всього вийшло три випуски.

[2] Бурцев Володимир Львович (1862–1942) – російський публіцист. У 80-х роках був народовольцем, пізніше зблизився з партією есерів. Після Жовтневої революції – білоемігрант.

[3] Дебогорій-Мокрієвич Володимир Карпович (1848–1926) – російський революційний народник. У 1877 р. брав участь у підготовці селянського повстання у Чигиринському повіті.

[4] «Вперед» – назва двох російських закордонних періодичних видань народників (журналу і газети), які виходили під редакцією П. Л. Лаврова. Журнал «Вперед» публікувався в Цюриху (1873) і Лондоні (1874–1877). У 1875–1876 рр. в Лондоні під цією назвою друкувалась двотижнева газета.

[5] «Набат» – революційний журнал, друкувався в Женеві в 1875–1881 рр. гуртком російських і польських емігрантів бланкістського напряму. Вийшло 20 номерів. Редактори: П. М. Ткачов, К. М. Турський, П. Грицько (П. В. Григор'єв).

[6] «Вестник народной воли» – журнал, який видавали в Женеві російські емігранти, члени виконавчого комітету «Народної волі» в 1883—1886 рр. Вийшло п'ять номерів. Члени редакції: Л. О. Тихомиров, П. Л. Лавров та ін.

[ПРОМОВА НА ЮВІЛЕЇ М. П. ДРАГОМАНОВА]

1895

Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт зватися освіченим народом. Отсе ж і ми нині, бажаючи сповнити свій обов'язок яко людей освічених, шануємо ім'я і заслуги Драгоманова по 30 роках його праці. Та для нас се не тільки обов'язок освічених людей, бо Драгоманов для нас є чимсь більше як заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо друга, вчителя, провідника. Через усіх тих 30 літ, а бодай відтоді, коли ми самі стали до прилюдної роботи, голос його був для нас заохотою, осторогою, вказівкою, куди йти, голосом сумління – що робити, а чого не робити.

Тому, хто зимою сидить у теплій хаті при веселім огні і при світлі, в кружку родини або добрих приятелів, нелегко собі здумати, як то робиться тому, хто в ту саму пору, в холод та куревільницю, без дороги і просвітку іде пустим полем або густим лісом. Так само й нині годі собі докладно здумати те положення, в якім була поступова молодіж руська в Галичині перед 20 роками. Без знання того, що навколо неї діється, без тямучих провідників, без книжок, без поради і заохоти ми йшли наосліп, читали що впало в руки і не знали, що зробити з тими хлопськими симпатіями, що у нас були принесені з батьківського дому, і з тим невеличким знанням народного життя, котре ми з сіл принесли до Львова. Тут тих симпатій ніхто не поділяв, тим життям ніхто не цікавився; нам казали вчитися *для хліба,* любити щонайбільше *язик народу,* а не сам народ.

Отут-то в великій пригоді нашому поколінню став Драгоманов. Друкованим словом і листами він почав впливати на нас, вказуючи нам інший, ширший світ поза тісними межами нашої Галичини, вказуючи, до чого йде теперішня наука і якої праці та любові чекає від нас наш народ. Він нам показав, що наша любов до простого хлопа, власне, мусить бути підвалиною нашої роботи, що знання народного життя ми мусимо розширювати і збагачувати, а не забувати.

Та я не буду тут розповідати своїх споминів, бо маю говорити про наукову діяльність Драгоманова. Певна річ, що сеї діяльності я не можу вам виложити так основно і повно, як би я бажав, бо се втомило б вас і многим не було би зрозуміле. А по-друге, для повної характеристики Драгоманова і сього було б замало, бо діяльність Драгоманова не ограничується на самі наукові праці. Його руку, сліди його духу ми бачимо на кождім полі нашого життя.

Наукова діяльність Драгоманова розпочинається разом з його виступленням перед публіку. Поперед усього треба одно сказати: Драгоманов не є і ніколи не був кабінетним ученим, таким, що тільки сидить у старих книжках та паперах і не дбає о те, що довкола нього діється. Його наукова діяльність тим власне цікава, що вона якнайтісніше в'яжеться з дійсним життям. У нього на першім місці завсігди стоїть не книжка, а живий чоловік, маса людей. Він не написав ані одного слова, котре б не відносилося до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття окружаючої його громади. Оте живе чуття, той бистрий погляд, що завсігди добачує потреби хвилі і вміє найти для них відповідний вираз і відповідне заспокоєння,– найліпше характеризує нам самого Драгоманова, характеризує його також як ученого.

Се можна найліпше побачити з того, що він говорив перед 20 роками. В ім'я науки він почав нам голосити не те, щоб ми відсунулися від дійсного життя і його потреб, як говорили нам наші вчені. Він говорив щось зовсім противне, а власне те, що ми повинні всі свої сили віддати на услугу тому народові, тому хлопові, що нас годує своєю працею, що живе в біді і тьмі для того, щоб ми могли дохапуватися світла, розуму і вмілості. Він казав нам громадити ту науку і вмілість,– але не для хліба, не для того, щоб мати з неї дійну корову, а власне для того, щоб ми мали чим і як відплатитися нашому народові за те, що ми від нього одержали.

З фаху свого Драгоманов – історик і яко такий мусив би він, по думці наших учених, займатися царями, війнами, походами, різ-

ними та всякими нещастями, які спадали на людей. Тим часом він один із перших у Росії, а тим більше у нас почав голосити інакше розуміння історії, бачити в ній поза царями і війнами маси народні, їх тиху і невтихаючу працю, їх повільний розвій, зріст освіти і громадського життя.

Отим-то всякі сліди того масового життя і розвою були для нього дуже цінні. У нас віддавна вже вчені люди звернули увагу на те, що наш народ співає, оповідає про своє життя, свою бувальщину, свої радощі і смутки, на пісні, казки і оповідання народні. Многі люди записували їх, збирали, друкували, дехто забирався до того, щоби відгадувати з них душу того народу. Драгоманов був у нас перший, що взявся до щиро наукової праці над тими творами народного духу. Він разом з товаришем своїм професором Антоновичем уложив обширний нарис праці над тими творами, і оба вони розпочали й виконувати той нарис, видаючи «Історичні пісні українського народу» з дуже цінними поясненнями та вказівками для дальших робітників. В тій книжці оба наші вчені показали, які спомини зберігає у своїй пам'яті наш народ з тисячолітнього протягу свого історичного життя, які сліди в його пам'яті полишили часи князів, часи татарського лихоліття і яке багатство величних образів полишилося й досі з часів козаччини аж до смерті Хмельницького. На жаль, діло се, котре один англійський учений справедливо назвав предметом нашої національної гордості, не було видавцями доведене до задуманого кінця, і тільки значно пізніше, за границею, сам Драгоманов видав і пояснив у двох невеличких книжечках пісні[1] про кінець козаччини на правім березі Дніпра і про гетьманщину на лівім. А в третій, дуже гарній книжечці[2], він коротко, але вірно обмалював на підставі життя русько-українського народу за остатніх 100 літ порядки рекрутські та панщизняні, далі скасування панщини і нові явища в тім житті – зріст бідності, найми, заробітки в фабриках і т. д. Осібно він обробив пісні про скасування панщини в Галичині і на Україні[3].

Не тільки пісні, але також і оповідання народні, оті байки, казки та приказки занимали Драгоманова. Він не тільки сам видав, ще бувши в Києві, багатий і дуже гарно впорядкований збірник народних оповідань[4], але зробив більше, ніж хто-небудь інший на Україні, для їх наукового вияснення. Між піснями і повістями він звернув головно увагу на такі, котрі давніші вчені любили вважати власними творами нашого народу, придатними до зрозуміння його душі; Драгоманов, порівнюючи їх з піснями і оповіданнями

інших народів, показав, що се твори зайшлі, запозичені ними від сусід, а заразом показав, яка то важна річ знати, відки і як ті твори заходили до нас і яку науку приносили нашому народові. Таким способом в тих «хлопських» та «бабських» піснях і казках, о котрих у нас і досі ще дехто говорить з погордою та легковаженням, Драгоманов навчив нас бачити сліди давніх культурних зв'язків нашого народу з другими, свідоцтва о таких духових зносинах і впливах, о котрих ми маємо дуже мало інших, писаних свідоцтв. Замість відгадувати душу народу ми вчимося з них ліпше розуміти історичний розвій народу, особливо розвій його вірувань і його фантазії.

Особливо в остатніх роках, живучи в Софії, столиці Болгарії, Драгоманов надрукував по-болгарськи цілий ряд таких праць про оповідання та вірування народні[5], в тім числі й наші. Праці ті поставили його в ряді найліпших знавців того предмета в цілій Слов'янщині, і о них з похвалою пишуть німці, французи та американці, і деякі вчені навмисно вчаться нашої мови, щоби читати наші пісні та повісті народні і праці о них Драгоманова, тільки у нас – жаль сказати! – дуже мало хто навіть чував що-небудь о тих працях, а таких, що їх читали, мабуть, і на пальцях почислити можна.

Та всі ті праці, котрі могли б заповнити ціле життя іншого ученого і зробити йому немалу славу, становлять тільки частину того, що написав Драгоманов *про Україну*. Він не ограничився на творах простого народу, а написав також кілька цінних праць про наших найліпших писателів і вчених[6]: Шевченка, Квітку, Григоровича[7], Костомарова, Куліша і інших. Він видав у Києві своїм коштом повісті нашого буковинського писателя Федьковича[8], додаючи до них переднє слово, в котрім дуже розумно розповів про початки письменства на народній мові в Галичині і на Буковині. Також в російських часописах він писав багато про наше письменство[9], підносячи те, що в нім було доброго, а також вказуючи його слабі боки. Про те він писав також у італіанських часописах[10], розказав дуже докладно про наше козацтво по-німецьки[11], а зо знаменитим французьким географом (землеписцем) Елізе Реклю описав Україну[12] в його великім творі – описі цілої землі. Коли ж уряд російський в р. 1876 заборонив зовсім українську літературу в Росії[13], Драгоманов один-однісінький підняв против сеї заборони голос в з'їзді вчених і писателів цілого світу в Парижі[14], показавши на французькій мові, чим є українське письменство, які плоди видало досі, яку важну прислугу воно мусить сповняти для піднесення просвіти

великого руссько-українського народу і яку величезну шкоду для розвою просвіти в самій Росії робить той дикий заказ.

Просвіта і письменство на Україні поставлені в таке дивне положення, що дуже часто люди, навіть наскрізь чесні і дуже розумні, але виховані в інших поглядах, говорять, що українська мова зовсім не придатна ані для школи, ані для церкви, ані для уряду, ані для вищої науки, що український народ не є властиво ніякий осібний народ, а тільки частина іншого – одні кажуть, що московського, другі, що польського. Ті думки тепер уже не виступають так різко, ховаються по заулках, бо вони підкопані і ослаблені всім тим, що зроблено у нас за остатніх 30 літ. Але тоді, коли Драгоманов розпочинав свою діяльність, воно було зовсім інакше; тоді навіть між чільними українцями ще мало хто вірив в самостійність українського народу і в те, щоби його мовою можна було писати про все, що знають і чим займаються вчені люди і писателі. Тому-то деякі українці, особливо славний історик Костомаров, що всі свої вчені праці, головно про Україну, писав по-російськи, стали були на тім, що для українського народу поки що і на довгі літа вистарчить таке письменство, котре би служило потребам простого люду, подавало б йому початки, азбуку, щоб він, привикши читати, міг відтак легше перейти до читання і розуміння книжок російських. Се названо тоді «письменство для домашнього обходу». Інші українці виступили проти сього, твердячи, що така рада веде до винародовлення українців, бо всіх ученіших людей відривати буде від українства і вести до московщини. Вони радили творити українську літературу для інтелігенції і вчених, не дбаючи про те, що в Росії вся інтелігенція на Україні помосковлена, а українських учених, уживаючих української мови, тоді й зовсім не було. В тій суперечці виступив і Драгоманов зі своїм словом. Рядом дуже гарних і основних праць про стан і змагання різних «недержавних» народностей у Європі, як провансальців, кельтів, фламандців, валлонів[15], він показав, що рух українського народу до самопізнання і просвіти на рідній мові не є нічим нечуваним та неправним, але противно, є зовсім натуральний і конечний. Що ж до границь, в яких би мали держатися просвіта і письменство на Україні, то Драгоманов замість хитрих наукових доказів узяв за мірило потреби народу, самої суспільності. Нема потреби поки що писати глибокі філософії та інші тяжко вчені праці по-українськи, бо їх ніхто не буде читати; натомість конечно треба поперед усього подати українському народові на його мові початки всякого людського

знання, вияснити йому явища природи і громадського життя. Драгоманов, беручи річ практично серед російських обставин, склонявся до тих, що бажали українського письменства для домашнього обходу, але розумів той домашній обхід далеко ширше, подав план цілого кругу популярних книжок по всім галузям науки – план такий широкий, що ще й досі праця українських писателів нездужала його виповнити. Драгоманов знав добре, що коли український народ привикне читати на своїй мові початки, то забажає на тій же мові читати і дальше; коли інтелігенція привикне тою мовою говорити і писати для народу, то згодом почне говорити і писати по-українськи також між собою і для себе. І для того по 20 літах, забираючи ще раз голос в тій справі, Драгоманов не думав виступати против тої інтелігентної літератури, що за той час виросла на Вкраїні і особливо в Галичині, та все-таки ще раз з натиском підніс потребу пильнішої і більше наукової праці над книжками для народу.

Питання про те, чи українці мають мати письменство тільки початкове, азбучне, для простих людей, чи таке, як всі інші народи, т. є. для простих і для інтелігентних,– се тільки часть іншого питання: чи українці є самостійний народ, чи, може, вони часть москалів або поляків? А з тим питанням в'яжеться друге, дуже важне: коли вони часть москалів, то чому їм зовсім не зіллятися з москалями, а коли часть поляків, то чому їм не бути зовсім поляками? Може, нам нині таке питання видатися чудним, але воно довгий час мало і не перестало ще й досі мати велике практичне значення. Уважаючи нас москалями, москалі промовляють до нас не тільки по-московськи, але в ім'я таких порядків, таких ідеалів і таких історичних традицій, котрі були чужі нашому народові; вважаючи нас поляками, робили те саме поляки, кличучи нас, щоб ми з ними будували разом спільну вітчину – Польщу. Уважаючи нас поляками, москалі інколи готові були карати нас за їх провини; уважаючи нас москалями, поляки частенько обдаровували нас тою самою ненавистю, в якій мали москалів. І в добрім, і в злім отсе непорозуміння було для нас однаково недобре. І тут забрав голос Драгоманов і в знаменитій книжці «Историческая Польша й великорусская демократия»[16] показав, як найліпші, найрозумніші люди з москалів і поляків впадали в тяжкі помилки і пропадали з найліпшими своїми намірами власне через те, що не вміли чи не хотіли бачити між поляками і москалями цілого ряду недержавних народностей, в тім числі і українців, котрі чимраз голосні-

ше домагаються своїх прав яко самостійного народу. Ще перед тим вияснив він був для російських державників тоту дивовижну річ[17], як то вони після польського повстання 1863 р. взялись провадити «обрусение» краю не польського, але й не московського, і через те той край, непричасний повстанським замахам, не тільки спинили в освіті, але підперли в тім краю визискування чиновників та колонізацію німців, котрі не перестали бути німецькими патріотами і готові в разі війни служити не Росії, а Німеччині.

Се ще далеко не все, що можна і треба би сказати о працях Драгоманова про Україну, та я не хочу втомляти слухачів надто довгим викладом. Скажу ще тільки пару слів о тих його працях, які він писав *для України,* а головно для українського простого люду. Ніщо так не дає нам пізнати вдачі сього чоловіка, як власне його праці популярні. Коли в письмах для інтелігенції він часто буває їдкий та різкий, то в популярних писаннях видно вповні його щире серце, його велику любов до простого люду і його вміння викладати тому людові найтяжчі, найбільше запутані наукові питання, викладати їх ясно, без лишніх подробиць, та при тім зовсім науково. Ще живучи в Росії, він написав і видав гарну книжечку «Про українських козаків, татар та турків»[18]; у Женеві він видав дуже важні книжки «Про багатство та бідність», «Про хліборобство. Про те, як де земля поділена і як би слід її держати» та «Про те, як земля наша стала не наша»[19]. Певно, мало хто з вас знає ті книжки, та зате, мабуть, усі ви знаєте його найновіші книжки: «Шістсот років швейцарської спілки», «Про братство хрестителів на Україні», «Віра і громадські справи», «Оповідання про заздрих богів» і вкінці «Рай і поступ»[20]. Ті книжки, з котрих деякі вже перекладено на польську мову, є правдивою окрасою нашої популярної літератури – та не тільки нашої. Я певний, що їх будуть перекладувати на інші слов'янські мови, бо не швидко де-небудь у Слов'янщині найдеться популярний писатель, котрий би писав так ясно і приступно, з таким широким знанням і був так гаряче пройнятим поступовими та народолюбними думками, як Драгоманов.

Нині у нас ім'я Драгоманова для многих ще є мов якийсь страхополох, а для вшанування його праці явились тут – хто? Громадка селян і молодіжі. Та я думаю, що се так і повинно було статися, що се натуральний виплив його праці і його ідей. Драгоманов не дбав ніколи о те, щоб його любила широка юрба інтелігенції, бо він ніколи не підхлібляв її зіпсутому смакові, її лінивству та трусливості. Він завсігди обертався найрадше до молодіжі, а головна ціль

його думок і змагань був простий народ, його просвіта і піддвигнення. І коли нині власне ті дві громадки шанують його працю, то се знак, що та праця не пропала марно. Та думки його мають то до себе, що раз запустивши коріння, не гинуть, а ростуть і кореняться чимраз далі; вони, мов той квас, котрого кришка, вкинена до тіста, будить в нім внутрішню працю, котра поти йде, поки все тісто не прокисне. Маймо надію, що се зробиться якнайшвидше і якнайповніше в інтересі розвою і добра нашого народу!

Примітки

Вперше надруковано в журн. «Народ», 1895, № 1–2, с. 7–10.

Подається за: *Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1986.– Т. 46.– Кн. 2.– С. 220–227.

* * *

[1] *Драгоманов М. П.* Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.– Ч. 1–2.– Женева, 1883–1885.

[2] *Драгоманов М. П.* Нові українські пісні про громадські справи.– Женева, 1881.

[3] *Драгоманов М. П.* Малороссийские песни об освобождении крестьянства.– К., 1876.

[4] Йдеться про видання: *Драгоманов М. П.* Малорусские народные предания и рассказы.– К., 1887.

[5] Див. працю І. Франка «Болгарські праці М. Драгоманова».

[6] Про Т. Г. Шевченка М. П. Драгоманов написав ряд праць, серед них: «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Листочки до вінка на могилу Шевченка» (1890), «Т. Шевченко в чужій хаті його імені» (1893); про Г. Ф. Квітку-Основ'яненка «Неправда – не просвіта» (1892), окрему працю про М. І. Костомарова (1881) та ін.

[7] Григорович Віктор Іванович (1815–1876) – російський філолог та історик, професор Казанського, Московського, а з 1865 р. Новоросійського (Одеського) університетів. Знавець візантійських джерел з історії південних слов'ян, вивчав гуситський рух. Поклав початок вивченню археології і етнографії південної України.

[8] Йдеться про видання «Повісті Осипа Федьковича». М. П. Драгоманов написав до книги поширену передмову, яка того ж року була видана окремою брошурою під назвою «Галицько-руське письменство» (Львів, 1876).

[9] М. П. Драгоманов посилав статті до «Санкт-Петербургских ведомостей», де були надруковані його праці «Земство и местный элемент в обучении», «О педагогическом значении малорусского языка» (1866), «Русский театр в Галиции» (1867), «Славянское литературное обозрение (галичане, чехи, словенцы, сербы)» (1868). Ряд праць М. П. Драгоманова було надруковано у «Вестнике Европы», серед них: «Литературное движение в Галиции», «Русские в Галиции» (1873), «Народные наречия и местный элемент в обучении» (1875) тощо.

[10] Стаття «Il movimento litterario Ruteno in Russia e Gallizia» була надрукована в італійському журналі «Rivista Europea» (1873).

[11] Йдеться про статтю «Kosaken» у кн.: *Ersch J. S., Gruber J. G.* Algemeine Encyklopedie der Wissenschaften und Künste. Zweite Section.– 1887.– Bd. 39.– S. 126–137.

[12] Великий нарис про географію України до «Нової всесвітньої географії», яку видавав Е. Реклю, М. П. Драгоманов написав у 1880 р. Французьке видання праці Реклю вийшло у 19 томах у 1876–1894 рр., російський переклад – у 1906–1909 рр.

[13] Мається на увазі Емський указ (акт) 1876 р., підписаний Олександром II, про заборону ввозити на Україну з-за кордону українські книжки, друкувати українські переклади з іноземних мов, влаштовувати театральні вистави українською мовою тощо.

[14] Йдеться про літературний конгрес 11 травня 1878 р., на який М. П. Драгоманов надіслав доповідь «La litterature Oukrainienne proscrite par le gouvernement Russe», надруковану в Женеві 1878 р. Пізніше з французької мови праця була перекладена німецькою, італійською, іспанською та сербською мовами і видана окремою брошурою: «Література українська, проскрибована урядом російським» (Львів, 1878).

[15] Йдеться про статті «Новокельтское и провансальское движение во Франции» («Вестник Европы», 1875, август, сентябрь) і «Десять лет украинской беллетристики», яка була вирізана цензурою з вересневого і жовтневого номерів журналу «Вестник Европы» за 1875 р.

[16] Праця М. П. Драгоманова була надрукована в женевській газеті «Вольное слово» (1881, № 3–20), а в 1882 р. вийшла окремою книжкою. Оцінку польського повстання 1863–1864 рр., висловлену М. П. Драгомановим у цій праці, В. І. Ленін несправедливо піддав гострій критиці (див.: *Ленін В. І.* Повне зібрання творів.– Т. 25.– С. 283).

[17] І. Франко має на увазі працю М. П. Драгоманова «Восточная политика Германии и обрусение» («Вестник Европы», 1872, № 2–5).

[18] Мається на увазі книга: *Драгоманов М. П.* Про українських козаків, татар та турків.– К., 1876.

[19] Йдеться про видання: Про багатство та бідність. Розмова перва.– Женева, 1876; Про хліборобство. Розмова третя. Як де земля поділена і як би треба її держати.– Липський, 1879; названі праці належать С. А. Подолинському. М. П. Драгоманов підготував їх до друку і видав. Остання праця, як і перша, була надрукована у Женеві. «Липський», тобто Лейпціг, поставлено на титульній сторінці в конспіративних цілях. *Драгоманов М. П.* Про те, як наша земля стала не наша.– Женева, 1877.

[20] Йдеться про видання: *Драгоманов М. П.* Шістсот років Швейцарської спілки (1291–1891).– Львів, 1892; *Його ж.* Про братство хрестителів або баптистів на Україні.– Коломия, 1893 (передрук з журналу «Хлібороб»); *Його ж.* Віра і громадські справи.– Коломия, 1892 (бібліотека «Хлібороба»); *Його ж.* Оповідання про заздрих богів.– Коломия, 1894 (передрук з журналу «Хлібороб»); *Його ж.* Рай і поступ.– Коломия, 1894 (передрук з журналу «Народ»).

ДЕЩО ПРО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ

Відповідь п. Т. Романовичу на статтю «Хатні справи українців»

1895

У № 226 газети «Nowa Reforma» депутат Т. Романович опублікував статтю за своїм підписом під назвою «Хатні справи українців», спрямовану майже виключно проти моєї особи. Початок статті виглядає, щоправда, як ніби відповідь по суті на поставлене мною на одному з передвиборних зібрань[1] запитання до шановних послів лівого напряму щодо їхніх поглядів на українське питання, але дальша, більша частина статті цілком сходить з визначеного на початку шляху. В моєму виступі я закинув послам лівиці[2], котрі в підході до української справи не мають широкої самостійної програми, а навпаки, приєднуються до тактики тих, які на словах нерідко заявляють, що люблять українців, поважають їх, а як дійде до діла, то борються проти всіх українців під приводом, що вони москвофіли. Підкресливши важливість українського питання для національної справи поляків, я застерігав від надто поверхового підходу до того питання, від надто легковажного вживання термінів «порядний українець» і «москвофіл», бо дуже часто таке розрізнення довільне і не може бути об'єктивно обґрунтоване.

У зв'язку із специфічними проявами галицького москвофільства я назвав його домашньою суперечкою поміж українцями. Маючи на увазі, що боротьбу з ним визнав завданням, яке має здійснюватися *передусім силами самого українського народу.* Дуже шкодую, що дальший хід зборів не дозволив мені ширше викласти свої погляди на різні прояви москвофільства, особливо галицького, щодо яких потрібні різні форми боротьби. Зроблю це тепер не

стільки заради відповіді Т. Романовичу, який це питання у своїй статті збуває загальними фразами, скільки заради важливості самої справи.

Український народ, що налічує близько 20 мільйонів і займає великі простори від Сану до Кубані, перебуває у вкрай ненормальному становищі. Історія останніх сторіч склалася так нещасливо для нього, що він відстав від своїх сусідів щодо розвитку як політичного і суспільного, так й інтелектуального. Поділений на дуже нерівні частини між двома могутніми державами, в одній з яких усіма засобами політичної влади і адміністративного свавілля утримується на рівні вегетування такою мірою, що навіть його мова там є недозволеним плодом. У другій користується, щоправда, опікою конституційних законів, але, позбавлений імущих і впливових верств, надто мало може з неї користати.

Австрійська конституція[3] є par excellence* класовою конституцією, конституцією для привілейованих класів. А що імущі і шляхетські верстви у Східній Галичині зараховуються переважно до польської народності, то і конституційні доброчинства у переважній частині вийшли на її користь. Справді, на папері українці отримали рівноправність, але життєва практика показала зовсім інше. Українцям незабаром довелося переконатись, що конституція – це тільки ґрунт, гірше або краще оброблений, який сам, без пильної праці і боротьби, не дасть хліба. Переконалися, що за кожну установу, на яку теоретично мали право, треба було вести довгу і важку боротьбу, що кожну п'ядь політичної території треба було відвойовувати, інколи цілими роками. А сил, придатних для такої боротьби, для такої праці, було так мало! Чи ж дивно, що зайняті цією важкою щоденною боротьбою нечисленні сили української інтелігенції, яка ослаблювалася майже щоденним дезертирством доведених до відчаю і кар'єристів, ледве з нею справлялися і занедбували справи ширші, загальнонаціональні, звужували свій кругозір, ниділи в жалюгідній загумінковості? Чи дивно, що в таких умовах галицькі українці не створили блискучої літератури, не дали здібних вчених, не створили промисловості, здатної до конкуренції на світовому ринку? Чи дивно, що навіть такі елементарні справи, як правопис і літературна мова, ще залишилися неусталеними, неопрацьованими? Навіть саме питання про суть української народності, про її самостійність по відношенню до

*Переважно, головним чином (*фр.*).– *Ред.*

польської і російської народностей, про її межі, умови її цивілізації і її майбутнє не перестало ще бути предметом суперечок, догмою, у яку одні вірять, а другі не вірять, тезою, яку одні підтримують, а другі заперечують різними аргументами?

Гадаю, що ніхто не дивуватиметься цьому, якщо врахує фактичне становище українського народу, тягар завдань, які у світлі цього становища падають на галицьких українців, непропорційність їхніх сил перед обличчям тягаря. Адже ця частка українського народу має виконувати життєві функції за весь народ, повинна утворювати стільки цивілізаційного капіталу, скільки його потрібно на покриття бюджету національного життя усієї Русі-України. І що фатальніше: найбільша частина цього народу є повністю паралізованою, не може ні людьми, ні капіталами допомагати у цій праці галицьким українцям такою мірою, як цього було б потрібно. А тим часом у самій Галичині внаслідок різних обставин боротьба за політичне існування стає для галицьких українців з кожним днем важчою, з кожним днем менше дає надій на успіх. Досить згадати хоча б постійне підвищення плати за навчання, що разом з впровадженням шкільної форми і подорожчанням продуктів та помешкань чинить вже тепер майже неможливим доступ до середньої і вищої освіти селянських дітей, а систематично впроваджуваний целібат духовенства повинен зменшити також і з цієї сторони приплив нових поколінь української інтелігенції.

Я далекий від думки все це приписувати якійсь «польській інтризі» або виводити з того якісь закиди проти польського суспільства. Добре знаю, політика – це гра сил, що в ній мало місця для сентиментальних почуттів і прагнень. Бажаю лише, щоб поляки належним чином зрозуміли становище українців. Бо хіба ж у світлі викладених тут фактів не буде нормальною річчю, що часом сумнів може закрастись у душу навіть найпалкішого українського патріота? Що, спостерігаючи безплідність, малу результативність і марність зусиль невеликої купки людей, спостерігаючи, як всупереч їм на кожному кроці випереджають нас конкуренти з одного і другого боку, як ми запізнюємось у найкардинальніших справах, він подумає собі: чи не краще кинути цю безнадійну боротьбу за самостійність народу і приєднатися до сильніших, багатших, краще організованих сусідів?

Ось те фатальне «бути чи не бути», перед яким споконвіку стоять українці, активні або пасивні свідки тієї боротьби, яка точиться на їхній землі між польськими і московськими впливами. Це

психологічний ґрунт як українського полонофільства, так і москвофільства. Без сумніву, на цьому психологічному ґрунті в різний час і в різних умовах виростають дуже різні квіти. Придивімося тільки до різновидностей галицького москвофільства.

Безсумнівно, що поки Росія залишається безпосередньою сусідкою Австрії і поки всі європейські держави вважають за відповідне користуватися такими засобами боротьби, як шпигунство і взаємне кидання собі колод під ноги, доти в Галичині є і будуть платні російські агенти, чи проїздом, чи свої, тутешні. Не будуть ними українці, то будуть поляки (на зразок Гендігерів[4]), не будуть поляки, то будуть німці, євреї, цигани. Ці москвофіли, а швидше слуги кожного з російських урядів, його агенти і агітатори, не є чимось специфічно українським, як не є вони чимось специфічно польським чи австрійським. У Росії є подібного типу австрофіли, чи германофіли. Це міжнародна хвороба, боротьба з якою є справою насамперед зацікавлених урядів, яким такі особи найбільше шкодять. Що суспільства, серед яких такі особи діють, повинні якнайбільше ними бридитись і реагувати супроти них так, як того вимагає звичайна чесність. *У такому значенні москвофільство, як і усяка підлість, всяка продажність і деморалізація – це міжнародне явище, гідне загального осуду і боротьби з ним.*

Чи я будь-коли сказав хоч слово на захист такого москвофільства? Ніколи! Про таке москвофільство ні у моєму запиті, ні у відповіді, який на нього дав п. Гольдман[5] на зборах у ратуші, ні у тій відповіді, яку дав п. Романович у «Nowej reformie», не йдеться. Тут мова йде про специфічне галицько-руське москвофільство, на яке поляки почали нарікати ще в 1848 р., яке справді *не без вини правлячих у Галичині польських сфер* від 1848 р. дотепер мало певні успіхи. Повторюю, не без вини польських сфер,– з одного боку, правлячих і керуючих, а з другого боку, польських сфер, що називають себе демократичними, голосних на фрази і дволичних у своїх ділах. Таке москвофільство більше подібне до секти, ніж до політичної партії. Покійний Драгоманов порівнював їх з сектою охохохів, яку так назвали за постійне зітхання: «ох! ох! ох!». Наша москвофільська секта зітхає до Росії, якої, як правило, не знає, до національної єдності з великим російським народом, про який не має поняття, до російської мови, літератури, на якій не читає. Нерідко ця секта зневажає свою рідну українську мову; намагається писати ламаною російською, або швидше церковною, перемішаною з українізмами і полонізмами. Ця секта нерідко зітхає за

православ'ям як за єдиною національною всеруською вірою, не маючи поняття, чим є сучасне казенне російське православ'я. Я був би не гідним зватися українцем, якщо б появу й існування цієї секти назвав чимось корисним, бажаним для розвитку українців. Від початку своєї літературної діяльності я намагався боротися з цією сектою, але робив це не пустими аргументами, бо знав, що ці люди аргументів не слухають, а позитивною працею, літературною і науковою, бо тільки праця здобуває ґрунт, привчає поволі людей до незвичайного для них раніше способу мислення, а в багатьох замість сумніву і розпачі породжує бадьорість і почуття віри у власні сили, в майбутнє власного народу. Чи я чогось у тому напрямі добився, не моя справа судити. Але відверто мушу сказати тільки те, що якщо галицькі поляки мали дотепер щирий намір боротися з таким москвофільством, то не лише зовсім нічого не добилися в тій боротьбі, але тільки сприяли – напевне, несвідомо – його зростові. Пан Романович так патетично говорить про цю справу: «Ми не можемо визнати домашнім, внутрішнім спором питання, чи українець стоїть на національно-українському, чи на всеросійському ґрунті. На мій погляд, домашнім спором поміж українцями є боротьба між тими українськими таборами, які визнають окремішність Русі від Росії, не відрікаються від своєї національної мови, свого національного духу, своїх звичаїв, а відрізняються чи то в соціальних справах, чи в питаннях політичної тактики. І можу ствердити, що польська партія, до якої я належу, не втручалася ніколи до спорів між Романчуком, з однієї, а Барвінським та Вахнянином, з другої сторони. Бо тут борються між собою українці, з яких одні нині стоять за опозиційну політику, другі – за те, щоб знову з допомогою покірності і підлеглості урядові намагатися отримати щораз нові здобутки для української національності. Але хто виступає під гаслом "одна мова і одна віра від Карпат аж до Волги", хто українську мову перетворює на російську, хто (як один невдалий кандидат на минулих виборах) в ім'я цього гасла приймає православ'я і намагається його поширювати серед уніатського люду, хто у виданнях для української людності ширить обожнювання царя,– з тим слід боротися як з ворогом Польщі і Русі. І якщо справжні українці борються з цим смертоносним напрямом, то ми, поляки, без різниці партій, маємо право і обов'язок стати на боці українців проти москвофілів, які хочуть згубити свою власну народність. Це невтручання до внутрішніх справ між українцями, це законна боротьба з ворогом, просте здійснен-

ня обов'язку самооборони. Виконуючи той обов'язок, польська демократія зовсім не виступає проти засади, згідно якої відносно українців діє на основі справедливості. І визнання національних прав, так само як не порушує засад справедливості й волі той, хто відштовхує від стріхи своєї або брата свого злочинну руку, яка підкладає до тої стріхи вогонь».

Правда, як то гарно, як справедливо, як прекраснодушно! На жаль, є тут певний гачок. Пан Романович намагається визначити русинів – комільфо. І що ж він каже? Отож каже, що на симпатію в його очах заслуговують «українці, які, визнаючи окремішність Русі від Росії, не відрікаються від своєї національної мови, своїх звичаїв, свого національного духу». Маю я право запитати пана Романовича, чи він або будь-хто з його партії вміє докладно визначити ту мову, ті звичаї, той дух, які мають бути прикметами sine qua non* справжнього українця. Чи пан Романович настільки знає мову, звичаї і дух українського народу, щоб могти нав'язувати себе в судді і в кожному даному випадку рішуче стверджувати: цей українець справжній, а цей ні? А якщо пан Романович себе не вважає компетентним у цьому питанні, то хто тоді має таку компетенцію? Кому в кожному конкретному випадку він повірить на слово?

На жаль, дотеперішня історія польсько-українських відносин у Галичині показує, що у таких конкретних випадках зникають усі подібні делікатні дистинкції, а бере верх первісний брутальний інстинкт. Адже останнім словом тої історії є акція центрального комітету[6] для Східної Галичини, та сама пам'ятна акція, за яку політично відповідальне і те угрупування польської демократії, яке очолює п. Романович. З фразою про москвофільство на устах цей комітет наносив удари по кандидатурах *усіх без винятку українських фракцій,* які, користуючись словом п. Романовича, «зараз стоять за опозиційну політику». Справді-бо, того топтання волі і прав українського люду, якого припустилися тоді *на користь кандидатів центрального комітету,* не пояснює ніяка турбота з приводу москвофільства. Адже ж у так званих демократичних часописах, не виключаючи і «Nowej reformy», найбільша частина опозиційних українських кандидатів, незалежно від того, чи вони були радикалами, чи народовцями, фігурували як москвофіли: до них зарахували і д-ра Олесницького, і селян Гурика[7], Дякова[8], Остапчука[9], і народовця д-ра Горбачевського[10], і радикала д-ра Дорундяка[11]. Чи це

*Без яких нема (*лат.*).– *Ред.*

свідчить про докладну поінформованість в українських питаннях? І люди, які мають таку інформацію про склад українських партій і фракцій, претендують на право виносити вирок, хто справжній українець, а хто ні. Скільки ж то тисяч разів поляки і українці на спільних бенкетах і зустрічах говорили про братерство і виголошували тости на тему «кохаймося!». Але ганебно мало зроблено для здійснення іншого, не менш важливого гасла – «пізнаймося!». Хай пан Романович чесно нам скаже, скількох він знає поляків у Східній Галичині, особливо членів своєї партії, які б уміли добре говорити, читати і писати українською мовою, які мають хоча б сяке-таке поняття про українську літературу, про інтелектуальне і партійне життя українців? Ми такого не знаємо ні одного. А навіть і того мало було б для вироку про справжнє чи несправжнє українство, бо для цього слід було б пильно стежити за всім, що відбувається в українських сферах, тримати руку на пульсі всього національного життя українців. А хто з галицьких поляків може сказати про себе, що він це робить? І все ж, так архімало знаючи українців, їх мову, їх літературні тенденції, так багато поляків претендує на право опікуватися українцями, давати їм батьківські поради й вказівки, які нерідко відзначаються таким знанням справ, що можуть викликати тільки сміх. Адже ми чули у ратуші, як пан Гольдман, кажучи про москвофільство українців, покликався на популярні книжечки товариства Качковського[12]. Отже: 1) пан Гольдман виробляє свій погляд на підставі слів іншої особи, а сам навіть не в стані перевірити їх слушність; 2) існування літературно-віросповідного москвофільства вважає доказом існування організованої москвофільської політичної партії, з якою боротися належить теж політичними засобами. Таке саме фальшиве коло бачимо і в наведеному вище міркуванні пана Романовича, з тим тільки додатковим твердженням, що «поляки мають право і обов'язок стати на боці русинів проти москвофілів». «Вашими б устами та мід пити», пане Романович,– відповім вам українською приказкою. Але скажіть-но, прошу, де і коли поляки виконали це своє право, цей свій обов'язок? Довгі десятки років, від 1860 р., у Галичині боролися між собою в лоні українців напрями українофільський і так званий святоюрський на ниві літератури і шкільництва, але поляки, крім платонічних заяв, ніякої допомоги в тій боротьбі не надали українофілам (нинішнім народовцям), а проект польсько-української угоди, запропонований народовцем Лавровським[13], так само був викинутий на смітник, як і москвофіль-

ські пропозиції. Спроба «протегування» українців шляхом заснування прислужницького органу «Русь»[14], до якого було залучено кількох здібніших галицько-українських письменників (Горбаля[15], Климковича[16], Вол. Шашкевича[17]), замість підтримки цього напряму принесла йому тільки велику шкоду, бо дискредитувала кількох здібних молодих працівників, назавжди зламала їм письменницьку кар'єру. Дотації українському театрові, парі часописів і бурс такі дрібні, що нема підстав говорити про їх позитивний вплив на розвиток українського письменства; втім, цих дотацій, що даються з бюджету *краю,* не можна вважати якимсь специфічно польським подарунком для українців. А поза тим хай пан Романович покаже хоч один факт допомоги, яку дали б поляки, зокрема члени його партії, порядним українцям у їх літературній та політичній боротьбі з москвофілами.

Пан Романович свято обурюється, що в Галичині є люди, які намагаються писати по-російськи, славлять царя, схиляються до православ'я тощо. У цьому випадку є дві можливості: або ці люди чинять щось злочинне і повинні каратися законами, або роблять щось таке, що їм вільно робити, а в такому разі для відвернення їх від подібних симпатій нема іншого способу, як лише відібрати їм ґрунт, на якому виростають такі симпатії. А виростають вони з двох причин: або із зневаги до селянина, до селянської мови (української) і з прагнення «бути панами» (таким було старе святоюрство і того роду москвофілів маємо ще й тепер досить), або з почуття незадоволення сучасним становищем в Галичині, яке змушує людей фрондувати москалями і москвофільством, як це роблять, наприклад, молодочехи[18] і взагалі значна частина австро-угорських слов'ян.

І якщо з москвофільством першої категорії найуспішніше бореться українське українофільство, особливо радикально-прогресивне, яке проголошує любов і посвяту для простого люду, нагадує, що українська інтелігенція, яка виросла з праці й поту того люду, передусім має обов'язок прикласти свої сили й розумові здібності до піднесення його із злиднів, до поширення освіти рідною мовою,– то з москвофільством другої категорії найефективніше могли б боротися власне поляки, ставлячись до українців справедливо, політично, згідно з своїми корінними національними інтересами. А чого вимагають *польські* національні інтереси? Це ж бо легко зрозуміти, ще легше відчути.

Українці, незважаючи на стільки років зусиль, незважаючи на працю кількох поколінь і кількох геніальних одиниць, ще й нині стоять перед фатальним питанням: бути чи не бути. Пригноблені в Росії і абсорбовані повільно, але стало у російське суспільство, вони і в Галичині не можуть розвиватись так, як було б треба. Припустімо, що ті нечисленні українські діячі, які нині в Галичині несуть на своїх плечах український національний розвиток, зазнаючи найрізноманітніших перешкод, складуть зброю і не знайдуть послідовників, що ж тоді трапиться? Очевидна річ, українська народність буде мати на вибір: потонути в московському чи польському морі. І як гадає пан Романович: після того, що чинили галицькі поляки з українцями від 1848 р. і ще раніше, багато українців захоче злитися з поляками? Думаю, що й сам він не обманює себе надто рожевими надіями щодо цього. А якщо так, то хіба кожне послаблення української національної течії в Галичині й на Україні не означає одночасного посилення московитизму? І навпаки, чи кожне посилення українського національного руху як у Росії, так і в Галичині не означає зменшення шансів московитизму на поглинення Русі, а з нею і Польщі?

І якщо поляки так багато і так голосно говорять про свого «споконвічного ворога», то чи не повинні відчувати обов'язок усіма силами підтримувати той елемент, який самим своїм існуванням, самим своїм натуральним зростом і розвитком спричинює велике послаблення саме того ворога? І допустивши, що і в самих межах Росії цього робити не можна (хоч і там могли б певною мірою), то хіба і в самій Галичині відповідне ведення (не вирішення!) української справи не повинно становити складову частину програми усіх польських щиро національних партій і особливо партії, що називає себе демократичною?

Пан Романович найвищим виразом свого розуміння польсько-української політики в Галичині вважає «справедливість і визнання національних прав». Цього замало! Українці слушно можуть сказати п. Романовичу та його прибічникам: «Справедливість знайдемо в суді, визнання національних прав маємо і в шмерлінгівській конституції»[19]. У перекладі на практичну мову таку засаду можна передати українською приказкою: моя хата скраю, я нічого не знаю. Ні, поляки, особливо польські демократи і патріоти, повинні здобутися на щось краще. Їм повинна світити провідна зірка: створити з теперішньої Галичини на ґрунті свободи й прогресу точку притягання для решти Русі-України, створити або до-

помогти у створенні тут такого живого вогню, промені якого несли б світло і животворне тепло аж ген за Дніпро, на Дон, на Кубань, де живуть мільйони українців, які досі не можуть повірити, що десь там, за горами, за ріками, є українські школи, університетські кафедри, українські національні й наукові установи. Тут сухою справедливістю нічого не вдієте, бо тут не йдеться про злочин чи цивільний спір. Теоретичне визнання прав із застереженням, що той, хто визнає, має право наперед вирішувати,– хтось справжній українець чи ні, тут не тільки не допоможе, а й збільшить жаль і огірчення. Тут треба, кажучи словами п. Щепановського, господарювання у великому масштабі, з широко обдуманим планом, з мудрою, істино патріотичною і ясною провідною думкою. Дипломатичні трюки на зразок єзуїтсько-василіанської реформи або баденівської угоди[20] не доведуть ні до чого, крім послаблення і без того слабих українських сил, деморалізації і дискредитації осіб, які в іншому випадку могли б бути дуже корисними для українського суспільства. А результат буде один: ослаблення українського національного руху і посилення московитизму. Повторюю ще раз: українське питання настільки важливе для поляків, і саме в Галичині поляки так багато можуть для нього зробити, що його занедбання або спотворення може дуже помститися в майбутньому.

Треба піднятися понад бюрократичну рутину, понад пусті і ні до чого не зобов'язуючі фрази, треба не обмежуватись оборонною позицією, «захистом польських інтересів» шляхом пригноблення і деморалізування всіх українців, а взятися за позитивні дії зі своєї сторони з тою провідною ідеєю, що сильна і прогресивна Русь, яка відчуває підтримку від поляків, буде їхнім природним союзником. А якщо поляки розумною і щиро національною політикою допоможуть галицьким українцям зрости в силі, то можуть бути певні, що українці у своєму власному національному інтересі будуть підтримувати поляків у їхніх аналогічних прагненнях; водночас можуть бути певні, що сильний і здоровий дуб швидко обтрусить з себе брудні наростi й гриби, які процвітають на хворобливому й порохнявому дереві. Як би мала виглядати ця польська програма з українського питання, не мені вирішувати. Щонайбільше можу висловити тут особисті погляди, якими керуюся у своїй власній літературній публіцистичній діяльності.

Як селянин за походженням і симпатіями, як радикал – поступовець за переконаннями, я незламно переконаний, що нам, як українцям, так і полякам, народам, що позбавлені самостійного

державного існування, розірвані поміж кількома державними організмами і у деяких з них терплять, крім загального соціально-економічного гніту, невіддільного від теперішнього суспільного устрою, також політичну неволю, більше того, піддані з різних сторін брутальним спробам викорінення, нема іншого шляху порятунку, як піднімати всі народні маси до національної і суспільної свідомості, до участі в цивілізаційному житті, а отже, до боротьби за ніколи не старіючі права людські, політичні й національні. Знання, талант, маєток, позиція і впливи не повинні, на мій погляд, бути привілеґіями, що звільняють від праці в цьому напрямі, а навпаки, накладають більше обов'язків, які слід виконувати, відчуваючи тяжку відповідальність перед народом і всім його майбутнім. Маючи перед собою таку мету, не дивно, що не можу погодитися на шляхи, які ведуть або в протилежному напрямі, або навіть у тому самому, але манівцями, серпантинами, а не прямо. А отже, не можу пристати до будь-якої форми так званого консерватизму, який, у перекладі на мову конкретних явищ, означає у нас панування однієї нечисленної привілейованої верстви з систематичним пригнобленням і кривдою або, в найкращому випадку, водінням на прив'язі і триманням у положенні немовляти тих народних мас, що їх найповніше усвідомлення і перетворення в громадян вважаю найкращою, єдиною гарантією майбутнього як України, так і Польщі.

З тієї самої причини мені недостатній демократизм і лібералізм, який від кінця XVIII ст. зумів чудові теоретичні гасла «вільності, рівності і братства» наповнити змістом, повним суперечностей, обманів, бруду, егоїзму і фальші, і який у нас в Галичині виглядає наче стебло, вкрите листям і навіть багате квітками, але зовсім без плодів. Недостатній мені цей демократизм головно у зв'язку з його дивною схильністю до принципових поступок, до постійного звертання з прямого шляху на практиці при ілюзорній сталості доктрин. У зв'язку з його охотою замикатися в шкаралупу тихої праці за столом і скромністю бюрократичних ідеалів, у зв'язку із загальною тіснотою його суспільних обріїв, які роблять його просто безсилим і несамостійним у змаганні з переможним у нас шляхетським консерватизмом. І просто вже жаль, і обурення викликає в мене вигляд галицьких «демократів», які відверто кокетують з тими, кого принципово називають своїми противниками і в той же час на догоду цим противникам кидають каміння осуду або й навіть брехні та наклепів на той ще слабкий, котрий робить тіль-

ки перші кроки, селянський і робітничий рух, польський і український народний рух, який я з своєї точки зору, попри всі його недоліки, всю його слабкість і спорадичність, вважаю найбільшим цивілізаційним здобутком, найвищим національним досягненням, яким можуть похвалитися історія Польщі й України протягом останнього двадцятиріччя.

Що різні так звані поміркувані програми не знайдуть у мені свого прибічника, того не потребую довго мотивувати. Я прибічник поміркованості, але тільки в засобах, в способах діяти й говорити; але ніколи не в суті справи, там, де поміркованість означає половинчатість цілей, аргументування ідеалів або, що гірше, де вона просто маскує відсутність сталих принципів або запалу до справи, визнаної слушною і святою. І якщо через слабкість я мав би згрішити, то краще вже хай згрішу надміром запалу, відсутністю поміркованості у словах і діях, ніж тою ілюзорною мудрістю поміркованості, не холодної і не гарячої, про яку вже Христос сказав: «Тому що ти не був ні холодним, ні гарячим, виплюнуть тебе уста мої».

Я вважав необхідним сказати це, щоб вияснити, з яких позицій написана моя стаття «Die Bauernbewegung in Galizien» у № 51 віденського тижневика «Die Zeit», що стала приводом статті п. Романовича. З цієї викладеної тут точки зору я схарактеризував галицькі партії, як польські, так і українські. Що я у тій статті різко висловився про польську інтелігенцію, а точніше про перелічені там її категорії, про шляхту, про так званих демократів (а трохи навіть про соціал-демократів), які в окремих випадках, хоч і з різних позицій, виступають проти мужика, це факт. З своєї точки зору вважаю це річчю, що не виходить за межі законної критики, тим більше, що на підтвердження такої загальної характеристики я навів там цілий ряд фактів. Пан Романович міг проаналізувати ці факти, довести, що в них було неправдивого, перебільшеного або перекрученого: він того не зробив, а навівши мій загальний погляд, відразу тріумфально вигукує: «Записавши таким чином усіх поляків (підкреслення п. Романовича) до однієї категорії – "der Schlachziz"*, він малює нас перед очима усього закордону такими, ніби ми ніколи не припускали, щоб така освічена людина була здатна на таку полум'яну ненависть і такі фальсифікації». Отже, передусім *фальсифікацією* є твердження, начебто я усіх поляків в своїй загальній характеристиці зарахував до категорії

*Шляхтичів (*нім.*).– *Ред.*

«Schlachziz», бо в кожній фразі, в кожному розділі я старанно визначаю, яку частину інтелігенції, який табір, яку течію маю на увазі, і залишаю шляхті те, що шляхетське, а псевдодемократам те, що псевдодемократичне. Далі, чи виявлення чиїхось недоліків, навіть зображення їх чорнішими барвами, ніж вони дійсно є (дай боже, щоб я щодо цього припустився якнайбільшої пересади!), становить вже доказ ненависті? А врешті, яке то відношення має до справи, що свою критику я вмістив у німецькому часописі? Якщо вона брехлива і безпідставна, то для мене однаковий сором, чи я вмістив би її у «Zeit», чи у «Gazecie Sokalskiej»,– якщо ж ґрунтується на правді, то чи гадає п. Романович, що польські або чиїсь інші національні інтереси вимагають затаювання недоліків і зловживань, що затаєне зло швидше і краще загоїться і що, незважаючи на наше затаювання, сусіди не знають, де хто сидить? На мій погляд, ні польське, ні українське питання не є біржовим ґешефтом, який вимагає скритності, не є службовою таємницею і не потребує ні в чому і ніколи боятися світла і думки всього цивілізованого світу. Як добірний приклад полеміки п. Романовича наведу повністю такі слова його статті.

«Згідно нього (тобто моєї скромної особи), все, що діється в Галичині, спрямоване тільки на те, щоб здерти з селянина шкіру, все спрямоване тільки на егоїстичні цілі каст або одиниць, усі патріотичні гасла є облудою і брехнею. Брехня, згідно нього, і лояльність щодо Австрії. "Шляхтич,– пише д-р Франко,– польський патріот. Водночас він добрий австрієць. Без сумніву! Адже це австріяцтво йому дуже вигідне". Але "під тою утилітарною шкаралупою ще не завмерли ідеали незалежності Польщі",– доказом того, на думку автора, є стаття графа Тарновського про книгу пана Козьмяна[21]. Схарактеризувавши програму Тарновського щодо того, щоб, тримаючись здалека від конспірацій і повстанських забагань, з допомогою праці зберегти й примножити спадщину предків і таким чином йти до кращого майбутнього, д-р Франко далі пише: "Як бачимо, мета завжди та сама, тільки відсунута в дальше майбутнє, але й засоби не нові. Відтоді, як настала конституційна ера, поляки в Галичині навчилися тими засобами досконало користуватися". Чим керується автор, публікуючи це в німецькому віденському часописі, аж занадто ясно. На щастя, у Відні вже добре на тому знаються, а що більше там уже зрозуміли, що поляк може без облуди залишитися вірним своїм національним ідеалам і щиро стерегти й підтримувати державні інтереси Австрії».

Таким я виглядаю у змалюванні пана Романовича,– а які ж були насправді мої твердження. Отже, передусім констатую, що перше речення наведеної цитати – повна власність пана Романовича і що у моїй статті нема нічого, що хоч трохи було б подібним до твердження, ніби «все, що в Польщі діється, спрямоване тільки до того, щоб з селянина здерти шкіру, все спрямоване тільки до егоїстичних цілей каст або одиниць, усі патріотичні гасла є облудою і брехнею». Категорично стверджую і посилаюся на друкований і кожному доступний текст моєї статті, що нічого подібного там я не сказав. Я закинув там *шляхті,* яка вважає себе цілою польською нацією, що під прикриттям національних інтересів служить своїм власним кастовим інтересам, що назовні проголошує засади автономії, а в краї урізує автономію громад. Мав я в тому рацію чи ні, можна дискутувати,– я лише констатую, що говорив там про шляхту. Далі я згадав про австрійський патріотизм шляхти і про станьчиківське гасло узгодження того патріотизму «з незгаслими ідеалами самостійної Польщі». Чи тим самим я видав якусь таємницю? Чи ці ідеали становлять секрет, з яким поляки мусили б критись перед чужими? А при тому годилося б пам'ятати, що одна річ – ідеал незалежності, а зовсім інша – дивакувата комбінація того ідеалу з «трилоялізмом». Маючи на увазі таку комбінацію, я легко іронізував над *станьчиківською формулою* узгодження ідеалів самостійної Польщі з гаслом «при тобі стоїмо і стояти бажаємо», іронізував не тому, що теоретично ця формула недоречна – навпаки, я визнав, що вона ganz in Ordnung*, але іронізував я насамперед тому, що люди, які так сильно дбають про «уславлення імені польського», водночас прагнуть не допускати широких народних мас до участі в громадському житті, до вищої освіти, на ниві праці цивілізації, а отже, начебто стараються до оздоблення фасадів будівлі, але одночасно ослаблюють і підкопують її фундамент. І тут знову можна б дискутувати, слушні мої погляди чи ні, але допускати, що тільки «ненависть» могла мені продиктувати такі думки, це, здається мені, щонайменш передчасне.

Те, що я далі сказав про галицьких «демократів» і що п. Романович спрямовує проти мене як гармату найважчого калібру, я проаналізую нижче, а тепер ще раз запитаю п. Романовича, де в моїй статті він знайшов твердження, ніби *все* у Галичині спрямоване на обдирання селянина, що всі патріотичні гасла є облудою

* Цілком в порядку (*нім.*).– *Ред.*

і брехнею? Адже ж навіть за тією шляхтою, яку я (на думку п. Романовича) так ненавиджу, я визнав «незгаслі ідеали самостійної Польщі», а керівників польської селянської партії називаю «гарячими польськими патріотами». Навіть панам демократам я ніде не закинув, що їх патріотизм є брехнею і облудою. Але я їм закинув дещо інше. Послухаймо, як цю справу зображає пан Романович. Цитує він з моєї статті такі ось речення і такий ось дає до них коментар:

«У цьому пункті (тобто щодо утилітарної політики) консервативна шляхта стала вчителем і виразником усієї польської інтелігенції. Так вони діють всі, як і ті, що присягають на вірність старому демократично-конспіраційному (??) катехізмові. Конспірації і демократія – це розвага, добра для тостів і промов на урочистостях,– в практичному ж житті вони сміливо крокують шляхом органічної праці, тобто шляхом полювання за посадами, шляхом протекцій, гонитви за синекурами, прислужництва і непотизму». «І такою, згідно твердженъ цього пана, є вся польська інтелігенція! Вона вся зраджує, брехливо твердить про патріотизм, а насправді вона прислужницька, ганяється за синекурами, йде шляхом протекцій і непотизму – вся! А про органічну працю д-р Франко пише в іншому місці, що селянин відчуває її тільки як живодерство й обдирання шкіри (Schinderei und Hautabzieherei), а щоб довершити міру наклепів, «польською зброєю» називає «інсинуацію, наклеп і нацьковування».

Перепрошую, пане Романовичу! Ваш пафос зовсім не на місці. Ви дозволили собі маленьке скорочення мого тексту. В німецькому оригіналі читаємо: «Der conservative Adel ist in diesem Punkte der Lehrer und Wortführer der gesammten polnischen Intelligenz in Galizien»*. Навіщо шановний пан у своєму перекладі пропустив два останні слова? А, бо в такому разі вже якось менше випадало б патетично вигукувати: вся польська інтелігенція! А далі, як то шановний пан з моїх слів зробив висновок, що «вся інтелігенція» зраджує патріотизм? Ніде я не сказав, що утилітарна політика означає *зраду патріотизму*, а панам демократам закинув іншу дрібницю – зраду демократизму. У цьому є певна різниця. І повертаючись ще раз до тої «всієї інтелігенції», з самого контексту наведених паном моїх слів видно, що це простий lapsus calami**, бо я ви-

*У цьому пункті консервативна шляхта стала вчителем і виразником усієї польської інтелігенції в Галичині (*нім.*).– *Ред.*

**Описка (*лат.*).– *Ред.*

разно кажу там про дві категорії польської інтелігенції, про консервативну шляхту і панів демократів, але добре відомо, що ці дві категорії ще не вичерпують всього складу польської інтелігенції – навіть у самій Галичині.

Признаюся, що я обійшовся неґречно з гаслом «органічної праці» не тому, що я прибічник якоїсь неорганічної праці, а тому, що під тим гаслом довгий час протягували і досі ще протягують до нашого суспільного життя *багато* елементів неорганічних і навіть дезорганізаційних. Може, це неправда? Пан Романович міг би мене в цьому пункті просвітити й навчити, але так дуже обурюватись не було чого. Гасло «органічної праці» і зловживання ним не є чимсь виключно польським ані виключно демократичним.

Не зовсім точне і те, що мені далі підсуває п. Романович, начебто в іншому місці я пишу про «органічну працю», що «селянин відчуває її тільки як живодерство й обдирання шкіри». У моїй статті відповідне речення звучить: «Народ сходиться на збори, обговорює політику і то не високу й широку, але докучливу політику свого щоденного життя і своїх повсякденних інтересів, про податки, екзекуції, регуляцію рік і повені, про мисливський і рибальський закон, про вади автономічного життя і про велику брехню "органічної праці", яку народ з свого низького і темного становища на диво сприймає тільки як живодерство й обдирання шкіри». Здається, є, певно, різниця між моєю і його стилізацією цього речення. Різниці цеї не буду докладніше коментувати, бо про що тут йдеться? Про констатацію, як *сприймає селянин* всі названі здобутки цивілізації. А якщо про це йдеться, то стверджую без самохвальства, що я буду більше компетентним щось про це сказати п. Романовичу, ніж він мені.

Але мій боже! Я припустився ще одного важкого злочину. «Польською зброєю» назвав «інсинуацію, наклеп і підбурювання». Справді, слова потворні, дикі! На жаль, щось є у наших галицьких відносинах, що їм відповідає, що я у своїй статті докладно пояснив, а пан Романович мудро промовчав. Тому вважаю доречним відтворити тут хід думки, що привів мене до поєднання цих слів.

Схарактеризувавши початки селянського руху в Галичині, я перейшов до перешкод, на які той рух наштовхнувся. «Передусім пробували його взяти на приманку "соціальної гармонії", а коли це не вдалося, кинулися до проголошеного саме тоді (близько середини 70-х років) з консервативної сторони гасла "благородної інсинуації". Це гасло було проголошене спершу для боротьби

з демократами-конспіраторами і було затавроване демократами як найбільша підлість. Але незабаром як консерватори, так і ліберальні демократи однаково визнали це гасло добрим для боротьби з селянами». Чи я помилився? Чи галицькі псевдодемократи з консерваторами не чинили інсинуацій на селянський рух, як «заколотницький», «анархічний», «ворожий державі й церкві»? Чи не кидали безпідставні і бридкі підозри на учасників і керівників того руху? Чи мало наводити приклади? Ні, не робитиму цього. Говорячи далі про українські партії і характеризуючи так звану угоду, я констатував, що ту саму зброю, яку перед тим поляки вживали щодо самих себе, тепер вживають проти себе українці. І якщо і тим разом для скорочення речення я вжив вислів die alten polnischen Waffen*, то кожному, хто читає мою статтю послідовно, буде ясно, що зброя та названа «старою» і «польською» тільки стосовно попереднього уривка, в якому визначено час і спосіб її створення і сказано, як її вживали галицько-польські партії щодо себе. *Мабуть, я не кинув наклепу на весь польський народ або навіть на всю польську інтелігенцію.*

Те, що у своїй статті в «Zeit» я не змальовував стосунків у Галичині рожевими барвами, це цілком слушно. Що я не пошкодував тяжких звинувачень щодо шляхетських консерваторів і так званих демократів – визнаю. Але що я з щирою симпатією писав про польського селянина і про ту частину польської інтелігенції, яка щиро і несхибно стає на захист його інтересів, це, сподіваюся, визнає кожний, хто без упередження прочитає мою статтю. Що я польського патріотизму чи то в шляхти, чи у демократів, чи у селян не принижував, також може кожен встановити із тексту моєї статті. І тому зроблений мені закид, що я горю ненавистю до всієї польської інтелігенції, більше мене болить, ніж обурює.

Вихований у польських школах, вигодуваний поруч з іншими і польською літературою, я почуваюся сполученим з польським суспільством такими узами, розрив яких дуже багато мені коштував би. Стількох я маю між поляками друзів, які мені довіряють, так багато радісних і сумних спогадів мене з ними пов'язує, так багато їм завдячую і так щиро в міру можливості готовий віддячуватися, що приписування мені ненависті до всіх поляків звучить у моїх вухах неначе якась вістка з іншого світу. Як українець люблю над усе свій народ і свою народність і прагну в міру своїх сил і

*Стара польська зброя (*нім.*).– *Ред.*

можливостей служити їх піднесенню і збагаченню. Але неблагородними, нечесними способами погорджують навіть для досягнення такої мети, а неблагородним, нечесним і просто дурним способом було б кидання образ на народ, у якому я хотів би бачити опору розвитку і самостійності мого власного народу.

А яку ж благородну зброю вживає проти мене п. Романович. Кінець його статті в «Nowej Reformie» – неоціненний документ, і він заслуговує, щоб його навести тут повністю:

«Коли д-р Іван Франко на зборах виборців міста Львова мені і моїм сеймовим колегам давав лекції патріотизму, деякі польські виборці обдаровували його голосними оплесками. Хай же сьогодні довідаються, кого і що заохочували їхні тодішні оплески – хай довідаються, що той промовець думає про всю польську інтелігенцію! З-під його радикальної оболонки ще, можливо, ніколи так бурхливо не вибухала ненависть до поляків, як у цій статті, в якій усю польську інтелігенцію він закидав такими образами, такою отрутою дихнув на неї, що тільки в найбільш нам неприхильних московських органах можна зустрітись з чимсь подібним. І тепер стає ясним, чому д-р Франко так гаряче протестував проти "втручання поляків у домашні суперечки українців". Він так само буде протестувати проти всього, що так йому ненависним полякам може служити захистом або користю, буде так само радити їм усе, що їм може пошкодити. Але у цьому виступі шефа українських радикалів маємо новий доказ того, як необхідно полякам відрізняти українця від українця, брата, якого обороняти, від ворога, з яким слід боротись. І то тим більше, якщо той другий впихається поміж нас таким способом, що вже може мати вплив на наші польські справи. Торкаюся тут прикрої, бо певною мірою особистої справи. Той же д-р Франко, який до нас палає такою ненавистю, такі на нас кидає образи, є членом редакції польського часопису, головним редактором якого є Генрик Ревакович. З огляду на політичну позицію редактора це дуже сумно і боляче, а з огляду на національну справу, якій прецінь польська газета має служити, дуже небезпечне. Не моя справа втручатися в душу п. Реваковича, але я вважав, що моїм обов'язком було підняти голос пересторога. Хай він дійде до тих, хто засліплений спільністю радикальних переконань, уявляють собі, що, не ображаючи свого польського патріотизму, можуть стояти на одній політичній платформі з д-ром Іваном Франком. І нехай ті, чия це справа, вирішать, чи можна, чи годиться давати вплив на польський часопис і щодня давати місце в поль-

ському часописі тому, хто нас так ненавидить, хто перед лицем чужих кидає на всю польську інтелігенцію такі страшні і такі потворні образи, як це учинив д-р Франко у статті, надісланій віденському "Zeit". Польський часопис має служити польській політиці, інакше втрачає сенс існування».

Що маю сказати на це? Таке закінчення статті пана Романовича нагадує мені звичай давніх скульпторів, які на п'єдесталі статуї вміщували свій портрет. У цих словах пан Романович дав портрет себе всього, дав малюнок своєї принципової фізіономії, своєї партійної тактики. Утвердивши себе самого в переконанні, що моя стаття була подиктована ненавистю до всіх поляків, до цілої польської інтелігенції, пан Романович *денунціює* мене перед польською патріотичною громадськістю як ворога поляків, який дихає отрутою ненависті і обкидає образами всю польську інтелігенцію. Наскільки така денунціація відповідає моїм дійсним провинам, я намагався вияснити вище; тут же зауважу тільки один дивний збіг симпатій. У моїй статті я закинув галицькій шляхті, що вона дуже схильна вважати себе цілістю польського народу, а польських демократів обвинуватив, що у найважливіших справах вони, незважаючи на теоретичні суперечки, йдуть слідами шляхти. Пан Романович у своїй статті дав докази, що демократи його покрою також і в тому йдуть слідами шляхти, що схильні вважати себе і свою фракцію за весь народ, за цілість польської інтелігенції.

Після моєї статті в «Zeit» п. Романович зрозумів, «чому д-р Франко так гаряче протестував проти втручання поляків у домашні суперечки українців». Бо, отже, був зв'язок між одною і другою моєю заявою. Бо, отже, і те, що я говорив у ратуші, було продиктоване тією самою ненавистю щодо поляків, якою дихає моя стаття в «Zeit». Я відіграв тоді і відіграю постійно щодо польської громадськості роль Валленрода: «протестую проти всього, що так дуже мені ненависним полякам може служити захистом або користю». Я не юрист, але мені здається, що приписування комусь вчинків огидних і гідних презирства називають *наклепом*. А яка підстава тверджень п. Романовича? Чи я вчив львівських виборців патріотизму? Ні, тільки закидав так званим *демократам*, що недосить широко розуміють власні національні інтереси, підпорядковуючись центральному сеймовому комітетові і придушуючи вільне волевиявлення виборців-селян, в тому числі й українців. Чи це не валленродизм? Я просив посла Романовича докладніше мотивувати, чому він проти загального голосування, і критикував його

проект виборчої реформи, заснований на цензі інтелігентності. Я міг помилятися у тій критиці. Пан Ром[анович], на жаль, не був ласкавий ані одним словом відповісти на моє запитання, але де ж тут з мого боку валленродизм? Чи, може, був валленродизм[22] у внесеному мною протесті проти зловживань властей і різних «сфер» при правиборах? Якщо тоді я «протестував проти того, що полякам може стати корисним», то такого самого валленродизму припустився і п. Романович, який наступного ж дня у тому самому залі ратуші рішуче й урочисто приєднався до того протесту і як член центрального комітету урочисто заперечив свою участь у цих зловживаннях. У чому ж проявилася та «українська підступність», якою певний високий достойник галицької автономії таврував (упівголоса) окремі місця моєї промови у ратуші?

Ага! Валленродизм мій проявляється, на думку п. Романовича, найбільше в тому, що я «впихаюся між поляків таким способом, що можу мати вплив на польські справи». Я міг би просити у п. Романовича, щоб вказав мені хоча б тінь факту, де, коли і як впихався я в будь-яку польську організацію, роботу або товариство, де, коли і як я *намагався* добитись для себе якого впливу. Зі свого боку, я міг би дати п. Романовичу докази, що до багатьох польських товариств, організацій, колективних праць, куди мене запрошували поляки, я не хотів вступати, віддаючи перевагу тихій літературній і науковій роботі. Якщо, незважаючи на це, мої слова, писані чи сказані, мали або мають якийсь вплив на людей, то має бути в тих словах щось більше, ніж отрута ненависті, збірка фальсифікацій і образ.

Помиляється п. Романович і тоді, коли називає мене шефом українських радикалів. Я справді зараховую себе до української радикальної партії, належу до числа її засновників, брав участь у виробленні її програми, і дальший ріст і розвиток цієї партії лежав і лежить мені на серці, але з сучасною організацією тієї партії мене об'єднують дуже слабкі і нечисленні зв'язки; шефом партії я ніколи не був і не є.

А як маю я назвати закінчення статті п. Романовича, оту апострофу до Г. Реваковича, щоб в ім'я польських національних інтересів усунув мене з редакції «Kurjera Lwowskiego»? Чи це благородний, принциповий спосіб боротьби з політичним чи національним противником? Полеміст, який принижується до такого рівня, щоб нацьковувати шефа на одного з його співробітників, не повинен був так дуже обурюватись на ті слова моєї статті в «Zeit», в яких

подібне нацьковування я назвав як один з тих видів зброї, щодо яких галицькі псевдодемократи дуже обурювалися, коли їх застосовували проти них, але яких вони не соромляться вживати у боротьбі з своїми противниками, особливо слабшими.

Примітки

Вперше надруковано польською мовою у виданні «Tydzień. Dodatek literacko-naukowy» «Kurjera Lwowskiego», 1895, № 284, 13 жовтня, під заголовком «Nieco o stosunkach polsko-ruskich. Odpowiedź p. T. Romanowiczowi na artykuł "Domowe sprawy Rusinów"».

Подається за: *Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1986.– Т. 46.– Кн. 2.– С. 258–279.

* * *

[1] Йдеться про передвиборні збори, що відбулися 10 вересня 1895 р. у львівській ратуші, на яких виступив І. Франко.

[2] Мається на увазі ліва група польської селянської партії 90-х років XIX ст. в Галичині («Stronnictwo Ludowe»).

[3] Йдеться про австрійську конституцію 1867 р., яку І. Франко називав «свинською» конституцією, підкреслюючи її яскраво виражений класовий характер.

[4] Гендігер Юзеф – провокатор, який виказав царській поліції значну кількість діячів російського суспільно-політичного руху.

[5] Гольдман Бернард – касир кредитного банку, депутат галицького сейму від магістрату м. Львова. 9 і 10 вересня 1895 р., виступаючи на передвиборних зборах у Львівській ратуші, він піддав «критиці» москвофільство. У відповідь І. Франко заявив, що не мав би нічого проти цього, «якщо б під виглядом боротьби з москвофільством не поборювали життєвих інтересів і розвитку щирих українців» («Kurjer Lwowski», 11 вересня 1895 р.).

[6] Йдеться про передвиборний комітет, шляхетське керівництво якого, як зазначив І. Франко, чинило всім українським кандидатам перешкоди під час виборів у галицький крайовий сейм.

[7] Гурик Йосиф (1853 – ?) – селянин з Угринова Нижнього, депутат галицького сейму від Станіславського повіту.

[8] Дяків Тиміш – селянин с. Вербіж Рудківського повіту, депутат галицького сейму.

[9] Остапчук Дмитро – селянин зі Збаразького повіту, депутат галицького сейму.

[10] Горбачевський Антін – громадський діяч народовського напряму, юрист.

[11] Дорундяк Михайло – громадський діяч, член радикальної партії, посол галицького сейму, юрист.

[12] Товариство Качковського – тобто «Общество им. М. Качковского», культурно-освітнє товариство москвофільського напряму, засноване 1873 р. в Ко-

ломиї, 1876 р. переведене до Львова. Назву отримало від прізвища москвофільського діяча Михайла Качковського (1802–1872).

[13] Йдеться про проект польсько-української угоди, підготовлений українським культурним діячем Юліаном Григоровичем Лаврівським (1821–1873) в 1869 р.

[14] «Русь» – українська газета, виходила двічі на тиждень у Львові в 1867 р.

[15] Горбаль Кость (1836–1903) – український громадський діяч у Галичині, педагог і журналіст, редактор народовського журналу «Нива».

[16] Климкович Ксенофонт Григорович (1835–1881) – український письменник народовського напряму, перекладач і публіцист, редактор журналу «Мета».

[17] Шашкевич Володимир Маркіянович (1839–1879) – український письменник, син М. Шашкевича.

[18] Молодочехи – чеське політичне угруповання (1874–1918). Домагалося автономії чеських земель у складі Австро-Угорщини шляхом перетворення її на Австро-Угро-Чеську монархію.

[19] Мається на увазі так званий лютневий закон, підготовлений урядом барона Антона Шмерлінга і введений у дію 26 лютого 1861 р. імператорським декретом. Нерідко в історичній літературі він називається конституцією. Закон мав яскраво виражений централістський характер і був спрямований на посилення позицій урядово-бюрократичних сил.

[20] Йдеться про реорганізацію уніатського чернечого ордену василіан єзуїтами на підставі булли папи Леона XIII починаючи з 1882 р., а також про так звану «нову еру» – політичну угоду частини народовців на чолі з Ю. Романчуком та О. Барвінським із австрійським урядом, який представляв намісник Галичини Казимир Бадені (1846–1909), і польською буржуазією.

[21] Мова йде про рецензію: *Tarnowski St.* Stanisław Koźmian o roku 1863 // Przegląd Polski.– T. V.– Kraków, 1895.– S. 497–556; *Koźmian S.* Rzecz o roku 1863.– T. I–III.– Kraków, 1894–1895. Козьмян Станіслав (1836–1922) – польський громадсько-політичний діяч, публіцист консервативного напряму, режисер і директор краківського театру (1871–1885).

[22] Валленродизм – термін, який означає застосування підступу й зради як методу боротьби. Виник унаслідок хибного трактування ідейного змісту поеми А. Міцкевича «Конрад Валленрод».

UKRAINA IRREDENTA[1]

Українське питання переходить в новіших часах дивні фази розвитку. Відколи при кінці XVI віку унія з Польщею[2], зразу політична, а далі й обрядова[3], силою натуральної реакції кинула між українців сильний фермент і збудила перші проблиски національного почуття, першу свідомість національних інтересів, відрубних від інтересів польських (почуття відрубності від Московщини[4] збудилося і виступило досить різко вже в другій половині XVII віку), бачимо серед українського народу і серед української суспільності певне аналогічне, хоч не паралельне хвилювання тої свідомості і того почуття. Серед інтелігенції (головно духовної і міщанської) після гарних розмахів кінця XVI і першої половини XVII віку бачимо певний відплив сил і духа, певне ослаблення в другій половині XVII віку; боротьба з польськими гегемонійними замахами скінчилася остаточно побідою українського елементу, та для боротьби з такими ж замахами московськими в українців не стало вже сили ані політичної далекоглядності. Історія української інтелігенції в XVIII віці – то історія її асиміляції з московською. Правда, почуття окремішності, навіть деякого локального патріотизму не вигасло, навіть Мазепинські традиції тліли подекуди, та почуття безсильності і анахронічності тих традицій було загальне.

В ту пору і українське простолюддя дійшло до тої самої мети, хоч трохи іншою дорогою. Часи між Люблінською унією а роком 1648 були добою найтяжчого ярма, найгіршого заневолення ук-

раїнського народу. Польський державний і суспільний лад, особливо на українській землі, розвився тоді з повною силою, а характеристикою його було власне продукування шляхетського пишноцвіту на основі мужицького поневолення. Було би хибно уявляти собі тодішню господарку як чисто патріархальну; господарка на таких колосальних маєтностях, як ті, що на Україні належали до Конецпольських, Вишневецьких, Острожських і др., з самого свого заложення не могла бути ані чисто рільничою, ані патріархальною. Нагромадження сирих плодів у одних руках мусило вироджувати початки промислу, та й сама продукція рільнича обчислена була не на домашню консумпцію, а на вивіз. Взагалі треба пригадати, що історія українського торгу вивозового трохи чи не старша від писаної історії українського політичного життя; про сей торг ми маємо звістки вже у арабських писателів IX і X віку, в договорах Олега і Ігоря з Візантією, в походах Святославових, в цілій історії Великого Новгорода і т. д. В першій половині XVII віку сей торг обнімав не тільки сирі продукти рільничі, такі як пшеницю, шкури, мед, дерево, віск, але і вироби промислові, такі як дегость, мед до пиття і спирт. Гріш золотий і срібний не був рідким гостем не тільки в панському замку, але і в мужицькій хаті,– про се свідчить безліч золотих і срібних скарбів, позакопуваних в українській землі, свідчать інвентарії, де визначувано повинності не тільки натурою (панщиною і продуктами), але й грішми. Нема сумніву, що значна часть сих домашніх промислів на Русі, яких решта доживають ще нині свого віку, як ось кошикарство, гончарство, колодійство, шаповальство, дегтярство, гонтярство, малярство і т. д., коли не почалася, то, власне, розвилася в ту пору до того ступеня, в котрім нинішні знавці бачать признаки доброго старого стилю і доброї старої техніки. Можна сказати сміло, що Україна – правда, під шляхетською нагайкою,– починала тоді входити на шлях загальноєвропейської цивілізації і якби не сусідство татар і не Хмельниччина, то, певно, що нині була би щонайменше йшла поруч з економічним розвоєм найпоступовіших німецьких провінцій.

Обставини зложилися інакше. В хвилі, коли для Німеччини скінчилася страшна 30-літня війна, розпочалася в Вкраїні 60-літня, далеко страшніша руїна, почалася тріумфами при Жовтих Водах, Корсуні та Пилявцях, а скінчилася побоїщем при Полтаві. В тій страшній огняній пробі українська свідомість народна уперше проявилася в масах народних – і се був цілий історичний плюс

тих війн. Та на лихо економічні і культурні підстави, на котрих ся свідомість могла б була скріпнути і розвитися, були дотла зруйновані війнами, край зубожів, вилюднився, опустів, а закінчення війни не принесло масам народним майже ніякої полегші, а тільки дало їм інших, і не можна сказати, щоб ліпших, панів. Історія XVIII віку для українських мас народних – то постепенне ослаблювання свобідного козацького елементу, ширення кріпацтва а рівночасно обкроювання і притлумлювання автономії, початків просвіти народної і всіх прав української окремішності. Московська «плеть» була так само дошкульна, як польська нагайка, та тільки гнала українську націю не на шлях поступу і цивілізації, а в безодню темноти і застою. От тим-то не диво, що свідомість національна і політична серед мас українського народу падає, що обсяг його інтересів звужується до границі власної хати, власної громади, що розуміння державного устрою стається так само міфологічне, як релігія, як примітивне розуміння природи.

Та от при кінці XVIII віку Польща падає, часть українського народу входить в склад одної з великих держав європейських, в склад держави по зверхньому вигляду німецької та зложеної з різних народностей, переважно не німецьких. Політичне значення сього факту де в чому переоцінено нашими істориками – мабуть, на те, щоб допекти полякам. Австрія наразі, через півстоліття, ні в чому не поліпшила політичного стану нашого народу, не дала йому ані однієї такої свободи, якої б він не мав за часів Польщі хоч би в формі привілеїв (напр., Ставропігія). Вона навіть не дала йому тривких підвалин просвіти на національнім ґрунті – на се треба було чекати аж до 1848 року. Те саме треба сказати й про соціальне значення захоплення Галичини Австрією. Се ще велике питання, чи мужик зискав що-небудь від опіки австрійських цісарів, від їх не раз гуманних та майже завсігди паперових патентів. Одне можна сказати: панщинні тягарі, що давніше регулювалися звичаєм, не раз добровільними загодами між паном і громадою, не раз були хвилево побільшуванні, то знов зменшувались, тепер були списані і систематизовані, так що мужик міг надіятися їх побільшення, проти котрого цісарські патенти були слабкою охороною, але їх зменшення не міг надіятися ні в якім разі. Правда, мужик одержав дев'яту воду на кисілі правної охорони, та за те мусив давати рекрута і оплачувати бюрократичну машину, імпортовану, ворожу інтересам краю, здирливу і зарозумілу на свою нібито цивілізаторську місію. Досить прочитати описи подорожів

по Галичині тодішніх німецьких учених і публіцистів, як Краттера, Гакета і др., щоб переконатися, з якою погордою відносилися вони до людності, її способу життя і традицій. То ж не диво, що ті цивілізатори, касуючи наші монастирі, возами продавали жидам на завивання масла старі книги та рукописи, перетоплювали старі пам'ятки золотництва, марнували все те, чого вартості не вміли оцінити.

І дарма було б думати, що Галичина зискала що-небудь чи то культурно через зближення до таких країв, як Чехія та Ракуси, чи економічно через зближення до великих центрів європейського торгу. Не забуваймо, що майже до самого 1848 року, а то й геть іще поза той рік, Австрія систематично душила і руйнувала в Галичині початки промислу і фабрик так, що в р. 1772 було їх у нас більше, ніж в 1848. Австрія свідомо спиняла розвій економічної самодіяльності в Галичині, щоби мати місце відбуту для фабричних продуктів інших провінцій; на се давно вказують польські писателі, та наші історики, заняті переважно питаннями національними, на сей бік справи не звертають уваги. В усякім разі важно те, що за 50 літ життя під «європейською» Австрією руський народ, беручи загально, не зробив ані кроку наперед в цивілізації, не піднявся до розуміння того, хто він і які його інтереси, не вийшов поза глухе відчування своєї кривди, поза глуху ненависть до своїх гнобителів-панів, мандаторів (се були наполовину цісарські урядники!) та економів. Русини застелювали своїми трупами всі побоєвища австрійські в наполеонських війнах – чи лишилася хоч одна згадка в пісні народній про ті війни? І якби не оповідання «Сави із Підгір'я», звіршоване Могильницьким, то люди, не ознайомлені зі спеціальною історією австрійської армії і поодиноких її полків, могли б і не знати, чи воювали русини в тих війнах. Що й інтелігенція руська, нечисленна, вбога, вихована по бюрократичному, в ту пору або зрікалася своєї руськості і робилася німцями та поляками, або хиталася в поглядах на суть своєї національності, не знаючи, куди похилитися, се показав д. Коцовський[5] в своїй книжці про Шашкевича, хоча його увагам треба би більше систематичного порядку, та й сам матеріал тепер можна би значно поповнити новими даними.

Тільки з 1848 роком починається нова доба в житті Галицької Русі; те, що було досі, то були в найліпшім разі проби відродження, були мрії, бажання, була потрохи й агітація. Тільки знесення панщини і надання політичної свободи дало можність дійсного

життя для нації, котрої ядром були мужики. І ми бачимо, що й у історії свідомості народної сей рік становить епоху. Знесення панщини, війна з Кошутом[6], похід москалів на Угорщину – се живі теми пісень і оповідань народних і досі. І ся свідомість народна від 1848 року вже не переривається, а противно дужчає, хоч, звісно, дуже помалу. Від того ж року починається й серед руської інтелігенції ширше духовне життя, і по десяти літах хитання та непевності чільна часть руської інтелігенції вияснює для себе питання про те, до якої національності ми належимо; ще цілих 10 літ треба було до вияснення питання, що властиво становить суть тої народності і яку властиво ціль має русько-українське відродження, коли ще по 1848 році Зубрицький[7] з погордою писав про «язик пастухов», до котрого він не хоче знижувати своїх благородних уст, то молоді українці 70-х років признали власне тих «пастухов», т. є. мужиків, головною основою нації, прокламували голосно думку, що і язик, література і цивілізація не на що, а на те, щоб служити тим пастухам, допомогти їм здобути собі свобідне людське життя нарівні з другими людьми, і що інакше всі ті гарні речі будуть пустою забавкою або мертвою мумією, а не чимсь таким, щоби варто було праці і заходів розумного чоловіка. Відтоді справа русько-українського відродження в Галичині стала твердо і безповоротно на ясній і широкій дорозі. Приложення утилітарного принципу до всіх здобутків цивілізації змусило молоду інтелігенцію замість давнішого широко скачучого дилетантства сконцентрувати увагу на те, чого поперед усього потрібно для народу, значить, і на просвіту народну, на пізнання економічного, соціального і духовного стану народу, на освідомлювання того народу в його національних, політичних і горожанських правах.

Можна сміло сказати, що всі оті ідеї і напрями були би на Галицькій Русі виросли й самі без ніяких посторонніх впливів; та не менше певне й те, що при загальній слабості галицько-руського розвою на їх зріст потрібно би було не 50, а зі 100 літ, якби не сильний прилив оживляючих ідей з України, що під Росією. Ми можемо розрізнити три фази, три ступені тих впливів, відповідні до розвою українства в Росії. Перша фаза починається з 20-х років і тягнеться до початку 50-х. До Галичини доходять в тім часі писання Котляревського, Квітки, Максимовича та ін., їх мова подобається галичанам, їх твори переписують, перероблюють; талановитіші галичани пробують і собі ж складати твори на подобу українських, та ніхто з них, з виємком Шашкевича, та, може, ще

Моха[8] і Кобринського[9] (автора книжечки: «Способъ борзо выучити читати» 1842 р.) не здає собі докладно справи з того, для кого має служити та література, яка має бути остаточно її мета. Народ робив панщину і був темний, духовенство руське в переважній масі було сполонізоване і жило в добрій приязні з мандаторами панських маєтків та іншими офіціалістами (гл. Спомини о. Гладиловича з р. 1846, в Записках Наук. тов. ім. Шевченка), а хіба де в кого з русинів будилося почуття національної відрубності в першій лінії на тлі ненависті до поляків (головно під впливом писань Зубрицького «Rys dziejów narodu ruskiego» (1839) і «Kronika miasta Lwowa»). Та ані у Зубрицького, ані у Головацького, ані загалом ні у кого з русинів до 1848 р. ми не находимо нічого, що би можна назвати виразно суспільно-політичною програмою, бо така програма можлива тільки там, де люди свідомі своєї духовної і матеріальної сили, свідомі того, що можуть щось зробити, що їх голос має у других якусь вагу. Такої свідомості у жодного галицького русина до 1848 року не могло бути, і для того навіть найсміліша політична маніфестація, на яку здобувся гал. русин перед скасуванням панщини, памфлет Головацького «Zustände der Russinen»*, поза рекримінації та побожні бажання не підноситься до сформулювання якоїнебудь програми діяльності русинів хоч би в найближчій будущині. З кожної стрічки сего інтересного твору віє на нас сумовите почуття, що автор його пише сам, думає сам, злиться сам і з всім тим навіть мусить критися, а в такім разі що ж і думати про якунебудь програму? І для кого? І з ким?

І 1848 рік небагато поправив діло. Правда, народна маса віддихнула свобідніше, народна свідомість піднялася вище, та витворений попередніми літами розділ між мужиком і інтелігенцією руською не зменшився. Характер усього руху, що не виріс на нашім ґрунті органічно, а звіявся над Галичиною, мов західний вихор, мав те до себе, що на Галицькій Русі на якийсь час витворив ілюзію якоїсь єрократичної суспільності, ілюзію нації-попівства з прищіпкою-мужицтвом. Ся ілюзія має в історії свою назву – святоюрства. Була се карикатура польської шляхетчини, польський шляхетський дух, прищеплений на руську дичку; там шляхта вважала себе цілою нацією, а тут духовенство, котрому в 1848 році вдалося в Галичині відіграти певну, в його очах дуже тонко-політичну, а в очах історії далеко непочесну роль. Ся єрократична

* «Становище русинів» (*нім.*). Повна назва книжки Л. Головацького «Становище русинів в Галичині».

ілюзія, помимо всієї своєї дивовижності, пережила у нас звиш 20 літ і навіть досі не загибла до решти. Не диво, що і в 1848 р., і в найближчих по нім роках ані з України, ані ні, звідки-інде не могли до нас дійти ніякі такі впливи, що були не до вподоби тій – бачилось, всевладній єрократії, тій володарці над тілом і душею народу. Не диво, що до нас не дійшли ідеї Кирило-Мефодіївського братства (КМБ), що ім'я Шевченка тільки раз принагідно згадане було на з'їзді руських «ученых» 1848, а поезії його аж до 1859 р. не були в Галичині нікому звісні. В 50-х роках із творів другого геніального українця Гоголя тільки один «Тарас Бульба» прийнявся в Галичині, був перекладений, та й то не здобув собі ширшої популярності, лежав десятками літ на складі в книгарні Ставропігійській. В 50-х роках галичани цофнулися взад навіть поза літературну школу Котляревського, а то навіть поза Захарію Копистенського та Івана Вишенського (порівняй, напр., теологічні та історичні трактати Малиновського та Петрушевича з погляду на мову, на живість та ясність викладу, а навіть на методичність і уклад цілості з «Палінодією», з «Треносом» Смотрицького або з «Апокрізисом» Бронського!).

На Україні тим часом розвій ішов трохи відмінною дорогою. Від часу Петрової реформи Росія ввійшла в більше безпосередні і живі зносини з найпоступовішими краями Європи – Німеччиною, Голландією і Францією, ніж їх коли-небудь мала Україна. Коли в XVIII віці на Україні помалу йшло і збільшувалось закріпощування і отемнювання широких мас народних, то укр. інтелігенція, русифікуючись, все-таки набирала рівночасно й європейської освіти і європейських поступових ідей. Часи Катерини II – часи галломанії та разом з тим часи вольтер'янства і мартинізму, т. є. вільнодумства не тільки релігійного, а й соціального та політичного. І коли при Наполеоні французи зустрілися з росіянами на побоєвищах, а далі 1812 р. зложили їм пам'ятну візиту в їх власній хаті, то найшли народ зовсім неподібним до свого, але генералів і полководців – майже таких самих французів, як і вони самі (згадаймо Чічагова, що вмер «англійським горожанином», Багратіона, Ростопчина і др.). Було б дуже немудро думати, що росіяни брали від французів тільки строї, манери, мову; брали й дещо більше, обік смішного й гидкого, брали чимало й здорового та світлого. В часі наполеонівських війн, а може, й ще перед ними, прийшло до Росії вільномулярство[10] з його чудернацькими обрядами та живим почуттям міжнародної спільності людей, зв'язаних одною гуманною ідеєю. Та обік вільномулярських лож і в зв'язку з ними швидко

повстає думка про волю політичну, про основний перестрій внутрішній Росії, повстає «Общество Соединенных Славян»[11], а далі велика конспірація Пестеля, Рилєєва, Бестужева та Муравйова-Апостола[12]. Ті товариства і змови захапували широкі круги інтелігенції і находили особливо податний ґрунт на Вкраїні, найпаче Лівобережній, де найбільше ще живі були традиції козацької автономії. Цікавим документом того, як амальгамувалися ті ідеї одні з другими і витворили особливий погляд на українську минувшину, є «Історія Руссов», написана українцем Полетикою. Упадок конспірації 1825 р. і Миколаївська реакція не могла вбити того нового, європейського духу, прищепленого на російський ґрунт. Він проблискував у творах Ґрибоєдова, Пушкіна, Гоголя, Лєрмонтова, Іскандера-Герцена, в критиках Бєлінського, в наукових працях Боткіна[13], Грановського[14] і товаришів кружка Станкевича[15], а в 40-х роках ожив з новою силою в цілій плеяді великих писателів та поетів, таких як Тургенєв, Гончаров, Григорович, Достоєвський, Некрасов, за котрими пішли далі Толстой, Островський, Щедрін і др. В діяльності тих великих писателів, особливо «людей сорокових років», треба мати на увазі не саму тільки літературну школу, але більш або менш укриту політичну думку, котра кермувала ними при виборі тем і напрямі праці, котра піддала Тургенєву ідею «Записок охотника», ярко відбилася в Герценових «Листах із-за границі», а остаточно повела Герцена, Огарьова, Бакуніна, а наполовину й Тургенєва, на життя за границею Росії. Правда, політичні ідеали у цих людей не ставилися і не формувалися досить ясно, та зате ідеали особистої волі і гуманності були для них святі і дорогі над усе.

Цікаве явище. Коли давніше, від часів Катерини, в кожнім гурті писателів і діячів російських між найпоступовішими бачимо родовитих українців (згадаймо Капніста[16], автора «Ябеди», Каразина[17] – основателя Харківського університету, повістярів Погорільського[18] і Наріжного[19], поета Гнідича, а нарешті Гоголя), то між плеядою рос. писателів 40-х років видніших українців нема. Натомість ціла плеяда українських писателів і діячів (без огляду на те, чи вони пишуть по-українськи чи по-російськи) формується довкола Шевченка і служить місцевим українським справам (найдемо там і великоруса Срезневського). І серед цієї групи будиться думка політична і находить вираз в програмі Кирило-Мефодіївського братства (КМБ). Цікаво, що в порівнянні до думок російських лібералів і радикалів, думки братчиків про волю людини, особливо про визвіл кріпаків, були не менше радикальні і виразні, та обік

цього ми знаходимо тут далеко виразнішу думку політичну про волю національності і про федеральний зв'язок усієї слов'янщини, думку, подібну до тієї, яку в р. 1848 піднімав на слов'янському з'їзді в Празі Бакунін та від якої і сам він і інші радикали російські в пізніших роках відбігли. Правда, цей перший проблиск широкої самосвідомості мусили українці відплатити дуже тяжко, і урядові репресалії не тільки заглушили дальший розвій думок братчиків на довгі літа, але, що сумніше, у самих братчиків, навіть таких як Костомаров, викликали певну внутрішню реакцію, так що думки ті в значній мірі полишилися в сфері теорії і не зробилися живою народною програмою українського народу або хоч би тільки невеличкої меншості української інтелігенції. От тим-то й на Галичину вони не мали впливу безпосереднього і то власне в ту пору, коли тут люди мусили оглядатися за програмою національною.

Та, проте, думки Кир. М. Бр. мали вплив на Галичину, і то вплив великий, хоч о більше як 10 літ спізнений. Вони дійшли до нас в тій формі, яку їм дав у своїх творах Шевченко, в формі поетичній і, що ще гірше, разом з такими творами Шевченка, де виказувалися думки відмінні, менше повні і менше ясні. Правда, майже рівночасно з творами Шевченка до нас дійшли й інші, пізніші писання братчиків: історичні монографії Костомарова, «Записки о Южной Руси» Куліша, «Основа», твори Марка Вовчка. Та основні думки КМБ в тих писаннях хоч були, без сумніву, але були сховані доволі глибоко, а що найгірше, політичні думки КМБ в них зовсім не виказувалися, а й соціальні думки, особливо по фактичнім знесенні кріпацтва, виходили на якусь не дуже виразну філантропію, починалися і кінчалися словами Шевченковими: «Обніміте ж, брати мої, найменшого брата». Слова гарні, коли в них вложити свідомість цілої програми праці для добра того найменшого брата, та без такої свідомості зовсім пуста фраза.

Ідеї КМБ, процідженні крізь твори Шевченка, «Основу» та пізніші белетристичні, історичні та етнографічні писання братчиків,– от це зміст тієї другої фази впливу української інтелігенції на галицьку, що характеризує у нас 60-ті роки і дала початок сторонництву народовців у Галичині. Двигачем українського впливу в Галичині в ту пору був Куліш, людина великої спосібності, великої праці і заслуги, та не тверда, власне, в тім, чого найбільше треба було для галичан, в поглядах на суть національності і на суть цивілізації. Особисті вподоби дуже часто затемнювали у нього програмові справи, абстрактні думки заставляли його забувати

про живих людей і їх живі потреби. Доктринер з виглядом реального політика, дилетант-поет з виглядом практичного діяча, дилетант-учений з величезним самолюбієм – був Куліш менш усього спосібний до провадження таких примітивних, у всякім розвою запізнених людей, якими були інтелігентні галичани. От тим-то й не диво, що в зносинах з Галичиною він не здобув нічого, крім довгого ряду розчарувань, а те, що за той час успів передати галичанам зі свого ідейного арсеналу, остаточно ті самі галичани обернули проти нього самого. Та проте ця фаза принесла й деякі і то немаловажні користі для Галичини, посунула розвій галицько-руської інтелігенції значно наперед. Уже одне те, що вона безповоротно рішила побіду народної мови над старим галицьким макаронізмом, що значні ряди світської інтелігенції привернула до українсько-руської національності і тим зробила значний матеріальний підрив у аристократичній святоюрській ілюзії. Та поза тими основними фактами не хибло й інших: молода інтелігенція, власне йдучи за покликом Шевченка, почала сяк чи так вияснювати собі програму діяльності, вияснювати свої відносини до святоюрства, до поляків, до власного народу і його потреб. Було в тих пробах чимало непевності, хитання та «безпрограмовості», як колись називав її Е. Левицький, та було дещо й такого, що не хиталося і не похитнеться так швидко, що лягло в основу й дальшого розвитку. Безсторонній історик мусить це признати, хоча 60-ті роки нашого розвою ждуть ще й довго ждатимуть на свого історика.

«Основа» і ті україно́фільські видання, що групувалися довкола неї, в Росії по своїх ідеях були запізнені о півтора десятка літ, їм треба було появитися в 40-х роках. Тоді, коли вони появилися, російська, а з нею разом і чільна українська інтелігенція пішла вже значно наперед і з погляду на ідеї, і з погляду на літературну школу. Не диво, що «Основа» могла бути національним «откровенієм» для Галичини, але не була ним для України, не збудила в ній такого ентузіазму, якби треба було надіятися, і швидко впала. Те, що наступило по її упадку, належить до найсумніших карт в історії нашого національного розвою. Чільна частина української інтелігенції, особливо молодіж, разом з молодіжжю російською, рвалася наперед до широкої політичної діяльності, переходила різні фази соціалізму, бунтарства, ходження між народ, пропаганди політичної революції, а за той час старші покоління українців, навіть бувші братчики КМБ, ідейно йшли взад та взад, поки не дійшли до ідей безполітичної культури та абстрактного україно́фільства.

Роки 70-ті і 80-ті в історії української свідомості були і назавсігди лишаться часом переважного впливу М. П. Драгоманова. Для тих 20-ти літ він є характеристикою, хоча, звісно, вплив його праці і думок триватиме далеко довше і ввійде в великій часті як основа всякого будущого програму роботи на українськім ґрунті. Натура виємково суцільна, многостороння та енергічна, він, пройшовши в молодих літах усю ту ідейну школу, яку проходила російська молодіж від Бєлінського до «Колокола», вчасно почав шукати для себе практичної діяльності такої, котра б лучила в собі ті поступові ідеї з національним українським ґрунтом. При російських порядках таке шукання мусило довести до трагічного кінця. Всією душею поступовий європеєць, чоловік, котрого, напр., бомбардування Парижа, зворушувало до гірких сліз, Драгоманов був заразом щирим українцем, що відчував вельми живо свій кровний зв'язок з Україною, знав її всю від краю до краю, любив її не як абстракцію, не як термін географічний, не як ефективний полик, вроді Кулішівського, «від Кубані до Есмані», а любив у її конкретних життєвих проявах, любив її народ, починаючи від своїх полтавців а кінчачи «пораненим братом», бідним, занедбаним угорським русином. В особі Драгоманова побачили ми, побачила Європа перший раз новий тип – свідомого європейця і не менше свідомого українця. Можна сказати, що головна частина писань Драгоманова, а особливо його знамениті критично-публіцистичні статті, такі як «Историческая Польша і великорусская демократия», «Вільна спілка», «Чудацькі думки», «Листи на Наддніпрянську Україну», були не чим як мотивуванням, вияснюванням цього синтезу – свідомого, поступового європейства і разом з тим свідомого українства. Здобутком тих його праць був рух української молодіжі в 70-х і 80-х роках, а остаточно повстання русько-української радикальної партії.

Для того, хто колись буде займатися оцінкою діяльності Драгоманова, інтересно прослідити повільну та консеквентну еволюцію його поглядів на українську національну самостійність. Як писатель політичний і критик Драгоманов виступив з окликом: література великоруська для великорусів, українська для українців, а російська – спільна інтелігентним верствам обох націй. В основі цієї думки багато правди, та, толкуючи її як категоричний імператив, доходиться до абсурдів. От тим-то Драгоманов з часом, під впливом нових фактів, звільна обмежував її, з одного боку, на боротьбу проти усякої національної ексклюзивності, проти ши-

рення національної ненависті і шовінізму, а з другого боку, признавав, що інтелігентна література на українській мові залежить від натуральної еволюції укр. нації і мусить повстати тоді, коли в ній настане потреба (як ось тепер у Галичині), та поки що основою літературної діяльності свідомих українців повинна бути література популярна, конечна для просвіти укр. мас народних.

Аналогічну еволюцію переходили думки Драгоманова також щодо питання про політичну самостійність України. В 70-х, ба і в 90-х роках він гаряче протестував проти тих, хто закидав російським українцям політичний сепаратизм, протестував проти «Моск. Ведомостей» Каткова так само, як і проти укр. сепаратизму з австрофільською закваскою, ширеного львівською «Правдою» О. Барвінського. Він дорожив державною цілістю Росії, вбачаючи в ній сильну запору проти пангерманізмові, та, з другого боку, бажав такого внутрішнього перестрою Росії, котрий би відповідав його європейським ідеям про права людини, про самоуправу корпорацій, громад і кантонів. Виходячи з принципу утилітарності, він в проекті всеросійської політичної програми «Вільна спілка» не клав надто великої ваги на національність, а більшу вагу на культурні і економічні потреби громад і територій. В «Чудацьких думках» і «Листах на Наддніпр[янську] Україну» він і тут поробив значні концесії розбудженому напорові національного почуття: коли почуття те стане силою, то воно здобуде собі політичного ґрунту скільки зможе, політична самостійність стане питанням часу; форма, в якій буде осягнена та самостійність, буде тільки питанням політичного опортунізму.

Великий, елементарний вплив думок Драгоманова найліпше видно на таких людях, котрі на словах від нього відхрещуються, вважають його репрезентантом застарілих доктрин, а себе далеко поступовішими і консеквентнішими від нього. До таких належать руcько-українські соціал-демократи та «консеквентні» марксисти, їх змагання – погодити космополітичні доктрини соціальної демократії з українським націоналізмом, марксівський «матеріалістичний світогляд» з даними української історії – це вельми займаючий образ ферментації, яку викликали у нас думки, пропаговані Драгомановим. Бо ж не забуваймо, що й соціалістами ті люди поробилися в значній часті під впливом Драгоманова і українського націоналізму нассалися обік Шевченка головно з його писань.

В останніх роках вийшли дві брошури, котрих автори займаються українськими національними питаннями з погляду доктрин

соціальної демократії. Одна брошура написана по-російськи, видана в Липську і присвячена автором «другому з'їздові руссько-української радикальної партії», має титул «О безвыходности украинского социализма», друга ж, написана членом тієї самої руссько-української радикальної партії Юліаном Бачинським, має титул «Ukraina irredenta (по поводу еміграції). Суспільно-політичний скіц». Автор «Безвыходности», опираючись на даних економічного розвою і соціал-демократичнім толкованні тих даних, доказує з незвичайним жаром, що українська нація не існує, не може і не повинна існувати, що всі заходи українофілів і націоналістів, щоб її витворити,– пуста і з поступового погляду шкідлива, ретроградна забавка. Ю. Бачинський, опираючись на тих самих даних і на тій самій філософії, доказує, що Україна не тільки існує, але мусить швидше чи пізніше статися самостійною державою, витворити свою літературу і штуку, зукраїнщити всі різнородні елементи на своїй території, а бодай скупити їх довкола спеціальних українських інтересів економічних. Після автора «Безвыходности» український народ нічого так гаряче не бажає, як зіллятися з москалями в одну народність і через те присвоїти собі відразу всі здобутки московської просвіти; після Ю. Бачинського, по виборенню політичної волі власне Україна буде найбільшим ворогом єдності з Росією, бо ці економічні інтереси будуть на тій єдності найбільше терпіти; зато Польща, що нині явно і тайно рветься геть від Росії, тоді в ім'я економічних інтересів буде головною підпорою рос. єдності і рос. централізму. Як бачимо, вийшовши з одної і тої самої точки і йдучи одною стежкою, оба автори розійшлися в діаметрально противні напрями і дійшли до зовсім противних виводів: що у одного біле, те у другого чорне, і наоборот. Я не буду тут докопуватися причини цієї суперечності; може, ще прийде коли нагода до докладнішої розмови на ту тему. Тут тільки замічу загально, що така повна і ярка суперечність у здобутках, осягнених при однаковому методі праці і спільній вихідній точці, повинна би у обох авторів зміцнити почуття скромності, збільшити скептичний погляд на ті доктрини і ті методи, що доводять до таких суперечних здобутків. А поки що скажу кілька слів про саму брошуру Ю. Бачинського. Брошура написана з безперечним талантом і свідчить про те, що автор чимало думав, не до одного й додумався, хоча думання його більш абстрактно-логічне, ніж еволюційно-історичне. Він щасливий, бо бачить перед собою «прості факти» (стр. 123) і може з них сміло висновувати прості внески;

історик-еволюціоніст знає добре, що ніяких простих фактів нема, що кожний факт – це здобуток неозначеного числа інших фактів і всякий внесок з минувших фактів на будущі факти є заключування з мало звісного на менше звісне.

Коли вірити авторові, то метою його праці було (гл. стор. 120 до 123) «подати властиву причину еміграції і відслонити будучність, яка жде українську націю». Для цієї цілі він мусив насамперед розслідити фактичний стан теперішньої України і віднайти дорогу, по котрій піде її дальший розвій. В одній половині автор виповнив своє завдання – припускаю, що дуже добре. Це є власне та половина, що відслонює будущину України і дороги, якими піде її розвій. Припускаю, що ця часть авторової праці виповнена дуже добре; мені особисто вона дуже подобається, бо на лихо собі я не можу тут ані крихіточки нічого сконтролювати. Будущину України, Польщі, Росії, Австрії і т. д. автор знає дуже добре, та зато минувшину і теперішній стан тих країв знає далеко слабше, а то й зовсім слабо. Коли у автора є претензія, що він виповнив і першу часть свого завдання, т. є. пізнання фактичного стану України, а навіть пізнання того явища, про яке він узявся говорити, т. є. галицько-руської еміграції, то він дуже помиляється. Над еміграцією він навіть не застановлюється ближче, це для нього «простий факт», котрий значить не більше і не менше, як те, що наш «мужик упав, спролетаризувався і, не маючи у себе дома захисту, тікає далеко в чужі світи». Як же ж далеко сим словам до фактичної правди! Правда, якась часть мужиків-пролетаріїв 1893 році бігла до Росії, та це був тільки один момент в історії нашої еміграції, і то момент без тривких наслідків. А загалом можна сказати, що мужик-пролетарій як деінде, так і у нас, майже не емігрує, а емігрує середній або і заможніший трохи господар, не такий, що вже не має захисту дома, а такий, що ще його має, але рівночасно має дітей і бажає запевнити їм ліпшу долю. Автор дивиться – знов абстрактно-логічним способом – на галицьку еміграцію як на щось таке, що є тільки в Галичині і чому нема аналогій в других краях, де емігрує зарівно мужик, як і фабричний робітник, ремісник, купець, інтелігент. Автор без ніякої майже оговорки оперує соціал-демократичними термінами «буржуазія», «пролетаріат», так немовби ті соціальні типи в Галичині виступали так чисто, як у Марксовім «Капіталі». За проводом Енгельса та Каутського[20] автор викладає «матеріалістичний світогляд», в котрім находяться готові формули для вияснення найсложніших явищ історичних: релігія –

це витвір буржуазії, національність – це витвір буржуазії, національна держава – це витвір буржуазії і т. д. А все це залежить від форми продукції, є тільки її виразом. Бодай-то мати такий делікатний світогляд! Кілька формулок – і чоловік кований на всі чотири ноги, попросту бери та й мудрість ложкою черпай. А що найцінніше, так це те, що при помочі цього світогляду вся будущина відкрита перед тобою, мов на долоні. Приємно поговорити з таким чоловіком. Тільки не треба занадто запускатися з ним у історичні та статистичні дискусії, а то нема-нема та й почуєш від нього такі твердження, як те, що «хронічний голод розбив у Росії мужицтво» (стор. 64) або що Конгресова Польща[21], Московщина і Україна «плекають якраз одні і ті самі галузі продукції, а до того продукція їх не стоїть на однаковім степені розвою, найсильніше розвинений промисел польський, найслабше український» (стор. 73). Не бійтеся, автор ані словом не заїкнувся, які це ті «одні і ті самі галузі промислу» плекає Конгресівка, Московщина і Україна; для нього досить сконстатувати «простий факт», хоча би цей простий факт був і простою нісенітницею. Адже ж цукроварство, так могучо розвите на Україні, що може рівнятися з чільними цукроварними краями в Західній Європі, не стоїть так високо ані в Конгресівці, ані в Центральній Росії власне для того, що український ґрунт і клімат йому сприяє, а в тамтих краях ні. Так само Конгресівка і Московщина не можуть конкурувати з Україною на полі шовководства, добування кам'яного вугілля, рибних промислів, годівлі тонкорунних овець і суконництва; це останнє поки що переважає ще в Конгресівці завдяки німецьким капіталам, та нема ніякого сумніву, що Україна (беручи цей термін географічно) переможе в конкуренційній боротьбі, бо має до цього більші шанси в своїм кліматі, в багатстві і доброті кам'яного вугілля і безмірних степах, пригожих для випасу величезних стад овець. Як бачимо, «промисл» так само, як і все інше в економічному житті, не є «простим фактом», а вимагає детального досвіду, поки можна щось сказати про «дороги, якими піде його розвій». Я не думаю входити в подрібний розбір брошури Ю. Бачинського. Для мене вона важна як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомості, хоч прояв цей і прибраний наразі в доктринерську тогу. Будь-що-будь, є це перша на галицько-руськім ґрунті проба синтезу певних поглядів і наукового обставлення того, що автор відчув яко потребу свого розуму і своєї душі. Може, прогрішуся проти матеріалістичного світогляду, коли скажу, що

такі потреби, так само, як і потреби життя матеріального, родять великі історичні події. А раз відчута буде – у кого з національних, у кого з економічних причин – потреба політичної самостійності України, то справа ця війде на порядок дневний політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не осуществиться. Звісно, термін «політична самостійність» не треба розуміти зараз як цілковитий сепаратизм від Росії, як конечність сотворення окремої української держави. Політична самостійність можлива і в зв'язку з Росією, при федеральнім її устрою. До такого устрою пруть власне факти економічного життя, от хоч би те, чого не хотів добачити Ю. Бачинський, що промисли різних територій Росії доповнюють себе взаємно, а коли між ними в деяких галузях іде боротьба, то головно між промислами Конгресівки і Московщини, а далеко менше між цими двома і Україною. Власне, задля того, що вважаю брошуру Ю. Бачинського більше проявом національної свідомості української, ніж науковим викладом порушених в ній питань, я й попробував у придовгім вступі до її обговорення подати від себе коротенький і, певно, недостаточний нарис еволюції нашої національної свідомості, особливо в Галичині. В історії тої еволюції брошура Ю. Бачинського певно займе видне місце. До автора її нехай мені буде вільно обернутися з бажанням, щоб він не покидав праці в тім напрямі. Я не сумніваюся, що сам він швидко виросте з соціал-демократичного, простолінійного доктринерства[22], що вдасться в старанніші студії над конкретними фактами. При безсумнівнім таланті, який видно в тій першій його пробі, при бистроті обсервації і звичці окидати оком широкі горизонти думок і життя (це безсумнівна користь соціалістичної школи) ми можемо від нього надіятися щораз ціннішых і дозріліших праць.

Примітки

Уперше опубліковано: «Житє і Слово», 1895, т. 4.

Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 378–393.

Стаття була відгуком на публікацію книги галицького соціаліста, члена Радикальної партії Юліана Бачинського «Ukraina irredenta» (Львів, 1895), у якій він вперше концептуально обґрунтував право і доцільність самостійності України.

* * *

[1] «Ukraina irredenta» – Україна неподільна, суцільна *(лат.)*.

[2] Мається на увазі Люблінська унія (1569 р.), власне, встановлена між Польським королівством і Великим князівством Литовським, що підсумува-

ла зближення – політичне і культурне – цих двох держав від часу Кревської унії (1385 р.). За Люблінською унією, українські землі, що входили до Литовського князівства, перепідпорядковувалися Польській короні. Оскільки переважну більшість населення Великого князівства Литовського становили русини – білоруси і українці, в т. ч. вони домінували і серед політичної еліти – шляхти і князів,– то і в історичний час, і пізніше русини мали свідомість власної суверенності і волі в цьому політичному акті. Натомість польсько-литовські еліти, передусім католицькі за віросповіданням, вперто ігнорували руcько-православний фактор і повели справу на його цілковиту асиміляцію, що в кінцевому результаті закінчилося вибухом Хмельниччини.

[3] Тут І. Франко дещо неточно оцінює сенс Берестейської унії (1596 р.), вважаючи її конфесійним союзом із Польщею. Хоча такий проект передбачався, проте унія руської церкви була підписана з римською церквою, тобто юридично вона оминала польську церковну структуру. У цьому концептуальному моменті зосереджена була вища національна свідомість того православного священства, яке пішло на союз із Римом: воно мало візію власне національної церкви у сопричасті з церквою вселенською. В інших працях І. Франко не давав однозначно негативних оцінок результатів Берестейської унії. Див., наприклад, його статті: «Життя і літературна діяльність Іпатія Потія» (*Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1986.– Т. 39), «З історії Берестейського собору 1596 р.» (*Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1986.– Т. 46.– Кн. 2) та ін.

[4] Після появи московитів на Україні у 50-ті роки XVII ст. в масі своїй українці відчули великий контраст щодо «православних братів» в усіх аспектах – соціальної поведінки, ментальності, культури, морально-духовних ідеалів і т. ін. Власне, це й спричинило тривалу затяту боротьбу активної частини українства супроти Московії, аж до Полтавської битви (1709 р.), яка скінчилася поразкою лише через фатальну розірваність цілої України між трьома великими геополітичними гравцями – Польщею, Оттоманською імперією і Московією, через внутрішню боротьбу різних козацьких партій.

[5] Коцовський Володимир (1860–1921) – літературознавець і письменник, член НТШ, учасник народовського руху.

[6] Кошут Лайош (1802–1894) – лідер угорської національної революції 1848–1849 рр., правитель-президент незалежної Угорщини у 1849 р. Ця революція була придушена великою мірою військами царської Росії.

[7] Зубрицький Денис (1777–1862) – історик і етнограф, один з перших галицьких москвофілів. Писав німецькою і польською мовами, в українській пресі використовував «язичіє», не сприймаючи ідеї про самостійність української мови. Попри закаламученість політичних поглядів, Д. Зубрицький справив значний вплив на зростання національної свідомості в Галичині. Він автор книг «Хроніка міста Львова» (1844), «Історія давнього Галицько-руського князівства» (3 тт., 1852–1855), «Галицька Русь у 16 ст.» (1862) та ін.

[8] Мох Рудольф (1816–1891) – письменник-народовець, який творчими пошуками не вийшов за межі етнографізму і побутовізму.

[9] Кобринський Йосафат (1818–1901) – педагог і громадський діяч народовського напряму.

[10] Вільномулярство – франкмасонство.

[11] «Общество соединенных славян» – таємна організація російських декабристів, до якої входили передусім офіцери, розквартировані в полках на території України. Виражала демократичні настрої серед російської еліти, пропагувала панславістські ідеї. Діяла у 1823–1825 рр., підготувала повстання Чернігівського полку (1825 р.), що закінчилося провалом.

[12] Пестель, Рилєєв, Бестужев, Муравйов-Апостол – чільні діячі російського декабристського руху.

[13] Боткін Василій (1811–1869) – російський критик, письменник, публіцист ліберального спрямування.

[14] Ґрановський Тімофєй (1813–1855) – популярний російський історик, громадський діяч, публіцист та чільний ідеолог західників – культурників та політиків, що виступали за лібералізацію Росії та орієнтацію її на Західну Європу.

[15] Станкевич Ніколай (1813–1840) – російський громадський діяч, філософ і поет ліберального спрямування. Один із засновників руху західників. Організував «Гурток Станкевича» – регулярні зустрічі протягом 1831–1839 рр. літераторів і філософів, які прагнули оновити ідейне і суспільне життя в Росії. Діяльність гуртка посприяла оживленню громадського та інтелектуального життя країни.

[16] Капніст Василь (1758–1823) – громадсько-політичний діяч і письменник. Представник шляхетської родини італійсько-грецького походження. Завзятий поборник українського автономізму і самостійництва, з цією метою їздив до Берліна, щоб заручитися підтримкою Пруссії у разі національно-визвольного повстання в Україні. Виражав настрої цілої групи українських аристократів, які зберігали ще національну свідомість. Виношував проект створення козацьких військових формувань. Писав російською мовою. В «Оді на рабство» (1783) і поемі «Ябеда» (1798) засуджував імперсько-диктаторську політику Росії.

[17] Каразін Василь (1773–1842) – вчений, освітній і громадський діяч. Зробив значну кар'єру – входив до оточення російського царя Олександра І. Заснував Харківський університет (1805) та Філотехнічне товариство (1811), яке займалося поширенням наукових новинок у сферах техніки, хімії, агрономії, селекції та ін. Був прихильником демократичних реформ, за що у 1820 р. його ув'язнили, і надалі жив під наглядом поліції. Опублікував понад 60 наукових праць з різних галузей знань.

[18] Погорєльський Антон (справжнє ім'я та прізвище: Олександр Перовський) (1787–1836) – російський письменник українського походження (зб. оповідань «Двійник, або мої вечори в Малоросії» (1828), роман «Монастирка» (1830–1833)).

[19] Наріжний Василь (1780–1825) – російський письменник українського походження. Автор популярного твору «Російський Жилблаз, або Пригоди князя Гаврили Симоновича Чистякова» (1814).

[20] Каутський (Кавтський) Карл (1854–1938) – один з лідерів і чільний теоретик соціал-демократії в Німеччині та Європі, організатор II Інтернаціоналу. Автор численних праць з історії, філософії, соціології, політики.

[21] Конгресова Польща – території центральної Польщі, які за рішенням Віденського Конгресу (1815 р.) перейшли під владу Росії як своєрідний дар за участь у війні з Наполеоном. Інша назва – Конгресівка.

[22] Ця фраза є ще одним свідченням, що саме у 1895 р. І. Франко, в контексті цілої своєї світоглядної еволюції, почав кардинально переосмислювати власні політичні засади (соціалізм) і філософію (матеріалізм і раціоналізм). Від цього часу його критика теорій соціалізму щоразу зростає.

І МИ В ЄВРОПІ

Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття

Дня 2 іюня сього року відбулося в Будапешті в присутності зібраних членів Угорської Академії наук торжественне отворення кімнати, присвяченої пам'яті великого європейського генія Йоганна Гете. В тій кімнаті зложено і виставлено до прилюдного вжитку багату і цінну збірку пам'яток по великім поеті і великім чоловіці, подаровану Академії одним горожанином. При нагоді сього отворення проголосив президент Академії, граф Зічі, промову, в котрій отсей уступ, наскільки він був вірно переданий газетами, звернув нашу особливу увагу: «Надіємось, що тепер Європа, бачачи, як ми шануємо пам'ять її великого генія, перестане попрікати нас національною нетерплячістю та шовінізмом». Ми не хочемо підсувати тим словам ніяких злобних коментаріїв, не хочем вдаватися в розбір делікатного питання, чи справді торжественне віддання до прилюдного вжитку збірки пам'яток по великім чоловіці, случайно дарованих Академії, може служити доказом, що весь народ, що його правительство і його інтелігенція перейняті думками і ідеями того великого чоловіка. Ми не хочемо доказувати й такої можливості, що, коли дійсність не відповідає врочисто виголошуваним фразам, таке експлуатування пам'яток імені великого чоловіка для цілей зовсім посторонніх і далеких від круга його ідей і ідеалів може вважатися радше профанацією, ніж шануванням його пам'яті. Для нас у промові графа Зічі важний тільки його поклик до Європи, його дезидерат, щоб Європа таким чи іншим способом виказала мадярській

нації признання, що вона свободолюбна, толерантна, великодушна, що поступає в дусі високогуманних ідеалів Гете.

Як члени українсько-руського народу, що живе, безперечно, також в Європі, що був живим огником у сім'ї європейських народів і діяльним співробітником європейської цивілізаційної праці ще в ту пору, коли предки нинішніх мадяр були пострахом Західної Європи і нищителями її культури, як члени народу, що, висунений долею на саму окраїну Європи, своїми грудьми заступав її як міг перед навалами азіатських варварів і в тій довговіковій боротьбі втратив усе, окрім почуття своєї єдності, окрім своєї національної вдачі, як і свого кровного зв'язку з європейським цивілізованим світом; як члени народу, котрого частина живе також під тінню корони св. Степана[1] і зазнає всіх добродійств мадярського свободолюбія, мадярської толеранції, мадярської великодушності і гуманності, ми в ім'я тих високих та світлих ідеалів, що в душі кожного європейця нерозривно в'яжуться з безсмертним іменам Гете, підносимо свій голос, щоби дати свідоцтво правді. Адже ж і ми в Європі, значить, поклик графа Зічі і до нас звернений, і ми маємо право і обов'язок відповісти на нього. До обов'язку сього ми почуваємося тим живіше, що наші брати, русини угорські, в першій лінії покликані до відповіді на сей поклик, не можуть піднести свойого голосу з причин, які далі виложимо.

В кількох північних комітатах Угорщини живе до 500 000 русинів. І положенням, і традицією історичною і літературною, і з погляду на тип етнографічний та на усну словесність вони частина того українсько-руського народу, що заселює східну часть Галичини і полудневу часть Росії і в цілому числить сьогодні около 25 мільйонів душ. До XVI віку були угорські русини вільними людьми, тішилися значною автономією й їх відзначувано на королівськім дворі, з них набирали королі угорські свою прибічну сторожу, а видніші русини мали значний вплив у королівській раді. В XVI віці почали мадяри витискати[2] русинів, подібно як і інші немадярські народності, з усіх важніших урядів, а з часом почалося й переслідування русинів головно задля їх православної віри. На ніщо не здалась унія церковна, на ніщо не здався титул апостольського вікарія, який папи римські надавали угро-руським єпископам; латинські єпископи вважали їх своїми вікаріями і ненастанно вмішувалися в діла руської церкви, а правительство ставало завсігди проти русинів.

Такий стан тривав аж до часів панування Марії-Терези і Йосифа II. Ті великі володарі, обіймаючи світлим розумом і широким поглядом усі народи монархії, щиро дбали про їх потреби[3]. Марія-Тереза причинилася до встановлення самостійної єпархії мукачівської[4], наділила єпископа, капітулу, церкву і семінарію землями і доброю платою, подарувала поєзуїтський монастир, церкву і замок в Унгварі на палати єпископські, кафедральний собор, семінарію і теологічний музей, зрівняла у всім, а особливо в справах духовних, духовенство руське з латинським і тим способом забезпечила русинів від утиску і переслідування латинників. В р. 1774 заснувала Марія-Тереза при церкві св. Варвари у Відні генеральну гр[еко]-к[атолицьку] семінарію духовну; угорським русинам призначено в ній 12 місць, а то 10 для мукачівської єпархії, а 2 для пізнішої пряшівської. Таким способом угорські русини одержали можність черпати для себе знання в самім центрі держави. А що около р. 1750 засновано також богословську школу в Мукачеві, де вчено по-слов'яно-руськи (її в р. 1778 перетворено на духовну семінарію і перенесено до Унгвара, та й далі вчено в ній по-слов'яно-руськи), то між тодішніми угорськими русинами розпочався такий науковий рух, що вони не тільки у себе дома мали відповідні сили для виховання молоді, але достарчували їх і для Галичини, а навіть для Росії. Такі імена, як Балудянський, Венелін (Гуца), Орлай[5], дальше Іван Земанчик[6], Петро Лодій[7], ще і досі мають почесне місце в історії російського шкільництва і російської науки. Угорські русини, крім віденської, виховувались також у львівській семінарії, в одній і другій бували вони навіть ректорами, як Михайло Щавницький[8] (ректор у Львові), Самійло Вулкан, Бачинський, Нодь і др. (ректори у Відні). Здавалось через якийсь час, що Угорська Русь станеться джерелом, з котрого живуча вода розіллється по цілій Україні-Русі. Та ось нараз усе порвалося. А чому?

В 1825 р. заснували мадяри свою Академію наук в Пешті, під впливом інших народностей, між котрими почалося тоді відродження, почали й мадяри виробляти свою народну мову і вводити її у всі уряди, навіть військові. Відтоді почали мадяри змагати до відрубності політичної, відтоді й почалась на добре мадяризація. В 1844 р. ухвалив пештенський сойм закон, на підставі котрого введено остаточно урядову мадярську мову в уряди у всіх краях угорської корони, значить, і в Угорській Русі. Противитись не було кому, закон увійшов в життя. Русини, стративши тим часом що-

найспосібніших своїх людей чи то через еміграцію, чи через смерть, заніміли зовсім.

Тим часом в 1848 р. вибухає революція. Русини стали по стороні австрійського уряду[9] – хоч тихцем було їх немало й по стороні мадярів; зате австрійський уряд по побореннї революції починає знов до них ласкавіше відноситися. Русини почали брати участь в житті політичнім; 19 окт[ября] 1849 приїхала до Відня депутація угорських русинів, до котрої належали: д-р Михайло Вівсяник, лікар із Відня, Адольф Добрянський, тоді військовий комісар при російській армії, д-р Вікентій Алексович, лікар із Відня, і священики: Іван Солтис, Віктор Добрянський та Олександр Яницький. Депутація вручила цісареві ось яку петицію: угорські русини бажають, щоби: 1) введено в життя австрійську конституцію з 4 марта 1849; 2) признано угорським русинам відрубну політичну територію; 3) розграничено адміністраційні округи на округи етнографічні без огляду на попередній поділ Угорщини на комітати; 4) основано руські народні школи, руські гімназії, руську правничу академію в Унгварі і перемінено львівський університет на руський; 5) узгляднювано русинів при заміщуванні урядів, а не допускано урядників, що не знають руської мови, до урядів в руських округах; 6) видавано руську урядову часопись з запомогою уряду; 7) щоби вільно було друкувати книги кирилицею; 8) зрівняно руських урядників, священиків, учителів з особами того ж стану інших народностей; 9) узгляднено руських людей при авансі в армії і заміщено деякі урядові посади при головнім правительстві в Відні русинами; 10) заведено руських капелянів при руських полках.

Мала частина тих бажань була сповнена; невважаючи на бідність руського народу угорського, заведено в многих місцевостях двокласові школи народні і повторюючі недільні відділи для дорослих з руською мовою викладовою; в многих місцевостях заведено знов школи парафіяльні, де вчителями, і то навіть добрими, були дяки. Коли австрійський уряд іменував Добрянського наджупаном 4 комітатів руських з осідком в Унгварі, завів той в адміністрації руську мову, позаміщував много урядів руськими семінаристами, постарався о те, що почато викладати в гімназії кілька предметів по-руськи, позаводив руські написи на таблицях в Унгварі і по селах. Його знаменитий організаторський талант зелектризував цілу Русь Угорську і підвів її до життя. На жаль, не став він відразу на народнім становищі, тому доки уряд підпомагав його, або бодай не робив йому перешкод, доти все держалося:

коли ж під управою Бейста настав дуалізм[10] і мадяри взяли під ноги всіх своїх противників з 1849 р., устав також рух між русинами. Мадяризація розпочалася наново, та сим разом безмірно сильніше і брутальніше, ніж уперед. На русинів перенесли мадяри всю ненависть, якою палали до росіян за погром 1849 р.[11]; нищити русинів зробилося немов патріотичним обов'язком мадярським, дарма що сповнювання сього ніби патріотичного обов'язку вело за собою економічну руїну, духову темноту і безпомічність півміліонної маси народу, виключало від цивілізаційного розвою і поступу цілі обширні комітати, деморалізувало і доводило до цілковитого етичного здичіння угро-руську інтелігенцію, найпаче ту її часть, що з покликання свойого повинна би стояти на сторожі гуманності і етичних ідеалів – духовенство вище і нижче.

Найвищими достойниками серед угорських русинів є три руські єпископи: мукачівський Юліан Фірцак, пряшівський Іван Валій, крижевацький Юліан Дрогобецький. Пряшівський зовсім немічний тілом і духом, то про нього й не говоримо. Мукачівського найліпше характеризують слова, які він сказав при своїй інсталяції: «Надіюся, що в короткім часі тих п'ятсот тисяч греко-католиків, що зістають віднині під моєю управою, стануться найщирішими мадярами». Крижевацький виставив собі свідоцтво тим, що на отворення вистави спішив з нараженням свойого життя, щоби лишень показатись добрим мадяром. Всі разом виявили добре свій характер тим, що боялися поздоровити кардинала Сембратовича з кардинальством, а дальше, що боялися порозсилати свойому духовенству програми обходу ювілею унії берестейської лиш тому, що вони були друковані по-руськи. Яко пастирі 500 000-ного руського люду, живучи працею того люду, вони не тільки не знають мови того люду, але не хотять її навчитися, а що більше, бажали б її нівечити з лиця землі – може, одинокий в нинішнім цивілізованім світі приклад безграничного отупіння всякого морального почуття!

Між собою вони говорять і пишуть по-мадярськи, зі своїми близькими і з капітулою, з підвладними священиками, з урядами так само; в школах парохіяльних уміщують самих ревних мадяронів[12], в семінаріях богословських питомців не вміють не тільки по-руськи, але навіть по-церковному читати, не то вже щоб розуміти те, що читають; в бурсах для сиріт по священиках виховують не русинів, але мадярів, хоча заклади ті основані і удержуються руськими фондами.

Вірним образом високих пастирів мусять бути й нижчі. Як тамті обік ордерів і відзнак, так сі обік добрих парохій не знають ніякого ідеалу, як тільки бути «добрим мадяром». А щоб на таку назву заслужити, треба бути шовіністом мадярським, народ уважати лише за дійну корову, але не почуватись зглядом цього до жадних обов'язків, голосити до руських мужиків проповіді по-мадярськи, хоча мужики їх не розуміють, потім про такий подвиг оголошувати публічно в часописах і на підставі такої публікації жадати надгороди з фондів, призначених на цілі мадяризаційні. На сором XIX вікові, ми мусимо сказати, що нині ще в Угорській Русі велика часть руських священиків так низько упала морально, що не вважає для себе ганьбою публічно в часописах стверджувати, хто і коли в руській церкві говорив мадярську проповідь, стверджувати свою зневагу до мови рідного народу, а за те огидне поквітування жадати з мадяризаційного фонду надгороди, що звичайно виносять 10–15 гульд[енів]! Ми не сумніваємось, що високовчений гр. Зічі, покликаючись на всю Європу, не знав тих огидних фактів, які день в день від давніх літ діються в значній часті його рідного краю, но знав про мадяризаційний фонд і його функцію, бо, знавши все те, він – думаємо – не посмів би був ані покликатися на свідоцтво Європи, ані профанувати пам'ять великого генія, покриваючи його іменем таку безодню морального здичіння. Бо се не є патріотизм, той світлий, гуманний, чоловіколюбний патріотизм, що становить красу і славу цивілізованого чоловіка XIX віку. Такого патріотизму дармо шукати серед угроруського духовенства, з виїмком хіба дуже а дуже немногих осіб. «Мадярський патріотизм» більшості велить поперед усього шукати користі і вигід для себе, держати хлопа здалека від просвіти і науки, читати тільки мадярські газети, молитися з мадярських молитовників, вчити дітей по-мадярськи говорити, навіть із слугами дома розмовляти по-мадярськи.

Те саме, що про духовенство, треба сказати і про світську інтелігенцію, особливо про сільських учителів. З дуже малими виїмками ця інтелігенція наскрізь змадярщена, встидається руської мови, цурається рідного люду. Мадяризація зробила їх не тільки перевертнями і ворогами власного народу, але рівночасно здеградувала їх морально, поробила їх сибаритами, підляками, лизунами, прислужниками панськими, загасила в їх душах всяке ідеальне змагання, всяке етичне почуття. Чи то є та пошана для ідеалів

Гете, котру Європа має засвідчити мадярській нації при нагоді її тисячоліття?

Ось іще кілька нашвидку назбираних фактів, як велика, культурна, гуманна мадярська нація шанує права людські і горожанські других народностей.

В Мукачеві була напись руська на одноповерхій камениці парохіяльній. Задля тої написи мусив місцевий парох терпіти різні пакості від мадярів, аж поки, зневолений, не стер її і таким способом не стався знов лояльним і правдивим «мадяром».

Один забескидський священик має дочку, і хоча мати і отець говорять з нею по-мадярськи, але нянька і слуги – по-руськи, бо інакше не вміють, тож і мала кішасонька* бесідує радше по-руськи, як по-мадярськи. До села, де той священик є парохом, заїхав раз «школарський інспектор» на візітацію школи. Священик запросив його до себе на обід. За обідом залепетіла щось мала попадяночка про свого батька по-руськи. Як тільки почув се мадяр-інспектор, почервонів по самі вуха, встав від обіду і в приступі найвищого обурення промовив: «Я не можу їсти обіду разом з таким мадярським горожанином, котрий не навчив своєї дитини по-мадярськи, котрого дитина гавкає (vabrya) варварським жаргоном!» По сім вийшов мадяр з хати не попрощавшися ані з гостинним господарем, ані з його подругою.

До гімназії, до третьої чи четвертої класи ходив хлопчина, син руського попа, що, як видно, почув у собі якусь руськість, коли на питання професора, якої він народності, відповів, що руської. Професор побачив у тім мало що не зраду державну, зараз представив сю справу на вчительській конференції, а тут присуджено вигнати хлопця з гімназії. Аж по довгих заходах батька, коли той за сина сказав, що він мадярської народності, полишено його в гімназії.

Один із підписаних тут[13] був свідком такої сцени. На двірці залізниці чекала на поїзд ціла купа русинів, що мали їхати на жнива. Були там і старі й молоді, хлопці і дівчата. Між дівчатами деякі були дуже гарні так, що се звернуло увагу молодого залізничного урядника. Він не втерпів, щоб між них не піти і не «пожартувати» з ними трохи. Щоб його дівчата розуміли, мусив говорити по-руськи. Тим часом надійшла хвиля відтворення каси. Приступає один мужик з тої купи до каси і просить білет третьої класи – по-руськи. Як вчув се той самий урядник, як скочив, немовби його

*Дівчинка (*угорськ.*).– *Ред.*

хто опарив, як крикнув, то бідний мужик став ні в сих ні в тих, не знав що з собою почати. Як перейшла перша буря, звернувся той урядник до мужика та й питає: «Ти в якій землі жиєш? В мадярській, тож знай, що мусиш говорити по-мадярськи».

Мадярська свободолюбність і толеранція доходить до того, що мадяри забороняють угорським русинам відбирати руські часописи з Галичини, навіть не політичні, лиш літературні або призначені для дітей, забороняють зноситися з галицькими, одбирають листи, писані до угорських русинів, і т. д. Навіть в абсолютній Росії не робиться таких речей так явно, з таким цинізмом, а особливо з устами, повними грімких фраз про свободу, толеранцію і цивілізацію.

Щоби знищити всякі сліди Русі на Угорщині, наказав уряд перемінювати назви не лиш місцевостей, але й осіб, і то як імена, так і прозвиська на лад мадярський. Імена: Михайло, Осип, Гаврило, Василь, Стефан, Павло, Юрко, Олекса перемінено на Mihály, József, János, Gábor, Bazil, István, Pál, György, Sándor; по-руськи не смій тепер назватися, коли хочеш наразитися на тисячі різних прикростей. Прозвища: Іванів, Іванців, Голосняй, Товт, Вівсяник, Зейкан, Зазуля, Завадяк, Вовканич, Сірко, Собків, Пасулька, Медвідь стали писатись: Iványó, Iváncsó, Holosnyay, Thóth, Viszánik, Zekány, Zazulya, Zavegyák, Vókanics, Szirko, Szopko, Paszulyka, Medvigy; многі переклали свої прозвища на мадярське, напр., Чорній – Fekete; многі прибрали прозвища мадярські. Подібно чисто руські назви сіл попереміновано на мадярські, і так: Новоє Село – Bereg-Ujfalu, Дубровка – Cserhalom, Розтока – Gazló, Сільце – Kisfalu, Гребля – Felsö Kafaszló, Залуже – Kis-Almás, Яблоново – Nagy-Almás, Дунковиця – Nyiresfalva, Пістрялово – Pisztraháza, Локоть – Abránka, Завидово – Závidfalva, Чорний потік – Fekete patak, Юровиця – Pargyörgyfalva, Неліпино – Hársfalva, Стройна – Malmos, Скотарсько – Kis-Szolyva, Гукливоє – Ingó, Воловоє – Ökörmezö, Лисичово – Rokamezö, Новоселиця – Felscö-Neresznicze, Студеноє – Hideg patak, Крива – Tiszu-Kirva, Тарново – Kökenyes і т. д. і т. д. Кільканадцять назв місцевостей позістало й досі руськими; мадярів се кололо, і з нагоди вистави, щоби увіковічити ювілей тисячоліття, а заразом показати Європі, що русинів зовсім нема в Угорщині, порішили і ті останні назви попереміновати на мадярські. Так, отже, піввічні села руські стануть тепер, бодай на око, чисто мадярськими і від 1896 р. будуть називатись: Русково – Kárpát-oroszi, Руська Поляна – Navasmerö, Русь-крива – Sebes-patak, Косова По-

ляна – Kaszómezö, Нересниця – Királyfölgye, Куштино – Réfalu, Задня – Zérfalu, Майданка – Hamvas і т. д.

Ми не антисеміти і далекі від того, щоб ворогувати проти кого-небудь задля його раси, релігії або народності. Та про те годі заперечити, що історичні і соціальні обставини нашого краю витворили доволі велику і вельми шкідливу верству жидів-паразитів[14] і безсовісних експлуататорів мужицької праці. Особливо треба се сказати про більшість тих жидів, що живуть по селах як шинкарі, лихварі, дрібні торговці та перекупці. Можемо сказати без помилки, що де в селі більше таких жидів, там нижче стоїть просвіта, народ бідніший, темніший і більше здеморалізований. Отож ми мусимо ствердити, що ніде на цілім просторі, заселенім українсько-руським народом, процент жидів по селах не є такий високий, як власне на Угорській Русі. Коли в Росії життя по селах жидам зовсім заборонене, а в Галичині по селах живе їх ледве по 2–10 %, то в угорських селах їх маємо по 20–70 %. Не диво, що помимо голошеної на весь світ дбалості мадярського уряду про народну просвіту між угорськими русинами є ледве 30 % письменних.

Та не досить того, що угро-руські селяни своєю працею годують і збагачують таку величезну силу паразитів. Після найновішого закону мадярського про рецепцію жидів спадуть на русинів нові тягарі – видатки на користь жидів.

Тепер бо, коли в селі є 200 жидів і вони захочуть заложити собі школу, божницю і т. д., то після того закону русини будуть мусили конкурувати на будову і удержання тих божниць так само, як на свої церкви.

А тим часом русини не сміють заложити собі читальні, каси позичкової, зсипу збіжжя, не можуть лучитися в спілки, бо жиди, попирані мадярами, не допускають того.

Ми не хочемо говорити про економічний стан, до якого довела угорських русинів така господарка урядова, сполучена зі здирствами податковими, з екзекуціями нечуваними в ніякій цивілізованій державі. Ми зазначимо тільки, що з цілої українсько-руської території власне угорські русини найперші почали емігрувати за море, що процентово і абсолютно вони досі достарчили найбільшого числа емігрантів і що на нових осідках, особливо в Сполучених Державах Північної Америки, власне вони показуються найменше цивілізованими, а причеплене до них американцями прозвище «Hungarián» здавна стало синонімом грубості, нехар-

ності, зледащілості і рабської приниженості, до яких у Америці не доходили ані невольники-негри, ані дикі індіани.

Русини не мають ані одного свого посла в соймі, хоть на 500 000 жителів повинні мати і хоть по впровадженні конституції в Угорщині мали кількох. Не мають тому, що в Угорщині вибори переводяться так, як, певно, ніде в краю, хоч би тільки напівцивілізованім. Листи виборців фальшують: тих, котрі мають право голосувати, тисячами з листів вичеркують, коли нема певності, що вони будуть голосувати за урядовим кандидатом; натомість тих, що готові голосувати на всякого любого урядові кандидата, втягають в листи, хоть би вони не мали права голосування. Правда, вичеркненим самовільними урядниками з лист виборчих горожанам після закону прислугує право рекламації, та що ж: потрібні до рекламації папери видають відповідні канцелярії, а коли русин зголошується до канцелярії і просить ті папери, його викидають за двері. Коли мимо всяких перепон віддасть який русин голос на свого кандидата, його гонять, переслідують на кождім кроці, гнетуть, а не раз і гублять і то не лиш його самого, але навіть цілу його родину. Виборців, що не голосують на любого урядові мадярському кандидата, провадять жандарми з настромленими багнетами як злодіїв і душогубців. Виборцям не позволяють порозумітися зі своїми проповідниками, але тримають їх цілий день в голоді і холоді під голим небом. Неурядових виборців спиняють як мож від голосування, а коли належать вони до армії, то перед голосуванням покликують їх до війська. Перед виборами, а особливо під час самих виборів насилають у села багато війська і жандармів. На урядового кандидата покликують голосувати навіть таких, що їх тоді нема дома, очевидно, вони голосують через різних заступників, понайбільше жидків. Навіть умерші мають таких своїх заступників.

Такими-то способами обезсилено, зубожено, отемнено, обдерто з усіх найкращих здобутків цивілізації великий і живий відлам українсько-руського народу, відібрано йому можність промовити самому в своїй обороні, заткано уста, щоби криком розпуки, стогоном потоптаної і зневаженої гідності людської не псував гармонії пишних торжеств тисячоліття мадярської єдності і мадярської слави.

Ми не вороги мадярської нації. Ми високо цінимо її енергію в боротьбі за свої права, її геройство в тяжких для неї хвилях; ми шануємо її заслужених мужів, її талановитих писателів, поетів і по-

літиків, бо знаємо, що вони ніколи не були ворогами слабих, гнобителями пригноблених, не були прихильниками здирства, отемнювання і деморалізації ad majorem Hungariae gloriam*. Ми тямимо ті щирі сердечні слова, якими знаменитий угорський писатель Етвеш[15] накликав своїх земляків до справедливого і гуманного трактування угорських русинів; ми спочуваємо щиро й тим словам, які недавно проголосив мадярський посол Угрон в парламенті в обороні немадярських народностей і закінчив досадним упімненням: «Хто обдирає ті народності з їх прав, той допускається тяжкого злочину на спільній вітчизні». Ми можемо тільки жалувати, що такі слова і такі погляди серед мадярської суспільності – виїмки, голос вопіющого в пустині. Ми бажаємо мадярській нації якнайкращого розвою, та проте думаємо, що по трупах немадярських народностей вона не піде наперед, що дорога насильств, кривдження, економічного і духового руйнування провадить тільки до згуби, а не до поступу, дегенерує і підкопує не тільки слабшого, але й сильнішого.

Ми не маємо нічого проти того, щоби наші угро-руські брати були добрими угорськими патріотами. Своїм осідком, економічними і культурними інтересами вони тісно зв'язані з Угорщиною, і ми розуміємо добре, що ми не в силі розірвати той зв'язок, бо він природний, випливає з географічного їх положення. Та проте ми думаємо, що вони мають бути свідомими русинами, бути живою і діяльною частиною тої нації, до котрої належать своїм походженням, своєю історичною і духовою традицією. Та свобода, котрою Угорщина нині величається перед світом, не повинна бути путами, що сковують уста і душу півмільйонової маси, бо тоді вона перестає бути свободою, а робиться карикатурою свободи, дволичним фарисейством. І коли ми нині, спонукані безвихідним, страшним і приниженим положенням наших угорських братів, перед лицем цивілізованої Європи підносимо торжественний протест проти брутального винародування, економічного районування, духовому стемнюванню і моральному увідлюдуванню угро-руського народу, не меншому, коли не більшому, як те, якого дізнають інші немадярські народності Угорщини: словаки, румуни, серби, хорвати і німці,– то ми переконані, що протестуємо не против свободи, не против гуманності, не против поступу, а против безсильному і безсовісному надуживанню тих високих слів для брудних, навіть

* Для більшої слави Угорщини (*лат.*).– *Ред.*

не національних, а вузько кастових цілей. Ми певні, що не тільки в Європі, але й серед чесних і доступних для справедливості мадяр протест наш знайде відгомін, а з свого боку запевнюємо, що не перестанемо боротися з теперішніми порядками в Угорщині, не гідними краю європейського, не перестанемо всякими легальними способами розбуджувати серед наших угро-руських братів руського народного почуття, віруючи твердо в те, що панування брутального насилля і цинізму ніколи не може бути тривке.

Львів, дня 15 июня 1896

Примітки

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1896, т. 5, кн. 1, с. 9, за підписом «Русько-українська молодіж академічна, комітет для справ угро-руських» (далі вказано прізвище І. Франка і ще 22 прізвища). За свідченням М. Павлика, текст протесту написали І. Франко і В. Гнатюк (Див. : *Павлик М.* Спис творів Івана Франка.– Львів, 1898.– С. 106).

Подається за: *Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1986.– Т. 46.– Кн. 2.– С. 339–349.

* * *

[1] Землями корони св. Степана називали угорські володіння.

[2] Ідеться, як вказує далі сам І. Франко, про панівні класи Угорщини.

[3] Тут перебільшено позитивну роль політики освіченого абсолютизму, представниками якої були Марія-Терезія та Йосиф II. Насправді ця політика була спрямована на зміцнення феодально-абсолютистської держави.

[4] Мукачівська єпархія стала незалежною від влади римо-католицьких егерських єпископів у 1771 р.

[5] Орлай Іван Семенович (1770–1829) – український медик і освітній діяч. У 1821–1826 рр. очолював Ніжинську гімназію вищих наук, з 1826 р.– Рішельєвський ліцей в Одесі.

[6] Земанчик Іван (? – після 1822) – український фізик і математик.

[7] Лодій Петро Дмитрович (1764–1829) – український філософ-просвітитель, професор Львівського, Краківського та Петербурзького університетів.

[8] Щавницький Михайло (1754–1819) – освітній діяч, організатор українського інституту, що діяв при Львівському університеті в 1787–1805 рр.

[9] Йдеться про українську інтелігенцію та духовенство, які під час революції 1848–1849 рр., виступаючи за перетворення Габсбурзької держави на конституційну монархію, підтримували австрійський уряд.

[10] 1867 р. уряд австрійського прем'єр-міністра Ф. Бейста уклав з керівниками угорських партій угоду про перетворення Габсбурзької монархії на дуалістичну Австро-Угорську імперію. За відмову від боротьби за національну незалежність угорські панівні класи отримали право необмеженого панування

над неугорськими народами Транслейтанії – відданої під правління угорського уряду частини Австро-Угорщини.

[11] У 1849 р. уряд цяря Миколи I послав до Угорщини військо, щоб допомогти Австрії придушити революційний і національно-визвольний рух в Угорщині та сусідніх провінціях.

[12] Мадярони – так призирливо називали тих представників української і словацької інтелігенції та духовенства, які вислужувалися перед урядом Угорщини. Більшість їх мадяризувалася.

[13] Йдеться, очевидно, про В. Гнатюка, який здійснив з науковою метою ряд подорожей до Закарпаття.

[14] Мається на увазі верхівка експлуататорів-євреїв, що займалася лихварством, наживаючись на тому.

[15] Етвеш Йожеф (1813–1871) – угорський письменник і громадський діяч.

ПОЛЯКИ І РУСИНИ

1897

Найновіші вибори у раду державну в Галичині[1] варті особливої уваги не тільки через те, що задля нечуваних навіть у сій країні виборчих надужить і насильств вони стали сумнозвісні й далеко за границями Австрії, але й з іншого, трохи глибшого поводу. Вже те одно, що сим разом Східна й Західна Галичина були властями трактовані нерівно, що виключно у Східній Галичині вийшли найбільші і найнечуваніші надужиття, при котрих убито 10, ранено 30 і арештовано поверх 500 людей, тимчасом як у Західній Галичині, з виїмком дрібніших, майже самопонятних у Галичині невластивостів, невважаючи на живу агітацію, пішло зовсім мирно,– вже се одно дає найновішим виборам у раду державну особливе пятно і силує нас слідити за глибшими мотивами сеї чудної появи. Затим те, що ся нерівність виборчої тактики була докладно розділена між обі братні національності, заселяючі Галичину, між поляків і русинів, і то так, що поляки мусили приймати легше, а русини ж тяжче трактування, веде само собою до питання: яку вагу може мати ся найновіша подія для братнього, спільного життя обох народів, що її викликало і що далі вийде з неї?

Може, воно не лишнє нагадати, що поляки й русини, невважаючи на близьке етнографічне свояцтво і територіальне сусідство, ніколи не були добрими братами. Зараз у початках свого історичного життя попали обі нації в супротивні культурні й релігійні круги, бо русини одержали християнство і найважніші церковні інституції з Візантії, початки письменності від південних слов'ян,

що теж були під впливом Візантії, тимчасом як поляки через християнство по латинському обряду були прилучені до культурних впливів Заходу і сфери впливів Римської держави. Через те ми бачимо ще в XI і XII столітті, як поляки і русини часто воюють між собою, і коли під кінець XIII століття роздроблена на багато самостійних князівств Южна Русь упала жертвою монгольсько-татарського нападу, вона була в XIV столітті підбита частинами Польщею (так звана Червона Русь, теперішня Галичина) і литовцями. Коли ж у 1386 р. через подружжя польської королеви Ядвіги з литовським великим князем Ягайлом Литва була з'єднана федеративно з Польщею, стало проявлятись у польського правительства і польської шляхти систематичне змагання не тільки обсадити руські землі й забезпечити їх для польської держави, але й зілляти русинів релігійно і національно з поляками, що їм із руською шляхтою майже зовсім повелося, а непокірних, тобто всю масу простого люду, якнайбільше придавити соціально і культурно. Сі змагання скінчилися фатально і для русинів, і для поляків. Бо коли русини втеряли через те свої вищі верстви, були відіпхнуті від цивілізації й сотні років держані в стані релігійного і національного пониження та суспільної неволі, викликали поляки своїм гнітом страшенну реакцію проти себе, що проявилася кровавими козацькими війнами 1648–1708, вичерпала найкращу силу польської держави і нарешті поперла її до конечного упадку. Потомки тих южноруських магнатів, що колись, притягнені польською силою, зрадили власну народність і перейшли до поляків, тепер перші зрадили й прошахрували самостійність Польщі чужим державам.

Польська держава мала сповнити дві великі історичні задачі, що заразом чинили дві великі умови її власного існування. Яко огниво між Сходом і Заходом, між німцями і слов'янами, мусили поляки бути політичним кристалізаційним осередком для слов'янських племен, що жили на північному заході, над Лабою і Балтійським морем, мусили боронити їх від денаціоналізації і германізації і заразом запевнити своє панування над Балтійським морем. Із другого боку, мусили поляки давати захист і руському плем'ю, що жило на південному сході, від ненастанних татарських нападів, постаратися завоювати джерело тих нападів, кримський ханат, і, таким чином, одночасно розширити своє панування аж над Чорне море і скріпити його. Ні одної з сих великих задач не сповнила польська держава. Невважаючи на велику побіду над німецькими хрестонос-

цями коло Грюнвальда і Танненберга 1410[2], вона таки позволила германізувати поморських слов'ян і, таким чином, утратила береги Балтійського моря; своєю ледащою національною, релігійною і соціальною політикою вона пхнула русинів в обійми їх найтяжчих ворогів – татар і затим великорусів[3], і через те була далеко відперта і від Чорного моря. Вона втеряла так найважніші підвалини своєї економічної і політичної сили і нарешті мусила упасти.

Удари, що знищили польську державу, збудили польську націю до нового життя. Століття після розділу Польщі було свідком не тільки великого зросту польської літератури, штуки й наукової праці, але також майже безперервної, многовидної боротьби за відбудування політичної сили і самостійності Польщі. В сій боротьбі, що мусить кождого, навіть противника польських політичних змагань, наповнити подивом для завзятості і жертволюбності польської нації, можна виразно розрізнити два періоди – романтичний і реалістичний. Романтичний період почався хлопським повстанням проти росіян, імпровізованим 1794 генералом Косцюшком, а скінчився повстанням р. 1863. Характеристичною прикметою сього періоду була наївна віра польської інтелігенції, що простий люд чує втрату польської самоуправи так само болюче, як пануючі класи, і що треба тільки гучного патріотичного поклику, обіцянки будущої вільності і рівності, і вся народна маса запалиться до повстання для боротьби за відбудування Польщі. Як глибоко отся ілюзія була вкорінена в думках польських патріотів, доказує факт, що навіть страшенна лекція р. 1846, коли польські хлопи в Західній Галичині найжорстокішим способом повбивали польських патріотів, що лагодилися до революції проти Австрії, не змогла польських патріотів навчити чогось кращого, і треба було ще дальших лекцій в рр. 1848 і 1863–64[4], аби бодай більшу частину нації вилічити від сеї романтичної ілюзії.

Новий період у польських реставраційних змаганнях, що я назвав реалістичним, починається двома появами, майже рівночасними, що виринають рівночасно з останнім проблиском польського революційного романтизму: повстанням, з одного боку, так званої позитивістичної школи в Варшаві[5] і, з другого боку, доктрини, а потім і партії станьчиків у Галичині. Хоч і які різні були сі появи щодо їх форми і їх тенденцій, по суті, вони таки були одно й те саме – реакція проти революційного романтизму, вітхнена переконанням, що дотеперішня дорога не веде ні до чого, що конче треба поглибити працю. Різниця була тільки та, що в Варшаві

дійшли до сеї свідомості міщани і дрібна шляхта, в Кракові галицькі шляхтичі й магнати. Через те поданий в обох місцях поклик «органічної праці» викликав у Варшаві й Конгресівці[6] живу літературну і наукову продукцію, що все тісніше пристає до новіших змагань в Європі, виховує такі таланти, як Елізу Ожешкову, Сенкевича, Свентоховського, таких критиків, як Хмельовський, істориків, як Корзон, Павінський і Яблоновський та й довгий ряд солідних учених у найрізніших фахах. Отся літературна і наукова праця мала гарний вплив і на громадське, й економічне життя, і хоча польська нація під російським правлінням мусить держатися здалеку від політики, то все ж таки тепер Варшава є осередком польської просвіти і польського духового життя.

Зовсім інакше показала себе польська «органічна праця» в Галичині. Через більшу політичну волю і нижчий ступінь просвіти й економічного розвитку тут у середніх верствах польської інтелігенції старий революційний романтизм буяв далеко довше, ніж у Конгресівці, пускав чудні баньки з мила ще під час російсько-турецької війни в формі тайних організацій для вербування польських полків, що мали йти на поміч Турції, та ще й тепер має свій орган у слабосильній «Gazecie Narodowej». А що отсі романтики найрадше витали в сумрачній будущині або губилися в фантастичних політичних комбінаціях і решту свого вільного часу вживали на оборону своїх ідеалів, тобто фанатичне безчещення своїх противників, то поле конкретних політичних появ і потреб оставалося зовсім незанятне, і, таким чином, політичні реалісти, що були прозвані станьчиками*, легко змогли не тільки перетворити по-своїому планові всі автономні інституції в краю, але й обсадити найвпливовіші місця своїми прихильниками і, таким чином, фактично захопити панування в краю у свої руки. Їх політичний і соціальний ідеал вийшов із, певно, дуже однобічної свідомості хиб історичної Польщі. Стара Польща,– казали вони,– упала через недостачу, з одного боку, сильного правительства, а з другого, суцільності й дисципліни серед пануючої класи, шляхти, через liberum veto і liberum conspiro**. Значить, коли Польща має бути

* Станьчик був надворним блазнем одного з польських королів і, наскільки ми знаємо, не займався станьчиківською політикою. Та його ім'я було надужите для заголовка книжки «Teka stańczyka», що була одною з перших маніфестацій нового напряму, немов його програмою, та й приклеїла на весь напрям ім'я того надворного блазня – не без символічної ворожби.

** Свободу заперечення і свободу конспірації (*лат.*).– *Ред.*

коли-небудь збуджена до нового політичного життя, то се може статися тільки в такім разі, коли сі органічні хиби польської натури будуть усунуті. Поляк повинен навчитися строго управляти і піддаватись строгому правительству. Звісно, управляти повинні тільки ті поляки, що призначені на те вродженням, маєтком і традиціями. Таким чином, соціально-політична програма станьчиків виходить на таке: шляхтичі – се родимі провідники й управителі народу; всі вигідні, впливові посади в краю повинні бути обсаджені шляхтичами; шляхтичі повинні старатися мати якнайбільший вплив на всю Австрію, бо тільки тоді, коли польська шляхта стане багатою, шанованою і впливовою, можливе відродження вітчини або властиво тоді вітчина ео ipso* буде відбудована.

Оба сі методи «органічної праці» з часом перемішалися. Варшавський метод, перенесений у Галичину, дав товчок до повстання соціалістичного руху і пізніше до повстання польської людової партії, а краківський метод, винесений за границі Галичини, став матір'ю «троїстої лояльності», появні форми котрої були недавно в «Zeit» майстерно описані одним поляком**.

Та в усіх польських програмах і ідеалах є точка, з котрої найкраще можна випробувати їх політичну і культурну вартість, а то є питання про їх відносини до русинів. Аби як слід оцінити ті відносини, треба не забувати, що всеї польської нації є несповна 15, а руської поверх 25 мільйонів душ, котрі заселяють більше або менше збитими масами величезний простір країн від Сану аж по західний Кавказ. Щодо соціального стану обох націй, то руська (українська) нація, щоправда, не має шляхти, та має в російській Україні чимало більших ґрунтових властителів, купців, великих промисловців і високих урядників, у котрих попри їх російський патріотизм чимраз більше ширіться і кріпне національна українська свідомість. Польську націю соціально можна порівняти зо скісно пливучою в воді кригою леду: один, західний бік криги є під водою, другий, східний, поверх води. На заході, у Шлезії й Великопольщі, вищі верстви є німецькі і по найбільшій частині тільки мужики й робітники польські, тимчасом як на сході, у Східній Галичині, Волині, Поділлі та Україні по правім боці Дніпра нижчі верстви є руські і тільки більше чи менше дрібно посіяна вища верства є польська. Само собою розуміється, що національна і державна

---

*Тим самим (*лат.*).– *Ред.*

**Das dreieinige Polen und die dreifache Loyalität [Триєдина Польща і троїста лояльність (*нім.*).– *Ред.*], н-р. 127, «Zeit».

свідомість у вищих верствах сильніша і виразніша, ніж у нижчих, і, таким чином, стало можливим, що польська інтелігенція й досі не перестала вважати Южну Русь по Дніпро польською провінцією. Тим то ми й бачимо, що в усіх польських реставраційних планах від р. 1830 і досі Южна Русь по Дніпро вважається частиною, належною до цілості Польщі, що має бути відбудована. В романтичний період, коли майже безнастанно говорено про знасилувану народну душу, про народні серця, жадні визволу, та про народну волю, не питали в русинів про ніяку народну волю, про ніякі історичні перекази і хоть збирали й слухали українські народні пісні про криваві козацькі війни й різню, що справили гайдамаки 1789 в Умані[7] серед польської шляхти, то все ж таки, бачиться, не догадувались, що в сих піснях українська народна душа говорить досить виразно і недвозначно. А проте польські патріоти не перестали проповідувати руським мужикам ненависть до німців і українським мужикам ненависть до росіян як їх властивих гнобителів, поки руські мужики в Горожані коло Львова в р. 1846 польських патріотів, що йшли до повстання проти німців, почасти люто не вирізали, почасти зв'язаних не віддали в руки німецьких властей і поки українські мужики коло Києва в р. 1863 не повторили того самого з польськими повстанцями в далеко більшій мірі. Та сі криваві лекції все ж таки не змогли полякам вибити з голови думку, що Україна таки мусить бути перемінена на польську провінцію. Причину сього й не важко порозуміти.

Коли остаточна ціль усіх змагань польських патріотів – відбудування Польщі, то зовсім натурально повстає питання, як уявляють собі ті патріоти сю будущу Польщу. Звісно, коли чуєш їх промови і читаєш їх програмові писання, то формально плаваєш у самій вільності і рівності, що має панувати в будущій польській державі. «Вільні з вільними й рівні з рівними» – се має стати найвищим законом. Та коли тільки позволиш собі несміливо спитатися, чи вільно буде русинам не пристати до тої надмірної вільності і шукати собі щастя деінде, то як стій підніметься страшенний крик про зраду, про криваві тіні Гонти й Залізняка (два проводирі гайдамацькі в р. 1789), про 500-літню належність до купи і спільні перекази. Жаль тільки, що поляки мають на оці виключно їх користі, русини ж покушали тільки несмачного окрайця й досі не можуть переварити! Одним словом, тут ми маємо перед собою другу редакцію звісного революційного девізу: la liberté ou la mort (воля або смерть!). Причина ж тому та, що існування польської держави

виключно в етнографічних границях польського люду просто немислиме. То була би країна без природних границь, без жодного устя ріки, без значних природних засобів, значить, твір зовсім не спосібний до життя. Слушно сказав недавно один польський патріот: «Хто домагається самостійної Польщі в етнографічних границях, зраджує святу польську національну справу».

Значить, нема самостійної Польщі без провінцій, без Литви й Южної Русі! Тепер же повстає питання, як довести ті провінції й живучі в них народні племена до того, аби вони жертвували себе для самостійної Польщі? Для шляхтичів се питання дуже просте. Адже ж у тих провінціях непольська людність складається майже тільки з мужиків і пролетаріїв! Значить, уже само скріплення польської шляхти в тих країнах є ео ipso здобуття тих країн для будущої Польщі. А як треба робити, аби в непольській країні скріпити панування польської шляхти, на те є Східна Галичина класичним взірцем. Держати люд у давнім польськім підданстві й безправності тепер уже годі. Змодифікована шляхетська рецепта ось яка: поступати обережно, давати народові просвіту про око, самостійність про око, державний лад про око, добробут про око та скрізь дбати про те, аби народ сими про око благодатями не попсував собі жолудка. Так основуються в Східній Галичині руські народні школи з польськими народними вчителями, що часто зовсім не вміють по-руськи; видаються руські учебники, навіяні польським патріотичним духом; так у руських народних школах кладуть на науку польської мови й історії більшу увагу, ніж на руську; руські народні вчителі переносяться в Західну Галичину, коли показують тільки слід руського патріотизму. Так проповідується молодежі в східногалицьких гімназіях систематично про вищу польську культуру, про належність докупи поляків і русинів до одного державного організму, про нижчість руського народу і його неспосібність до культури. Так у шляхетських органах запевняється не раз, що поляки дуже люблять русинів, що самостійність руського народу їм дорога, а проте треба безконечних клопотів та інстанцій тільки для вижебрання однісінького руського надпису на якім-небудь судовім або поштовім будинку; а проте львівські русини вимусили єдину руську народну школу в столиці краю дорогою довгого процесу і декретом найвищого трибуналу; а проте треба було формальної державної акції, якою була так названа романчуківська «нова ера»», щоби спонукати польські політичні і автономічні власті бодай сям-там відповідати на руські подання по-руськи;

а проте руські гімназії у Львові і Перемишлі основано не на законній дорозі ухвалами сойму, але на дорозі розпоряджень міністерства просвіти, значить (у Перемишлі), тільки яко паралельки тамошньої польської гімназії, що з часом мала стати самостійною гімназією. Таким чином, виходить, що, невважаючи на гарячі запевнення в любві для руської національності з боку поляків, руська Східна Галичина таки зовсім має вид польської країни, і навіть польські соціалісти у своїм лондонськім органі звуть її просто la Pologne autrichienne*. Більшу частину державних і крайових законів, особливо найважніших політично, як закони про вибори, товариства і збори, галицькі власті виповняють так, що дух тих законів попросту виходить на карикатуру і часто не вважається навіть на найвиразніший текст; нагадуємо тільки те, що при найновіших виборах до ради державної тайне голосування, що загально вважається найкращою охороною незалежності виборів, у Східній Галичині показалося найкращим способом для проведення правительственних кандидатів, бо прихильні правительству виборчі комісії отворяли виборчі картки перед киненням їх до урни (ніби для того, щоби ніхто не вкинув двох карток!) і читали, або знов при скрутинії забирали вкиненні виборчі картки з іменами опозиційних кандидатів і клали натомість виборчі картки з іменами правительственних кандидатів. Так проектуються й ухвалюються шляхетською соймовою більшістю львівською закони, котрі болюче кривдять селян у користь великих ґрунтових властителів і котрі, властиво, треба вважати кодифікацією шляхетської самоволі і жадоби панування,– вкажемо тільки на такі класичні приміри, як проектований перед кількома роками закон про слуг, як недавно ухвалений закон ловецький, як галицькі дорогові й рибацькі закони і врешті від років ладжений громадський закон. Що галицькі урядники є в душі більше польськими патріотами, ніж австрійцями, можна б їм, може, простити, та легко порозуміти, що вживана ними народна педагогіка, яка, напр., проявилася покаранням тих мужів, що торік участвували в масовій депутації до цісаря в справах виборчих надужить у сентябрі 1895, що заявлені тоді урядниками усні рішинці мужикам, як напр.: «Іди до цісаря, най тобі дарує кару!» і т. д., таки мусять викликати між народом небезпечне заворушення. Не раз бачиться, немовби воно було в чиїмсь інтересі пхнути руський нарід до ворожих державі кроків,

*Австрійська Польща (*фр.*).– *Ред.*

до головної зради для того, аби потім вигідніше при помочі австрійської державної власті кинути його під ноги польській шляхті.

В галицькім соймі говориться часто й високопарно про піднятя народного добробуту, про кредит для мужиків, про домашній промисел і так далі, та рівночасно визискується мужиків через несправедливе отаксування ґрунтового катастру на 680 000 гульд[енів] щороку в користь великої ґрунтової власності. Так, за викуп права пропінації, що було останком підданчих законів, скасованих ще в році 1848, накинено на край, а властиво на мужиків, сплату суми 62 мільйонів гульд[енів]. Так, грішми, що зложені мужиками, основується «крайовий банк» для рятування головно великої ґрунтової власності, а мужика з його кредитовими потребами наганяється в обійми жидів-лихварів і не менше лихварських задаткових і кредитових товариств. Так, викликану нечуваною нуждою масову еміграцію мужиків придавлюється державною силою або справляється на фальшиві дороги. Не треба бути надто глибоким політиком, аби в усім отсім по плану придуманім поступуванні бачити дійсну політичну систему, систему, котра, щоправда, не є політично далекоглядна, не є людська ані навіть австрійська, та зате є щиро й оригінально польсько-шляхетська.

В честь польського імені треба сказати, що не вся польська нація прикладає руки до шляхетської політики; та, на жаль, мусимо сказати й те, що більша частина *польських патріотів і демократів навіть не розуміє її.* З боку тих патріотів і демократів видано інший поклик, що повинен був відбудування історичної Польщі погодити з новішими домаганнями національної автономії. Значить, має бути відбудована не давня, шляхетська Польща, але, з другого боку, будуща Польща не має бути втиснена в вузькі національні границі польського люду; має повстати самостійна Польща в границях добровільної атракції (w granicach dobrowolnego ciążenia). Гарне слово, та, на жаль, воно досі лишилося теорією. Для виповнення сього добровільного притягання в Литві й Україні у новіших поляків таки закороткі руки. Те, що вони й не пробували серйозно в Східній Галичині, де-будь що-будь є найкращий ґрунт для їх змагань, прикласти сю теорію й виступати проти шляхетського методу правління, се дуже непевний знак того, як серйозно вони відносяться до своєї теорії. Ще донедавна здавалося, що власне *польська людова партія*[8] держиться кріпко сеї теорії та що польська мужицька організація з руською в спільній боротьбі проти шляхетського панування розвиватиме се добровільне при-

тягання. На жаль, перша огнева проба, тільки що минула виборна кампанія, доказала нестійність сього погляду.

Мужицька партія, що не хоче бути тільки лапкою на мужиків, мусить бути в першім ряді соціальною. Особливо в Галичині, де вся мужицька верства стільки терпить від шляхетського панування, соціальна боротьба проти шляхти є неминучою доконечністю всякої політичної організації. І польська людова партія зразу групувалася коло сього соціального оклику. Так мало-помалу і в органі, і в агітації сеї партії стала брати верх чисто патріотична, національно-польська течія; соціальні інтереси відступали назад, і проводирі партії признали головно її метою не соціальну й політичну емансипацію мужицької верстви, а її націоналізацію, себто пропаганду національних польських аспірацій і думки про відбудування вітчини. На ґрунті сього патріотичного змагання й зійшлись людовці зо шляхтичами.

Оклик: «Геть із солідарністю кола польського[9] в Відні!», під котрим приготовлялася виборча агітація польської людової партії, був заступлений помалу супротивним окликом: «Солідарність усіх польських послів у Відні в національних справах є доконче потрібна».

Психологічний процес, яким польська людова партія дійшла від одного оклику до другого, для мене незрозумілий; коли сій партії піддано сей другий оклик з боку, то мусив се зробити якийсь дуже хитрий політик. Бо ж ясно, як сонце, що вираз «національні польські справи» шляхтичі розуміють зовсім інакше, чим людовці; шляхтичі розуміють тут зовсім конкретні, дотикальні, то є свої власні інтереси, а людовці зв'язують з тим словом доволі хиткі й абстрактні поняття; значить, у парламентарській боротьбі за конкретні інтереси людовці з таким окликом мусять завше програти.

Та от під час остатньої сеймової сесії сталося щось таке, що перемінило мимохітню зустріч людової партії з шляхтою на більше або менше явний союз. Брати Бадені в спілці з головачами станьчиківської партії придумали геніальний план: відреставрувати коштом крайового фонду старий польський королівський замок у Кракові і подарувати сю пам'ятку старої великопольської пишноти, сю національну святиню історичної Польщі австрійському цісареві для звеличання 50-літнього ювілею його панування. Сим мала бути осягнена двояка ціль: одна – скріплення династії Баденіх у Галичині, що може давати цісареві такі королівські дарунки, друга – припечатання факту, що Галичина є зовсім польська провінція,

і покладання угольного каменя для польського державного права в Галичині. Бо ж зовсім натурально, що відреставрований польський королівський замок згори накладає думку про польського короля і щонайближча задача галицьких верховодів, пройнятих польським патріотизмом, буде – перетопити помалу поняття австрійського цісаря в поняття польського короля. Се був підлеслий вид, як однодушно польська людова партія подала шляхтичам руку на се патріотичне починання. В цілім соймі знайшлися тільки три руські радикальні посли, що запротестували проти сього державного замаху. Посол д-р Окуневський, котрого граф Станіслав Бадені кілька мінут перед сею пам'ятною подією особисто просив умильно, щоби тільки нічого не говорив, невважаючи на те, таки забрав слово і заявив, що руська нація добре розуміє се починання і при всій своїй лояльності супроти цісаря й династії мусить проти того запротестувати з державноправних мотивів. Важко розказати, яке обурення викликав сей протест у соймі й усій польській пресі. Д-ра Окуневського лаяно огидним способом публічно й приватне, та найцікавіше те, що в телеграмах до урядових і пів-урядових віденських газет промовчано про його протест і ухвалу соймову щодо реставрації вавельського замку представлено як одноголосну і прийняту з великим ентузіазмом. Польська людова партія, зі свого боку, причинилася в своїх органах до лайки на д-ра Окуневського, а коли кілька день потім один із радикальних руських послів хотів поставити в соймі внесок, посли польської людової партії відмовили йому підписів до того внеску, «бо ви,– мовили вони,– образили наші патріотичні почуття». І тут польські шляхтичі почали заскакувати до послів польської людової партії, шептатися з ними, стискати їм руки, і з того вийшло те, що посол Бойко заявив на однім засіданні, що й польська людова партія є за солідарністю кола польського у Відні, звісно, тільки в національних справах, за що польську людову партію впевнено, що при виборах до ради державної в Західній Галичині польський центральний комітет не буде її кандидатів поборювати серйозно.

Сим разом шляхтичі додержали слова[10], та, на жаль, польська людова партія перечислилася: новий оклик солідарності кола польського не міг загріти польських хлопів до партії, і таким чином найбільша частина її кандидатів була побита соціальними демократами, прихильниками партії Стояловського[11], що пішли в боротьбі з окликом: «Геть із солідарністю кола польського», ба навіть недвозначними правительственними кандидатами.

Коли в Західній Галичині польська людова партія перецінила свій вплив, то під час виборчої боротьби в Східній Галичині провідникам її вирвалися заяви, по крайній мірі сумнівні з погляду теорії «добровільної атракції». Тут найперше ми читали, що східногалицькі виборчі розрухи мають собі джерелом нижчий культурний ступінь руського народу, хоч у тих виборчих розрухах мали участь як руські, так і польські мужики і хоча в тих розрухах убивано, ранено та арештовано самих тільки мужиків. Потім сказано було, що виборчі розрухи в Східній Галичині діялися тільки через те, що тут польська людова партія не розвинула своєї примиряючої діяльності; якби, мовляв, польська людова партія була заопікувалась і Східною Галичиною, такі нещасні пригоди були би неможливі; та в Східній Галичині агітує головно руська радикальна партія, з котрою польська людова партія не має нічого спільного. Коли завважити, що польській людовій партії запевнено стосункову легальність виборів у Західній Галичині і що через те там і не дійшло до ніяких виборчих вибриків, далі, що радикальні русини теж належали до основателів людової партії, зробили для тої партії не одно і дали для її програми теж деякий ідейний матеріал, то повищі заяви покажуться в їх властивім світлі.

Такими заявами польська людова партія остаточно найбільше пошкодила сама собі, і ми не хотіли би їй сього пам'ятати, коли вона виведе з найновіших виборів до ради державної відповідну науку для себе,– на що є всяка надія[12]. Руська радикальна партія, що сим разом, дякуючи нечуваним насильствам, могла вислати в парламент тільки двох своїх послів, переконалася рішучо, що вибрана нею дорога – освідомляти нарід про його соціальний, політичний і національний стан, організовувати його поперед усього до боротьби проти панування шляхтичів і в тій боротьбі не вдаватися ні в які компроміси з ретроградними елементами, є єдино правдива і хоч помало, а проте певно веде до цілі. Усяка партія, яку здибаємо на сій дорозі, буде нашим союзником.

Що правительство своїми ц[ісарсько]-к[оролівськими] камеральними русинами хотіло би зашахувати радикальний руський народний рух, се не дивниця; легко зрозуміти й те, що воно своїми виборчими штуками провело 6 руських правительственних послів. Коли ж сотворення руського примирення, а значить, і руської правительственної партії дехто подивляв і величав як велике діло графа Казимира Бадені, то се могло статися тільки при повній незнайомості галицьких відносин. Була хвиля, коли й деякі наївні

русини вважали те примирення примиренням із *австрійським правительством,* і через те воно було доволі популярне в краю. Та коли тільки показалося, що граф Казимир Бадені вжив поваги правительства і навіть впливу корони на те, щоби перемінити русинів у покірний знаряд польської шляхетської політики і, значить, здобути їх не для Австрії, а тільки для історичної Польщі, то від сього примирення відвернувся весь руський нарід і навіть шанованих та заслужених мужів, як посла Барвінського, що хоч не раді тому в душі, грають далі невдячну ролю «примирених русинів», народ ненавидить і п'ятнує яко зрадників руської національної справи.

І так ми можемо загальний рахунок отсеї, може, предовгої розправи закінчити словами недавно помершого українського писателя П. Куліша:

Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море ллється,
Поти серце козацькеє
З панським не зійдеться.

Примітки

Вперше надруковано німецькою мовою в журн. «Die Zeit», 1897, № 131, с. 1–4, і № 132, с. 20–21, під назвою «Polen und Ruthenen».

Українською мовою у перекладі М. Павлика стаття була надрукована в журн. «Житє і слово», 1897, т. 6, кн. 3, с. 177–190. Обидві публікації підписані, на прохання І. Франка, його другом, активним діячем руcько-української радикальної партії і української соціал-демократичної партії Романом Яросевичем, оскільки І. Франко, як про це зазначав пізніше М. Павлик, з огляду на своє співробітництво у «Kurjer'i Lwowsk'omy» не міг підписати її своїм прізвищем.

Уривок із статті німецькою мовою був передрукований у кн.: Die Reichswahlen in Ostgalizien in Jahre 1897.– Wien, 1898.– С. 11–16.

Подається за: *Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1986.– Т. 46.– Кн. 2.– С. 317–330.

* * *

[1] Маються на увазі так звані криваві вибори до австрійського парламенту в березні 1897 р., під час яких австрійський намісник Галичини Бадені застосував проти українських народних мас жорстокі репресії.

[2] Йдеться про перемогу польсько-литовської армії над Тевтонським орденом поблизу Грюнвальда і Танненберга в липні 1410 р., яка на кілька століть затримала просування німецьких феодалів на Схід. У битві взяли участь українські та білоруські загони.

[3] Мається на увазі небажання польської шляхетської держави захистити українське населення від татарських грабіжницьких набігів в XVI–XVII ст.

[4] І. Франко згадує про селянське антифеодальне повстання в Західній Галичині в 1846 р., під час якого польські селяни знищували поміщиків, антифеодальні селянські виступи проти поміщиків під час революції 1848 р. в Австрії і пасивність польських селян щодо польського шляхетського повстання 1863 р.

[5] У середині 60-х років після поразки повстання 1863–1864 рр. і проведення селянської реформи 1864 р. в Королівстві Польському, що входило до складу Росії, сформувався культурно-політичний рух, який отримав назву варшавського позитивізму. Спочатку він виражав прогресивні тенденції, проголошував відхід від романтизму як в мистецтві і літературі, так і в суспільних науках і політиці, виступав проти пережитків феодалізму і станових пересудів, за форсований капіталістичний розвиток краю. Із загостренням суперечностей капіталізму і виникненням робітничого руху варшавський позитивізм перестав відігравати позитивну роль.

[6] Конгресівка – поточна назва Королівства Польського, утвореного в 1815 р. рішенням Віденського конгресу, яке відійшло до Росії.

[7] І. Франко тут мав на увазі здобуття в 1768 р. Умані козацько-селянськими загонами під керівництвом М. Залізняка та І. Гонти і знищення шляхетського війська під час гайдамацької боротьби проти польської шляхти. Дата 1789 р. в статті помилкова. Польсько-шляхетська історіографія подавала здобуття Умані гайдамаками як «різню» шляхти.

[8] Польська людова партія – польська селянська партія в Галичині.

[9] Коло польське – Група (клуб) галицьких польських депутатів австро-угорського парламенту у Відні. Нерідко прогресивні польські депутати не входили до кола польського, яке було реакційним, перебувало в руках консервативної шляхти.

[10] До цих слів від імені редакції журналу «Житє і слово» (можливо, самим перекладачем М. Павликом) була дана така підрядкова примітка: «Тут ш[ановний] автор помилився. Коли було дане таке слово польським угодовцям, то шляхтичі зламали його так само, як свої інші слова; в боротьбі з людовцями польськими бракувало тільки розливу крові та громадних арештів; усі інші штуки виборчі вимірено їм повною мірою».– *Ред.*

[11] Партія Стояловського – польська католицька селянська («людовська») партія в Галичині. Засновником її був ксьондз і політичний діяч Станіслав Стояловський (1845–1911).

[12] До цих слів від імені редакції журналу «Житє і слово» (можливо, самим перекладачем М. Павликом) була дана така підрядкова примітка: «Польські людові посли у Відні не приступили до кола польського, поклавши такі принципіальні застереження щодо його статуту, що шляхта, очевидно, й не подумає ціною таких уступок мати їх між собою».– *Ред.*

З НОВИМ РОКОМ (1897)

«З новим роком, з новим щастям!» – отсим бажанням звикли потішати себе наші люди. В останніх роках чимраз частіше приходиться при тім бажанні меланхолійно хитати головою і додавати: «Еге, нове щастя, та зі старими дірами!».

Та що діяти, будемо й ми вірні старому звичаєві і побажаємо нашим землякам з отсим новим роком дечого такого, що могло би сповнитися без чуда божого і без інтервенції заграничних держав, коли б тільки добра воля та добрий розум. Знаю добре, що, говорячи про добру волю і добрий розум наших коханих земляків, я входжу на поле мрій і фантазій, та для мене як поета се поле не заборонене. Мрії, то мрії.

Не всегда ж нам слезы горькие
Лить о бедствиях общественных,–

як писав колись Карамзин[1]. Попробуймо, мов стрілець за прудким зайцем по добрій пороші, побігти на хвилю за крилатою думою і уявити собі, що би то було, якби...

Візьмім головну річ. Усі партії в Галичині, всі політики признають, що з усього, що робиться у нас на політичнім полі, найважнішою, найбагатшою наслідками є праця над політичним і громадським освідомленням народу, є та політична і соціальна агітація, яку ведуть потрохи всі партії (особливо в хвилях потреби, перед виборами) та яку найсистематичніше, найбільше свідомо і з найширшою, правдиво по-європейськи поступовою програмою веде

русько-українська радикальна партія. Та треба признати, що, й вона веде її слабо, прихапцем, спорадично, що робить її не загал партії, а пару одиниць, напружаючи до крайності свої сили, жертвуючи багато зі своєї кишені, наражаючи своє здоров'я і свою свободу. Один із найкращих агітаторів, С. Вітик, від 18 падолиста сидить у слідчій тюрмі; на другого, П. Новаковського, сиплеться процес за процесом і за дрібні неформальності при скликуванню віч його засуджують на грубі грошові кари, котрі швидко мусять зруйнувати його і без того мізерний стан маєтковий. Те саме діється і з Я. Остапчуком і іншими радикальними агітаторами; не тільки власті, але і «сполечна єрархія» поводиться з ними як з ворогами під час війни, і не щадять їх, де тільки можуть їм шкодити. І треба подивлятися енергії, незломному характеру і силі святого запалу у тих людей, що мимо тих жертв і своїх слабих сил не падають духом, але ведуть далі своє діло. Одне хіба може нам пояснити се явище: їх піддержує те приняття, яке знаходять серед народу, під курними сільськими стріхами. «Що мені процеси й засуди! Байдуже! – говорив мені Петро Новаковський.– Але коли бачу, як люди по селах при моїх промовах плачуть, то в мені аж дух росте».

Еге ж! Росте дух і повинен рости у кождого, хто бачить, як сквапливо шукає наш люд іскри просвіти, поради й науки, як ловить кожде щире слово, як горнеться до боротьби за справедливість. Та рівночасно плакати хочеться кривавими слізьми, коли бачиш, як мало страшенно мало ми, русини всіх партій, хочемо й можемо дати тому народові, як усі наші заходи коло його піднесення дилетантські, мізерні, як наші ради нераз дитяче наївні або глупозарозумілі, як мало ми при всіх своїх зусиллях уміємо заслужити на його довір'я, потягти його за собою, як мало вміємо й самі між собою і разом із народом бути заорганізованою, дисциплінованою силою, а не безладним стадом!

Погляньмо лише на польське людове сторонництво в західній Галичині. В протягу останніх 3 літ, при всій тісноті своєї програми, воно відразу обхопило всю західну Галичину, звело першу завзяту битву з противниками при виборах до сейму в р. 1895 і хоч у значній часті повітів упало, то проте зі здвоєнною силою почало працювати далі, і з кінцем 1896 р. побідило майже у всіх повітах при виборах до рад повітових, а в 1897 лагодиться до нової побіди при виборах до Ради державної. Сей знаменитий зріст завдячує сторонництво не тільки агітаційній діяльності д. Стапінського, що раз у раз їздить по повітах, промовляє в протягу року на яких 150 зібраннях,

знає особисто кождого інтелігентнішого селянина в західній часті краю, знає потреби і бажання людності і час, вільний від поїздок, уживає на те, щоб зібрані спостереження та жадання визискати як теми для дальшої агітації, збирає в тій цілі дані і з нових статистичних і інших публікацій і т. д. Се фаховий агітатор, і без такого агітатора немислимий людовий рух польський, особливо в перших початках. Та польські «людовці» змоглися в силу не самою тільки агітацією Стапінського. До сего причинився і «Przyjaciel Ludu», вміло редагований д. Вислоухом[2] і його жінкою, звісною популярною писателькою, і цілий ряд гарячих та талановитих діячів на провінції і то як із-посеред освічених селян (назву тільки двох найвидніших, Якова Бойка і Вуйціка), так із-посеред інтелігенції (др. Міколайський, др. Данец і др.). Люди ті не тільки роблять у партії і для партії, але поносять для неї таки чималі матеріальні жертви; передом тут іде провідник партії, посол др. Лєваковський. От тим-то й не диво, що партія та в короткім часі здобула західну Галичину і вже тепер лагодиться в похід на східну Галичину. І я певний, що вона здобуде і її, коли до того часу русини, а головне радикали (на інші руські партії дуже слаба надія), не розвинуть такої діяльності, щоб польські людовці не мали тут з ким боротися і не потребували вишукувати своїх ворогів у східногалицьких гніздах. А коли русини не зроблять сеї роботи по-своєму, то польські людовці будуть її робити по-своєму і навіть тепер уже роблять потрохи, бо їх видання в досить поважнім числі розходяться по східній Галичині. А в такім разі національні інтереси русинів певно не здобудуть великого блиску, і руські патріоти будуть мати повне право кричати про новий утиск безталанної Руси вже не панами, але хлопами польськими. Та дарма, дурного і в церкві б'ють, а наша преславна нація така вже вдалася, що не тільки чужі пани, але навіть чужі хлопи (польські та німецькі) й чужі пролетарії (жидівські) для неї небезпечні й грізні.

Значить, *конечна річ нам – не одиницями, не партіями, а всім народом, усіма силами подумати над тим, щоб завести і піддержувати в Галичині, на Буковині, на Угорській Руси, де тільки можна, систематичну, не дилетантську, свідому політичну роботу: усвідомлення, підношення і організування мас народних.* Агітація повинна стояти на першім плані. Народ треба розворушити в ім'я його інтересів, його наболілих потреб, у великій часті краю треба тільки піддержати, усвідомити, накермувати те розворушення, яке вже є. Для сеї праці треба спеціальних людей, котрі

би за сю працю мали удержання, могли всюди їздити, всюди бути, де треба. На східну Галичину треба би таких людей бодай трьох, а одного на Буковину. Та за агітацією повинна йти пропаганда, систематичне освічування народу у всяких, а головне в політичних справах, популярна література, брошури, газети, духова страва для читалень, та обік того правильно зорганізована евіденція праці у всіх повітах, правна оборона селянства супроти всяких кривд, зорганізоване і фахове інформування селян і міщан про всякі справи, починаючи від господарських (таких, як еміграція, парцеляції дібр, ціни продуктів, умови зарібків у різних сторонах краю), а кінчаючи на адміністративних, автономічних та політичних. Усе те вимагало би знов двох-трьох людей підготовлених і спеціально відставлених до тої праці.

Люди знайшлися би. Вони є, не раз самі напрошуються на роботу, та що ж! Серед наших партійних роздорів стрічають усюди недовір'я, підозріння, дрібничні сумніви або просто нехіть. А тим часом час іде, справи народні комплікуються, робота робиться чимраз тяжчою, а нагода, раз занедбана, не вертає вже більше. П'ять, шість тисяч річного бюджету в руках одного тямущого чоловіка (борони Боже, не товариства!), котрий би сам добре зрозумів потреби хвилі і, засягнувши поради людей, близьких до практичної праці, з усіх партій мав можність попросту ангажувати людей для такої чи іншої праці публічної, особливо такої, яка би заповнювала люки в дотеперішній роботі наших освітних товариств – п'ять, шість тисяч річного видатку, розумно оберненого на цілі для всіх ясні й корисні, і справа політичного виховання нашого народу за кілька літ посунулась би геть наперед, і ми мали би в Галичині й на Буковині сильну, свідому, зорганізовану хлопську, людову партію, мали би вироблених агітаторів-мужиків, мали би популярну політичну літературу і не потребували би стидатися перед іншими народами ані боятися їх конкуренції.

Се одна моя мрія, що так і мулить, так і проситься під перо. А ось і друга.

З усього того, що тепер робиться в Галичині, крім праці над усвідомленням і політичним згуртуванням мас народних, найвартніші, по-моєму, ті початки систематичної праці наукової, яку зорганізував при Науковім Тов. ім. Шевченка проф. М. Грушевський і яка вже тепер здобуває і товариству, і цілому нашому народові признання – звісно, не дома, не серед широкого загалу русинів, а поза границями нашого краю, там, де люди займаються наукою і цінять

наукову працю. Я чув із уст проф. Ягіча[3] слова гарячого признання для тої, хоч і як поки що скромної праці, і слова здивування, як се товариство ухитряється при таких мізерних фондах продукувати так багато. А з уст одного польського вченого я чув заяву, що те, що тепер робить Товариство ім. Шевченка,– се перший примір такої дружньої праці не тільки в історії галицько-руського, але загалом у історії українсько-руського духового життя. І справді, одиноку паралель можна пришукати хіба в короткій та плідній праці Югозападного відділу Географічного товариства в Києві 1873–76 років. Прикро се сказати, та що ж, коли правда: від декого з освічених галицьких русинів я чув такі думки: «Все те, що робиться в Тов. ім. Шевченка, то для нас люксус, робиться властиво pro foro externo*, не випливає з наших домашніх потреб і в ґрунті речі для нас зовсім байдужне і непожиточне. Бо навіть із того, що інші будуть хвалити наші наукові видання, для нас властиво ніякого реального пожитку не буде». І се говорили ті самі люди, котрі потім страшенно обурювалися, коли я назвав їх аргументи аргументами анальфабетів!

Я не буду доказувати, який невірний, поверховий сей суд. Скажу тільки одне: наша підростаюча молодіж сяк чи так буде мусила розжувати ті наукові видання. Те, що нині для старших поколінь мертвий капітал, для молодших станеться насущною духовою стравою, ляже в основу нової, ширшої, національної і гуманної освіти. Тільки сею дорогою, перевариви ті наукові здобутки, ми можемо вийти з епохи дилетантства і безплідного політиканства і ввійти в епоху дозрілості та практичної політики. А що й повага та пошана у посторонніх не така пуста річ, як се говорять наші мудреці, се не потребує доказу: брак такої пошани і поваги лежав і досі лежить колодою під ногами кождого русина, котрий попробує в якім-будь огляді виткнути ніс поза тісні межі свого рідного сміття.

До мрій на тему оживлення, піддвигнення і розширення тої наукової а попри цеї і літературної роботи мене спонукали дві речі. У найновішій (січневій за 1897 р.) книжці німецького журналу «Byzantinische Zeitschrift»[4] (стор. 313–314) я вичитав ось яку новину: *«Румунська семінарія в Липську.* Історія румунської семінарії показує виразно, що й для науки так само, як для війни, поперед усього треба грошей. Не бажаючи анітрохи вменшувати заслуги д-ра Вайганда (директора тої семінарії), треба поперед усього під-

*Для загальної опінії (*лат.*).

нести, що незвичайно швидкий і сильний розцвіт сего інститута в першім ряді завдячити треба щедрим засобам, які дає на нього кор. уряд румунський. Семінарія ся заснована для піддержування студій над історією, мовою і літературою румунською, а заснована в Липську для того, щоб молоді вчені, котрі там докінчують свої студії, могли вигідно користуватися багатими науковими засобами, які є по бібліотеках німецьких університетів. Від Великодня 1895 до Великодня 1896 р. в румунській семінарії працювало 21 члени. Рік річно видає семінарія том своїх праць». Як вам се подобається? 21 молодий учений підготовляється до наукової роботи коштом уряду невеличкого краю! А що ж робить велика соборна Україна, щоб піддержати бодай той слабенький огник наукової праці, який у нас зажеврів по 60 літах нашого «відродження»? Чи дала хоч одному з наших молодих учених можність віддатися науковій праці без журби за хліб насущний? Засновано одне-однісіньке товариство для плекання літератури й науки, та й те протягом 17 літ припадало снітиєм*, а коли врешті вийшло на свою властиву дорогу, знайшлися людці, що бажали таки накинути на нього ярмо, тобто обов'язок – підпирати всякі «незалежні» (т. є політичні) видавництва. А хіба ж неможливо було би заснувати у Львові всеукраїнську наукову семінарію і посилати туди для студій або бодай для докінчування студій молодих учених і з України? Історики знайшли би тут багатий архівний матеріал, при добрій волі зложилася би й незла бібліотека не тільки українських та польських, але й інших слов'янських книг; для філологів галицько-буковинські та угро-руські діалекти дали би дуже вдячне поле для студій (гляньте лише, з яким інтересом студіює угро-руські наріччя швед Оляф Брох!), а й історики літератури могли би тут не одно скористати, хоча тут знов конечне фундування стипендій на поїздки до Росії, де є неперебрана сила рукописів. Значить, хоча Львів і не є таким центром для наукової праці, якого би треба бажати (навіть не таким корисним, як Київ), та проте тут одиноке місце, де наукова праця може мати щиро-національний характер, де здобутків її не треба проводити в публіку краденим способом або фальшувати для догоди цензурі. А блисне краща зоря для України в Росії, то раз устроєну і введену в рух машину легко передвигнути на інше місце, корисніше для її розвою. Та якби се піднесло духа! Скільки би сплодило щасливих думок і продуктивної праці!

*Снітиє – нарада, сходини (*церковнослов'янізм*).

Або візьмім літературу. Правда, тут справа наша не стоїть так погано, як на полі науки. Маємо громадку белетристів хоч і не першорядних, та все-таки талановитих людей, що силкуються придивлятися життю, входити в глуб явищ, вироблювати мову, вдосконалювати техніку літературну. І публіка потрохи привикає читати своїх белетристів, хоча далеко ще до того, щоб могла ними одними вдовольнятися, і мусить хапати чужих. Та проте який же, загалом беручи, сумний і невеселий стан тої нашої белетристики в її, так сказати, домашнім життю! Ось послухайте, що про се пише д. Маковей, також талановитий белетрист, загнаний у службу до політичної газети несимпатичного йому напрямку. З кінцем минувшого року він видав і розіслав до всіх наших письменників друкований лист, із котрого виймаю тут кілька уступів.

«Всі ті русини, котрих незавидна доля заставила бути письменниками і людьми науки на нашій Русі, всі робітники, працюючі пером для скріплення культурного розвою і слави руського народу, з довголітнього власного досвіду знають, що за свою роботу не находять навіть моральної нагороди, а не то матеріальної. Коли ж наперекір словам Шевченка, котрому здавалося, що можна писати "не для людей і не для слави", фактом є, що пишеться і працюється лише для людей і для слави (нехай ніхто з нас, що за свою письменницьку роботу не збирає капіталів, не удає скромного і не каже, що так не єсть),– то всі наші письменники, люди науки і адепти до тих занять,– мусять глибоко застановитися над теперішніми відносинами, серед котрих їх робота маловажиться, а загалом інтелігенції й зовсім ігнорується як щось зайве, як непотрібна розривка. Треба доконче застановитися над тим, бо в чім же мають наші письменники находити вдоволення і одушевлення до дальшої роботи, коли всі обставини складаються так, що їх роботою загал не інтересується і не подає надії, що колись буде інакше думати.

Розваживши наші обставини, ми бачимо, що весь інтерес публіки і вся енергія її звертається з елементарною силою лише в бік політики, що публічне життя крутиться лише коло кількох послів, що світогляд публіки незвичайно вузький, що в її публічнім вихованню нема рівного інтересу і до інших проявів культурного життя. Остатні події на зборах Товариства ім. Шевченка подали нам і новий і дуже значний доказ на се, так що пора нам прозріти. Для партійних потреб політичних жертвується долю інституції наукової, не подаючи їй натомісь ніякого забезпечення на будуче. Видавни-

цтва наукові уважаються чимось зовсім маловажним у порівнянні з хвилевими потребами однієї партії, а властиво кліки політиків.

Відколи у австрійських русинів почалося сяк-так свідоме життя, відтоді ніколи не було у нас рівноваги в вихованню публічнім; усі громадянські діячі звертали свою увагу передовсім на політику. Певна річ, політика має на цілі витворення корисних обставин, серед яких міг би нарід розвиватися; але й се певна річ, що поданя суспільності самих корисних обставин не рішає ще справи розвою народу, котрий сам мусить працювати. Поляки під Росією живуть уже від сотні літ у некорисних обставинах, та проте духове життя в народі польськім ведуть вони, а не австрійські поляки.

Числячи наше свідоме життя від появи "Русалки Дністрової", ми, русини в Австрії, *за цілих шістдесят літ* яких видали письменників і учених? Скільки з них жиє досі в пам'яті *загалу?* Котрі праці пережили їх? Кромі кількох, усі інші вже й тепер забуті, загалові зовсім незнані! Працювали в обставинах таких, що не могли сотворити нічого великого, хоч багато з них було, безперечно, талановитих і охочих до праці.

В остатніх часах стрічаємо по часописах і книжках кількадцять нових імен письменників і учених з-поміж молодших австрійських русинів. Се в більшій часті люди ідеї й праці, з намірами якнайліпшими. Як приймає загал, а хоч би сама наша інтелігенція, їх старання й їх працю? З яким інтересом відносяться до них? Чи з таким, щоб вони в тім находили охоту до дальшої праці?.. Приймається їх працю байдужно або з маловаженням!

Так, на полі письменства і науки ми, австрійські русини, за *шістдесят літ* свідомого життя того доробилися, що ціла нива культурного життя лежить облогом, що багато талановитих сил марнується, нидіє серед апатії інтелігенції!

Що ж се за знак? Невже годиться всім тим, що хотіли би жити для письменства і науки, дивитися спокійно, як публіка ігнорує їх, а запрятує всі свої думки вчинками кількох політиків? Невже можна їм працювати без надії на який-будь успіх? Для кого працюють і по що?

Не йде о те, щоб маловажити задачі політики: іде о таке виховання загалу, щоб він чув інтерес і до всяких інших об'явів культурного життя, а не лише до самої політики. Тимчасом на таке тепер не заноситься. Скличете одне незначне агітаційне віче, заслужите собі зараз на увагу часописів і публіки; напишете повість або наукову розправу, загал прийме вашу роботу мовчанням, хоч би

ви на неї посвятили цілі літа праці. А часописи, рахуючи на уподобання публіки, або згадають кількома словами, як зветься ваша праця, або промовчать.

Чи ж нема на се ради? Чи взагалі не треба шукати на се ради, а полишити публіку на волю судьби та на виховання політичним агітаторам, що для культу кількох політиків із сеї чи тої партії жертвують найсвятіші інтереси народу? Чи ті, що працюють, вічно як непотріби мусять уступати на десятий план перед політичними горлачами, що в житті ніякої розумної статті не написали, а не то більшої праці? Чи в нас і на будуче ефемерні успіхи політичної агітації має ставитися вище понад праці, що творять гордість і славу народу, що жиють довгі а довгі літа?

Звісна річ, треба на таке лихо шукати ради. Якої?

Як політики опанували наші періодичні і щоденні видавництва і стараються о се, аби в них вічно говорилося про їх поступки, так усі ті, що працюють на полі письменства і науки і пишуть не для власної забави і не на вітер, лише уважають свою працю культурною і доконче потрібною, мусять опанувати передовсім наші щоденні видавництва, щоб в них ширити виховання таке, яке потрібне для зрозуміння і належного оцінення їх праці. Інакше шкода буде їх труду й заходу, коли леда агітатор стане народним героєм, а вони будуть жити разом зі своїми працями в забутті, в переконанні (котре скорше чи пізніше набудуть), що змарнували свій вік на даремну працю.

Коли хочемо власного розвою, то мусимо утворити корпорацію, не на статутах основану, а на розумінні власного інтересу. Ніхто не подбає за нас, коли ми самі себе і свою роботу будемо маловажити. Говорім і пишім про свої роботи так, як говоримо і пишемо про роботу наших політиків. Заінтересуймо публіку собою! Не даймо нікому маловажити свою працю, але заразом і берім її поважно!

Треба би нам старатися видобувати праці старших і лучших письменників із забуття, видаючи їх окремими виданнями, а молодшим виробляти фірму, подаючи оцінки їх поодиноких праць, загальний огляд їх літературної діяльності, видаючи окремими відбитками їх більші праці і організуючи розпродаж книжок».

Ніде правди діти, уваги д. Маковея про сумний стан нашої літератури, про ефемерну вартість її плодів, про перевагу політичних інтересів над літературно-науковими у публіки – зовсім вірні, хоча подані ним проекти, як запомогти сему лиху, ледве чи доведуть до цілі. Щоб письменники опановували щоденні видавниц-

тва, сего годі жадати. Щоденні видавництва служать щоденним, громадським та політичним інтересам і завсігди будуть і мусять бути в руках фахових журналістів, політиків чи репортерів; письменники, літератори і вчені тут або зовсім не показуються, або гостять дуже рідко. Щоб письменники говорили і писали про свої роботи (очевидно, один про роботи другого), се не то що не доведе до цілі, але навіть не дуже й пожадане. Як же легко тоді з письменницької корпорації зробити кружок для взаємної адорації, а по дорозі до сеї мети розгубити і провідні ідеї й охоту до дійсної, важкої праці, а за те набратися смаку до пустої реклами та самохвальби. «Заінтересуймо публіку собою!» – радить д. Маковей і знов попадає пальцем у небо. Мені зовсім не бажається, аби публіка інтересувалася мною, моєю особою, та цікаво, аби інтересувалася тими ідеями, які я голошу, тими питаннями, які мене займають, тими людьми, відносинами й чуттями, які я малюю в моїх творах. А коли вона буде всім тим інтересуватися, т. є. коли я своїми творами зацікавлю її, підсуну, так сказати, палець під її серце, то вона, певно, буде читати мою книжку і купувати її. Значить, не собою, не письменниками повинні ми зацікавити публіку, а розбуркати в ній ідейне, духове життя, бажання освіти й поступу, бажання естетичних вдоволень – ті основні точки всякої літературної продукції. А се в першій лінії залежить, очевидно, від письменників. Будьмо попереду усього самі людьми в повнім значенні того слова, характерними і щирими, освіченими і гуманними, стіймо на свічнику, тоді світло наше не сховається від очей людських і яснітиме без штучної реклами і самохвальби. Для сего треба попереду усього власної невтомної праці, обсервації й аналізи, та дуже багато доброго могли би вдіяти періодичні з'їзди руських письменників з усіх закутин нашого краю.

Пізнавши себе особисто, порозумівшися і щодо ідейних, і щодо практичних умов нашої праці, ми тим самим покладемо першу основу до розбудження того письменницького ésprit du corps, якого нам не стає, будемо ділитися одні з одними своїми думками, досвідами і планами, оживимо конкуренцію, та, може, з наших розмов назріє й не одна практична думка, що потрафить звести нас ближче докупи і підняти загальний рівень нашого літературного життя. Скликування таких з'їздів має в своїм статусі Товариство ім. Шевченка, і вже раз, власне за почином д. Маковея, носилося з думкою скликати такий з'їзд в р. 1894. Справа тоді розбилася, бо, мабуть, не була ще дозрілою. Чи не далося би тепер зробити з неї

щось практичніше? Мені мариться в першій лінії зав'язання дійсної, на статутах опертої корпорації руських письменників, з фондом для взаємної запомоги і для забезпечення вдів і сиріт по них. Таких практичних справ знайшлося би ще кілька, і для таких справ скликаний з'їзд найшвидше удасться.

Читаєш такі речі, міркуєш про них сюди і туди і все на одно натикаєшся: до всього треба спеціального чоловіка, двох людей, трьох людей. Люди знайшлися би, робота б ішла, та нема грошей. І стидно зробиться, коли подумаєш, що живемо в віці капіталізму, коли по інших краях люди дають мільйони на заведення зносин між Землею й Марсом. Невже ж ми одні не тільки нещасні, але й жебраки між народами? І починаєш марити – з олівцем у руці,– оперувати фантастичними цифрами...

Ось візьмім, що на всю соборну Україну знайшлося 1000 людей, що згоджуються випозичити (не дарувати!) безталанній неньці по 1000 гульденів, і у нас набирається *мільйон* – національний український залізний фонд. Як правдиві українці, ми робимо діло конспіративно, не закладаємо банку так, як познанські поляки, а кладемо наш мільйон по різних банках на процент. Візьмім так, що з нього маємо річно 40 000 г. процентів. Так ось, ми вживаємо сю суму в такий спосіб, що через перших 34 літ тільки 10 000 повертаємо на справи народні в роді таких, про які натякнемо вище, а 30 000 іде на сплату вкладчиків – ми звертаємо їм їх капітали, починаючи від менших вкладчиків (бо, може, знайдуться й такі, що дадуть по 2, 3 й 10 тисяч). За 34 літ мільйон буде сплачений цілком (звісно, без процентів), і капітал увесь лишається чистий, се значить, що відтоді вже не 10, а 40 тисяч може йти на національні потреби. До завідування сим фондом вибирають зразу вкладчики комітет нехай із трьох мужів довір'я, а там – ну, та годі марити! Краще, може, подумати про нав'язання зносин між Землею й Марсом!

Примітки

Уперше надруковано: «Житє і Слово», 1897, № 1.

Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 394–404.

Стаття представляє деякі програмні погляди І. Франка наприкінці етапу світоглядної еволюції. Важлива своїми роздумами про насущні потреби національно-культурної праці. Не увійшла до 50-томового зібрання творів І. Франка через свій націозахисний зміст і позитивну оцінку діяльності М. Грушевського.

* * *

[1] Карамзін Ніколай (1766–1826) – російський історик і письменник. Розвинув стиль сентименталізму в російській літературі («Бідна Ліза», «Листи російського мандрівника»). Автор знаменитої «Історії держави Російської» (т. 1–12), яка попри фактологічні і концептуальні неточності вельми вплинула на російську історіографію, культуру і національну самосвідомість своїм яскравим емоційним змістом. Редагував прогресивні журнали «Московский журнал» (1791–1792) і «Вестник Европы» (1802–1803).

[2] Вислоух Болєслав (1855–1937) – польський публіцист і громадський діяч, редактор ряду демократичних часописів, у т. ч. «Кур'єра львовського», де близько 10 років співпрацював І. Франко.

[3] Ягич Ватрослав (1838–1923) – знаний хорватський лінгвіст, палеограф, історик, літературознавець і славіст. Вів велику просвітню і науково-організаційну роботу, що набула всеслов'янського і європейського значення. Професор кількох університетів і член різних національних академій. Засновник першого міжнародного журналу «Архів слов'янської філології» (1875–1920), ініціатор і редактор «Енциклопедії слов'янської філології». Автор сотень фундаментальних досліджень з різних галузей слов'янознавства, видав і прокоментував десятки писемних пам'яток різних слов'янських народів. Головні праці: «Історія хорватської і сербської літератур» (1871), «Історія слов'янської філології» (1910), «Питання про руни у слов'ян» (1911), «Глаголичне письмо» (1911), «Історія виникнення церковнослов'янської мови» (1913) та ін. Справив визначний вплив на хорватську культуру і національне відродження. Зокрема, багато досліджував українську давню писемність і культуру, був науковим керівником І. Франка, листувався з ним.

[4] «Byzantinische Zeitschrift» – «Візантійський журнал» – одне з найавторитетніших видань у галузі візантології.

СОЦІАЛІЗМ І СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЗМ

Соціалізм – велике культурне придбання новіших часів. Хоча його провідні думки, можна сказати, такі ж давні, як людське думання над суспільним устроєм взагалі, то тільки в найновіших часах засоби інтелігенції людської і розмір опанування сил природи змоглися до того ступня, що люди могли поважно подумати про те, щоб самим узятися свідомо за впорядкування свого суспільного стану і щоб той суспільний стан відповідав найвищим ідеалам справедливості і братерства. Кричуча нерівність між людьми, визискування і неволення одних другими – все те чимраз більше обурює і ворушить уже не рідкі одиниці (пригадаємо, як несміло і які рідкі одиниці колись виступали проти палення чарівниць та проти тортур в судовім поступуванню!), але цілі маси інтелігенції; явних і цинічних оборонців нерівності та визискування робиться чимраз менше. Все те вказує на неперечний факт, що ідеальний напрям розростається чимраз ширше в масах, підноситься чимраз вище в найкращих одиницях, що є, як і завсігди були, дорогосказами на шляху поступу. Пристрастне, безоглядне шукання правди зробилося окликом науки замість строєння заокруглених та пустих систем; шукання правди, безпосередності виразу зробилося окликом новочасної штуки. Стара Протагорова[1] думка: ἄδυεωπος μετρον πάντων (чоловік є мірою всього), висміяна ідеалістами, зробилася підвалиною новочасної цивілізації. Чоловік перестав шукати знання поза обсягом своїх змислів, заострених критикою та всякими коректівами, опертими на много-

віковім досвіді, перестав шукати собі мети поза границями свого земного життя, зробився скромніший у всіх претензіях, та за то в тих нібито затіснених границях свого буття знайшов безмірно широке поле для взаємної любові, праці для добра загалу, дбання про поступ і досконалення нових поколінь, із от цього новочасного змагання виплив і соціалізм, т. є. думка про таку зміну суспільних порядків, яка б, зносячи всякі привілеї, всяке неволення і всякий визиск позволяла одиницям і цілим народам якнайкраще розвиватися. Ця думка знайшла собі в початку нашого віку блискучих представників у особах Роберта Оуена, Сен-Сімона, Фур'є і багато інших діячів та писателів. Вона породила великі і дуже важні в своїх наслідках спілкові рухи в Англії, Франції, Америці і інших краях (згадаємо тільки англійські Trades-Uniones[2], французьку революцію 1848 і комуну 1871 року, робітницькі страйки і т. п.), виплодила обширну наукову і популярну літературу, що становить, може, один із найхарактерніших проявів духового життя XIX віку.

Розвій соціалістичних думок і змагань в різних освічених краях був не однаковий. У Англії зроблено найбільше практичних реформ для освіти і економічного піддвигненя робочого люду[3]; у Франції боротьба соціалістів оберталася головно проти державної централізації і бюрократичної всевладності. Для інших, східноєвропейських країв, в тім числі і для нас, оті рухи були заслонені тим рухом, що піднявся в Німеччині на основі теоретичних праць Маркса і Енгельса, агітаційної діяльності Лассаля, Лібкнехта, Бебеля і др. і називає себе соціально-демократичним. Сама та назва неясна, бо соціально-демократичний рух ще не конче мусить бути соціалістичним, а може бути змаганням до зміни суспільного ладу в якімсь неозначенім ближчим демократичнім напрямі. Правда, рух цей уважає себе соціалістичним і в останніх часах навіть присвоює собі характер одинокого par exellence соціалістичного руху; та в теоретичних основах і в самій тактиці цього руху є дещо таке, що з різних боків викликає поважну критику і то не тільки з боку людей із ворожих експлуататорських таборів, але також з боку щирих соціалістів.

В статтях, зведених під титулом «Фабіанці і фабіанізм», ми мали нагоду показати деякі заміти англійських соціалістів проти соціал-демократичних доктрин. Тепер хочемо познайомити наших читачів з далеко острішими закидами, які підносяться з боку французьких соціалістів-федералістів, прозваних в останніх роках анархістами, хоча ця назва остільки невідповідна, що викликає асоціацію ідей, не конче тісно зв'язаних одні з одними. Бо, напр.,

який є конечний зв'язок між поняттям соціаліста-федераліста, такого Елізе Реклю або Драгоманова, з анархістів-бомбокидателів, такого Ваяна, Равашоля або Казеріо?

В усякім разі, нашим читачам буде цікаво познайомитися з замітами, які з того боку підносяться проти соціал-демократії. Рух соціалістично-федералістичний не від нині бореться з соціал-демократичним; противно, він давніший від соціал-демократичного і становить продовження старого французького соціалізму Сен-Сімона і Фур'є з додатком ідей Прудона та Бакуніна. Оба ті рухи зразу йшли рука в руку і знайшли собі спільний вираз в «Міжнародній робітницькій асоціації», та в р. 1872 на конгресі в Гей виключено федералістів із Асоціації, по чім і сама Асоціація швидко впала. В меншім розмірі те саме повторилося й на торішнім конгресі у Лондоні, де виключено з конгресу всіх тих соціалістів, «що не признають парламентарної боротьби», на ділі ж знов-таки федералістів голландських, французьких та російських.

Ми не хочемо вдаватися в історію і подробиці тієї боротьби, в значній частині особистої; вона становить сумну картку в історії сучасного соціалістичного руху. Нам цікаво тільки пізнати ті критичні уваги, які підносять соціалісти-федералісти проти наукових основ соціал-демократії. Ті уваги зібрано добре в брошурі В. Черкезова (W. Tcherkesoff. Pages d'histoire socialiste. I. Doctrines et actes de la social-démocratie. Paris, 1896)*. Брошура написана острим полемічним тоном; не знаємо, чи її автор тотожний з тим Черкезовим, що в р. 1881 написав забутий тепер пасквіль на пок. Драгоманова. Та про те все наукові докази і цифри, зведені в оцій брошурі, видаються нам гідними пильної уваги всякого соціаліста, навіть лишаючи на боці все те, що автор приводить про тактику соціал-демократів і їх проводирів, і до чого, може, з часом будемо мати нагоду повернути.

Звісна річ,– пише Черкезов,– що від 1839 до 1848 р. йшов у Франції широкий рух революційний з тенденцією виразно соціалістичною. Публікації, писані в тім дусі, розходилися по всім краю. Прудон, П'єр Леру[4], В. Консідеран[5], Жорж Санд, Огюст Конт, Ламенне[6], Барбе[7], Бланкі[8] і Луї Блан голосили соціалістичні погляди, іноді відмінні одні від одних, та щиро вітані робітницькою верствою. Особливо популярний був Луї Блан. За його проект Організації праці народ тріумфально носив його на руках як члена про-

* «Сторінки соціалістичної історії. Вчення і дії соціал-демократії» (*фр.*).

візоричного правительства, вибраного д. 24 февр. 1848 р. В своїм журналі «Revue du Progrés», основанім 1839 р., Луї Блан розпочав публікацію своєї системи державного соціалізму, вчення зовсім нового в тім часі. Він голосив, що тільки демократична держава може розв'язати соціальне питання, що народ поперед усього повинен здобути власть політичну, взяти в свої власні руки законодавчу силу, *але політична боротьба мусить стояти на другім місці супроти економічної і соціальної емансипації народу. Це останнє – то мета; те перше, то тільки шлях, що веде до мети.* Раз здобувши власть державну, треба знести всякі привілеї, всяку капіталістичну організацію соціальну, а замість них здвигнути організацію національних робіт та безплатний кредит для автономних організацій. Коли робітні підуть в рух і «кредит для бідних» станеться ділом практики, держава не буде мати права вмішуватися в самостійне життя асоціацій, котрі повинні організуватися на комуністичній основі під покликом: *«Від усякого вимагається в міру його способности, всякому дається в міру його потреб»* (De chacum selon ses capacités, á chacun selon ses besoins). Отсе в кількох словах Луї Бланове вчення.

Кілька місяців перед революцією 24 фев. 1848 німецька комуністична Ліга опублікувала знаменитий «Комуністичний маніфест», зредагований Марксом і Енгельсом. Для осягнення задуманої мети захвалювано там народові ось які практичні способи:

1. Вивлащення землі і забрання ренти на користь держави.
2. Ґрубий прогресивний податок доходовий.
3. Скасування права спадкоємства.
4. Конфіскація маєтків усіх еміґрантів і бунтівників.
5. Скуплення всього кредиту в руках правительства через заснування одного державного банку і через заведення *виключного монополю.*
6. Скуплення средств комунікаційних в руках держави.
7. Збільшення числа державних фабрик і приладів до праці; *управа* і поліпшення ґрунту *після одного загального плану.*
8. Праця обов'язкова для всіх; організація армії праці, особливо для рільництва.

Отсею програмою Маркс і Енгельс розпочали свою пропаганду соціалістичну і революційну. Нехай судять безсторонні люди, у кого скорше поставлено гуманітарні та суспільні ідеї: чи у Луї Блана з його покликом: від кожного жадати в міру його способности, а кожному давати в міру його потреби, чи у Маркса і Енгельса з їх

«виключною монополією», з «управою землі після одного загального плану» і з «організацією армії праці, особливо для рільництва».

Соціал-демократи дуже багато говорять про свій «науковий соціалізм», немовби був надто ще якийсь соціалізм неуків – таких неуків, як Сен-Сімон, Оуен, Прудон і Чернишевський. На лихо, слово «науковий» дає привід до непорозуміння; власне оборонці кривдячої капіталістичної організації раз у раз мають на устах слово «наука»; з другого боку, в Німеччині цілий ряд невинних реформаторів, патентованих майстрів до наводження дрімоти на суспільність, дав себе знати під назвою соціалістів з кафедри, Katheder-Socialisten. Треба було конечно відрізнити себе від тих офіціальних учених, і ось серед соціал-демократів почала творитися легенда про якусь науку для них, виключно для них, і оперту на спеціальних відкриттях, зроблених основниками соціал-демократії. Замість сказати попросту, що величезний розвій духової культури змушує нас довершити радикальну зміну в організації капіталістичній і державній і що вся чисто наука, досліди всіх незалежних людей осуджують індивідуальний спосіб продукції і консумції, вони забажали приписати собі заслугу якоїсь спеціальної науки: науки соціал-демократичної. Погляньмо, наскільки та їх наука має характер дійсної науки.

Коли прислухатися до слів офіціальних «мислителів» і публіцистів соц.-дем. партії, то почуємо ось яке:

«Закони капіталістичної продукції, відкриті Марксом, так само постійні, як закони руху в соняшній системі, відкриті Ньютоном і Кеплером» (життєпис Енгельса, Neue Zeit, IX, ч. 8). «Марксові,– мовить Енгельс,– завдячуємо два великі відкриття, а то: 1) відслонення тайни капіталістичної продукції через вияснення робочої надвишки (Mehrwehrt) і 2) матеріалістичне розуміння історії (Engels, Entwickelung des wissenschaftlichen Socialismus*). В р. 1845 задумали ми (Маркс і Енгельс) взятися до дослідів конечних для виробу матеріалістичного розуміння історії, *відкритого Марксом*» (Engels, L. Feuerbach, Vorrede**). Полемізуючи з Дюрінгом, Енгельс пише: «Коли Дюринг хоче сказати, що всяка економічна система в наших часах... є здобутком класової боротьби, пригніту... в такім разі він повторяє правду, що сталася утертою від часу появи "Комуністичного маніфесту", зредагованого Марксом і Енгельсом».

---

* Енгельс. «Розвиток наукового соціалізму» (*нім.*).

** Л. Фоєрбах. «Вступ» (*нім.*).

Оповідаючи історію еволюції своєї молодості, Енгельс говорить наївно: «Цікава річ, що ми не були одинокі, відкриваючи матеріалістичну діалектику. Робітник Йосиф Діцген зробив те саме відкриття» (Engels, L. Feuerbach). Ще дальше йдуть ученики сих обох майстрів. Вони твердять, буцімто ті майстри були перші, що приложили діалектичний метод до дослідів і студій історичних, економічних і соціологічних і завдяки тому методові віднайшли закон капіталістичної концентрації. Вони, врешті, сотворили партію соціалістичну, найреволюційнішу з усіх, про які знає історія (гл.: життєпис Енгельса в Neue Zeit).

Нехай і так, що Маркс і Енгельс відкрили віковічні закони суспільного життя. Невже ніхто перед ними навіть не підозрівав існування тих законів? Ніхто,– відповідають соціал-демократи.

«Німеччина,– пише Бебель,– обняла роль провідника в величезній боротьбі будущини. Вона навіть призначена для сеї ролі своїм розвоєм і своїм географічним положенням. Се не був простий припадок, що німці відкрили динаміку розвою сучасної суспільності і поклали наукові основи для соціалізму. Поміж німцями перше місце належиться Марксові і Енгельсові; по них іде Ласаль як організатор робітницької верстви» (A. Bebel, Die Frau*, закінчення).

Сі дивоглядні слова, так характерно соціал-демократичні через своє самохвальство, показують нарешті, на чім основували Маркс і Енгельс свою претенсію до всесвітньої диктатури: Німеччина,– то голова всієї людськості, оба вони – найвищі світила свойого краю, значить, найвищі понад усю нетямучу людськість[9].

Тільки чи правда ж сему, що ніхто на світі не знав ані про діалектичний метод, ані про тайну надвишки вартості? Чи Віко[10], Вольней і енциклопедисти Огюстен Тєррі[11], Бокль[12], О. Бланкі, Кетле[13] і много других так-таки нічогісінько не знали про вплив економічних чинників на історію людськості? Чи Т. Роджерс не написав своєї великої праці: «Шістьсот літ праці і плати», а провідні ідеї сеї праці чи ж не звів докупи в книзі «Економічний виклад історії?» Та перейдімо за порядком ті великі відкриття, які, по словам соціал-демократів, людськість завдячує Марксові і Енгельсові. Є їх загалом чотири, а власне:

1. Приложення діалектичного методу до дослідів соціологічних.

* «*Жінка*» (нім.).

2. Відкриття надвишки вартості, про що перед ними не знала наука.
3. Матеріалістичне вияснення історії.
4. Закон концентрації капіталу, т. є. вивлащення великого числа дрібних капіталістів малим числом великих.

1. *Діалектичний метод.* Наука, ота велика наука природознавча зі своїми поглядами про еволюцію, трансформізм і моністичний матеріалізм, повстала і розвилася по індуктивному методу, і всі великі робітники на полі науки відкидали діалектичний метод, а то й виразно осуджували його. Прошу соціал-демократів назвати мені хоч одного вченого в нашім віці, котрий би послугувався діалектичним методом у наукових дослідах, хіба що се був якийсь німецький метафізик. Чи Лямарк[14], Жоффруа Сент-Ілер[15], Лайель[16], Арвін, Геккель[17], Гельмгольц[18], Гекслі[19] і др. випрацювали великий еволюційний світогляд при помочі діалектичного методу? Чи Кетле, Джон Стюарт Міль, Морган, Бокль, Мен, Тайлор, Спенсер, Гюйо і Бен довершили своїх висновків у соціології, логіці, етиці і сучасній філософії інакше, як тільки індуктивним методом? Хто хоч трохи знає історію розвою сучасної науки, мусить знати, що всі великі вчені відкидали діалектичний метод.

«Діалектичний метод генералізації, вживаний філософами-метафізиками,– мовить проф. В. Вундт*,– на якім вони опирали необхідність свого вчення, видається нам штучною і міцною шкаралющею, що калічить усяку ідею». Так само і Ґете не любив діалектичного методу, справедливо зазначуючи (Eckermann, Gespräche mit Goethe**, Theil 111), що цим методом однаково легко доказати і pro і contra всякої речі. Він розумів, що для досліду правди є тільки один метод – індуктивний.

В додатку цей метод розумування зовсім не новий. Сам Енгельс говорить, що Декарт і Спіноза, Руссо і Дідро, а з сучасних йому Гегель і Фур'є послугувались сим методом на *подив добре.* Всі ті філософи, а особливо останній, працювали над дослідами на полі суспільної філософії і соціалізму. Як же воно дійшло до того, що Маркс і Енгельс і німецький робітник Діцген мусили наново відкривати сей метод?

---

* Wundt W. Über das Verhältniss der Philosophie unseres Jahrhunderts zum Leben, akademische Festrede. Leipzig, 1889.– *Прим. автора.*

** Еккерман. «Розмови з Ґете».

2. *Надвишка вартості.* Озброєні отим методом, відкиненим наукою, ті ученики реакційної і метафізичної школи Гегеля* відкрили надвишку вартості. Що се таке «надвишка вартості»?

«Маркс виказав нам,– мовить Енгельс,– що основною формою капіталістичної продукції і визиску робітника є присвоєння незаплаченої праці. Се значить, що робітник дістає за свою працю менше, ніж дістає його наємець, продаючи його виріб». Погляньмо, чи се правда, що соціалісти і вся суспільна економія аж до появи Марксового «Капіталу» 1867 р. не знали, що багатство капіталістів пливе з незаплаченої робітницької праці?

Ще в минувшім віці знаходимо дуже докладні дефініції тої частини заробку, яка лишиться понад плату робітника і йде до кишені його наємця. «Фізіократи,– пише Г. Дені (H. Denis, Histoire des systems socialistes)**,– дуже виразно означували ту частину заробку, яку ховав собі наємець, властитель і всякі визискувачі. Вони називали її, за Адамом Смітом, «чистий продукт» (produit net). І А. Сміт, цей великий основник суспільної економії, показує без порівняння краще від Маркса, що всяке багатство є витвором праці, і з погляду морального він ніколи не похваляє того, щоби властивий продуцент був отак позбавлений свого чистого продукта.

З початку нашого віку С. де Сісмонді [20] в своїй знаменитій праці «Nouveaux Principes d'économie politique»*** виказав, що коли відшибнути кошти продукції від ціни продажі продукта, лишається надвишка, що йде до кишені капіталіста. Сісмонді називає сю надвишку праці surplus value, що, переклавши на німецьке, дістанемо Марксів Mehrwerth****. Книга Сісмонді вийшла в світ 1819 р., т. є. о рік швидше, ніж уродився Енгельс. Сісмонді, хоч чоловік вельми поступових і ліберальних поглядів, не був соціаліст, а його дефініція надвишкової вартості являється у нього як здобуток простого наукового досліду.

Та наскільки ж вище було розуміння надвишкової вартості і правдивої причини вбожества народного у соціалістів – сучасних Сісмонді! А особливо у Роберта Оуена і його приятеля Уілліама Томпсона! Соціал-демократи повторяють за Енгельсом, що

---

* В цитованій уже промові Вундт мовить про нього: «Гегель – це правдивий філософ Реставрації. Він пройнятий тим переконанням, що *осібник мусить служити державі,* піддаючися безоглядно одній найвищій волі. В абсолютній формі він величає бюрократичний конституціоналізм».– *Прим. автора.*

** «Історія соціалістичних систем» (*фр.*).

*** «Нові принципи економічної політики» (*фр.*).

**** Додаткова вартість (*нім.*).

Р. Оуен був утопіст, щось ніби вітхнений візіонер. Се зовсім неправда. Вже у самого Томаса Мора, того класичного утопіста і автора «Утопії», нема й крихти фантазії. Один із найзнатніших учених свого часу, близький друг Еразма Роттердамського, муж справді геніальний, Т. Мор перший висказав, що в суспільності, опертій на визиску і на приватній власності, ледве п'ята частина людності робить пожиточну роботу, і що коли би люди зуміли зорганізуватися на основі солідарності, *шість годин праці на день* було б аж надто досить на те, щоб витворити добробут і достаток для всіх. Люди доброї віри здавна зрозуміли, що його книга є «першою пам'яткою сучасного соціалізму».

Ще меншим фантастом, коли се можливе, був основник соціалізму і руху робітницького в нашім віці Роберт Оуен (1771–1858). Він перший зрозумів і виказав, що коли людське знання є здобутком вражінь зверхнього окруження на нерви і коли нема ідей вроджених або згори вітхнених чоловікові, то й характер чоловіка також мусить бути витвором впливів окруження і суспільних условин, серед яких родиться і жиє осібник. «Значить,– твердив він,– чоловік не є одвічальний, але суспільність і зверхні условини. Треба змінити теперішній суспільний порядок, щоб влагодити терпіння людськості». І весь час свого довгого життя він працював над цією зміною економічних условин. В своїм закладі в Ню-Ленарку він устроїв для робітників таке життя, яке ще й у наших днях можна вважати щасливим. Він позаводив перші огородці для дітей, піддержав Белля і Ланкастера в перших починах їх діяльності. Він один із перших зрозумів донесліть Фольтонового парового судна і підпоміг сего винаходця. Він звернув увагу і розбудив співчуття у Рікардо, Бентама[21] і многих других до неволі дітей і жінок у фабриках і викликав у р. 1802 закон про їх охорону, що був першим початком обширного законодавства на користь робітників. В р. 1815, коли в Англії робітники працювали по 14, 16 і 18 годин, він зорганізував «комітет для 10-годинної праці» і, приєднавши для нього людей великого серця, як Остлер, лорд Ешлі і інші, довів до того, що нарешті в р. 1847 ухвалено закон про 10-годинну працю. Такого закону ще й досі не ухвалено в Німеччині, де так цвіте «науковий соціалізм».

Атеїст, комуніст і федераліст Р. Оуен ширив думку, що *сама суспільність* повинна впорядкувати продукцію, консумцію і всестороннє виховання. Він оснував у р. 1836 «Спілку всіх верств і всіх народностей» – попередницю Інтернаціоналу, і на засіданнях тої

спілки уперве почато вживати слово «соціалізм». Рівночасно як спосіб для пропаганди він організував спілки кооперативні і свобідні торговлі замінні з бонами за працю. «Праця,– мовив він робітникам д. 5 дек. 1833,– є джерелом багатства, і вона буде лишатися вся в руках робітників, коли вони порозуміються в тій цілі». Він розвернув надлюдську діяльність, щоб довести до такого порозуміння, особливо в Союзах праці (Trade Unions). В р. 1833 він домагався «8-годинної праці на день і встановлення мінімальної плати». В тім самім році він зорганізував «Загальний зв'язок продуктивних верстов», що за кілька неділь згромадив до себе звиш 500 000 членів, в тім числі сільських робітників і групи робітниць. Це дало йому змогу в р. 1834 утворити федерацію всіх родів заняття під назвою «Grand National Trade Union» (велика народна спілка праці). Який могучий був сей рух, про це свідчить найновіший його історик Сідні Уебб[22]: «Розмір тред-юніоністичного руху в рр. 1830–1834, наскільки знаємо про нього, був більший, ніж навіть у рр. 1871–75»*.

І сего організатора, чоловіка незрівняної скромності та посвячення для справи емансипації видідичених, цей позитивний ум хочуть видати за фантаста – і хто? – люди, що називають себе соціалістами і повторюють кілька формул, кілька відрізнених жадань, малозначучих відривків із його широких соціалістичних концепцій, із його благотворної агітаторської діяльності!

Другий «утопіст», звісний Марксові, «оуеніст» У. Томпсон в своїй книзі «Social science, Inquiry»** (1824) розвиває в спосіб, гідний подиву, поняття надвишкової вартості (по-англійськи – surplus). Потвердивши думку, що «багатство є витвором праці робітника» (стор. 3–4), він запитує: «Чому ж робітник не посідає в цілості і без ніякого ущербу всього продукту своєї праці? – Тому,– відповідає автор,– що в формі "ренти", "зиску" і т. і. йому забрано надвишку вартості». Далі він запитує: «Чи се грабівництво (spolation) робітники прийняли добровільно, чи воно накинене їм силою?» – І відповідає: «Брутальна сила завсігди вживалася на те, щоб видирати бідним здобуток їх праці; ціла історія потверджує нам сю правду; прикладами можна би заповнити тисячі сторін... Коли приняти, що се задержування одної частини продукту праці (надвишки) було докопуване без протесту з боку продуцентів, то в такім разі можна буде усправедливити задержування якої-будь ін-

* S. Webb. History of Trade-Unionism. 1894, стор. 214.

** «Соціальні науки. Дослідження» (*англ.*).

шої частини» (с. 34–35). «Без уживання сили не міг би існувати ніякий монополь» (с. 106). «Доки буде тривати капіталізм, суспільність не вийде з патологічного стану» (с. 449). А в своїй книзі «Праця і зарплата» (1826) Томпсон вичислює різні задумані реформи і мовить, що всі вони – паліативи, включаючи сюди й асекурацію та пенсії для робітників; навіть тред-юніонізм, по його думці, не розв'язує суспільної загадки. Як приятель і ученик Оуена, він проголошує автономний комунізм. «Свобідна праця, безущербне користування здобутками своєї праці і добровільна обміна»,– ось як формулює Томпсон свої погляди на с. 253.

Відкрити в р. 1845 «надвишку вартості», так ясно виложену Томпсоном ще в р. 1824, се не було так трудно, особливо коли Маркс знав Томпсонову книгу, котру цитує в своїм «Капіталі».

На закінчення мушу ще привести думку Прудона, з котрим Маркс і його вельми наукові ученики поводяться як з неуком і софістом. Тим гірше для Маркса, коли сей «неук» виказав в тім самім 1845 р. по своєму досадно «надмірок» (L'excedent), тобто надвишку в продукції. В його книзі «Contradictions économiques»* читаємо:

«В економічній науці, сказали ми за Адамом Смітом, панує погляд, що джерело всякої вартості є праця» (с. 86). «Після розуміння суспільної економії правило, що *всяка праця мусить лишати надмірок,* не є нічим іншим, як тільки усвячення конституційного права, яке ми всі набули через революцію, *а то права обкрадати свойого ближнього»* (с. 91). І він викладає дальше, що вся мудрість, усі нібито закони капіталізму зводяться на три правила: 1. купувати силу і зручність робітника понижче їх вартості, 2. купувати у продуцента його продукт за, можливо, найнижчу ціну і 3. відпродувати той самий продукт тому самому продуцентові за якнайвищу ціну. І народ здавен-давна зрозумів отсю вдачу торгівлі та капіталізму, бо ще в старовину грецькі мудреці обібрали за патрона купецтву Меркурія, бога злодіїв.

3. *Концентрація капіталу.* Кожна історична доба, кожна політична партія мала свої ідеї хибні, іноді шкідливі, що проте вони приймалися всіми як щось таке, що розуміється само собою. Люди вельми розумні і талановиті підпадали впливові таких ідей, а ще більше підрядні уми, що привикли приймати чужі думки, не дуже вдаючися в оцінку їх вартості. А коли надто така фальшива

* «Економічні дискусії» (*фр.*).

ідея являлася в формі науковій і філософічній, то її злощасне панування тяглося через кілька поколінь.

І ми всі, соціалісти без різниці школи або фракції, сліпо вірили донедавна в одну таку формулу, в один ніби закон. Маю тут на думці закон концентрації капіталу, сформульований Марксом і принятий усіми соціалістичними писателями та бесідниками. Зайдіть на публічні збори, візьміть до рук яке-будь соціалістичне видання,– ви, певно, почуєте або прочитаєте там, що по невідлучному закону капіталу цей капітал скупляється в руках чимраз меншого числа капіталістів, що великі капітали повстають коштом малих, що великий капітал росте через вивлащування малих капіталів. Ця формула, вельми розповсюджена, є основою тактики соціалістів-державників. По ній розв'язка соціального питання, яку великі основники сучасного соціалізму вважали цілковитим відродженням осібника і всієї суспільності з погляду економічного і морального, являється справою вельми простою і легкою. Не треба щоденної економічної боротьби між експлуататором і експлуатованим, не треба солідарності між людьми, не треба нічого такого! Досить буде, коли робітники будуть голосувати на послів, що називають себе соціалістами, коли число тих послів побільшиться так, що зробиться більшістю в парламенті, а тоді парламент задекретує колективізм чи там комунізм державний, і всі експлуататори спокійнісенько піддадуться ухвалі парламенту. Вони не посміють рватися навіть до найменшого супротивлення, бо їх число, по закону капіталістичної концентрації, зменшиться безконечно.

Яка гарна і вигідна перспектива! Подумайте! Без зусилля, без посвячення, з нашого боку, фатальний закон приготовляє для нас щасливу будущину. Це так приємно глядіти на труднощі важкої задачі крізь рожеве скло, особливо коли у нас в душі усміхається глибоке переконаня, що сама наука, сама сучасна філософія віщує нам неохибну побіду. І справді, цей нібито закон у Марксовім викладі являється з усіми признаками абсолютної правди, основаної на сучасній науці і філософії.

«Капіталістичне присвоєння, подібне до способу капіталістичної продукції, становить першу негацію приватної власності, що є рівноважником індивідуальної і незалежної праці. Та капіталістична продукція сама виплоджує свою власну негацію *в спосіб так само фатальний, з яким доконуються переміни в природі.* Це

є негація негації*... Вивлащення доконується через діяльність вродженого (immanent) закону капіталістичної продукції, *що йде до концентрації капіталів,* а ця концентрація доконується через вивлащення великого числа капіталістів малим числом. Один капіталіст пожирає много капіталістів. А в міру як зменшується число багатирів капіталістичних, що захоплюють у свої руки і монополізують усі користі цієї доби соціальної еволюції, змагається також нужда» (Marx, Das Kapital, 1).

Еге ж, змагається нужда, та не між буржуазією, не серед дрібних капіталістів, а серед робітників та продуцентів! Від видання «Капіталу» минуло 30 літ; відколи Маркс сформулював цей закон, що «мусить проявляти себе в спосіб такий же фатальний, з яким доконуються переміни в природі», минуло повних 50 літ. Очевидно, що цей закон повинен би був проявити себе бодай яким-небудь економічним явищем. В тім часі продукція і обміна піднеслися в нечуваний спосіб, повстали величезні приватні маєтки, що числяться на мільярди, розвилися колосальні спілки. По Марксовому закону, повинно би зменшитися число дрібних капіталістів, а щонайменше *їх число від 50 літ не повинно би зрости.* Погляньмо ж, що мовить на це статистика Англії. Ограничуюся на цей край, що славиться як край капіталістичної продукції (par excellence), тим більше що й Маркс опер усі свої діалектичні спекуляції на аналізі економічного життя Англії, незважаючи на решту світа.

---

*Є се Гегелівська т. зв. тріада – логічна форма, в якій він виображував собі розвій. В кождім розвою – після Гегеля і Маркса – є три ступені: 1) первісний стан – thesis, 2) негація цього первісного стану – antithesis, 3) негація цієї негації і поворот до первісного стану, тільки на вищий ступінь – synthesis. «Гегель узяв цей свій закон розвою,– мовить найновіший критик соціал-демократичних доктрин др. Г. Пасманік (Die Zeit, 1897, т. XI, ч. 141, стор. 163),– не з докладної обсервації появ дійсної природи, але з досліду законів логіки. Се ж звісний факт, що Гегель увесь свій вік мучився, підганяючи реальні явища під закони своєї діалектики, і сам ніколи не міг задовольнитися здобутками своїх дуже хитроумних зусиль. Та в усякім разі ясно, що Гегелева діалектика і теорія еволюційна, яка тепер є основою природничих наук, це дві речі абсолютно різні. Природничі науки не признають ніякої троїстості, а також не признають, буцімто розвій іде шляхом негацій і контрастів. А се, власне, дві характерні прикмети діалектики; коли їх відкинемо, паде весь будинок. А соціалісти потожамлюють Гегелеву діалектику, приняту в цілості Марксом і Енгельсом, з еволюцією в значенні природописнім. Конечним наслідком цього діалектичного способу задивлювання є фаталізм: усе прийде і мусить прийти в свій час; нічого не можна викликати, заким об'єктивний хід явищ до того не дійде. Особа не має в історії ніякого самостійного значення. Власне цей оптимістичний фаталізм – оптимістичний, бо в будущині бачить щастя всієї людськості – є характерним признаком Марксівського розуміння історії!» – *Прим. автора.*

Поперед усього кілька цифр про загальний зріст багатства. Від початку нашого віку національне багатство Англії зросло ось як:

	мільйонів франків			
	1812 р.	1840 р.	1860 р.	1888 р.
Доми	6375	7000	8750	10 350
Залізниці	–	525	8700	21 625
Флота	375	575	1100	3350
Товари	1250	1550	4750	8600
Меблі, діла штуки і т. ін.	3250	9250	14 500	20 300
Разом	11 250	18 900	37 800	74 525

Ці цифри показують нам дуже ясно правдивий початок повстання великих маєтків. Взявши на увагу загальну суму багатства без вартості домів, ми бачимо, що скромна сума 4875 мільйонів фр. з р. 1812 зросла в р. 1888 до 63 875 мільйонів, т. є. *змоглася втринадцятеро.*

Такий самий прогрес у зрості багатства добачаємо і в інших цивілізованих краях. Для Франції, по таблицям Фурніє де Флея і Іва Гюйо, відповідні цифри являються ось які:

	мільйонів франків			
	1824 р.	1840 р.	1873 р.	1888 р.
Доми	7750	18 000	28 950	42 602
Залізниці	–	250	6750	13 300
Флота	175	175	300	325
Товари	475	575	3000	3875
Меблі, діла штуки і т. ін.	6375	9000	16 875	21 300
Разом	14 775	18 000	55 875	81 402

Щоб пізнати спосіб, як розділені ті багатства серед суспільності, треба придивитися сумам податку від тестаментів, наслідств і спадків. У Англії після урядових рапортів за рр. 1886–1889 було в тім часі:

Групи посідачів	Число родин	Власність одної родини в грошах	Вартість усієї власності
Мільйонерів	700	21 750 000 фр.	16 225 міл. фр.
Великих багачів	9650	4 750 900 -"-	45 837 -"-
Багачів	141 250	662 500 -"-	93 579 -"-
Середніх	730 500	80 000 -"-	58 440 -"-
Незаможних	2 008 000	8000 -"-	16 064 -"-
Бідних	3 916 000		

Які ж навчаючі ті цифри! 882 100 родин посідають звиш 214 мільярдів, 2 мільйони ледве 16 мільярдів, а майже 4 мільйони не мають ніякого постійного маєтку! Погляньмо, наскільки змінилися ті цифри від рр. 1845–1850, т. є. від часу, коли був сформульований Марксів закон.

Роки	Кожний померлий лишав пересічно власності
1837–1840	2325 фр.
1841–1850	2475 -"-
1861–1870	4000 -"-
1871–1880	5250 -"-
1881–1885	6775 -"-

Приймаючи річний приріст маєтку на 135 фр., ми доходимо до того, що в 1896 р. кожний підданий її британського Величества міг би розпоряджати маєтком пересічно 8000 фр. або кожна робітницька родина мала би звиш 40 000 фр. І нехай же нам хтось скаже, що в Англії в наших часах не було б можливо устроїти добробут для всіх! Та вернімо до цифр. Після обрахунків спадкового податку було:

в роках	1840	1877
таких, що мали маєтку від 2500 до 125 000 франків	17 936	36 438
таких, що мали понад 125 000 фр.	1989	4478

Від р. 1877 дохід державний із податків спадкового і доходового змагався ось як:

Роки	Дохід з подат. склад.	Дох. з под. доход.
1876–1877	126 міл. фр.	125 міл. фр.
1880–1881	151 -"-	251 -"-
1884–1885	176 -"-	300 -"-
1888–1889	160 -"-	316 -"-
1890–1891	175 -"-	331 -"-
1892–1893	230 -"-	345 -"-

Не треба забувати, що в Англії маєтки нижчі 100 ф. шт. (2500 фр.) вільні від податку спадкового. В р. 1840 було тільки 5,4 % усього населення, що платило по 500 і більше фр. податку доходового річно; в р. 1880 таких податків уже було 14,5 %. Від р. 1850 число податників, що мали річно більше як 5000 фр. доходу, росло ось у якій прогресії:

Роки	Число податників	На 10 000 населення
1850	65 389	23
1860	85 530	30
1870	130 375	42
1880	210 430	63
1886	250 000	70

Як бачимо, за тих 36 літ число податників, що мали понад 5000 фр. річного доходу, зросло вчетверо, а в порівнянні до приросту всієї людності зросло втроє.

Всі ті цифри показують нам величезне збагачення буржуазії. Та, вертаючи до нашого питання, нам треба поглянути, чи сей зріст не довершився на користь великих, а з руїною – дрібних капіталістів. Для цілковитої певності я буду держатися виказів податку доходового, промислу, фірм купецьких і банків. Порівняймо цифри за 20 літ, щоб вплив Марксового закону міг якнайвиразніше зазначитися. Візьмемо число податників з р. 1868–69 з р. 1889.

Річний дохід		Число податників 1868–69	Число податників 1889	Зріст на 100
від 3750 до 5000 фр.		92 593*	162 714	
до 7500 фр.		57 650	106 761	
до 10 000 фр.		24 854	45 133	
до 12 000 фр.		12 421	18 462	
	Разом	187 548	333 070	77,7
15 000		9528	11 964	
17 500		5485	7423	
20 000		3410	4671	
22 500		3059	3961	
	Разом	21 482	28 019	30,4
25 000		1222	1831	
50 000		8956	11 850	
75 000		2666	3562	
100 000		1320	1692	
	Разом	14 167	18 935	33,6
250 000		1360	1859	
1 250 000		740	969	
звиш 1 250 000		52	79	
	Разом	2152	2907	39,0

*Ця одна цифра не відноситься до 1869, а до 1875–76 років.– *Прим. автора.*

Зріст усієї людності за той час 20 проц.

Розглядаючи ближче отсю таблицю, ми приходимо до висновків, що зовсім не згоджуються з Марксовим ніби законом. Якраз противно. Ані число «вельмож» капіталістичних, ані число дрібних капіталістів не зменшилося. Число цих останніх зростало далеко швидше, ніж число перших, бо коли число великих капіталістів зросло о 30 %, то дрібна буржуазія розрослася о 70 %. Це випливає з урядових англійських «синіх книг» (Blue Books). Та загляньмо для всякої безпеки до праць знаменитих спеціалістів, таких, як Мольгель і Джіффен, що обіймають своїми дослідами трохи довший шмат часу. В своїх класичних книгах ті автори дають цифри, якраз починаючи з тої пори, коли Маркс і Енгельс почали проповідувати свій економічний фаталізм і соціальну емансипацію через всемогучу державу. Після Мольгеля* і Джіффена** зріст числа властителів від р. 1833 до 1882 показує ця таблиця:

Рік	Число спадків	Їх вартість	Пересічна вартість
1833	25 368	1 372 175 000 фр.	54 000 фр.
1882	55 359	3 508 000 000 фр.	62 000 -"-
Приріст	29 991	1 135 825 000 фр.	8000 фр.

«Як бачимо,– мовить Р. Джіффен (стор. 396),– число капіталістів побільшується; та все-таки вони становлять меншість нації; 55 000 власностей, що рік-річно переходять у спадку, репрезентують півтора або два мільйони осібників, що посідають власність, обложену податком» (т. є. вищу понад 2500 фр.). Доходового податку платило:

в р.	від 3750 до 12 500 фр.	до 25 000 фр. і вище
1843	87 946 податників	7923 под.
1889	333 070 -"-	21 842 -"-
Приріст	370 %	228 %

Від р. 1840 після Мольгеля (ор. 24) приріст посідаючих верстов був учетверо швидший, ніж загальний приріст людності. Число магазинів і склепів зросло ось як:

*Mulhall. Dictionnary of statistics, 50 years of national progress. London.– *Прим. автора.*

**Giffen R. Essays on finance.– *Прим. автора.*

Рік	Число	Дохід
1875	295 000	357 500 000 фр.
1886	336 000	472 000 000 -"-
Приріст за 11 літ	71 000	114 500 000 -"-

Здається, що великі англійські магазини, подібні до паризьких Бон Марше і Лувр, не так то дуже пожерли тих чужоїдних купчиків, тих дрібних капіталістів, над котрих долею так часто плачуть оратори-марксисти! Такий самий приріст виявляє число спеціально капіталістичних закладів – банків. «В р. 1886 було в Англії 140 банків спілкових з капіталом 2 мільярди 500 мільйонів фр., що був власністю 90 000 акціонерів. В те не вчислено 47 банків по колоніях» (Mulhall, op. cit., 66).

З якого-будь боку поглянемо на цю справу, все і всюди виходить, що число експлуататорів побільшилося. Відколи соціал-демократи вколисують народ, співаючи йому, що число його ворогів мусить зменшитися, на ділі це число росте так, що *потроїлося* від р. 1850 до наших днів. Де ж подівся закон, той метафізичний німецький закон, що «мале число великих капіталістів вивлащує велике число малих»? Як це сталося, що закон, котрий проявляє себе «в спосіб так само фатальний, з яким доконуються переміни в природі», в реальному житті проявив себе результатами зовсім противними його приписам? Проста річ, *ніякого такого закона нема й не було.* Марксова похибка породжена нещасним впливом гегелівської метафізики та діалектичним методом, таким любим Марксові і Енгельсові. Треба бути більше ніж наївним, щоб іще й тепер повторяти ту нісенітницю, що число посідачів капіталу зменшується через вплив якогось фаталістичного закону, а коли те число дійде до дуже дрібної меншості, то буржуазія лагідненько піддасться ухвалі парламенту про її вивлащення.

4. *Матеріалістичне вияснення історії.* Про цю тему ми вже подали статтю фабіанця Бекса, та по нашій думці Бексова критика занадто загальна і не відноситься безпосередньо до того матеріалізму, який проповідували Маркс і Енгельс. Вони мали на думці не те матеріалістичне вияснення, що вважає кожного чоловіка витвором клімату, раси, соціального окруження і життєвих условин. «Матеріалістична концепція історії,– пише Енгельс,– основується на тім погляді, що продукція і обміна продуктів становлять основу всякої суспільної організації. В кожній людській су-

спільності розділ багатства і творення верств або станів суспільних є випливом способу продукції і обміни в тій суспільності». Д. Черкезов, хоч цитує це речення, ограничує свою полеміку на виказання, що матеріалістичне розуміння історії зазначено вже у Віко, що знамениті праці Нібура, Момзена і інших німецьких істориків оперті на такім розумінню, що Адам Сміт ще 1825 р. проголосив думку, буцімто суспільна економія повинна вияснювати причини історичних подій, що в Франції Огюстен Тєррі, в Англії Бокль і Роджерс основували свої праці на тій самій ідеї. Далеко глибше в суть діла сягає критика д-ра Пасманіка в цитованій уже статті в «Zeit» і для того ми дамо із неї декілька уступів.

«Поперед усього дивно, що ані Маркс, ані Енгельс, ані ніхто з їх учеників не дали нам суспільного представлення історії з цього становища. В цілій соціал-демократичній літературі знаходимо міркування про ці або ті історичні події, та міркування ті без вартості, бо не мають зв'язку між собою. Адже ж це диво: хочуть люди дати нову теорію історії, а не випробували її на реальних фактах. А хоча б навіть ця теорія справдилася на історії одного або кількох віків, то що це значить? Цим і ще зовсім не доказано, що вона правдива на всім протягу людської історії.

Коли якийсь ряд фактів має бути вияснений якимсь принципом, то цей принцип мусить бути "первісний", не підпадаючий дальшому розложенню, т. зн. це мусить бути явище просте і загальне. Щоб вияснити хімічні явища, мусила наука дійти до найпервіснішого явища, до атому. Чим дальше поступає наука, тим простіші елементи притягає до пояснення фактів. Як же ж маєть ся того погляду Марксова теорія? "Ціла історія є випливом форм продукції і обміни". Добре. А ті форми звідки виплили? Звідки вони взялися і що їх викликало? Чи вони властиві всьому звірячому світові, чи тільки людям? А коли тільки людям, то чому? Все те питання, на котрі треба відповісти, і вони показують, що Марксів принцип не є простий, але дуже, дуже зложений. Хіба ж можна перечити, що форма продукції і обміни – вельми зложене явище суспільне? Треба би, значить, поперед усього розібрати їх, звести на їх первісні складники, а тоді вже шукати принципа, від якого залежить уся людська історія. Адже ж не можна незнану кількість X пояснювати другою Y, що сама складається з многих компонентів!

Енгельс дав раз іншу дефініцію *(Engels.* Ursprung der Familie, IV)*. Після матеріалістичного світогляду основним моментом у історії є продукція і репродукція безпосереднього життя. А вона є двояка: з одного боку, продукція средств до життя, а з другого боку, плодження самих людей, продовжування людського роду». Ба, та це ж те саме «дбання про життя», яке голосять соціологи вроді Ліпперта! Тільки хіба ж це принцип історичний, суспільний? «Продукція і репродукція безпосереднього життя» – це закон загально біологічний, важний для цілого органічного світу, не тільки для звірів, а й для рослин. А проте ані рослини, ані звірі не дійшли до витворення цивілізації, тільки люди. Чому ж це так? Значить, «продукція і репродукція безпосереднього життя» сама для себе не є ще «основним моментом історії». Тут мусить ділати якийсь новий елемент; загальний біологічний закон боротьби за існування в історії людськості підлягає якійсь модифікації.

Цікава річ, Маркс, в усякім разі чоловік геніальний, дуже добре розумів різницю між продукцією звірів і продукцією людей. В однім місці «Капіталу» (1, 140–142) він говорить про різницю між працею людей і працею найбільш соціальної між звірями пчоли. І тут він каже: «Найгірший будівничий тим різниться від найліпшої пчоли, що доконує змін у формах природи відповідно до мети, згори наміченої; він знає ту мету і піддає їй свою волю. Одним словом: чоловік робить свідомо, змагаючи до виразно наміченої мети, а пчола робить інстинктово»**. Шкода, що Маркс історико-філософ не був такий глибокий, як економіст! Бо, виходячи від тої різниці при дальшому аналізі, він мусив би дійти до того висновку, що історія людськості не залежить від самої тільки «продукції і репродукції безпосереднього життя», але від спеціального способу людської продукції.

«Так ось коли заберемося до основних принципів, то зараз бачимо, що життя людськості не кермується самим тільки загальним біологічним законом, зглядно, що цей закон серед людськості якось перемінюється. Безпідставність Марксової історичної теорії показується ще ось із чого. Правдива теорія історії мусить виявнити *цілу історію* людськості від першої хвилі появи чоловіка аж до нинішнього дня. Вона не може ограничитися на саму *писану*

* «Походження сім'ї» (*нім.*).

** Слово «інстинктово» нічого не пояснює. Знов треба запитати: що таке інстинкт і звідки він узявся, а тоді вийде, що й пчола, хоч в певній мірі, робить свідомо.– *Прим. автора.*

історію, бо що ще нині не входить у її обсяг, може пізніше через нові відкриття, розкопи, відшифровування незвісних досі письм і т. і. статися її здобутком. Власне діалектично-еволюціоністичне становище, на якому стоять марксисти, змушує нас до розширення поняття історії, бо ж власне еволюційний погляд змушує нас пізнавати приготовляючі фази всякого явища. З того погляду належать до історії всі ті ступені розвою, які пройшов чоловік від хвилі, коли він виступив яко "товариська істота", т. є. відколи зробився істотою не тільки біологічною, але й соціологічною. Розуміючи історію в такім значенні – а інакше її й не можна розуміти,– ми бачимо, що вона починається далеко вчасніше, ніж які-небудь форми продукції і обміни. Адже ж годі говорити про особливі форми продукції там, де чоловік заспокоював голод, зриваючи готові овочі; він не продукував тоді не то що вартостей обмінних, але навіть вартостей ужиткових. Цей період, коли чоловік не дбав навіть про найближчий день, тривав в усякім разі дуже довго, і в ньому знаходяться найважніші приготовляючі моменти для дальшого розвою людства. Коли Енгельс думає, що в тім часі "суспільний лад був опанований зв'язками родовими", то вільно нам запитати, що ж, властиво, довело до витворення тих родових зв'язків, бо половий потяг розвитий так само і у звірів.

Надто Енгельс через те сам признає, що форма продукції і обміни, зглядно економічна структура не все була основою розвою суспільності. Так ось бачимо: коли вважатимемо принципом історії форми продукції і обміни, то треба ще дати їх аналіз і приходиться ограничити їх вплив на одну означену епоху людської історії. А коли матеріалісти вказують на продукцію і репродукцію безпосереднього життя або попросту дбання про життя, то повинні ще вияснити, для чого цей біологічний закон тільки серед людей витворив соціологічний результат».

5. *Всевладство держави.* На закінчення цієї розвідки подамо ще за Черкезовим ті уваги і цифри, які він приводить проти Марксівського величання державної всемогучості і соціал-демократичного державного централізму.

«Коли закон капіталістичної концентрації відвернув багато соціалістів від економічної боротьби і попер маси виключно до виборчої агітації, то це було лихо, та часткове лихо. Напр., у Німеччині, де соціал-демократична партія величається незвичайним поводженням, обставини робітницької праці далеко гірші не тільки від англійських, де маса завсігди веде боротьбу на ґрунті еконо-

мічнім, але навіть від французьких. Та все-таки це лихо часткове, бо більшість робітників інстинктово держиться економічної боротьби при помочі страйків. Та коли в наших днях ми бачимо страшенний розвій всемогучої держави, що все централізує, убезвладнює продуктивні сили і інтелектуальне життя, опутує всю європейську людність і пожирає народи своїми мільйонами функціонерів і своїми постійними арміями, а особливо коли народна маса піддається деспотизмові Бог-зна якого авторитету, то одвічальність за те в значній мірі спадає на німецьку метафізично державну соціал-демократичну школу.

Давніше, коли ще соціал-демократична доктрина не була так сильно розповсюджена, всі незалежні люди зарівно з буржуазії, як і з-посеред народу, силкувалися зменшити вплив держави на суспільне життя, зредукувати число її функціонерів і заострити її фінансову одвічальність. Під впливом революції в Північній Америці і заснування Сполучених держав думки про автономію і федералізм почали здобувати собі симпатію мас. Ліберальні політики, так само як і соціалісти перед 1848 роком, усі були прихильники повної автономії продуктивних груп. Та коли соціальна демократія почала проповідувати, що треба дати державі все пожерти, все сцентралізувати, бо колись замість Гогенцоллернів і Бісмарків на чолі держави стануть Лібкнехти, Енгельси і Бебелі, оперті на робітницькій армії, і зорганізують нам рай на землі, то всяку думку про автономію зведено на сміх, федералізм виключено з "Інтернаціоналу", а Лібкнехт з смішною гордістю заявив, "daß ich Gegner jeder Foederativ-Republik bin"* (Volksstaat. März, 1872).

Ми знаємо вже досить добре їх основні економічні теорії. Погляньмо ж тепер, чи їх любов до держави є ліпше уґрунтована, ніж її економічний фаталізм. В дальших увагах я ограничуся виключно на Францію, де держава є централізована і справді всевладна.

Всі знають, що кожна подія в житті органічнім і суспільнім веде за собою певну затрату сили. Коли затрати на якесь задумане діло більш ніж зиск, то розумні люди покидають це діло. Так само і в суспільному житті: шкідливу інституцію остаточно люди мусять закинути. В часах ваших батьків, коли німецька метафізика зі своїми фантастичними законами ще не заполонила соціалізму, всі повставали проти непожиточних видатків державних, проти при-

*Я є членом кожної федеративної республіки (*нім.*).

гнітаючого зросту податків. І які ж то були ті податки колись, а які тепер? Ось невеличкий розрахунок:

Роки	Видатки державні в мільйонах фр. 1750	1810	1850	1889	Зріст від 1750–1889
Німеччина	175	287	695	3867	22 рази
Франція	355	1000	1275	3045	9 -"-
Росія	40	275	975	2220	55 -"-
Італія	37	113	300	1700	48 -"-

Які ж то недотепні були ті мужі великої революції, що повставали проти видатків державних! "Науковий" соціалізм навчає народи радісно зносити видатки 22, 48 і 55 разів більші, ніж давніше. Та може сказати дехто, що коли видатки державні збільшилися, то гроші йдуть в народ. Чи справді? Спробуємо придивитися сему ближче. Бюджет Франції в р. 1892 виказує видатків 3 780 077 692 фр. Із цієї величезної суми брала буржуазія титулом процентів від публічного долгу 1 284 191 374 фр.; та сама буржуазія за адміністрування фінансів, вибирання податків, справування урядів і т. д.– 1 193 494 440 фр.; та сама буржуазія за достави для армії – щонайменше третю частину видатків військових, т. є. 285 142 000 фр.– отже, разом брала вона з теплої руки держави 2 762 827 814 фр. Коли до того додати решту видатків на військо, що в першім ряді держиться на те, щоб боронити оту саму буржуазію, т. є. суму 570 282 000 фр.; то лишиться вельми скромна сума 446 967 878 фр. на школи, пошти і інші публічні роботи, з чого знов буржуазія загарбує дуже значну частину.

До державного бюджету треба додати ще 500 мільйонів у бюджетах муніципальних, з чого знов третина розділюється між урядуючих і експлуататорів. Та це ще не все. Після обрахунку Леруа-Боліе річний дохід усієї Франції виносить 25 мільярдів франків. Із цього припадає на державу 4 мільярди; буржуазія, на котру працює 9 мільйонів продуцентів, числячи, що кожний заробить для "патрона" тільки півтретини фр. денно, бере чистих 8212 мільйонів; національна консумція, числячи на кожну душу по пів фр. денно, коштує 7300 мільйонів, а кошта продукції 5488 мільйонів фр. Півчетверта мільярда одержані теплою рукою від держави і звиш 8 мільярдів нагарбаних під охороною тої самої держави, значить, близько 12 мільярдів можуть французькі експлуататори ділити поміж себе рік-річно! А тепер розумієш, шановний читачу, чому

число капіталістів побільшується, а мільйонери не пожирають дрібних капіталістів? Адже ж ця величезна сума вистарчає на те, щоб витворити у Франції рік-річно 11 712 мільйонерів або 23 424 багачів з півмільйоновими маєтками! Та ця сума розділюється на всю буржуазію; за це вона управляє нами, встановлює закони на свою користь, цвіте і множиться.

Звичайно, соціал-демократи багато декламують проти експлуатації доконуваної дрібними приватними предприємцями, а рівночасно оспівують славу і добродійства держави, посвячуючи її людську особу, добробут, свободу і честь усіх. Та цей фетиш накладає свої особливі условини і потреби на поневолені маси. Одною з найфатальніших потреб держави – чи вона зоветься деспотична монархія, чи конституційна, чи республіка – є збільшування числа своїх функціонерів, т. є. збільшування числа паразитів, що живуть коштом робітника. Французька статистика дуже пророчиста в цій справі.

В р. 1855, коли ідеї "Комуністичного маніфесту" ще не були розповсюджені, йшла у Франції завзята боротьба проти високих видатків на функціонерів державних. А які ж були ті видатки? Вони виносили 241 мільйонів для чинної служби і 30 мільйонів на пенсії. Відтоді до 1870 р. видатки на піддержування національного паразитизму раз у раз росли, а поступові люди і партії не переставали протестувати. Та це цісарство провалилося. Народ надіявся, що республіка дасть йому полегшу, зменшить національний паразитизм. Та даремні були його надії!

В році	Видано на чинних урядників	На пенсії
1855	241 мільйон	30 міл.
1870	296 -"-	30 -"-
1880	440 -"-	47 -"-
1893	517 -"-	81 -"-

А число функціонерів державних дійшло до 806 000 осіб!

І не треба думати, що це якась спеціальна хвороба Французької республіки. В Росії, в Німеччині, в Італії – всюди паразитизм росте так само швидко. Те саме бачимо і в Сполучених Державах, де пенсії функціонерів державних становлять найбільшу рубрику в державних видатках і зростають ненастанно. І так в р. 1892 видано на адміністрацію 100 міл. доларів, на проценти від публічного долгу – 23, а на пенсії – 126, разом 248 міл. дол. А що весь бюджет виносив

409 м. д., то бачимо, що більшу половину видатків пожирають ті, що не продукують нічого.

Можна би дивуватися, яким способом соціал-демократи дійшли до поклонів перед державою. Ми бачили, що попередником їх в тім погляді був їх учитель Гегель, а що вони перейняли його від нього, цьому причиною був їх ненауковий матеріалістичний світогляд, що змушував їх усі явища вияснювати чисто економічними причинами. Очевидно, що й повстання держави, невільництва, приватної власності вони пояснили собі тим способом, а пояснивши їх так, побачили в них речі конечні і навіть благотворні.

Полемізуючи з Дюрінгом, Енгельс писав: "Загалом приватна власність не була в історії здобутком рабунку ані насильства... Вона пішла з причин економічних. Насильство зовсім не причинилося до її витворення. Вся історія повстання приватної власності опирається на причинах виключно економічних, і при її пояснюванню нема потреби ані разу вдаватися до насильства, до рабунку, до держави, ані до жодної політичної інтервенції. Власність мусить бути витворена працею, заким можна її присвоїти силою. Продукція і нерівний поділ багатства мусили вже існувати, заким зробилося можливим невільництво".

Отже ж без насильств, без перемоги і держави сама продукція виплодила нерівність, притиск і невільництво. Цікаво тільки, на якій теорії опиралися ті дикі люди і якого капіталу було їм потрібно, коли вбивали одні одних, щоб прогодувати себе людським м'ясом? Енгельс як правдивий софіст навчає Дюрінга, що Робінзон дістав у свої руки П'ятка* для того, бо був представником вищої культури і мав ліпше оружжя. "Продуценти досконалішого оружжя завсігди тріумфують над продуцентами пліхшого",– додає він. Тілько ж Робінзон виратував П'ятка від не дуже приємної перспективи – з'їдження через власних чесних земляків. І ті земляки перед Робінзоном тріумфували над П'ятком. Чи вони перемогли його вищою культурою, чи силою? Чи Менелік[23] і абісинці побили італьянців через те, що стоять вище цивілізацією і формою продукції, чи через те, що були дужчі? А варвари, що знівечили грекоримську цивілізацію, чи були більше розвиті, більше промислові, більше цивілізовані? Ні, вони перемогли силою, брутальністю і насильством.

* Тобто П'ятницю.

Та Енгельс іде ще далі. Він навчає німецьких робітників, що "без невільництва стародавня Греція не була б могла розвинутися ані сама, ані її штука та наука" і що "невільництво в ту пору було великим поступовим кроком". Коли так, то чому ж та сама Греція попала в стан варварства під турецьким панованням? Адже ж невільництво цвіло там аж до початку нашого віку. Якже ж це сталося, що через 20 століть той сам народ з тим самим невільництвом замість поступати своєю незрівняною цивілізаційною стежкою спадав щораз нижче до стану дикості?

І це не припадковий скок у минувшину; оця прихильність до невільництва у соціал-демократів належить до основ будущини. Бо погляньмо, як виображують собі соціал-демократи будущий устрій. В книзі К. Кауцького "Die Grundlagen der Socialdemokratie"*, що є офіціальним виясненням партійної програми, в розділі X п. з. "Соціалізм і свобода" читаємо: "Соціалістична продукція не згоджується зі свободою праці, т. зп. з тим, щоб робітникові було вільно працювати коли, де і як захоче. Правда, під пануванням капіталізму робітник до певної міри користується ще цією свободою. Коли йому не сподобається в одній робітні, він може пошукати собі працю в іншій. В соціалістичній (соціал-демократичній) суспільності всі средства продукції будуть сконцентровані в руках держави і держава буде одиноким предприємцем, тож робітник не буде мати вибору. Робітник наших днів має більше свободи, ніж її буде мати в соціал-демократичній суспільності. Це не соціал-демократія касує право вибору праці і часу, але сам розвій продукції".

Продукція, а не насильство, була джерелом усіх кривд і пригніту в минувшині – так учив Енгельс; та сама продукція витворить нове невільництво в соціал-демократичній суспільності,– запевнює нас офіціальна партійна книга. І для якого ж то добра ті люди, котрих ідеалом є казарма, армія праці, дисципліна і субординація, хочуть позбавити людськість свободи, ініціативи і солідарності? Може, вони думають здійснити такий комуністичний ідеал, що кожний осібник добровільно піддасться наказам функціонерів державних? Погляньмо, як соціал-демократичні законодавці думають зорганізувати розділ продуктів отак удисциплінованої праці. Той самий Кауцький в IX розділі тої самої книги п. з. "Розділ продуктів у будущій державі", відповідаючи на закиди противників соціалізму, пише:

* «Основи соціал-демократії» (*нім.*).

"Наші противники повинні би доказати, що рівний розділ продуктів є конечним наслідком соціалізму. Всі форми теперішньої плати: плата за години чи штуки, спеціальні премії за працю понад загальний наділ, різнородні відплати за різні роди праці – всі ті форми сучасної плати, де в чому змодифіковані, буде можна цілковито приложити і в соціалістичній суспільності". Перепрошуємо пана філософа "наукового соціалізму"! Система плати може бути приложена у їх соціал-демократичній державі так, як прикладається в теперішній державі експлуататорській і капіталістичній, але ніколи в суспільності соціалістичній. Автор і його приятелі дурять себе і других, твердячи, що їх держава демократична, по-воєнному зорганізована, з захованою системою плати має ще якийсь зв'язок з соціалізмом. Соціалізм, по думці перших його апостолів, кладе своєю основою право кожної людини до свободи без ограничень, до повного і гармонійного розвою; він противиться всякому визискові чоловіка чоловіком, суспільністю, державою; він противиться особливо системі плати за роботу. Плата є основою капіталізму. Допускаючи її до своєї держави, ви, панове, сфальшували основну думку соціалізму; замість емансипації ви бажаєте завести дисципліну і субординацію, замість солідарності – порядок і тісноту казарми, замість економічної рівності – привілеї, і через це ви зрадили справу народів, домагання терплячої людськості».

На цьому ми кінчимо виписки з брошури Черкезова. Ми не знаємо, чи була на неї яка відповідь у соціал-демократичній пресі, та в усякім разі, коли приведені в брошурі цифри і цитати з писань соціал-демократичних не виссані з пальця, а правдиві (цього ми в отсій хвилі не можемо сконтролювати), то нею нанесено соціал-демократизмові тяжкий удар. Такі удари від людей, прихильних соціалізмові, йдуть тепер чимраз частіше, і нам здається це об'явою вельми корисною: правдивий соціалізм, ідея будущого братерства людського може тільки виграти на тім, коли люди позбудуться ілюзій і хибних доктрин.

Примітки

Уперше надруковано: журнал «Житє і Слово», 1897, № 4.

Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 478–504.

Це була перша теоретична спроба І. Франка проаналізувати природу соціалістичного руху та ідеології з об'єктивних позицій.

* * *

[1] Протагор (бл. 480 – бл. 410 до Р. Х.) – давньогрецький філософ.

[2] Trades-Uniones – велике об'єднання англійських профспілок, яке відчутно впливало на суспільне і політичне життя країни.

[3] Власне, ці реформи запобігли наростанню революційного соціалістичного руху.

[4] Леру П'єр (1797–1871) – французький філософ, один із зачинателів теорії християнського соціалізму (власне, ввів саме слово «соціалізм»). Вважався учнем А. Сен-Сімона.

[5] Консідеран Віктор (1808–1893) – французький теоретик соціалізму, послідовник Ш. Фур'є.

[6] Ламенне Фелісіте Робер (1782–1854) – знаменитий французький релігійний філософ і публіцист, виступав за реформу церкви. Вплинув на формування концепцій християнського соціалізму, однак насправді виходив більше із традиціоналістських, правих світоглядних позицій.

[7] Барбе д'Оревільї Жуль Амеде (1808–1889) – французький письменник і публіцист; виступав із критикою суспільства з позицій католицизму.

[8] Бланкі Оґюст Луї (1805–1881) – французький комуніст і публіцист, учасник трьох революцій у Франції (1830, 1848 і 1871 років). Теоретично обґрунтував революційний тероризм.

[9] Ці іронічні слова І.Франка свідчать, що він один з перших в Україні розгледів у теоріях німецького соціалізму і соціал-демократизму національний шовінізм і великодержавництво, тобто збагнув, що попри всі теорії космополітизму та інтернаціоналізму політики завжди керуються національними інтересами, що закони буття націй переформовують їх самих. Невдовзі цю німецьку зверхність у соціал-демократії концептуально проаналізував Д. Донцов у статті «Енгельс, Маркс і Ляссаль про "неісторичні нації"» (ЛНВ, 1914).

[10] Віко Джамбатиста (1668–1744) – знаменитий італійський філософ. Першим розвинув концепцію циклічності в історії; автор теорії історизму. Тлумачив внутрішні закони історії, релігії, мистецтва, соціального і господарського життя. Фактично обґрунтував ідею про «дух нації» як ядрове поняття історіософії. Був передвісником романтичних ідей. Головна праця – «Основи нової науки про загальну природу націй» (1725).

[11] Тьєррі Оґюстен (1795–1856) – знаменитий французький історик, виходив з філософських концепцій романтизму. Спеціалізувався на середньовічній історії Франції.

[12] Бокль Генті Томас (1821–1882) – англійський історик і філософ-позитивіст. Автор фундаментальної праці «Історія цивілізації в Англії» (1857–1861).

[13] Кетле Ламбер Адольф Жак (1796–1874) – бельгійський вчений, соціолог-позитивіст, засновник наукової статистики.

[14] Ламарк Жан Батист (1744–1829) – французький природознавець, автор першої концепції еволюції живої природи (попередник Ч. Дарвіна). Ввів термін «біологія».

[15] Жофруа Сент-Ілер Етьєн (1772–1844) – французький природодослідник, послідовник Ламарка. Еволюціоніст.

[16] Лайел Чарльз (1797–1875) – англійський природодослідник, геолог. Автор фундаментальної праці «Основи геології» (1830–1833). Прихильник еволюціонізму.

[17] Геккель Ернст (1834–1919) – видатний німецький біолог. Сформулював біогенетичний закон. Автор «Загальної морфології організму» (т. 1–3, 1866), кн. «Світові таємниці» (1899) та ін.

[18] Гельмгольц Герман Людвіґ Фердинанд (1821–1894) – видатний німецький фізик, біофізик, фізіолог і психолог. Справив визначний вплив на розвиток природничих наук в Європі.

[19] Гекслі Томас Генрі (1825–1895) – знаменитий англійський біолог, пропагатор теорій Ч. Дарвіна.

[20] Сисмонді Жан Шарль Леонар Сисмонд де (1773–1842) – швейцарський економіст та історик.

[21] Бентам Єремія (1748–1832) – англійський філософ, соціолог та юрист. Започаткував теорію утилітаризму.

[22] Уебб (Вебб) Сідні (1859–1947) – англійський економіст та ідеолог тред-юніонізму і т. зв. фабіанського соціалізму. Керівник «Фабіанського товариства». Обіймав урядові посади.

[23] Менелік II (1844–1913) – імператор Ефіопії від 1889 р. Зміцнив незалежність і консолідованість своєї держави. Розбив італійську армію (1896), яка вдерлася в країну.

МІЖ СВОЇМИ

Епізод із взаємин між галичанами й українцями 1897 р.

Кінчачи 1896 року у Львові видання п'ятого тому періодичного письма «Житє і Слово», я помістив на вступі шостої книжки статтю «З кінцем року», яку вважаю потрібним передрукувати ось із якого приводу. Стаття, в якій висловлені були деякі постулати письменника-галичанина до російських українців, викликала серед сих останніх досить живе враження, розуміється, не однакове у різних груп. Одна група, яка можна назвати радикально-національною, що гуртувалася тоді біля адвоката Махновського, признала потрібним передрукувати мою статтю в Києві окремою брошурою гектографічним друком для пропаганди, певно, що поперед усього моїх, а може, також і своїх ідей. Сей факт викликав велике обурення серед групи тих українських радикалів, що признавали себе в першій лінії соціалістами, а тільки в другій – українцями. З кружка тих радикалів прислана мені була стаття з полемікою проти моїх поглядів і з докорами, що, мовляв, вороги соціалізму вважали потрібним передрукувати мою статтю для пропаганди своїх ретроградних ідей. Не мавши ані тоді, ані пізніше можливості слідити докладно за розвоєм українських кружків та партій, я не можу сказати нічого ближчого про те, які наслідки мала ця невеличка полеміка в їх розвою; зазначую тільки, що стаття, вимірена проти моєї і підписана буквами Н. С. Ж., була писана рукою відомої, талановитої української поетки Лесі Українки, яка перед тим і по тім не раз давала мені дуже виразні і цінні для мене докази своєї дружньої прихильності.

Як документи маловідомого епізоду непорозуміння між своїми передруковую тут також статтю Н. С. Ж. і свою відповідь на неї, обі друковані в третім випуску «Житя і Слова» за март 1897 р. На четвертім місці передруковую вступну статтю з шостого тому «Житя і Слова» 1897 р. п. з. «З новим роком» як доповнення думок і спостережень, висловлених у статті з кінця попереднього року, і як дальший документ для оцінки тодішніх партійних відносин та індивідуальних настроїв.

1. З кінцем року

Рік 1896 кінчимо не дуже-то радісно. Не знаю, чи багато мали ми таких років прикрих та мало продуктивних. Усе наше народне життя по сей і по той бік Збруча хоч не пропало і навіть розвивається потрохи, та все-таки похоже радше на річку під льодом, ніж на вільну течію. Живемо немов під обухом, а сей обух, то не стільки зверхній, посторонній тиск, скільки почуття власної безсильності, власного розладу. Нехай і так, що се переходова пора, та в історії, де вічно все йде, все минає,– кожна пора переходова. Та, проте, такої скандальної пори, де б усе йшло до гіршого, ми не тямимо. Бували часи мертвіші і глухіші, та нинішній час тим, власне, сумний і скандальний, що в ньому переважну рухову силу виявляє назадництво, погорда до власного народу і його думок та ідеалів, лакейське прислужництво, що без сорому в масці політичного bon sens-a, політичної практичності, або бліда безхарактерність, що, мов соняшник до сонця, тягнеться до посад і авансів. Само собою все те не було би ще таке страшне, якби з усіх боків не роблено рівночасно заходів, щоб у народі здушити решту почуття морального, затруїти сумління підростаючих поколінь, зломити все, що могло б бути на перешкоді темним силам, уґрунтувати – бачиться, на віки вічні – панування облуди і кривди людської.

Доки всі такі заходи йшли тільки збоку і стрічали дружнє супротивлення всієї українсько-російської суспільності (здається, була колись така пора!), доти нам не було страшно, бо ми могли бути певні, що лихо не ввійде в душу народну і пройде мов вітер поверх води. Та тепер не те. Реакція обхопила частину нашої суспільності; зневір'я у власні сили і в силу рідного народа захитало найкращі характери, породило фантастичні бажання – дійти до

чогось при допомозі власне тих, котрих ясно виточена і не раз із цинізмом висказувана мета, щоб ми не дійшли ні до чого путнього і були надалі гноєм, на котрім би міг виростати і пишатися перед світом їх пишноцвіт. А з другого боку, життя народне дійшло до того ступеня, де вже не вистарчають ані красномовні проповіді, ані голослівне бажання народних святощів, ані платонічна любов, а треба важкої конкретної праці на різних полях, починаючи від елементарної економічної самопомочі і правової оборони, а кінчачи найвищими вимогами наукової й літературної праці. У всьому цьому ми вже пройшли азбуку і опинилися око в око з вищими вимогами, з запотребуванням більших засобів, подвоєної енергії, вищого ступеня технічного і наукового підготування. Безповоротно минула пора «легкобитів». Написанням одного вірша або навіть однієї книжки, виголошенням однієї промови, заложенням однієї читальні нікого нині не здивуєш і титулу до безсмертної заслуги не здобудеш. «Систематична праця на кожнім полі» – ось що сталося окликом теперішньої доби. Се могло би нас тільки тішити, якби се не був виплив того, що ми зрозуміли, що наші противники ведуть власне таку систематичну працю довкола нас і то або просто нам на шкоду, або на те, щоб нас випередити, затиснути в тінь, збити з місця в загальній конкуренції цивілізаційної праці. А, зрозумівши це, ми мусимо собі сказати: Friss Vogel oder stirb!

Або візьмімо всі свої сили докупи і силкуймося встояти в тій конкуренції, або зложімо заздалегідь зброю і скажімо собі, що ми сміття і січка, добра на пашу для інших, але не здібна зеленіти й нове зерно родити.

Певна річ, дотеперішня праця, хоч невеличка, не була марною, та вона ж витворила для підростаючого покоління ще одну трудність. Серед народа розбуджено апетит до просвіти, до духовного і політичного життя. Народ тисячами горнеться на всякі віча і збори, підставляє карк під жандармські кольби, слухає промови, хапає книжки і допитується за щораз новими. «Давайте нам гімназію, ми вже людову школу пройшли!» – говорив перед кількома роками один селянин на віче в Коломиї, а недавно, на віче у Львові, я знов під час одного нефортунного бесідника чув від мого сусіда-селянина слова: «Що він нам азбуку товче? Нам треба правдивої науки!». Коли появиться яка книжечка або брошурка справді цікава для народу, можете бути певні, що швидко розійдеться тисячами. «Коб я ще не вмер і дочекав прочитати по-нашому Дрепера "Війну релігії з наукою"»,– писав нам один селянин, що, не можучи

дождатися тої появи, взяв і прочитав того Дрепера по-польськи. Се вже, як бачите, не той наївний, сентиментальний народ, що, мов та губка, приймає все, що йому даси. На з'їзді «Kółek rolniczych» я говорив з кількома російськими селянами, що були на тому з'їзді і вертали з пачками книжечок «Wydawnictwa ludowego». «Та от надавали нам пани,– говорили вони мені.– Ніяково було не брати, ще би вгнівалися. А вже ми по тому викралися та купили собі отих» – і вони показали мені окремо запаковані Драгоманова «Рай і поступ», «Заздрих богів», «Волю віри» та ще дещо з нашої нової белетристики. Мусили викрастися з-під панського ока, бо їх пильно стережено, щоб не заразилися радикалізмом, а вони, проте, повезли його насіння з собою по селах!

Се проява певно що радісна, та для підростаючого нашого покоління вона творить ще одну велику трудність.

Вона ставить до його праці, освіти, енергії та характеру без порівняння вищі вимоги, ніж це було досі. Тут треба величезної маси всестороннього знання, величезної праці й енергії, щоб відповісти тим вимогам і встояти на становищі просвітителя та провідника народного. Вчительство в гімназії чи навіть професорство на університеті вимагає далеко меншого знання і дає далеко менше клопотів. Тут досить обхопити якусь одну спеціальність і спокійно та систематично, мов міль, вгризатися в неї; праця над просвітою народа вимагає цілого чоловіка з усіма його здібностями, вимагає найрізнороднішого знання, а в додатку й відваги, резолютності, ініціативи і здоров'я справді вояцького. А наше рознервоване молоде покоління дуже мало вносить ресурсів до тої важкої праці, яка мусить спасти на його плечі і з якою воно мусить упоратися під загрозою затрати людської подоби.

Зневіра в народ і його сили, зневіра в можливість добитися власною силою кращої будущини – ось джерело всіх тих хитань, помилок і апостазій, яких повна наша історія. Із цього джерела попливло по цей бік Збруча москвофільство, а потім новоерство, підправлене новим курсом, а по той бік Збруча омосковлення, а потрохи також і безполітичне українофільство, з одного, і безнародне народовольство та революційне якобинство, з другого боку. Люди або згори зрікалися голосу в найжиттєвіших справах, або згори признавали, що маси народні в тих справах не можуть забрати голосу і вони самі (революціонери) повинні здобути і дати тим масам до рук усю готову благодать. Нині ми впевнилися, що ті дороги не ведуть до цілі, що ані чужою мовою та літературою не

будемо багаті, ані ласкою польських панів та міністрів не будемо ситі, ані безполітична наука не оживить народа, ані безнаукова революція не підійме його. Нині ми розуміємо, що перша і головна основа розвою народного – освідомлювання і розбуджування мас, праця над їх просвічуванням у кожнім напрямі, отже, не тільки господарським і історично-національним, але поперед усього політичним та суспільним. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути) – ось що головна мета, яку поклала собі українсько-російська радикальна партія і до якої по змозі своїх сил іде всіма можливими шляхами. А шляхи ті самі собою визначаються потребами життя народного. Тут підходять віча і збори, агітація виборча і праця по громадах, поміч правна і лікарська, публіцистика, газети і брошури. До тої мети мусить підходити й вища література і наукова праця: вона мусить давати арсенал думок, фактів та поглядів для популяризаторів, мусить і серед інтелігенції скріплювати віру в рідний ґрунт, у силу нашої нації, мусить відновлювати всі кращі традиції нашої минувшини і прищеплювати до них усі кращі здобутки загальнолюдської цивілізації. Тільки тоді ми здобудемо собі політичну силу на своїм ґрунті; тільки така інтегральна, всестороння праця зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів. Бо ані фіра книжок самих цього не зробить, ані копиця брошур самих, ані півкопи послів самих, ані Академія наук сама, ані тисяча шкіл з руською мовою викладовою самою, ані тисяча віч самих. Треба всего сего, але треба всего, на всі боки, щоб ми справді росли органічно, то тоді тяжче буде ворожій силі спинити нас у тім рості.

Наскільки органічно й рівномірно йде сей ріст тепер у нас у Галичині – в те не буду входити. Мені хотілось би висловити тут кілька уваг про те, як мені уявляється теперішнє духовне життя України. Певна річ, не бувши тепер на Україні, я не можу говорити зовсім напевно, та будь-що-будь уважаю справу такою важною, що кождий українець по сей чи по той бік Збруча мусить виробити собі про неї якесь поняття, бо вона доторкає самої суті його національного чуття, доторкає будущини і, значить, мусить мати вплив і на рахунки теперішнього. Значить, мусить бути й галичанові вільно висловити свою думку про українське духове життя; думка та, хоч би навіть невірна, все-таки може бути цінною так само, як для галичан цінні були колись критичні думки українців, що міряли нас, так сказати, своїм ліктем і судили про нас, не знаючи зовсім наших обставин.

Отже, судячи українське духове життя з тих праць, наукових, белетристичних та публіцистичних, які виходять з-під пера українців чи то в Росії під цензурою, чи в Галичині, бачимо поперед усього розвій думок у теоретичнім, абстрактнім напрямі. Інтереси до абстрактних питань переважають над інтересом до конкретних справ. Чи то питання загальнолюдські, чи спеціально-українські підхапуються поперед усього з абстрактно-теоретичного боку: соціалізм з боку матеріалістичного світогляду, зовсім нерозривно з ним зв'язаного, політична реформа з боку федералізму, що в усякім разі може бути тільки дахом великого будинку, в котрому основою є особиста воля і громадська самоуправа; питання української національності з боку вищості українського типу над московським або з боку спеціальної іннервації, що всякому народові надає окремий характер, та тільки, на лихо, поки що лишається в сфері гіпотез. Правда, в цій сфері легко і свобідно буяти, там безпечно, і аргументація pro і contra ні до чого практичного не зобов'язує. Та тільки ж до дійсного життя ті гіпотези і теорії нічим не торкаються, з насущними його проблемами не зв'язані, бо ані теоретичним федералізмом ніхто ситий не буде, ані теоретично виаргументоване українство нікого до себе не потягне і нікого не загріє.

Ся перевага теорії і залюбування в теоріях не припадкове явище; воно – ознака глибокого розриву між інтелігенцією й народом і почуття тої інтелігенції, що вона безсильна і нічогісінько не може зробити для влекшення долі того народу. Сей розрив, мов темна прірва, зіває на нас навіть із таких письменних праць українців, що займаються народом, що дишуть гарячою любов'ю до того народу. Прочитайте хоч би статтю про штунду в «Житю і Слові», навіть статтю про артілі. Без сумніву, статті писані людьми, що люблять свій народ, тішаться його поступом, співчувають його стражданням. Та що з того? У авторів видно все те, та при тім видно також, що всі свої відомості про дані явища в житті народа вони брали з газет або з уст інших людей. Близької, живої знайомості з народом тут не видно, то й статті при всій цікавості фактів виходять холодні, нема в них того особистого тепла, що надихає всяке слово чоловіка, особисто знайомого з ділом і з людьми. Щоб відчути різницю, досить буде прочитати статтю про робітничі страйки; тут зараз видно чоловіка, що сяк чи так стоїть близько до справи, про котру говорить, і, говорячи про неї, знаходить теплий тон безпосереднього, не теоретичного виміркуваного чуття.

Скажуть нам: політичні відносини Росії так зложилися, що інтелігентній громаді годі наблизитися до народа, особливо по селах. А я скажу на се: поки інтелігентна громада не зблизиться до народу, не стане з ним заодно, не підійме його до духовних і політичних інтересів, доти й політичні обставини Росії не зміняться. Треба ж зрозуміти, що тут попросту нема іншого виходу і що всяке вагання, всяке опізнення української інтелігенції в такому зближенню – велика небезпека для національного розвою, для всеї будущини України.

Чому? Легко зрозуміти з того, що скажу далі, та поперед усього скажу одно: неправда сему, буцімто теперішні порядки російські так уже абсолютно відрізують інтелігентам доступ до мужика. Не може сему бути правда. Ніякі в світі порядки не можуть покласти такої стіни між одним чоловіком і другим. Навіть у тюрмі під замками люди порозуміваються, а не то що на волі, серед неперeглядних просторів та степів України. А по-друге: маємо приміри, що інші люди в Росії зближаються до мужиків, ведуть серед них правильну пропаганду національну і соціально-політичну. Вкажу на поляків, що зуміли се зробити хоч через половину на легальній дорозі; вкажу на литовців і латишів, що поставили весь свій національний розвій на нелегальну дорогу, друкують свої книжки й газети за границею і проте засипують ними кожне своє село в Росії. Адже ж се також люди, не чарівники! Також під російськими порядками роблять, а не в Англії! Невже ж серед українців, особливо серед молодшої генерації, не знайдеться ніхто, хто б зацікавився сею роботою найближчих сусідів, пройшов у них школу такої роботи і переніс її на український ґрунт?

Говорять нам, що на Вкраїні і загалом у Росії є українські радикали, драгоманівці, чи як вони там себе величають. Тяжко сему повірити. Адже ж найвидніша прикмета поступових думок – се жива праця, організація живих людей. Адже радикалізм усюди, навіть і в Галичині, розуміється не як пусте теоретизування, а як прикладання поступових думок до роботи серед народа, як організування того народу до боротьби за політичні ідеали свободи й справедливості. Де є такі радикали на Вкраїні? Чуємо про групи молодіжі, що спорять над тим, чи слід давати вкраїнському мужикові московську книжку, бачимо людей, прихильних нашому радикалізмові, читаємо відозви їх, що, мовляв, складайте гроші на підтримання радикального руху в Галичині. Що про се сказати? Се якась настойка на радикальних ідеях, а не дійсний радикалізм. Хоч і як симпатичні нам особисто ті люди та їх починання, та все-

таки мусимо явно сказати їм: не сего треба поперед усього! Галицький радикалізм здвигнувся не грошима, а працею й агітацією серед народа, і ними стоятиме й далі. Робіть, панове, у себе аналогічну роботу, освідомлюйте свій народ – просто, безпосередньо, устами, брошурами та листками, друкованими хоч би у нас та перешварцованими за границею, пробуйте, щоб у вас радикалізм пустив коріння між народом, зробився хоч невеличкою, а громадською, не кружковою силою, то се й для нас буде підмога десять раз більша, ніж ті дрібні грошові підмоги, які тепер ви могли би нам доставити і котрі замість дійсно поставити нас на ноги можуть тільки in infinitum* продовжати нашу обопільну мізерію. Бо у вас вони зродять почуття облегшення, що ось, мовляв, ми сповнили свій обов'язок, чи то пак відкупилися від нього 10 чи 100 рублями, а у нас ослаблюють енергію, піддержуючи надію на посторонню поміч. Радикальний по ідеям і свідомо національний український рух по характеру серед вашого селянства, серед ваших робітників дасть нам і вам без порівняння більше, бо праця над таким рухом відіб'є у вас охоту до теоретизування, вдесятеро збільшить вашу енергію, породить запал, якого від 70-х років у вас нема, дасть вам силу і повагу серед поступових і радикальних громад інших народностей, дасть вам живу опору в народі. А й у нас радикальний рух серед вашого народу побільшить віру в свої сили, бо ми почуємо, так сказати, міцну опору за своїми плечима, а при тім наші й ваші радикальні каси розпоряджатися будуть далеко більшими сумами грошей, значить, дальший хід агітації все більше й більше буде забезпечений.

Не говоріть, що така робота у вас неможлива. Можуть робити її інші, чом же би не могли й ви? Певна річ, «с дозволения начальства» сего робити не можна, та дарма. І нас у конституційній державі начальство не благословило і не благословить на шлях радикальної агітації. Та дарма, вовка боявшися і в ліс не йди. А вже, мабуть, є й між вами люди, що не так дуже бояться того вовка. Я не розумію, як може бути нелегальна дорога чимось дивним, несподіваним або страшним для російського українця, котрий мусить же бачити, що все українство в Росії сам уряд поставив поза рамки легальності. Сам уряд пхає вас на дорогу нелегальної роботи, а ви будете вперто бити лобами об стіну на те тільки, щоб вам було вільно бути легальними? Не бійтеся, уряд добре бачить, де

*В невизначеності.

українство могло б бути йому неприємне, і всіми можливими заборами не допускає свідомих українців і української свідомості до народу – а ви будете слати петиції до царя і вести війну з цензорами за дозвіл надрукувати по-українськи книжечку народних оповідань, казок або віршів! Невже се змагання – робота і війна гідна духовного цвіту великої нації? Розділ між українською інтелігенцією і простим народом – ось та стіна, о котру стоїть хоч би сто лобів розтовкти, щоб її розвалити, і поки ви, українські радикали, не зробите хоч одного видного вилому в тій фатальній стіні, поти ані ми, ані ніхто на світі не повірить у серйозність вашого радикалізму.

Ми певні, що в Росії і на Україні не виродилися сильні, енергічні, геройські натури, що зуміють і тут піти на пролом, як пішли Желябови, Кибальчичі і сотки інших українців на боротьбу за всеросійську революцію. Згадуючи про тих дійсних новочасних героїв, ми ніколи не можемо позбутися безконечного жалю. Кілько сили, кілько золотих характерів потрачено і з яким результатом? Усунули особу Александра II, щоб зробити місце Александрові III. Серце стискається з болю й досади. Адже ж якби ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими вони були пройняті, і якби повернули були свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби поклали були свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх пам'ять у ряді наших найліпших борців і – справа вільної, автономної України стояла б нині і в Росії, і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення, і, може, зовсім іншим шляхом ішов би розвій молодих українських поколінь!

Та ще й нині справа не пропаща, бо ще й нині шлях від інтелігенції до простого народу не проверстаний. Народ сам у штундовій організації виробляє свою організацію, дає інтелігенції готові форми, в котрі може виливатися зміст радикального, національно-політичного руху. Сором українській інтелігенції, сором особливо молодому поколінню, коли воно не відчує тої великої потреби, не віднайде шляху до народу, не покладе основи до того, щоб Україну зробити політичною силою. Адже упадок абсолютизму в Росії буде не нині, то завтра, а конституційна управа дає *поле готовим* силам до конкуренції. Коли українство до того часу не буде готовою силою, то будьте певні, що й найкраща конституція перейде над ним до дневного порядку і куватиме на нього нові ярма. Бо дурня і в церкві б'ють, а на похилене дерево і кози скачуть.

2. Український і галицький радикалізм

Моя стаття «З кінцем року», поміщена в останній книжці «Житя і Слова» з р. 1896, зробила деяке враження в кругах української молодіжі в Росії. Не хочу величатися, бо, як побачите дальше, власне у людей, найближчих нам думками, враження було некорисне і викликало полеміку. За полеміку можу бути тільки вдячний, оскільки вона посуває наперед порушену мною справу, пояснює зачеплені мною питання. Чи справді робить се слідуюча стаття і в якій мірі, нехай судять читачі, котрих я прошу тільки одне – перед прочитанням укр. полеміки прочитати мою статтю «З кінцем року».

Друкуючи укр. полемічну статтю, я додаю до неї свої уваги в осібній статейці. Обі ті статті я міщу під спільним титулом, бо маю надію, що на тім наша суперечка не скінчиться, бо порушені тут питання будуть, певно, цікаві так само для галичан, як і для українців; значить, і з сього і з того боку, може, ще дехто забере голос. Запрошую до сього всіх, кому дорога справа прояснення нашого народного прямування.

НЕ ТАК ТІЇ ВОРОГИ, ЯК ДОБРІЇ ЛЮДИ

Довго бреніли мені в думці слова Шевченка: «Не так тії вороги, як добрії люди», поки рука зважилась покласти їх на папір. В думці повстали вони зараз після прочитання статті «З кінцем року», а на папір лягли далеко пізніше: все хотілося провірити думку, чи справді має вона рацію. Та врешті людина сама своїй думці не суддя, отже, нехай судять інші люди. Я тільки попрошу уважати мої слова не за колективну «заяву», а за вираз одної людини, близької до радикальної справи, бажаючи сій справі доброго розвитку, отже, пишучої в її інтересі.

Ім'я автора статті «З кінцем року» говорить само за себе. Ніхто запевне не стане підозрівати, ніби д. Франко «ворог» українських радикалів, а не «добрий чоловік»з добрими намірами. Та шкода, що добрі заміри не завжди спроваджують такі ж добрі наслідки; буває се тоді, коли в самих замірах лежать помилки. Так сталось і на сей раз. Дозволю собі роздивитися сі помилки.

Д. Франко обвинувачує українських радикалів і зовсім слушно (?) каже, що вони мало роблять, мало хочуть робити; врешті, що їх

самих мало, тільки далі несподівано ставить їм у приклад радикалів галицьких, про яких тільки що перед тим не багато доброго міг сказати, і дає далеко не провірені рецепти спасіння душі і рідного краю.

Ніхто не повинен одхрещуватись від щирої, хоч і суворої критики, та тільки всякий, хто уважає себе дорослим, не може мовчки приймати проповіді «научки» á la Толстой, і ставленні собі в приклад зовсім не авторитетних людей. Нехай би д. Франко критикував українців, та не жалував би й своїх; до речі, то йому більш відоме діло. Загал інтелігенції галицької радикального напрямку ніяк не може імпонувати укр. радикалові. Хто з нас бував у Львові та у Відні і мав нагоду пізнати теорію і практику студентів-русинів радикального напрямку, то не так уже дуже очарувався. Кому траплялось листуватися і особисто стрівatися з галицькими радикалами-діячами, той не може сказати, щоб вони здались йому велетнями, вартими подиву і наслідування. Запевне єсть між ними гідні поважання люди, та вони є скрізь, а взагалі нас завжди прикро вражало, що в Галичині, країні все ж конституційній, так мало людей стає під корогвою визволення, і ті, що стають, так рідко тримаються стало. (Ми говоримо тут тільки про інтелігенцію радикальну, бо до селянського руху радикального не було нагоди придивитись близько.) Коли ж недавно розпочатий радикальний рух все-таки потрохи ширіться серед галицько-руського селянства, то се головне через те, що тяжко пригнічені, виведені з терпеливості селяни самі йдуть назустріч інтелігентним радикалам-пропагандистам. Ся умова та ще деяка гарантія волі пропаганди, яку все-таки дає австрійська конституція, помагають нечисленним і не досить відданим ділу галицьким радикалам осягати видимі результати своєї роботи. Але вже ж сеї останньої умови, себто найменшої гарантії слова, у нас зовсім нема. Так нехай би д. Франко зважив се та й виступив не одностороннім карателем укр. радикалів, а суворим критиком на обидва боки, тоді б можна було залишити полеміку хоч про сей пункт; а то д. Франко тільки раз у разговорить: «Ось що робимо ми,– чому би не могли й ви», а на всі можливі відповіді заранє каже: «Тяжко нам сьому повірити. Не може сьому бути правда, або й просто неправда сьому!». Се вже такий ***argument suprême****, що проти нього не можна йти, коли не бажаєш вдаватись до авторитетного свідоцтва Господа Бога або до аргументації жінок «з народа». Ніхто більше, як ми, не признає і не тя-*

*мить власних хиб, але ж на докори д. Франка можна сказати не тільки: «**mea culpa!**»*[*]*, бо не всі заповіді д. Франка входять в релігію укр. радикалів і не проти всіх вони согрішили.*

*Головна заповідь д. Франка – **се безпосередня пропаганда серед народу** (слово «народ» д. Франко уживає не в європейському розумінні, а в народницькому: «селяни»). Учитись сеї роботи він одсилає українців до латишів, поляків та інших недержавних народностей Росії. Чому ж не до самих росіян? Адже ж колись були люди, що пробували сю роботу на всьому просторі європейської Росії. Ми, власне, не будемо говорити виключно про Україну, бо хоч у ній працювало багато борців і головно українців з роду, але вони переважно були людьми без виразної національної свідомості, отже, й не могли мати тих національних ідеалів, опертих на історичних прикладах (Пугачевщина, Разиновщина). Всі ці люди не строїли в кабінетах теорій, а пішли просто «в народ», несучи і книжки і живе слово. Неперелядні російські степи не оборонили сих людей від кайданів і каторги, та вони й не боялись сього, і несли незаслужену кару з таким героїзмом, про який і не снилось галицьким опозиціоністам. А що вийшло з їх пропаганди? Хоч більшість місцевостей в європейській Росії з російським та українським населенням дала не менше інтелігентних діячів, ніж дає теперішня Галичина, і хоч увесь той рух протримавсь не менше літ, ніж радикальний рух тримається в Галичині, та врешті увесь рух мусив змінити напрямок. Брак елементарних прав слова і людини заставив діячів признати, що не можна визволятись виключно при помочі селянства, навіть поставивши в боротьбі на першому плані інтереси цілого народу, заставив їх признати, що інтелігенція, перше ніж послужити як належить своєму народові, мусить вибороти собі можливість вільного доступу до сего народу. Тоді соціалісти в принципі стають політиками на практиці, являється Желябов з товаришами здобувати політичну волю, сю **conditio sine qua non**[**] можливості корисної роботи в інтересах найгірш пригніченого класу народу. Така зміна діяльності була конечною еволюцією, і нам дивно, що д. Франко не бачить сього й обвинувачує Желябова і товаришів за те, що вони змінили напрямок своєї роботи для здобування всеросійської політичної волі. Д. Франко чомусь думає, що якби ті люди лишились на Україні шукати серед селянства національних ідеалів, основаних*

[*] Моя вина.

[**] Неодмінна умова.

на вільнолюбних думках, то Вкраїна була б тепер країною свідомою і готовою виповнити ті завдання, які їй поставить політична воля. А політична воля нібито має наступити «не нині, то завтра!». Вашими б, д. Франко, устами та мед пити! Але ми дивимось на стан речей сумніше і думаєм, що нам ще не рік, не два їсти біду, поки здобудемо яку-небудь, куди не ідеальну, політичну волю... Так, отже, не муки апостолів-борців лякають теперішню російську опозицію, а марність їх праці. Тим-то запевне і укр. радикали не могли так виразно поставити в своїй програмі безпосередньої пропаганди серед селян, не говорячи вже про те, що деякі радикали уважають не селян, а робітників більш догідним ґрунтом для своєї пропаганди. Не один радикал буде робити таку роботу, де тільки се буде можливе, поруч і одночасно з роботою серед інтелігенції, але робити її своїм єдиним **credo** *він не може і не повинен. Коли в Галичині головніший ґрунт для радикальної роботи – селяни, то у нас на Україні перш усього треба здобути собі інтелігенцію, вернути нації її «мізок», аби не було так, що є над чим робити, та нема кому, а потім вкупі з сусідами здобути ті права, які Галичині давно вже здобуті чужими руками. Тільки ми повинні при тому постаратися, щоб так здобуті права не послужили переважно інтересам державно-пануючої народності, а пішли б на користь усьому величезному та розмаїтому складові російської держави, отже, щоб політична воля була краєвою, національною, децентралізованою і рівно для всіх демократичною. Такої роботи вимагає, між іншим, і драгомановська програма; зазначуєм се тут через те, що д. Франко уживає слова «драгомановець» і «радикал» як ідентичні. Отже, д. Франко мав би зовсім рацію, якби дорікав укр. радикалам за недосить інтенсивну роботу серед інтелігенції та недосить дотепні заходи коло здобування прав, а так виходить, що він намірявся на радикалів, а влучив у народників, кожний-бо відповідає за ту обіцянку, яку він сам давав.*

А ось уже один уступ, де мушу сказати, що д. Франко «ломиться в открытую дверь», якщо не жартує. Він добирає справді патетичного тону, щоб умовити укр. радикалів не чекати «дозволения начальства» на свою роботу, і вказує на спасенний приклад гал. радикалів, що не бояться своєї мачухи-конституції, а йдуть тернистим шляхом, куди кличуть їх високі завдання. Може бути, що д. Франко хотів собі пожартувати перед новим роком, а гумор найкраще враження робить при серйозному тоні,

та тільки час вибрав для сього трохи лихий, власне такий, коли дехто з тих товаришів оселився на дармовім мешканні «с дозволения начальства». Українці вибирали собі для жартів з галичанами кращі часи. Коли ж д. Франко не жартував, то, певне, з нього хтось зажартував, розказавши йому якісь небилиці про якісь ніколи справді небувалі серед українських радикалів заміри посилати петиції та віддавати свою справу на цареву ласку.

Взагалі треба сказати, що д. Франко занадто вже часто натякає на «страх іудейський» укр. радикалів. Коли який жарт надто часто повторяти, то він тратить свою сіль, це треба пам'ятати гумористам.

Ну, прошу вибачення за відступ трошки довгий і звертаюсь до інших тем.

Одне з найповажніших питань – як зробити Україну вже тепер політичною силою. Один «сором», очевидно, тут не багато поможе, бо його українці чують ще від часів Шевченка, а спасіння душі досі не запобігли. Д. Франко радить нам перш усього не бути «дурнями» і стати готовою силою, не ждучи конституції. Постараємось! Тільки цікаво, для науки, знати, які-то готові сили були в руській Галичині в той час, як на неї налетіла конституція? Чи був тоді хоч один радикал на цілу Галицьку, Буковинську та Угорську Русь?

Врешті, д. Франко не вірить в самий факт існування «українських радикалів-драгоманівців, чи як там вони себе величають». (По думці д. Франка, слід би зватися їм тільки «настойкою на радикальних ідеях».) Видно, для цього українські радикали – такий же міф, як для нас ті радикальні гурти, що сперечаються, чи давати українському мужикові російську книжку, чи ні, та що покладають усе своє життя єдино на зібраний гріш ***pour les beaux yeux*** *закордонних братів. Взагалі дозволю собі сказати, що стаття «З кінцем року» в тій частині, де д. Франко говорить про українців, здається мені зложеною дуже недбало. Здавалось би, коли оскаржувати укр. радикалів, то слід би набирати доказів тільки з їх власної діяльності, замість того щоб кидати обвинувачення просто в гурт усієї української інтелігенції – нехай, мовляв, «куля винного знайде». Через те виходить іноді так, що коли по порозумінню фраз оскарження вимірені проти укр. радикалів, по самому ділу вони зовсім не в їх табір попадають. Що сказав би д. Франко, якби хто, полемізуючи з галицькими радикалами, закинув би їм, напр., нібито запобігання ними ласки у польських феода-*

лів та клерикалів, та і взагалі став би дорікати їм за такі події, які можуть характеризувати тільки партію «русько-католицького союза», але ніяк не галицьких радикалів? Отже, на жаль, якраз і українським радикалам приходиться не приймати всерйоз «научки» д. Франка з поводу роботи «з дозволенія начальства» або заношення петицій до царевої ласки.

Тепер кілька слів про «хатні» справи, та й годі вже втомляти увагу читців і д. Франка. Після добрих рад д. Франко говорить нам: «Сидіть, люди добрі, дома, до нас не лізьте з грошима, то так буде краще і для нас, і для вас, а то ваша "поміч з боку" нас деморалізує, а вас привчає відкуплюватись від обов'язків».

Справді, «поміч збоку» не те, що товариська, братня поміч, вона мусить деморалізувати, як то видно на прикладі москвофілів. Але ж ті люди, що досі помагали гал. радикалам, не вважали себе запевне «поміччю збоку», якимсь «славянским благотворительным обществом», вони давали гроші не на «добродійні цілі», а на спільну, рідну справу, і то переважно в критичні часи, коли діло занепадало через галицькі фінансові злидні, і про такий характер української помочі д. Франко повинен би якнайкраще знати. Якби діло було в «добродійності», то можна б сказати, як той мазур: «Nie miła księdzu ofiara, idź cielę do domu», і коли, звісно, не забрати, бо що з воза впало, пропало – то хоч надалі не давати «своєї дрібненької грошевої підмоги». Тільки щодо сеї «підмоги», то знов-таки д. Франкові слід було не називати її «10 чи 100 рублями», бо д. Франкові добре відомо, що з сих 10 чи 100 р. щороку складалось не менше як півтори-дві тисячі (говорю про одне досить відоме мені джерело помочі з України гал. радикалам), а інший рік – то й більше. Так-от і слід би д. Франкові, коли вже він уважав за потрібне зачепити сю справу, говорити про неї докладніше, аби на Україні через його недбалі уваги не повстали які непорозуміння в сій і без того дразливій справі. Галичанам теж діло просте: коли гроші деморалізують, цур їм, не приймати! Аби тільки се було зроблене не з амбіції, враженої полемікою, і не на шкоду громадському інтересові; бо коли справа через те спиниться, та ще на кілька років, аж поки галичани цілком зберуться з власними грошима, то для українців такий вихід зовсім не жаданий. Але ж коли б діло обійшлось як слід, то українці не мали б чого журитись і, звичайно, своїм грошам і самі лад дадуть. Даремно*

*Немила попові жертва, йди, теля, додому.

галичани думають, що в нас гроші тільки для них збираються і тільки для того, щоб купити від них індульгенцію на гріх лінивства; такі індульгенції не тільки в Галичині продаються.

На останок зазначу цікавий факт: стаття «З кінцем року» осягла собі високої честі бути гектографованою руками ворогів радикальної партії. Ще ні одна стаття з «Житя і Слова» не заслужила такої честі. Гектографовані примірники продаються по 25 і по 35 коп. Стаття справила справжній тріумф серед сих нових українських видавців, їм-бо досі не вдалося написати самим щось такого, щоб попало радикалам в око, або хоч так їм здавалось, дарма що вони «вороги»,– аж знайшовся, спасибі йому, «добрий чоловік», та ще й редактор радикального вісника. Коли б тільки д. Франко бачив «побідоносні» погляди своїх видавців і чув тон, яким вони питають радикалів при стрічанні: «А ви читали "З кінцем року"?» Що ж казати радикалові на таку anzügliche Frage? – «Не так тії вороги, як добрії люди!».*

Н. С. Ж.

3. Коли не по конях, так хоч по оглоблях

Свою відповідь мушу зачати рядом спростовань. Автор полеміки, не знаю для чого, не був ласкав нічого цитувати з моєї статті дослівно, і для того вкладає мені в уста такі речі, які я не говорив.

1. І так, він пише: «Д. Фр. обвинувачує укр. радикалів, що вони мало роблять, мало хочуть робити, врешті, що їх самих мало». Де я се сказав у своїй статті? Не можу знайти сего місця і навіть думаю, що коли б був се сказав, то сказав би велику нісенітницю. Бо коли міг би ще сяк-так сказати, що укр. радикали мало роблять (я й сего не казав, не бувши на Вкраїні і не бачивши їх роботи, до чого виразно признався на стор. 101, то вже ніяк не був би в стані сказати, що вони мало хочуть робити, бо для сего мусив би залізти їм у душу. А робити укр. радикалам закид із того, що їх мало, на се треба якогось тупоумного чоловіка. Та й відки я можу знати, чи їх мало, чи багато?

2. Пише полеміст: «Д. Франко тільки раз у раз говорить: "Ось що робимо ми – чому би не мали й ви"», а на всі можливі відповіді

*Ущипливе, дошкульне запитання.

зарані каже: «Тяжко нам сьому повірити. Не може сьому бути правда, а й просто – неправда сьому». І знов я не пригадую і не можу знайти в своїй статті того місця, де би я з самохвальбою говорив: «Ось що робимо ми!». Противно вся перша половина моєї статті показувала масу того, чого ми не робимо або що тільки слабо починаємо робити. Чи я жадав, щоб українці робили око в око те саме, що й ми в Галичині? На стор. 103-й я підчеркнув розрізненість між інтелігентними людьми і простим народом, а далі писав ось що: «Скажуть нам: політичні відносини Росії так зложилися, що інтелігентній громаді годі зблизитися до простого народу, особливо по селах», і на се відповів далі: «Неправда сему, буцім би то теперішні порядки російські так уже абсолютно відрізували інтелігентам доступ до мужика. Не може сему бути правда. Ніякі в світі порядки не можуть покласти такої стіни між одним чоловіком і другим. Навіть у тюрмі під замками люди порозуміваються, а ми маємо приміри, що інші люди в Росії зближаються до мужиків, ведуть серед них правильну пропаганду національну і соціально-політичну». Значить, я ані не клав галичан за примір українцям, ані не приводив «усіх можливих відповідів», а тільки виставив одне скромне і елементарне жадання і старався показати, що воно можливе.

3. Пише полеміст: «Д. Фр. обвинувачує Желябова і тов. за те, що вони змінили напрямок своєї роботи для здобування всеросійської політичної волі. Д. Фр. чомусь думає, що якби ті люди лишились на Україні шукати серед селянства національних ідеалів, основаних на вільнолюбних думках, то Вкраїна була б тепер країною свідомою і готовою виповнити ті завдання, які їй поставить політична воля». Ось що значить – полемізувати без докладного цитування! А я по поводу Желябова і тов. писав дослівно ось що: «Згадуючи про тих дійсних новочасних героїв, ми ніколи не можемо позбутися безконечного жалю. Адже ж якби ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими вони були проняті, і якби повернули були свої сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби поклали свої голови в боротьбі за той ідеал, то... справа вільної, автономної України стояла б нині і в Росії, і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення». Значить: 1) я Желябову і тов. нічого не закидав, а тільки жалкував, що їх праця вийшла за рамки нашої національності і смерть їх не вийшла нам на користь, 2) я не велів їм шукати ніяких ідеалів серед селянства і 3) не сказав, що

вони самі могли б були зробити Вкраїну «свідомою і готовою». Сі три спростування я мусив зробити на самім початку відповіді, бо коли мій полеміст говорить, що в моїй статті «З кінцем року» та частина, де говориться про українців, зложена дуже недбало, то я скажу йому, що його полеміка в тих уступах, що наведені вище, зложена попросту *недобросовісно*. І ще одно: мої уваги про українську інтелігенцію не *всі відносилися до укр. радикалів:* те, що є на стор. 102, і дальші два уступи статті (стор. 103 і 104) не відносяться виключно до радикалів, а до укр. інтелігенції взагалі. Чому шановний полеміст се промовчав, а потім «побідоносно» показує мені: ось ти оскаржуєш радикалів, а твої стріли падуть на інші голови?

На тім я міг би й закінчити свою відповідь, бо з чоловіком, що перекручує і фальшує твої слова і думки, неможлива розмова. Та в статті д. Н. С. Ж. порушено деякі важні питання, цікаві й поза рамками полеміки, то мені здається конечним поговорити про них, тим більше що хоча д. Н. С. Ж. й заявляє, що він висказує тільки свої *індивідуальні* думки, то надіюся, він не заперечить, що сі думки поділяє ширший кружок людей. Се для оправдання дальшої розмови,– бо ж, очевидно, стаття д. Н. С. Ж. тоді набирає більшої ваги.

Поперед усього про кінцеву «anzügliche Frage». Вороги радикальної партії гектографували мою статтю і продають її по такій і такій ціні. І що з того? Чи сим вони дали себе знати як вороги рад. партії? Чи пододавали до моєї статті якісь уваги, перекрутили її? Нічогісінько! Гектографували і розширюють, значить, силкуються розповсюднити мої думки. Я можу сказати їм хіба спасибі, бо я переконаний, що в своїй статті не сказав нічого такого, що могло би шкодити укр. народній справі ані укр. рад. партії. Докоряти мені за те, що хтось розширює мою статтю, наражаючися за се на небезпеку, докоряти для того тільки, що стаття не подобається одному кружкові, а подобається другому, се, по-моєму, буде більше політика нервів, ніж політика програмова.

Чи укр. радикали для мене міф, як докоряє мені полеміст? Міф ні міф, та все-таки справа не дуже ясна. Я не виджу – і тут згори признаюся до незнання людей, кружків, їх взаємин і чого хочете, тільки констатую факт – практично виявлених різниць між укр. радикалами і народовцями старої дати (особливо їх молодшим поколінням), з одного, і соціал-демократами, з другого боку. Правда, в своїх писаннях дехто з радикалів кидає камінням на наро-

довців, та оскільки такі писання доходили до моїх рук і я міг сконтролювати їх, я бачив якусь дитинячу злість або зовсім неперетравлені доктрини, а не дійсні принципіальні різниці. Повторюю, може вони й є, та треба б їх не тільки висловити в одній статті, а й виявити в практичній роботі. Не можу відмовити собі... прикрості, щоб не привести хоч одну тираду із статті, присланої мені одним радикалом для надрукування в «Ж. і Сл.»,– значить, не з приватного листа. «Народовці суть українські шовіністи á la слав'янофіли, що ненавидять усе російське, на що не раз указував і пок. Драгоманов, а радикали – укр. націоналісти, що великорусів уважають за своїх братів. Народовці думають, що народ великоруський і уряд – те ж саме; ми думаємо, що народ стражде, а уряд гнобить. Народовці кажуть, що великоруські революціонери – наші вороги, і навіть умудрилися знайти централізм і в партії "Народного права" і через се з росіянами лучитися не можуть; радикали думають і роблять навпаки. Народовці – вороги соціальної демократії і не мають взагалі ніякого економічного принципу, ні програми, а радикали простягають братерську руку соц. демократії і суть самі соціалісти обох напрямків (!) соціалізму. Народовці стоять на принципі "цель оправдывает средства" і через те не признають норм етики, а радикали в своїй практиці стосуються до сього принципу, і, звичайно, вкупі буть не можуть. Народовці – націоналісти і хочуть, щоб усі були такими; радикали не вірять в національність і т. д.». Так ось які різниці між укр. радикалами: одні люблять сих, другі тих, одні думають се, другі те, але що роблять одні, а що другі – сего не знаємо. А вже така поговірка, що одні держаться етики, а другі ні – даруйте, се ж одна злість і нічого більше. А що значить, що укр. радикали не вірять у національність? Чи вони думають, що національності зовсім ніякої нема? Чи, може, думають, що політична робота може не вважати на яку б не було національність? Чи, може, невіра їх відноситься тільки до української національності, а приймає московську як факт, в котрий не можна не вірити? Так само цікаво б нам знати, до яких се обох напрямів соціалізму зачислюють себе укр. радикали? В Росії йде тепер суперечка між соціал-демократами і народниками,– може, се ті два напрями? А в такім разі, чи кожний укр. радикал належить відразу до обох сих напрямів, чи, може, одна часть належить до одного, а друга до другого, а коли так, то що ж їх в'яже докупи? Не заперечить, мабуть, і мій шан. полеміст, що, маючи перед собою такі заяви укр. радикалів а не знаючи нічого про якусь іншу їх конкретну роботу,

мимоволі почнеш вважати їх міфом, а в найліпшім разі чимось таким, що не вийшло із стадії ферментації.

Мій полеміст, певно не без деякого оправдання, докоряє мені за те, що я взявся говорити про укр. радикалів, не знавши їх докладно, і взамін за те береться критикувати галицьких радикалів, котрих він знає ще менше, з котрих знає хіба декого з львівської та віденської молодіжі. Вони не імпонують йому. Вірю сему, та, на жаль, навіть уся та молодіж разом узята не є галицький радикалізм, не є гал. радикальний рух, котрий іде по селах, між селянством, а сего полеміст, як сам каже, зовсім не знає. Та я скажу йому: нехай би гал. інтелігентні радикали були й які дрібні, погані, недотепні, то все ж таки українські через те ліпшими не зробляться. А раз почато дискусію про укр. радикалів і їх задачі та роботу, то добросовісному полемісту слід би трактувати сю тему спокійно і річево, без таких скоків, що ось, мовляв, ви також нам не імпонуєте. Ми й не хочемо вам ані кому-будь імпонувати, а робимо в смирності духа свою роботу і можемо сказати тільки одне, що ся наша робота по-чортівськи заімпонувала нашим справжнім ворогам, котрі отсе в різні труби трублять, що в Галичині треба скасувати конституцію, щоб здушити хлопський радикалізм. Ш[ановний] полеміст думає, що в тім мала заслуга гал. інтелігентних радикалів, бо народ, попиханий бідою, сам іде назустріч рад. пропаганді. Можу впевнити його, що коли в якім окрузі з різних причин ненастанна діяльність інтелігентних радикалів зменшиться або зовсім перерветься, то й рух рад[икальний] серед селянства там притихає та розстроюється. Шан[овний] полеміст впевняє нас, що укр. радикали поклали собі метою попереду усього здобути інтелігенцію. Здобути для кого і для чого? Чи для соціалізму «обох напрямків», чи для пошанування принципів етики, чи для невіри в національність? Та хоч би пробували здобувати її й для ідей, удесятеро конкретніших, то все-таки мені здається, що се не та дорога, яка веде до мети. Ми в Галичині також потратили багато літ праці й заходів на здобування інтелігенції, і можу впевнити д. Н. С. Ж., що здобули тисячі розчарувань і один великий пшик у результаті. Коли розбудите живий і сильний рух серед народних мас, по містах чи по селах, то, будьте певні, що є живого й чесного серед інтелігенції, і без вашого здобування пристане до нього; а коли за вами масового руху не буде, то досить буде Лавровського туману або Плеханівської фразеології, щоб і вас самих здобути для ідей абстрактних і далеких від конкретних потреб вашого народу. Фраза

про здобування інтелігенції укр. радикалами є, по-моєму, eine faule Ausflucht, і нічого більше.

Я не без розмислу посилав і посилаю укр. радикалів учитися практики агітаційної до поляків, литовців, латишів, грузин і інших недержавних народностей Росії, а не до Дейчів, Стефановичів і тих росіян, що ходили в народ, і дармо мені ш[ановний] полеміст тиче ними в очі. По-моєму, російське ходження в народ, хоч і є героїчне, повне посвячення, було роботою зовсім хибною і безплодною. Інтелігенти йшли в народ для себе, для очищення свого сумління, і заразом для пропаганди ідей далеких, вищих понад розуміння народу. Віддатися затяжній праці серед народу, службі його буденним інтересам вони не хотіли і не вміли; найрадніше йшли на фабрики, та й там небагато що вміли осягнути. Се зовсім не те саме, що у латишів і ін., де сотки інтелігентів без усякої пози на геройство довели до того, що кожний мужик уміє читати і – має у руках нецензурну, за границею друковану газету та брошуру, нецензурну не своїм змістом, а головно тим, що надрукована латинськими буквами. Та, маючи ненастанно в руках нелегальну лектуру, народ привикає до політичної самостійності, знає своїх проводирів і чує себе з ними за одне, а рівночасно робиться свідомий своєї національності і свого людського «Я», виховується і для політики, і для цивілізованого життя. І коли я закликав українців до такої роботи, так се, між іншим, і для того, бо власне з боку декого з тих немосковських організаторів до мене доходили поклики: «Де ж ваші українці? Чому вони не освідомлюють, не організують свій народ? Ми бажали би ввійти з ними в зносини, та, звісно, не з кружками інтелігентів, що не мають ніякого зв'язку з масами народними. А коли ваші укр. радикали зі свого боку не почнуть робити серед свого народу такої роботи, то ми самі почнемо її робити, та тоді вже не прогнівайтесь, коли та робота де в чому вам до невподоби. Ми будемо робити для себе, а не для вас».

Скажу більше: така робота на Україні, серед простого люду, і зовсім не в інтересі української національності і укр. історичних традицій уже робиться і робиться віддавна, систематично та з такими засобами витривалості, посвяченні й абнегації, яких половину, дай Боже укр. радикалам. Я не можу говорити виразніше, хоча мені, хоч здалека, відомі особи й місця, та тільки запитую укр. радикалів, чи знають вони про се? Коли не знають, то передчасно закинули мені таку вже круглу ігнорацію укр. справ, а коли

знають і нічого не роблять зі свого боку, то нехай собі самі відшукають назву такої тактики.

Шан[овний] полеміст кпить собі з мене, що я по-старомодному вважаю народом селянство, хлопів, а не всю націю. Mea culpa*, спіймався на старомоднім терміні! Думав по-галицьки, а не по-європейськи. Поправляюся і повторюю: укр. радикалам конечно взятися до роботи між укр. *селянством,* без огляду на те, чи воно вся нація, чи часть нації. Воно маса, воно темне, кривджене, безпомічне, і наші вороги з різних боків роблять заходи, щоб позискати його для своїх намірів. Штундовий рух серед того селянства дав доказ, що те укр. селянство здібне до організації, до праці й високого посвячення за ідеальні змагання.

Коли ж бо дехто з укр. радикалів думає, що не селяни, а міські робітники догідний ґрунт для їх роботи, закидає знов мій полеміст. Во ім'я Господнє! – скажу на се,– йдіть між робітників, тільки йдіть і перестаньте спорити про те, хто ваш ворог, а хто друг, бо сим не тільки народу, не тільки інтелігенції, але й кота з-за печі не вивабите і не здобудете. Та я боюся, що й сей заміт не більше як eine faule Ausflucht**. От ми надрукували гарну працю про рос. робітницький рух і про київські соц.-дем. видання. Всяке признання для ініціаторів тих видань, тільки де ж там хоч дух пахне укр. радикалів? Де вони були, коли зачиналося се видання? Чи ж не могло би се видання появитися в Москві, Саратові або В'ятці? По чім видно, що сі видання обертаються до робітників; коли не виключно, то певно переважно українців з роду?

Порозуміймтеся! Ми бажали б бачити на Україні по селах і містах серед мас робочого народу рух просвітний, національний і політичний, аналогічний до того радикального селянського руху, який іде в руській часті Галичини. То, певно, не мусить бути і не буде копія з нашого руху, та рух штундовий і національно-просвітні рухи серед інших недержавних національностей Росії доказують нам, що радикальний рух з певними модифікаціями можливий у Росії. Адже ж показався можливим рух соціально-демократичний, що вимагає для себе далеко більшого простору і політичної волі, ніж хлопський рух радикальний. По нашій думці, тільки такий рух може пробудити українську націю в Росії і зробити її силою, може бути гарантією того, що при настанні політичної волі – чи се буде тепер, чи в четвер – з укр. нацією будуть числитися, значить, полі-

*Моя вина.

**Безглуздий викрут.

тична воля пошанує її краєві й національні особливості. Тільки те може бути пошановане, що сяк чи так виступить назверх. Власне те, що в Галичині при настанню конституції русини не підготували собі сили серед простого люду, зупинило на довгі роки розвій національний і підрізало добробут економічний*. Українці вже тепер у многих поглядах стоять ліпше від галичан, у них є верства заможна і широко освічена, та й серед простого народу живіші традиції козацької волі. От тим-то нам здається, що можемо від українців вимагати більше, ніж від галичан, і що українці не мусять грішити тими самими гріхами, якими вільно й невільно грішили галичани.

Примітка

Подається за: *Франко І. Я.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до зібрання творів у 50 т. / Упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко.– Л.: Каменяр, 2001.– С. 220–244.

* Ш[ановний] полеміст і тут без потреби вдався в кпини, що, мовляв, галичани дістали політ. волю без власної праці. Так зовсім з неба вона їм не звалилася і, напр., на полі шкільництва вони ще перед 1848 роком таки дещо робили, незважаючи на труднощі і з боку шляхти, і з боку державної адміністрації.

ПАНЩИНА Й РУСИНИ

Ми пройшли довгу й важку дорогу, показали долю селянина-хлібороба на нашій землі від давніх часів, показали початки й зріст, розвій, переміни й кінець панщини. Ми старалися якнайменше говорити від себе, бо не о наші думки і чуття тут ходить. Ми хотіли, аби наші селяни раз знали свою долю з давніх-давен, аби знали, відки їх батькам і дідам вітер віяв у очі, а відки грозить віяти ще їх дітям і внукам. А хто знає небезпеку, той мусить думати про те, як від неї охоронитися.

Свою трохи предовгу розмову я хотів би закінчити кількома словами про долю руської народності під панщиною і по її знесенні, бо се, думаю, найліпше пояснить, для чого русини з усіх народів Австрії найбільше мають причини святочно обходити пам'ятку знесення панщини в 1848 р. і шанувати пам'ять Йосифа II, що перший перед 108 літами попробував був зробити се.

Певна річ, панщина не була якимсь народним руським лихом, що гнобило самих тільки русинів. Панщина була загальним хлопським лихом; від неї терпів однаково хлоп-русин, і хлоп-поляк, і хлоп-чех, і хлоп-німець. *Та для нас, русинів, вона була подвійним лихом – і громадським (суспільним), і національним.* Ми, русини, особливо в Галичині, здавен-давна були *хлопська нація.* Майже все, що піднеслося понад хлопа,– чи то шляхта, чи міщани,– все те за польських часів зробилося поляком; за Австрії зразу німцем, а пізніше знов поляком. При руській мові, при руській народності лишалися тільки прості чорні хлопи і вбогі та маловчені сільські

священики. Вищі духовні, єпископи та каноніки говорили й писали по-польськи або по-латині. Цікава річ, що в перших 50 літах австрійського панування польська мова серед галицького духовенства, навіть по менших містах і по селах, була розширена далеко більше, ніж за часів Польської держави. Так само й ті міщанські родини, що в початку австрійського панування ще були лишилися при рущині, до 1820 року майже зовсім спольщилися. Багато з тих спольщених русинів, особливо молодших, успіло перейнятися й польськими патріотичними думками, багато їх ходило до повстання 1830 року і пізніше гнило по криміналах за таємні зв'язки в цілі відбудування Польщі на руській землі. Коло 1830 року могли собі поляки сміло думати, що в Галичині нема ніякої Русі, що тут тільки один «народ» – польський, гноблений німцями.

Та швидко природний розвій історії мусив навернути їх на інші думки.

Австрійський уряд, діставши під свою власть Галичину, швидко мусив побачити, що се не чисто польський край, що тут обік поляків живуть також русини. Правда, перші австрійські урядники, що порядкували галицькі справи, небагато вміли написати до Відня про русинів. Але знайшовся у Відні один руський священик Іван Гудз, що жив там як приватний учитель у якогось пана, і сей, порозумівшися з львівським руським єпископом Львом Шептицьким і його офіціалом о. Левінським, узявся бути посередником між русинами й цісарським двором. Зараз у марті 1774 р. подав Гудз від Шептицького до цісаревої протест проти того, аби монахи-василіани[1] не підлягали єпископській зверхності. Д[ня] 17 і 27 липня 1774 р. той сам Гудз подає знов від Шептицького дві скарги на те, що польське духовенство перетягає багатших і здатніших русинів на латинський обряд. Марія-Тереза полагодила ті справи згідно з просьбою Гудза і рівночасно, зацікавившися долею русинів, задумала зробити початок для вищої освіти руського духовенства і веліла від осені 1774 р. помістити двох руських учеників у закладі св. Варвари у Відні, де мали побирати вищі науки, потрібні для духовного стану. З початком 1795 р. вона веліла покликати о. Гудза до себе, розмовляла з ним досить довго про стан русинів і обіцяла опікуватися ними й дальше*.

В тім огляді якнайгарячіше підпирав цісареву її син Йосиф, що вже 1773 р. перший раз переїхав був здовж усю Галичину і мав на-

* *M. Harasiewicz.* Annales ecclesiae Ruthenae. Leopoli, 1862, стор. 557–569.

году переконатися наочно про життя руського народу й духовенства. Правда, просьба, подана Гудзом д[ня] 19 серпня 1775 р., аби цісарева обік польського закладу для виховання шляхетських синів у світських науках заснувала такий заклад і для руської молодежі, аби та могла приспособлятися до урядів і загалом на світлих горожан, лишилася не сповнена, але зате число вихованців у духовнім закладі св. Варвари із двох побільшено на 14. І треба сказати, що з сього закладу справді вийшло немало вчених і світлих русинів, що перші поклали підвалини для кращого розвою нашої народності*.

Цісар Йосиф II забажав не тільки вести далі, але й розширити діло своєї матері, і надворним декретом із 30 червня 1783 р. велів заснувати генеральну семінарію для виховування духовних грекокатолицького обряду. Сю семінарію створено д[ня] 1 падолиста того самого року, на другий рік до неї перенесено тих 14 студентів, що виховувалися в Відні у св. Варвари, а в 1785 р. сюди перейшли також кандидати з Угорщини. І коли досі в тих закладах усього вчили по-латині, а бідні студенти, не маючи книжок, мусили переписувати собі виклади професорів, наказав цісар Йосиф рескриптом із 5 січня 1786 р. вчити пасторальної теології, катехізування та проповідей «рідною мовою», бо «тільки тим способом можна буде зарадити бракові вчителів, котрі би різним народностям могли ті науки викладати на їх рідній мові. А д[ня] 27 липня 1786 р. писав цісар Йосиф іще раз губернаторові, аби той поручив дирекції семінарії пильнувати кандидатів, аби вчилися катехізувати, говорити проповіді і писати в своїй *народній* і *то в людовій* мові і аби професори перепитували їх деколи по-латині, але також сею народною мовою»**.

Се перший раз по довгих століттях могучий монарх не тільки допустив руську, людову мову до викладів у вищій школі, але сам упімнувся о її заведенні, сам наказав її уживання. І сей монарх був німець, та й то ще такий, котрому приписувано охоту й намір викоренити всі народності в Австрії, окрім німецької, поробити всіх німцями! З сих декретів бачимо тільки одно: цісареві Йосифові не ходило о знімечення всіх народів, а поперед усього о *просвіту та піднесення темних,* і він розумів се добре, *щодо сеї цілі найпростіше провадить наука на рідній людовій мові.*

M. Harasiewicz. Annales ecclesiae Ruthenae. Leopoli, 1862, стор. 572.

**M. Harasiewicz.* Там само, стор. 617, 619, 620.

Та, на жаль, самі вчені тодішні русини не розуміли сього. Вони виховувалися, говорили й думали по-польськи, в урядових справах говорили й писали по-латині або по-німецьки, а руськими буквами знали друковані тільки церковні книги. Мову простого люду, підданих вони розуміли і вживали інколи в розмові з тими людьми, але їм у голові не містилося, аби можна було тою мовою говорити про вчені речі та писати книжки. І вони, сповняючи розказ цісаря, почали вживати в викладах старої, церковної мови, так само мертвої, як латинська. Тому-то й не диво, що ся постанова цісаря Йосифа II не принесла великого хісна руській народності. Не принесли його й заведені Йосифом II у 1787 році руські виклади на філософічнім і богословськім виділі Львівського університету. Професори (Лодій, Земанчик – з Угорщини, інші галичани) не знали людової мови і намагалися викладати то по-російськи, то по-церковному, а ученики не розуміли тої мови і самі просили, аби їм викладано по-польськи. В 1804 р. ті руські виклади на філософії були знесені, а на теології хоч велися ще кілька літ, то будили між студентами радше обридження, ніж любов до рущини*. От так-то вийшло, що поляки, кричачи на всю Європу про те, що австрійський уряд силкується їх онімечувати, самі рівночасно ополячували русинів, а в 1816 р. добилися навіть того, що уряд вигнав руську мову з народних шкіл Східної Галичини і запровадив натомість польську**. Руський хлоп міг відтепер, оплативши кошти німецької школи в місті та польської в селі, закладати собі ще й свою руську дяківку, де хотів, і власним коштом.

Та русини не впали духом, і власне від тої хвилі глибокого впадку починаються зразу маленькі, а чимдалі все сміліші проби рятунку та піддвигнення руської народності. За почином руського каноніка Івана Могильницького[2] і за дозволом митрополита львівського Михайла Левицького[3] зав'язалося в тім самім 1816 році попівське товариство для ширення віри й моральності при помочі друкованих книжок серед руського народу. Правда, за наказом згори се товариство не вийшло в життя, але Могильницький, Левицький, Снігурський[4] і інші його члени не покидали відтепер праці. Заходом Левицького й Могильницького удалося переконати уряд, що руська мова повинна бути допущена до народної школи. Снігурський, ставши єпископом у Перемишлі, заложив власним коштом

* *L. Finkel.* Historya uniwersytetu Lwowskiego dor. 1869, Lwów, 1894, стор. 85–95.

** *M. Harasiewicz.* Вказана книга, стор. 997–1008, 1009 і далі.

школу для дяків. Почали помалу друкуватися й руські книжки, хоч усе ще й мертвою, церковною мовою, поки нарешті, йдучи за почином поляка Ходаковського[5], словака Коллара[6], серба Караджича[7] та українців Цертелєва[8] й Максимовича[9], галичани не звернули уваги на пісні й оповідання свого рідного народу. Вже коло 1820 р. дехто з русинів почав записувати ті пісні, а назбиравши досить таких записок, поляк Залеський[10], урядник при Львівськім намісництві і пізніший губернатор, видав 1833 р. спору книгу «Pieśni polskie i ruskie». Ся книга була перша ластівка нашого народного пробудження. Аж із неї письменні русини переконалися, що й у них в устах отсього простого хлопа-панщизняка живуть пісні та оповідання, котрими можна повеличатися перед світом, живе мова, котру не тільки допускають до книжок, але в котрій чужі люди знаходять дивну красоту, якої неосвічений русин досі не бачив і не розумів.

Відтепер молодші руські попи й поповичі кидаються по селах збирати й списувати хлопські пісні, прислухуються ближче хлопській мові, хлопським оповіданням, учаться докладніше руської історії, починають глибше заглядати в душу свого народу, роблять ся його свідомими синами, робляться борцями за його відродження. Йосиф Левицький[11], Лозинський[12], а з молодших головно три: Маркіян Шашкевич, Яків Головацький[13] і Іван Вагилевич[14] – ось ті перші борці нашої народної свідомості. За ними пішли їх молодші товариші Микола Устиянович[15], Рудольф Мох[16], Антін Могильницький[17], Йосафат Кобринський[18]. Нові збірки народних пісень видавали Лозинський (Ruskoje wesile), Головацький та Шашкевич (у «Русалці Дністровій»[19]) і поляк Жегота Паулі[20]; приповідки збирали Петрушевич[21], Мінчакевич[22] і Ількевич[23] (сей остатній зібрав також досить багату збірку пісень та людових вірувань), загадки – Іван Головацький (видав пізніше в «Вѣнку»[24], 1847 р.); граматики руської мови писали Левицький, Лозинський, Вагилевич, Головацький; Кобринський видав красну книжечку «Спосіб борзо виучити читати» 1841 р. Та головне те, що талановитіші між тими людьми почали на взір народних пісень складати свої власні і в них висказувати новіші думки, загрівати своїх товаришів до нового бою, про який хлопські пісні не знали нічого. Між тими новими співаками займає перше місце Маркіян Шашкевич, справедливо названий батьком нового, народного галицько-руського письменства.

Про життя та писання Маркіяна Шашкевича писано вже досить багато, то я й не буду розповідати ширше ані про нього, ані про його

товаришів, та скажу тільки дещо найважніше. Всі ті, хто знав особисто Шашкевича і пам'ятав ті часи, коли появилися його писання – чи то друком, чи в відписах,– стверджують згідно, що вони робили дуже велике враження, були немов блискавка серед темної ночі. Ми, нині читаючи немногі Шашкевичеві писання, не дуже розуміємо той запал, із яким говорять про них тогочасні русини. Але треба взяти на увагу тодішні відносини, то побачимо, що Шашкевич обік гарної людової мови, щирого та сердечного тону мав у своїх писаннях іще щось, чим мусив подобатися і чого не було у жадного з його товаришів. Він мав відвагу й дар висловити досить виразно, а бодай для тогочасних прибитих русинів досить зрозуміло все те, що їх боліло, чого вони бажали і чого надіялися. Він знав ту тугу, ту зневіру, яка тоді мусила нападати кождого русина і чорною хмарою застелювати перед ним небо, і він проклинав її:

Вчора вечір чорна хмара
Мені говорила:
«Чудуєшся, побратиме,
Де ся доля діла?
Твоя доля, то я була,
Я тя не минаю;
Вкривалам тя чорнов мраков,
І тепер вкриваю.
І над гробом твоїм мраки,
Ще мої потиснуть».
От надія! Таку долю
Най то громи тріснуть!

Та він не гнувся під вагою тої долі. Він чув гордим, гарячим серцем те, що писав у листі до свого друга М. Козаневича[25]:

Відкинь той камінь, що ти серце тисне!
Дозволь, в той сумний тин
Най свободоньки сонечко заблисне –
Ти не неволі син!

І се не було в нього пусте слово. Він відчував, відки плила неволя цілого руського народу в Галичині, і різко вказав се у двох своїх творах. Простий народ стогнав під ярмом панщини – і Шашкевич у своїм оповіданні «Олена» показує нам ось яку річ. Багатий господар справляє весілля. Свахи саджають у піч коровай, молодіж танцює, аж ось приходить дружба Василь, зажурений, і оповідає батькові молодої, що він із Семеном був у Добровничах у пана

старостича просити його на весілля. Старостич ізразу нахмарився, потім удавав веселого, обдарував Семена і обіцяв бути на весіллі, але коли оба парубки вийшли з двору, він закликав Семена назад до себе, а Василь вернув сам. Ми не знаємо, що там говорив старостич із Семеном, але, мабуть, щось не дуже приємне, бо Семен, вирвавшися з двору, вже не вертав до своєї молодої, але побіг у поблизький ліс до опришків. Опришки під проводом Медведюка та Бойчука лагодяться напасти на замок пана старостича, та довідавшися, що сей вибирається на Семенове весілля, діляться на дві купи: одна нападає на замок, грабить і підпалює його, а друга з ватажком засідає в ліску на пана старостича. Сей недармо їздив на весілля. Він ухопив молоду і власне вертав із нею, коли опришки напали його, відібрали Олену, а самого вбили. Шашкевич оповідає, очевидно, про старі польські часи; розбійник Бойчук був дійсно і нападав на панів та різав їх немилосердно коло 1750 року. Але, читаючи Шашкевичеве оповідання, люди перед 1848 роком дуже добре мусили розуміти, що й на їх очах діється не одно подібне, бо ані панська самоволя та збиткування над людьми, ані розбійницькі напади не минулися ще були й за часів Шашкевича.

Коли простого, темного селянина тисла панщина і він тікав від неї в крайнім разі в опришки, то освічений, свідомий русин бачив над собою загрозу спольщення. Його тисла Польща своєю історією, своїм панством і маєтками, своєю вищою цивілізацією, а в остатніх часах навіть своїми революційними думками, на котрі ловилося немало гарячішої руської молодежі. Потребу боронитися від сього натиску відчули русини ще перед Шашкевичем. У 1831 році написав якийсь русин у Відні,– кажуть, що пізніший митрополит Литвинович,– по-польськи пісеньку, повну ненависті до польського повстання; вона зачиналася словами: «Kto Lach, ma strach»*.

По упадку повстання, як уже показано вище, кинулися поляки кликати руського хлопа та руських інтелігентів до нового повстання – вже не проти москаля, але проти німця, і нібито виступали за знесення панщини. Деякі з них, як Ценглевич, Попель, Горошкевич, не цуралися й руської мови і складали революційні пісні, аби ними загріти русинів для своїх цілей. Отже, Шашкевич покористувався нотою одної такої пісні і зложив свою пісню, в котрій кликав русинів до бою з поляками і віщував полякам, що на руській землі будуть побиті. Та він не важився ще висказувати свої

*Хто є лях, має страх (*польськ.*).– *Ред.*

думки зовсім просто, але прибрав їх у легеньку історичну заслону. Нібито його пісня відноситься до р. 1139, коли русини під Галичем побили польського короля Болеслава Кривоустого[26]. Але кожний тодішній русин мусив добре зрозуміти, до чого то воно відноситься, коли читав або співав ось які слова:

Гей, хто русин, підлітайте
Соколами на врага!
Жваво в танець! Заспівайте
Пісню веселу: гура-га!
Пісню веселу: гура-га!
Побарися, облак тьмистий,
Ще годинку, ще постій!
Тобі прийде розповісти
Славний руський з ляхом бій!
Гей, хто русин, за ратище!
В кріпкі руки меч ясний!
Шпарка стріла най засвище:
Гордий ляше, день не твій!
Гордий ляше, день не твій!*

В Шашкевичевих словах тодішні русини віднаходили свою надію, свою силу, свою людську та народну гідність, і для того він був такий милий для них.

Та такі русини, що в тих часах так, як Шашкевич, вибігали думкою в світ свободи і думали про розірвання кайданів, були як люди, що б'ються головою о мур в'язниці. Всі на них гляділи косо: і шляхта, й уряд, і своя зверхність. Усі боялися клопотів і старалися придушити таких людей. Шашкевич, набідувавшися в школах, швидко вмер бідним сільським попом; Вагилевича довели його власті до того, що врешті покинув і попівство, і руський обряд і перейшов на протестантизм; інші замовкли, а ще інші почали знов хилитися на польський бік.

---

*Пісня, що була взірцем отсього Шашкевичевого твору, була зложена в часі польського повстання на Волині 1831 р. і співалася в полку Ружицького. Вона появилася друком уперве в додатку до споминів Ружицького, виданих 1832 р., п[ід] з[аголовком] «Powstanie na Wołyniu czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej polskiej przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku, pisany przez dowódcę tegoż pułku Karola Różyckiego». (Bourges, 1832). Цілу книжечку передрукував Вротновський у своїй книжці: Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. Lipsk, 1875, стор. 274–389. Пісня, що зачинається словами: «Гей козаче, в ім'я бога», передрукована тут також на стор. 320–321.

Та настав 1848 рік, і разом віджили пригноблені русини. Чим було для сільського народу знесення панщини, тим для освічених русинів було надання конституції і свободи друку. Пригноблені та знеохочені досі товариші й наступники Шашкевича підняли голови, набрали духу. Як члени вільного, хоч і бідного та темного народу, вони почули себе досить сильними на те, аби вистояти в боротьбі з поляками, котрі у Східній Галичині властиво не мали за собою ніякого народу і тільки силкувалися ловити його собі всякими штуками та брехнями.

В перших днях мая 1848 року зав'язалося у Львові під проводом єпископа Яхимовича, каноніка Куземського та М. Малиновського і світських учених людей Борисикевича й Леонтовича перше руське товариство політичне Руська рада народна[27], котре 10 мая прийняло, а 15 мая, в сам перший день, вільний від панщини, оголосило в першім числі першої руської газети «Зорі галицької»[28] свою програму. Ось якими словами відзивалася та рада до русинів цілого краю:

«Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з котрого півтретя мільйона землю галицьку замешкує. Той народ був колись самодільний, рівнявся в славі найможнішим народам Європи, мав свій письменний язик, свої власні устави, своїх власних князів; одним словом, був у добробуті, заможним і сильним». І дальше, згадавши про нещастя, які впали на Русь, про відступство панів і про занепад мови та народності руської, рада вказує на надання конституції і ось якими словами відзивається до русинів:

«Браття! Сини так великої руської родини! Мали бисьмо самі одні позістати і надалі в тім нещаснім замертвінні? Ні! Пробудився вже й наш лев руський і красну нам ворожить пришлість. Вставайте ж, браття, вставайте з довгого сну вашого, бо вже час! Встаньте, але не до звади і незгоди! Но двигнімся разом, щоби піднести народність нашу і забезпечити дані нам свободи. Пожиткуймо з тої спосібності, аби-сьмо не покрилися ганьбою перед світом і не стягнули на себе нарікання поколінь наступних. Поступаймо з другими народами в любові і згоді. Будьмо тим, чим бути можемо і повинні-сьмо, *будьмо народом!*»

Для свого ділання Рада народна визначує ось які три точки:

«1. Першим нашим завданням буде заховати віру і поставити обряд наш і права церкви і священиків наших нарівні з правами других обрядів.

2. Розвивати і підносити народність нашу у всіх її частях видосконаленням язика нашого, запровадженням його в школах нижчих і вищих, видаванням письм часових, утримуванням кореспонденцій з письменниками так нашими, як іншими, до щепу слов'янського належними, розширенням добрих і ужиточних книжок в язиці руськім і усильним старанням впровадити і... поставити язик наш на рівні з іншими в урядах публічних.

3. Будемо чувати над нашими правами конституційними, розпізнавати потреби народу нашого і шукати поправи биту нашого на конституційній дорозі, а права наші від усякої напасті і оскорблення стало і сильно хоронити».

Отсі думки сталися підвалиною цілого дальшого розвою Галицької Русі. Перший раз тут заговорили русини прилюдно й свобідно про те, що досі тільки найрозумніші тихцем думали або шептали; перший раз висказали самі про себе, хто вони й чого хочуть. І хоч висказали не все докладно і не дуже сміло, то все-таки основа їх тодішньої програми й нині ще не змінилася. Не диво, що та програма мала за собою відразу всіх галицьких русинів і покликала всіх здібніших до гарячої праці. Можна сказати, що в 1848 році зроблено широкий розмах у всіх напрямах народного життя, і коли би через неприязні обставини та через власну вину русинів не було скінчилося на тім розмаху, то були б ми нині не там стояли, де стоїмо тепер.

Пригадаємо тут лише головні вчинки тодішніх русинів. За приміром Головної руської ради у Львові позав'язувалися швидко подібні товариства по інших окружних містах Галичини для піддержування політичного життя по селах і місточках. Микола Синевідський заснував у Коломиї першу повітову бібліотеку, аби околичні русини могли читати та розвиватися. Іван Озаркевич[29], також у Коломиї, устроїв перший руський аматорський театр і виставив на сцені «Наталку Полтавку» Котляревського та деякі інші драматичні твори. За прикладом Коломиї почали русини у Львові й Перемишлі також устроювати драматичні вистави, котрі багато причинювалися до пробудження руського духу.

В Станіславові за почином о. Григорія Шашкевича, брата Маркіянового, тоді пароха в Угринові, скликали русини на 3(15) мая перше віче, сполучене з народним фестином. Такі віча в 1848 році були ще в Жовкві, Стрию, Дрогобичі, Тернополі, а ряд їх закінчило величезне руське віче у Львові д[ня] 3(15) мая 1849 року в першу річницю знесення панщини.

Нема що мовити, уряд прихильно дивився на ті заходи русинів. Вони були йому на руку, бо заступали дорогу революційним змаганням поляків. Аби розбити поляків і підкопати значення Ради народової, Стадіон пробував завести обивательську раду при губернії, так званий байрат, до котрого покликав кількох видних поляків, а також і русинів, у тім числі й єпископа Яхимовича. На засіданнях того байрату обговорювано, між іншим, справу сільських шкіл, і Яхимович підняв голос у обороні руської народності в школах людових*. Поляки дуже були лихі за се на русинів і на Стадіонів байрат і зложили навіть пісню, що починалася словами:

Błogosławiony, co na zgubę światu
Nie dał się nigdy wciągnąć do Bajratu,
Ani też kiedy ku ojczyzny zdradzie
Zasiadał krzesło w Swiętojurskiej radzie.**

В маю 1848 р. був у Празі перший слов'янський з'їзд. Руська рада вислала туди також кількох своїх делегатів, аби перед ширшим слов'янським світом заступали руську справу. Та тут поляки поводилися з русинами дуже солоденько, зав'язали спільно з ними польсько-руську секцію і заключили навіть на письмі угоду, з котрої тут подаю головні точки:

«Відповідно до людності польської або руської в кождім окрузі,– читаємо в тій угоді,– має бути польська або руська мова урядовою. Всі уряди громадські та міські мають уживати тої мови, якою говорить більшість людності. Кождому мешканцеві краю вільно в зносинах із властями уживати мови польської або руської, і власть має йому відповідати тою самою мовою. Кождий горожанин краю без різниці народності має право бути урядником; при урядах невиборних повинні народності бути відповідно заступлені. В околицях, де людність мішана, урядник мусить посідати обі мови. В громадах мають школи вестися мовою тої народності, яка має більшість, але меншість має право держати школу для своєї народності. В цілім краю в третьому нормальному класі має бути в руських школах викладова мова польська, а в польських – руська; гімназії будуть окремі для польської народності,

* «Gazeta Lwowska», 1848 r., n. 57, dodatek: Protokoł narad Bajratu o szkołach ludowych.

** Хай буде благословенний той, що на згубу світу не дав себе втягнути в байрат, а також той, хто не зрадив вітчизні, засідаючої в Святоюрській раді (*польськ.*).– *Ред.*

а окремі для руської і будуть засновуватися в міру того, як буде горнутися до науки молодіж одної або другої народності; в кождій гімназії буде викладатися література обох мов. На університетах буде вільно викладати обома мовами. Признання, потреби й час поділу Галичини на два окремі округи адміністраційні лишається законодавчому сеймові»*.

Отсе і ще чимало дечого обіцювали поляки русинам у Празі, аби показати іншим слов'янам, які-то вони щедрі та справедливі. А тим часом у краю все аж кипіло проти русинів; польські газети кидали на них найдикіші брехні, підбурювали й без того розгарячковану людність до ненависті проти них, називали їх не інакше, як «Świętojurcami»** (від львівської церкви св. Юра[30], при котрій жив руський митрополит і інші проповідники руського народу, єпископ Яхимович, Куземський, Малиновський, Петрушевич), або навіть «piekłojurcami»***, відмовляли руській народності права до самостійного розвою, а руську мову називали відміною польської.

Не чуючи себе безпечними по містах, а особливо бачачи, що поляки всюди позаводили собі гвардії народові, муштруються, рисують плани – зовсім немов до війни лагодяться і з мадярами знюхуються,– русини за почином Куземського та Борисикевича почали й собі заводити руські народні гвардії. Руські посли у Відні піднесли думку поділу Галичини на польську і руську. Народ у краю радо прийняв ту думку і почав посилати до Відня петиції з підписами, котрих швидко набралося звиш 100 000. Аби заявити, що русини й на полі духового життя чуються в силі до пожиточної праці, руські проводирі скликали на д[ня] 19 жовтня до Львова перший з'їзд руських учених, котрий відбув кілька засідань і ухвалив, між іншим, заснування першого руського просвітнього товариства Галицько-руської матиці[31].

В комісії, вибраній державним сеймом у Відні для уложення конституції, була довга й завзята боротьба в справі поділу Галичини і прав руської народності. Проти русинів виступив Земялковський[32]. «Я належу до польської народності,– говорив він,– але коли винайдено й руську народність, то мушу сказати, що й я русин, і то найчистішої крові (?), якого, може, другого й не знайдете

* Див.: Stenograficzne sprawozdania z posiedzeń sejmu galicyjskiego, rok 1869, posiedzenie z dnia 27 października (промова Лаврівського), а також брошуру: Kwestya ruska. Lwów, 1876, стор. 85–86.

** Святоюрцями (*польськ.*).– *Ред.*

*** Пеклоюрцями (*польськ.*).– *Ред.*

в Галичині. До марта 1848 р. був русином, хто був грецької, а поляком, хто польської релігії. В одній сім'ї був один русин, другий поляк. Хто викликав те роздвоєння, не треба згадувати, але се роздвоєння релігійне, а не національне». На се відповів Яхимович, виказуючи, що русини мають свою окрему історію, окрему мову, окреме письмо: «Географічне положення та національні різниці між поляками й русинами промовляють за поділом Галичини; вона занадто довга, аби нею відповідно завідувати. У поляків і русинів не однакова мова, не однакове письмо; охорона руської мови в школах і урядах домагається поділу»*.

В обороні прав руської народності промовляв знамените чех Рігер[33]. Приведу тут бодай важніші місця з його промови: «Я люблю поляків так само, як люблю чехів, бо ми браття; але признаю русинів за самостійну народність. Я знаю Галичину з власного огляду, знаю її письменство і говорю тут зовсім безсторонньо. Три мільйони русинів живуть у Галичині, 13 мільйонів — у Росії. Мої панове, 16-мільйоновий народ не пропаде, чи ви відділите його від Галичини, чи ні. Такого народу не затаїте, шасть-прасть не змажете з карти. Свобода слова додасть ваги руському елементові. Його література надихана свободою, розтопить тверду кригу російського самодержав'я. Се буде та Архімедова шруба, що розвалить те темне царство, відриваючи від нього мільйони закріпощених російських русинів. Шануйте національне змагання того народу, покликаного до самостійного життя, а переслідуваного досі й поляками й москалями, хоч би се для вас, поляків, духових панів у краї, було й як неприємно. Минув той час, коли освічені верстви надавали свій національний характер цілій масі народу. Ви знаєте, яке ненависне значення придає русин назві «лях», знаєте, певно, й кровавi докази на те в вашій недавній історії (різня в Горожані). Уступки, які ви робите русинам для науки катехізму і для сільських шкіл, зовсім замалі. На слов'янськім з'їзді в Празі поляки ще найліпше порозумілися з русинами. Дуже б мені було жаль, якби мої щирі слова пройшли марно, якби русинам тут не дано більших уступок. Коли русинам не поможеться тут, то вони зуміють обернутися деінде, і пам'ятайте, мої панове, се вийде на шкоду не тільки польському елементові, не тільки Австрії, але також справі свободи»**.

---

*A. *Springer.* Protokolle des Verfassungsausschlusses im Oesterreichischen Reichstage 1848—1849. Leipzig, 1885, стор. 20, 24–25.

**A. *Springer.* Там само, стор. 30—32.

Швидко мине 50 літ від тої хвилі, коли були сказані ті слова. Рігер жиє ще[34*], і дай боже йому жити ще много літ, хоча ніде правди діти, часи змінилися і він змінився не в однім погляді. Та які ж пророцькі були тоді його слова! Якби то нині стояла Галичина, як далеко пішли б були наперед і польські, і руські народні справи, просвіта, свідомість народна, якби в 1848 р. поляки були послухали його ради.

Конституція, уложена сею комісією, була корисна для русинів. Правда, право вибору не було загальне, а обмежене лише на тих, хто платив щонайменше 5 р. мк. безпосереднього податку; але зате не було палати панів ані курій виборчих. Рада державна мала складатися з двох палат: з *палати народів* і з *палати країв*. До палати народів мали вибирати послів безпосередньо в кождім краю, а до палати країв мали висилати своїх делегатів сейми крайові та сейми окружні. В краях мали бути так само без курій вибирані сейми крайові, а надто більші краї поділено на округи (Галичину на 10) з можливим узглядненням національних границь; у тих округах мали відбуватися свої окружні сейми, і вони мали право висилати також по двох делегатів до ради державної[**]. Нема сумніву, що коли би ся конституція була ввійшла в життя, вона була би для русинів дуже корисна, бо вони у всіх східногалицьких округах були би мали більшість.

Та ба, уряд не допустив сеї конституції до ухвали державного сейму, але д[ня] 4 марта 1849 року оголосив свою власну, так звану октройовану, тобто накинену конституцію, а 7 марта розв'язав сейм. Ся накинена конституція не в смак була чехам, і вони спротивилися їй так, що вона також не ввійшла в життя. Від 1850 р. уряд узявся ще раз кермувати Австрією без конституції, поки не допровадив державу до великих нещасть і страт. Та про се не місце тут розповідати. Вернемо до русинів.

Відносини якийсь час сприяли русинам. В 1849 р. заведено руську мову як обов'язкову не тільки в народних школах, але і в гімназіях, а для підготування професорів установлено кафедру руської мови на Львівськім університеті. Сю кафедру обняв товариш Шашкевича Яків Головацький. Для повідомлювання загалу русинів про те, що робить і задумує робити правительство, засновано у Львові урядову руську газету «Галичо-руський вісник»[35], а на її редактора покликано найздібнішого тоді руського письменника

---

* Він родився в грудні 1818 р., а вмер у марті 1903 р.

** *A. Springer.* Там само, стор. 370, 373, 375, 377.

Миколу Устияновича. Додаймо до того, що в бурях 1848 і 1849 року галицьким русинам прийшлося зблизитися потроху з угорськими русинами й з буковинськими, що на театрах виставлювано переважно твори українських письменників Котляревського[36], Писаревського[37] та Квітки[38],– то побачимо, що розмах до правдивого, широкого і всестороннього національного життя в тім часі був дуже добрий, що пізнішим поколінням майже на кождім кроці приходиться нав'язувати до того, що вже було розпочато або бодай задумано в 1848 році.

На жаль, у русинів не стало сили, вмілості та єдності, аби відповідно піддержувати всю роботу, розпочинану на стількох різних полях. Треба було пройти довгу та тяжку школу втрат, пустих сварів, сумнівів та недбалості, треба було аж через гіркі помилки доходити до розуму, сягати глибше в народ, фундувати будинок народного життя не на піску урядової ані панської ласки, а на скалі власного свідомого, освіченого та зорганізованого народу.

Примітки

Стаття є розділом з праці «Скасування панщини 1848 р. в Галичині».

Вперше надруковано окремим виданням: Львів, 1898 р. Ґрунтовна джерельна база цього дослідження поєднана з досить популярним викладом, розрахованим і на читачів-селян. Автор викриває державну владу Австрійської монархії та польських шляхтичів-поміщиків як жорстоких визискувачів селян Галичини. Важливим є висновок І. Франка про те, що панщина була загальним селянським лихом, від якої «терпів однаково хлоп-русин, і хлоп-поляк, і хлоп-чех, і хлоп-німець». Переконливо показано грабіжницький щодо селян характер реформи 1848 р. у Галичині на прикладах відшкодування поміщикам (індемнізація), збереження їх права власності на сервітутні ліси та пасовиська, на вироблення і продаж горілки, пива, меду (пропінація). Дещо ідеалізоване висвітлення політики імператора Йосифа II та австрійських урядовців, очевидно, було викликане цензурними міркуваннями.

Подається за: *Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1986.– Т. 47.– С. 107–122.

* * *

[1] Василіани – ченці уніатського ордену, заснованого на західноукраїнських і західнобілоруських землях після Брестської церковної унії 1596 р.

[2] Могильницький Іван (1777–1831) – український культурно-освітній та церковний діяч. Автор першої в Галичині (1829) граматики української мови, упорядник хрестоматії української літератури (в рукопису).

[3] Левицький Михайло (1774–1858) – уніатський церковний діяч у Галичині, перемишльський єпископ 1813–1815 рр., у 1815–1858 рр.– львівський митрополит.

[4] Снігурський Іван (1784–1847) – єпископ перемишльський з 1818 р., громадський діяч, філантроп і меценат.

[5] Доленга-Ходаковський Зоріан – літературний псевдонім Адама Чарноцького (1784–1825), польського етнографа й археолога, збирача і дослідника українського фольклору. Подорожував по Польщі, Білорусії, Україні. З 3000 народних пісень, ним записаних, понад 2000 – українські. Частину їх надрукував М. О. Максимович, В. М. Залеський та ін.

[6] Коллар Ян (1793–1852) – чеський і словацький поет і вчений. За національністю словак. Палкий прихильник єднання і дружби слов'янських народів.

[7] Караджич Вук Стефанович (1787–1864) – сербський мовознавець, фольклорист і письменник, основоположник сербської літературної мови, збирач і популяризатор сербського фольклору.

[8] Цертелєв (Церетелі) Микола Андрійович (1790–1869) – український і російський фольклорист, один з перших етнографів України, випустив збірник українських дум і пісень «Опыт собрания старинных малороссийских песен» (1819). У 30-х роках XIX ст. був помічником попечителя Харківського учбового округу. Листувався з Т. Шевченком.

[9] Максимович Михайло Олександрович (1804–1873) – український та російський вчений-природознавець, історик, фольклорист, перший ректор Київського університету (1834–1835), видав три збірники українських пісень: «Малороссийские песни» (1827), «Украинские народные песни» (1834) і «Сборник украинских песен» (1849), переклав українською мовою «Слово о полку Игореве».

[10] Залеський Вацлав Міхал (1799–1849) – польський фольклорист, етнограф, письменник і політичний діяч, виступав під псевдонімом Вацлав з Одеська, видав збірку «Пісні польські й руські галицького люду» (т. 1–2), 1833.

[11] Левицький Йосип (1801–1860) – український письменник, педагог, культурний діяч, москвофіл, автор першої граматики української мови в Галичині, написаної німецькою мовою,– «Граматика руської, або малоросійської мови в Галичині» (1834).

[12] Лозинський Йосип Іванович (1807–1889) – український етнограф, мовознавець і публіцист, автор «Граматики руської мови», надрукованої 1846 р. Одним з перших у Галичині порушив питання про використання народної мови в українській літературі. З 60-х років активний москвофіл.

[13] Головацький Яків Федорович (1814–1888) – український поет, учений, педагог. Член прогресивного літературного угруповання «Руська трійця».

[14] Вагилевич Іван Миколайович (1811–1866) – український письменник й вчений, один з перших галицьких просвітителів, учасник «Руської трійці».

[15] Устиянович Микола Леонтійович (1811–1885) – український письменник, громадський діяч, близький до «Руської трійці». Був активним організатором «Собору (з'їзду) руських учених» 1848 р. у Львові, на якому закликав відстоювати українську культуру, розвивати традиції Т. Г. Шевченка, пропагував ідею єдності Галичини з Наддніпрянською Україною.

[16] Мох Рудольф Іванович (1816–1891) – маловідомий український поет і драматург, один з послідовників «Руської трійці», автор збірки віршів «Мотиль» (Львів, 1841), примірник якої зберігається в особистій бібліотеці

І. Франка в Національному інституті літератури ім. Шевченка АН України № 293, далі – ІЛ.

[17] Могильницький Антін Любич (1811–1873) – український поет, відстоював народну мову в літературі, певною мірою продовжуючи традиції «Руської трійці».

[18] Кобринський Йосафат Миколайович (1818–1901) – український педагог і громадський діяч. 1842 р. видав у Львові «Буквар, новим способом уложений для домашньої науки» та методичний посібник до нього, де вперше в Західній Україні запропонував прогресивний звуковий метод навчання грамоти.

[19] «Русалка Дністровая» – український альманах «Руської трійці», опублікований 1837 р. у Будапешті. Це збірка українських фольклорних записів та літературно-публіцистичних творів, більшість яких належала М. Шашкевичу, Я. Головацькому та І. Вагилевичу.

[20] Паулі Жегота (1814–1895) – польський фольклорист, етнограф та історик; був близький до «Руської трійці». Видав «Пісні українського народу в Галичині» (1839–1840, в 2 т.), у яких поряд з друкованими раніше записами міститься близько 600 нових записів українських народних пісень.

[21] Петрушевич Антоній Степанович (1821–1913) – український історик, філолог та етнограф. Жив у Львові. Збирав і вивчав архівні матеріали з історії Західної України. Основна праця «Зведений Галицький руський літопис 1500–1772».

[22] Мінчакевич Филимон – український фольклорист, підтримував дружні стосунки з членами «Руської трійці», уклав збірку українських приповідок.

[23] Ількевич Григорій Степанович (1803–1841) – український фольклорист, етнограф і педагог. У 1841 р. видав збірку «Галицькі приповідки й загадки».

[24] Мається на увазі «Вінок русинам на обжинки» – літературно-науковий збірник, упорядкований Іваном та Яковом Головацькими. Вийшов у Відні у двох книгах (1846–1847 рр.).

[25] Козаневич (Козанович) Михайло (1807–1877) – український поет, священик, перекладав Шіллера, близький до групи М. Шашкевича, автор публіцистичних нарисів і статей.

[26] Болеслав III активно втручався у феодальні усобиці на Русі, але сучасна наука не має подібних відомостей про похід Болеслава III на Галич. Перша автентична згадка про Галич належить до 1140 р., а Болеслав III помер 1138 р. Болеслав III Кривоустий (1085–1138) – польський князь з 1102 р. Належав до династії П'ястів. Домігся об'єднання під своєю владою всієї Польщі.

[27] Йдеться про Головну руську раду, засновану 2 травня 1848 р. під час буржуазної революції. Це ліберальна організація, на діяльності якої істотно позначився вплив вищого духовенства. Розпущена 1851 р.

[28] «Зоря галицька» – перша українська газета, що почала виходити у Львові 1848 р. як орган Головної руської ради, дотримуючись проавстрійської орієнтації. У 1852–1856 рр. була органом москвофілів. Припинила своє існування 1857 р.

[29] Озаркевич Іван (1795–1854) – український письменник, один з ініціаторів українського театрального аматорства в Галичині наприкінці 40-х років, організатор відомих вистав у Коломиї в 1848–1850 рр., автор вибраних для

цих вистав переробок п'єс І. П. Котляревського «Наталка Полтавка» на «Дівка на відданню, або На милування нема силування», «Москаль-чарівник» на «Жовнір-чарівник», Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» на «Сватання, або Жених навіжений» та ін.

[30] На південно-західному узгір'ї міста Львова в XIV–XV ст. за проектом архітектора Дорінга була збудована кам'яна церква св. Юра. З 1700 р. тут містилася резиденція греко-католицьких митрополитів. У XVIII ст. розібрана, і на її місці збудовано собор в стилі бароко (архітектори Бернард Меретині і Ян де Вітте).

[31] Галицько-руська матиця – культурно-освітнє товариство в Східній Галичині, засноване у Львові 1848 р. на зразок інших слов'янських «матиць», що займалися переважно видавничою діяльністю. До його складу входила частина галицької інтелігенції. Її діяльність відіграла позитивну роль у розвитку української культури. З 60-х років XIX ст. керівництво у Матиці захопили москвофіли.

[32] Земялковський Флоріан (1817–1900) – польський політичний діяч, депутат галицького сейму і австрійського парламенту. В 1873–1888 рр.– міністр у справах Галичини в австрійському уряді.

[33] Рігер Франтішек-Ладислав (1818–1903) – чеський політичний діяч і публіцист, обстоював федеративні вимоги чеської буржуазії під час співробітництва з австрійським урядом. Підтримував національні прагнення українського народу.

[34] Насправді він на той час уже помер, але Франко не вніс відповідної поправки до другого видання своєї праці.

[35] «Галичо-руський вісник» – реакційна політична газета, яку видавав з 1849 р. у Львові австрійський уряд. З 1850 по 1866 р. вона виходила у Відні під назвою «Вісник для русинів Австрійської держави».

[36] Котляревський Іван Петрович (1769–1838) – український письменник, перший класик нової української літератури.

[37] Писаревський Степан (80-ті роки XVIII ст.– 1839) – український письменник, автор оперети «Купала на Івана» (1840), переробленої І. Озаркевичем під назвою «Весілля, або Над цигана Шмагайла нема розумнішого».

[38] Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (1778–1843) – український письменник. Основоположник художньої прози в новій українській літературі.

РАДИКАЛИ І РЕЛІГІЯ

Що таке релігія? Релігією називається не тільки *віра* в якісь надземні, вищі істоти, обдаровані вищою силою, ніж люди; не тільки віра в те, що і в людях є часть тої найвищої істоти (душа) і що люди повинні своїм життям і своїми учинками наближуватися до тої істоти. До релігії належить також чуття, любов до тої вищої істоти і до інших людей, любов до добра і справедливості, а вкінці також *добра воля*, постанова жити й самому так, щоб наближувати себе і інших до тої вищої істоти.

Отсі три складники конечні для поняття релігії. Віра без любові і без сильної волі, що показується в ділах, не чинить ще релігійного чоловіка. Так само самі вчинки без віри в вищу справедливість і без любові до тої справедливості і до інших людей чинять чоловіка фарисеєм, але ще не правдиво релігійним чоловіком.

Ми вважали конечним на початку сеї розвідки вияснити сю справу, бо наші книжники і фарисеї від самого початку існування радикальної партії кричать і репетують, що радикали ширять безбожність і виступають ворожо против релігії, а пильно стережуться вияснити народові, в чім лежить правдива побожність і що то є релігія. Сказавши по правді, се був їх обов'язок уже від тисячі літ, від самого зведення християнства, і коли нині, по такім довгім часі, вони переняті страхом, що радикалізм може відтягнути народ від церкви, то видно, що за ту тисячу літ вони не дуже міцно потрафили прив'язати народ до тої церкви. Адже цілу тисячу літ ніхто не баламутив вам народу, не ширив між ним ніякого радика-

лізму. Противно, вашу науку піддержувала держава, вас плачено, обдаровувано, гоноровано за те, щоб ви виховували народ в релігійнім дусі, і які ж є плоди вашої тисячолітньої науки? Чи наш народ, особливо там, де його ще не доторкнувся вплив новішої, світської школи і радикальної агітації, є релігійний? Правдиво, по-християнськи релігійний? З чистим сумлінням кажемо, і ви самі, коли не схочете брехати проти правди, мусите признати се, що *ні, не є.*

Бо погляньмо докладно! *В що вірить наш народ?* Скажете: він вірить в Бога. Певна річ, але не менше певно також, що вірить і в чорта, і в потопленикiв, і в чари та відьми, і в хмарників та ворожок, і що та низька, поганська віра є у нього *властивою, практичною вірою,* тобто тою, котра знаходить застосування в тисячних випадках практичного життя. Тим часом віра в одного Бога є у нього чимсь таким, як свята ікона в хаті: перед нею він поклониться, свічку засвітить, але зрештою практичного впливу на його життя вона не має. Обряди і вірування нашого народу, навіть ті, які прийняла і освятила Церков, далеко більше надихані поганською вірою в оживлені сили природи, ніж в єдиного, всемогущого і всевідущого Бога. І не говоріть, що Церков силувалася завсігди викорінити в народі ту поганську віру. Було б дуже сумно, якби Церков справді тисячу літ працювала в тім напрямі, а наш народ таки нічого б не навчився. *Велика більшість духовенства піддержувала і ширила ту віру,* вона сама говорила і говорить народові десять раз більше про чорта і про всяких злих духів, як про Бога. Яке християнство насадили, таке й мають.

Коли перша основа релігійності, віра, поставлена в народній душі на хибній основі, коли се не є віра в одного найвищого бога, а в двох, з котрих один, добрий, нібито й називається всемогучим, а проте від віків не може собі дати ради з другим, злим, хитрим, зрадливим та спокусливим і мусить віки вічисті боротися з ним,– то як може виглядати релігійність в душі такого чоловіка? Бог, зайнятий війною з чортом, не може у нього бути ідеалом добра і справедливості і він не може в тім Бозі *любити* того, що йому в житті найсвятіше і найвище. Супроти ненастанної війни двох надземних і могутніх противників простий ум дійде хіба до думки: «Бога шануй і чорта не дразни», до думки про дипломатичну нейтральність чоловіка в тій війні. Не диво, що така віра лишає його зовсім холодним, не порушує його чуття. Чи то буде правдива релігійність?

Не знаходячи в своїй вірі огнища, котре б піднімало все його чуття, порушувало все його єство, народ не може в ній знаходити

також достаточного проводу для своїх діл. Правда, віра в чорта і пекельні страхіття, віра в безконечні кари Божі дає тут певну границю, *відстрашує* народ до певної міри від злих діл. Але таке відстрашення то ще не є правдиве релігійне виховання, правдиве заохочення чоловіка до доброго. Правдива релігійність вимагає чогось зовсім іншого, і тої правдивої релігійності ви, тисячолітні вчителі нашого народу, не дали, не впоїли тому народові.

А тепер погляньмо, скільки правди є в тім, що радикали виступають против віри і против релігії?

Отже, мусимо заявити раз на все, що радикали яко політична хлопська партія не вдаються в релігійні справи, значить, не виступають ані против релігії, ані за нею, полишаючи справу релігійного виховання тим, котрі до сього з уряду приставлені. Та проте радикали не зрікаються права від часу до часу сказати тим релігійним приставникам правду в очі, коли вони замість виховувати народ в правдивій релігійності впоюють в нього ненависть, погорду та ворогування до інших, найближчих братів за те тільки, що ті держаться іншої політики, ніж панотчик.

Радикали ніколи не виступають і не виступали ані против віри в Бога, ані против жадної основи правдивої релігійності. Противно, до всіх людей щиро релігійних, а затим чесних і не фарисеїв, радикали мають глибоке пошанування, тим більше що таких людей в наших часах дуже не багато. Так само не виступали і не виступають радикали проти головних установ церковних, проти церковних тайн і обрядів, а тільки виступали і виступають і будуть виступати завсігди проти надуживання тих установ і обрядів до визискування, обдирання і отуманювання народу.

Ми скажемо одверто і щиро: виховуючи народ в радикальнім дусі, ведучи його до того, щоби мав свої переконання, щоби сміло і гаряче боронив тих переконань і щоби поступав так, як йому велять його переконання, *ми, радикали, робимо те, що повинно було робити духовенство від тисячі літ: ми виховуємо народ в правдиво релігійнім, в правдиво християнськім дусі.* І коли народ іде за нами, терпить за свої радикальні переконання, то се знак, що він глибоко почуває потребу правдивої релігійності і ненавидить фарисейства.

Але ба,– говорять наші противники.– А отже, в нашій давнішій програмі стояло: ширення раціоналізму в справах релігійних. Значить, ви раціоналісти, ви безбожники!

Помалу, панове, помалу! Не скачіть! Від раціоналістів до безбожників ще дуже далеко, а найзавзятіший раціоналіст перед 100 літами, Вольтер, таки будував церкву Богу[2]. Ухоплять люди чуже слово, котрого не раз і самі гаразд не розуміють, та й страшать ним людей, так як досі страшили чортом. Що таке раціоналізм? Се є змагання – кермуватися розумом, просвітою. Є в тім щось злого? А ви ж, наші противники, хочете, щоби народ у всьому, отже і в справах віри, кермувався нерозумом, темнотою, забобонами?

Чи, може, ви думаєте, що розум і освіта ведуть до упадку віри, до знищення релігії? В такім разі ви найгірші вороги релігії, бо вважаєте її нерозлучною з темнотою і нерозумом. Ми, радикали, заявляємо явно і одверто: так, ми раціоналісти, ми хочемо у всіх справах, отже і в справах релігії, поступати розумно, як личить розумним і просвіченим людям. Ми видали війну на смерть темноті і туманенню. Але ми твердо переконані, що розум і просвіта не суперечні релігії і правдивій релігійності, але противно, мусять бути їх головною основою. Темний, дурний і тупий чоловік не може бути правдиво релігійним. І коли ми випустили точку про раціоналізм із нашої програми, то се для того, що яко партія чисто політична не потребуємо займатися релігійними справами.

Примітки

Вперше надруковано у газ. «Громадський голос», 1898, № 21, 15. X, с. 159–160. Того ж року надруковано як частини II і III окремої брошури «Радикальна тактика» накладом «Громадського голосу», Львів, 1898 (Хлопська бібліотека, XV).

Стаття писалася як програмний виступ Радикальної партії, до якої тоді ще належав І. Франко. Власне, своїм компромісним змістом щодо консервативно-патріархальної релігійної свідомості в суспільстві вона демонструє, як змінювалися свідоглядні засади галицького соціалізму, який поступово втрачав свою войовничу матеріалістичну та атеїстичну ідеологію і наближався до позицій поміркованого соціалістичного руху.

Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 405–408.

Хлопська бібліотека – серія популярних видань для селян, яку видавав І. Франко з 1896 р. накладом газети «Громадський голос».

НАРОДНИКИ І МАРКСИСТИ

(Рецензія на книжку А. Фаресова[1] «Народники и марксисты». С. Петербург, 1899)

1899

Німецький соціял-демократизм, перещеплений на російський ґрунт працями Плеханова, Струве, Туган-Барановського й ін.[2], здобув собі багато прихильників серед молоді і навіть загалом серед освіченої громади, котрій він імпонував знанням будучини, простотою в ставленні і розв'язуванні найскладніших питань, догматичністю тез, ніби науковою фразеологією і тим, що пок. Драгоманов у німецьких соціял-демократів називав «жидівською самохвальбою». Є се характеристичне явище, що саме в пору, коли сей марксівський соціял-демократизм і з погляду на свої наукові основи, і з погляду на свою політику як партія в Европі близький банкрутства, він здобуває собі найгарячіших прихильників у Росії, серед російської молоді. Дуже сумно, що на сю доктрину ловиться в значній часті гарячіша українська молодь, хоча соціял-демократизм стає ворожо, як проти усяких об'явів суспільної самодіяльности та децентралізації, так само і проти національного українського руху, і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціял-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті.

Отим-то не диво, що свідоміші українці виступають проти сеї згубної доктрини, як можуть. Правда, боротьба мусить бути нерівна. Соціял-демократична доктрина тішиться далеко більшими ласками цензури, ніж український рух: вона видає багато книжок,

має своїми органами деякі товстенні місячники (раніше «Новое Слово»[3], тепер «Научное Обозрение»[4] і «Начало»[5]), а українство не може боронити себе і розвивати своїх поглядів відповідним способом. Тільки на полі економічного змагання на українськім ґрунті виступив проти соціял-демократизму д. Микола Васильович Левитський[6], та й то виступив не з власної охоти, а для оборони справи, котрій він віддав свою силу і працю – хліборобських спілок. Д. Левитський займається від 1894 р. організацією хліборобських спілок головно в Херсонській губернії, але за його почином спілковий рух розширився й на інші губернії, навіть не-українські. Певна річ, при браку засобів і при неохоті російської інтеліґенції до праці на користь сього руху в початках його мусіло бути багато невдач, помилок, розчарувань. Але проте рух не перестає і виявляє деякі прикмети безмірно цінні власне з педагогічного погляду. Отже ж цікаво, що власне російські марксисти найзавзятіше накинулися на той рух і на д. Левитського, не тільки відмовляючи його роботі всякого значення, але ганьблячи її як реакційну і шкідливу, бо, мовляв, вона спиняє конечний і єдиноспасительний (по Марксовій рецепті) процес *пролетаризації селянських мас,* котрі, мовляв, тільки тоді будуть дозрілі для поступу і для соціялізму, коли цілком щезнуть з лиця землі яко самостійні господарі, а всі поробляться наймитами, фабричними робітниками і пролетаріями. Я певний, в XX віці люди не схочуть вірити, щоб така безглузда й антигуманна доктрина могли коли-небудь розгарячувати голови і серця молоді, у котрої на устах є раз-у-раз любов до народа і любов до поступу.

Щоб відперти напади марксистів на свою улюблену роботу, д. Левитський зважився звести з ними боротьбу в Петербурзі на засіданнях «Вольно-экономического Общества»[7]. Про ті суперечки і про саму особу д. Левитського говорить д. Фаресов у брошурі, котрої титул ми виписали вище. Подаємо з неї поперед усього інтересні біографічні дані про д. Левитського, того незвичайного чоловіка, що в теперішніх часах і при теперішніх російських порядках зумів знайти собі живе, справді практичне і справді поступове та широке діло серед народу. Він родився 25 марта 1859 р. в с. Хмільній Київської губернії Черкаського повіту, де його батько був священиком. Пізніше батька перенесено до села Федваря Херсонської губ. Скінчивши гімназію в 1879 р., Микола Васильович подався до Москви, де записався на медицину, але, виключений з університету наслідком студентських розрухів 1880 р., він 1881 р. запи-

сався на права в Харківському університеті і скінчив 1885 р., а 1891 р. одержав право бути адвокатом (присяжним повіреним) при окружнім суді в Єлисаветграді[8]. Але адвокатом йому не довелось бути; доля тягла його здавна в інший бік. Ще бувши в 8 клясі гімназії, він зорганізував першу спілку з учеників, своїх товаришів. Майже ціла восьма кляса гуртом найняла спільну квартиру, найняла господиню, що провадила для всіх одну кухню і все, що було треба, і замість 20–30 рублів місячно хлопці видавали при такім порядку всього по 11 рублів, були ситі і всім задоволені. Ще оригінальніше зложилися його університетські студії. Бувши на другім курсі, Микола Васильович утратив батька. Батько лишив осиротілій сім'ї невеличке селянське господарство, яке закупив у Федварі. Микола Васильвоич задумав господарювати на нім, бо се ж було одиноке джерело удержання його і матері. Зимою він учився в університеті, а по екзаменах (в Росії вони відбуваються в маю) зараз вертався додому і просто від лекцій переходив до плуга. «Правда, я страшно втомлявся,– оповідає він,– особливо зразу, але зате я почував себе дуже добре, стаючи близько до природи і до народу. Приходилося важкенько, ніччю я майже не спав, треба було пасти воли, жити майже самими сухарями, пшоняною кашею та галушками. Але я почував себе чудово: близькість до природи, праця і стичність з народом якось піднімали мене, підбадьорювали духа після всяких пережитих невигід міського життя. Тоді я особливо полюбив природу, землю і хліборобство. Сю любов я заховав і досі і, здається, заховаю й до гробу. Восени, скінчивши всі роботи в полі й обмолотившися, я знов подавався на університет кінчити курса».

На сьому ґрунті, не з доктрини, а з практичної потреби і з гарячої любови до народу виросли й хліборобські спілки д. Левитського. «На самім собі,– оповідає він,– я досвід(ч)ив усіх недогод і хиб одинокого господарства. 1884–85 у нас були дуже важкі роки. От тоді-то, бувши сам знайомий з господарством і маючи ненастанні зносини з народом та знаючи його потреби, я й піддав селянам думку лучитися в спілки, щоб запомогти своїому лихові. Вони прийняли думку прихильно, але задля браку засобів годі було приступити до організації спілок. Тільки в 1894 році селяни самі прийшли до мене з тою думкою; тоді зав'язалася в Федварі перша спілка».

Ми не будемо тут оповідати історії сього руху, започатого д. Левитським (його перші фази були показані в гарній статті Слуцького в «Житю і Слові» 1896 р.[9]), бо надіємося одержати про нього

докладнішу працю від когось з місцевих людей, близьких до сього діла. Не оповідає сеї історії й д. Фаресов; головний зміст його брошури – се боротьба д. Левитського з марксистами. Найважніша тут – гаряча промова д. Левитського, виголошена в «В(ольно)-эк(ономическом) Общ(стве)», в котрій він наглядно показав реакційність соціял-демократичної доктрини, ненауковість і односторонність їх поглядів на історію і безпрограмовість їх змагань у Росії. «Їх безкровна фразеологія,– мовить д. Л(евитський),– нагадує мені найгірших консерватистів. В економічному житті вони вітають сконцентрований капітал; в політиці вони такі самі централісти і місцеві мови вважають "діялектами" (се ще не біда, якби тільки вони тим діялектам не відмовляли права на життя і розвій! – *І. Ф.*) і т. д. Ну, чим же ж ліпша така "програма" від інших найтемніших моментів нашого суспільного життя? Я дивуюся, що з сими панами ще розмовляють як з поступовими діячами. Найкращу віру в свідомий і благородний елемент в історії вони вбивають, величаючи "економічний матеріялізм", і тій безсоромності нема кінця».

Дуже добре визначається в брошурі д. Фаресова характер д. Левитського – палкий, поетичний, схильний до оптимізму, але наскрізь щирий і правдомовний, наскрізь пронятий потребою *свідомої* праці інтеліґенції серед народу в противенстві до соціял-демократичного фаталізму і *спільної, публічної* праці в противенстві до сектярського відокремлення і безплідного «самосовершенствования» т. зв. толстовців. «Я ж не толстовець в гіршім значенню сього слова,– заявляє в однім місці д. Левитський,– і міряю цивілізацію не числом витоптаних личаків, а числом ідей».

Примітки

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1899, т. 6, кн. 6, с. 186–188.

Незважаючи на свою важливість для висвітлення світогляду Івана Франка і для з'ясування його ставлення до марксистського соціал-демократизму, ця рецензія не була передрукована ні в якому із радянських видань Франкових творів, опублікованих у 1950-х роках. Дуже скупі згадки про цю рецензію також і в радянських працях про світогляд Івана Франка.

Подається за: Іван Франко про соціялізм і марксизм: Рецензії і статті. 1897–1906 / Серія «Суспільно-політична бібліотека».– Ч. 17.– Нью-Йорк: Пролог, 1966.– С. 72–78.

«Літературно-науковий вісник» – щомісячний журнал, заснований 1898 р. Науковим товариством імені Шевченка. У період, коли до його редакції входив І. Я. Франко (1898–1906), журнал мав демократичне спрямування.

* * *

[1] Фаресов Анатолій Іванович (1852– ?) – російський белетрист-народник і публіцист.

[2] І. Франко помилково ототожнює Г. В. Плеханова з представниками «легального марксизму» П. Г. Струве та М І. Туган-Барановським.

Плеханов Георгій Валентинович (1856–1918) – діяч російського і міжнародного соціалістичного руху, теоретик і пропагандист марксизму, один із засновників РСДРП.

Струве Петро Бернгардович (1870–1944) – російський економіст і публіцист, один із лідерів партії кадетів. У 90-х роках – найвизначніший представник «легального марксизму».

Туган-Барановський Михайло Іванович (1865–1919) – економіст, у 90-х роках – один з лідерів «легального марксизму». В період революції 1905–1907 рр.– член партії кадетів, пізніше міністр фінансів Центральної ради.

[3] «Новое слово» – науково-літературний і політичний журнал, який видавався в Петербурзі з 1894 р. ліберальними народниками, а з весни 1897 р.– «легальними марксистами». У грудні 1897 р. журнал був закритий царським урядом.

[4] «Научное обозрение» – щомісячний журнал, що виходив у Петербурзі в 1894–1903 рр.

[5] «Начало» – щомісячний журнал, що виходив у Петербурзі в першій половині 1899 р. В червні 1899 р. журнал був закритий царським урядом.

[6] Левитський Микола Васильович (1859–1936) – український економіст, співпрацював у газеті «Русские ведомости», був секретарем земської управи, займався адвокатурою. Відомий в Україні і Росії як «артільний батько»: у 90-х роках Левитський організував ряд хліборобських артілей у Херсонській губернії, вважаючи їх одним із засобів для відвернення капіталізму. Насправді ці артілі сприяли тільки диференціації селянства і швидко розпалися.

[7] «Вольно-экономическое общество» – найстаріше в Росії економічне товариство (1765–1919), засноване для сприяння розвитку дворянського господарства. Об'єднувало визначних російських економістів й агрономів (А. Т. Болотов, П. І. Ричков та ін.). Після 1861 р. стало одним з центрів економічної думки ліберальних поміщиків та буржуазії, сприяло розвиткові капіталізму в Росії.

[8] Єлисаветград – тепер Кіровоград.

[9] Йдеться про статтю В. Слуцького «Хліборобські артілі (спілки) на Україні», надруковану в журн. «Житє і слово», 1896, т. 5, с. 353–361.

ПОЗА МЕЖАМИ МОЖЛИВОГО

1900

Коли підходимо здалека до високих гір, наїжених голими стрімкими скалами, увінчаних ледівцями, мов гладкими скляними стінами, то мимовільно в нашій душі зринає жах і гомонить думка: «Там вийти! Стати на онтій ледяній іглі – ні, се неможливо!».

Коли європейці почали на руїнах давньої Ніниви[1] віднаходити глиняні цегли, вази та ціліндри, покриті клиновими написами, і побачили, що се написи уложені незвісними їм характерами по незвісній системі (чи то азбучне письмо, чи силабічне, чи ідеографічне?) і на незвісній, давно вимерлій мові, то по довгих даремних пробах порішили, що відчитання сього письма – річ неможлива.

Коли простому чоловікові скажете, що сонце віддалене від землі [на] 20 міліонів миль і що промінь світла в одній секунді пробігає 40 000 миль, то він, коли схоче бути щирий з вами, витріщить на вас очі і запитає:

«А хіба ви були на сонці? Хіба ви їздили на світлянім промені? То неможливе, щоб ви могли се знати!»

Чи маємо пригадувати з історії ті моменти, де погляд на межі можливого і неможливого доводив людей до комічних або трагічних конфліктів? Грецькі філософи-елеати[2] рядом субтельних розумувань доказували неможливість усякого руху. Французький історик і політик Тьєр доказував неможливість руху парової машини. Католицька церков часів гуманізму і Реформації в'язницею, тортурами і кострами боронила погляду на неможливість куляс-

тої форми землі, існування антиподів і існування інших світів, заселених розумними істотами. А проте досвід показав і показує щодень, що всі ті неможливості – фальшиві, фікційні, виплоди чи то старої, на віру повторюваної традиції, чи то суб'єктивного стану даного чоловіка, чи вкінці недотепності та недосконалості наших змислів, доки їх не окрилює критичний розум, опертий на детальнім вивченні і порівнянні фактів і явищ.

Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духової,– се не що як постепенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалювання границь неможливого. Те, що було неможливе нашим предкам, від чого їх руки і їх думки відскакували як від скляної гори, се для нас показується зовсім можливим і навіть зглядно легким до виконання. В світі передових борців нашого часу можна, навпаки, зауважити деколи певне переоцінення людських сил і здібностей, певну віру в те, що границь можливості загалом нема ніяких, що все безмежне поле незвісного, невислідженого, неясного і загадкового досі для нас, се не є ніяка скляна гора, ніяка неможливість, а тільки величезний невиїжджений досі степ, який жде тільки сміливих душ і бистрих очей, щоб покритися новими битими шляхами і дати людській запопадливості нові, невимовно багаті здобутки. Сим можна пояснити собі той голосний гомін протестів, який піднявся був перед кільканадцятьма роками, коли славний берлінський учений Дюбуа Реймон[3] виступив зі своїми сімома тезами, з яких кожда починалася категоричним Ignorabimus*.

Та з другого боку, бачимо явища зовсім протилежного характеру.

Пробуйте ви так званому «здоровому хлопському розумові» витолкувати, що відьма не може літати на кочерзі, не може перекидатися в собаку, не може доїти жаб і ящірок. Він, може, буде притакувати вам, може, буде й сам сміятися з такої віри, але проте в душі буде твердо переконаний, що якби на Юра[4] опівночі знайшов відьму на обійстю і вдарив її батогом або уздечкою, то рано з того батога або з тої уздечки потече молоко.

Пробуйте ви доказувати йому, що з нічого не може бути нічого, що матерія не може повстати з нематерії, а організм не може безпосередньо повстати з неорганічного тіла,– він буде на вас дивитися як на єретика і скаже вам з найбільшою певністю і не підозрі-

* Ми будемо ігнорувати (*лат.*).

ваючи ані разу трудностей питання, що Бог сотворив світ із нічого, а чоловіка з глини.

Для «простого хлопського розуму» являється зовсім можливим те, що гроші, закопані в землі, горять і підходять чимраз ближче наверх, що вода в ріках опівночі перед Йорданом на хвилю переміняється в вино, що опівночі перед Різдвом воли розмовляють людською мовою, що гадина кусає жалом, грім б'є стрілою, а веселка п'є воду з криниць або рік і часто разом з водою висмоктує риби та жаби, що упир ходить по смерті і вночі висмоктує живим людям кров із тіла, не лишаючи ніякої рани ані сліду і т. д. А прецінь для інтелігентного чоловіка все те – чисті, очевидні неможливості, про які смішно навіть дискутувати, не то щоб доказувати їх, покликаючися на те, що для «простого хлопського розуму» вони ясні і натуральні.

Значить – простий хлопський розум не може бути ніяким критерієм в питанні про межі можливого і неможливого, так як і загалом у жаднім питанні, що вимагає дрібнішого досліду і ширшої критики. Та се вже звісна людська слабість, яку давно і влучно схарактеризував Спенсер у методичній пропедевтиці соціології, що хоча ми в справах математики, фізики, медицини та астрономії «простому хлопському розумові» не признаємо ніякої компетенції, а вимагаємо фахового знання, то в справах суспільного життя, політики, соціології дуже часто покликуємо сей «простий хлопський розум» як свідка або навіть як судію. Ми не міркуємо, що сей розум ані *не простий,* бо його кривили і кривлять тисячні упередження і само обмеження його кругозору, ані *не здоровий,* бо він властиво здобуток тисячних генерацій і розумових течій, не раз дуже хорих і уломних.

Сі, може трохи банальні уваги насунула мені на думку дискусія, яка недавно велася в наших щоденних газетах про деякі основні питання нашого національного розвою. Що значить народне відродження? Які сфери матеріального і духового життя обіймає воно, а які повинні бути виключені від його впливу? Які цілі слід, а яких не слід ставити народному рухові? Які ідеали лежать у межах можливого, а які вибігають поза ті межі? І чи слід приймати ті межі як щось дане і незмінне, чи, може, слід товкти об них руками або й головами і старатися відсувати їх усе далі й далі?

Я не буду вдаватися в деталі сеї суперечки між «Ділом» і «Молодою Україною» з одного а чернівецькою «Буковиною» з другого боку. Зауважу тільки, що хоч би аргументи двох перших і не пере-

конали кождого, то проте контраргументація «Буковини», основана на вбогім арсеналі «простого хлопського розуму», блискучо доказала повну незгожість і недостаточність сього арсеналу для рішання таких широких і скомплікованих питань. Ми далекі від того, щоб за сю аргументацію накликати небесні громи на голови бідних публіцистів «Буковини» – вони в простоті духа і по щирості сказали, що знали,– але вважаємо сей випадок доброю наукою для тих публіцистів, що всякі такі появи треба обговорювати обережно і з відповідно широким поглядом на річ; що становище холодного і практичного політика часом буває якраз не холодне і не практичне і що всяке теоретизування, а особливо публіцистичне, має значіння тільки тоді, коли являється висловом, вияснення тих інтересів, тих почувань, течій, які наклюнулись або накльовуються в суспільності, і без найтіснішого контакту з життям те розумування робиться сірою, безплодною доктриною, що в деяких випадках (коли доктринер дістане в руки силу, впливи) може принести народному життю необчислені шкоди.

Придивімося з чисто методологічного погляду тому питанню, а радше цілому сувоєві тих питань, які були підкладом згаданої газетярської полеміки. Нема нічого забавнішого, як бачити наглі перескоки з одного становища на друге у прихильників «простого, здорового розуму». Сьогодні вони виливають своє святе обурення на тих, що підносять важність економічного чинника в народнім житті, важність «жолудкових ідей»,– а завтра глянь! Самі вони проти ідеалу політичної самостійності виточують як першу гармату – ті самі жолудкові ідеї... «Наш народ бідний, його визискують усякі лихварі і здирці. Рятуймо свій бідний народ, піднесім його економічно, а не гаймо часу на пусті мрії про далекі, до зреалізування неможливі ідеали». А післязавтра ті самі люди для потреб хвилевої полеміки знов змінять фронт і будуть кидати громи на ті самі жолудкові ідеї – і нічого собі.

Хоч і як несерйозно ставлять питання сі люди, та проте сама справа варта дискусії. Економічне питання таке важне, таке основне, що й при справі політичної самостійності всякого народу не то що поминути його не можна, але треба класти його як вихідну точку. Адже ж уся соціальна боротьба наших часів у головній мірі (не виключно!) зводиться на усунення економічного визиску в усякій формі. Та поставивши питання так, ми відразу бачимо перед собою просту і ясну перспективу. Адже змагання до усунення еко-

номічного визиску мусить ео ipso* бути змаганням до усунення визискувачів своїх чи чужих, а в разі даного вибору певно насамперед чужих, а потім своїх. А що значить політична несамостійність якоїсь нації, як у остатній лінії такий її стан, що вона мусить без опору дати визискувати себе іншій нації, мусить віддавати часть здобутків своєї праці на цілі, які з її розвоєм і забезпекою не мають нічого спільного? Значить, жолудкові ідеї, тобто національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занидіння, павперизації, культурного застою і упадку. Правда, наші (і не наші) прихильники здорового хлопського розуму не ставлять сього питання так широко. Усунення всякого визиску – се ж утопія, се неможливість! Головна річ – удержання політичного і соціального *спокою,* при якому б без перешкоди могла функціонувати та драбина, по якій одні йдуть угору, а другі вдолину. Іншими словами: «Не викликайте вовка з лісу, дайте нам спокійно сидіти на посадах і добиватися маєтків, а там, коли ми будемо матися добре і забезпечимо своїх дітей, то й цілій нації буде ліпше. Адже ж коли забезпечений я, мій сусід, другий, десятий, сотий, то се, значить, забезпечена така-то часть нації. Економічний прогрес у тім і лежить, щоб та часть нації була чимраз більша й більша і щоб її забезпечення було чимраз ширше й тривкіше». Розуміється, так ясно сі панове сього не скажуть, бо тут занадто виразно видно б було їх класовий і хатній егоїзм, їх нехіть до всякої боротьби, до всякого ідеального (отже й національного) змагання, коли воно має бути важким здобуванням, а не влітати в руки готове, так як міфічний печений голубець у рот. Розуміється, соціолог мусить і егоїзмові признати певне і то досить широке управнення в ряді факторів, що двигають розвій народу; але сей егоїзм не повинен бути густою хмарою, що закриває сонце, не повинен бути розтіччю і розбратом з ідеєю загального прогресу, бо в такім разі він робиться не пожиточним фактором, а ворогом, з яким усі чесніші елементи мусять боротися. Соціальна динаміка нашого часу показує, що збагачення одиниць стоїть звичайно в простій пропорції до зубожіння народної маси, а число збагачених одиниць стоїть у простій пропорції до числа зубожілих. Чим більше багачів у центрі, тим більше бідноти довкола;

*Тим самим (*лат.*).

чим більше нагромадження багатства в одних руках, тим більші простори займає зубожіння мас. Соціальний супокій – се найкраща гарантія для п'явок – висисати їх жертви. Що з погляду ширших, навіть чисто економічних інтересів нації ані такий економічний прогрес, ані такий соціальний супокій не пожадані,– сього не треба й доказувати. Що великі соціальні п'явки, нассавшися хоч і до надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для добра тої нації, якої соками вони наситилися, се доказують нам приклади наших домашніх Харитоненків, Терещенків[5] і братії їх.

Далеко вище від сього егоїстично-матеріалістичного погляду треба поставити той, який пок[ійний] Драгоманов так завзято критикував і осуджував під назвою «неполітичної культури». Ся назва не зовсім добре характеризує саму річ, бо ж само поняття «культури» містить у собі так багато політичних чинників (плекання мови, письменства, школи, народної освіти і т. п.), що неполітична культура – се contradictio in adjecto*. Та я маю на думці той напрям думок, який звичайно висловлюється такими більшеменше фразами: «Плекаймо рідну мову, письменство, освіту, науку, підносім національну свідомість серед народу, а в політику, себто в активну політику, не мішаймося». Для зрозуміння і відповідного оцінення сеї течії треба додати, що вона повстала на ґрунті політично несвободнім, де участь в активній політиці ео ipso значила участь у нелегальних змаганнях. У Галичині, де участь у активній політиці кождому горожанинові не тільки дозволена, але навіть наказана законами, такого напряму не було і не могло бути. Там, де він був, а почасти є й досі, він не був якоюсь свідомою програмою назавсігди, але хіба висловом фактичних відносин: політичної самовлади з одного і політичної безправності з другого боку. От тим-то критика пок[ійного] Драгоманова супроти сього напряму була лише почасти справедлива, наскільки вона вдаряла на загальну апатію і зневіру в успіх національної української справи, що крилися під сим окликом. Бо ж годі заперечити, що відповідно ведена просвітня, літературна і загалом культурна робота навіть без мішання українців у активну політику могла б була з часом здобути українству певне, хоч і маленьке політичне значіння, а всі такі, зразу чисто ідейні і ідеалістичні рухи, переходячи в маси, мають те до себе, що захоплюють чимраз більше життєвих –

*Внутрішнє протиріччя (*лат.*).

педагогічних, економічних і політичних інтересів, витягають людей на чимраз ширшу арену боротьби. Воюючи з самим поняттям «неполітичної культури», пок[ійний] Драгоманов не вдавався в аналіз того, як треба би вести культурну працю, щоб вона навіть у мінімальних межах давала живі плоди, а не була пустим аматорством і стратою часу,– не пробував аналізувати, відки взялася і яким робом запанувала по пам'ятнім указі 1876 р. та дивна апатія і знеохота до українства, що народила й сам оклик «неполітичної культури». Докладний аналіз був би показав Драгоманову, що в значній мірі й сам він був сьому винен, що голошені ним у початку 70-их років доктрини в дальшім розвитку дали сю консеквенцію. Бо ж пригадаймо, що головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київськім періоді було переконання про конечність міститися українству і політично, і літературно під одним дахом з російством. Українська література – популярна, для домашнього вжитку; все, що понад те, повинні українці за приміром Гоголя й Костомарова писати по-російськи, наповняючи здобутками свойого духа спільну всеросійську скарбівню[6]. Ті самі думки пробував Драгоманов з властивою йому силою і категоричністю ширити і в Галичині, та тут вони зустріли рішучий відпір, навіть з боку таких прихильних до Др[агомано]ва людей, як В. Навроцький (див. його реферати з праць Др[агомано]ва в «Правді», 1874–76 р.). Не багато змодифікував він ті думки й тоді, коли російські порядки змусили його шукати захисту для вольного українського слова за границею. Правда, в «Переднім слові» до «Громади» він начеркнув етнографічні межі української нації, а в своїх многоцінних фольклорних працях раз у раз зводив річ на значіння і становище українського народу як самостійної нації в розвитку духових зв'язків між заходом і сходом, між півднем і північчю. Але в його політичних писаннях українці завсігди тільки південні росіяни і такими повинні бути й надалі. Він силкувався навіть міцніше зв'язати українців з росіянами боротьбою зі спільним ворогом – абсолютизмом, а в своїх програмових нарисах, особливо в «Вільній спілці», дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, кладучи в основу той самий територіальний поділ, котрого недостаточність для Австрії він ясно розумів іще в 1875 р. Проти думки про український сепаратизм не тільки pro praeterito*, а й pro future**, він не переставав протестувати до кінця життя. Одним

*Для минулого (*лат.*).
**Для майбутнього (*лат.*).

словом, глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі сього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськім морі, а ті, що лишилися на своїому ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичнім полі, був головною трагедією в житті Драгоманова, був причиною безплодності його політичних змагань, бо ж теоріями про басейни рік і про сфери економічних інтересів не загрієш людей до політичної діяльності.

Варто взагалі звернути увагу на ту характерну зміну, яка в кінці XIX в. зайшла в розумінні движучих сил у історії людства. Особливо остатнє десятиліття XIX в. можна назвати епохою реакції против одностороннього марксівського економічного матеріалізму чи фаталізму[7]. Для Маркса і його прихильників історія людської цивілізації – то була поперед усього історія продукції. З продукції матеріальних дібр, мов літорослі з пня, виростали і соціальні, і політичні форми суспільності, і її уподобання, наукові поняття, етичні і всякі інші ідеали. В останніх роках обернено питання другим кінцем. Що гонить чоловіка до продукції, до витворювання економічних дібр? Чи самі тільки потреби жолудка? Очевидно, що ні, а цілий комплекс його фізичних і духових потреб, який бажає собі заспокоєння. Продукція, невпинна і чимраз інтенсивніша культурна праця – се виплив потреб і ідеалів суспільності. Тільки там, де ті ідеали живі, розвиваються і пнуться чимраз вище, маємо й прогресивну і чимраз інтенсивнішу матеріальну продукцію. Де нема росту, розвитку, боротьби і конкуренції в сфері ідеалів, там і продукція попадає в китайський застій.

Коли ж ідеал – життя індивідуального – треба признати головним двигачем у сфері матеріальної продукції, тим, що попихає людей до відкрить, пошукувань, надсильної праці, служби, спілок і т. д., то не менше, а ще більше значіння має ідеал у сфері суспільного і політичного життя. А тут синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство

людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити *своє духове відчуження від рідної нації.* Може бути, що колись надійде пора консолідування якихсь вольних міжнародних союзів для осягнення вищих міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі *національні* змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів. А поки що треба нам із чеським поетом стояти на тім:

У зорях небесних великий закон
Написаний, золотолитий,
Закон над закони: свій рідний край
Над все ти повинен любити.

(Із «Космічних пісень» Яна Неруди)

Усякий ідеал – се синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично легших, і трудніших до осягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що на око лежать поза межами можливого. Mit einem Stich ins Unmögliche*,– як каже Чемберлен[8],– ось чим відрізняються культурні ідеали і пориви європейської цивілізації. Що такі ідеали можуть повставати, можуть запалювати серця широких кругів людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях, се лежить, мабуть, у крові індоарійської раси і тільки її одної; серед інших рас ми того явища не зустрічаємо.

Ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його осуцення, лежать простотаки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки. Виплоджений т[ак] зв[аним] матеріалістичним світоглядом фаталізм, який твердив, що певні (соціальні, разом з тим і політичні) ідеали мусять бути осягнені самою «іманентною» силою розвою продукційних відносин, без огляду на те, чи ми схочемо задля сього кивнути пальцем, чи ні, належать сьогодні до кате-

*Поза межами можливого (*нім.*).

горії таких самих забобонів, як віра в відьми, в нечисте місце і феральні дні. Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не сотворить його там, а розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина.

Примітки

Уперше надруковано: «Літературно-Науковий Вістник», 1900, кн. 12.

Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 409–417.

Стаття була відгуком на полеміку про можливість української державної самостійності між львівським студентським журналом «Молода Україна» і чернівецькою газетою «Буковина». Вона демонструє факт цілковитого звільнення Франкового політичного мислення від автономізму і матеріалізму, перехід до філософських основ ідеалізму та ірраціоналізму. Це був своєрідний маніфест нового вольового українського націоналізму, який заперечував ліберально-позитивістську теорію М. Драгоманова з її малоросійськими комплексами («Українці завсігди тільки південні росіяни» – *І. Франко*), з її схиляннням перед науково-технічним прогресом, економічними законами і пацифізмом. Це цікавий момент подолання «комплексу М. Драгоманова» у І. Франка.

* * *

[1] Ніневія – столиця Ассирії (VIII–VII ст. до Р. Х.), символ імперської могутності і жорстокості, один з найбільших центрів близькосхідної цивілізації.

[2] Представники давньогрецької філософської школи (VI–V ст. до Р. Х.).– однієї з галузей світоглядного ідеалізму. Назва від м. Елея.

[3] Дюбуа-Раймон Еміль (1818–1896) – німецький фізіолог, зокрема дослідник у галузі електрофізіології. Доводив обмеженість наукового пізнання.

[4] Тобто на 6 травня – день Св. Юрія Змієборця. Очевидно, це християнське свято синтезувало в собі якісь язичницькі вірування і обряди, пов'язані з весняним календарем.

[5] Родини українських промисловців і багатіїв, власників великих земельних маєтностей, гуралень, цукрозаводів і т. п. Тут І. Франко дещо неточний: зокрема, Терещенки займалися й меценатством — фінансували заснування Київського і Глухівського музеїв і т. ін.

[6] У цьому місці бачимо проникливу і водночас нищівну критику І. Франком життєвого доробку та ідейних засад М. Драгоманова, що він робить з такою категоричністю вперше. Тож І. Франко, який взявся викорінити «дух Драгоманова» з українського руху і політичного мислення, виступає тут провіденційним мислителем і проникливим аналітиком щодо закономірностей історичного процесу.

[7] Тут і далі І. Франко демонструє повне розходження із філософією матеріалізму, яка особливо тяжіла над ним у ранній період діяльності (1876–1885 рр.).

[8] Чемберлен Х'юстон Стюарт (1855–1927) – англійський мислитель і публіцист. Звернення І. Франка до творів Х. С. Чемберлена свідчить про його нові ідейні пошуки, про повний відхід наприкінці 1890-х років від раціоналістичних теорій позитивізму і соціалістичного матеріалізму. Рік перед тим (1899, «Літературно-Науковий Вістник», кн. VII) він переклав і прокоментував один розділ з книги Х. С. Чемберлена про народження героїчних характерів з ментальності певної раси («Раса, нація, герої»).

У совєтському «Зібранні творів у 50 т.» (т. 45) помилково цю цитату приписано Джозефу Чемберлену (1836–1914) – англійському державному діячеві, міністрові колоній Великої Британії. Можливо, редактори тому навмисне «закрили» симпатію І. Франка до правих ідей. Його переклад статті Х. С. Чемберлена у совєтські часи не друкувався.

ПРО ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО

І. Молоді літа (1836–1862)

Між українськими письменниками, що розпочали свою працю вже по смерті Тараса Шевченка, одне з перших місць займає Олександр Кониський, що помер у грудні 1900 року в Києві. Повних 40 літ працював він на ниві нашого рідного слова, будив сонних і письмом і словом, боровся з найрізнішими противностями, терпів переслідування від російського уряду і докори від власних земляків, та до самої смерті не перестав дбати про одне велике діло – про просвіту рідного народу і про вменшення на світі здирства, кривди та неволі людської.

Олександр Кониський родився 18 серпня 1836 року в хуторі Переходовці Чернігівської губернії в Росії. Його батько Яків був невеличким дідичем, але через різні нещастя звівся майже на ніщо, вмер у бідноті і лишив своїх дітей сиротами та ще й не забезпеченими. Малий Олександр учився спершу дома, а по батьковій смерті (він умер 1844 р.) його віддали до приготовляючої школи в Ніжині. По році Кониський приготовився так, що міг перейти до гімназії. Мати відвезла його до Чернігова, де його як бідного сироту прийняли в т. зв. Сирітський дім, по-нашому – бурсу для шляхетських синів, а відси він ходив до гімназії.

Олександр учився в гімназії дуже добре, все йшов першим. Але вже тут, майже дитину, його постигло лихо. Він, ще маючи 11 літ, почав писати віршики, певно – зразу по-московськи, бо тільки

тою мовою вчили його в школі. Але, допавши десь книжечку Шевченкових поезій, він запалився любов'ю до рідного слова і почав віршувати по-своєму. Оті дитинячі віршування викрав у нього один товариш і віддав інспекторові, сей розмазав справу, і 13-літнього хлопчину вигнали з гімназії за проби писати рідною мовою. Такий-то був перший крок Конiського на полі українського письменства.

Треба було Конiському покинути Чернігів. Він вернув до Ніжина і записався знов до гімназії, але й сим разом не скінчив її. Бідність, а головно недуга на очі, змусила його в 1852 році покинути школу. Одужавши трохи, він у 1854 році вступив у судову службу спершу в Прилуці, а потім у Полтаві. Тут він познайомився з деякими високоосвіченими людьми, читав багато і набирався прихильності до простого робучого народу та до українського письменства.

Були се важкі часи в житті Росії. В роках 1854–1856 тяглася велика війна трьох європейських держав: Англії, Франції й Турції з Росією. Росію побито на півострові Крим. При тім виявились страшенні непорядки в російському житті: підкупства, крадіжки, зіпсуття урядників, нездарність генералів, темнота і безрадність. Цар Микола, що 35 літ панував у Росії і під своїм самовладним правлінням виплекав усю ту погань, так перелякався її, так загризся, що вмер нагло (дехто говорить, що отруївся з розпуки). Всі освіченіші люди зрозуміли, що так далі йти не може, що треба якоїсь зміни, більшої свободи, більшої законності в державі, а головне, що треба скасувати огидливе кріпацтво, яке досі панувало в Росії і робило всі мільйони селянського люду робочою худобою, власністю панів. Кріпацтво тим було гірше від панщини, що над кріпаком пан мав майже необмежену власть, міг продати його, проміняти, навіть забити на смерть мало що не безкарно.

Новий цар Олександр II розпочав своє панування тим, що, заключивши мир з державами, взявся до заводження нових порядків у Росії. Почалася так звана «доба великих реформ»[1]: перемінено старе судівництво, заведено суди присяглих, повернено з неволі тих, що були за царя Миколи позасуджувані за «політичне», в тім числі й нашого Кобзаря Тараса Шевченка, надано вільніші права школам, університетам, містам, далі 16 ст[арого] ст[илю] лютого 1861 р. скасовано кріпацтво, а потім в більшій частині російських губерній (окрім Польщі і Правобережної України) заведено «земства», щось немов повітові і губерніальні сойми.

На всіх полях громадського життя повіяло свобіднішим духом. Піднялось і українське письменство. В Петербурзі видав Куліш цілий ряд добрих українських книжок; в році 1861 зачала виходити там літературно-наукова часопись «Основа», зразу мішано, по-московськи і по-українськи, а далі чисто по-українськи. В «Основі» працювали найліпші українські сили. Там проводились народолюбні думки, боронено прав українського народу і супроти поляків і супроти москалів, вияснювано українську давнину і показувано теперішнє життя народу. От тут-то виступив і Кониський уперве зі своїм словом. Живучи по різних українських містах, стикаючися з різними людьми, з панами й біднотою, та обдарований незвичайно живим даром спостерігання, він мав що розповісти ширшій громаді. Його цікавили головно дві речі: справа економічного стану селян і справа народної освіти. В царському декреті, яким скасовано кріпацтво, було сказано, що селянам, крім волі, має бути надана також земля. Отже, тепер ходило о те, скільки й якої землі нададуть їм та за якими оплатами. Кониський добре розумів, що в тім лежить головний сук цілого декрету. Бо коли селяни одержать землю лиху, піски, болота, а надто ще за великою оплатою, то й сама воля небагато на що їм здасться і вони швидко попадуть у нове, ще тяжче ярмо: голоду, лихварів та всяких здирців. Так само зрозумів він, що без просвіти воля небагато поможе селянам, бо тільки просвіта може воружити їх до боротьби з різними п'явками, які тепер, користуючися також волею, полізуть на села і будуть там розпускати свої пасма. І от, виступаючи в своїх дописах против тих панів і урядників, що дибали на кривду селян при наділюванні їх землею, Кониський рівночасно з цілим запалом кидається до праці над просвічуванням ширших народних мас.

В Полтаві, де пробував тоді Кониський, почали ще 1860 р. заводитися за прикладом Києва недільні школи для старшої неписьменної молодіжі. В 1861 р. було вже в тім місті п'ять таких шкіл, а надто дві суботні для жиденят. Кониський працював у всіх тих школах: у одних учив, деінде завідував бібліотекою або книгарнею. Крім того, за його почином гурток молодших та гарячіших робітників заложив щоденну вечірню школу для дорослих; тут Кониський викладав історію.

Практика навчання в недільних і вечірніх школах показала молодим учителям (то були переважно студенти університету або дрібні урядники) важність української мови для початкового навчання там, де людність була українська. Бо треба знати, що в тих школах,

заснованих без ніякої участі уряду зовсім приватними людьми, які вчили безплатно, пробували зразу вчити з московських книжок і викладати по-московськи. Та швидко показалося, що наука так не йде; треба було кожду річ пояснювати школярам по-українськи. Показалася потреба українських книжок – букварів, граматик, читанок, рахункових і т. ін. книжок. Ще 1859 р. видав Куліш український буквар («Граматку»), потім другий. І Шевченко недовго перед смертю злагодив до друку «Буквар». Інші укладали інші книжки, як ось біблійну історію та життя святих (Опатович), книжечку рахункову (Мороз). І Кониський кинувся з запалом до сеї роботи. Він видав 1861 р. «Українські прописи» (взірці писання) і засів до праці над «Щотницею», себто книжкою рахунковою. До сеї праці закликав його головно славний історик Костомаров, який 1862 р. в «Основі» висловив погляд про доконечну потребу дати українському народові початкові науки на його рідній мові.

Обік сеї просвітної праці та важкої праці на хліб Кониський знаходив час і на літературну творчість. Він писав поезії та повістки, де висловлював свої погляди на життя або малював те життя, яке бачив довкола себе. Його поезії, хоч не такі огнисті і блискучі, як Шевченкові, все-таки надихані щирим чуттям і любов'ю до свого рідного, а надто бажанням волі і збратання всіх людей. І ще одне цікаве явище. Від самого початку своєї літературної діяльності Кониський звертає пильну увагу на Галичину. Потребу живого духового зв'язку між Галичиною і Україною зрозуміли вже ті українці, що видавали «Основу» в Петербурзі. Там була поміщена 1862 р. гарна праця Якова Головацького, тоді професора руської мови на Львівськім університеті, про галицьких русинів і їх просвітні та національні змагання. Там передруковано також видану у Львові книжечку Гната Гальки[2] про руське весілля над Збручем. Ідучи за тими вказівками, Кониський постановив нав'язати ближчі зносини з галичанами. В Галичині була тоді одинока політична і літературна часопись «Слово», видавана Богданом Дідицьким від 1861 р. Те «Слово» в перших роках не було ще таке москвофільське, як зробилося пізніше. Хоча сама редакція вже з самого початку намагалася калічити нашу мову то на церковний, то на московський лад, та все-таки вона містила праці й дописи на чистонародній руській мові і навіть фонетикою[3]. От сюди-то від 1862 р. почав дописувати з Полтави Кониський. Він містив у «Слові» дописи про життя українського народу, про знесення кріпацтва і про російські порядки, а обік того також гарні поезії. Все те робило в

Галичині немале враження, бо було тут новиною: до самого 1860 року Галичина, а особливо галицька Русь, жила під урядовим обухом і ніяке свобідніше слово, ані свобідніша думка не могли доходити сюди. Досить сказати, що навіть твори Шевченка, друковані в Росії ще 1841 р., у нас не були звісні до самого 1859 року! Дописи Кониського, друковані в «Слові», були першою пробою українця заговорити безпосередньо до галичан і показати їм російські порядки. І в своїх віршах висловлював Кониський думки хоч не нові, але дуже відповідні до потреб хвилі:

Гей-же, хлопці, годі спати!
Час прийшов, пора вставати,
Пора встати, працювати,
Братів темних научати;
Пора, брати, всім на працю,–
Я од праці щастя бачу.

З тих віршів віє смілий, радісний настрій автора і всіх тогочасних українців, що надіялись при свобіднішим розвої Росії здобути працею та просвітою відповідне місце й для свого рідного українського народу. Та, на жаль, на ті надії аж надто швидко вдарило лютим морозом.

II. Тяжкі роки (1863–1872)

Здавалося, що українське слово, збуджене огнистою поезією Шевченка, великою працею Куліша та Костомарова і інших щирих людей, не замре, а буде розвиватися далі на користь народу. Особливо по знесенні кріпацтва, коли в Росії повіяло вільним духом і всюди чути було поклики до просвіти, можна було надіятися також нового життя й для українського народу. Тимчасом не так воно вийшло. Найшлися люди, яким просвіта українського народу здавна стояла кісткою в горлі.

Ще 1859 року, коли вийшов перший Кулішів буквар («Граматка»), страшно сполошилися польські пани в Київщині. Згадки про козаків у тій «Граматці» видались тим добродіям виразними покликами до бунту й різні; їм привиджувалась уже нова Коліївщина, нова гайдамаччина така, як була в Умані 1769 р., і вони на своїм з'їзді постановили просити російську власть, щоб якнайшвидше заборонила ту страшну книжку та повідбирала її у селян. Київський губернатор справді заборонив «Граматку», але то не задо-

вольнило польських панів. Поки жив Шевченко, вони говорили й писали про нього, що він ходить по селах і бунтує селян до різні; коли вмер і його поховано над Дніпром коло Канева, пішли слухи, що в його могилі українці зложили величезну купу ножів та списів і ось-ось видобудуть їх та почнуть мордувати панів. І знов почали просити російську власть, щоб веліла розкопати Тарасову могилу. Та сим разом власть не подалася. Коли ж українська молодіж почала вчити по недільних школах і видавати українські книжечки, піднявся новий лемент. У жидівських, польських і московських газетах посипались доноси на українців, що вони таки лагодяться до бунту, хочуть відірвати Україну від Росії і кинутися при тій нагоді на жидів та на поляків.

Що таке сталося тим людям? – запитаєте може.– Невже ж вони, маючи очі, таки не виділи, що українці не думають про ніякі бунти ані різні, але хочуть щиро і чесно працювати над освіченням свого народу? Ну, видіти – вони виділи, але їм затемнювало очі їх власне нечисте сумління. Серед українських поляків були тоді дві партії: багаті пани магнати і дрібніша шляхта, що вважала себе почасти народолюбцями і демократами. Одні й другі вважали Україну за невідлучну часть Польщі і вже тим самим були противні таким змаганням українців, що йшли до самостійного народного життя, незалежного від Польщі. Вони по-своєму любили українське слово, але так, як пан любить свого лакея, коли сей чистенько вбраний і вірно служить йому. Та була між ними при тім дуже важна різниця. Магнати і багатші пани бажали дослугуватися почестей і титулів і для того шукали служби в російських урядах і хилилися до власті, їм байдуже було про давню Польщу, бо їм не зле було й під самодержавною Росією: вони були консерватисти. Натомість дрібніша шляхта, більше відчуваючи російський тиск, особливо по знесенні кріпацтва, почала думати про повстання. Думка про повстання вийшла з Парижа і Лондона, де ще від 1831 р. (перше велике повстання) жило багато поляків. Від р. 1860 клекотіло в Варшаві, бурилося міщанство, молодіж, навіть жиди, а російські власті своїм глупим та безоглядним поступуванням доливали оливи до огню. І українські поляки лагодилися потроху до вибуху, та, щоб відвести очі від своїх приготувань, почали кидати найпоганші підозріння і доноси на українців, особливо на тих, що виразно не хотіли йти з ними до польського повстання, або на таких, про яких знали, що своєю роботою можуть стати їм на перешкоді. Оце було джерело того крику на українські змаган-

ня, що піднявся 1861–62 рр. До того крику пристали й деякі москалі, котрі також боялися відриву України від Московщини, чуючи добре, що тій Україні під Московщиною не так солодко, щоб мала причину держатися її дуже щиро. Пристали сюди й помосковщені українські попи, що боялися свобіднішого духу серед народу. Та й самому урядові вигідніше було панувати над темним і несвідущим народом, ніж дати йому просвіщатися. Таким робом сталося, що вже 1862 р. недільні школи по всій Росії заборонено, а багато українців, в тім числі й Кониського, арештовано «за українську пропаганду» і без суду, без права виведено в північну Московщину.

Кониського загнали до міста Вологди, далеко на півночі. Там його держали під поліційним доглядом, даючи йому місячно всього-на-всього 6 рублів. З того він мусив жити і одягатися, не сміючи при тім ніяким способом заробляти собі на хліб. Ще у кого були власні гроші, той міг жити й на засланні не згірше, але Кониський був чоловік бідний, а до того ще й хоровитий. Кілька разів він шукав собі деякого заняття, але всюди його відправляли ні з чим. Книжки й листи, які присилано йому, переглядала насамперед поліція. Се не було життя, а мука. Але його катам і сього ще було мало. По році заслано Кониського ще далі, в глухе, нездорове містечко Тотьму. Життя стало ще тяжче, поліційний догляд ще гірший. Не диво, що 1864 р. він від того знущання тяжко занедужав і, певно, був би марно погиб, якби не заопікувалась ним одна купецька сім'я, що притулила бідного вигнанця. Се був небагатий купець Пестер із недалекого містечка Верховожа, який приймив Кониського до себе. В домі сього купця Кониський уперве прийшов трохи до себе, відітхнув свобідніше. Тут йому всміхнулася любов: 1865 р. він оженився з дочкою Пестера Марією.

Але його здоров'я не могло поправитись у поганім північнім кліматі; він тяжко захорував на очі і зовсім осліп на одне око; йому грозило ще тяжче каліцтво. За встановленням тестя вологодський губернатор виєднав йому полегкість: йому позволено жити в Вороніжі, геть далі на полудень, там, де український народ стикається з московським. Не досить сього: губернатор подав до царя просьбу, щоб позволили Кониському їхати за границю лічитися. І справді 1865 р. Кониському позволено їхати за границю.

Не гаючись, рушив Кониський через Москву й Петербург (бо тільки туди була в тім часі залізниця), щоб їхати за границю. В Петербурзі він пізнався особисто з Костомаровим, із яким уже перед

тим обмінювався листами. Довго вони проговорили про любу їм обом справу народної просвіти. Як багато за той час змінилося від заборони недільних шкіл! Польське повстання вибухло 1863 р. майже рівночасно з арештуванням Кониського і по 18 місяцях було здушене російським урядом. Тисячі польських патріотів погибли, помандрували в Сибір, потратили маєтки. Костомаров надіявся, що російський уряд, переконавшися тепер, що не українці, але поляки готовилися до бунту і до відірвання від Росії, дасть полегшу українцям, знесе заборону з 1862 р. Вже тоді можна було бачити, що славний історик помиляється: ніякий уряд добровільно не касує своєї заборони, коли покривджені тою забороною не напирають, не домагаються її скасування. А українці від 1862 р. замовкли, мов зовсім завмерли. Навіть такі люди, як Куліш, уступили в російську службу, помагали душити поляків і противилися запроваджуванню руської мови в народних школах у Холмщині, де се могло б було навіть уменшити польський вплив, а дбали тільки про «обрусение», тобто зміцнення московського впливу. Тяжкі і сумні були часи!

З Петербурга поїхав Кониський за границю і з початком 1866 р. станув у Львові. І тут він застав невеселі події. Розбурхані недавнім повстанням і його невдачею, поляки душили русинів, бачучи в них москалів; русини, чуючи свою безсильність, справді хилилися до москвофільства, бачучи в сильнім московськім царстві надію для себе. Москалі, потребуючи до свого «обрусения» Польщі якнайбільше людей – священиків і вчителів, почали вербувати їх між галичанами, обіцяючи пенсію та гонори. Майже рівночасно з Кониським приїхав до Львова із Варшави православний протоієрей Лебединцев (родовитий українець) вербувати наших людей до Холмщини[4]. Невеличка громадка щирих прихильників українства, як Лавровський, Качала, Сушкевич і інші, з якими познайомився Кониський у Львові, також небагато давали йому надії, а такі світочі, як Головацький (тоді одинокий руський професор на Львівськім університеті) і Литвинович, митрополит, досить виразно хилилися своєю прихильністю на бік Московщини, хоч на устах мали все запевнення про свій австрійський патріотизм. Вкінці австрійська власть підзорливо, з недовір'ям дивилася на всіх чужинців, на всяке порозуміння чоловіка з чоловіком. Кониський, у Росії «політичний преступник», а при тім чоловік цікавий, що шукав знайомості з різними людьми і всім товк про потребу народної освіти та народолюбних думок, видався нашим

властям страшним революціонером. Львівська поліція раз у раз мала його на оці, а вкінці виразно наказала йому забиратися геть із Львова і з Галичини. От таку-то «волю» знайшов Кониський і за границею!

З невеселими думками виїхав Кониський зі Львова і подався до Німеччини, до славних лікарів. Був у Дрездені, потім у Липську. Одно око йому таки врятовано, але загальний стан його здоров'я не поправлявся. Тоді славний лікар професор Бок сказав йому, що джерело його хороби – туга за рідним краєм, і велів йому чимскоріше вертати на Вкраїну.

Та й тут не добро ждало його. Він усе ще був напіварештантом, засланцем, якого уряд міг кидати з місця на місце, як йому сподобалося. Він подав просьбу до Петербурга, щоб йому, з огляду на його здоров'я, позволено жити десь на півдні. Міністр Валуєв[5] призначив йому Херсонську губернію над долішнім Дніпром на Вкраїні. Кониський поїхав туди, надіючись, що буде міг жити в місті Єлисаветграді, як йому обіцяно в Петербурзі, але херсонський губернатор Клушин велів йому жити в глухім, маленькім місточку Бобринці. Тут зазнав Кониський життя мало не гіршого, як у Тотьмі. Дрібні поліційні урядники докучали йому всякими способами, набігали до нього в хату вдень і вночі і, користуючись з того, що він був поставлений під поліційний дозір, пильнували його як якого конокрада, не допускали до нього книжок, ані листів і робили йому всякі пакості. Кониський відсунувся від усякого товариського життя, читав багато, особливо виучував правничі книжки, щоб бути адвокатом (на се в Росії не треба кінчити університету). Одинокий чоловік, з яким він міг тут розмовляти та спочити духом, був Марко Кропивницький, тоді секретар міської ради в Бобринці. Щирий українець, добрий співак і актор, він уже тоді устроював аматорські театральні вистави, вступив пізніше до російського театру, гостив якийсь час у Галичині, а потім заложив першу українську театральну дружину і здобув собі безсмертну славу «батька нового українського театру». Нема сумніву, що часті розмови з Кониським у Бобринці немало причинилися до того, щоб у душі Кропивницького розбудити українське почуття і зміцнити любов до рідного слова.

Укінці 1866 р. міністр Валуєв визволив Кониського з Бобринця і позволив йому жити в Катеринославі та займатись адвокатурою. Тільки тепер міг Кониський відітхнути свобідніше. Хоч він усе ще стояв під поліційним дозором (у Росії ся честь не минає нікого,

хто займається яким-небудь громадським ділом), то все-таки тепер він мав можність стикатися з народом і служити йому, обороняючи його від усякої кривди і здирства. Здається, що Кониський був добрим адвокатом і заробляв добре на своїй практиці, бо за тих шість літ, які він пробув у Катеринославі, він доробився досить значного маєтку. Що праця його була чесна і йшла на користь рідного народу, про се свідчать його тодішні і пізніші писання, в яких він сміло бичував найрізніших народних кривдників та перевертнів. Усі вони – а їх цех у Росії дуже й дуже великий – були люті на Кониського, не раз очорнювали його явно в газетах і тайно перед урядом, і якби були могли закинути йому якесь справді нечесне діло, то були би се певно зробили дуже радо.

Працюючи для себе і для своїх клієнтів як адвокат, Кониський ані на хвилю не забував і про вищий обов'язок – працювати для всього українського народу, для його духового відродження і піддвигнення. Правда, в тих тяжких роках він не друкував майже нічого зі своїм підписом, особливо за границею; більше друкував по-московськи в російських часописах, і то без підпису – розуміється, про насущні потреби і кривди українського народу. Але у нього призбирувалася сила оповідань, нарисів, споминів та поезій. Дещо з того, особливо більшу повість «Не даруй золотом, та не бий молотом», далі повісті віршами «Семен Палій», «Козак Розум» і «На засланні», а надто збірку українських приповідок і словник, забрала поліція, роблячи у нього ревізію 1871 р. Ті праці, яких Кониський дуже жалував, так і пропали назавсігди в поліційних пазурях. А що найбільше, як адвокат він познайомився з великою силою людей по різних сторонах України і всюди своїм живим словом старався піднімати віру в живучість рідного народу, в його кращу будущину та будити охоту до праці для його піддвигнення.

Шість літ пробув Кониський у Катеринославі адвокатуючи. Хоча його життя тут було значно ліпше, ніж на засланні, та все-таки се ще не була повна воля, се був примусовий побут. А його душа рвалася до свободи, до ширшої громадської праці. І ось 1872 р. прийшов від царя наказ, яким вернено йому повну свободу і знято з нього поліційний догляд. Аж тепер почув себе Кониський паном у своїй хаті, наскільки се можливо в Росії. Він покинув Катеринослав і переніссся до Києва, де пробував до кінця свойого життя. Аж тепер, в тій останній добі свого життя, він зробився тим, яким знала його вся Україна і яким згадувати й шанувати буде його наша історія.

III. Кониський громадським діячем (1872–1889)

Кониському було 36 літ. Він перейшов досі дві тяжкі школи – учеництво і поліційне заслання та 9-літнє ярмо. Хоч чоловік, так сказати, в цвіті літ, він був сивий, згорблений, слабовитий і виглядав мало що не старим дідом. Але сила його духу була незламана, і з запалом молодця він кинувся до праці, для якої тоді, бачилось, отворялося нове поле. Не покидаючи адвокатури, якою і далі мусив заробляти на удержання своє і своїй сім'ї, він міг тепер посвятити більше часу громадській і літературній роботі і справді проявив широку і різносторонню діяльність, якої об'єму ми ще далеко не знаємо вповні і про яку говорити докладно тепер іще не пора.

Час, у якім Кониський поселився в Києві, був дуже цікавий, незабутній час. Можна сказати, що в ту пору перший раз від старих князівських часів та від часів Петра Могили Київ зробився духовим осередком, серцем України, відки на всі сторони нашої вітчизни йшло світло, тепло і надія ліпшої будущини. В Києві жила і працювала тоді ціла громада молодих, високоосвічених вчених, талановитих і щирих українців, яких імена і досі служать окрасою нашого народу і які кождий українець вимовляє з подякою і честю. Се були такі люди, як Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Микола Лисенко, Павло Житецький, Павло Чубинський, Михальчук, М. Старицький, Федір Вовк, Русов і багато інших.

Майже всі вони працювали колись у недільних школах, знали добре рідний народ і його мову, його історію і його потреби і жваво бралися до праці. По десятилітнім сні від часу упадку «Основи» і заборони недільних шкіл вони постановили знов підняти стяг українського слова. В Києві засновано відділ петербурзького імператорського Географічного товариства, для якого Чубинський спільно з іншими українцями зібрав величезну силу українських народних пісень, казок, вірувань, обрядів і звичаїв, що заповнили здоровенних сім томів і донині служать фундаментом для кождого, хто хоче пізнати наш народ, його життя й мову. Але се був тільки початок. Ся величезна збірка показала потребу і можність дальшої праці на місці, і за царським дозволом Товариство заложило свій відділ у Києві. Сюди ввійшли всі згадані вище українці і ще много інших. Але обік збирання народних пісень та оповідань вони повели й іншу, для самого народу потрібнішу роботу. В Києві почали виходи-

ти українські книжечки, писані простою, для всіх зрозумілою мовою, про всякі потрібні речі: про небо і землю, про хліборобство, про нові закони, про хороби і ліки, далі легкі а цікаві читанки, оповідання і вірші. Українці обняли редакцію одної київської газети, що звалася «Киевский телеграф»[6]. Правда, ся газета виходила по-московськи, бо на українську газету годі було, і ще й досі не вдалося нікому добути дозвіл. Але проте «Киевский телеграф», видаваний дуже гарно і цікаво, ширив погляди українців серед інтелігенції, яка в Росії здебільшого геть помосковлена, бо і в школах учиться і дома говорить по-московськи. Дуже важно було й те, що «Киевский телеграф» звертав пильну увагу також на життя русинів у Галичині і знайомив російську громаду з тим, що діється у нас. Сей відділ провадив головно М. Драгоманов.

І Кониський щиро працював у тім гурті; можна сказати, що він тут віджив наново в праці для України. Не знаходячи в Росії досить простору для українського слова й української науки, він у кружку українців подав думку – заложити в Галичині українське товариство для такої духової праці, яка неможлива була в Росії. До сеї думки прихилилися деякі українські пани, які зложили кілька тисяч рублів для заснування такого огнища в Галичині. Так повстало в 1874 році Товариство імені Шевченка у Львові. Гроші, прислані з України, повернено за порадою львівських русинів на закупно друкарні, в якій друкувалася від того часу найбільша часть тих руських книжок та газет, які мали ширити світло науки між народом на рідній мові. Правда, Товариство імені Шевченка не відразу здужало станути на тій дорозі, на яку бажав справити його Кониський[7] і його перші основателі, та все-таки раз кинене сім'я не загибло, але, перетривавши тяжкі роки, зійшло потому буйно, знов-таки при немалій підмозі Кониського.

Рівночасно з сим Кониський не переставав писати. Він помішував у львівській часописі «Правда»[8] свої гарні оповідання з народного життя, а 1875 р. зачав друкувати довгу повість «Семен Жук і його родичі», де малював життя і заходи української інтелігенції. Під впливом покликів, що йшли з Петербургу, українська інтелігенція кинулась була тоді з запалом до обговорювання народолюбних думок, а молодіж почала «ходити в народ», то значить, скидала панське убрання, переодягалася за робітників і йшла на села, на фабрики, щоб при тяжкій праці проповідувати бідним людям слова нової правди – рівності між людьми і скасування дотеперішнього порядку. Кониський хотів показати в своїй повісті, що така проповідь не

доведе ні до чого, коли ті нові апостоли рівночасно будуть цуратися мови рідного народу і не захочуть служити його насущним потребам. На жаль, повість Конiського лишилася недокінчена.

Інакше розуміючи просвітну працю, ніж російські революціонери[9], Конiський заходився коло того, щоб подавати народові потрібні йому відомості рідною мовою. Разом з деякими іншими українцями він зладив насамперед невеличку книжечку про новозаведені в Росії мирові суди, яка була надрукована 1874 р., а потім задумав видати читанку, зложену з писань найліпших українських письменників, додаючи при кождім коротку відомість про його життя і працю. Ся книжка була готова в цвітні 1876 р., а вже 18 мая того року вийшов царський указ[10], пам'ятний по всі часи в історії нашого слова в Росії, указ, яким зовсім заборонено уживання української мови в друку: заборонено друкувати по-українськи всякі наукові і популярні книжки, переклади з чужих язиків, а також довозити українсько-руські книжки з-за границі. Уряд «царя освободителя» Олександра II[11] думав сим нечуваним указом відразу зав'язати очі й уста більше як 15-мільйоновому народові.

Разом з тим уряд розбив усі почини наукової праці в Києві: розв'язав тамошній відділ Географічного товариства, усунув із університетської катедри Михайла Драгоманова, на якого набрехали були галицькі москвофіли, буцімто він у Галичині бунтував народ. Здавалося, що над Україною знов заляже темна хмара, так, як по ударах 1862 р. Але так не сталося. Народна сила виросла вже була за той час, народна свідомість зміцніла. Драгоманов виїхав за границю і іменем українців вивів кривди українського народу перед очима всіх освічених народів. Українці, особливо молодші, кинулися друкувати свої праці в Галичині і загалом у Австрії, видрукували в Празі перше повне видання Шевченкового «Кобзаря», якого перший том російська цензура рада-нерада мусила пустити до Росії. Сам російський уряд побачив, що зробив велику дурницю, і хоч не мав відваги скасувати указ 1876 р., та все-таки по якімсь часі почав помалу звільнювати тиску, розуміється, не добровільно, а уступаючи перед натиском з різних боків.

Одним із тих людей, що не стратили духу під сим великим ударом, був і Олександр Конiський. Навпаки, власне тепер, коли усунулися інші, гарячіші, але менше витривалі, він станув у першім ряді. Бачачи, що його читанку цензура не пустить у світ, він постановив, держачися слів указу з р. 1876, друкувати в Росії хоч те, чого той указ не забороняв. А не забороняв він українських пові-

стей, віршів, народних пісень... І ось Кониський узявся зладити збірочку кращих творів своїх, а надто недрукованих іще поезій Шевченка, Костомарова, Щоголева, Лиманського, Мордовця, Нечуя-Левицького, та кількох оповідань, записаних із народних уст. Збірочка звалася «Батьківщина»; Кониський пильнував, щоб у всій книжці не було нічогісінько такого, до чого би могла причепитися цензура. Та дарма – «Батьківщини» не позволили друкувати. Се однак іще не знеохотило Кониського. Переробивши наново матеріал, поміщений у «Батьківщині», дещо додавши, дещо викинувши, він зладив нову збірочку «Луна» і таки добився того, що цензура пропустила її. Се була перша поважніша українська книжка, видана по забороні 1876 р. Дехто, в тім числі й Кониський, надіявся, що настала пора добиватися повного скасування тої заборони. Наразі Кониський хотів перемінити «Луну» на часопись, що виходила би раз на місяць, але в цензурі йому сказали, що на се ніяк не позволять. Тоді він зладив другу збірку під тим самим титулом, бажаючи видавати «Луну» книжками хоч раз на рік. Другу книжечку таки ще пустила цензура, але дальших – ні. В українських виданнях не сміло бути ніякої постійності і однотяглості, щоб дехто не подумав, що українство – то справді якась сила, якась громада людей робучих і таких, що згідно йдуть до одної цілі.

В житті Кониського зайшла тим часом ще одна подія, що свідчила про те, що його діяльність здобула йому прихильність широкого кругу людей, але разом з тим придбала йому нових ворогів. В р. 1878 його вибрано до міської ради в Києві. І тут він зайнявся живо працею на користь громади, але через се нажив нового лиха. На нього накинулися люди, що досі спокійно і без контролю завідували міським добром і яким Кониський був невигідний. Про нього почали розпускати брехні зразу усно, а далі – в газетах. Кониський запізнав одного такого газетяра, київського професора Піхна, до суду, доказав безпідставність його клевети, і Піхна засудили на 3 місяці в'язниці. Але се не переконало людей, недоступних для ніяких переконань. Московські газети почали балакати, що суд присяглих, який судив справу, складався з українофілів і Піхна засуджено для того, що він ворог українства. Відтепер газета, якої редактором був Піхно, урядовий «Киевлянин»[12], почала раз у раз нападати на Кониського, та вже не за особисті, а за політичні злочини, про котрі можна було говорити натяками невиразно і без доказів, знаючи, що за се покривджений не буде міг потягнути кривдника до суду.

Та не такий чоловік був Кониський, щоб, вийшовши на війну, по першім вистрілі зараз і кидати оружжя. Він знав, що «на те й лихо, щоб з ним битися», і не покидав того діла, до якого взявся. В році 1880–81 була в Росії доба великого розворушення. Молодіж бунтувалася і революційна партія кинулася вбивати ненависних урядників, губернаторів, ворогів усякої свободи. Здавалося, що ось-ось настане для Росії день свободи, що цар дасть конституцію. Цензура послабла, газети в Москві і Петербурзі писали так свобідно і сміло, як ніколи перед тим. Підняли голову й українці. Заговорили про потребу скасування заказу з р. 1876, заведення української мови в народних школах. Дванадцять радних міста Києва підписали петицію, уложену Кониським, щоби одну київську школу назвати школою Шевченка. Але смерть царя Олександра II, якого дня 13 марта 1881 р. вбили революціонери на одній з головних вулиць Петербургу, розвіяла всі надії на полегшу. Новий цар Олександр III по короткім ваганні завзявся задушити в Росії всякі пориви до свободи і душив їх десять літ, поки й сам через се не ліг у могилі. Здушено й українську справу, розуміється, наскільки се було в силі гнобителів; довести її зовсім до загину або бодай до такого десятилітнього сну, як 1862–1872 [рр.], було вже неможливо.

В тих роках тяжкого тиску Кониський переносить свою діяльність головно до Галичини. З галицькими русинами він ніколи не переривав приятельських зносин, а тепер ті зносини стали ще значно ширші й тісніші. Від 1884 року Кониський майже щороку літом приїздить до Галичини, їздить по краю, буває в Чернівцях, Станіславові, Стрию, Коломиї, Микуличині, Підбужжі, обертається серед молодіжі й старшої інтелігенції, серед селян і міщан, духовних і світських. У Галичині його всюди стрічають радо, бо тут, де він друкував найбільшу часть своїх писань, його працю знали й цінили більше, ніж на Україні, де він друкував мало, та й то переважно не під своїм іменем. У 1885 р. святкували львівські русини 25-літній ювілей його письменської діяльності. Се було дуже не в смак нашим москвофілам, тим більше, що Кониський ніколи не ховався зі своїм обридженням до тих людей, що, вислугуючись урядові, ворожому не лише українській справі, але також свободі, письменству та розвоєві московського народу, цураються свого рідного і топчуть у болото всі найкращі змагання поступових людей цілого світу. Від першого побуту Кониського в Галичині наші москвофіли не переставали писати на нього напастей у газетах і доносів до російської поліції і довели до того, що 1885 р., коли Ко-

ниський із Галичини вертав до Росії, його в Волочисках арештовано, передержано цілу ніч у вагоні, а потім відставлено до Києва. Тут його вправді пустили на волю, але над ним зарядили слідство, яке тяглося цілих 16 місяців. На підставі галицьких доносів йому закидали, що він тягне до Австрії і хоче відірвати Україну від Росії. Кониському не тяжко було виказати цілу безглуздість такого доносу, але проте російські урядники раді були позбутися Конисько-го і запроторити його хоч би на край світу. І хто знає, чим було би скінчилося се діло, якби Кониський, не можучи діждатись його кінця, не був обернувся з поданням до самого царя. Він вияснив справу докладно, і цар велів залишити слідство, а тільки уділити Кониському урядове упімнення.

Знов якийсь час могло здаватися, що в Росії повіяло лагіднішим духом супротив українства: цензура пропускала деякі книжки, дивилася крізь пальці на те, що українці пренумерували галицькі газети, особливо літературну «Зорю»[13]. І знов Кониський пробує добитися скасування заказу з 1876 року. В серпні 1889 р. він подає міністрові внутрішніх справ подання про утиск українського слова. Він доказує, що причиною тих утисків були доноси людей злої волі, виказує безпідставність тих доносів і величезні шкоди, які приносить утиск українського слова, спиняючи просвіту мільйонів української людності: вкінці вияснює безхосенність заказу 1876 р., який не спинив розвою українського письменства, а російському урядові причинив клопотів. Та й се подання не переконало російських верховодців; заказ 1876 р. лишився нескасований і досі.

Се був остатній голосний виступ Кониського в Росії. Переконавшися, що сею дорогою годі добитися чогось путнього, він покинув усяку надію на переконування московських урядників. При тім і українська громада в Києві не підпирала його в його заходах так, як він собі бажав, а навіть усунулася від нього зовсім з виїмком кількох людей. Чому так сталося, не знаємо докладно, досить, що Кониський стояв у Києві якось осторонь від українських гуртів, хоча по всіх містах широкої України мав багато щирих прихильників і старих приятелів, з якими не переривав зносин ніколи.

Невесело зложилися й домашні відносини Кониського, так що восени 1888 року він приїхав до Галичини з наміром не вертати більше до Росії. Але обставини зложилися так, що він по кількох місяцях таки вернув до Києва. За його почином зав'язалися в Галичині дві справи, що відтепер стали головним предметом його заходів і заповнили собою остатні роки його життя.

IV. Остатні роки життя (1889–1900)

Ті дві справи, про які ми оце згадали,– се була справа русько-польського поєднання і справа нової організації Товариства імені Шевченка та здвигнення при нім наукової праці. Про сі дві справи нам треба тут поговорити докладніше, наскільки се можливо, щоб зрозуміти і відповідно оцінити діяльність Кониського в остатній добі його життя.

Як відомо, в Росії, крім великоруського, чи то московського, народу, живе ще багато інших народів: українці, поляки, литовці, німці, фіни, татари, кавказці і багато напівдиких азійських народів, якось: киргизи, туркмени, башкири, тунгуси, якути, чукчі і т. д. Більша часть тих народів, заким прийшли під Росію, жили своїм власним життям, мали свою управу, а деякі мали свої держави, свою освіту. До таких належать головно поляки, фіни, українці і деякі кавказці (грузини). Всі ті народи сидять по різних окраїнах Росії, на південь, захід або північ від властивих москалів. Діставшися під російську управу, ті народи були звичайно більш освічені від властивих москалів, їх історія під Московщиною – то був звичайно не зріст, але нидіння та гноблення. Так і здається, що з лісів та болот родовитої Московщини раз у раз напливає на ті окраїни хвиля московських урядників та солдатів і душить, висисає, гнобить окраїни.

Як душила Московщина Україну від самого 1654 року, від Переяславської угоди, про се було вже оповідано в книжечках «Просвіти». Але і з іншими окраїнними народами було – і досі є – не ліпше. Московський урядник усюди одинаковий, усюди любить панувати над темнотою і душити просвіту, всюди любить здирство, краде, руйнує і ніяк не може знести нічого такого, з чим не звикся в своїй Московщині. Горе багатим, просвіченим, самосвідомим людям, що дістануться в його руки! Багато витерпіли під Росією поляки. Вони мали свою державу ще до 1794 року, а й потому ще, під Росією, їм надано було 1815 року окрему конституцію, окреме міністерство, окреме військо, окремий сойм. Та що з того! Московські урядники не могли знести тої крихти польської свободи. Вони всюди вмішувалися в усі справи, не допускали до виконання законів, обкроювали права, висисали з краю гроші, дражнили поляків, поки ті 1831 року не зірвалися до повстання. Прийшло до війни, в якій поляки кілька разів побили російське військо, але вкінці таки Росія здушила повстання. Тепер настав празник

для неситого московського урядництва! В Польщі господарювали вони по-своєму, грабували, висилали тисячами на Сибір винних і невинних. Давніші права поляків скасовано; москалі почали притіснювати польську народність і в урядах, і в школах. Ще гірші часи для поляків настали по другім повстанні, що вибухло було в січні 1863 року. Так як той вітер, що хотів змусити подорожнього, щоби скинув сардак, і в тій цілі дув щораз лютіше, так само й москалі чимраз новими притісненнями й самоволею старалися докучати полякам, та й при тім у своїх газетах усе падькали й нарікали, що поляки аніруш не хочуть любити їх.

Ми вже сказали вище, що в роках 1861–1862 поляки, готуючися до повстання, пробували притягти на свій бік деяких українців, а не можучи позискати їх, почали кидати брехні на весь український народолюбний рух. Певна річ, українському рухові вони тим сильно зашкодили, але польській справі не помогли. Повстання, приготоване на Україні, задушили самі українські селяни; коло Соловіївки і в інших місцях українські селяни, воружені в сокири, вила та ціпи, кинулися на купи повстанців, деяких побили, інших поарештували і повіддавали в руки властей. Зате з інтелігентних українців, особливо з таких, що служили в російськім війську, деякі перейшли до повстанців. Між ними годиться згадати особливо молодого, гарячого і щиро народолюбного чоловіка Потебню, що, бувши російським офіцером, перейшов до польського повстання, бився хоробро, та коли побачив, що повстання мусить упасти і що більшість повстанських ватажків має на думці зовсім щось інше, а не свободу простого люду, сам собі відібрав життя.

Тут, на Україні, в часі того повстання перший раз поляки оберталися до українців, щоб ставали з ними разом до бою з москалем, а потім – обіцювали – русько-польські відносини уложаться на підставі красних слів «wolni z wolnymi, równi z równymi»*. Ті слова потягли й Потебню, й інших щирих українців до повстанського табору. На жаль, поляки пізніше своїми поступками так забрукали і знеславили ті гарні слова, що нині вони, як скасована монета, стратили всяку вартість.

По упадку повстання поляки в Росії опинилися майже так само на споді, як і українці. Правда, перед повстанням вони мали далеко більше, то, хоча й стратили далеко більше, ніж могли стратити українці, все-таки їм ще далеко більше й лишилося. Та проте по-

* «Вільні з вільними, рівні з рівними» (*польськ.*).

чуття дізнаної страти і щораз нових кривд та докучань з боку російських властей у поляків було дуже живе. Не перестаючи ніколи думати про відзискання того, що стратили, вони пильно слідили й за тим, чи для нової боротьби не можна би їм знайти союзників. Новий рух, який почався на Вкраїні коло 1872 року, звернув на себе їх увагу. Коли б українство мало зробитися силою, то вже ж для поляків було би корисніше мати його по своїм, ніж по противнім боці. І от майже від того самого часу починаються проби порозуміння поляків з русинами-українцями в Росії.

Розуміється, се не були ніякі збори ані громадські наради – в Росії се й досі неможливе. Зійдуться два-три знайомі, поляки й українці, та й балакають при склянці чаю, ніччю в самотнім покоїку, озираючись, чи не підслухає хто. Говорять про можливість хоч якого-будь ширшого порозуміння, спільного ділання, але такого обережного, щоб власті й не догадались,– і, звичайно, на такім говоренні й кінчиться. Давні досвіди і прикрі пригоди змушують одну й другу сторону не довіряти собі взаїмно, зволікати з кождим рішучим словом. Але спільна нужда, спільні утиски чимраз частіше зводили докупи двох віковічних противників – поляків і українців, і конечність спільної боротьби зі спільним ворогом, російським абсолютизмом, виявлялася чимраз виразніше.

Але ж є таке місце, де поляки стикаються з русинами і де про такі речі, як помирення обох народностей, не тільки можна, але й треба було раз у раз говорити явно і прилюдно. Се Галичина, де конституційний порядок розв'язав руки одному й другому народові і де боротьба обох народів від першої хвилі свободи велася в найрізніших формах на всіх полях національного і духового життя. Не диво, що на Галичину звертали увагу і поляки і українці в Росії. Всі ті, хто звідтам пробував мати якийсь вплив на галицькі справи, мусили зачепити за справу поєднання поляків з русинами; упоминали до згоди, радили галицьким полякам робити уступки русинам, а русинам радили не засклеплюватися в своїх тісно партійних інтересах, але дивитися на речі з ширшого погляду і шукати спільного ґрунту до спільної праці з поляками.

Першим українцем, що приїхав до Галичини з виразною думкою – погодити русинів з поляками, був славний письменник, Шевченків товариш Панько Куліш. Куліша тягли до поляків його спомини з молодих літ, знайомості, пороблені в Варшаві, де він служив по р. 1864, і блиск тої панської культури, яку він віднаходив у старих польських актах та споминах. Зате від русинів у ту

пору (1881 р.) він зовсім був відстав, а про весь український народ писав зневажливі вірші:

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць і розбишак великих,–

так, немовбито всі українці споконвіку й не мали іншої роботи, як пиячити й розбивати. Про ведення політики, особливо в конституційній державі, так само як і про галицькі справи Куліш не мав ніякісінького поняття, з русинами не пробував порозумітися і нав'язав переговори з поляками в своїм власнім імені. Коли його запитали, чого би він бажав для русинів, він не знав, чого жадати, і зажадав, щоб поляки зложили на його руки мільйон ринських, а вже він з тими грішми наверне русинів до згоди. Поляки зараз побачили, що мають перед собою людину, яка й сама не розуміє, що робить, і обіцяли дати мільйон, але невеличкими ратами, так щоб справа затяглася на яких сто літ, а самі тимчасом заходилися реформувати руських василіан при помочі єзуїтів[14]. Довершення сеї реформи відразу отворило очі Кулішеві, він перервав балакання з поляками і вернув назад до Росії, вмивши руки від усякої політики.

Але і по тій невдалій Кулішевій пробі, що була роблена на власну руку, без порозуміння не лише з галицькими русинами, а й з російськими українцями, розмови поляків з українцями про потребу якогось погодження в Галичині не переривалися. Такі розмови велися і в Швейцарії, і в Женеві, де тоді жив славний український письменник Драгоманов, і у Львові, і в Києві та інших українських містах. Як і коли в таких розмовах брав участь Конисський – не знаємо. Певне те, що він, уроджений на лівім боці Дніпра, де поляків дуже мало і де вони ніколи так не докучали українському народові, як по інших сторонах, знайомий переважно лише з чесними і щирими поляками, такими, що щиро бажали добра своєму народові без кривди для інших, здавна хилився до згідного життя українців з поляками. Ще в 1862 р. у вірші «Моє бажання» він заявляв, що бачить долю і будущину України не в старім козацтві:

Не в тім, щоб, вибившись на волю,
З ляхами знову воювать
Да кров слов'янську проливать
І засівать трупами поле.
Я даром сліз не проливаю:
Слов'ян усіх в одній сім'ї
Побачить хочеться мені.

Як би мала бути уладжена та «слов'янська сім'я» і чим би мали бути в ній русини-українці: чи синами-господарями, чи дроворубами та водоносами, про се Кониський ніколи не вдавався в докладніші розмови. Правдоподібно й він дався спіймати на гарні слова «wolni z wolnymi, równi z równymi». Досить того, що 1888 р. Кониський приїхав до Галичини з думкою – розпочати роботу коло помирення галицьких русинів з поляками.

Треба тут відразу піднести, що проба Кониського була далеко ліпше обдумана і опиралася на ліпшій знайомості галицьких справ і потреб, ніж Кулішева. За Кониським у тій пробі станула значна часть видніших українців, що готові були підпирати його змагання, коли за ними стануть також видніші галичани; були й такі українці, що казали: будемо підпирати ті заходи, коли за ними стане й Драгоманов. На своє лихо, Кониський не вірив, аби се було можливо звести під один дах польсько-руської угоди і українців, і поляків, і галичан, і Драгоманова. Він бажав, певно, тої угоди, але боявся сварки, яка б певно вибухла при прилюднім обговорюванні справи; може бути, що й самі поляки, практичні політики, радили йому зробити діло тихо, без шуму, при помочі мужів довір'я. Се ввело Кониського відразу в фальшиве положення. Він мав вербувати в Галичині співробітників до свого діла, а чув, що не може сказати їм усієї правди. Оскільки знаємо, одинокий чоловік, якому він довірявся вповні, був Олександр Барвінський, тоді професор учительської семінарії в Тернополі. Інших старався Кониський притягати до діла наосліп, говорячи кождому що іншого про цілі роботи. Се була велика помилка, котра тяжко помстилася на цілій справі. На нещирості і взаїмнім обдурюванні не можна будувати ніякого тривкого будинку, особливо в справі такій важкій та запутаній, як поєднання двох народів, між котрими довгі віки кривд і ураз нагромадили тернову перегороду нехіті та недовір'я.

Кониський швидко пізнав свою помилку і, чуючи себе нездібним вести справу в Галичині, зложив її в руки п. Барвінського, а сам вернув до Києва. Правда, він і далі не переставав підпирати політики п. Барвінського і піддержувати заснованого для ведення сеї політики місячного письма «Правда», але чув сам, що його слово стратило для галичан притягаючу силу, яку мало вперед. Одне тільки радісне враження виніс він із цілої тої політичної проби, воно давало йому певність, що проба не зовсім пропаща і таки мусила причинитися до зросту українства і приблизити кращу будущину рідного краю. Се було те, що наслідком «угоди» на

Львівськім університеті засновано катедру руської історії з руською викладовою мовою і на сю катедру покликано щирого українця, ученика славного київського історика Антоновича, Михайла Грушевського. Можна сказати, що се був найважніший, а може, й одинокий тривкий здобуток тої, започаткованої Кониським руськo-польської згоди в Галичині.

В тіснім зв'язку з сим стояло інше діло, яким турбувався Кониський під час свого побуту у Львові 1888 р. Се була переміна заснованого за його почином Товариства ім. Шевченка на Наукове Товариство ім. Шевченка, з тою метою, щоб воно зробилося огнищем і розсадником наукової праці на всю Україну. Особливо відколи на чолі того перестроєного товариства станув проф. Михайло Грушевський, воно справді здужало розвинути гарну діяльність і причинилося вже й досі немало до з'єднання руському народові честі й поваги у своїх і у чужих.

І ще одна важна, особисто для Конисього важна справа в'яжеться з тою переміною Товариства ім. Шевченка на наукове. Уважаючи першим обов'язком сього товариства видати повний життєпис свого патрона, він узявся сам до сеї праці і присвятив їй остатніх десять літ свого життя. Він зібрав увесь доступний йому матеріал, об'їхав рідні сторони Шевченка, порозпитував сотки людей, постягав листи, спомини, урядові документи, старі газети і т. ін. і на основі сього написав дуже гарну й докладну книжку про Шевченка [15], найдокладнішу з усіх, які досі були присвячені життю великого українського Кобзаря. Книжка Конисього – то не холодне оповідання, то гаряче возвеличення Шевченка, якого Кониський уважав найвищим світом, правдивим генієм і пророком українського народу. Друкована зразу частками в виданнях Наукового Товариства ім. Шевченка, вона 1898 р., в 25-ті роковини заснування товариства, вийшла окремою книжкою (перша половина), потім 1899 р. вийшла ціла по-російськи, а недавно (1901 р.) вийшла й друга половина по-українськи. Сею книжкою Кониський поклав найкращий пам'ятник і Шевченкові, і собі самому.

Його здоров'я в остатніх роках було дуже слабе. Він мусив кожду зиму проводити в Криму, бо в Києві йому було занадто холодно. Та проте він до остатньої хвилі свого життя не переставав працювати і пером, і живим словом. Він дожив тої потіхи, що в остатніх роках, по смерті царя-душителя Олександра III, в Росії повіяло знов трохи вільнішим і для українства прихильнішим духом. Се додало йому нових сил до праці. Він писав оповідання і спомини

про різних людей, розпочав у Росії друкувати повну збірку своїх оповідань (за життя видав їх три томи), злагодив до друку повну збірку Шевченкових листів і т. д. І тепер він найлюбіше летів думками на поле народної просвіти, нав'язував особисті зносини з молодими сільськими вчителями, семінаристами та попами. Пару день перед його смертю під його проводом зав'язалася в Києві спілка для видання українських книжок для простого народу. Серед такої невтомимої праці заскочила його смерть.

Примітки

Уперше опубліковано брошурою: Львів, Просвіта, 1901.

Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 276–298.

Стаття була проскрибована в СРСР (не увійшла до 50-томового зібрання творів письменника) через несприймання постаті О. Кониського радянською офіційною ідеологією та її відверто антиросійський зміст. Діяльність і творчість О. Кониського мали чітке національне спрямування, а тому важко піддавалися тлумаченню класовій марксистській критиці. Проте кілька творів О. Кониського були видані в СРСР.

* * *

[1] Вона почалася наприкінці 1850-х років і дещо зупинилася на початку 1880-х, після вбивства революціонерами-терористами царя. Проте реально ліберальні реформи в Росії, які почалися після катастрофічної поразки у Кримській війні, тривали аж до Першої світової війни. Зміни соціально-політичного характеру були надто половинчастими, непослідовними і бюрократичними, і тому лише посилювали невдоволення серед демократичних верств, заганяли радикальну інтелігенцію в підпільно-революційний рух, що, зрештою, скінчилося большевизмом.

[2] Галька Гнат (1824–1903) – галицький політичний і громадський діяч, москвофіл, депутат австрійського парламенту, повна назва його збірки «Народные обычаи и обряды из окрестностей над Збручем»; у письмі користувався, як і всі москвофіли, «язичієм».

[3] Фонетичний правопис, запроваджений П. Кулішем, означав, на противагу до етимологічного, наближення літературної норми до живої народної мови, поглиблення національної свідомості в українстві.

[4] Ця територія, яка нині входить до Польщі, у XIX ст. належала Російській імперії, її доволі компактно заселяли українці. Російська влада вела боротьбу з греко-католиками і католиками для того, щоб через православ'я якомога глибше вкоренитися в цих недавно здобутих землях.

[5] Валуєв Пьотр (1815–1890) – російський державний діяч, граф. У 1861–1868 рр.– міністр внутрішніх справ, у 1872–1879 рр.– міністр держмайна, у 1879–1881 рр.– голова комітету міністрів (1863 р.). Поміркований ліберал. Підготував так званий Валуєвський циркуляр – указ, за яким заборонялося україномовне книгодрукування, зокрема підручників і релігійної літератури.

Його поява продемонструвала шовіністичну налаштованість проти українців навіть тих російських урядових кіл, які виступали за реформи монархістичної системи, за демократичні зміни.

[6] «Киевский телеграф» – російськомовна київська газета (1859–1876). У 1870-ті роки стала прихильною до української справи (ред. Ю. Цвітковський). Вважалася неофіційним органом київської «Старої громади», на її сторінках часто друкувалися М. Драгоманов, В. Антонович, С. Подолинський, П. Чубинський, Я. Шульгін, П. Житецький та ін.

[7] І. Франко тут вказує на низький рівень ідейності і професійної готовності більшості галицьких культурних діячів 1850–1860-х років, народовців і москвофілів, яких пробував примирити, власне, О. Кониський. Про це він часто і багато писав у статтях історико-літературного та історичного змісту, в художніх творах. На думку І. Франка, галицька інтелігенція хибувала на провінційність та загальну культурну відсталість, вся національна робота зводилася до бутафорності, не було ясної політичної програми, вона не орієнтувалася в здобутках європейської думки і культури. Усе це робило український рух дуже невиразним. Тому, коли наприкінці 1860-х роках з'явилися можливості (заснування у 1867 р. «Просвіти» при допомозі наддніпрянців), реально національна агітація не набула розмаху і глибини. Те саме спіткало й НТШ, яке лише у 1890-ті роки запрацювало на справді європейському академічному рівні. Саме недорозвиненість табору народовців спричинила й Франкову орієнтацію у сер. 1870-х років на москвофільські організації («Академічний кружок», ж. «Друг»).

[8] «Правда» – перший галицький суспільно-культурний журнал всеукраїнського значення. Виходив у Львові у 1867–1898 рр. (з перервами). Виражав ідейну позицію народовців. Видавався спочатку за фінансової підтримки ряду наддніпрянських українців, зокрема О. Кониського. Відіграв вирішальну роль у консолідації національно свідомих українців спочатку супроти москвофілів, а потім супроти соціалістів на чолі з М. Драгомановим. Тут була надрукована ціла низка найважливіших художніх творів тогочасних провідних письменників.

[9] Український демократичний рух відрізнявся від всеросійського тим, що не мав такого утопізму (мрії про майбутній всесуспільний «рай», примирення між багатими і бідними) і радикалізму (тенденції до тероризму та насильства). Тому серед українців не поширилися ідеї та практика підпільно-революційних дій і національний рух набув форм поступовості й лояльності. З іншого боку, зрозуміли (і про це писав І. Франко), що російський революціонізм асимілює його інонаціональних учасників (А. Желябов, Н. Кибальчич та інші українці втратили національну українську свідомість). У цьому була сила й водночас слабкість українського руху: він позитивно розв'язав проблему еволюційності, зумів розбудувати значну основу в масах для своїх ідей, але він був аж надто інертним і безвольним, позбавленим романтики боротьби і героїчної пристрасті, що перетворювало його на невиразне тупцювання на місці, особливо в очах романтично-радикальної молоді. У результаті, якщо українство на початку XX ст. й охоплювало широкі верстви, все ж воно не мало чисельної групи активних і бойових людей (політичної еліти), які й можуть, у кінцевому рахунку, вирішити справу – здобути історичний успіх і перемогти.

[10] Мається на увазі т. зв. Емський указ 1876 р., підписаний російським царем Олександром II у німецькому місті Емсі. За ним заборонялося ввозити в підросійську Україну будь-які книжки, написи «малороссийским наречием», друкувати оригінальні твори і переклади, ставити на сцені україномовні п'єси і т. ін. Цей указ означав страх російської влади перед українським рухом (у її термінології: «мазепинским движением», тобто чимось майже сатанинським, підданим вічній анафемі). Об'єктивно він посприяв перетворенню Галичини на головний бастіон українства, «український П'ємонт», оскільки майже вся енергія творчих українських людей зосередилася навколо галицьких видань і організацій, які діяли в умовах майже повної свободи.

[11] Олександр II санкціонував антикріпосницьку реформу 1861 р. і цілу низку інших реформ ліберального характеру. Однак величання «визволитель» невдовзі стало іронічним, оскільки монархічна влада й надалі вдавалася до репресій, заборон, боялася справжнього парламентаризму, зберігала поліційно-бюрократичне управління імперією.

[12] «Киевлянин» – київська російськомовна щоденна газета, фінансована російським урядом. Її стратегічною метою було поборювати спочатку ідеї польського середовища (в Україні після поділів Польщі кінця XVIII ст. мешкало багато поляків, які постійно брали участь у антиросійських повстаннях XIX ст.), а потім «український сепаратизм». Виходила у 1864–1919 рр. Редактори: В. Я. Шульгін (1864–1878), Д. Піхно (1878–1911) і В. В. Шульгін (1911–1919).

[13] «Зоря» – львівський суспільно-культурний журнал (1880–1897), який видавали народовці. Редакція більше орієнтувалася на європейські зразки журналістики і цим проклала шлях до зростання фаховості серед українських авторів різних галузей. «Зоря» систематично поширювалася серед наддніпрянських українців і, по суті, сформувала серед них нову генерацію культурних діячів і патріотів. Журнал був різнобічним за тематикою і проблематикою, він уперше реально сконцентрував зусилля найкращих українських авторів, став головною літературною трибуною. Етап «Зорі» – це перехід української культури від просвітянщини до модерних форм діяльності.

[14] Орден святого Василія Великого об'єднував ченців греко-католиків (від 1617 р.) в Україні. Він був однією з найактивніших структур церкви. І. Франко має на увазі т. зв. Добромильську реформу (1882 р.), започатковану в монастирі м. Добромиль на Бойківщині, яку провадили за вказівкою папи Лева XIII отці-єзуїти. Це викликало засторогу серед галичан, що побачили загрозу латинізації церкви. Однак насправді реформа була спрямована не проти візантійської традиції і обряду, а лише привнесла якісніші організаційні форми у структуру Чину. Вихованцем Чину в той час був майбутній митрополит Андрей Шептицький, який кардинально оновив і розвинув греко-католицьку церкву. Тож застороги І. Франка і галицької громади виявилися зайвими. Орден вів велику просвітницько-наукову і богословську роботу, тому його впливи були надто широкими і дієвими. У міжвоєнний період василіяни відіграли велику роль у національному усвідомленні українства і розвиткові культури. Зараз це найбільший і найдієвіший монаший чин УГКЦ.

[15] Мається на увазі двотомна монографія О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський» (Львів, 1898 і 1901).

З ОСТАТНІХ ДЕСЯТИЛІТЬ XIX в.

I*

Хочу говорити про розвій українсько-руської літератури в остатніх 20 літах XIX віку. Хочу показати, як разом із літературною творчістю розвивалась у нас і мова, і поетична форма, і обсяг інтересів – і ще щось далеко більше; розвивався рівень нашої цивілізації, сила нашого національного почуття. Вибираю епоху, найближчу нам, пережиту нами, не задля того, що її знаємо найліпше, се не завсігди буває; для доброго зрозуміння потрібна відповідна перспектива, а тої звичайно не мають найближчі речі, але для того, що інтенсивність, ширина і глибокість того розвоєвого руху в тім часі були більші, ніж колибудь перед тим на протязі нашої історії. І ще одно тягне мене заглибитися в дослід тої епохи: її, так сказати, драматично оживлений характер. Ніколи досі на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів суперечних течій, полеміки різнорідних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів.

---

*Оці нариси були темою трьох відчитів, виголошених у марті 1901 р. в Перемишлі. Друкую їх із невеличкими змінами та поправками, які завдячую перемиським русинам, особливо, дир. Цеглинському, д. Негребецькому, д. Приймі й ін. та, зрештою, полишаю їм форму відчитів. Знаю наперед, що, пишучи про такі недавні часи без джерел, більше по споминам, я міг наробити багато помилок, і буду вдячний усякому, хто зверне мені на них увагу. Бажалось би si sors dabit otia vitae [якщо доля дасть перепочинок у житті (*лат.*)] – переробити ті нариси і з відповідним науковим апаратом видати їх окремою книжечкою.

Щоб зрозуміти те, що сталося у нас за 20 літ XIX віку, гляньмо на вихідну точку. Що діялось у нас у другій половині 70-х років? Чи маю пригадувати ті сумні факти – такі сумні, що й досі серце стискається при їх згадці, і ще тим сумніші, що тоді, коли вони діялися, майже ніхто у нас не розумів їх значення? Д[ня] 16 мая 1876 р. заборонено було в Росії друкувати всякі наукові, популярні і перекладені твори по-українськи, заборонено українські театральні вистави, концерти, навіть тексти під нотами. Рівночасно розв'язано Південно-Західний відділ Географічного товариства в Києві, що за короткий час свого існування зробився був справжнім центром української наукової праці. Се були важкі удари, яких Україна й досі ще не може переболіти. Але се була ще тільки мала часть горя. Далеко гірше було те, що в значній часті української суспільності запанував був настрій байдужний, а навіть ворожий для розвою української національності. Під впливом непереварених соціалістичних теорій одна часть найгарячішої і найздібнішої молодіжі доходила до повної негації всякої народності[1], до погляду, що в Елізіумі будущого[2], недалекого (як тоді вірили) соціалістичного раю потонуть усякі національні партикуляризми і що загалом розв'язання економічних питань безмірно важніше від усіх інших. «І що ви пишите та друкуєте? – згірдно говорив мені один із приїжджих українців.– Усе, що треба було написати, написали вже Маркс і Чернишевський. Тепер треба тільки виконати те!». В кругах тої української молодіжі – та й не лише молодіжі – панувало переконання, що розвій іде до зливання народностей докупи і що плекання якоїсь національної окремішності, то регрес. Розуміється, що заборона українського слова для таких людей не мала ніякого значення, а дехто навіть готов був бачити в ній прислугу для російського поступу. Супроти сього не здивуємось і тому фактові, що про сю нечувану заборону з України до Галичини, крім двох голосів – Драгоманова (в «Друзі») і, здається, Кониського в «Правді», ніхто не обізвався ані словом. Не здивуємось і таким фактам, як передержування цілими десятками літ у рукописах творів Руданського, Свидницького, як невидрукування прегарної повісті Мирного і Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні», повісті, що була вже дозволена цензурою і тільки для того не появилася в Росії, бо нікому не хотілося видати її в законно призначенім речинці. Та й пощо було видавати? Українська інтелігенція разом із московською готовилася йти «в народ» і проповідати по

фабриках «хитру механіку» та ідеали соціальної справедливості,– розуміється, московською мовою.

А що бачимо в ту пору в Галичині? В тодішнім москвофільстві доживали свого віку ідеї абсолютизму і бюрократичного «чинопочитання». Що робить правительство, те одиноко розумне, мудре, пожиточне; всяка критика – се безумство або навіть безбожність. Я пам'ятаю, як цинічно радувались тоді священики-русини російській забороні українського слова, як величали мудрість російського уряду, що одним циркуляром розбив польські й англійські (sic!) інтриги над Дніпром. Тоді був гарячий час російсько-турецької війни[3]; англійську інтригу занюхували наші патріоти всюди. Москвофільські світочі, такі як Наумович[4], не мали іншого бажання, як видати для хлопів требник у кишеньковім форматі. Зрештою, всіх очі були звернені на високу політику; всі слідили за тим, що діялося на Балканах, у Лондоні, в Берліні; що діялося у нас дома – се не обходило нікого. А дома йшли страшні речі. Лихва руйнувала нарід, лі-цитації сипалися тисячами, банки розкидали свої павукові сіті, недороди йшли одні за одними, нужда збільшувалася страшенно.

Народовецький табір, малочисленний, розкинений по краю, малоосвічений, не міг вийти ще з кулішівського козаколюбства, обертався в сферах минувшини або язикових питань. Святковано пам'ять Шевченка, видавано щороку по кілька книжечок «Просвіти»; переважно передруків, та по кілька шкільних учебників, та й годі. Були се часи, коли Огоновського книжка про «Слово о полку Игореві» або його ж «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache»* були одинокими поважнішими книжками, виданими протягом цілого ряду літ. Віддалення інтелігенції від народу, його життя й інтересів було повне. Зарівно українство народовців, як і московство москвофілів було чисто теоретичне: була навіть якась тиха згода в обох партіях не говорити про ті партійні різниці простому народові нічого, держати його навіть у сьому питанні в повнім незнанні. Коли трапилося кому з русинів виступити перед народом – се бувало дуже рідко, хіба перед виборами, та й то десь коло церкви, на пробовстві або в шинку,– то дві кардинальні точки були: ми всі русини і повинні держатися купи, і ми, поперед усього ми, повинні дякувати цісарю за його безмірні добродійства і просити у нього ще того й того. Ані основ конституційного життя, ані азбуки економічної та соціальної науки ніхто не пробував

* «Студії в галузі української мови» (*нім.*).

вияснити народові. До самого 1880 року вся маса нашого народу жила в поглядах, що найвищу і одиноку власть у державі має цісар, що він може все зробити і від його волі все залежить.

Але й се ще не кінець лиха, яке в другій половині 70-х років налягло було важкою хмарою на наш національний розвій. Навіть ті дві невеличкі купи інтелігентів, що признавалися до українства в Росії і в Галичині, бачилось, ось-ось розійдуться назавше в різних напрямах, зробляться ворогами замість союзників. Ми знаємо, що в 60-х роках народний рух серед нашої тодішньої молодіжі був породжений віщим словом Шевченка, сильним особистим впливом Куліша і інших українців, значить, його вихідною точкою були ідеї й погляди, вироблені на Вкраїні. На підмогу сьому рухові прийшов одинокий у австрійській Русі сильний і оригінальний талант – Федькович. Але в другій половині 70-х років усі три ті джерела майже висохли. Куліш від часу «Мальованої Гайдамаччини» та «Истории воссоединения» з батька і пророка зробився ренегатом; Шевченко через надуживання його поезій до декламацій та наслідком мертво-схоластичних коментаріїв Ом. Огоновського зробився збіркою гарних, а іноді неестетичних фраз, а церковний авторитет, здавалося, готов був ось-ось кинути на нього анафему. А Федькович, самоук, малоосвічений, збаламучений і знеохочений, замовк або клеїв доволі фантастичні драми та містичні нісенітниці. А тим часом на Україні рух пішов у такім напрямі, що галицьким благовірним народовцям аж волосся ставало на головах. Відти приїздили сюди люди, здібні до високо абстрактних, теоретичних спорів, у теорії страшні вільнодумці, революціонери та безбожники, в манерах якісь варвари, що не признавали обов'язкових у Галичині товариських форм, возили з собою сокири, кричали голосно в публічних локалях; приїжджали дами зо стриженим волоссям, свобідними манерами, дами, що самі заходили до помешкань кавалерів, їхали без ніякої опіки до далекого Цюріха на медицину, не дбали про строї, про рукавички, а не раз навіть про просту опрятність, хвалилися, що я, мовляв, «ужасно люблю ходить по кабакам», одним словом, являлися людьми з якогось іншого світу. І від тих людей посипалися на голови галицьких народовців найрізніші запити і жадання. «Чи читали ви се й те й десяте? (Самих письменників, модних тоді в Росії, а незвісних у Галичині.) І як ви думаєте про се, й про те, й про третє? (Знов-таки про справи, далекі від привичної для галичан високої політики). Коли ви маєте претензію бути освіченими людьми, то повинні робити те,

й се, й он те». Бідні галичани не мали ніякої претензії, але від українців годі було відпекатися. Ішли листи, приїздили делегати. Привчені вибріхуватися, крутити та не додержувати слова, галицькі проводирі запутувалися у зносинах із українцями, запутувалися в грошових обрахунках; між одною і другою стороною нагромаджувався чимраз більший запас взаємного роздразнення, недовір'я; одна група за другою розпльовувалась і розходилася ворогами: насамперед Куліш із Вахнянином[5] і Партицьким, потім Куліш із Подолинським[6], вкінці Куліш із Барвінським[7]. В половині 70-х років на перший план у галицько-українських зносинах виступає Драгоманов. Чоловік незвичайно живого і рухливого ума, великої науки та при тім із неподатливістю доктринера, він відразу заострив відносини. В своїх перших працях, писаних для Галичини і про Галичину, він сипнув таку масу нових, в розумінні тодішніх галичан, диких теорій, висловив стільки різнорідних ідей, подав стільки вірних і натяганих, але з великим талантом подобираних доказів, що скудоумним галичанам доводилось або вибріхуватися,– а невмолимий противник зараз підхоплював і немилосердно визискував усяку брехню,– або мовчати і злоститись. І ми бачимо в тім часі з двох боків формальні заяви[8], що галичани не хочуть мати нічого спільного з українцями: в «Друзі», в відповіді на другий лист Драгоманова, і в «Правді», в відповіді на його статтю «опізнаймося». В Галичині се була пора, коли бачилось, що запанує тип «рутенця», себто русина, що, знеохочений сварами про народність, про Шевченка, про язик і про Драгомановські ідеї, вмиває руки від усього, не хоче знати нічого поза чорно-жовтими стовпами, що відмежовують Галичину від Росії.

Певна річ, побіда тої течії була б початком смерті українсько-руської нації. Бо не забуваймо, що на Буковині тоді ще неподільно панувало москвофільство і піддержувало горду відрубність інтелігенції від народу, що в угорській Русі москвофільський «Карпат»[9] рівночасно підпирав урядові мадяризаційні заходи, а в самій Галичині давніша рутенська політика взяла в лоб, правительство відвернулося від русинів, їх репрезентація в сеймі зійшла до числа трьох послів при виборах 1879 р., а сам Наумович у Скалатському повіті дістав усього-на-всього один голос[10]. Сею політичною поразкою старого рутенства характерно закінчилося те нещасне десятиліття,– може, найтяжче, найбільш хаотичне десятиліття в цілій історії нашого національного розвою. Може, ніколи не було так грізно поставлене питання: чи жити, чи згинути нашій нації? – як тоді.

II

Історія не знає скоків, не дає нікому дарунків. Кождий крок у ній – то результат важкої праці, жертв і змагань. Навіть те, що постороннi можуть уважати застоєм або регресом, також результат боротьби і певного зрівноваження сил. Коли наша нація перебула сю важку добу і піднялася з тодішнього пригноблення; коли ті великі прірви, які тоді розтворилися серед нашої нації – між простим народом і інтелігенцією, з одного, між Україною і Галичиною, з другого боку,– таки не пожерли нашої сили і зачали хоч потрохи промощуватися і вирівнюватися, то й се не дісталося нам задармо. В остатнім двадцятилітті XIX віку на підмогу, а почасти на зміну давнішим діячам вийшла нова генерація робітників і вкинула в ту прірву велику працю, велику силу гарячого запалу і твердої віри в будущину нашої нації. Ся генерація звіяла бурю в нашім національнім житті, та рівночасно прочистила повітря, проложила не в однім напрямі нові стежки. Вона розбудила пристрасті там, де вперед була байдужність і рутина, оживила пульс народного життя. Се був той запас свіжих сил, який віднайшла в собі наша нація в хвилі тяжкого пригноблення. Я називаю ту генерацію, тих людей, що своєю працею збудували той замітний ступінь, який визначується у нас між роком 1880 і 1900, «Молодою Україною». Я бажав би перебрати бодай важніших репрезентантів тої генерації і вияснити їх фізіономії так, як вони представляються мені тепер. Та поки що я хочу прослідити ідейні течії, які проходила та генерація.

Я схарактеризував другу половину 70-х років як добу важкого упадку нашої національної ідеї. Нове десятиліття почалося під дуже сумними знаками. На Україні українське слово, прибите урядовим обухом, бачилось, завмерло зовсім. Коли про людський сором і пропускала цензура дещо по-українськи, так то хіба крайні нісенітниці в роді віршів якогось Шибитька[11]. В Галичині одинокий українофільський орган «Правда» впав серед повної байдужності читачів. Львівська народовецька громада відчула сей упадок і почала думати над способами піднесення народного стягу. Вол. Барвінський[12] доказував конечність виступити з чисто теоретичного і літературного становища на політичне поле, хоч би задля сього прийшлося поробити концесії в дотеперішніх формах. Найрозумніший чоловік у народовській партії Володимир Наврoцький[13] не радив пускатися на бистру воду політики, бачачи не-

безпеку в малій освіті галицько-руської інтелігенції. Але гадка Барвінського переважила. На громадську складку засновано політичний орган «Діло», якого редактором, зразу безплатним, був Вол. Барвінський. Метою нового видання, а головно, самого Барвінського, було витворити політичну партію з давніх українофілів із додатком усіх тих елементів, які досі не симпатизували з українофільством, але не мали охоти признаватися явно до москвофільства. Щоб приєднати до себе ті елементи, він пішов на всякі можливі концесії. Він не тільки покинув фонетику задля етимології, не тільки не важився задля своєї «фонетичної» минувшини дати свою фірму новому видавництву, якого редактором ізразу підписувався львівський міщанин і василіанський підсусідок Михайло Косак[14], потім Косак із Барвінським до спілки, а нарешті, щось аж по році, сам Барвінський. Він витягав і дальші консеквенції зі своєї відставки, даної українцям. Заснований ним орган «Діло» зробився органом par exellence* галицьким: місцеві галицькі справи освічувано в місцевім галицькім дусі. Ніщо тут не повинно було вибігати поза обрій звичайного галицько-рутенського думання: оборона інтересів духовенства на першім плані; treuga Dei** – божий супокій супроти москвофільства, з яким аж до процесу Ольги Грабар[15] Барвінський не допускав ніякої полеміки. Українці дуже рідко забирали тут голос, та й загалом часопис був не цікавий для них. Із усього давнішого українофільства Барвінський заховав одну тільки ідею національної відрубності русинів – усі інші, імпортовані з Росії чи з Заходу ідеї, мали в нім явного або тайного ворога.

Ще один із давніх гарячих українофілів пішов на дорогу концесій. Майже рівночасно з «Ділом» Барвінського почала виходити «Зоря» Партицького. І тут бачимо спочатку повний розцвіт рутенства. Етимологія, в перших номерах ідуть праці Шараневича, Івана Ом. Левицького, Ільницького. Від усіх творів, друкованих в тій газеті, в початку віє або мертвечиною («Марта Борецька», «Князь Данило»), або ненавистю до всяких «ідей» і бажанням – мати спокій у хаті. Наслідком сього реакційного духу було, між іншим, також бажання витворити вищу, делікатну, не хлопську літературу у галицьких русинів. І тут перед вела сім'я Барвінських. Одні перекладали на нашу мову такі «найзнаменитші» повісті, як Раймунда «В обороні честі», Фейлета «Любов убогого молодця»

*В дослівному розумінні цього слова (*фр.*).

**«Боже перемир'я» – середньовічний латинський вираз.

і т. ін.; інші, як, власне, Володимир Барвінський, силкувалися сотворити повість із життя наших вищих класів. Так постав «Скошений цвіт», де прецікава, зрештою, тема сфушерована низькосентиментальним і силувано цвітистим способом представлення і невмінням чи небажанням сміло малювати дійсні відносини; так постало «Нещасне кохання», перша проба змалювати життя сільського вчителя, але проба чисто карикатурна, врешті «Сонні мари молодого питомця», де патріотичне многослів'я закриває брак дійсної психології і життєвої правди.

Той сам реакційний, тісний і стухлий дух віє всюди по Галичині. Чи візьмемо до рук видання коломийські, чи станіславівську «Денницю», чи чернівецькі публікації,– всюди мертвеччина змісту, мова засмічена церковщиною та московщиною, теми далекі від нашого життя і дійсності. Той реакційний дух від старших уділювався й молодіжі: ним надихана поезія Грабовича й Масляка, що виступили тоді на сцену; бачимо його і в оповіданнях Василовича й Костя Бобикевича. Всюди брак гарячого чуття, екзотичність тем, млявість і примітивність літературної техніки. Се й не могло бути інакше, бо ж ся молодіж училася на словах любити Русь, але поза тою голослівною любов'ю від таких проводирів, як Барвінський і Партицький, не одержувала нічогісінько, крім хіба ненависті до соціалізму і всяких інших ізмів. Не диво, що брак вищих духових змагань попихав молодіж до розпусти та гри в карти; тодішнє академічне товариство «Дружній лихвар»[16] якийсь час перемінилося було в формальний картяний клуб, де молодіж цілі ночі проводила за картами.

Рівночасно з тим упадком духу серед т[ак] зв[аної] народовської партії в лоні т[ак] зв[аної] староруської партії відбувалася еволюція зовсім у іншім напрямі. Політика, що досі була монополем проводирів тої партії, збанкрутувала. Проводирів побито при виборах і їх амбіція бажала реваншу, їх очі здавна були звернені на північ, але тепер вони зважуються на рішучий крок. Старороуси[17] починають перемінюватися на рішучих москвофілів. Очищення обряду доходить до проби зірвання унії[18]; експеримент із Гиличками[19] був першою пробою, за якою в разі успіху були б, певно, пішли інші. У Львові являється старий гофрат Добрянський і працює над заведенням ладу і суцільної організації партії. Наскільки в тій роботі була рука заграничних чинників, се певно, довго ще лишиться невиясненим; певне те, що при повній байдужності народовців, при упадку духу серед них, при повнім майже зірванні

зв'язків із Україною ся робота грозила великою небезпекою для нашої національної справи.

І ще один характерний факт тодішньої розтічі думок і змагань. У початку 80-х років приїздить до Львова Куліш, колишнє божище галицьких українофілів. Приїздить із хутора і голосить sui generis* хуторну філософію. «Тепер по містах на Вкраїні все драгомановщина пішла. Треба махнути на них рукою. Тільки з хуторів може прийти обнова, відси повіє справжнім українським духом». І Куліш зараз поквапився подати нам зразки тої хуторної філософії і поезії, та такі, що вся Україна тільки руками розвела. Але Куліш прибув до Львова не лише як апостол хуторної філософії. Він мав – чи від себе самого, чи від якого круга своїх однодумців, сього поки що не знаємо – місію заініціювання згоди русинів із поляками. Певна річ, по своїй вдачі і по своїй минувшині Куліш усього менше здібний був до ролі такого місіонера. Він мав у собі всі дані для того, щоб зробитися пророком, головою секти або генералом, але зовсім не мав здібності педагога, яким до певної міри мусить бути кождий політик і організатор мас. А до того ж він приїздив до Галичини, мов місіонер до краю ботокудів[20], не знаючи ні мови, ні звичаїв, ні настроїв місцевих. Тобто мову в буквальнім значенні він знав, але язик його ідей, поглядів і вірувань, спосіб його думання і міркування був так відмінний від того, до чого привикли галичани, що справді можна було твердити: ті люди розмовляють із Кулішем, але ані вони не розуміють його, ані він їх. І далі: Куліш думав погодити русинів із поляками і вибрав до сього найменше відповідну хвилю, найменше відповідну аргументацію, найменше відповідних посередників. Хвиля була така, що поляки, власне, готувалися при помочі змартвихвстанців під кермою Калінки довершити діло, яке при кінці XVI в. не вдалось Потієві й Рогозі, а при кінці XVII в.– Шумлянському, тобто за посередництвом скріплення релігійної унії й надихання її католицьким духом скріпити зв'язок русинів із Польщею. Не помогли огнисті промови Качали[21] в сеймі: на інтернат змартвихвстанців ухвалив сойм давати річно по 10 000 р., і на пропозицію Качали: вибирайте війну або мир із русинами – без вагання вибрав війну. В хвилі, коли Куліш друкував у Львові свою злопам'ятну «Крашанку», в Римі виготовлявся декрет, яким одинокий руський духовний закон Василіянський віддавався під заряд єзуїтів для переведення його реформи.

*Своєрідну (*лат.*).

Чоловік, хоч дрібку тямучий у галицько-руських і загальноукраїнських справах, мусив би був радити русинам способи оборони, способи піддвигнення з важкого пригноблення по сей і по той бік Збруча. Але Куліш давно жив у царстві своїх власних мрій, відділений китайським муром від життя й інтересів рідного народу, на який він умів дивитися тільки крізь окуляри односторонньо дібраних і кепсько перетравлених історичних документів. «Народе без пуття, без честі і поваги»,– так обертався він до того народу, рекомендуючи йому європейську культуру як антидот до гидкого гайдамацтва, що буцімто було змістом усієї його дотеперішньої історії. А практично взявши, та європейська культура в Галичині мала насадитися в такій формі, щоб русини признали знов своїми натуральними панами внуків колишніх «культурників» Сапіг, Жолкевських та Чарторийських[22], а ті пани за се мали стати на чолі нового національного руського руху. Хоч і як фантастичною може видаватися нам така думка, а проте не підлягає ніякому сумнівові, що вона була у Куліша і у тих, що пертрактували з ним у Львові. Та не досить того: ся думка, як побачимо далі, виринала ще кілька разів у різних формах серед певних польських сфер і остаточно сплодила факт – один із найсумніших фактів у історії нашого національного розвою – т[ак] зв[ану] нову еру.

Куліш розмовляв у Львові де з ким із народовців, але, очевидячки, не силкувався дійти з ними до порозуміння, хоча думки, подібні до його думок, були і де в кого з них. Бодай про Володимира Барвінського мусимо се сказати. Його лист до д-ра Червінського, опублікований сим остатнім із пропусками в «Gazecie Narodowej»[23], не без причини назвав Драгоманов «забіганням у табір історичної Польщі». Спеціально шляхті польській, оселеній на Русі, готов був Барвінський робити значні соціальні концесії, щоб привернути її до руської національності; се я знаю з уст пок[ійного] кн. Романа Чарторийського[24], з яким Барвінський у тій справі провадив переписку. Та проте Куліш не зійшовся з Барвінським – очевидно, з чисто особистих причин. Натомість його довір'я здобув собі чоловік, належний душею більше до москвофільської, ніж до українофільської партії, згаданий уже Ів. Ом. Левицький. Він мав бути редактором задуманої Кулішем угодової газети «Хутір», був найближчим свідком переговорів, ведених між Кулішем і деякими польськими панами, і, розуміється, швидко по тім, коли всі ті плани розбилися, поспішився продати свої відомості і Кулішеві рукописи редакції «Варшавского дневника». Ся остатня проба полі-

тичної акції, ведена крайнє безтямно, не переконала Куліша, що він помилявся, а тільки відібрала йому охоту до дальших експериментів у тім роді.

Додаймо до того крайнє агресивне, нетолерантне та підзорливе становище поляків у Галичині проти русинів! У Львові зав'язуються польські товариства і консорції з виразною метою полонізувати русинів, уживаючи до сього наразі навіть руської мови. В Коломиї виходить з такою метою «Switło», руський часопис латинськими літерами. Латинське духовенство, а спеціально єзуїти устроюють у Східній Галичині духовні місії серед русинів і, ніби для охорони народу від шизми, силкуються перетягати його до латинства і до польської народності. Польська преса устами одного з найвидатніших своїх публіцистів проголошує супроти русинів девізу «Pal go w łeb maczugą niech się nie męczy długo»*. Той сам публіцист, Генрик Ясенський із Раштовець признається прилюдно: «Gdybym był prokuratorem, to bym wszystkie pisma ruskie konfiskował raz za razem, a potem da capo al fine»**. І се був ліберал! Консерватист Созанський під час процесу соціалістів[25] і Ян Лям, ліберальний публіцист польський, під час процесу Ольги Грабар – оба радили судові вішати винуватих русинів, не дожидаючи, чи покажуться вони справді винуватими.

І органи правительства не могли охоронитися від впливу польської публічної опінії, особливо коли їм довелося мати діло з явищами новими, досі нечуваними на Галицькій Русі. Пригадаймо ті сотки ревізій, відбутих по цілій Галичині з нагоди перших соціалістичних процесів, а потім із нагоди москвофільського процесу. Пригадаймо ті переслідування, які терпіли руські селяни, що засновували перші читальні, ті тягання до урядів політичних і ненастанні ревізії жандармів у читальнях, забирання і конфіскування найневинніших брошур, розв'язування читалень і арештування та транспорти в кайданах їх основателів! Навіть руські консисторії не оперлися впливові того польського духу; покійний Малиновський[26] писав і собі ж куренди проти народних читалень, поручаючи священикам допускати до їх існування тільки там, де можуть мати цілковиту певність, що читальня буде абсолютно підлягати їх волі; коли ні, то ліпше, щоб читальні в селі не було, ніж має вона зробитися розсадником яких-будь ворожих релігії й державі ідей.

---

*Бий його довбнею в лоб, щоб довго не мучився (*польськ.*).

**Коли б я був прокурором, то я б усі українські часописи конфіскував раз за разом, а потім від початку до кінця (*польськ.-італ.*).

Отсе було те поле, на якім приходилося ставити перші кроки тій «Молодій Україні», про яку я згадав вище. Не диво, що ті перші кроки були несмілі й непевні. Діячі нового покоління не вискочили в повнім оружжі на сцену, мов Афіна з Зевсової голови. Вони були дітьми своєї епохи, дітьми української або галицько-руської суспільності, і мусили також у більшій або меншій мірі – відповідно до своїх індивідуальних сил і обставин – підлягати основним течіям тої суспільності. Згадані тут некорисні обставини й події різно впливали на сих діячів; не треба думати, що обставини виключно спиняли їх; навпаки, дуже часто вони викликали надмірно різкі тони, острі або й несправедливі напади, надто загальні осуди, надто абстрактні погляди. Се так усе буває: надто великий тиск викликає у сильного сильний відрух, а у слабого голосний, різкий крик.

III

Як для лікаря нема нічого приємнішого понад слідження, як хворий звільна приходить до здоров'я, як у нього вертає органічне тепло, обіг крові наближається до правильної норми, появляється апетит, вертає блиск очей і здорова краска на лиці, а там починають прибувати сили, росте бажання руху,– так і для історика нема нічого приємнішого, як слідити регенераційний процес нації, що з важкого духового й політичного пригноблення звільна, але постійно двигається до нормального життя. В остатніх 20 літах XIX віку ми пережили такий процес. Може, він діждеться свого історика, більш об'єктивного і з ширшим поглядом, ніж може бути один із діячів тої доби. От тим-то я можу дати тільки деякі матеріали для такого будучого історика, можу нашкіцувати поодинокі фази такого процесу радше способом мемуариста, і так, як вони представляються мені тепер, по 20 літах, коли многе, тоді неясне, прояснилося, многе, що тоді збуджувало пристрасті, тепер пережилось і давно похоронене; не одно, що тоді вважалося метою, тепер являється тільки милевим стовпом на безконечнім шляху людського розвою.

Як усяка доба застою і пригноблення має в собі зароди нового руху, нових сил, що чекають тільки нагоди, щоб розвернутися і проявити себе,– так було і з представленою вище добою нашого національного застою та розбиття. Ініціаторами нового руху були,

почасти проти власної волі, потрохи навіть діячі реакції у нас і в Росії. Удар, який заборонив українське слово в Росії, викинув за границю кількох високо талановитих і широко освічених людей і зробив те, що вони не потонули в морі російської науки й публіцистики, але винесли українське слово на широку європейську арену і, присвятивши свої сили науковій і публіцистичній праці на українській мові, дали українській літературі ряд книжок високої стійності, а рівночасно привчили європейську і спеціально російську публіку прислухуватися аргументам та бажанням українців. Ся перша українська еміграція в Європу відіграла немаловажну роль в розвої вільнолюбних ідей у всій Росії; особливо писання М. Драгоманова мали в своїм часі велику вагу і не стратили ще й досі великої вартості. Та для нас, українців, більше значення від його програмових та політичних праць мали його критичні статті, його звістки, подавані про наше письменство в заграничні літератури, його чисто наукові історичні, історико-літературні та фольклорні праці. Майже кожда з тих праць кидала нове світло на нашу минувщину, відкривала нові горизонти, вчила нас розуміти нашу історію і нашу теперішність, вникати в інтереси живих людей, розуміти й поважати їх. Уся його діяльність була одною великою проповіддю невтомної праці для добра і піддвигнення рідного народу. Та, що було характерне у нього і що лютило його противників, се його тверезий, ясний, трохи скептичний ум, ворог усякої фрази, всякої фальшивості і нейтральності, се той його погляд, звернений усе на сущне, основне, практичне. Зарівно галичанам, у котрих доживала свого віку польська романтика, підмішана німецькою сентиментальністю і кулішівським бомбастом, як і українцям, привиклим годуватися широкими «общелюдськими» фразами та загальниками, нахапаними з російських журналів, той скептицизм Драгоманова, його гризький гумор і його многостороннє, солідне знання аж надто часто бували невигідні. Аж надто часто противники не вміли чи не хотіли в тім різкім та невмолимім полемісті добачити гарячого серця, що боліло над сумним станом рідного краю. Він був немов той огонь: хто наближався до нього необережно, мусив попектись, і тоді забував про те животворне тепло і світло, що йшло від нього.

Драгоманов не був одиноким українським емігрантом у серці Європи. Обік нього працювали довше або коротше ще деякі; я назву з них лише Сергія Подолинського, автора двох цінних книжок «Життя й здоров'я людей на Вкраїні» та «Ремесла і фабрики на

Вкраїні» і кількох наукових праць, друкованих по-німецьки і по-французьки, а також Федора Вовка, що був співробітником женевської «Громади»[27], пізніше написав ряд цінних статей про українських козаків у Добруджі[28] та про болгарів, а тепер, живучи в Парижі, належить до видних співробітників різних археологічних і фольклорних видань, написав найліпшу досі студію про слов'янські весільні обряди й пісні з особливою увагою на українські і редагує «Етнологічні матеріали», видані Науковим товариством ім. Шевченка у Львові.

Правда, ся еміграція, хоч невеличка, але зложена з людей виємково здібних, не мала такого значення для розвою України, якого можна було надіятися і яке свого часу мала, прим[іром], еміграція Герцена або навіть Бакуніна[29] та Огарьова[30]. Українська нація не була ще дозріла до того, щоб мати і вдержувати в Європі свою амбасаду. Емігранти не знаходили в рідним краю ані такої масової симпатії, ані такої підмоги, на які могли числити і які були потрібні для успіху їх діла. Навпаки, обставини зложилися так, що майже від перших кроків емігрантів за границею їх дороги розходилися з тою дорогою, куди йшла світліша часть їх товаришів у краю. Розпочавши свою еміграційну публіцистику в Відні, Драгоманов швидко і не зовсім обдумано переніс її до Женеви. Се значило не тільки географічне, але й ідейне віддалення: із конституціоналіста, яким він виступав у Росії і в Відні, Драгоманов у Швейцарії робиться соціалістом-анархістом і силкується на тім соціалістичнім анархізмі покласти підвалини нового українського руху. Для таких поглядів тоді ані на Україні, ані в Галичині не було розуміння: в Галичині вони були попросту якимись страхопудами, про які навіть думати було страшно. Таким способом українська еміграція сама собі підривала коріння; ідеї, висловлювані в «Громаді», були занадто далекі, занадто ідеальні, абстрактні, щоб яка-будь більша група чи громада могла запалитися до них. «Громада» виходила неправильно і залягала на складі в Женеві. Правительства, не тільки в Росії, але і в Австрії, користаючи з радикально-анархістичних термінів, заборонювали видання, конфіскували книжки з почти; пересилка задля об'єму книжок була непрактична, майже неможлива, і по кількох томах видання упало і кружок емігрантів розбився.

Тим часом у Галичині відбувалася цікава еволюція – правда, на разі в невеликім кружку молодіжі. Почасти via Київ, а почасти з Відня, а то й безпосередньо з Цюріха, Лондона й інших центрів

прогресивного руху доходили сюди імпульси нового життя. Гаряча проповідь Драгоманова, ведена, крім друкованого слова, також при помочі оживленої кореспонденції, головним своїм змістом мала те, щоб привчити галичан читати, студіювати, відучити їх від пустої фразеології і трати часу, а засадити за реальну працю. Він звертав увагу на насущні потреби народу, на застій у політичнім житті, на неуцтво й поверховість світочів і проводирів Галицької Русі; як із найтяжчим ворогом, воював із привичним у нас крутійством, породженим бюрократичною школою, і не переставав допікати людям доти, доки не докопався в їх душі до живого й болючого. Його статті й листи – то були для значного числа галичан мов удари батога; вони пекли й боліли, часто трафляли невинуватих, бували несправедливі, але завсіди змушували до думання, до входження в глиб справи, до обрахунку з власним сумлінням. Непедагогічний у деталях, сей метод був чудово відповідний, власне, до розбуркання грубошкірої, лінивої та байдужної рутенської натури.

Був час, коли у нас уважали, а певно, ще й досі дехто вважає Драгоманова пропагатором соціалізму серед галицько-руської молодіжі. Такий погляд зовсім несправедливий; се видно з тої частки його переписки з деякими галичанами, яку досі опубліковано; се ще ліпше буде видно, коли буде опублікована дальша його кореспонденція. Можна сказати, що в своїх листах, як і в своїх статтях до соціалізму й соціалістичних теорій Драгоманов доторкався дуже рідко, завсігди заявляючи, що він не почуває себе компетентним входити в деталі. Навпаки, він не раз остерігав молодших гарячих соціалістів не надто діймати віри соціал-демократичним конструкціям будущини, бачучи в них значну пайку жидівської зарозумілості. Отже, не соціалістичні теорії чинили Драгоманова таким страшним, а то й ненависним для реакційної часті нашої суспільності, а власне, його пропаганда, що так скажу, одноцільності людської одиниці, пропаганда щирості, простоти й постійності в сповнюванні прийнятих на себе обов'язків, явного й рішучого висловлювання своїх переконань і поступування, згідного з тими переконаннями. Отсі майже чисто етичні принципи – то був той великий фермент, який вкинув Драгоманов у галицьку суспільність. І тим він поклав одну з головних основ нашої регенерації. Присоромлені показом своєї ігнорації в справі загальнолюдської освіти, болюче захоплені драгомановським поглядом про обов'язки інтелігентного чоловіка супроти маси робучого народу, деякі молоді галичани кинулися до праці. Вони хапали, відки могли,

матеріал, щоб виробити собі якмога суцільний світогляд, читали, сперечалися, сварилися і знов сходилися. Нараз на голови тих людей один за одним спадають політичні процеси, де їх охрещують офіціально назвою соціалістів і як таких засуджують при помочі юридичних крючків і непорозумінь, яким нині годі підібрати відповідну назву. Тільки в часі процесу і по процесі дехто з тих людей знайомиться докладніше з соціалістичними теоріями. Наслідком процесів викинені, фактично виелімінованні з руської суспільності, переляканої нечуваною появою «соціалістів» на галицько-руськім ґрунті, вони з легкомисністю молодиків і з запалом людей, що не мають нічого більше до страчення, кидають гарячий визов у очі суспільності. Таким визовом було розпочате 1878 р. видання «Громадського друга». Майже кождий вірш, кожда повість, кожда стаття аж до бібліографічних нотаток на окладках* – усе було провокацією старої галицько-руської рутини й інерції. Всюди в різкій формі висловлювано думки, досі у нас не чувані, єретичні, беззаконні. Поліція старалася охоронити руську суспільність перед сим замахом на її душевний спокій, конфіскувала кожду книжку журналу, за значну часть поміщених у ній артикулів суд затверджував конфіскати, а вкінці виточив суб'єктивний процес видавцеві і за одну повістку, яку би нині можна видрукувати спокійно, без вичеркування хоч би одного слова, засудив його на 6 місяців тюрми. Чуючи себе не в силі після недавнього процесу видержати ще й те тюремне заключення, редактор виїхав до Женеви, і видання, вже й без того зруйноване конфіскатами, упало.

Але рух, викликаний процесами і тим невдалим видавництвом, не втихав. Дехто із співробітників «Громадського друга» в спілці з гуртом молодіжі взялися продовжати розпочате діло в іншій формі. Публіковано невеличкими брошурками переклади європейських учених і поетів, де порушувано питання, досі непривичні, а то й страшні галичанам: дарвінізм, свобідна критика, авторитет у вихованні і т. ін. Рівночасно один із старшої генерації, д. Романчук[31], розпочав видавництво популярної газети «Батьківщина». Хоча видавець належав до найвидніших старших українофілів, але в його газеті українофільського в старім смаку не було майже нічого. Правопис етимологічний, про Україну, козаків, гайдамаків, загалом про «славну минувщину» і «народні святощі» майже ані слова, натомість тверезе, просте слово до селян про їх насущні

*Тобто на обкладинках.

справи, про те, що діється довкола них, у краю, в державі; деколи редакція не боялася сказати й острішого (наскільки се тоді можна було) слова осуду на тих, хто робив кривди народові, без огляду на те, чи се були свої, чи чужі,– все те робило «Батьківщину» перших років появою незвичайно цікавою й симпатичною. Не диво, що Драгоманов у Женеві хвалив її; цікавіше те, що в Галичині дехто з прихильників реакції бачив у ній ненависний дух Драгоманова і відгомін богохульних дописів «Громадського друга», хоча редактор не був ані соціалістом, ані радикалом, а тільки попробував чесно і щиро робити своє діло – говорити народові те, що знав і думав. Треба пригадати собі ті часи і той ентузіазм, який будили номери «Батьківщини» по наших селах. Від часів перших річників Наумовичевої «Науки» наші селяни не чули такого простого, ясного і симпатією навіяного слова; а про політичні та громадські справи Наумович ніколи не говорив так ясно й сміло. Тож не диво, що «Батьківщина» робила всюди велике враження; її дожидали люди цілими гуртами геть за селом, визираючи післанця, що мав принести номер із пошти; її відчитували письменні на цвинтарях під церквою по неділях перед цілою зібраною громадою, що, слухаючи непривичних для себе слів, звісток і порад, забувала про їду й недільний відпочинок. Її слово було святе; кожда громада, де було хоч кілька людей живішої вдачі, вважала собі пунктом амбіції описати в «Батьківщині» свої громадські порядки чи злидні; з якого повіту, з якого кута не було звісток у «Батьківщині», і то звісток, майже виключно писаних селянами, там люди ходили мов осоромлені на ціле сусідство, на весь край. Зерна духового життя, політичної і національної свідомості, кинені «Батьківщиною» під наші вбогі сільські стріхи, треба вважати одним із найцінніших здобутків нашого відродження. Вони принесли вже й не перестають і досі приносити свої плоди.

Ще один важний факт стався в ту пору, щоб доповнити немов демаркаційну лінію на вступі в нову фазу нашого народного життя. Се було перше всенародне віче, скликане В. Барвінським до Львова восени 1880 р. в соті роковини вступлення на престол цісаря Йосифа II. Правда, сама нагода для скликання сього віча була рутенська і далека від насущних інтересів нашого народу. Так само рутенське було переведення самого віча: ряд безконечно довгих рефератів, виголошених матадорами обох партій. Ті реферати, всі випрацювані В. Барвінським, мали на собі визначну ціху його способу писання: водяний і бомбастичний стиль, убожество змісту і

неясність політичних думок. Над рефератами дискусії не було, предложені резолюції ухвалено, і тільки тоді, пізно вечором, дійшли до голосу деякі учасники, та й ті, очевидно, більше втомлені, ніж порушені рефератами, оберталися в сфері фразеології. Взагалі віче замітне було хіба значним числом учасників селян, як доказ, що селянство цікавиться громадськими й політичними справами і бажає вчитися й розуміти їх. Що віче, зрештою, не зробило враження в ширших кругах, доказує тиша, яка знов по тім запанувала на провінції аж до 1883 р., коли, вже по смерті В. Барвінського, було устроєне друге віче – вже зовсім із іншими думками, з іншим духом.

Тим часом від молодіжі – тої, що працювала при «Громадськім друзі» і «Дрібній бібліотеці»,– вийшов новий почин: нав'язати зносини з Україною, майже вповні зірвані В. Барвінським і не піддержувані ні «Ділом», ні «Батьківщиною», ані «Зорею». Се пробував учинити «Світ». Дуже цікаво порівняти його фізіономію з «Громадським другом». Зміст «Світу» був більше соціалістичний, ніж зміст «Громадського друга», але тон був уміркований і спокійний – і часопис уникав конфіскати, що тоді грозила на кождім кроці. Але найголовнішою прикметою «Світу» було те, що в ньому перший раз на ґрунті прогресивних ідей зустрілися галичани, російські українці й українські емігранти: Драгоманов, Вовк – із одного, Кониський, Нечуй-Левицький, Лиманський, Грінченко й інші – з другого боку. Се була перша проба компромісу поступових і радикальних елементів усієї України-Русі. Вона не вдалася – не з принципіальних, а більше з особистих причин. Емігранти, бачачи в «Світі» участь російських українців нелюбої їм фракції, відсунулись, і Драгоманов приватно назвав «Світ» галицькою помийницею. Була вина й з боку редакції – формалістичної, інертної і мало чуткої до дійсного життя і його проявів. «Світ» мав фізіономію якусь академічну, абстрактну, говорив про речі далекі: історію погляду на звірів, історію Ірландії, історію літератури і т. д. Не обійшлося без супротивлення з боку реакційної часті суспільності. Москвофіли обкидали його болотом у «Московских ведомостях»[32] і денунціювали його українських співробітників у приватних листах; фракція народовців, згрупованих при «Ділі», іронізувала над «землетрясцями»; публіка знеохочувалася неправильним виходом чисел і мало пренумерувала газету; не витримавши двох літ, видання упало. Сей упадок був тяжчий, ніж упадок «Громадського друга». Бо коли той упав під ударами урядових переслі-

дувань, то «Світ» загас серед байдужності публіки, задля розтічі тих, що повинні були бути його співробітниками.

Але жива сила ідей, розбуджених дотеперішньою еволюцією, була така, що не позволила заснути людям. Думки про нові порядки в житті, про обов'язки людей супроти людей, про конечність науки й просвіти ширилися з елементарною силою і попихали своїх прихильників до вишукування щораз нових доріг для їх осуществення. Відносини самі собою пхали їх на дорогу компромісів – і ось починається ряд компромісових проб у найрізніших напрямах – проб, що заповнюють собою весь час від 1882 до 1890 року і кінчаться зовсім новим угрупованням наших партійних і літературних сил.

IV

Я не думаю детально оповідати історії різнорідних компромісових проб, які робились у нас в часі від 1882 до 1900 р. Досить буде пригадати тільки важніші факти і вияснити їх ідейний підклад, що творив ту духову атмосферу, в якій виростала наша тодішня література.

Зачнім від російської України. Як звісно, панування Олександра II закінчилося не чуваним досі розвоєм серед одної часті російської суспільності революційних ідей. Правительство, бачилось, готове було до концесій для суспільності, щоб утихомирити її; в повітрі почувся легіт так званих лоріс-мєліковських «веяний»[33]. Україна вислала найенергічніших, високоталановитих своїх синів у боротьбу з абсолютизмом. З одного боку, Желябов, Кибальчич, Лизогуб, Ковалевський[34] і многі-многі інші несли на собі тягар т[ак] зв[аної] терористичної боротьби; з другого боку, репрезентанти українських земств у Чернігові, Катеринославі, Полтаві підносили голос, домагаючися розширення горожанських прав, довершення реформ. Українські емігранти, головно Драгоманов, усією силою поперли той спільний рух до виборення конституції в Росії. В Женеві постала і якийсь час була редагована Драгомановим газета «Вольное слово», без сумніву, обік Герценового «Колокола» перших років, найліпше, найсерйозніше з еміграційних російських видань. Провідною думкою сього і по його впадку видаваного якийсь час також при співуділі Драгоманова журналу «Свободная Россия» було: попхнути земства в перший ряд борців

за увільнення Росії від абсолютизму, вияснити розумнішим людям із урядового табору конечність концесій у конституційнім дусі для самого державного інтересу і, вкінці, вияснити революціонерам-терористам безхосенність їх заходів та помилки, яких вони допускалися, ігноруючи маси невеликоруських народностей і зробивши боротьбу за конституцію не всенародною, за якоюсь партійною чи навіть кружковою справою.

Бомба 13 марта 1881 р., що вбила Олександра II, підтяла й надії на дарування конституції з доброї волі царя. Новий цар, Олександр III, по короткім ваганні розпочав добу важкої реакції. Ще до його коронації де в кого з конституціоналістів були якісь надії; останній н[оме]р «Вольного слова» кінчився заявою, що редакція «ожидала получення важных для нея известий из России», та, не одержавши з незвісних їй причин нічого, припиняє видання, надрукувавши ті матеріали, які вважала потрібним опублікувати перед коронацією. Розуміється, по коронації видання вже не було поновлене.

Настала важка доба в Росії. Не тільки революційні, але й конституційні паростки в Росії були розбиті й розтолочені. Суспільність немов одубіла; люди, ще перед кількома літами настроєні дуже революційно, тепер умили руки від усякої політики. Спеціально на Вкраїні, в тамошніх інтелігентних громадах бачимо упадок духу. Прокламовано так звану «неполітичну культурну працю»; українська етнографія, історія й археологія стали пожаданим захистом для людей, що вперед сягали думками дуже глибоко в живу дійсність. Певна річ, з погляду загальноросійського лібералізму се була велика шкода, і Драгоманов мав рацію, остро критикуючи сей упадок політичного духу. Але історик судитиме про нього інакше; він буде бачити в тій добі політичної реакції пору тихого сіяння і повільного росту нового українства, пору отверезіння українців від шуму загальноросійських широких фраз і повороту, так сказати, під рідну стріху. Досить буде переглянути показний ряд томів «Киевской старины», виданих за час тих важких років, не менше показний ряд праць про Україну, її минувщину, язик, літературу, виданих ученими Потебнею, Антоновичем, Житецьким, Сумцовим, Петровим, Дашкевичем, Голубєвим і многими іншими, щоб переконатися, що в тих роках ішла дуже жива і плідна праця коло самих фундаментів нового українського руху, який мусив вирости з часом. Драгоманов, вихований у інших обставинах, палаючи бажанням політичного руху й боротьби, не все міг відповідно оціни-

ти вагу тої праці: між ним і його давніми товаришами відносини робилися чимраз більше натягнені, і, вкінці, коли Драгоманов наперекір українцям приступив у Женеві до видання поезій Шевченка стереотиповим способом, українці відмовили йому підмоги на се видання і признали його діяльність непотрібною для України. Се був формальний розрив, найтяжчий удар для Драгоманова, удар, що підкопав його здоров'я і, можна сказати, загнав його в могилу. А проте сей розрив був зовсім природний; се було банкрутство «общерусизму на українськім ґрунті», і Драгоманов, що почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем, перший упав його жертвою.

Тим часом у Галичині справи йшли зовсім у іншім напрямі. В міру, як на Україні під тиском реакції старші інтелігенти, а за ними й молодіж усувалися від політики і заглиблювалися в студії предметів, більш або менше далеких від злоби дня, в Галичині серед русинів політичні інтереси розширювалися, чимраз більше ставало інтелігенції, охочої до боротьби, освоєної з ширшими думками, далекими від давнього чорно-жовтого рутенства. Процес Ольги Грабар був першим міцним подувом, що прочистив трохи повітря; галицьке москвофільство було змушене виступити перед світом без маски і показалося в цілій своїй обридливій наготі. Його проводирі заманіфестували себе на процесі людьми без характеру, без цивільної відваги, без етичних принципів, і хоча, юридично беручи, процес випав на їх користь, але політично і морально вони вийшли з нього розбиті. Погань того процесу змусила навіть Барвінського виступити з дотеперішньої резерви і п'ятнувати москвофільство як патологічний об'яв у нашім житті. Правда, Барвінський, а тим менше народовецька громада не важилася ще витягти дальші консеквенції з сеї заяви, і боротьба з москвофільством затихла знов. Зате, з другого боку, ся громада почала шукати стичності з тими репрезентантами молодшої генерації, які досі наслідком давніших процесів були під національною екскомунікою. Притягти сих людей до праці під спільним стягом уже давніше радили деякі далекоглядніші: Танячкевич, Устиянович, а в лоні громади за сим обстоював систематично Дам'ян Гладилович[35], також одинокий і непохитний прихильник думки про конечність систематичної боротьби з москвофільством. Смерть В. Барвінського змусила громаду піти на компроміс; редакція «Діла» отворилася бодай для деяких із тих людей. Вони внесли в газету нове життя і молодечий запал, а також далеко більший за-

пас нових ідей, ніж би його схотів був толерувати В. Барвінський. Показалося, що «Діло» не стратило на тім, а народна справа виграла. В краю почалося не чуване досі оживлення; до «Діла» поплили прегарні кореспонденції, яких у ту пору і довго ще потім не мала ніяка політична газета в Галичині. Скликане в 1883 р. друге всенародне віче у Львові було величавою народною маніфестацією, а виголошені на нім реферати зробили величезне враження. Тут уперше без фраз, цифрами й фактами, безпощадно скритиковано крайову й державну господарку в Галичині і показано стан руського народу серед тої господарки. І хоча позитивні жадання, висловлені на вічі, були скромні, то, власне, ся критична часть була чимсь нечувано новим і смілим у Галичині. Під впливом сього віча починається цілий ряд віч по провінції, починаються перші політичні збори по селах; аргументи, факти і цифри, зібрані в рефератах львівського віча, робляться арсеналом, відки беруть своє оружжя провінціальні референти. Польська преса, що попередила те віче кпинами і погрозами «Policzymy was!»*, по вічу казилася з лютості.

Розколисаний рух ішов далі й далі. Постає у Львові «Народна торгівля» – знов інституція, якої не мали тоді й досі не мають поляки. Читальні по селах, проламавши перші льоди, постають чимраз численніше; між священиками виявляються формальні місіонери читалень, що закладають їх, де тільки можна. По містах і місточках постають руські політичні товариства; на всіх полях видно у русинів якийсь приплив сили, відваги, охоти до праці. Руська академічна молодіж устроює гремілальні мандрівки по краю, щоб знайомитися з різними околицями, з народом, з інтелігенцією. В самім академічнім товаристві замість карт бачимо тепер оживлений науковий рух; постають спеціальні кружки, читаються відчити, ведуться дискусії; давня байдужність та цинічна скептичність уступає місця серйозному поглядові на життя і завзяттю до праці.

І на полі чисто літературнім бачимо рівночасно прояви компромісу. Партицький відкриває сторінки «Зорі» для деякого з «виклятих», а за сим одним звільна входять інші, приходять і українці – знову попереду усіх Кониський. Правда, індивідуальність Партицького, різка, самовільна і нерівна, не позволяла йому поставити «Зорю» на становищі загальнонародного органу; доки він був редактором, вона мусила мати на собі печать його духу.

* Візьмемо вас на замітку (*польськ.*).

І він завалював її річники своїми фантастичними дослідами над «Словом о полку Игоревѣ» або витягами з повісті Верна і вибирав та перекладав із інших газет та з «Київської старини» найбільш анекдотичні, пусті та для науки найменше важні дрібниці. Та проте в «Зорі» чути було від 1883 р. повів нового духу. Певно, дуже ще слабо. Давні реакційні привички були надто сильні. Досить пригадати, що в «Бібліотеці найзнаменитших повістей» при «Ділі», де публіковано таке дрантя, як «В обороні честі» Раймунда або «Гроші і праця» Дядька Адама (в нечувано кепським перекладі), годі було знайти місце для «Мертвих душ» Гоголя, які опубліковано окремо заходом Д. Гладиловича. Але компроміс нових елементів зі старими тривав недовго. Різні причини збільшували взаємне недовір'я; досить було малозначучого факту, щоб довести до розриву. У Львові в шпиталі вмер Нарольський, старший народовець, пенсіонований урядник, що вийшов був на пенсію задля каліцтва. Коли появився у нас новий, соціалістичний рух, він пристав до нього, писав дописи до «Громадського друга» і листувався з його редакцією. Приїхавши до Львова лічитися, завіщав своєму брату поховати його без участі духовенства. Бувший редактор «Громадського друга» і дехто з молодіжі взяли участь у похороні і заспівали над могилою «Ще не вмерла Україна». І москвофіли, і народовці підняли із-за сього великий ґвалт, лаяли «землетрясців-радикалів», буцімто вони навмисно зробили демонстрацію проти духовенства, провожали Нарольського на кладовище з цигарами в устах і т. д. Почалося знов «елімінування» молодих. «Зоря», яку Партицький думав передати одному з тих молодих, перейшла на Товариство імені Шевченка, значить, у руки старших; молодих усунено з редакції «Діла», якого редактором лишився бувший редактор «Світу»[36], позбувшися своїх колишніх радикальних поглядів. Молодим приходилось заробляти на життя кореспонденціями до польських журналів у Варшаві й Петербурзі, але й тут було лихо. Бо, хоча ті кореспонденції уперве знайомили, між іншим, навіть ширший загал українців із галицькими справами, то в Галичині майже кожда з тих кореспонденцій викликала окрики обурення. Непривичні до прилюдної критики, до обговорювання своїх ділань у посторонніх газетах, руські галичани злилися; взаємне роздразнення змагалося, різниці поглядів зарисовувалися чимраз виразніше.

Скінчилося тим, що молодші елементи порвали всякі товариські зносини зі старшими, перенесли свою діяльність до польських

часописів, не перестаючи там працювати для своїх поглядів. Натурально, що ся зміна терену висуває на перший план нову думку: можність компромісу і спільної праці радикальних і поступових елементів руських і польських для осягнення спільної цілі – поборення шляхетського та реакційного верховодства в краю. В двох напрямах іде праця тих русинів серед поляків: вони підготовляють серед львівських робітників і інтелігентів матеріал, із якого швидко потім виросла зорганізована Дашинським[37] соціальна демократія, а з другого боку, попихають декого з народолюбних поляків до праці серед польського селянства і допомагають до здвигнення польської людової партії, надіючися в одній і другій із тих організацій знайти підпору для свободолюбних змагань руської молодшої генерації. Треба було цілих десятьох літ часу, треба було, щоб обі ті організації зросли в силу і вплив, щоб переконати тих руських ідеалістів, що їм відси для руської справи нема що ждати помочі і що, тільки сіючи на власній ниві, можна доробитися власного хліба.

V

Перейдімо тепер на поле літератури і гляньмо, як відбилися на ньому схарактеризовані тут духові течії. Наша літературна продукція ніколи перед тим не була надто сильна. В Росії вбивала її потрохи цензура, а потрохи конкуренція багатої і високорозвитої російської літератури. Освоєні від шкільної лави з тою літературою, українці привикли все міряти її мірою; на інші літератури, навіть на польську й німецьку, вони дивилися з маловаженням; обертаючися в сфері думок, утертих у російській журнальній критиці, вони в осуджуванні своєї літератури звичайно не виходили поза ту сферу. Таким способом українські письменники, які в усякій іншій літературі могли б були зайняти видне місце, особливо ж галицькі письменники, збуджували серед українців лише сміх і глузування, а найбільш толерантні відмовляли їм усякої вартості задля їх язика.

В Галичині було ще гірше. Руська публіка, переважно духовна, вихована в схоластичних правилах перестарілої естетики і наломлена до теологічного та догматичного способу думання, була зовсім не знайома з новішою літературою. «Німецька література для мене кінчиться Шіллером і Ґете»,– говорив мені один із редак-

торів «Зорі». Одні вважали літературу розривкою і жадали від неї поперед усього легкості й забавності. Для інших се мала бути школа панського життя й аристократичних манер, і для того їх різало по душі всяке, хоч крихітку різче змалювання дійсного життя, особливо хлопського. А всі разом уважали літературу за найпевніший спосіб до уморальнення народу, і для того вона повинна була представляти людей вищих; взірцевих, таких, якими повинні бути всі, повинна вистерігатися всяких неестетичних звоpотів, тривіальностей, грубіянств і обридливостей. І мова в літературних творах повинна бути добірна – не в смислі чистоти народної мови, а, власне, в такім напрямі, щоб якнайменше допускати до неї грубих, хлопських, вульгарних слів. Розуміється, що при тім фарисейськім вихованні, яке одержували у нас цілі покоління, межі того, що дозволене, а що недозволене в літературі були страшенно тісні й самовільні. Пам'ятаю, що в редакції «Друга» прийшло було до завзятої сварки за слово «воловід», якого більшість редакторів – священичих синів – ніколи перед тим не чувала і не хотіла допустити в друк; аж виділ товариства вдався в ту справу і рішив таки не допустити «воловода». Публіка, що позівала, читаючи «Домну Розанду», «Дениса», «Повість без титулу»[38] і т. ін., але вдавала, що вони їй дуже подобаються, почала кипіти гнівом, коли в друку почали появлятися мої перші бориславські нариси. Кождий пренумерант газети у нас уважав себе не тільки пренумерантом і читачем, але й компетентним судією всього надрукованого в газеті чи книжці, починаючи від правопису й язика, а кінчачи провідною ідеєю. І коли надруковане не подобалося йому, він уважав себе в праві дати вираз своєму обуренню, і то вираз якнайдосадніший. Номери «Друга», «Правди», «Громадського друга», «Світу» й інших часописів вертали в редакцію украшені написами, яких колекція могла б бути оздобою якої хочете епіграфічної збірки. «Чи сказився?» – запитував один пренумерант. «Не смійте мені присилати такої огидної макулатури!» – гримав другий. «Возвращается обратным шагом к умалишенным»,– глаголав от писанія третій. Кожда найменша деталь, змальована у якій-будь із нашого життя взятій повісті, збуджувала підозріння, протести, рекримінації. В однім із моїх бориславських оповідань згадано без особливої похвали про бориславського священика; зараз надходить протест від якогось знайомого теперішнього бориславського пароха: «Як ви смієте накидатися на такого чесного і заслуженого патріота і видумувати про нього небилиці?» Один із персонажів комедії Григо-

рія Григорієвича[39] «На добродійні цілі» мав ім'я припадком подібне до імені одного львівського патріота з-під темної звізди. Ого! Вже пішла поговірка, що комедія – то особистий памфлет на того добродія; справу в можливо нелітературнім і ненависнім тоні виволочено в газетах, авторові не щаджено докорів, а його твір бажано не допустити на сцену.

Молода генерація виступила на літературне поле з новими окликами, з новим розумінням літератури й її задач. Література мала бути по змозі вірним зображенням життя, і то не мертвою фотографією, а образом, огрітим власним чуттям автора, надиханим глибшою ідеєю. Переважно хлопські сили походженням, соціалісти з переконання, молоді письменники взялися малювати те життя, яке найліпше знали,– сільське життя. Соціалістична критика суспільного ладу давала їм вказівки, де шукати в тім житті контрастів і конфліктів, потрібних для твору штуки; в світлі тої теорії набирали глибшого значення тисячні дрібні факти, яких самі письменники були свідками. Не диво, що їх малюнки не виходили ідиліями, що в сучаснім селі, на яке досі галицькі інтелігенти дивилися або очима німецької ідилії XVIII віку, або очима проповідників тверезості та ощадності, молоді письменники віднаходили зовсім несподівані фігури й події. Тут були і пориви щирого чуття, такого чистого й високого, невважаючи на грубу форму, як і в першого ліпшого інтелігента, і пориви жорстокості та дикості, сплоджені віковою темнотою; були своєрідні радощі й турботи, забобони і щира віра, злоба й насміхи, сльози й прокляття, одним словом, були люди з таким багатим і різнорідним світом думок та почувань, якого там досі не підозрівано. Молоді письменники не зупинялися перед ніякою драстичністю, перед зіпсуттям і неморальністю, а декому здавалось, що вони навіть залюбки малювали ті темні, патологічні сторони життя. Появилися в літературі якісь напівдикі ідіоти, цигани, жиди, жебраки, арештанти – і всюди спосіб малювання був однаковий, то значить, не шаблоновий; усюди автори силкувались проникнути в глиб людини, оцінити ситуацію, в якій вона знаходиться, зрозуміти мотиви її поступування.

Скільки крові напсували нашій публіці і нашим редакторам ті невинні, невеличкі проби реалістичного малювання життя! Яких курйозних осудів були ми свідками! Моєї «Лесишиної челяді» не могли зрозуміти – не для того, щоб там були які загадки, а для того, що се «заповідається як ідилія, а кінчиться дідько знає як». Мого «Муляра» редактор «Зорі» признав не вартим друку для

того, бо, мовляв, він такого факту ніколи не бачив, а муляри, по його думці, найгірші п'яниці. Одне оповідання Кониського було надруковане до половини, а другу половину громадський синедріон признав неможливою і дав кому іншому доробити необразливий ні для кого кінець. Коштовна повість Свидницького «Люборацькі» могла бути поміщена в «Зорі» тільки з досить значними пропусками. Громадська цензура була вдесятеро грізніша для авторів, ніж прокураторська, а львівська громада стояла під терористом провінціальної публіки, що, не знаючи іншої літератури, крім польсько-шляхетської або німецької сентиментальної вроді «Gartenlaube» та «Buch für Alle», тільки й ждала найменшої причини, щоб звернути номер, зректися пренумерати, ще й вилаяти редактора. Певна річ, з німецькими та польськими редакціями ся публіка не була така сміла, але ж бо вони не стояли їй о ласку, а руські редактори, що ледве зводили кінці з кінцями, мусили дорожити кождим пренумерантом, навіть хоч він платив пренумерату не надто точно.

Та, невважаючи на всі ті неприязні обставини, наша література тих років видала декілька творів більшої вартості. Обік Нечуя-Левицького, який у другій половині 70-х років осягнув вершок своєї літературної творчості, написавши «Миколу Джерю», «Кайдашеву сім'ю» та «Бурлачку», на перший план висунувся Панас Мирний. Правда, літературна продукція сього письменника була якась припадкова, нерівна. Його повісті «Лихі люди» і «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» були опубліковані в Женеві ще при кінці 70-х років, а його «Повія» досі ще не скінчена. Се не позволило йому зробити на громаду такий вплив, якого можна було надіятися від його великого таланту. Друкування в Женеві повістей, із котрих одна була вже одобрена цензурою в Росії, а обі спокійнісінько могли вийти в Австрії, було зовсім не мудрим ділом і довело хіба до того, що обі повісті на довгі літа зробилися творами забороненими і в Росії, і в Австрії; більшої кривди годі було зробити їх авторові, який потім не здобувся вже на такий широкий і могучий політ, як, власне, в тих повістях. Правда, «Повія» виявляє всі добрі боки його великого таланту, але основною її хибою була зовсім несуцільна будова; се радше галерія пишних малюнків, ніж одна повість: до надрукованих уже двох частей можна би додати ще дві

або десять, ad libitum*; кожда для себе буде творити щось окреме і кожду треба оцінювати окремо, органічної цілості з них не буде.

Обік сих двох письменників з великим епічним талантом висунувся в тих часах наперед, особливо в Галичині, Олександр Кониський. Талант, без порівняння, менший від обох попередніх, неглибокий, але незвичайно рухливий і різносторонній, він мав у Галичині далеко більше впливу від обох попередніх письменників. Се був чоловік, немов сотворений для перехідної доби, для заповнення різних люк, «zur Bevölkerung der Widniss»**, як каже Гейне. В потребі він умів бути і новелістом, і повістярем, і драматиком, і поетом, і публіцистом, і сатириком, і істориком літератури, і критиком, і популяризатором потрібних відомостей. Його жива, палка вдача переймалася всякими ідеями, але не держалася їх довго. Він бував і в рядах радикалів, і в рядах їх противників. Одно тільки ніколи не покидало його, не змінялося у нього – почуття обов'язку працювати для України і на користь її розвою. Його непоборно тягло все до публічної, громадської діяльності. Не знаходячи тим своїм поривам заспокоєння в Росії, де задля різних причин він опинився поза кругом київської української громади, він у 80-х роках переносить усю свою енергію на Галичину і відіграє тут немаловажну роль. Через його руки йде майже вся кореспонденція галичан із українцями; він силкується посередничати в Галичині між старшою й молодшою генерацією, впливати на зміну способу редагування в Галичині. З його ініціативи і при його співробітництві постає в Галичині видання «Руської історичної бібліотеки». Але головна вага лежить на його літературних творах, друкованих у ту пору в Галичині. Правда, найбільші з них, повісті «В гостях добре, дома лучше» і «Юрко Горовенко», з літературного погляду зовсім невдатні. Але не забуваймо, що се були перші проби малювання певних суспільно-політичних течій серед нашої суспільності, того, що в Росії називали «ловить момент» і в чім незрівняним майстром був Тургенєв. Кониський силкувався в одній повісті змалювати нещасну еміграцію галичан до Холмщини під впливом агітації Лебединцева (в повісті він називається Селех), а в «Горовенку» далеко ближчу хвилю – революційного розпалу, що попередив добу реакції. Кониський, якого симпатії колись, у недокінченій повісті «Семен Жук і його родичі», були по стороні прогресивної молодіжі, тут значно змінив становище і

*Довільно (*лат.*).

**Для залюднення пустелі (*нім.*).

вважає революційну роботу нещастям, подвійним нещастям для України, але заразом нещастям, що мусило вирости з дикої самоволі російської адміністрації.

Артистично найцінніші оповідання Кониського з українського народного життя, короткі ескізи, писані з вервою й гумором, навіяні наївною, не раз, звичайно, неглибокою філософією, та все-таки вищі від більшої часті того, що продукувалося у нас у Галичині. Певна річ, Кониський ані у нас, ані на Вкраїні школи не зробив і глибокого сліду в літературі не лишив, але його особистий вплив і його різностороння праця дуже багато причинилися до засипання тої прірви, що мала бути смертельною раною для нашого національного руху. Він причинився багато до розворушення думок у Галичині, призвичаїв публіку до літератури хапаної, так сказати, по гарячим слідам життя; навіть його хиби тим були добрі, що їх добачував кождий; вони будили бажання чогось ліпшого, охоту до емулації. Се не був авторитет, що своєю силою пригнітав молодших і слабших, як чинив Драгоманов; се був гарцівник, рухливий і легко узброєний, що вказує нові терени до здобування, хоча сам і не здобуває їх.

Один із найцікавіших наслідків впливу Кониського в Галичині, се була переміна, яка в другій половині 80-х років доконалася з одиноким на всю Україну літературним органом «Зорею». Коли галицькі радикали були усунені від її редагування, старша громада якийсь час пробувала редагувати її сама. Діло не йшло на лад. До редагування бралися люди, що звичайно не мали поняття про редакторську техніку, самі не письменники, при тім обтяжені іншою фаховою працею, а в додатку люди тісних поглядів, без артистичного смаку, що дивилися на свою задачу механічно: аби склеїти номер, зробити коректу і видати на час; а з чого склеєний номер, се їм було байдуже. Очевидно йшло на те, що повториться історія з давньою «Правдою». Але історія не повторяється. Нові обставини, нові течії виробили вже по сей і по той бік Збруча ряди людей і серед письменників, і серед публіки, що не хотіли вдоволитися самим шлендріаном. Нові сили перли наперед. Серед самої львівської громади не втихали голоси, що жадали реформи; з Києва не переставав добиватися її Кониський. І ось знайшовся вихід. Редагування «Зорі» повірено чоловікові з молодшого покоління, не скомпромітованому ніяким радикалізмом політичним, але все-таки радикальному в національнім погляді і рішучому прихильникові духового поєднання українців з галичанами. Дуже добре

обізнаний з редакторською технікою, охочий до писання листів, не заангажований ні в які політичні суперечки, Василь Лукич – так звав себе в літературі новий редактор, Володимир Левицький – зумів притягти до «Зорі» майже всі видніші літературні сили з України й Галичини. Великою його заслугою було те, що він рішучо зірвав зі старомодним рутенством, яке не переводилося і, на жаль, досі не перевелося у старій львівській громаді. Певно, се йому дісталося не без боротьби, але все-таки він зумів поставити себе настільки незалежно від громадських цензурних похопів, що «Зоря», зовсім наперекір громадським інтенціям, зробилася органом далеко більш українським, ніж галицьким. Не диво, що се було перше галицьке видання, яке здобуло собі в Росії значніший круг читачів і доходило в такі закутки, де досі навіть із наслуху не знали про існування українського руху в Галичині. В тім факті треба бачити велику заслугу Василя Лукича; «Зоря» під його редакцією уперве пробила китайський мур, який ділив нас від ширшої української громади. При тій нагоді показалося, що й по найглухіших закутках України, присипане попелом офіціального обрусення, тліє невигасле українське почуття, готове при кождім свобіднішім подуві спалахнути ясним полум'ям; показався факт, якого ми в Галичині догадувалися, та який дехто з українських соціал-демократів старався нам ґрунтовно вибити з голови. І коли важка лапа російської цензури, запримітивши сей зріст передплатників «Зорі» на Україні, заборонила її, то зацікавлення до українського слова не вбито, бажання розвою рідної мови і літератури вже були розворушені, сім'я було кинене і швидко почало сходити.

Ще одну появу годиться тут піднести як доказ росту національної сили. Се була поява цілої групи жінок у нашім письменстві. До того часу на ниві нашої літератури виступала лиш одна жінка – Ганна Барвінок; авреола, яка окружала ім'я пані Марковички, в якій бачили Марка Вовчка, була позичена, бо ж дійсним автором оповідань Марка Вовчка був муж пані Марковички, Опанас Маркович*. У 80-х роках і на Вкраїні, і в Галичині виступає цілий ряд жінок з літературними працями, а серед них визначаються відразу гарні, а то й дуже гарні таланти. Олена Пчілка, сестра Драгоманова, її дочка Лариса Косачівна (Леся Українка), пані Василевська (Дніпрова Чайка), Людмила Старицька – все те імена, що сьогодні

*Сей погляд невірний, та лишаю написане тоді без зміни, як документ того часу. В нім стільки хіба правди, що пані Маркович у тих часах зовсім не виступала в нашім письменстві.– *Прим. автора.*

мають у нашій літературі, так сказати, добру марку. В Галичині на перший план виступає Наталія Кобринська, шо кладе собі метою розворушити наше жіноцтво, працює не тільки на полі белетристики, але робиться також публіцисткою і піонеркою жіночого руху у нас, організує жіноче товариство, агітує за подавання петицій в цілі розширення жіночої освіти і жіночих прав, нав'язує зносини з жінками інших національностей, з німками та чешками, одним словом, силкується втягти наше жіноцтво в сферу ідей і інтересів передового європейського жіноцтва. Певна річ, ся публіцистична і агітаторська діяльність пані Кобринської не знайшла відповідно приготованого ґрунту, велася, може, не досить систематично і не досить свідомо і не викликала такого руху, як надіялася ініціаторка, але її літературна діяльність почалася в щасливу добу і викликала чимало свіжих сил. Виданий її заходом 1887 р. у Львові жіночий альманах «Перший вінок» належить до найкращих і найбагатших змістом наших видань із того десятиліття. І хоча, може, не всі авторки, що зложилися своїми працями на ту книжку, оправдали надії, які можна було покладати на них, то проте для історика нашої культури і нашого національного відродження ся книжка завсігди буде дорогоцінною пам'яткою. В ній, мов у зеркалі, малюється і сумний, безтямний стан нашого ніби інтелігентного жіноцтва в давнішім часі, і перші початки та услів'я нового руху, і сучасний економічний та соціальний стан української жінки, селянки й інтелігентної, і почуття та ідеали жіночої молодіжі, надиханої новими змаганнями. Голоси жінок-галичанок і українок переплітаються і зливаються в одну гармонію; почуття дружності і духової близькості, невважаючи на політичні межі, виявляється досить ясно, бодай у сфері найбільш освічених, вільних жінок.

Певна річ, наше жіноцтво не було ще настільки вироблене, свідоме і самостійне, щоб могло вести якийсь систематичний рух, не знижаючися поза рівень, зазначений тим першим альманахом. Але факт, що воно уперве піднялося на сей досить високий рівень, варт пам'яті. Не потребую ачей же доказувати вагу жіноцтва в розвої національної свідомості і національної літератури. Жіноцтво з природи своєї більш консервативне, більше держиться форми і вважає на форму, ніж мужчини. Ідеї, погляди, уподобання і привички, впоєні вихованням, домашньою традицією, довше держаться серед жіноцтва, ніж серед мужчин. Наше жіноцтво до половини XIX в. виростало без рідної традиції. В Росії воно відмалку переймалося московщиною, у нас – польщиною. Через жі-

ноцтво загнізджувалася в українські домашні огнища там московська, тут – польська псевдоаристократичність, нехіть і нетолеранція до свого рідного, байдужність до українства. Той пагубний дух висисали з матірним молоком молоді покоління української інтелігенції. Поява цілого ряду молодших українок на літературній ниві, під стягом української мови і нових, демократичних і народолюбних ідей, була першим доказом, що національне почуття будиться вже в самім ядрі українського народу, доходить до тих кругів, де воно звичайно доходить найпізніше і найтяжче. Відтепер можна було надіятися кращого, швидшого росту нашого розвою – і ся надія, незважаючи на всі переміни політичних констеляцій, не завела.

VI

В другій половині 80-х років зайшли у нас і серед наших сусідів деякі події, що мали значний вплив на дальший розвій нашого національного життя. Була се пора політичного напруження між Австрією і Німеччиною, з одного, а Росією, з другого боку, пора заснування (зразу потайного) т[ак] зв[аного] потрійного союзу для противаги Росії, з одного, і Франції, з другого боку. Здавна не довіряючи полякам, старий німецький канцлер Бісмарк повзяв справді тевтонську думку виперти польський елемент із Східної Пруссії й Познаньщини. Розуміється, сього годі було доконати давніми вандальськими способами, тим більше що поляки були таки прусськими підданими і поки що не давали урядові ніяких причин до репресій, з виємком хіба тої, що не покидали своєї рідної мови, любили свою землю і множилися в страшній для Бісмарка прогресії. Він задумав підрізати їх чисто новомодними, капіталістичними способами. Польський хлоп не був такий страшний, як польська шляхта. Усунути шляхту, викупити її маєтки і заселити їх німцями,– се видавалося йому можливим до осягнення. Він знав, що значна часть шляхти задовжена, що польські пани і паничі люблять гуляще життя, і на сьому будував свій план. Парламент прихилився до сього плану і ухвалив 100 мільйонів марок як основний фонд для колонізаційної комісії. Рівночасно через услужних своїх публіцистів Бісмарк почав показувати польським шляхтичам дорогу на Схід: на Волині, на Вкраїні вони можуть набувати земські добра за дешеву ціну; там

польська нація має непередавнені права, а в разі корисних обставин сильна Німеччина не мала би нічого проти того, якби над Дніпром постало самостійне Київське королівство під польським верховодством.

Хоч і як фантастичним, навіть дитинячим може сьогодні видатися декому сей проект, то все-таки не треба забувати, що він був інспірований Бісмарком, значить, можна було догадуватися за ним якогось реальнішого плану. Чи мали в руках щось реальнішого поляки, чи ні, сього поки що не знаємо; досить, що деякі з них справді обернули свої очі на Схід. Із закупуванням дібр на Правобічній Україні не йшло; сьому на перешкоді став недавно перед тим, за губернаторство Дрентельна, випрацюваний Рудченком і потверджений царем закон, звернений виразно проти зросту польських латифундій на Вкраїні. Поляки попробували порозумітися з українцями. Переговори велися в Києві. Але більшість українців, втягнених у ті переговори, відсунулася; до порозуміння з поляками дійшла тільки невеличка групка, до якої належав і Кониський. Які були плани поляків і на чім стали їх переговори з сією групкою, ми не знаємо. Досить, що восени 1888 р. Кониський приїхав до Львова з планом видавати газету і згрупувати коло неї всякі можливі елементи. Ще перед приїздом до Львова він у Тернополі порозумівся з Олександром Барвінським; у Львові запросив до співробітництва мене й Павлика, а також – що нас усіх здивувало – Драгоманова, який конче мав написати програмову статтю. Розуміється, ані передо мною, ані перед Павликом Кониський не звірювався з того, що на нову газету гроші дають поляки; таким самим способом він приєднав Олесницького, щоб дав фірму редакції. Швидко, одначе, ми завважили, що справа якась нечиста. Павлик відразу відмовив співробітництва; написану Драгомановим програмову статтю опубліковано без його підпису, як редакційну; я усунувся, викпивши в одній статті ідею Київського королівства і бачачи, що ся стаття, хоч була надрукована в «Правді», була Кониському дуже неприємна. При «Правді» лишився сам Кониський, а коли він дуже швидко вернув до Києва, ведення її обняв Барвінський. Зразу «Правда» виступала тільки завзято проти московщини, критикувала російські порядки, пануючі в Росії державні й національні ідеї; але з часом почало чимраз виразніше випливати на верх якесь sui generis* полонофільство, кокетуван-

*Своєрідне (*лат.*).

ня з польською шляхтою і з австрійським правительством, якого початки я бачив у Конисього зараз по його приїзді до Львова. Я тільки пізніше довідався, що тут було обопільне порозуміння, що бодай одна – польська – сторона поступала тут з гарно обдуманим планом, який можна би висловити німецькою приказкою: Reim dich, oder ich fress dich*. Русини повинні були піддатися під польське верховодство, відновити зірвану історичним ходом політичну унію, а ні, то їх треба було зламати, розбити, роздвоїти, обезсилити. Старий досвід, що кожда думка про польсько-руську унію викликає серед русинів роздвоєння, повторився й сим разом. Зараз на першім кроці в Києві серед тамошньої української громади постало роздвоєння, розбиття, дезорганізація, породжена взаємним недовір'ям. Ще в більшій мірі се повторилося в Галичині, де силою політичних обставин у сю негідну гру втягнено широкі народні маси, pro і contra**, розпочато завзяту агітацію, а польські верховоди з задоволенням присолювали рани, які русини задавали одні одним.

Перший удар звернено в такий бік, що, певно, Конисього і його товариші, пактуючи з поляками і втягаючи Драгоманова до співробітництва в «Правді», того й не надіялися. Рух серед галицьких русинів і факт, що галицькі газети хоч сяк-так доходили до Росії, зацікавив був тамошніх українців. І старші, і молодші українці почали бувати у Львові, зупинялися тут по кілька неділь, придивлялися життю молодіжі, прислухувалися відчитам на університеті, оглядали руські інституції; дехто з української молодіжі брав участь у вакаційних мандрівках нашої молодіжі по краю, і почав вироблятися звичай, що з українських центрів, поперед усього з Києва, щороку на громадський кошт висилано до Галичини двохтрьох здібніших молодих людей, щоб знайомилися з Галичиною і набиралися патріотичного духу. Яку користь для нашого розвою могло мати розширення таких живих зносин, як багато непорозумінь могло вирівнятися в усній розмові, як багато відомостей могло обмінятися по сей і по той бік кордону,– про се нема що й говорити. Се зрозуміли – борше, може, ніж самі русини,– тодішні польські верховоди. І ось 1889 р. уряд наложив руку на ті зносини; приїжджих українців і українок без ніякісінької причини арештовано; з ними разом арештовано кількох галичан, зроблено без ніякої причини, і ні за чим певним не шукаючи, кількадесят ревізій по

*Рятуйся – а то я тебе з'їм (*нім.*).
**За і проти (*лат.*).

різних домах, і, продержавши арештованих по 10 тижнів у тюрмі, не знайдено ніякісінької підстави для виточення їм процесу. Галичан випущено на волю, а українців також випущено, але велено їм забиратися з Галичини і заказано їм вертати коли-будь до сього краю. Правильні товариські зносини галичан із українцями відразу зроблено неможливими, бо ж нікому в Україні, де й своїх цікавих жандармів і арештів аж занадто досить, не хотілося бігати за границю, щоб у конституційній державі закоштувати тої самої патоки.

Уже сей перший факт повинен був показати русинам, як польські верховоди розуміють згоду і чого властиво потребують від русинів. Але русин недаром – тверда натура; треба твердої довбні, щоб йому іскри заблисли в очах. У галицькім сеймі засіла тоді уперве громадка незалежних, здібних і смілих русинів. Користуючися нагодою сего безглуздого процесу, вони зібрали найрізніші кривди руського народу і внесли простору, багато мотивовану інтерпеляцію*, де порушили й сей процес. На жаль, порушили його як тільки можна найнещасливіше. Бо хоча суд, невважаючи на десятинедільне слідство, кількадесят ревізій і многосот аркушів паперу, записаних протоколами, не знайшов у підозрених ніякої вини, то руські посли, защитники тих підозрених, уважали потрібним, як Пілат, умити свої руки і сказати: «Наскільки ті люди чим-будь винуваті, ми зовсім не боронимо їх, а впоминаємося тільки за зовсім невинними». Кілька місяців пізніше автор, а властиво, попсуймайстер сеї інтерпеляції (первісний її проект був випрацюваний мною), проголосив у сеймі так звану нову еру – акт для постороннього майже незрозумілий задля своєї азбучності й наївності, з якою там оперовано зовсім неозначеними й неясними загальниками, а при тім акт фатальний у своїх наслідках для нашого політичного життя.

Та поки се сталося, недавні арештанти в порозумінні зі значнішим кружком молодих галичан заснували політично-літературний часопис «Народ», а восени 1890 р. заснували радикальну партію з метою: нести в народні маси свідомість його економічних, політичних і національних інтересів і публіцистично прояснювати ті інтереси та боронити їх. Нова партія, що з натури речі мала бути хлопською, була заснована без участі хлопів. Але засновники мали в собі стільки запалу, стільки віри в свої ідеали і стільки критичного зрозуміння того, що робилося довкола них, що не сумніва-

*Публічний запит у парламенті (*лат.*).

лися в успіх розпочатого ними діла. І справді, заснування радикальної партії сталося початком не бувалого у нас досі руху в народних масах. Віча, яких давніше бувало одно-двоє в році, тепер ішли раз за разом у різних повітах; звільна на перший план почали виступати збори за запросинами, без контролю властей. В народні маси кидано не чувані досі гасла: загальне голосування, свобода друку, податкові та аграрні реформи. Промови і реферати інтелігентних проводирів – то були цілі студії, виголошувані популярно і приступно. Серед селян появилися прекрасні бесідники, що поривали маси до ентузіазму; назви «радикал», «радикальна партія», хоч осміювані москвофілами і народовцями, приймалися серед народу; рівночасно з тим приймалася й назва «руcько-українська», що стояла в титулі нової партії. Хоча народовці раз у раз докоряли радикалам, що вони нехтують націоналізм,– радикали могли сміятися з тих докорів, бачачи, як під стягом радикалізму стає, власне, найсвітліша і національно найсвідоміша часть руського селянства.

Постання і зріст радикальної партії, а головно, радикального руху серед галицько-руського народу були остатньою і, мабуть, найбільшою радістю в житті Драгоманова. Він жив уже тоді в Софії, в Болгарії, де одержав був професорську посаду, але швидко захорував. Хорий, засуджений на смерть, він із молодечим жаром кинувся до праці, писав невтомно статті для «Народу», популярні праці, полемічні замітки; написав цілі дві книжки «Чудацькі думки» і «Листи на Наддніпрянську Україну», де систематично, з широким мотивуванням викладав свої думки про національність і про способи праці над її піддвигненням.

І з України звернено увагу на сей новий рух. Кониський з його «Правдою» відходили чимраз більше набік; симпатії всіх світліших українців були по стороні радикального руху. На поклик Драгоманова обізвався дехто з готовністю нести й грошову підмогу радикальним виданням; серед української молодіжі набиралося чимраз більше таких, що запомагали видання своїми працями.

Та головну битву прийшлося звести радикалізмові на галицькім ґрунті з т[ак] зв[аною] «новою ерою». «Народ» безпощадно критикував сам акт і всі дальші енунціації як новоерців, так і поляків. Критика його гучним ехом лунала в народних масах. Становище радикалів супроти новоерців було улегшене тим, що польські верховоди, які держали рівночасно в руках кермо крайового правління і супроти русинів виступали в подвійній ролі – польсь-

ких патріотів і австрійських урядників,– ласкаво приймали руські заяви, жадали щокроку доказів щирості, а то просто поправи, а самі ані не думали в чім-будь важнім змінити своє поступування супроти русинів. Сила тих наглядних, фактичних доказів переконала вкінці й самих батьків «нової ери», що вони помилилися; вони вернули з тої антинародної дороги; лишився на ній тільки Ол. Барвінський і ті, що йшли за його слідом уже зовсім не з політичними, а з цинічно обваженими, своєкорисними намірами.

Не моє діло оповідати дальші факти еволюції наших політичних партій. Ті факти занадто близькі до нас і, певно, добре пам'ятні кождому, хто інтересується нашим громадським життям. Думаю, що сказаного досі вповні досить для зрозуміння нашого теперішнього стану. Брак сильного національного почуття в масах народу і в рядах інтелігенції був причиною всіх отих хитань, роздвоєнь, нових ер, нових курсів і різнорідних консолідацій. Не маючи опори в економічно незалежних, національно свідомих масах народних, інтелігенція мусила хитатися, як тростина на вітрі: одні ждали собі підмоги з Московщини, другі від міжнародної, соціальної революції, вкінці треті почали шукати помочі у поляків. Гноблені економічно і упосліджувані соціально та політично, маси народні кинулись емігрувати – до Америки, до Росії, до Бразілії, до Канади, куди їх вабила якась неозначена чутка або якийсь хитрий агент. Роздвоєна політичне «новою ерою» і «новим курсом», народолюбна інтелігенція, не здобувши ані незалежності, ані політичного впливу, могла тільки заламувати руки, накликувати до згоди або разом із радикалами йти в народні маси і піднімати їх словом та письмом до руху, до організації, з метою завоювання в своїй хаті своїх прав – хоч для потомків, коли не для себе.

Здавалось би, ситуація дуже сумна. А однако ж се не було так. Наш народний організм, перетримавши далеко страшнішу кризу гнилого супокою і сліпої байдужності, тепер, у тім клекоті боротьби, в тім гомоні все нових і все сильніших конфліктів, на диво ріс, скріплювався. Відкись, мов самі собою, виринали нові сили, нові дороги виходу з ситуацій, здавалось би, безвихідних. Так і хотілося в таких разах, перефразуючи звісну мазурську поговірку, скрикнути: «Pan Bóg łaskaw na Rusiny»*. Люди, здавалось би, тупі і безрадні, віднаходили в собі духа ініціативи; люди заснічені і з натури тяжкі зривалися до смілих і рішучих кроків. Правда, бувало й нав-

*Пан Бог милостивий до русинів (українців) (*польськ.*).

паки; многі знеохочувалися, хрунили. Але в народних масах ріс опір, ріс дух опозиції, дух солідарності. Кождий акт чи то панської самоволі, чи урядницького надужиття, чи хрунівства свого власного земляка не падав у тупу, нечутливу масу, мов сливка в рідке болото, але будив гомін по всім краю, викликав обурення, дискусії, реакцію,– одним словом, ґрунт починав робитися еластичний, маса оживала.

Певна річ, від тих початків до дійсного широкого, свідомого, масового життя ще далеко. Багато ще буде хитань, багато припливів і відпливів енергії, багато марних поривань і гіркої знеохоти. Але не забуваймо, що се все – школа життя, що без такої школи ніхто в світі не набирає сили ані досвіду. Обставини, серед яких нам приходиться рости і вчитися, виємково тяжкі й некорисні, але на те й лихо, щоб з ним боротися. Так і пригадуються слова пок. Грицуняка[40], сказані на однім вічу: «Відай, Пан-Біг хоче з нас мати остру і добру сокиру, коли нас так твердо гартує».

VII

Є в староруськім письменстві одно оповідання про подорожного, що, мандруючи на північ, дійшов до високих і недоступних гір. Зупинившися тут, він почув за горою дивний стук, і крик, і гомін, мов многі тисячі рук ненастанно товкли і лупали скалу. Ходячи попід височенну гірську стіну, він вийшов на одну супротилежну гору і відси заглянув за неперехідну стіну. Побачив тут людей незвичайного вигляду, страшних і диких. Сотки їх зайняті були працею коло лупання скали; інші спочивали від роботи, а побачивши подорожнього, почали махати йому руками і різними знаками просити, щоб передав їм залізних знаряддів, обіцюючи за них золото і дороге каміння. Але подорожній в пору пригадав собі, що се, мабуть, ті безбожні гоги й магоги, яких загнав Александр Македонський за неперехідні гори і заклепав на довгі віки: коли вони, хоч і без залізних знарядів, проб'ють гору і висиплються на наші краї, то покорять собі всю землю, і тоді настане кінець світу. І подорожній – оповідає дальше легенда – з великим страхом у серці втік від зловіщої гори і вернув назад до свойого краю.

Історія нашого українського національного руху в остатніх двох десятиліттях пригадує нам образ того заклепаного народу,

змушеного пробивати велику, віковічну скалу, яка ділить його від свобідних, повноправних, цивілізованих націй, а притім позбавленого найважнішого знаряду для сієї праці – заліза, себто національної свідомості, почуття солідарності і невідлучного від неї почуття сили і віри в остаточний успіх. Скільки важкого зусилля! Скільки душевних і фізичних мук! Скільки розбитих надій, розтоптаних екзистенцій, загирених талантів, змарнованих сил і характерів! І як помалу, важко, майже мікроскопійно йшли перші кроки! І як малі й досі наші здобутки, осягнені нами результати в порівнянні до того, що за той час осягли наші сусіди, в порівнянні до тої конкуренції, яка на кождім кроці грозить нам з їх боку!

Гляньмо поперед усього, що діялося в російській Україні в 90-х роках. Урядовий натиск проти української мови тривав дальше. Указ 1876 р. не знесений і досі, та проте сама практика життя виробила в нім дуже значні щерби. Перший і в культурно-історичнім значенні найважніший факт: повстав український театр. Годі тут оповідати історію його постання, історію, що для постороннього слухача могла б видаватися фантастичною казкою. Адже ж той театр повстав і мусив виростати в державі, де українська мова була царським указом виключена навіть від прилюдних концертів! Український театр мусив і мусить досі вдавати з себе парість російського, то значить, кожде представлення мусить складатися з штуки російської і української. Первісно жадали навіть російські верховоди, щоб російська штука мала стільки ж актів, що й українська; значить, більших, 4- або 5-актових українських штук не можна би було й виставляти. Тепер сі вимоги обмежилися на російську одноактівку, яка йде перед кождою українською штукою. Пригадаймо далі, що в Росії, краю самодержавної адміністрації, кождий губерніальний сатрап може заборонити те, що позволив сатрап сусідньої губернії, і дозволити те, що заборонив тамтой. Пригадаймо, що й український театр із початку міг давати вистави в чисто московських містах, потім по менших українських містах, а тільки на кінці добився дозволу грати в Одесі й Києві. А в самих персоналіях скільки цікавого! Адже один із батьків нашого театру тільки завдяки всеросійській реакції звернувся до української драматичної продукції: він був поліційним комісаром, та ось у його домі відкрито тайну революційну друкарню, його вигнано з місця і заслано на вигнання – і тут усміхнулася йому українська муза: Росія стратила поліційного пристава, Україна зискала Карпенка-Карого.

Щоб зрозуміти характер і розвій нашого театру на Вкраїні, треба все мати на оці ті цензурні й адміністраційні кліщі, серед яких він виростав. На українську сцену абсолютно не допускалися переклади чужих драматичних творів – приходилося творити свій власний репертуар,– і українська література збагатилася творами Кропивницького, Карпенка-Карого, Старицького, Мирного, Чайченка[41], Пчілки, не згадуючи про інших, менше видних. Цензура не допускала на українську сцену драм, узятих із життя інтелігенції, на тій підставі, що української інтелігенції нема й не сміє бути – і українська драма мусила зробитися хлопською, сільською, мусила малювати українське село. Тільки в остатнім часі цензура почала пускати драми з української історії – давніша українська драма з причини цензурної заборони була сучасна, жива; цензурна полегша, що допускає історичну драму, по моїй думці, вийшла драмі на шкоду, бо в числі українських історичних драм з виємком «Сави Чалого» Карпенка знаходимо майже самі невдатні твори.

І ще одно. Український театр, приневолений довгі роки до самих сільських сцен, у великій мірі користувався українською народною піснею. Чудові українські пісні, артистично заведені в ноти такими майстрами, як Лисенко, Рубець[42] і інші, здобули собі серце всієї Росії; вони для многих творили й творять головну атракцію українського театру, особливо в часі його гостини по неукраїнських губерніях. Уживання українських народних пісень вироділося в надуживання; постали штуки, майже виключно зложені з пісень, склеєних сяк-так зовсім недоладним текстом, а далі й такі дивоглядії, як «Пєсни в лицах» – ряд живих образів, компонованих відповідно до змісту пісень, які тут же й співаються. Певна річ, драматична штука потерпіла на тім; деякі покутні трупи зводять те замилування до пісень і костюмів просто до абсурда. Але історик культури поза тою неприємною лушпиною мусить бачити щось більше. Протягом 10–12 літ на Україні з одної театральної трупи виросло їх більше як 50. Українське слово і українська пісня зі сценічних дощок залунали не тільки по всій Україні, але по всій широчезній Росії, не виключаючи Сибіру, Туркестану, прибалтійських країн і Варшави. Український театр, хоч і як общипаний і обмежений цензурними умовами, зробився предметом спекуляції різних антрепренерів, навіть жидів, яким до українства нема й не було ніякого діла. Одним словом, се вже нині жива, елементарна сила, що росте і розвивається не по якомусь обдуманому плану, не завдяки таким чи іншим патріотичним змаганням, але тим, що

відповідає живій потребі суспільності і в більшій або меншій мірі її естетичному смакові. Зріст українського театру показує нам найліпше, що всякі балакання обрусителів про штучність українського руху[43] – се пусті фрази; він доказує нам також, що й українська друкована література й українська школа росли б так само швидко й елементарно, коли б їх не здержували залізні кліщі державної самоволі.

Та й тут справджується польська приповідка: «Większa jest dobroć Boska, niż zawziętość ludzka»*. Царський указ, яким заборонено всю популярну літературу на українській мові, не був скасований і досі, але історія показала наглядно неможність удержання його в силі. На Україну впали тяжкі роки: недороди, холера, чума на худобу. Наслідки страшної темноти і безрадності народних мас показалися в упадку рільничої продукції, в зрості податкових недоборів, у так званих холерних бунтах, у масовій еміграції з найбільше плодючих українських губерній. Навіть твердолоба російська адміністрація мусила піти до голови по розум. Недостаточність російської обрусительної школи показалася наглядно; систематичне душення всякої діяльності, всякої ініціативи серед суспільності почало приносити гіркі овочі. Відповідаючи на моментальні, пекучі потреби людності, цензура почала пропускати українські популярні брошури, спершу лікарського змісту: про холеру, про дифтерит, про чуму рогатої худоби. Потім міністерство рільництва наперекір міністерству просвіти одобрило і поручило надрукувати брошуру Чикаленка[44] про хліборобство. Вилом був зроблений. До цензури почали надсилати чимраз більше українських популярних праць, белетристики і науки; і хоч як немилосердно нівечила їх цензура, забороняючи все, що тільки було ліпше, навіяне свобіднішим духом, то все-таки всього заборонити було годі. Українські брошурки розходилися сотками, тисячами, а з тим ішло в народ не тільки реальне значення різних життєвих справ, але також те розуміння, що українською мовою можна писати про всякі справи, що вона здатна й до книжки, й до науки.

Обік сієї популярної літератури, якої центрами в остатніх роках були Чернігів, Київ, а потрохи Одеса й Петербург, закипіла сильна праця на полі артистичної літератури. Правда, більша часть письменників, особливо талановитіших і вільнодумніших, друкувала й друкує свої твори за границею, в Галичині. Але рівночасно

*Благодать Божа вища, ніж людська завзятість (*польськ.*).

бачимо змагання тих письменників – проводити бодай дещо зі своїх творів через російську цензуру. А деякі майже нічого не друкують за границею. До таких належать драматурги Кропивницький, Карпенко-Карий, Старицький. Їх драматичні твори друкуються в Росії великими томами і видержують по кілька видань. Правда, обік тих заслужених і високоталановитих письменників користується цензурними полекшами велика купа зовсім недотепних писак, ремісників, що шиють театральний товар і засмічують літературний ринок, компромітуючи українське письменство. Російська цензура залюбки пропускає таке сміття, щоб потім, де треба, мотивувати потребу піддержування утисків українського слова: така література, мовляв, не заслугує на те, щоб її толерувати. Натомість поважніші праці, навіть такі, що давніше були друковані в Росії, забороняються цензурою або роками лежать у цензорських шухлядах. І так, не позволено передрукувати Кулішеву «Чорну раду» ані Нечуєві «Хмари», що пройшли були цензуру в 1874 р. Збірник творів Мирного застряг у цензурі; збірник оповідань Конисього ледве не ледве дійшов до третього тому, та на тім, мабуть, і урветься, Кулішевого перекладу Шекспіра не дозволено друкувати в Росії, хоча «Гамлет» у перекладі Старицького був дозволений ще в 1882 р. Так само годі дождатися українського перекладу Біблії. Цікаве те, що в остатніх роках цензура пропустила декілька творів галичан, і то навіть виданих поруч із творами українців; таке замаркування єдності і дружності обох відломів нашої нації було б перед кількома роками зовсім неможливе.

Говорячи про український *літературний* рух в остатніх десятиліттях, годиться згадати тих людей, що надали йому характер, значно не подібний до того, що було давніше. В часі, про який іде отся річ, постають на Україні молоді письменники незвичайної енергії. Продуктивні, роботящі в такій мірі, як зі старших хіба Куліш, гаряче віддані справі просвіти і піддвигнення рідного народу, вони вміють сполучити гарячий запал із холодною критикою, рухливість із постійністю, вміють відчути і заспокоювати найрізніші народні потреби. Вони змальовують у артистичних творах життя народу й інтелігенції і рівночасно в критичних та публіцистичних працях розбирають важніші питання сучасного життя, листами і особистим впливом підбивають і заохочують до праці інших довкола себе, і все те серед важкої не раз праці на насущний шматок хліба. До таких людей належить поперед усіх Борис Грінченко, звісний у літературі під назвою Чайченка. Талано-

витий поет і повістяр, він покинув епіку задля драми, силкуючися дати нашій літературі історично-патріотичну драму вищого стилю. Обік сього він у «Правді» порушує важну справу язикової незгідності, яка зовсім натурально витворилася була між Галичиною й Україною; його голос викликав був дуже оживлену полеміку, та, що найважніше, пізніше наше письменство йде переважно туди, куди вказав він у тій своїй статті. Він пише ряд цінних критичних і історико-літературних студій про різних наших письменників і пробує, йдучи за слідом Драгоманова, вивести справу нашої національності і кривд, заподіяних їй Московщиною, перед широкий форум європейської публіки. Та найважнішою його заслугою ми мусимо вважати ту діяльність, яку він розвинув у Чернігові, видаючи переважно своїм коштом, а потім за підмогою фонду Череватенка[45], кількадесят популярних книжок, що самі собою творять гарну бібліотеку і яких найбільшу часть прийшлось або писати, або укладати йому самому та його жінці. Крім того, він знаходив час на збирання етнографічного матеріалу, якого опублікував досі чотири спорі томи, де, крім великої маси цінних записів із народних уст, додав від себе дуже старанно зроблені покажчики паралелей до опублікованих народних текстів у інших етнографічних збірках, а надто дуже цінну бібліографію дотеперішніх збірок українського етнографічного матеріалу. Додаймо до того гарно зроблений каталог музею Тарновського[46] і виконувану разом із тим працю в земстві, то будемо мати образ діяльності сього енергічного, молодого ще письменника.

Друга така незвичайна поява серед українців, незвичайна своєю енергією, пристрасною любов'ю до України і різносторонністю знання й таланту,– се Агатангел Кримський, тепер професор арабської мови в Лазаревському інституті для орієнтальних язиків у Москві. Філолог із фаху, орієнталіст із замилування, він виявив себе високоталановитим поетом, дуже оригінальним повістярем і якийсь час забирав голос у всяких важних літературних і суспільних справах у галицьких виданнях. Кримський був перший українець, що не побоявся забирати голос у таких справах, підписуючи свої статті повним іменем: ми бачили праці з його підписом не тільки в «Зорі», «Дзвінку», але і в «Правді», «Народі» та «Житю і Слові» – і се нічогісінько не пошкодило його ученій кар'єрі в Росії. Кримський дав тим наглядний доказ, що українці при достаточній енергії й смілості могли б без особливого ризика завоювати для себе навіть серед теперішніх політичних обставин у Росії чимраз

більше прав, якби свідомо і дружно почали перти в той бік. Оповідання, чи то пак «Ескізи» Кримського, навіяні гарячою, подекуди аж неначе хоробливою любов'ю до України, артистично стоять невисоко; найцінніше в них – се, власне, виливи чуття і поглядів самого автора, той ліричний елемент, що виявляє нам його чисту як сльоза, незвичайно чутливу і гарячу душу. І Кримський, так само як Чайченко, не вдоволявся самою прилюдною письменською діяльністю, але мав немалий вплив на широкий круг своїх знайомих своїми листами, повними думок і імпульсів до праці в різних напрямах. Його треба вважати одним із ініціаторів важної праці – видання українсько-російського словника[47], що був зладжений у Одесі. Йому завдячує також наша література гарне, перше і – можна сказати – дефінітивне видання прегарних перлин нашої поезії – творів Степана Руданського, які йому в значній часті пощастило уперше видобути з рукописів. І Кримський – чоловік молодий. Видані ним недавно в «Літературно-Науковім Вістнику» поезії, писані під сирійським небом, у Бейруті, показують, що орієнталіст не вбив у нім поета, але, навпаки, його поетичний талант тільки тепер набирає сили й виразності.

До сих двох характерних появ додаймо третю – Гната Хоткевича, поета, новеліста, критика і при тім кобзаря в дослівнім значенні сього слова. Він вивчився грати на кобзі і співати старі кобзарські думи. Як відомо, справжні кобзарі тепер уже рідкість; співання дум вийшло з моди, серед простого народу для них не стало слухачів. От тим важно, щоб те артистичне ремесло не вигибло, але знайшло собі продовження серед інтелігенції, і Гнат Хоткевич зрозумів се. Ми маємо звістки, що він своєю грою і артистичним виконанням дум робить велике враження серед української інтелігенції. Його оповідання з артистичного погляду стоять невисоко; перевага суб'єктивного, ліричного елемента не дає йому пластично викінчувати картин; та проте декуди він піднімається на висоту справжнього таланту, що велить надіятися гарного розвою.

Ті три письменники – а подібних їм на Україні є ще більше – се люди, так сказати, перехідної формації, їх смак, розуміння літератури, їх суспільні й політичні погляди зовсім новочасні, європейські, і в кождій іншій європейській літературі вони розвились би коли не на великих, то все-таки на видних літературних діячів, здобули би собі широкий вплив, і славу, і забезпечене життя. В Росії, а надто ще на Вкраїні над ними тяжить прокляття зацофа-

ного осередка, непочатого перелога, їх гаряча душа рветься до суцільної, гармонійної і широкої діяльності, а дійсність ставить їх перед самі урізки, щерби, прогалини. І ось вони кидаються на всі боки, заповняють прогалини, латають, піднімають повалене, валять те, що поставлене не до ладу, будують нове, шукають способів підняти до роботи більше рук. Їх праця робиться якоюсь латаниною; в їх тоні чується якесь роздразнення, нерівність; вони роблять собі ворогів там, де би зовсім не надіялись і не бажали, і велика сила, замість зробитися угольним каменем гарної будівлі, розбита на дрібні окрушини, йде на заповнення люк у мурі. Не кажу, щоб се мусило бути і з трьома згаданими тут письменниками; дай Боже, щоб їм поталанило минути таку долю,– але так буває дуже часто з такими людьми перехідних епох, так було в значній мірі з найбільшим публіцистичним талантом нашої нації, Драгомановим, і з многими талановитими діячами нашого письменства. «Die am Wege sterben»* – отсе вірна характеристика таких генерацій, що пізнали мету, рвуться до неї всією силою душі, чують її наближення, але їм не судилося дійти до неї, бо інертна сучасність занадто сильно держить їх у своїх пазурах.

Супроти сих неспокійних, вихруватих натур, жадних праці і перетяжених працею, все втомлених полемікою і охочих до неї, щасливими покажуться нам ті спокійні, наскрізь артистичні натури, що виступають у письменстві як більш або менше гладко шліфовані дзеркала, малюють нам життя з його горем і радощами, з його рухом і тишею, але самі не сходять на арену, не беруть участі в боротьбі. Нові ідеї, нові літературні форми мають для них чисто артистичне значення, як новий ряд фасеток на їх дзеркалі, як можність – глибше заглянути в душу суспільності, яркіше і правдивіше змалювати її. Се в літературній сутолоці люди тихі; вони стоять осторонь, нікому, так сказати, не наступають на нагнітки і не мають ворогів; се ті, про яких мовив Ґете: «Es bildet ein Talent sich in der Stille»**. Таких людей мали ми немало в українській літературі. Із сучасної нам старшої генерації досить буде назвати Мирного й Нечуя-Левицького. І молода генерація, що виступила в остатніх 20-ти роках, має цілий ряд таких талантів. Назву тут лише найвизначніших із них. Поет Володимир Самійленко – се така спокійна, урівноважена, трохи квієтистична натура, правдивий тип лівобережного українця, важкого на ініціативу, склонного до

*Ті, які помирають в дорозі (*нім.*).

**Талант виростає в тиші (*нім.*).

рефлексії й задуми, наділеного тонким гумором і сатиричною жилкою. Самійленко – артист par exellence*. Його поезії – се гарно шліфовані, чисті кришталі, але його лірика не має того палкого огню, який уділяється серцям читачів. Рефлексія і тиха меланхолія притлумлює всякий різкий тон. Зате його сатиричні куплети, писані на взір французьких chansons** Беранже, блискотять правдивими перлами щирого гумору. Хто не тямить його «Горя поета», «Ельдорадо» або прегарної сатири «На печі», що явилася немов carmen saeculare*** українського неробства і псевдопатріотизму?

Хоч пролежав я цілий свій вік на печі,
Але завше я був патріотом;
За Вкраїну мою чи то вдень, чи вночі
Моє серце сповнялось клопотом.

Бо та піч – не чужа, українська то піч
І думки надиха мені рідні;
То мій Луг дорогий, Запорозька то Січ,
Тільки в форми прибралась вигідні.

Наші предки колись задля краю свого
Труд важкий підіймали на плечі;
Я ж умію тепер боронити його
І служити, не злазячи з печі.

Еволюція значна зайшла від часів,
Як батьки боронились війною;
Замість куль і шабель, у нових діячів
Стало слово гаряче за зброю.

Може, зброя така оборонить наш край,
Але й з нею прекепська робота:
Ще підслухає слово якесь поліцай,
І в холодну завдасть патріота.

І ось патріот признав одинокий на часі метод – боронити Україну мріями:

І у мріях скликаю численні полки
З тих, що стати за край свій охочі,
Слово ж маю на те, щоб ховати думки,
Якщо зраджують їх мої очі.

---

*Насамперед (*фр.*).
**Пісень (*фр.*).
***Піснею раз у сторіччя (*лат.*).

До письменства я кличу – звичайно, в думках,
Щоб світило над нашою ніччю;
Хоч, на жаль, мати книжку народну в руках
Я признав небезпечною річчю.

І він вкінці, в день столітнього ювілею українського письменства, вибухає ентузіастичним окриком:

Ще стоїть Україна! Не вмерла вона
І вмирати не має охоти.
Кожда піч українська – фортеця міцна,
Там на чатах лежать патріоти.

До тої самої групи письменників, у першім ряді артистів, сконцентрованих на своїй артистичній творчості, гармонійних натур, здібних до об'єктивного малювання дійсності і погідних настільки, щоб і на цілу мальовану ними дійсність кинути ясне світло, належить Михайло Коцюбинський, один із найкращих наших новелістів. Його оповідання пливе натурально і свобідно, мов репродукція голої дійсності без ніякої примішки творчості. Стиль його простий, без жадної форсованої штучності, без риторичних ефектів. Із усіх наших письменників він найбільше нагадує Тургенєва, того «найбільшого артиста і найбільшого європейця» між великими російськими белетристами. Коцюбинський розширив обрій української повісті. Закинений долею на довгі літа в південні окраїни нашого краю, до Бессарабії і Криму, де належав до урядової комісії, що мала воювати з філоксерою, він дав нам прегарні малюнки з життя наших південних сусідів румунів і татар, доторкнув життя наших гуцулів, що здавна ходять на заробітки до Бессарабії. Але Коцюбинський далеко не етнограф-обсерватор. Він наскрізь новочасний чоловік, перейнятий високими гуманними чуттями і ясним поглядом на життя. Оттим-то його оповідання, даючи нам образи не торканих досі українським пером околиць і відносин, дають нам разом із тим високе естетичне вдоволення як твори справжнього таланту і як випливи поетичної і високо розвитої душі.

Дуже споріднений з Коцюбинським щодо вдачі свого таланту являється інший молодий письменник, Вячеслав Потапенко. В нашій літературі він виступає рідко, але кожде його оповідання – се пластичний і сильний малюнок. Буденні сцени, тисяч раз обговорювані постаті набирають під його пером чару новості, вбиваються нам у пам'ять на завсігди, а таке оповідання, як його «На нові

гнізда», належить до найкращих перлин, які сплодив у нашій літературі болючий процес еміграції селян на чужину.

Зовсім інше, далеко не так гармонійне, але не менше сильне враження роблять інші два письменники молодшої генерації: поет Павло Грабовський, котрого доля вирвала зі шкільної лави і занесла на далекий Сибір, аж у Вілюйськ, а потім у Іркутськ. Там, у північних снігах, у якутських юртах він знайшов синю квітку української поезії, зробився не тільки одним із найкращих перекладачів чужих поетів на нашу мову, але також видним оригінальним поетом. Як його життя – майже неперервана мартирологія і мука, так і його поезія переважно стогін мученого серця, крик болю і туги за рідною Україною.

Подібне враження викликають оповідання Катренка, але зовсім іншим способом. Катренко – учень Достоєвського, того геніального психолога-мучителя. Він любить малювати хорих, змучених, вибитих із колії людей, важкі ситуації, тривожні настрої. Доба глухої реакції часів Александра III поклала, здається, свою печать і на душі нашого автора: читаючи його оповідання, ми переживаємо ті тяжкі моменти утиску, безнадійності, руйнування людських сил і людських надій, які в ту пору переживала вся Росія.

Як я вже згадував, характерною появою сього часу треба вважати те, що в рядах українських письменників займає тепер видне місце ціла група молодих жінок. Говорячи про українських поетів сеї доби, може, на першім місці прийдеться поставити Лесю Українку. Се талант сильний, наскрізь мужній, хоч не позбавлений жіночої грації й ніжності. Артистка в повнім значенні сього слова, вона, одначе, не сторонить від сучасного життя, живе його інтересами, гаряче відчуває його болі і завсігди вміє знайти сильний, пластичний вислів для свого чуття. В початкових своїх творах многослівна, не свобідна від певної манери, вона швидко росте, доходить до високого майстерства форми, яку завсігди вміє заповнити інтенсивно відчутим змістом. Її поезія – то огнисте оскарження того дикого гніту самоволі, під яким стогне Україна. Нота особистої лірики звучить у неї слабше; епічні теми поки що не вдаються їй у такій мірі, як описова і патріотична лірика.

Силою слова, гарячим настроєм і гарною формою визначаються поезії Людмили Старицької, особливо її лірична драма «Сафо», одна з перлин нашої літератури. Тема сеї драми – пристрасна любов грецької поетки Сафони до молодого Фаона, який любить не її, а її просту і неталановиту подругу; розпука, резигнація і смерть

Сафони в хвилі її поетичного тріумфу – все те змальовано більш ліричними імпровізаціями самої Сафони, ніж драматичним способом; градація і переміни чуття віддані майстерно. На полі поезії визначилися ще пані Василевська (Дніпрова Чайка) і Одарка Романова. Дуже інтересне явище – пані Наталка і Надія Кибальчич, мати й дочка. Перша з них авторка драми «Катря Чайківна», що одержала першу нагороду на конкурсі галицького виділу крайового, опублікувала ряд гарних оповідань і написала декілька драматичних нарисів, досі не друкованих. Усі ті писання визначаються вірним схопленням життя і доброю технікою. Гарні надії подає Надія Кибальчич, що, крім новелістичних нарисів, опублікувала досі ряд удатних поезій.

Не моя річ вичислювати тут усіх робітників на нашій літературній ниві. Скажу загалом, що у всіх видно дуже пильну обсервацію життя, дуже поважне розуміння штуки й її завдання в житті суспільності і тверду віру в будущину нашого народного розвою. Многі з тих людей могли б зайняти видне місце в російській літературі, коли б хотіли посвятити їй свої сили; се видно з того, що росіяни вважають потрібним перекладати їх твори. Сила і зріст літератури має те до себе, що притягає талановитих людей. Певна річ, перебіжники з нашого поля на чужі ниви будуть іще траплятися, так як траплялися досі, але певне й те, що головна маса духових діячів буде відтепер лишатися на рідній ниві, бо знайде тут поле для ділання і той спокій, який дає почуття чесно сповненого обов'язку супроти рідного народу, спокій, якого ніколи не дасть праця на чужині і для чужих.

VIII

Той літературний і просвітний рух на Україні, який я силкувався схарактеризувати тут, певно, гарний і значний у порівнянні до тих періодичних летаргічних снів, у які западала Україна в роках 1847–1857, 1863–1870, 1877 до 1880. Але в порівнянні до колосальних чисел української людності, до колосальних просторів краю і колосальних а страшенно пекучих потреб народу він мікроскопійно малий і може мати значення хіба як перші несмілі кроки супроти енергічного, прискореного ходу. Мірячи так само пропорціонально, треба признати далеко більшим поступ, який за той час зробила Галичина, хоч і тут годі про-

мовчати, що в справах найбільше пекучих і основних, у справі економічного піддвигнення народу і поправи його соціального становища зроблено дуже мало, мікроскопійно мало. Для того, щоб у тім згляді зробити якийсь значніший крок, брак нам у Галичині всього потрібного: впливу інтелігенції і організації національних сил, не говорячи вже про зовнішні ворожі впливи, що ростуть нашою слабістю і користуються нашою темнотою та нашим розбиттям.

Найбільш характерною появою в галицькім письменстві остатнього десятиліття був зворот до наукової праці. Сей зворот мав симптоматичне значення, був випливом загального поглиблення думки у галицьких русинів, зросту критики й рефлексії, бажання пізнати ясно все те, що треба було знати. Так довго дорікали українці галичанам неуцтвом, поверховністю їх освіти, несерйозністю їх принципів, що вкінці галичани таки взялися серйозно до праці. Протягом кількох літ постають такі праці, як «Словар» Желехівського і Неділського[48], «Історія літератури руської» Огоновського,– найцінніші праці учених старшого покоління. Спеціально про працю Огоновського годиться тут сказати кілька слів. Молодші вчені, опираючися на новіших дослідах і прикладаючи до сеї праці мірку новочасної історії літератури, звикли дивитися на неї згори. Справді, з погляду на спосіб трактування предмета і на спосіб оцінювання поодиноких явищ нашої літератури ся праця не видержує строгої критики. Але ми повинні бути вдячними Огоновському за те, що він перший з муравлиною пильністю стягнув докупи масу біографічного й історико-літературного матеріалу, задля якого його праця довго ще не стратить своєї вартості.

Але поза тими працями, розпочатими і доведеними до кінця з приватної ініціативи, починається систематичний науковий рух, що має собі осередком зреформоване Наукове Товариство імені Шевченка у Львові. Хто б там не приписував собі заслугу зреформування сего товариства, се одно треба сказати, що заслуга зорганізования в ньому наукової праці вповні належить проф. М. Грушевському. Чоловік широкої освіти, незломної волі і невичерпаної енергії, він сполучує в собі серйозність і критицизм ученого історика з молодечим запалом для справи піднесення рідного народу, з трудолюбністю і терпеливістю, які тільки той може оцінити вповні, хто знає у всій повноті той галицький шлєндріян, серед якого опинився молодий професор, прибувши з України, і з яким мусів боротися всіми способами розумної педагогії. Ті мало не 70

томів наукових і літературних публікацій, виданих за той час під його редакцією, за його ініціативою і при його діяльній помочі, то далеко не вся, то може лиш половина його праці. Треба знати стан Товариства Шевченка, який застав він, той нелад у адміністрації, ту галицьку Gemütlichkeit* у сповнюванню взятих на себе обов'язків, щоб зрозуміти, яку велику і тяжку працю довершив проф. Грушевський, допровадивши Товариство до того стану, в якім знаходиться тепер. Приходилось при тім видержувати тисячні неприємності, сточувати формальні битви, що раз довели були навіть до кризи, яка грозила розбиттям розпочатого діла. Та й те ще не все. Для успішного ведення наукової праці треба було підготовлювати людей, заохочувати до наукової роботи молодіж, мало привиклу до неї, треба було старати фонди, дбати про тисячні дрібниці і формальності. На все се у проф. Грушевського знайшовся час, знайшлася сила і добра воля. Він зумів поставити себе вище понад усякі підшепти та партійні або кружкові антагонізми, зумів згромадити в Товаристві всіх людей, оживлених ідеєю українського відродження і охочих до поважної праці без огляду на їх партійні становища – і се вийшло на користь спільної справи, дало почин до зросту тої вирозумілості і толеранції на спільнім ґрунті, яка одна, не в'яжучи людей у їх спеціальних, часто індивідуальних окремішностях, дає можність згуртувати ріжнородні сили і ріжнородні відтінки для спільної праці.

Обік сієї поважної праці, яка ведеться при Науковім товаристві ім. Шевченка і звернула на себе увагу широко поза межами Галичини та єднає симпатію і повагу для наших національних змагань, іде не менше серйозна, хоч більше скромна, на домашні потреби обчислена праця в різних точках і в різних огнищах. Згадаю тільки кількадесят томів повістей, виданих при «Ділі»; між ними є й дійсні архитвори епічної штуки, такі як Достоєвського «Вина і кара», Гончарова «Обломов», Льва Толстого «Дитячий, хлоп'ячий і молодечий вік», Олексія Толстого «Князь Серебряний» і немало інших. Згадаю немалу вже видавничу діяльність Руського педагогічного товариства, виданий майже повний цикл учебників для гімназіальної науки і т. ін. І вкінці щонайважніше: значний зріст охоти до читання як серед простого народу, так і серед інтеліґенції. Популярні газети розходяться в 1000–5000 екземплярів, популярні брошури друкуються в 8000 до 10 000 екземплярів, а таке

*Заповільненість (*нім.*).

зглядно дороге видавництво, як «Літературно-Науковий Вістник», знаходить у самій Галичині 5–6 сот пренумерантів. Заснована в 1899 р. Руcько-українська видавнича спілка опублікувала досі 40 томів белетристики, переважно оригінальної, розпочала видання повного перекладу Шекспіра з поясненнями, публікує серію наукових праць і дрібніших брошур, доступних для ширшого загалу, і, незважаючи на значну кількість тих публікацій, знаходить можність вести діло без страху перед стагнацією. Український письменник при таких обставинах може мати надію, що аби тільки його твори мали дійсну вартість, то певно будуть опубліковані і здобудуть йому в недалекій будущині, а почасти й тепер, крім признання, ще й деякий матеріальний дохід. Стежка для молодих сил протерта, конкуренція улегшена.

Але зі зростом загального освітнього рівня інтелігенції, з розвитком естетичного смаку, з виробленням мови і літературної форми вимоги до письменників зробилися далеко вищі й остріші, ніж були ще перед десятьма роками. Наївне, самоділкове писання банальних історій або віршів нині не поплачує. І письменники, і публіка тепер більше рафіновані. Двадцятилітня праця над збагаченням і очищенням мови, над виробленням літературної техніки не може пропасти марно, і жоден молодий письменник не може ігнорувати її. Давньої ноншалянсії, давнього «грає, грає, воропає» не толеруємо сьогодні. Наша новочасна версифікація під пером українців і галичан, таких як Щурат і Маковей, зробила великий поступ у напрямі до чистоти мови і мелодійності вірша; наша проза під пером Кобилянської, Стефаника, Черемшини, Яцкова набрала поетичного лету, мелодійності, ніжності, грації та різнорідності, до яких давніше підносилися хіба Марко Вовчок, Куліш та Нечуй-Левицький у своїх найкращих творах. Се гарні здобутки нашого розвою, і їх не годиться нам затрачувати.

Далеко гірше, ніж на російській Україні, поставлена в Галичині справа з театром. Як звісно, у нас лиш одна трупа, та й та ледве дихає, невважаючи на краєву субвенцію. Репертуар тої трупи щонайменше в трьох четвертих частях не національний, а міжнародний і то, власне, найпліхшого калібру: оперетки та плиткі фарси. Українські драми при дуже нестаранній, а не раз і зовсім недотепній грі наших артистів не роблять у нас враження, а наша власна драматична продукція зовсім небагата і невисокої вартості. Те, що було зроблено перед р. 1880, майже не варто згадки і в усякім разі тепер зложене до архіву. Першу пробу утворення у нас репер-

туару, основаного на сучаснім житті, зробив Григорій Цеглинський. Його «Ходачкову шляхту» треба вважати найудатнішою з усіх написаних досі в Галичині комедій із нашого народного життя; рівночасно ся комедія уперве змалювала нам зовсім окрему і замкнену в собі сферу з її спеціальною психологією. Друга, з культурного погляду інтересна комедія того автора, «Арґонавти», впала жертвою нашої громадської цензури і тільки в польськім одязі здобула собі заслужене признання.

Також повість, закроєна на ширші розміри, досі не може у нас похвалитися великими успіхами. Не знаю, чи наше життя ще замало сконцентроване, занадто розбите на атоми, чи, може, нашим письменникам не стає творчої сили, знання відносин і широкого розмаху, досить, що дотеперішні наші проби на полі ширшої повісті були не зовсім удатні. Ще, може, найліпші були проби Андрія Чайківського «Олюнька» і «В чужім гнізді». Ті повісті читаються легко, малюють інтересні закутини нашого краю (знов-таки життя ходачкової шляхти в Самбірськім повіті), і свого часу подобалися. Але годі заперечити, що зарівно будова тих повістей як спосіб оповідання – дуже примітивні. Авторові служили взірцем польські повістярі середньої руки, такі як Захаріясевич, Валерій Лозинський[49] і т. ін. При ближчім огляді його повісті розпадаються на ряд сцен, оповіданих не раз із легким гумором, із вірно підхопленими деталями життя; та все-таки психологія в них дуже поверхова і шаблонова і глибини нашого серця вони не порушують.

Талановитий новеліст і поет Осип Маковей дав нам у своїм «Заліссі» пробу більшої повісті, зложеної в дусі новішої школи. Обсяг творчої сили автора не відповів його інтенціям. Далеко вище треба поставити «Царівну» Ольги Кобилянської, невважаючи на повну невдатність композиції. В усякім разі «Царівна» – се перша у нас повість, основана не на інтригах та любовних пригодах, а на психічній аналізі буденного життя пересічних людей. Се майстерна, тонко гаптована тканина, якій бракує лише руки енергійного артиста, який міг би злучити поодинокі рядом нанизані сцени в гарний і ефектовний малюнок.

Зате на полі новелістики Галицька Русь у тім часі видала ряд талантів, яких не постидалась би ні одна далеко багатша від нашої література. Новела – се, можна сказати, найбільш універсальний і свобідний рід літератури, найвідповідніший нашому нервовому часові, тому поколінню, що вічно спішиться і не має ані часу, ані спокою душевного, щоб читати многотомові повісті. В новелі най-

легше авторові виявити найрізніші сторони свого таланту, блиснути іронією, зворушити нас впливом сконцентрованого чуття, очарувати майстерною формою. В сучасній галицькій новелістиці бачимо різнобарвну китицю індивідуальностей. Від простих, невишуканих та теплим чуттям огрітих оповідань Тимофія Бордуляка – назву тут тільки найвидніших робітників на тім полі – до старанно оброблених і украшених гумором новел і сатир Маковея, і до держаних переважно в мемуарнім тоні оповідань Андрія Чайківського, і до овіяних якоюсь атмосферою тихої меланхолії нарисів Богдана Лепкого, і до енергічних та вірно схоплених із життя нарисів передчасно помершого Михайла Петрушевича, і до характеристичних, крізь сльози всміхнутих нарисів Ковалева, і до визначних незвичайно вірною та бистрою обсервацією оповідань Мартовича, і до смілих, з певною буршікозною бравурою та недбалістю в тоні і зверхній формі імпровізованих оповідань Будзиновського – яке широке поле, яка різнорідність, яка свіжість, що віє майже з кождої з сих фізіономій! Література в її цілості чимраз більше починає ставати неподібною до школи, де все підігнано під один шаблон, під одні правила, а чимраз більше подібна до життя, де ніщо не повторяється, де нема правил без виємків, нема простих ліній і геометричних фігур, де панує безкінечна різнорідність явищ і течій. Одно тільки можна сказати не без певної гордості: течії антинародні і антисуспільні, хоч проявлялися і проявляються і серед нас і старанно прищеплюються нам посторонніми дбайливими руками, на літературнім полі досі, звичайно, були зроду обтяжені прокляттям безплідності, крім мізерних зелепуг і однодневниць, не могли сплодити нічого. Мабуть, наш народний організм занадто ще свіжий і здоровий.

В остатніх роках минулого десятиліття на нашім літературнім горизонті появилася група молодих письменників, вихованих на взірцях найновішої європейської літератури, тої, що, сприкривши собі широкі малюнки зверхнього окруження, головну увагу творчості поклала на психологію, головною метою твору штуки зробила: розбудження в душі читача певного настрою способами, які подають новочасні студії психології і так званої психофізики. Варто б було присвятити детальну студію тому напрямові і тим новим точкам погляду, які він вніс у літературну творчість і спеціально в літературну техніку. Та на таку спеціальну студію тепер не пора, і я вкажу лиш на те, що кидається в очі при поверховім огляді. Коли давніша повість чи то новела – не конче натуралістична,

а й загалом – усе мала ціхи більш або менше докладно локалізованої події з мотивованою зав'язкою, перипетіями і розв'язкою, отже, виглядала як здвигнений після правил архітектоніки більш або менше солідний будинок, то новіша белетристика робить зовсім інше враження. Зверхніх подій в її зміст входить дуже мало, описів ще менше; факти, що творять її головну тему,– се звичайно внутрішні, душевні конфлікти та катастрофи. Не об'єктивне, протоколярне представлення мають на меті автори, а збудження в душі читачів аналогічного чуття чи настрою всякими способами, які дає мова і злучені з нею функції нашої фантазії. Нова белетристика – се незвичайно тонка філігранова робота; її змагання – наблизитися скільки можна до музики. Задля сього вона незвичайно дбає о форму, о мелодійність слова, о ритмічність бесіди. Вона ненавидить усяку шаблоновість, ненавидить абстракти, довгі періоди і зложені речення. Натомість вона любується в смілих і незвичайних порівняннях, в уриваних реченнях, у півслівцях і тонких натяках. Можна би теоретично говорити pro і contra сеї літератури, але для історика такі суперечки не мають значення. Для нього кождий напрям добрий, коли його репрезентанти – справдішні і живучі таланти. От так і сей новий напрям у нашій літературі зазначився групою талановитих репрезентантів. На чолі їх треба поставити Ольгу Кобилянську. Вихована на німецьких письменниках нової школи і на скандинавцях, вона зачала зразу й сама писати по-німецьки, правда, в дусі старшої німецької сентиментальної школи. Але швидко її надзвичайний талант розвинув крила і знайшов свою власну дорогу. В своїх дрібних оповіданнях, особливо таких, як «Битва», «Людина», «Некультурна», «Valse mélancolique» і т. ін., вона дала нам ряд майстерних малюнків людської, особливо жіночої душі і здобула собі заслужене признання не тільки у нас, але і в Німеччині і в Росії. Обік неї як репрезентантів сього нового напряму в нашій літературі назвемо ще Антона Крушельницького, Михайла Яцкова, Марка Черемшину, Марту (Євгенію Бохенську). Але найбільшим талантом серед тої групи визначається Василь Стефаник, може, найбільший артист, який появився у нас від часу Шевченка. Що визначає всі його оповідання, сильніші й слабші, довші й коротші, обік сильного, як океан, глибокого чуття, що тремтить у кождім слові, чується в кождій рисочці, так се, власне, той несхибний артистичний такт, який велить йому все і всюди задержати міру. Стефаник – абсолютний пан форми. Він, здається, не дбає про увагу читача, не вживає ніяких риторичних

штучок, щоб притягти, прикувати її до себе. Його оповідання пливе, бачиться, спокійно, з елементарною силою але, власне, сею елементарною силою воно захоплює й нашу душу. Стефаник ніде не скаже зайвого слова; з делікатністю, гідною всякої похвали, він знає, де зупинитися, яку деталь висунути на ясне сонячне світло, а яку лишити в тіні. В малюванні він уміє бути й реалістом, і чистим ліриком – і, проте, ніде ані тіні пересади, переладування, бомбасту, неприродності. Се правдивий артист із божої ласки, яким уже нині можемо повеличатися перед світом.

Іще пару уваг на закінчення.

Перед двадцятьма роками в кружках тодішньої молодіжі часто і з запалом дискутувалося питання: що нам робити в нашім національнім лихолітті і від чого починати? Одні говорили: «Просвіта, книжка!» Але другі відповідали: «Та-бо наш народ бідний, голодний! Йому не до книжки, коли хочеться їсти, а й мудра голова шаліє, коли тіло мліє». Перші відповідали: «Голодний і бідний, бо темний, бо не вміє постояти за собою ані добитися свого, бо кождий, хто хоче, може кривдити і гнути його». Інші обертали сю відповідь навпаки: «Темний, бо не має за що просвітитися; кривдять його, бо він безсильний, а безсильний власне своєю бідністю». Се був зачарований круг, логічний безконечник, із якого, бачилось, не було виходу. Пригадаю, скільки-то безсонних ночей, скільки важких дум коштував мене і не одного з моїх ровесників сей проклятий безконечник. Розв'язати його було годі, приходилося лишити його нерішеним і робити кождому, що хто міг – і се був, як тепер бачимо, найліпший, одинокий вихід із того колеса.

Минуло двадцять літ – і що ж бачимо? Ми переконалися, що економічні й соціальні відносини цілого народу переробити чи перевернути – діло нелегке і переходить сили не то кількох одиниць чи груп, але цілих поколінь. Але, з другого боку, ми переконалися, що «дух бодр, плоть же немощна», що праця одного покоління, а навіть невеличкої, але рішучої та інтелігентної групи серед того покоління може мати великий вплив на зміну духового стану, настрою й успособлення цілого народу. Ми не могли дати міліонам у руки хліба, не могли тисяч і соток тисяч охоронити від нужди, від еміграції, від визиску, від змарнування сил. У нас був тільки один знаряд – живе рідне слово. І можемо сказати собі, що ми не змарнували його, не закопали в землю, але чесно і совісно вжили на велике діло. І коли сьогодні те наше рідне слово блиско-

тить багатством, красою й силою і знаходить відгомін у серцях соток тисяч синів України-Русі, розсипаних капризами долі по обох півкулях землі, коли воно здобуває собі, а разом із тим і цілій нашій нації право горожанства серед цивілізованих народів, коли розтіч серед нашої суспільності зменшилася в прямій пропорції зі зменшенням числа анальфабетів, то все те гарний доказ на те, що слово, те марне летюче слово, найбільше, бачилось би, хвилевий і нетривкий витвір людського духа, проявило чудотворну силу, починає двигати з упадку ту масу, якій, бачилося, не було рятунку. Правда, економічно ми сьогодні, беручи всю народну масу, стоїмо далеко не ліпше, а подекуди, може, й гірше, ніж стояли перед 20 літами, хоч і на економічнім полі у нас пороблено початки поступу й самопомочі. Але не забуваймо, що та школа, яку ми перейшли досі, то була артистична школа, та сама, яку так гарно змалював у своїй параболі Генрік Ібсен:

Чи знаєш, брате, як учать
Медведя танцювати?
На бляху на залізную
Веде його вожатий.

Під тою бляхою огонь
Розпалює помалу,
А скрипкою збуджа в душі
Любов до ідеалу.

Медвідь реве, а скрипка гра;
Та ось знизу пригріло,–
На задні лапи зводить він
Своє могутнє тіло.

А скрипка скочно гра та й гра,
А вуйко здер головку,
То праву задню підійма,
То ліву без уговку.

Дрібніше, швидше скрипка гра,
Регочеться, то плаче,
І бляха дужче гріє, й він
Дрібніше, швидше скаче.

Сей танець пам'ятає вже
До смерті бідолаха;
В одно зіллявся скрипки тон
І розпалена бляха.

Зіллялись нерозривно так,
Що скрипку як почує,
То зараз в лапах запече
І зараз він танцює.

Та не один медвідь от так!
З ним, брате мій, посполу
І кождий з нас поет-співак
Таку проходить школу.

Веде його іронія
З дзвінками та скрипками
Стать на залізний тік життя
М'ягенькимн ніжками.

Грижа розпалює огонь,
Любов на скрипці грає,
І скаче бідний і співа,
Хоч з болю умирає.

І хоч не вмре, то так в душі
Зіллються нерозривно
Вражіння ті, любов і біль,
Що дивно, справді дивно.

І як лише почує він
Святі слова любовні,
То зараз будяться в душі
Терпіння невимовні.

Горить під ним залізний тік,
Горять небесні стропи,
І піднімається бідак
На віршовії стопи.

Іронія на скрипці гра,
Жура кістками стука.
Поет танцює і рида –
І се зоветься штука.

Після сеї артистичної школи нам прийдеться перейти далеко твердшу школу політичної боротьби. Першу лекцію дав нам уже наш великий учитель гр[аф] Казимір Бадені [50].

Примітки

Перша публікація: «Літературно-Науковий Вістник», 1901, № 7–9.

Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 217–275.

За життя І. Франка праця була ще раз перевидана з деякими доповненнями у збірці: Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди.– Львів, 1910.

Це одна з найгрунтовніших спроб І. Франка проаналізувати здобутки української культури і національного руху кінця XIX ст., позначена всіма плюсами авторового стилю: точністю оцінки явищ, гостротою суджень, глибиною розуміння логіки історичних процесів. Стаття стала віхою в ідейній еволюції цілої генерації, оскільки узагальнювала актуальні проблеми та формувала завдання з чітким баченням потрібної програми національного та культурного піднесення українства.

* * *

[1] Тут і далі І. Франко дає гостру критику ідеї і практики соціалізму в Україні. Протягом 1860–1870-х рр. всеросійський соціалістичний рух значною мірою охопив інтелігенцію Наддніпрянської України, частина з якої активно влилася у підпільні революційні російські групи і через це втратила свою національну сутність, а частина розпочала агітацію в українському середовищі – М. Драгоманов, С. Подолинський, А. Лехницький, К. Арабажин та ін. М. Драгоманов у сер. 1870-х років переніс соціалістичні ідеї в Галичину, де під його впливом почав розвиватися студентський журнал «Друг», до редакції якого в т. ч. входили І. Франко і М. Павлик – фундатори галицького соціалізму. Вже у 1880-х роках І. Франко зрозумів космополітичну, а тому руйнівну для українства основу соціалізму і тому постійно прагнув надати йому якомога більшого національного наповнення і вираження. Наприкінці 1890-х років він цілковито розчарувався в доцільності соціалістичної практики для українського руху і вийшов із лав ним же створеної соціалістичної Радикальної партії.

[2] Елізіум – за грецькою міфологією, райська країна у потойбічному світі. Тут у значенні: блаженство неможливого.

[3] Війна 1877–1878 рр., що закінчилася поразкою Туреччини, створенням незалежної Болгарської держави і зміцненням російського становища на Балканах, а водночас напруженням протистояння між Росією і Австро-Угорщиною, яка у відповідь окупувала Боснію і Герцоґовину.

[4] Наумович Іван (1826–1891) – активний діяч москвофільства, письменник і журналіст. Редактор газет «Наука» (1871–1876), «Русская Рада» (1871–1880); засновник «Общества им. М. Качковского», яке мало за мету ширити освіту у москвофільському дусі серед народу. Депутат галицького сейму і австрійського парламенту. У 1884 р., після судового процесу над москвофілами за державну зраду, емігрував до Росії.

[5] Вахнянин Анатоль (1841–1908) – громадський діяч, письменник, педагог і композитор. Чільний діяч народовського руху: організував у Відні студентське товариство «Січ» (1867), перший голова і організатор «Просвіти» (1868–1869), редактор журналу «Правда» (1867–1870), співредактор газети «Діло», депутат віденського парламенту (1894–1900), засновник хорових товариств «Торбан», «Боян», вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові. Автор опер «Купало» (1870–1892), повісті «Три недолі», зб. «Оповідання і гуморески», «Споминів з життя».

[6] Подолинський Михайло (1844–1894) – літературознавець і публіцист, один з активістів-народовців.

[7] Барвінський Олександр (1847–1926) – провідний діяч галицького народовського руху, історик і педагог. Брат В. Барвінського – теж чільного галицького політика і публіциста. Співзасновник «Правди» і газети «Діло», організатор видання «Руської історичної бібліотеки» (24 тт.), керував НТШ (1892–1897), Українським педагогічним товариством (1891–1896), був заступником голови «Просвіти» (1889–1895). О. Барвінський доклав багато зусиль для налагодження систематичних зв'язків із Наддніпрянською Україною, був стратегом «Нової ери» – політичної концепції порозуміння в Галичині між українцями і поляками, яка, однак, не принесла великих результатів. Депутат Державної ради Австро-Угорщини (1891–1907) і галицького сейму (1894–1903), назагал репрезентував позиції поміркувано-парламентського руху серед українців. У 1896 р. очолив Католицький русько-український союз (від 1911 р.– Християнсько-суспільна партія), тобто організував першу українську політичну структуру консервативного типу. У 1918–1919 рр. був міністром в уряді ЗУНРу. Постать О. Барвінського була центральною у процесі консолідації Галичини навколо національно-демократичних вартощів та ідеалів на противагу москвофільству і соціалізму.

[8] Маються на увазі статті москвофіла А. Дольницького («Друг», 1876, ч. в) та народовця В. Барвінського («Правда», 1877, кн. 2).

[9] «Карпат» – щотижнева москвофільська газета в Ужгороді.

[10] У 1870-ті роки вибори в Австро-Угорщині ще не були всенародними, існував майновий і віковий цензи, голосували за куріями.

[11] Шибитько Назарій – поет-самоук, який не вийшов за рамки шароварщини в творчості.

[12] Барвінський Володимир (1850–1883) – громадсько-політичний діяч, публіцист і письменник. Один з чільних ідеологів народовського руху, втілював концепцію «органічної праці», тобто поступового, легального нагромадження інтелектуальних і матеріальних сил народу з метою майбутнього повноцінного самоствердження себе як самостійної нації. Ініціатор «Просвіти», редактор «Правди» (1876–1880), засновник «Діла» (редактор у 1880–1883 рр.). Великою мірою саме В. Барвінський посприяв переродженню народовського руху у надійну і впливову національну силу. І. Франко часто критикував все-таки діяльність обох Барвінських за нерішучість, надмірну компромісність позиції, певну провінційність у стратегії.

[13] Навроцький Володимир (1847–1882) – діяч-народовець, економіст, публіцист. Учасник «Просвіти». І. Франко у 1884 р. видав збірку його творів.

[14] Косак (Коссак) Михайло – управитель друкарні Ставропігійського інституту у Львові.

[15] Процес Ольги Грабар – суд у 1882 р. над провідними діячами москвофільського руху (А. Добрянським, І. Наумовичем, Й. Марковим, В. Площанським, О. Грабар та ін.) за підозрою у державній зраді Австро-Угорщини. Під час процесу було доведено, що москвофіли існували як платні агенти Росії, не мали ніяких патріотичних переконань. Це підірвало майже цілковито їхній авторитет у галицькому суспільстві і зумовило поступовий подальший занепад москвофільства аж до повної маргіналізації його на час Першої світової війни.

[16] «Дружній лихвар» – студентське товариство, що організовувало видавничу й освітню діяльність, засноване народовцями. Існувало у 1871–1882 рр.

[17] Староруси – від «Стара Русь» – умовна назва москвофілів у 1840–1860 рр. Наголошували на збереженні усього старого, традиційного, виходили з ідеологічних консерватистських засад руху, які, однак, були спрофановані і здискредитовані через відмову від національних сутностей українства і домінуючу орієнтацію на все московське.

[18] Москвофіли, очевидно за намовою своїх «субсидувальників» із Росії, здобувши міцні позиції у Церкві, виступали за очищення греко-католицького обряду від «латинства» і розірвання зв'язків з Римом. Ці спроби не мали успіху. У 1882 р. під тиском Відня митрополит Сембратович, який, як думали, надміру симпатизував москвофілам, покинув посаду глави церкви.

[19] Гнилички – галицьке село, мешканці якого заявили (зрозуміло, під впливом агітації москвофільських священиків) про свій перехід у православ'я. Ця акція не отримала підтримки в галицькому суспільстві.

[20] Ботокуди – одне з диких племен Південної Америки. Тут – як означення відсталості.

[21] Качала Степан (1815–1888) – громадсько-політичний діяч, один з перших народовців. Член-засновник товариства «Галичо-руська матиця» (1848), що займалося просвітньо-видавничою справою, делегат першого слов'янського з'їзду в Празі від українців, депутат галицького сейму і віденського парламенту, один з фундаторів «Просвіти» й НТШ. Мав стійку антипольську позицію.

[22] Сапеґи, Жолкевські, Чарторийські – знамениті аристократичні польські родини, які відіграли значну роль в історії Польщі.

[23] «Gazeta Narodowa» – впливова польська ліберальна газета, виходила у Львові у 1862–1915 рр.

[24] Чарторийський Роман (1830–1887) – знаменитий польський магнат-благодійник.

[25] Процес соціалістів – судовий процес 1877–1878 рр. над групою галицьких соціалістів (І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та ін.) за підозрою в агітації проти влади і моральних основ суспільства. Обвинувачення виглядали надто штучними і фактично безпідставними, тож підсудні відбулися лише кількома місяцями арешту.

[26] Малиновський Михайло – греко-католицький богослов та історик церкви.

[27] «Громада» – збірник різних інформаційно-публіцистичних та програмних матеріалів ліберально-соціалістичного змісту, який видавав М. Драгоманов у Женеві (1878–1882). Тут багато співпрацювали М. Павлик, С. Подолинський, Ф. Вовк та ін. Це видання не мало доброї концепції і тому не зробило сподіваного впливу на українську громадськість.

[28] Добруджа – область у нижній течії Дунаю, вздовж чорноморського узбережжя. Історично належала Болгарії, поступово заселена волохами (румунами) і в XIX ст. увійшла до складу Румунії. Сюди наприкінці XVIII ст. переселилися українські козаки (причини міграції різні – і політичні, і соціальні), їхні нащадки там проживають і досі.

[29] Бакунін Міхаїл (1814–1876) – впливовий російський мислитель-анархіст, емігрант. Постійно вів революційну агітацію в Європі. Був зв'язаний із соціалістичним рухом. Автор знаменитого «Революційного катехизму» (1865), праці «Державність і революція» (1872).

[30] Оґарьов Ніколай (1813–1877) – російський революціонер, публіцист, поет. Від 1865 р.– емігрант. Співредактор знаменитого ліберального журналу «Колокол» (Лондон). Теоретик «російського соціалізму» – специфічної концепції перебудови суспільства на основі селянської «общини».

[31] Романчук Юліан (1842–1932) – один з провідних галицьких народовців, політик і науковець, публіцист. Співзасновник «Просвіти» і НТШ. Редактор ж. «Правда» (1873–1878), засновник і редактор газ. «Батьківщина» (1879–1887), співзасновник «Діла» і німецькомовного журналу про українські справи «Ruthenische Rundschau» (Відень). Організатор видань перших україномовних підручників для шкіл (1870-ті роки), серії «Руська письменність» (1904). Учасник політики «нової ери». Засновник і перший голова (до 1907 р.) Національно-демократичної партії (1899). Багаторазовий депутат галицького й австрійського парламентів, був головою української парламентської репрезентації (1901–1910), віце-президентом австрійського парламенту (1910–1918).

[32] «Московские ведомости» – російська проурядова газета (1756–1917).

[33] Від імені М. Лоріс-Мелікова – російського міністра внутрішніх справ, що загравав з ліберальною частиною російського суспільства.

[34] Желябов Андрєй (1850–1881), Кибальчич Ніколай (1859–1881), Лизогуб Дмітрій (1850–1879), Ковалевський Іван (1850–1878) – чільні російські революціонери-терористи, страчені за свою діяльність царським судом.

[35] Гладилович Дем'ян (1846–1892) – діяч народовського руху, голова НТШ, співзасновник «Діла».

[36] Іван Белей (1856–1921) – публіцист і громадський діяч спочатку соціалістичного, а потім народовського спрямування.

[37] Дашинський Ігнаци (1866–1936) – чільний діяч польського соціал-демократичного руху, журналіст, редактор газети «Napszód» (Краків).

[38] «Домна Розанда», «Денис», «Повість без титулу» – маловартісні твори тогочасної літератури в Галичині.

[39] Григорій Григорієвич – псевдонім Г. Цеглинського.

[40] Грицуняк Антін (1820–1900) – селянин зі Збаражчини (Тернопільщина), який брав активну участь у політичному житті, знайомий І. Франка. З його розповідей І. Франко написав кілька оповідань публіцистичного змісту («Свинська конституція» та ін.).

[41] Чайченко – псевдонім Б. Грінченка.

[42] Рубець Олександр (1837–1913) – фольклорист і хоровий диригент, теоретик музики.

[43] Після повного політичного поневолення Наддніпрянської України та ідеологічного, ментального й духовного розчинення переважної більшості українського народу в ідеї єдності «русского народа» у XVIII ст. російські офіційні кола завжди дивилися упродовж XIX ст. на український рух і культуру як на «вигадку», «провокацію» чи то поляків, чи то австрійців. У цьому була й своя рація: Московія розуміла, що володіння Україною автоматично

перетворює її на європейську супердержаву і без українського потенціалу неможливо утриматися на рівні країни-лідера «православно-слов'янського світу». Тож робилося все, щоб підрубати національні основи українства і затерти його відмінності від російського народу. Стратегічними кроками тут були: ліквідація української церковно-релігійної традиції, привласнення Росією історичної і культурної спадщини Київської Русі, замовчування всіх зв'язків України з Європою в минулому, затирання пам'яті про історію України XV–XVIII ст. і тотальна фальсифікація її, переслідування і терор проти будь-яких проявів сучасних українських націоналізму і сепаратизму. Реально російські офіційні кола і більшість інтелігенції, тобто всі ті, що формували суспільну думку, не визнавали української національної самобутності і прав на самостійне політичне життя до революції 1917 р. Саме цей фактор посприяв надалі кардинальній переорієнтації большевицької Комуністичної партії на імперську ідеологію в українському питанні, став причиною повальної русифікації України в радянські часи.

[44] Чикаленко Євген (1861–1929) – політичний діяч і культурник, великий меценат української справи, теоретик сільського господарства. Зазнав переслідувань за участь в українському русі. Намагався координувати дії різних українських партійно-ідеологічних течій у 1900-х роках. Засновник Товариства українських поступовців (1908) – об'єднання різних громадських і політичних організацій. Один з меценатів і засновників щоденних газет «Громадська думка», «Рада», журналу «Селянин». Член Центральної Ради (1917), виступав проти соціалістичної політики під час Національної Революції. У 1919 р. емігрував. Переважно жив у Чехословаччині. Автор цінних «Спогадів» (1925–1926) і «Щоденника» (1931).

[45] Череватенко Іван (1869–1993) – громадський діяч і меценат.

[46] Тарновський Василь (1837–1899) – засновник історико-етнографічного музею в Чернігові.

[47] Мається на увазі «Словар російсько-український» М. Уманця (Комарова) (т. 1–4, 1893–1898), який був значною подією в культурному житті українства.

[48] Мається на увазі «Малорусько-німецький словар» (т. 1–2, 1882–1886), укладений Євгеном Желехівським і Софроном Недільським, який стимулював запровадження фонетичного правопису в Галичині.

[49] Лозинський Валерій (1837–1861) – польський письменник і публіцист.

[50] Бадені Казимир (1846–1909) – граф, із 1888 р. намісник Галичини. Спершу як намісник прагнув до порозуміння з українцями, підтримуючи їх у боротьбі з москвофілами, однак згодом різко змінив своє ставлення до українського руху. З глибоким сарказмом І. Франко пише про Бадені як про «нашого великого учителя», знаючи, як у 1891 р. в Калуші, звертаючись до українського духівництва, він сказав: «Можете сподіватися на мою поміч за двох умов: коли будете вірними пануючій династії не тільки словом, а й ділом (в оригіналі дещо грубіше "nie tylko gębą ale i czynem") і коли припините учити розуму іншу, старшу націю, польську». Під час виборів до парламенту (1897 р.) зайняв одверто ворожу українському рухові позицію (т. зв. Баденівські вибори).

НА СКЛОНІ ВІКУ

Розмова вночі перед новим роком 1901

Іларіон *(сидить при лампі, зайнятий писанням).*

Зенон *(входить).* Добрий вечір!

Іларіон *(озирнувся, всміхається).* А, добрий вечір! От гарно, що приходиш. Я якраз послав тобі писульочку пневматикою.

Зенон. Щось спішного?

Іларіон *(усміхається).* Так. Просив тебе на вродини.

Зенон *(змішаний).* Що? На... А я й не знав нічого... Ну, позволь поґра...

Іларіон *(сміється).* Але ж чекай! Ще нема чого ґратулювати! Нічого ще не вродилося, а як уродиться, то однаково буде ґратулювати – чи я тобі, чи ти мені.

Зенон. Не розумію.

Іларіон. Але ж прошу тебе на вродини потвора, що має з'їсти мене й тебе.

Зенон. А!.. Ну, то я, власне, з аналогічним інтересом прийшов до тебе: просити тебе на похорони.

Іларіон. Нашого спільного батька, XIX віку. От і гарно. За одним заходом обійдемо оба інтереси. За одним присідом вечеря з обідом.

Зенон. Але, може би, де на невтральнім ґрунті?

Іларіон. А хіба тобі у мене не досить невтральний? Ми оба, старі кавалери, і моя сестра, стара панна – чи, може, боїшся її?

Зенон. Коли тільки вона не боїться мене... не цурається старого, згіркнілого песиміста...

Іларіон. Ну, ну, якось-то воно буде. Значить, так і бути! Лишаєшся сьогодні у нас, проводимо час до півночі на розмові, а опівночі – як довг велить, три чарки поважного токайського на вічну пам'ять усопшому, і всі три чарки об землю! А потім три чарки шампанського вгору – най жиє новий володар! Le roi est mort – vive le roi!

Зенон. Або, щоб лишитись при тім крузі ідей, який ти потратив уперед –

Eiapopeia! Was raschelt im Stroh?
Schlafe, mein Henkerchen, schlafe!

Іларіон. Цитат не дуже відповідний до веселого настрою, але має в собі дещо правди. Немає сумніву, що декому новий вік буде й катом, а декому добрим царем. Як звичайно. Ну, та поки що прошу сідати.

Зенон. Над чим працюєш?

Іларіон. Властиво, се не праця, а так собі... сидів отсе перед картою білого паперу, та й побіг ловити спомини. Почав пригадувати, що властиво дав нам, чим був XIX вік? Яким словом спімне його історія?

Зенон. Значить, пробував, так сказати, по линві перейти понад Ніяґарою. Глянути на розбурхані хвилі з вищого становища.

Іларіон. Не смійся. Знаю добре, що се не Бог зна яка філософія. Ніяке око не обхопить нараз більше предметів, не зареєструє більше деталів, ніж на се позволяє його конструкція, його вдача. І ніякий ум не справиться нараз з більшою масою матеріялу, ніж на се позволяє його вроджена і вироблена сила. Значить, ти справедливо смієшся з усякого філософування над «духом часу» і справедливо цитуєш Ґетеві слова:

Was ihr den Geist der Zeiten heisst,
Das ist im Grund der Herren eigner Geist.

А проте бувають хвилі, коли чоловікові так хочеться побуяти в просторі часів і подій.

Зенон. Розуміється! Адже ж бувають хвилі, коли чоловікові хочеться навіть упитися. Що ж, давай, гулятимем оба! Як виглядає твоя линовка понад Ніяґарою?

Іларіон. Себто те, що я вважав би основною появою в історії XIX віку? Знаєш, я думав сяк і так і зупинився на слові: емансипація.

Зенон. Ха, ха, ха! От іще naczynie dziwnego nabożeństwa! А я би зупинився радше на слові: швіндель.

Іларіон. Зеноне! Се не може бути на серіо твоя думка!

Зенон. А твоя, очевидно, тільки на полохання воробців. Емансипація![1] Ха-ха-ха! Емансипація – марка XIX віку? Ну, сього вже занадто!

Іларіон. Я ж знаю, всі такі зводження мільйонів різнородних явищ до одного знаменника мало на що здатні і мають хіба *суб'єктивну* вартість. Але суб'єктивну таки мають. Коли технолог скаже мені, що XIX вік був віком пари і електрики, а капіталіст скаже, що се був вік Ротшільдів, Гудів і Вандербільтів[2], страйків і картелів, а мілітарист скаже, що се був вік Наполеона і Мольтке[3], а дипломат скаже, що се був вік Талейрана[4] і Бісмарка і Гладстона[5] і т. д., то в кождім такім реченні буде *часть правди,* – не ціла правда, але буде рівночасно зазначений певний горизонт, буде дане щось таке, що поможе мені зрозуміти погляди і уподобання самого автора речення. А се також не пусте діло, і навіть хто знає, чи не важніше від винайдення якогось голого, далекого абстракта, що обіймав би сотки таких часткових правд, а не маркував би різко жадної.

Зенон. Ну, добре, мотивуй же свій погляд! Побачу, яку правду ти замаркуєш мені.

Євфрозина *(входить).* Добрий вечір, пане Зеноне! *(Подає руку.)* Про що, панове, розмовляєте так живо, коли вільно запитати?

Зенон. Прийшла нам, старим дітям, охота пересипатися піском. Застановляємося глибокоумно над тим, чим був, що дав, що сотворив чи знівечив XIX вік.

Євфрозина. Ну, і до чого ж ви додумались?

Зенон. Я? О, я не далеко й бігав, а сказав попросту і стою на тім, що весь XIX вік був швіндель, гумбуг, дурисвіт, та й годі.

Євфрозина. Ха-ха-ха! З яким чудовим запалом ви виголошуєте се! Немовби він був ваш особистий ворог.

Зенон. Бо був! О, маю його по горло!

Євфрозина. А ти, брате, на чім зупинився?

Іларіон. Я стою на тім, що ціхою XIX віку в історії буде поклик: емансипація.

Зенон. Чули, пані, таке? Та гов! Слухай, друже! Звільняю тебе з мотивування твого погляду. При дамах опонувати йому небезпечно.

Євфрозина. Чи зачислюєте мене до тих дам, яких слово «емансипація» дразнить так, як індика червона хустка?

Зенон. Пані, не хочу вам підсувати нічого, але... але сама ваша присутність притуплює вістря моєї опозиції.

Євфрозина. А коли б ви знайшли в мені союзника?

Зенон. Як? Я? В пані?

Євфрозина. Ну, так. Коли б я, приміром, більше хилилася до вашого погляду, ніж до братового?

Зенон. А, се було б інтересно! От би ми загнали його в сак, старого, непоправного оптиміста!

Іларіон. Се не так легко, друже мій. А при тім згори остерігаю тебе: сестра яко союзник більше небезпечна, ніж яко противник.

Євфрозина. Іларіоне!

Іларіон. Се ж я не в злім значінні мовлю, сестричко! Занадто добре знаю твоє золоте серце, щоб міг припустити, що ти згодишся з Зеноном, коли він попустить поводи своїй чорній коняці і піде гуляти по дебрах парадоксів.

Зенон. Ну, ну, не скуби, поки не зловив. Парадоксів! Хто ще знає, хто кого швидше поцупить на парадоксах. Ну, сип свої докази! Побачимо, чим ти випалиш.

Іларіон. Поперед усього завважу, що ти, мабуть, хибно зрозумів слово «емансипація» і думаєш, що я так звану жіночу емансипацію вважаю найбільше характерною появою XIX віку. Ні, друже, таким тіснозорим ти не мусиш уважати мене. А ось поглянь на історію XIX в. з усіх найважніших точок: із соціально-економічної, політичної, національної, глянь на розвій науки, літератури і штуки, то що побачиш? Позволь, що трохи допоможу твоїй пам'яті. Емансипація селян на континенті, розпочата при кінці XVIII в. у Франції, робиться в XIX в. капітальним питанням перестрою європейської суспільності; доконується ступінь за ступенем: 1800, 1848, 1861[6]. Признай, що се факт величезний. А рівночасно починається і йде також ступінь за ступенем друга велика емансипація: робітницького стану з-під всевлади капіталізму. Імена Оуена[7], Фур'є[8], Луї Блана[9], Лассаля[10], Бебеля[11], Либкнехта[12], Фольмара[13], Дефюіссо[14], Генрі Джорджа[15], Борнса[16] і Гіндмена[17], Адлера[18] і соток інших агітаторів, організаторів та борців за права робітницького стану – чи ж не дають вони визначної марки XIX вікові?

Зенон. Надуживаєш слів, братику! Боротьба за права робітників, се так, се справді один із важних фактів XIX в., але емансипація? Вона ж тільки починається!

Іларіон. А по-мойому, вона вже довершена. З хвилею, коли репрезентанти робітницької верстви входять до парламентів, роб-

ляться міністрами, коли робітники здобувають важний вплив і в урядових, і в автономічних корпораціях, їх *емансипація*, тобто їх рівноправність, являється *довершеним* фактом. Яких іще *прав* їм приходиться добиватись, котрі б не були вже привілеями?

Зенон. Так по-твойому робітники вже мають усе? Їм нічого більше добиватися?

Іларіон. Ей, друже, не підсувай же мені того, чого я не сказав! Я говорю про емансипацію, себто про здобування рівноправності. Чи селяни, здобувши собі рівноправність, тим самим одержали вже все? Чи їм не лишилось нічого більше здобувати? Сього чей же не скажеш. Навпаки, тепер тільки вони одержали можність здобувати *все*, тобто все те, що дає цивілізація для ублагороднення, поліпшення і прикрашення життя. Так само й робітники. Та тільки се вже інша глава всесвітньої історії. Се вже не боротьба за емансипацію, а боротьба за *рівність*, боротьба страшенно скомплікована і трудніша від усіх дотеперішніх. Отся боротьба буде змістом нового, XX-го віку.

Зенон. Ну, нехай і так. Перебігай на поле політики! Яку емансипацію знаходиш ти там?

Іларіон. Колосальну! Емансипацію від абсолютизму XVIII в. Ми живемо в ній, чуємо її хиби і для того не вповні оцінюємо її значення.

Зенон. Себто значення нашого конституціоналізму! Га-га-га!

Іларіон. Навіть конституціоналізму. Ті конституційні форми, той парламентаризм, се не такі-то вже дрібниці, як здається тобі. І навіть те, що є у нас, не така-то вже пародія конституційних форм, як викрикає дехто in der Hitze des Gefechtes*. А ти послухай, як говорили, як писали, як висловлювались – навіть у приватних листах – люди в XVIII в. або у нас аж до 1848 року! Як обережно, з якими поклонами і обов'язковими компліментами nach oben!** Формальний танець між мечами. І се чуття не покидає тебе навіть, коли маєш діло з такими свобідними умами, як Лессінг. А бач, що зробили ті конституційні форми за несповна півстоліття! Як привикли люди говорити, ходити, держати себе! Коли що лишилося з абсолютизму, то хіба лише деякі мертві форми. Дух його пропав і не вернеться. Всі ми, вся Європа засвоїла собі принципи свободи, здемократизувалась, зреспубліканщилась.

Зенон. Забуваєш про Росію.

---

*В гарячім бою (*нім.*).

**На гору (*нім.*). Тобто, з пієтетом.

Іларіон. Не забуваю. І там той сам новочасний дух, хоча старі форми ще держаться. Де ти почуєш абсолютистичний дух у словах Пушкіна, Лермонтова, Тургенєва, Герцена, Достоєвського, Щедріна, Толстого? Чи абсолютизмом навіяна публіцистика Чернишевського, Добролюбова, Щапова[19], Михайловського[20], Джаншієва[21]?

Зенон. Ну, ну, покиньмо поезію. Переходь далі!

Іларіон. Головною підвалиною політичної емансипації народних мас я вважаю – коли позволите се назвати так – три загальники: загальну освіту, загальний військовий обов'язок і загальне голосування.

Зенон. Особливо загальний військовий обов'язок! Якраз ти трафив кулею в пліт!

Іларіон. Маєш на думці наполеонівський і прусський цезаризм. Ну, ну, се явища хвилеві і вони не зміняють загального характеру сеї інституції, інституції, що на ділі віддає найвищу екзекутиву в руки всеї нації, так як загальне голосування віддає в її руки найвищу легіслятиву.

Зенон. А народна школа дає сьому всьому фальшиву і глупу директиву!

Іларіон. Може, де й дає. Та чи се аргумент против загальної і обов'язкової народної освіти! Ні, се тільки причина, щоб зробити сю освіту справді широкою, свобідною, вправді народною. А якраз уже дано ґрунт, то й будова на ньому з часом здвигнеться.

Зенон. Коли всі інтелігенти, не виключаючи міністрів просвіти, президентів та віце-президентів намісництв та рад шкільних будуть так думати, як ти. Ну, та правда, ти скажеш: се питання XX-го віку. Нехай і так! Сип далі.

Іларіон. А коли візьмемо на увагу національне питання, то з XVIII-го в. в XIX входимо так, неначе в новий світ. Як Пізаро входив у столицю Монтезуми[22]. В XVIII в. навіть поняття національності, окремої і незалежної від держави, майже не існує [23]. Польщу крають як сальцесон [24] і тільки в часі окупації відкривають у ній якісь національні різновидності. Те, що заповнює історію XIX віку,– відродження національностей, державних і недержавних, і боротьба за їх рівноправність, емансипація національного самопочуття і самопізнання,– все те для XVIII в. було чимсь неможливим. А тим часом у XIX в. се якраз зробилося основою державної політики на всіх полях.

Євфрозина. Ах так! Але національний притиск, а не національна емансипація.

Іларіон. Що ж, сестричко: те, що для притисненого видається притиском, се для його противника буде шуканням ширшого простору для власної нації. Принцип у обох один, а тільки сили нерівні. Тут, очевидно, або один згине, або відносини сил мусять уложитися так, щоб обом можна було жити і розвиватися. Люди не математичні формули; ідеально-сумирно між ними не йде особливо там, де один одному мусить наступити на пальці і сказати: «Посунься, грибе, нехай козар сяде». Всяке людське діло в далеко більшій мірі виплід людської пристрасті, ніж чистого розуму. А для такого великого діла, як відродження і консолідація якоїсь нації, не біда прийняти в рахунок і порцію національної виключності, односторонності чи, коли хочете, шовінізму. Не бійтеся, коли національні потреби будуть заспокоєні, національний голод буде насичений, то нація відкине шовіністичну страву, розум візьме перевагу над пристрастю, загальнолюдське і спільне на тим, що спеціалізує і ділить. От тим-то, любі мої, я як не лякаюся хвилевого вибуяння мілітаризму при кінці XIX в., так само не думаю заломлювати рук над зростом різних національних сепаратизмів, племінних і расових шовінізмів. Усе те – виплоди органічного росту новочасних суспільностей, свого роду Flegel-jahre*, нехай і так,– але все-таки признаки росту, а ніяк не упадку, не декаденції. І при тім усі ті прояви в політичнім, національнім і соціальнім житті – се признаки ще одної, основної емансипації, може, найбільше характерної для XIX в., емансипації, що творить ядро всіх інших: *емансипації людської одиниці,* її тіла й духу, її потреб, бажань і вірувань, від усіх згори накинених правил, формул і догм.

Зенон. Ну, Богу дякувати! От ти й дійшов до основного й найвищого – до анархізму! Ґратулюю, але не завидую твоїй логіці.

Іларіон. До анархізму? Гм, може, до анархізму, а може, й ні. Коли, приміром, у філософії Кант розкопує давнішу догматику до самих основ і вчить нас не мішати суб'єктивного з об'єктивним і не твердити: се так мусить бути, бо того домагається мій розум,– але дошукуватися об'єктивної правди незалежно від припадкового складу наших думок і спостережень, то хіба він анархіст? Коли Шопенгауер розвиває ціле наше розуміння світу на основі найбільш суб'єктивного і індивідуального явища – волі, то чи він тим самим анархіст? Коли Конт, Міль, Спенсер[25], Вундт, відкинувши всі апріорні погляди і догми, здвигають величну будову сучасного

*Хлоп'ячі роки (*нім.*).

знання тільки на основі обсервацій, експериментів і критики, то чи вони анархісти? На всіх полях духового життя, в науці, літературі і техніці XIX вік розбив усі традиційні шкаралющі, якими давніше опутаний був людський дух, розвіяв усі догми, починаючи від Apostolicum і Tridentinum[26], а кінчаючи на не менше догматичних droits de l'homme* і на догматиці старого раціоналізму[27]. Всюди проложено широкий, вільний шлях свобідній думці, безмірно інтенсивній праці одиниці, всюди позволено їй виявляти весь засіб її сили, бистроумності, оригінальності і глибини. Із давніх вузьких та крутих каналів, де щокрок треба було оберігатися, щоб не наскочити на колоду, скалу або підводний камінь, де й плавати можна було хіба невеличкими байдаками, людський дух виплив на широкий, безмежний океан, де простору багато і за яким манять нові, широкі світи, що обіцюють багаті скарби тим, хто відкриє їх. Ми вийшли в епоху нових конкістадорів, геройський вік таких завойовників у духовій сфері, як Гумбольдт[28], Нібур[29], Гротефенд[30], Дарвін або таких героїв техніки, як Стефенсон[31], Нобель[32], Едісон[33], Рентген[34]. Адже сам XIX в. сотворив і розширив такі величезні поля людського знання, які не існували ще в XVIII в., таку геологію і палеонтологію, органічну хімію, бактеріологію, електротехніку і багато інших. А в літературі чи ж не те саме? Чи ж на вступі XIX в. не блисли як два величезні метеори два наскрізь новочасні геніальні поети – Шеллі і Байрон, оба – величні індивідуальності, свобідні від пут традиції, високі революційні уми, революційні, власне, для свого часу тим, що ламали лід заскорузлої традиції і естетичної та й усякої іншої догматики? А далі – романтики, всі, від найрадикальніших до найбільше реакційних, усі були борцями за емансипацію людської душі, людського чуття, людської особистої вдачі від пут традиції, а коли й допускали якісь пута, то хіба добровільні, такі, які та душа сама, з внутрішньої потреби схоче наложити на себе. А далі який же ряд пречудових індивідуалістів у всіх літературах Європи! Шотландець Борнс, і ірландець Мур, і англічанин Діккенс, і француз Віктор Гюго, і німці Гайне та Ленау, і поляки Міцкевич та Словацький, росіяни Пушкін та Лермонтов, і наш Шевченко, і чех Гавлічек, і стільки, скільки інших, хіба ж се не історичні постаті, характерні для XIX віку? Вони, скажу сміло, неможливі в жаднім попереднім віці, характерні власне тим, що виявили в своїм житті масу основних прикмет кождий

*Правах людини (*фр.*)

своєї нації і що їх поезія була невідлучною частиною їх духової істоти, виразом їх життя, їх індивідуальним твором в більшій, сильнішій мірі, ніж се було можливе коли-небудь давніше. І друга половина XIX в. іде далі в тім напрямі, бореться під тим самим стягом. Чи маю називати її духових репрезентатів і протагоністів?

Зенон. Звільняємо тебе від сього. Признаємо, що задача, яку ти поклав собі, була нелегка і що, з невеличкою приміткою софістерії, ти виконав її – собі на вдоволення.

Іларіон. Значить, ти не признаєш мені рації?

Зенон. Бачиш, друже, твоє питання нагадує мені питання деяких завзятих католиків: як-то, ви не вірите в папу? Але ж вірю, братику, вірю! Себто вірю в те, що папа єсть, був і буде, що він живе в Римі, носить білий плащ, нюхає табаку, має золотом шитий хрест на патинку – чого вам іще більше треба? Так само й тут. Як я можу не признати тобі рації, що всі ті люди і явища, яких ти тут навантажив нам таку копицю, справді були в XIX в. і грали в нім таку чи сяку ролю? Але одного я не признаю тобі: щоб се все вичерпувало зміст історії XIX в., було його головною характеристикою. Тут, друже мій, треба сягнути ще трохи глибше. Тоді ти побачив би, що всі ті емансипаційні благодаті, яких ти так багато навичисляв нам,– що всі вони в добрій половині, а часом і зовсім швіндель, гумбуг чи як собі хочеш назви. Бо візьмім зараз першу з краю – емансипацію селян. Чи не було се в добрій половині надання голого права і відібрання землі? І чи разом із тою славленою емансипацією селян не прийшла також емансипація всяких п'явок, лихварів та здирців? Чи назвеш емансипацією те, що в XIX віці зроблено на полі судівництва та адміністрації? Я назвав би се скорше регламентацією, систематичним плеканням бюрократії так могутньої, розгалуженої і коштовної, якої не було ще, мабуть, ніколи на світі. І не диво, що на споді твоєї славленої емансипації сидить нужда, пролетаризація мас, дегенерація цілих поколінь[35].

Іларіон. Сей песимізм чинить честь твойому серцю, але не твойому розумові. Відчуваєш живо горе сучасних, але не міркуєш, що кождий час мав своє горе і що, приміром, часи 30-літньої війни[36], Хмельниччини і Руїни, навіть іще XVIII вік бачили зовсім інші зразки терпіння, здирства та дегенерації, ніж нам і в сні сниться. Та звісно, біль болющий, але забудущий.

Зенон. Чи так звана емансипація робітників не була тільки іншою формою ярма? Вирвались із давніх цехів, гільдій та приписів

на те тільки, щоб голі, голодні і свобідні попастися в пазурі капіталістів. Та не досить сього. Почалась їх емансипаційна боротьба против капіталу. І що ж бачимо? Чи в добрій половині і тут не було гумбугу? Чи поклики Прудона[37], Луї Блана, Маркса, Лассаля не були більш або менше свідомим дуренням народу? Чи не обіцювано тим масам грушок на вербі?

Іларіон. Не зневажай великих умів і великих серць! Абсолютної правди ніхто в жменю не вхопив. А коли вони обіцювали не раз таке, що не могло статися, то не забувай, що їх обіцянки розгрівали мільйони сердець, будили рух, благородне змагання в міліонах душ, були тою дрібкою квасу, що заквашує все тісто, значить, причиняється до того, що з нашої муки буде добрий хліб.

Зенон. Ай, не говори мені про благородні душі тих панів! Послухай лишень, що вони говорять і пишуть один про одного! Прочитай спомини Герцена та листи Бакуніна про Маркса, послухай, як говорить Нювенгуіс[38] про теперішніх проводирів соціальної демократії! Прочитай, що писав Бернштейн[39] про Лассаля, а що писали недавно соціал-демократи про Бернштейна! Послухай, як шанують ті «борці» один одного на своїх конгресах, як кидаються на кождого, хто посміє не згодитися з ними або збридити собі їх роботу!

Іларіон. Політика, друже мій, так як кухня. Зазирнеш до середини, як що робиться, то й апетит тобі відбере. А про всі ті сварки та лайки – мій Боже! Нехай собі люди будуть малі, дуже малі, але діло роблять велике.

Зенон. Що вся наша політична емансипація – чистий гумбуг, се, здається, ти й сам признав уже потрохи. Як ти швидко виїхав на демократизм і республіканізм XIX віку! А забув шалений культ Наполеона, якому піддавалися навіть такі люди, як Гайне і Віктор Гюго! Забув культ Ніколая в цілій Європі до 1848 р. Забув культ Бісмарка, комедію буланжизму[40], англійський імперіалізм з Сесілем Родсом[41] і Чемберленом[42]. Чи все се – признаки вільнодумства і республіканізму? По-мойому, се старе, безкритичне, глупе і підле льокайство, зверха прикрите лахами конституціоналізму та націоналізму. І се не вирвані епізоди! Се основна течія XIX віку! Се навіть не боротьба, а ненастанний маскарад. Той сам абсолютистичний дух грається в піжмурки з народами[43]: показує їм раз таку цяцьку, то знов іншу, а все тільки на те, щоб спокійненько водити їх за ніс, куди йому треба. А в цілій науці XIX віку хіба не те саме? Зовсім як у нашій приповідці: пішов камінь поза ячмінь. Розсипа-

лась наша наука на міліони дрібниць, а саме головне, те, що необхідно було б знати кождому, лишила на боці. Тямиш, як мовить Фауст про Вагнера:

Er meint, dass er nach Schätzen gräbt,
Und froh ist, wenn er Regenwürmer findet*.

Така ж і наша славлена наука. Виемансипувалася від догм і формул нібито і пішла ритися в дрібницях[44]. Певне, повинаходила міліони хробаччя, старих черепів та сотки порозбиваних планет. А що нам із того? Чи, знаючи се все, ми робимося мудріші? Ні, ми робимось хіба мішками, в які напаковано всякого сміття, а для життя, для дійсної життєвої боротьби ми нездалі[45]. «Єдино же єсть на потребу», а того одного, власне, дотеперішня наука не зуміла дати нам. А остатній її світоч – Ніцше – чи ж не був її руйновником? Чи ж не прокламував на склоні XIX в. ще одну емансипацію – від усеї тої фальшивої емансипації, яку, по твоїй думці, дав нам XIX вік?

Євфрозина. Ну, пане Зеноне, тут і я підіпру вас. Мій любий братик, величаючи емансипаційні здобутки XIX в., не знаю, чи навмисно чи припадком поминув емансипацію жінок.

Іларіон. Навмисно, сестричко. Бо ж у мене жінка такий же чоловік, як і мужчина. Емансипація мужчин від соціальних, політичних і духовних пут дасть ширшу волю й жінці.

Євфрозина. Історія XIX-го віку показує щось зовсім інакше. Емансипація мужчини позволила йому виемансипуватися й від жінки, здеградувала жінку на становище мебля, шільду або Вертгаймової каси. Говорю про ту верству, що найхарактерніша для XIX в., про середню, капіталістичну, промислову, бюрократичну. В тій верстві породились змагання до так званої жіночої емансипації – чому? Бо становище жінки було нарушене, рівновага того життя, в якім вона жила досі, була звихнена. Бо мужчина виемансипувався від жінки, і вона почула себе зайвою.

Іларіон. А я й не знав, що моя сестричка також уміє воювати парадоксами.

Євфрозина. Невже се, по-твойому, парадокс? Але ж досить поглянути на живі факти без упередження, щоб побачити, що се дійсна правда. Чи селянка, робітниця думає про емансипацію? Ні.

* Він думає, що скарб в землі шукає,
І радий, коли знайде дощового черв'яка (*нім.*).

Вона спільниця і товаришка в праці мужа, і коли сей бореться за поліпшення свого побуту, вона бореться разом з ним, бо знає, що се поліпшення буде поліпшенням і для неї. А в середній верстві зовсім не те. Що має спільного жінка судії, старости, комісара податкового або якого-небудь архівного моля з заняттям свого чоловіка? Нічогісінько. Вона в переважній більшості випадків навіть не розуміє того заняття, не може зрозуміти, по що і кому воно придатне. Вона знає тільки, що її муж має принести їй кождого першого стільки і стільки грошей, а понад те інтересується хіба його авансом, квінквеніями, пенсійними умовами, – знов-таки з погляду на місячний дохід. Чим може бути для неї такий чоловік, котрого більша половина життя проходить у сфері, зовсім чужій для неї, котрий із тої сфери приносить додому день у день хіба тільки втому, роздразнення, отупіння, вісті про «носа», дисциплінарки і тисячні бюрові неприємності? Скажи, чи такий чоловік своїм способом життя не виемансипувався від жінки цілковито? Він їй не товариш, вона не зацікавлена його ділом, і він для неї в найліпшім разі дійна корова; для свого серця, для своєї фантазії вона шукає іншого заняття. Щаслива та, що може знайти те заняття в своїх дітях. А чим же ж при таких відносинах робиться жінка для чоловіка? Коли він оженився з любові, взяв бідну і сам бідний, то се правдива трагедія. Він швидко мусить побачити в жінці п'явку, що висисає його соки, що звисла на його заробок – і швидше чи пізніше він перестане поважати її, а найменше неповодження в його кар'єрі, найменше нещастя переміняє його рай на пекло. Для того більшість інтелігентних мужчин боїться сеї трагедії і жениться без любові. Вони мали час вишафувати весь запас своєї любові ще перед шлюбом. Великі міста і ті багаті «резервові армії» жінок, вибитих із натуральної колії, дають їм до сього багато нагоди, роблять легальне подружжя люксусом, чимось трохи що не смішним, філістерським, негідним характеру «свобідного, незалежного» чоловіка. Скажи сам, чи не тим духом надихані сотки отих ніби гумористично-сатиричних часописей[46], що зробилися такою характерною появою особливо в другій половині XIX в.? Що значать усі ті дотепи про тещу, про пантофлярів, про Ірод-баб, якими заповнюються всякі Journal amusant, Fliegende Blätter, Pschüll*, а яких мавпує також наша молода слов'янська карикатура?

*Кумедні газети (*фр.*), крилаті аркуші (*нім.*).

Іларіон. А що, Зеноне, не казав я тобі, що моя сестра небезпечний союзник? Чуєш, як побиває, як мовляв покійний Огоновський, тяженьким тараном твою кавалерську філософію!

Зенон. Або побиває, або й ні. Філософія та сама, а радше факти ті самі, тільки що пані дивляться на них зі становища жінки, а я зі становища мужчини; паню вони обурюють, а я вважаю їх натуральним випливом наших відносин і приймаю спокійно.

Євфрозина. А колії такий пан у тридцятім, тридцять п'ятім або сороковім році жениться, то чого він шукає в жінці? Або грошей, віна, для своїх промислових, біржевих чи яких там спекуляцій, або краси – щоб мати парадний шільд, або конексій та протекцій. Жінка сама собою, її душа, розум, чуття – все се не входить в рахунок і в подружжі не находить заспокоєння. Отсе єсть головне джерело феміністичного руху. Жінка середньої верстви побачила себе зайвою в житті; забажала знайти собі місце, знайти заняття обік мужчини, їй не стільки хочеться зарібку – феміністки звичайно мають сяк-так забезпечене існування, – як радше заповнення тої порожнечі і безцільності життя, на яку засудила їх емансипація мужчин. І замість бути помічницею мужчині в його емансипаційній боротьбі, інтелігентна жінка робиться його конкуренткою, подекуди навіть його ворогом, і замість помагати справі загального поступу, спинює її, вносячи в поступовий рух непотрібне замішання та усобицю.

Зенон. Ну, я й не знав, що пані такий ворог жіночої емансипації.

Євфрозина. То-то й єсть: не знав! Се ви не перший мужчина, що довгі роки жиє обік жінки, нібито в приязні і товаристві, а не знає, що у неї на душі. І не тому не знає, що вона робить із сього якийсь великий секрет, а тому, що ніколи не поцікавився розвідати. А не поцікавився тому, бо не припускав, щоб вона могла знати і думати щось таке, на що варто би звернути увагу.

Іларіон. Ну, сестричко, се ти вже впадаєш у «емансипаційну» фразеологію! «Він мене не розумів!» – тямиш?

Євфрозина. А з твого боку не дуже-то гарно пригадувати мені се. А пану Зенонові мушу ще сказати, що я зовсім не ворог жіночого змагання до рівної з мужчинами освіти і науки і праці. Тільки той жіночий сепаратизм, до якого доходить змагання сучасних інтелігентних жінок, видається мені явищем ненормальним і для справи поступу зовсім непожиточним. В мужчині і жінці сотворила природа не дві раси, не дві окремі нації, а дві часті одної

цілості. От тим-то змагання винайти для жінок якусь самостійність, якусь стежку, окрему від мужчин, – глупе і неприродне. Те, що ми бачили в XIX віці, повинно вести нас зовсім у противний бік: треба вчити жінок і мужчин спільного життя, спільної праці, товаришування і співділання й поза сферою полових відносин.

Іларіон. Ну, та се питання рівності, а воно дуже скомпліковане і буде, певно, змістом історії XX віку. Чи так, сестричко? Спасибі тобі, що ти так гарно підперла мої виводи!

Зенон. І мої.

Євфрозина *(сміється).* Се моя найкраща надгорода, що оба панове вважаєте мене за свою союзницю. Видно, що жіноча вдача не стратила ще своєї синтетичної сили.

Іларіон і Зенон. І не стратить її, певно, і в XX віці.

Євфрозина. Ну, та годі вже нам дебатувати. Зближається дванадцята година. Врочиста хвиля! Перейдемо до салону!

Всі троє переходять до скромного салону, де на середині стоїть столик, накритий вишиваним обрусом, заставлений бутельками і чарками.

Іларіон *(наливає).* Ну, любі мої, тепер, у останні хвилини XIX в. вип'ємо вічну пам'ять того нашого батька, віку великої праці, колосальної боротьби і великих здобутків, віку емансипації.

Зенон. Віку великої бляґи*, великого фарисейства, великих помилок і ілюзій, віку руйнування, нігілізму і безхарактерності[47].

Годинник зачинає бити дванадцяту.

Іларіон і Зенон. Requiescat in pace!** *(Кидають чарки додолу.)*

Іларіон. А ти, сестричко?

Євфрозина. Він дав мені найкраще, що могло дати мені життя, – дав мені ілюзію молодої любові. Я не зіб'ю по ньому чарки.

Іларіон *(наливає шампанське).* А тепер най жиє, шумить, красується і ликує новий, двадцятий вік і нехай принесе сповнення всіх чесних, чоловіколюбних змагань!

Vivat, crescat, floreat!***

Зенон. Vivat, crescat, floreat!

П'ють.

Іларіон. А ти, сестричко?

Євфрозина. Ся чарка не для мене. Новий вік не дасть мені того, чого не дав минулий. *(Затулює очі хусткою і відвертається.)*

---

* Брехні (*фр.*).

** Хай почиває в мирі! (*лат.*).

*** Хай живе, зростає, квітне! (*лат.*).

Примітки

Уперше надруковано: «Літературно-Науковий Вістник», 1900, кн. 12.

Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 418–431.

Цей діалог є вершиною філософських роздумів І. Франка, він демонструє завершення його ідейної еволюції від світоглядного матеріалізму і раціоналізму до ідеалізму та ірраціоналізму.

* * *

[1] Цим поняттям І. Франко означує загальні процеси демократизації.

[2] Ротшильди, Ґуди, Вандербільди – родини європейських та американських капіталістів-мільйонерів.

[3] Мольтке Гельмут-Карл-Барнард (1800–1891) – прусський генерал-фельдмаршал і державний діяч. Головний військовий стратег і організатор перемог Пруссії у війнах з Данією, Австрією і Францією. Великий соратник О. фон Бісмарка у розбудові Німецької імперії, людина-символ німецького мілітаризму. Видатний теоретик військового мистецтва.

[4] Талейран-Періґор Шарль Морис (1754–1838) – визначний французький державний діяч і дипломат. Починав як священик і абат монастиря в Сен-Дені, єпископ. Під час Революції (1789) підтримав демократичні реформи, відмовився від єпархії, за що був відлучений від церкви.

[5] Ґладстон Вільям Юарт (1809–1898) – відомий британський державний діяч, змінював партійну належність та ідейні орієнтації. Його діяльність стала ознакою розростання британської могутності і дипломатичної гнучкої мінливості. Поставлені поряд – імена Бісмарка, Талейрана і Ґладстона – символізують холодно-прагматичну могутність європейської дипломатії та політичних ідеологій домінування.

[6] 1800, 1848, 1861 – етапні роки демократичних змін і соціальних реформ під впливом ліберальних ідей Французької революції спочатку в Італії та Західній Німеччині, потім, під час «Весни народів», – у більшості країн Європи, нарешті – в Росії.

[7] Оуен (Овен) Роберт (1771–1858) – англійський теоретик соціалізму. Заснував комуністичні колонії. Прагнув обмежити дію капіталу і капіталістичного способу виробництва на соціальні процеси. Його діяльність та ідеї мали утопійний характер. Вплинув на розвиток соціалістичних ідеологій XIX ст.

[8] Фур'є Шарль (1772–1837) – відомий французький теоретик соціалізму. Виступав за мирну проповідь соціалізму. Головні твори: «Теорія чотирьох рухів і загальних призначень» (1808), «Теорія всесвітньої єдності» (1822), «Новий господарський соцієтарний мир» (1828). Його учнем був знаний теоретик соціалізму Віктор Консідеран (1808–1893). Ідеї Ш. Фур'є особливо поширилися в Росії.

[9] Блан Луї (1811–1882) – популярний французький ідеолог соціалізму, противник класової революції і терору.

[10] Лассаль Фердинанд (1825–1864) – відомий німецький теоретик і організатор соціалістичного руху.

[11] Бебель Авґуст (1840–1913) – чільний діяч німецького соціалістичного руху, засновник і лідер соціал-демократичної партії Німеччини.

[12] Лібкнехт Вільґельм (1826–1900) – діяч соціалістичного руху в Німеччині, один із засновників соціал-демократичної партії Німеччини.

[13] Фольмар Ґеорґ-Генрих (1850–1922) – один з чільних німецьких соціал-демократичних діячів.

[14] Дефюїссо Альфред (1843–1901) – засновник бельгійської соціалістичної партії.

[15] Джордж Генрі (1839–1897) – американський економіст і публіцист, теоретик змін у дусі соціалізму.

[16] Борнс (Бернс) Джон (1858–1943) – чільний англійський соціалістичний діяч.

[17] Гіндмен Томас-Кермікел (1825–1868) – американський політичний діяч соціалістичного типу.

[18] Адлер Віктор (1852–1918) – відомий австрійський соціал-демократичний діяч.

[19] Щапов Афанасій (1831–1876) – російський історик і публіцист, близький до соціалістичних ідейних рухів сер. XIX ст.

[20] Міхайловський Ніколай (1842–1904) – відомий російський публіцист і теоретик соціалістичного ґатунку, літературний критик і соціолог.

[21] Джаншієв Григорій (1851–1900) – публіцист та історик ліберально-соціалістичного напряму.

[22] Тут помилка у І. Франка: Франсиско Пісарро (1471–1541) – іспанський конкістадор, завоював територію народу інків у Південній Америці (нині територія Перу), а Монтесума – це цар ацтеків – країни у Мексиці, яку завоював іспанський конкістадор Ернандо Кортес.

[23] До XVIII ст. в Європі панувала феодально-династична свідомість та суспільна ідеологія, згідно з якими право володіти країнами і народами мають аристократичні родини – покликані Богом, шляхетні і мудрі за походженням. Лише ідеологія Французької революції (1789 р.) змінила це світобачення в масах, виробила концепцію нації, її прав колективного управління державою.

[24] Йдеться про поділи Речі Посполитої 1772, 1793 і 1795 рр. між Пруссією, Австрією і Росією, які й скористалися, власне, династичними претензіями до польського королівства.

[25] Конт Оґюст (1797–1857), Міль Джон Стюарт (1806–1871), Спенсер Герберт (1820–1903) – визначні філософи-позитивісти і раціоналісти.

[26] Догматика католицької церкви, основана на вченні апостолів, основоположників християнства, і догматика, вироблена на основі постанов Тридентського собору (відбувався у 1545–1547, 1551–1552 і 1562–1563 рр. у м. Тренто (*лат.* Tridentum), який був скликаний, щоб вгамувати релігійне сум'яття у Європі після вибуху на поч. XVI ст. протестантських та реформістських вчень і рухів.

[27] Така оцінка І. Франком головної ідеї Французької революції 1789 р. і лібералізму XIX ст. свідчить про кардинальне переосмислення ним власних

світоглядних засад: адже від початків своєї суспільної діяльності (від 1875 р. щонайменше) він був завзятим прихильником демократичних постулатів, де права людини розумілися як найвища вартість світової цивілізації. Тут же він говорить про їхню відносність.

[28] Гумбольдт Александр-Фрідріх-Вільґельм (1769–1859) – видатний німецький природознавець, географ, учений-енциклопедист.

[29] Нібур Бертольд-Ґеорґ (1776–1831) – видатний німецький історик, засновник науково-критичної методології. Автор фундаментальних праць з античної історії.

[30] Ґротефенд Ґеорг-Фрідріх (1775–1853) – німецький філолог і палеограф. Розшифрував давні клинописи цивілізації народів Середньої Азії.

[31] Стефенсон Джордж (1781–1848) – англійський винахідник, конструктор паротяга.

[32] Нобель Альфред (1833–1896) – шведський інженер, фізик і підприємець. Засновник Нобелівської премії.

[33] Едісон Томас-Алва (1847–1931) – американський винахідник і підприємець.

[34] Рентґен Вільґельм-Конрад (1845–1923) – німецький фізик, відкрив (1895 р.) особливого роду випромінювання.

[35] Це одна з типових скептичних тез І. Франка після 1895 р. щодо можливості піднесення нижчих верств суспільства. Таке переосмислення головної ідеї соціалізму та демократизму XIX ст. свідчить про стратегічну переорієнтацію його мислення в бік ідей консерватизму, згідно з якими суспільний поступ має суперечливий і парадоксальний характер, він визначається насамперед рівнем розвитку еліт і феноменом героїчних, яскравих особистостей, маса ж у цьому поступі залишається здебільшого інертною і схильною до примітивних інстинктів, до морального та духовного закостеніння і занепаду.

[36] Тридцятилітня війна (1618–1648) була першою всеєвропейською війною, велася між Іспанією, Австрією і Польщею, з одного боку, і північними лютеранськими, німецькими князівствами, Швецією, Нідерландами, Францією, Англією, Данією, з другого боку. Це була завершальна релігійна війна в Європі (між Католицькою Лігою і протестантським союзом), яка, одначе, відображала геополітичні змагання великих держав континенту (тому католицька Франція воювала на боці протестантів проти Австрійської імперії Ґабсбургів). Війна відзначалася особливою жорстокістю і плюндруваннями німецьких земель – основного театру військових дій, тому стала символом великої руїни, морального занепаду народів.

[37] Прудон П'єр Жозеф (1809–1866) – французький теоретик та ідеолог соціалізму й анархізму. Головні праці: «Що таке власність?», «Загальна ідея революції в XIX ст.», «Про справедливість у революції і церкві».

[38] Нювенґуіс (Ньювенґейс) Фердинанд-Домела (1848–1919) – знаменитий діяч нідерландського соціал-демократичного руху.

[39] Бернштейн Едвард (1850–1932) – лідер та теоретик німецької соціал-демократії.

[40] І. Франко негативно оцінює патріотичний рух у Франції 1880-х років, бо націоналістичні гасла в ньому були лише прикриттям для кар'єристичних груп.

[41] Родс Сесіл-Джон (1853–1902) – англійський політик, один з ідеологів англо-бурської війни 1899–1902 рр., яка стала апогеєм британського імперіалізму.

[42] Чемберлен Джозеф – англійський державний діяч, реалізатор англійської колоніальної політики. Не плутати з Х. С. Чемберленом.

[43] Ця скептична теза І. Франка фіксує його розуміння суперечності і консервативності людських почувань та устремлінь, уявлень та понять. Під абсолютистським духом він розуміє неусвідомлений потяг людини до сильної влади, до твердої ієрархії, до культу слави і величі.

[44] Цей сумнів у перспективності позитивізму вельми контрастує з попереднім могутнім Франковим раціоналізмом (до 1895 р.), він означує світоглядний перехід письменника до основ інтуїтивізму, що, зрештою, проповідували найвидатніші мислителі тогочасної Європи (Е. Гартман, М. Шеллер, Ф. Ніцше, А. Бергсон, Б. Кроче, М. де Унамуно, В. Дільтай, Г. Зіммель, В. Зомбарт та ін.).

[45] Це усвідомлення безвольності і безхарактерності ліберально-соціалістичного покоління звучить як своєрідне передбачення, як перегук з проблематикою й устремліннями міжвоєнного українського покоління націоналістів, які саме через заперечення ліберальницького скепсису і соціалістичного матеріалістичного фаталізму та утвердження нової героїки й активізму особистості прагнули оновити Україну. Символічно, що знаменита стаття Д. Донцова – головного ідеолога тодішніх націоналістів – про неодмінну потребу сильного характеру і волюнтаризму в нації називається словами, використаними І. Франком тут: «Єдине, що є на потребу» (ЛНВ, 1930, № 1).

[46] Тут І. Франко робить геніальне прозріння про руйнівну загрозу масової культури, яка супроводжує індустріальну, урбаністичну цивілізацію Заходу, сповнену ницого цинізму, примітивної розбещеності й розважальності.

[47] Подібна невіра в прогрес європейської цивілізації характеризувала консервативні кола Європи, і тут парадоксальним чином з нею солідарний «соціаліст-прогресист» І. Франко.

«ВІК»

(1798–1898)

Томи I, II, III. Київ, 1902

1902

Українська антологія в трьох томах великої 8-ки, 505–586–568 сторін, отже, разом звиш 100 аркушів друку (ціна 6 рублів), на прегарнім папері, з портретами та коротенькими життєписами видніших письменників,– се в усякім разі замітна поява, вдвоє замітна тим, що виходить у Києві, в Росії. Коли мати на увазі сам зверхній вигляд книги – папір, друк, малюнки, обложки, то можна сказати напевно, що у нас така книжка не буде могла появитися й за десять літ. Наші друкарні виросли з наших злиднів і стоять на злиднях, і на таке розкішне видання не можуть позволити собі. Коли мати на увазі ціну й публіку, для якої призначене видання, то треба сказати, що у нас мусив би мати шалену фантазію накладець, який би захотів ризикувати свій гріш на таке видання, бо воно б у нас мусило бути значно дорожче, а навіть і по такій ціні як київське ледве чи пішло би в світ; у нас публіка злиденна і привикла до дешевих цін. А тим часом перший том оцеї антології виходить уже другим виданням, а перше розійшлося, і то в немалім накладі, щось до півроку. Що ж се значить? – спитає, може, дехто.

Всіляко можна толкувати сей факт. Москвофіли наші скажуть: бачите, хоч як ви кричите на Росію, а все-таки там ліпше, ніж у Галичині! Не лише пустили книгу, але ще до того, очевидно, найшлися й накладці, та й находиться й публіка, що розкупить її. Ну, на се слід би відповісти: що пустили оцю книгу, се ще не доказ, що не пускають соток, тисячів інших українських книжок. А що могла

появитися і розійдеться оця книга, се тільки знак, що при корисніших обставинах могли б появлятись і розходитись сотки й тисячі інших. Чи се все промовляє за «ліпшістю» або «неліпшістю» Росії, про се не будемо толкувати, а ось поглянемо на діло з іншого боку! Кільки-то разів наші й російські обруситєлі говорили, що ціле українське питання – фікція, польська інтрига, що ані український простий народ, ані тим менше українсько-російська інтелігенція не потребує, не хоче української книжки, бридиться українською мовою, особливо мовою нових укр[аїнських] письменників, не розуміє її. Що ж за диво, що тепер, коли цензурні тиски послабшали хоч настільки, що можуть появлятися в світ бодай белетристичні та популярно-наукові твори на укр[аїнській] мові, укр[аїнська] книжка йде не згірше, а декуди й ліпше російської? Що розходяться десятками тисяч екземплярів не лише дешеві брошури, дешеві видання творів Квітки, Шевченка, але й нових письменників, і на таку ж широку розпродаж числить, очевидно, й оця антологія? А вона й тим більше, бо ж очевидно ся книга призначена не для сволоків селянських хат, а для окраси панських салонів та багатих бібліотек. Що ж се за диво? Значить, і там, у тих сферах, здавна помосковлених, почувається потреба української книжки?

І ще одно! Панове обруситєлі, об'єдинителі та нівелятори так уперто та завзято говорять про малу вартість, неоригінальність, штучність української літератури! Вона – слаба і невдатна копія російської або польської, вона «фабрикується на замовлення» якихсь фантастів чи «злоумишленників», вона відірвана від життя, від «начал» та «духа» «русскаго народа», вона наскрізь антинаціональна та нездорова!.. Диво! Яка ж сила пхає ту українську книжку в руки читачів – і то вже не сліпих або обдурених селян, але й інтелігентних, освічених «україноросів»? Невже за кожним екземпляром оцього «Віка» буде бігти один інтригант та «злоумышленник» і втискати його в руки сьому або тому покупцеві? Чи, може, всі ті покупці та читачі сеї антології і подібних їй книг будуть також самі лише спільники «української» інтриги, самі зневажники «истинно русских национальных начал»? Але в такім разі, коли укр[аїнський] інтелігент їх зневажає або конспірує проти тих, то де ж, нарешті, коріняться вони? Чи не в головах отих панів Флоринських, Піхнів со братією?

Не менше цікаві рефлексії насуває й зміст видання, та ми придивимось йому докладніше іншим разом. Тут лише зазначимо головну тенденцію впорядчиків – дати вибір усього кращого, що ви-

явила українська белетристика за 100 літ свойого розвою від 1798 р. на всім просторі, заселенім українським народом.

Перший раз оце в українськім виданні в Росії обік українських поетів і письменників найшлись рядом, не як курйози, а як товариші, також галицькі й буковинські. І коли в першім томі, присвяченім поезії, ті галицькі та буковинські поети (з угроруських нема нікого) вносили з погляду язика й форми деяку дисгармонію і навіть таких знавців, як проф. Сумцов у Харкові, доводили до погляду, що тих поетів слід би було або зовсім лишити на боці, або виділити при кінці в окрему групу,– то в двох дальших томах, присвячених укр[аїнській] повісті й новелі, виявляється, по моїй думці, далеко більша гармонія: видно, що галицькі та буковинські повісті можуть сміло і без сорому стояти обік українських, мають свій оригінальний колорит, своє питоме обличчя, збагачують щироукраїнський основний тип новими варіантами. В тих двох томах заступлено загалом 35 укр[аїнських] письменників 84-ма творами; на се галицьких та буковинських письменників 11 (Федькович, Франко, Ковалів, Кобринська, Маковей, Бордуляк, Мартович, Чайківський, Лепкий, Семанюк і Стефаник) з 25 творами.

Не знаємо, чи се має бути вже конець антології, чи, може, мається план додати ще образ укр[аїнської] драматичної літератури. Се було б дуже пожадано. Хоч і яке скромне місце займає укр[аїнський] театр і в Росії, і в Галичині, та проте образ укр[аїнської] літератури XIX с. не буде повний, коли в ньому не буде ані згадки про драми Котляревського, Гоголя-батька, Квітки, Шевченка, Костомарова, не буде ані сліду Стеценка, Кропивницького, Карпенка-Карого, Цеглинського, драм Старицького, Мирного, Грінченка, Марковича, Хоткевича й інших молодших.

Примітки

Уперше рецензія була опублікована: «Літературно-Науковий Вістник», 1902, кн. 8.

Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 299–301.

У радянський час стаття замовчувалася через її відверто антиросійський зміст.

ЩО ТАКЕ ПОСТУП?

I

Слово *«поступ»* почуєте часто в наших днях із різних уст. Усі накликають до поступу, дехто тішиться ним, дехто нарікає на нові «поступові» думки та порядки. Може би, не від речі було поміркувати, що то таке поступ, у чім його шукати, чи є чого ним тішитися або, може, журитися?

Слово «поступ» і відповідне йому поняття нове не лише у нас, але й у цілім освіченім світі. Ще яких 300–400 літ тому назад навіть найосвіченіші люди не багато думали про те, що колись на світі було не так, як тепер, а колись може змінитися теперішній порядок. У давніших часах загально держалася думка, що порядки між людьми все були однакові або майже однакові, що ті порядки – хліборобські, ремісничі, родинні, громадські – вічні, встановлені самим Богом і так вони лишаться до суду-віку. Що найбільше добачувано таке, що ті порядки не все строго і чисто додержуються, потрохи псуються, не стає між людьми працьовитості, пильності, дбайливості, послуху, покори, побожності. Се походило, по думці тих старих людей, не з чого, як із людської злоби, з зіпсуття обичаїв або з чортівської покуси.

Такий погляд на історію чоловіка на землі держався довгі тисячі літ. І треба було віків важкої наукової праці та несподіваних відкрить науки, доконаних у найновіших часах, щоб люди нарешті дійшли до переконання, що початкова історія чоловіка на землі та

порядки й обставини, серед яких жив найдавніший чоловік, були зовсім інакші та що їх розвиток доконувався помалу на різних місцях землі протягом десяток, а може, й соток тисяч літ.

Новочасна наука виказала, що чоловік протягом довгих тисяч років з дикого сотворіння виробився до того, що пізнав пожиток огню.

Аж від тої пори можна починати його історію. На різних місцях Європи повіднаходжено огнища такого давнього чоловіка, повіднаходжено останки його костей, що де в чому ближчі до костей нинішніх великих мавп, ніж до костей нинішнього чоловіка. Той давній чоловік був зовсім дикий, жив у лісах та вертепах, пізніше по печерах та яскинях, повироблюваних водою в берегах рік та скалистих горах. Він живився лісовими плодами та м'ясом звірів, яких йому вдавалось убити чи то дерев'яним кием, чи каменем. Минули знов довгі тисячі літ, поки чоловік навчився з річного каменя, головно з кременю, викрісувати найпростіше оружжя: вістря до сокир, молоти, вістря до копій та стріл, скребачки до обдирання м'яса зі шкіри. Отаким нужденним оружжям послугувався чоловік у своїй боротьбі зі звірами, вбивав їх, пік на огні й їв, а з їх шкір робив собі одежі, вживаючи до шиття скручених звірячих кишок і ігол або шил із звірячої кості. Се була найстарша доба людського життя на землі, так звана *доба лупаного або кресаного кременю.* З інших слідів, віднайдених ученими людьми, можемо догадуватися, що та доба нужденного дикого, лісового та печерного життя чоловіка тривала десятки тисяч літ, певно, далеко довше, ніж усе пізніше цивілізоване життя, про яке маємо певніші свідоцтва.

В такім дикім стані жили люди по різних сторонах світу; сліди їх знайдено по всій Європі і в Африці, прим. у Єгипті, глибоко під останками пізніших будівель, у Азії глибоко під руїнами найстарших міст; знайдено їх і в нашім краю, і ми подаємо тут декілька малюнків, щоб ви самі побачили, як-то виглядали початки того, що тепер називаємо людським поступом.

Протягом довгих тисяч літ чоловік набирався вправи, досвіду, вмілості. Він привчився уживати на своє оружжя іншого каменя, м'якшого від кременю, та зате такого, що його можна було краще обробити, вигладити, виточити. І ми маємо вже новий образ, вищий ступінь людського розвою, поступ супроти стану першої дикості – *добу гладженого або точеного каменя.* Сокири, вістря стріл, молоти, вістря спис із такого гладженого каменя, обік них ігли та

шила з кості, оздоби з раковин (мушель) або звірячих зубів – отсе головний спряток того чоловіка.

Та помалу починають показуватися сліди нової культури: чоловік віднаходить метали, вчиться витоплювати та перероблювати їх – насамперед бронз (сплав із міді й цини), декуди саму мідь, а наостатку залізо. Аж тоді, коли чоловік заволодів металами, сталася можливою цивілізація, стався можливий перехід від дикого ловецького та печерного стану до рільництва, до стану осілості, до будування домів і міст, до творення держав.

Як виглядало родинне життя того найдавнішого чоловіка кам'яної доби? Дуже тяжко виробити собі про се ясне поняття, бо приклади теперішніх диких людей, що живуть іще цілком або почасти в дикім стані, ховаються по печерах, викрісують кам'яне оружжя і вдягаються в звірячі шкіри, не може давати вірного образу того прадавнього життя диких людей. Деякі вчені догадуються, що найдавнішою формою здруженого життя людей було *стадо*, де діти були виключно власністю матерей, на яких лежало їх плекання і виховування аж до тої пори, коли вони могли й самі робити те саме діло, що робили старші. Певне й те, що між такими людськими стадами йшли ненастанні війни, що дикий чоловік не розбирав багато, чи вбиває дикого звіра, чи іншого чоловіка з іншого стада, і їв з однаковим апетитом м'ясо як одного, так і другого (первісне чоловікоїдство). Можемо також догадуватися, що найдавніший чоловік не мав ніякої віри, не хоронив своїх мерців, але або пожирав їх сам, або викидав їх диким звірам; на се наводить нас та обставина, що кості найдавнішого чоловіка стрічаються дуже рідко, і то не в жадних гробовищах, але або в намулах рік, або в ямах, помішані з кістьми диких звірів, що служили стравою тим диким людям; трафляється й так, що людські кості з ніг і рук, у яких був шпік, знаходяться або розлупані та розбиті, або надпалені – виразні сліди, що се відпадки чоловікоїдної кухні.

II

Хто каже «поступ», той каже одним духом дві речі. Одно те, що все на світі зміняється і ніщо не стоїть на місці, а друге – друге не таке певне, більше питання, ніж твердження: чи зміняється на ліпше, чи на гірше?

Що все на світі зміняється, що ніщо не стоїть на місці, се відомо кождому, се пізнає кождий сам по собі і по своїм окруженню. Але чи ті зміни йдуть на ліпше, чи на гірше, на се вже відповідь не у всіх однакова. Запитайте старого, знемощілого діда, то він, певно, скаже вам: «Е, як я був молодий, то ліпше було на світі». Здоровий, сильний чоловік, якому добре ведеться або який доробився чогось в житті, скаже навпаки: «Все йде до ліпшого». Відповідь у таких речах залежить від особистого настрою чоловіка. Старого, немічного та збідованого діда, перед яким видніється отворена могила, даремно було би переконувати, що все ще буде ліпше, а молодий, здоровий та відважний звичайно також не хоче вірити, щоб усе йшло до гіршого. Ну, але поза тим тісним обсягом людського настрою та вподобання маємо широке поле тисячолітнього досвіду, людської історії. Що ж вона говорить нам? У якім світлі вона показує нам той поступ?

Певна річ, коли беремо на увагу сам початок людського розвою, оту добу лупаного та гладженого каменя, дикого стадового життя по лісах та печерах і порівняємо її з теперішнім людським життям, з часом, коли люди живуть у домах, сплять на подушках, одягаються раз тепло, раз холодно, їздять залізницями, порозуміваються телеграфами та телефонами, вгризаються в глуб землі, плавають поверх води і попід воду, літають по повітрю і зазирають своїм оком у середину всякого, навіть живого тіла при помочі рентгенового проміння,– хто схоче порівняти так безпосередньо початок з кінцем, той, певно, мусить признати, що за тих кільканадцять тисяч літ люди поступили дуже сильно до ліпшого, що *поступ веде до добра.*

Але коли захочемо придивитися тій справі ближче, слідити крок за кроком, то переконаємося, що ся відповідь не така дуже певна. Візьмімо для проби одну справу, близьку нашому селянинові, справу панщини. Її знесено у нас в р. 1848; є ще живі люди, що зазнали її самі або наслухалися про неї від своїх батьків та дідів. Нині та панщина зробилася страхопудом, яким полохають селян від часу до часу, щоб не спали, щоб боролися за свої права, аби тота пора знов не вернула. Але коли запитаєте старих людей, як їм жилося за панщини, то не один відповість по щирості: «Ой синоньку, говоріть що хочете про ті часи, а таки тоді ліпше було, як тепер! Не було такої дрячі, податки не були такі великі, не було так тісно на людей. Хоч бувало чоловік і витерпить не одно і намучиться на панщині, а проте жилося якось простовільніше, без-

печніше. Не було такої жури по хатах, ніхто не чував за ті здекуції, ліцитації; жиди не мали такої волі над чоловіком, а хто був працьовитий, панське відробив порядно та й за своє дбав, той жив як у Бога за дверми». Я сам не раз чував від старих людей такі поговірки і мушу признати, що в них є – певно, не вся правда, але трохи правди.

Як із тою нашою панщиною, так із усім людським поступом. Люди йдуть наперед, то правда, знаходять по дорозі все щось нового, але часто й гублять не одно таке, за чим пізніше мусять жалувати. Іноді буває й так, що тратять майже все те, до чого перед тим доробилися сотками літ. Зовсім так, як той, що йде нерівною дорогою, іноді впаде, іноді заблудить і, стративши напрям, верне спорий шмат дороги назад.

Візьміть хоч би такі речі. По багнистих наддністрових лугах, по місцях, куди від незатямного часу стояли ліси, потім квакали жаби, стали потім луки та сіножаті, а люди, коплючи трохи глибші ями, натрафили в різних місцях на сліди мурованого гостинця, робленого з грубого, іноді тесаного каменя, що його, очевидно, спроваджено здалека. Хто, коли, пощо будував той гостинець, про який від тисячі літ люди забули? Ніхто вам сього не скаже. А видно, були люди, що вміли колись так будувати гостинці і мали за що та й по що класти їх через наші болота. Або ось в усті над Прутом, у Белелуї та інших селах дощ виполіскує з обривів від часу до часу золоті монети, а в Михалківцях над Дністром віднайдено навіть золоті скарби неоціненної вартості! Розуміється, наші селяни, що знайшли їх, не видівши на своїм віці золота і не знаючи вартості таких речей, попродали ті «бляшки» жидам за пару крейцарів, хоч при ліпшім своїм розумі і якби мали звичай похіснувати та нетиканим зберегти те, чого не вміють оцінити, могли мати за них тисячі, вдесятеро більше, ніж варто те золото на вагу! Адже графові Дідушицькому[1], що за пару сот ринських закупив більшу часть михалківецького скарбу, давали англічани *круглий мільйон ринських!* Значить, на місці, де тепер живуть нужденні та нетямучі руські селяни, жили колись люди, що робили і вживали оті золоті оздоби!

По безмежних полях-степах нашої України, від Серету та Стрипи аж геть до Дону, стоять мільйони більших і менших могил, валів, круглих, мов перстені, насипів, тисячі т[ак] зв[аних] городищ, тобто руїни давніх міст, замків, укріплень. Уже близько сто літ люди розкопують ті сліди давніх віків, віднаходять у них свідоцтва про життя-буття людей перед сотками й тисячами літ.

У нас і по інших краях, там, де тепер великі ліси або пустелі, віднаходять сліди предковічних копалень, залізних гут та інших подібних гнізд людської праці й цивілізації. Значить, були часи, коли праця й цивілізація цвіла там, де тепер ліси, дебрі та пусті поля.

По інших краях маємо далеко більші і страшніші приклади на те, що поступ не все будує, але часто руйнує. Стародавній Вавілон, колиска всякої просвіти, що колись уважався раєм світу, нині лежить у руїнах, присипаний піском, який грубою верствою покриває всю країну: де колись були міста, села, сади, палати, бібліотеки, храми та школи, нині повзають гадюки та виють голодні шакали і лише десь-не-десь дрімає вбоге, малолюдне сельце. Зовсім так виглядає, як коли би поступ, що перед многими тисячами літ вийшов відси, загубив дорогу і не міг назад вернути сюди. Те саме бачимо з іншими гніздами старої цивілізації, з Єгиптом, Феніцією[2], Палестиною, Грецією; всюди там бачимо упадок, спустошення, руїни і нужденних, безтямних потомків колишньої сили і слави. Іспанія ще перед 400 роками була найсильнішою державою на світі, так, що іспанський король хвалився, що в його державі сонце ніколи не заходить, бо вона розтягалася на всі часті світу,– а нині Іспанія бідна, винищена, темна та безсильна, хоч край її від того часу не спустошений ані татарами, ані турками і жив зглядно спокійно. Або візьміть нашу Русь! Тисячу літ тому вона творила окрему, самостійну державу, що грозила Царгородові, простягала руку по Болгарію, мала зносини з німцями, приймала в Києві французькі посольства і віддавала свою князівну за французького короля. А по 400 літах такого державного життя, коли у нас почало заноситися і на витворення власної просвіти, школи, письменства і всього того, що робить купу людей цивілізованим народом, на нас спадає грім із ясного неба, монгольські орди, і розбивають зачатки нашої цивілізації і кидають нас на довгі століття в кут, у пітьму, в неволю та залежність.

І те не лиш у нас так. Коли Колумб відкрив Америку і європейці почали забирати в свої руки той «новий світ», прийшли в такі країни, що були скупо заселені напівдикими людьми і покриті віковічними лісами, а в тих лісах віднайшли руїни величезних будівель, кам'яних палат, храмів, покритих штучними різьбами та оздобами. Хто, коли жив там, коли й через що запустіли ті сторони? – сього не знали місцеві дикуни, се лишилося загадкою на віки. На Тихім океані віднайдено острови зовсім безлюдні, покриті штучними, величезними різьбами, що вимагали праці многих і многих

поколінь. Ті покоління працювали, а потім із усім своїм знанням, досвідом і надбанням щезли, полишаючи лиш ті кам'яні пам'ятки свойого буття. Пощо? Кому?

III

Певно, поступ був і на тих далеких островах, і в тих пралісах, але він, погостювавши тут, покинув сі сторони, і вони запустіли. Значить,– спитає дехто,– чи справді воно на світі все йде до ліпшого?

Та не лише в таких речах, як будівлі, оздоби, багатство, бачимо в людській історії то тут то там упадок, руїни, цофання. Бачимо се також і в справі духових набутків, умілості, штуки та науки. То ще не велика біда, що нині люди не будують таких будинків, як єгипетські піраміди, не вміють вирізувати з мармуру таких статуй, як вирізували греки,– без сього поступ може йти наперед. Важніше ось що.

Півтори тисячі літ перед народженням Христа жив у Єгипті цар Аменофіс IV[3]. Ще донедавна історики майже нічого не знали про нього, бо на різних будівлях, де були повиковувані назви й діла єгипетських королів, його назва й оповідання про нього були пізнішою рукою знищені. Аж ось недавно віднайдено в однім єгипетськім селі, що зветься тепер Тель ель Амарна, руїни царської палати, від многих віків присипані піском. Розкопуючи ті руїни, віднайдено скриню, повну глиняних табличок, покритих вавілонським письмом. Відчитуючи ті таблички, учені побачили, що мають перед собою цілу канцелярію власне того царя Аменофіса IV, в тім числі його розпорядження та накази, а також листи до нього від різних намісників та урядників у самім Єгипті і в інших краях. І що ж показалося? Показалося, що той Аменофіс був прихильником віри в одного Бога, що він не вірив в єгипетських богів, не хотів приносити їм жертв, ані молитися в їх храмах, ані шанувати їх жерців, що в Єгипті мали велику силу. Для того він і вибудував собі палату далеко від столичного міста і старався при помочі відданих собі урядників ширити свою, чистішу віру в Єгипті. Наслідок того був такий, що жерці признали його єретиком, викляли його, збунтували його підданих, і коли той фараон умер, опущений усіми в своїй палаті, не справили йому похорону, який справлено іншим царям, полишено його палату на запустіння і навіть ім'я того царя-єретика повисікано з кам'яних написів та

реєстрів. І коли нині кождий мусить признати, що віра в одного Бога є чимсь вищим і розумнішим від віри в многих богів, а особливо від такої віри, як була в старім Єгипті, де віддавали божу честь бикові, крокодилам, гадюкам, псам і іншим звірам, то треба сказати, що сумний кінець Аменофіса IV і його чистої віри був дуже великою шкодою для Єгипту і для цілої людськості, шкодою, на якої направу прийшлося ждати ще много сот літ, поки така віра у всій її чистоті й величності заблисла в писаннях жидівських пророків.

Або візьмімо інший приклад. Більше як 200 літ перед Христовим Різдвом жили в єгипетськім місті Александрії вчені греки, що, користуючися довговіковими спостереженнями єгиптян та вавілонців над рухами тіл небесних, затміннями сонця і т. п., дійшли до того погляду, що не сонце обертається довкола землі разом з цілим небом і з усіми звіздами, але навпаки, земля є мала порошина супроти тамтих небесних тіл і разом з місяцем та іншими планетами бігає довкола сонця. Було се величезне наукове відкриття, що могло б було мати безмірні наслідки в житті всіх освічених народів, якби тим ученим грекам було вдалося вияснити та розширити його скрізь. Але вони не зуміли сього зробити, їх висміяно, їх писання та обрахунки були забуті й затратились, і треба було ще півтори тисячі літ, заким люди по довгій і тяжкій блуканині дійшли нарешті іншими дорогами до тої самої цілі. Нині думка про те, що земля не є осередком світа, а тільки дрібненькою порошинкою серед інших тіл небесних і разом з цілою купою подібних до неї дрібних брил бігає довкола сонця і разом із сонцем летить кудись у необмежену далекість світового простору,– ся думка є тепер основою новочасної науки, і то не лише науки про сонце й тіла небесні, але також науки про чоловіка і його становище в світі.

Візьмімо ще третій приклад того, як то людський поступ іноді ніби цофається взад, спочиває довгі віки, аби потім обхідною дорогою дійти до тої цілі, при якій давно-давно був уже, здавалося, дуже близько. Знаємо, що ледве 500 літ тому люди переконалися доочне, що наша земля не плоска тарілка, а куля. Сталося се тоді, коли Колумб відкрив Америку і коли сміливий іспанець Магаліенс (Магеллан) перший обплив землю довкола.

Відкриття Америки було дуже важною подією в історії людського поступу, було початком того прискореного розвою, який називаємо «новочасною добою людськості». А проте нині нема

сумніву, що Америка, а бодай деякі часті, були звісні європейцям на пару сот літ перед Колумбом.

Ще в XIII віці по Христі німецькі племена т[ак] зв[аних] норманців пускалися з найдальше на північний захід висуненого європейського острова Ісландії на захід і знайшли там простору країну, покриту зеленими шпильковими лісами. Вони за того й назвали її Зеленим краєм, або Гренландією, позакладали там численні оселі, міста, побудували церкви, навіть мали там єпископства і школи. Далі на полудне від тої Гренландії вони знайшли другу країну, значно теплішу, де удавався виноград; за те вони й назвали ту країну Краєм вина, або Вінляндією, і мали там також свої оселі. Ті оселі стояли і розвивалися мало не 200 літ, та нараз сталося щось невідоме; в тих краях постуденіло, поля покрилися льодами, ростинність вигибла, і норманські оселі десь щезли: мабуть, поселенці з невеличкими виїмками повимирали з морозу та з голоду, і початки європейського життя на тих далеких берегах пропали безслідно. Тільки недавно повіднаходжено старі свідоцтва про ті оселі, а дехто є й тої думки, що й Колумб, який замолоду плавав по Північнім морю, міг знати когось із норманських моряків, одного з тих, що тямив іще дещо про ті країни на далекім заході і передав дещо з того Колумбові.

Але й се ще не все. Ми маємо безсумнівні сліди, що вже стародавні греки, а потім римляни мали якісь глухі звістки про існування якоїсь далекої часті світа за Атлантийським морем. Грецький філософ Платон передає нібито оповідання старих єгиптян про велику країну Атлантиду, що лежала нібито на захід за Іспанією і була потім раптом затоплена морем. Та коли хто хоче вважати Платонове оповідання байкою – він і сам не видає його за щиру правду,– то вже зовсім не можна вважати байкою ось якої речі. Сімдесят літ по Христовім Різдві був у Італії недалеко Риму страшенний вибух вулкана Везувію, який засипав попелом три римські міста, а особливо значне тоді місто Помпеї. Аж 18 сот літ пізніше віднайдено сліди тих міст і почато розкопувати їх. Ті розкопи не скінчилися й досі і відкривають раз у раз нові останки давнього римського життя перед двома тисячами літ. Отже, в однім такім розкопанім помпеянськім домі, якого стіни в середині були покриті гарними і дуже добре захованими малюнками, знайдено відмальовану таку ростину, що не росте ані в Європі, ані в Азії, ані в Африці, а тільки в Середній Америці; вона так і називається американська агава (Agave americana). Відки взялася подобизна сеї

ростини на помпеянській стіні? Певна річ, мусила колись така американська ростина переплисти океан, а римські моряки, злапавши її на морі або знайшовши десь на березі, привезли її до Рима як свідоцтво про невідомий заморський край десь на заході. І подумати собі, як би то інакше була зложилася людська історія, якби тодішні римляни та греки, йдучи за вказівкою тої агави, пустились були шукати того берега, де вона росла, переплили б океан та добралися до Америки! Але так воно не мало статися; як-то кажуть: по бороді текло, а в рот не трапило,– і треба було ще півтори тисячі літ, поки люди, перебувши довгі віки темноти, упадку, різанини, вирвалися зі старої Європи на ширший світ і зуміли обняти своїми раменами всю землю.

IV

З усього того, що ми сказали досі, видно деякі цікаві речі, які слід затямити собі. Перше те, що не весь людський рід поступає наперед. Велика його частина живе й досі в стані, коли не повної дикості, то в стані, не дуже далекім від неї. Друге те, що той поступ не йде рівно, а якось хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку, якогось знесилля і зневір'я, потім хвиля знов підіймається, знов по якімось часі опадає і так далі. А третє, що той поступ не держиться одного місця, а йде мов буря з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад.

Наскільки можемо тепер зміркувати, уперве звіялася та всесвітня буря на низині Месопотамії, в стороні, де спливаються дві великі ріки Євфрат і Тігр. Маємо певні відомості, що там уже на 6000 літ перед Христом люди вміли будувати цегляні доми і великі міста, храми та укріплення, і що найважніше – що тут власне винайдено уперве письмо, яке дало людям можність передавати досвіди й знання одного покоління потомним. Відси пішла та хвиля разом зі знанням письма на два боки – на захід, до Єгипту, де коло р. 4000 перед Христом повстає сильна держава і нове, велике огнище цивілізації, і на схід до Індії та Китаю, у яких зав'язки цивілізованого життя сягають трьох або півчетверта тисяч літ перед Христом. Трохи пізніше, ніж до Єгипту, перейшло знання письма та різних вавілонських винаходів до Південної Арабії, де особливо одно плем'я пунійців[4] визначилося великою здібністю до

плавання по морю. Ті пунійці оселилися з часом також на східнім березі Середземного моря і стали звісними в історії під назвою фінікійців. Не перериваючи зносин зі своєю первісною вітчиною, Південною Арабією, вони плавали далеко на південь, поза рівник і привозили з Південної Африки, званої у них Офіром, золото та слонові зуби, плавали також до Індії і привозили відтам дороге каміння. Се були купці старинного світу. Вони не витворили ніякої своєї цивілізації, так як вавілонці або єгиптяни, але, засвоївши собі здобутки їх праці та знання, передавали їх іншим, здібнішим від себе народам. Найздібнішим із сих народів були греки, у яких початки досить високої цивілізації, зі знанням письма, бачимо уже на 2000 літ перед Христом[5], і то насамперед, здається, на острові Кріті, положенім серед моря на дорозі з Азії до Європи.

Перенявши від фінікіян, а потім від єгиптян та вавілонців їх умілості, греки зуміли розвинути все те дуже високо, збагатити новими винаходами, зробити добром широкого загалу. То був великий крок наперед, бо в Вавілоні та в Єгипті знання було власністю тільки одної пануючої верстви, жерців, купців та царських прибічників; маса робучого народу жила в темноті, бідності та притиску. Греки перші зробили знання власністю широкої маси народу. І ось маєте причину, для чого в Вавілонії, а потім у Єгипті й Фінікії колишня сила поступу по якімось часі вигасла. Коли великі війни та завоювання підрізали пануючу верству, коли купцям урвалися торговельні зносини з іншими краями, наступав разом з упадком панів також упадок знання, науки й штуки. Давніх писань потомки не вміли читати; темнота й здичання мов повінь заливали старі огнища науки й освіти; старі храми розпадалися в руїни, старі пам'ятки, книжки та цілі бібліотеки покривалися пилом, що за пару тисяч літ утворив верству грубу на кілька сажнів, і треба було звиш двох тисяч літ та нечуваних висилків людської догадливості, аби знов відкопати, відчитати і зрозуміти ті свідоцтва прастарої старовини людського поступу.

Від часу передання фінікійцями початків азійської освіти грекам починає головне огнище поступу переходити зі сходу на захід, з Азії до Європи. Але пройшло ще півтори тисячі літ, поки та Європа, а властиво маленька Греція змогла настільки поступити наперед, щоб у боротьбі з Азією опертися її величезній силі, а незабаром потім і зовсім завоювати струпіліші вже огнища старої цивілізації – Фінікію, Єгипет, Вавілонію, Ассірію й Персію. Сього доконав один чоловік, Александр Великий, король Македонії; від-

тепер грецька освіта робиться тим сонцем, що освічує весь світ, схід і захід, мішаючи своє проміння з дотліваючою загравою старинних азійських та єгипетських огнищ.

На грецькій освіті (з примішкою фінікійської, давно вперед переданої етрускам) виросли й римляни, народ у освіті недалекий, але зате незрівнянний у творенні та фундуванні того, чого бракувало дотепер освіченим народам, а власне державного життя, основаного не на самоволі володаря, жерців чи вояків, а на законі, ухваленому загалом горожан, на докладнім обмежуванні права кождого горожанина і на можності для нього боротьби за захована і розширювання того права. І ось силою своєї організації римляни швидко, крок за кроком завойовують Італію, Іспанію, Карфаген, далі Грецію й Македонію, нинішню Францію, а потім Єгипет, Малу Азію, Сірію аж по Євфрат, тобто більше-менше всі огнища давньої освіти. Всюди вони несуть свою державну організацію, своє римське право, свою поліцію та свої встанови, але притім шанують властивості кождого народу, його релігію й мову, позволяють їм розвиватися, як самі знають. Особливо вийшло се на користь грецькій науці, що перед тим під опікою наступників Александра Македонського в Єгипті, Сірії та Малій Азії розвивалася невпинно і дійшла високого ступеня. Під римським пануванням та наука робиться спільним добром усього світу: грецькі школи повстають не лише в Александрії, Пергамі та Антіохії, але також у Римі, Марсилії[6] і скрізь там, де оселюються римляни.

Та була і в римських порядках та сама чорна пляма, що і в грецьких та давніших єгипетських та азійських. Усі вони, обік вольних, більш або менше управнених людей знали невольників, людей безправних, зданих зовсім на ласку й неласку свойого пана. Римське панування, наскрізь військове, намножило тих невольників страшенно. Кождий край, завойований в бою, римляни повертали в провінцію, де вся земля вважалася римською, а людність римськими невольниками. Швидко старих, свобідних римлян не стало майже зовсім, бо се не був народ, а тільки правне поняття – горожани Рима. Горожанином Рима міг зістати чоловік, роджений у Греції, в Африці або Азії; ми знаємо, напр., що таким римлянином був і апостол Павло, з походження жид, роджений у малоазійськім містечку Тарсі. Невольник, визволений паном з неволі або викуплений, міг статися вольним, міг здобути собі римське право. В перших віках по Христовім Різдві первісні римляни майже зовсім потонули, розтопилися в масі таких чужосторонніх римлян, а маса й тих

повноправних людей щезала супроти маси неповноправних або невольників. І що було варто докладне розмежування прав вольного чоловіка, коли найбільша часть людності не мала ніяких прав! Не диво, що римський правний порядок збудований на невольництві, тобто на страшеннім безправ'ї, не міг устоятись, так як гарна хата, побудована на льоду. Прийшла відлига, лід розтаяв або поламався, і крига великої повені знесла римську пишну будівлю, погребла її в руїнах, так як і попередні великі огнища людського поступу.

Настали середні віки, віки упадку й темноти. Майже тисячі літ треба було, щоб із глибокого упадку люди піддвигнулися знов настільки, що могли пригадати собі те, що було давніше зроблено на полі науки, промислу, штуки, і на тій підставі працювати далі. Якийсь час огнища поступу ще держаться над Середземним морем, у Італії та Іспанії. Тут повстають перші академії, перші фабрики, здвигаються міста, повстають банки і великі торговельні доми. Італіанці та іспанці віднаходять дорогу до Індії; обпливши Африку, відкривають Америку, обпливають довкола землю. Але блиск тих країв швидко щезає. Здається, що, вирвавшися з тісної кітловини Середземного моря, людськість починає дихати ширше, знаходить у собі нові сили. Славу Італії та Іспанії швидко перебивають інші народи: голландці на полі заморських колоній, французи на полі науки й письменства, нарешті англічани. Головні огнища поступу помалу переносяться з Рима, Флоренції, Генуї та Мадрида до Парижа, Амстердама та Лондона.

І на тім не кінець. У наших часах бачимо дальшу мандрівку того дивного огнища. З Англією бореться о першенство її колишня колонія Північна Америка; не в однім випереджає її навіть Австралія; головним двигачем поступу – здавалось би – робиться океан. Краї, що хотять запевнити собі будущину, збирають усі свої сили, щоб заняти місце в ряді морських сил, запевнити собі шмат землі за морями, придатний для колонізації, для виселення надмірних сил, сил із матірної країни, для придбання нових багатств, нових сил за морем. Уже не Середземна кітловина, але ціла земна куля починає бути затісна для людського роду. Люди обчислюють докладно те, що вона їм може дати, числять, на як довго може се вистарчити їм, і оглядаються за новими джерелами надбання. Людська наука силкується зібрати докупи всі здобутки людського роду від найдавніших часів, провірити їх розумом та пробою, видушити з них науку на будуще, зберегти все цінне та цікаве та за-

безпечити будущі покоління від можності таких самих упадків та руїн, які бували в давнину. Ходить о те, щоб ту чудову квітку «поступ», що досі росла якось дико, раз тут, а раз там, тікала з одного краю в другий, лишаючи по собі пустині,– щоб її присвоїти, розщепити по всій землі хоч, може, не рівномірно, то все ж настільки, щоб ніхто на світі не був виключений від її добродійств.

Кождий народ, кожда громада працює над тим, не покладаючи рук. А хто би смів на хвилю загавитися або й зовсім відцуратися роботи, може бути певний, що незабаром його не стане на світі, що той «поступ» буде для нього не добродієм, а пожежею і спалить його та змете з землі безслідно. Так звані «дикі», некультурні, первісні народи, яких іще в початку XIX віку була на землі велика сила і які посідали величезні простори землі, тепер один за одним щезають з лиця землі, оскільки не можуть присвоїти собі здобутків поступу. Вимирання, щезання непоступових людей іде тепер сто раз швидше, ніж ішло давніше. Тепер віддалення майже не існує для чоловіка: парові та електричні машини оббігають землю на всіх місцях швидко, і поступ, не раз непрошений гість, заходить у найглухіші закутки, продирається крізь найтвердші кордони. Кождий народ, кожда громада мусить познайомитися з ним, а хто не хоче чи не може присвоїти собі добрих його боків, той швидко зазнає на собі злих – голоду, хороб, горівки, деморалізації – і пропаде від них.

Хто читає газети, той певно знає, що, прим., у Індії майже що кілька літ сотки тисяч народу гинуть з голоду,– то гинуть самі тубільці, індійці,– а англічани, що панують у тім краю, не то що не гинуть, а ще й збагачуються. Менше пишуть по наших газетах про те, як то цілі муринські племена в Африці вимирають та хиріють від горівки, якої їм достарчають європейці в заміну за їх діаманти, слонові зуби та за їх роботу. Винахід пороху і стрільб, що був – хоч як би се могло видатися дивним – великим двигачем поступу в Європі, довів у Північній Америці до того, що з 8 мільйонів тамошних тубільців за сто літ не лишилося й 800 тисяч. В Європі не маємо чуми вже від півтретя ста літ; холера являється у нас рідким гостем, а в Індії, Персії, Арабії, завдяки тамошній некультурності, бракові лікарів, нехлюйству і т. п., вона не вигасає ніколи і косить та й косить тисячі людей. І коли ті місцеві люди вимирають, на їх місці повстають чимраз нові оселі зайдів і починають нове життя на місцях, де давніші мешканці не вміли жити по-новому. А буває й так, що нові зайди, як колись гунни та мадяри,

приходять у заселений уже край і починають вигублювати давнішу людність так, як диких звірів, або повертати їх силою в невольників, щоб посісти їх землю. Так було з тими голландськими поселенцями в Південній Африці, що тепер називаються бурами. Вийшовши перед 300 роками з Європи, вони таким явним розбоєм прочистили собі місце при Розі Доброї Надії; коли там потім надійшли англічани і забрали край, часть бурів, не хотячи підлягати їх власті, подалася трохи на північ і знов вигубила пару муринських племен і осіла на їх землі, назвавши її Наталь; коли й сю країну загорнули англічани, бури пішли ще далі на північ і знов розбоєм прочистили собі просторі країни «за горами» (Трансваль) та над джерелом Помаранчевої ріки (по-англійськи Орендж). І отсе перед роком ми були свідками, як ті малі розбійники зробилися жертвою більшого і далеко розумнішого розбійника – Англії, який, певно, внесе в той край більше порядку, культури, науки, свободи, а з нею разом і здирства та визиску.

От якими крутими дорогами ходить іноді поступ людський! Недарма сказано, що він виростає на могилах, як пшениця на зораній ниві!

Тепер, коли ми, так сказати, поверху оглянули хід дороги та вдачу дотеперішнього людського поступу, пора нам заглянути до його середини, придивитися його будові та натурі; одним словом, пора нам відповісти просто на питання: що таке поступ?

V

Щоб пізнати внутрішні пружини, якими двигається поступ, візьмімо до порівняння двох людей: лісового дикуна, стрільця чи риболова, та першого-ліпшого чоловіка з нашого великого міста. У дикуна, можна сказати, стільки добра, що на нім: які-такі фалатки на тілі замість одежі, коралі з диких лісових овочів, звірячих зубів або морських слимачків на шиї, часом іще в вухах, у ніздрях, у губах і т. д. замість оздоби, лук, стріли, спис та деякий ніж замість оружжя – та й годі. Спить він у якій-будь яскині або в салаші з гілляк та листя, годується тим, що знайде або заб'є, не дбає про завтра, не цінить ні людського, ні свойого життя. Що має, те все він зробив собі сам, і не потребує нічого більше. В тім, що робить, він, звичайно, не потребує помочі інших, живе собі самопас зі своєю родиною, не оглядаючись ні на кого.

Його зв'язок з громадою, державою чи народом майже не існує; щонайбільше громада чи орда держиться сяк-так при купі, а поза тим для неї не існує ніщо на світі.

А освічений чоловік? У нього, навіть у простого селянина, круг занять і інтересів який же величезний в порівнянні до того дикуна. Цивілізований чоловік живе звичайно в хаті, якої сам не будував, ходить у одежі, якої сам не робив, їсть страву, якої сам не приготовляв і про яку не раз навіть не знає, як і з чого вона приготовляється. Він працює знарядами, яких сам не видумав ані не змайстрував, користується надбаннями цілих поколінь попередників і не раз далеких від нього людей, завдячує свій добрий або лихий побут праці й відносинам тисяч і соток тисяч інших людей, цілих країв, різних народів світу. Він мусить дбати про завтра, про ближче й дальше будуще своє, своєї рідні, своєї громади, свого краю, своєї держави – тисяч і мільйонів людей, яких він у своїм житті не бачив, не знає й не може всіх знати. Він поносить жертви й тягарі для цілей, яких найчастіше не розуміє,– працює, добивається і громадить для когось невідомого, далекого та непевного.

Головна різниця між диким і цивілізованим чоловіком, різниця, з якої виплили всі інші,– се поділ праці. Дикий чоловік робить сам собі все, чого потребує; чого сам не зробить, без того мусить обійтися. Освічений чоловік робить звичайно якусь одну, тісно обмежену роботу, та зате нічого більше, но зате користується роботою інших. Рільник оброблює поле, але звичайно не будує хати, не кує плуга та воза, не шиє чобіт, не тче сукна й полотна, не малює образів і т. п. На всі ті часткові роботи є окремі майстри-ремісники, які знов, своєю чергою, не працюють у полі коло хліба, але сидять за своїм одним ремеслом і працею при тім ремеслі взаміну добувають собі все потрібне до прожитку.

Але на тім не кінець. Поступ іде далі, переміняє ремесло на мануфактуру. Ціла купа ремісників з одного ремесла збирається разом і знов ділиться роботою вже в обсягу одного й того самого ремесла. В прядильній мануфактурі одні ремісники нічого іншого не роблять, тільки миють вовну, інші сушать її, інші скубуть, інші чешуть, інші прядуть, інші мотають, звивають у клубки і т. п. В ткальній мануфактурі одні навивають на цівки, другі тчуть, інші приладжують сукно і т. п. Ремесло, що вперед було вмілістю одного чоловіка, майстерством, розпадається в мануфактурі на ряд простих, немудрих робіт, для яких уже не треба такого майстра, як у старім ремеслі.

Дальший крок робить поступ – і на світ являється фабрика. Фабрика – се та ж мануфактура, тобто згромадження більшого числа людей, для роблення спільними, а властиво поділеними силами одної роботи. Різниця між ними лише та, що тамті роздрібнені роботи робилися людськими руками (відси й назва з латинських слів: мануфактура – те саме, що рукоділля), а тут являється нова сила – машина. Чоловік зумів покорити собі сили природи, заставив воду, вітер, далі пару сповняти певну працю, обертати колесо, посувати або двигати тягарі. Він зумів у різних галузях повигадувати машини, що порушувані чи то силою рук, чи силою природи, виконують певні роботи, подібні до роботи людських рук, – обертають млиновий камінь, крутять веретено, ріжуть, пилують, точать, гиблюють, валкують і т. п. Приходить така машина до мануфактури і відразу займає місце головного робітника; вона залізна чи сталева, чи кам'яна, без живого м'яса, не знає голоду ані втоми, не помиляється, робить рівно, правильно, гладко і швидко. Коли пряха пряде нараз одну нитку, машина може їх прясти нараз десять тисяч і кожда буде така тонка, рівна та гладка, якої не витягнуть ніякі людські пальці. Коли коваль може на мінуту 10 раз ударити клевцем, що важить 50 фунтів, то машина б'є 60 раз на мінуту клевцем, що важить 10 000 сотнарів. Коли робучі знаряди ремісника звичайно малі, роблені «до руки», то машина не знає міри: вона може володіти такими знаряддями, яких рух наповняє чоловіка жахом, мов скажене втілення якоїсь несамовитої, велетенської сили, але з другого боку, вона може послугуватися такими дрібними, тонкими та делікатними знаряддями, що не видержали би дотику людської руки. Машина робиться в фабриці панею, а чоловік, давній ремісник чи челядник, її слугою: він повинен доглядати, підмазувати, чистити її, годувати її рухову силу та пильнувати її руху, а про решту вона вже дбає сама.

Але се лиш один бік тої великої поступової сили, що називається поділом праці. Подивімося, що робиться з неї з другого боку. Поділ праці в громаді, в суспільності, доводить до поділу суспільності на верстви. Се легко зрозуміти. Первісно один чоловік робив собі стріли, вбивав звіра або ворога, кресав огонь, здирав і сушив шкіру,– значить, робив усе, що потрібне для життя. При поділі праці се перемінилося: одні почали вироблювати оружжя, яким самі не воювали, другі воювали та полювали, але оружжя самі не робили, інші приладжували одежу, ще інші варили та пекли страви, дбали про дітей та про лад у хаті. Так вироби-

лися звільна окремі верстви вояків, ремісників, рільників; деякі роботи, особливо домашні, скинено виключно на жінок.

Чим далі поступав поділ праці, розвивалися відносини в громаді й державі, тим далі йшов поділ людей на верстви. Первісний чоловік, коли почував страх або вдячність супроти свойого божества, то сам обертався до нього з молитвою, жертвою чи як знав. Та помалу витворюється ціла верства людей, що беруть на себе посередництво між чоловіком і Богом,– се були жерці, віщуни, лікарі, звіздарі. В Вавілоні й Єгипті вони творять окремі товариства вже на много тисяч літ перед Христовим Різдвом, живуть при храмах, пишуть книги, займаються наукою, торговлею, держать школи і мають великий вплив на цілу державу. Се був стан духовний.

Обік нього з незатямних початків витворюється стан воєнний, із якого з часом виходить шляхта, пани, що володіють землею й завойованими людьми, а далі урядники, люди, що всі свої сили віддають на услугу державі, збирають податки, судять та карають інших людей, завідують державними добрами. В кождій такій верстві поділ праці знов доводить до дальших розділів, розмежованих між собою найрізнішими ступенями, але в головному маємо один великий розлом: на людей, що працюють над добуванням достатку з природи (рільники, ремісники, рудокопи), і на людей, що живуть з праці тамтих, а самі займаються іншими, не раз для суспільності так само потрібними, але не раз шкідливими роботами (вояки, жерці, урядники, купці та торговці і т. п.).

Машина і тут вносить значну зміну. Ми вже бачили, як вона витискає від праці ремісника, майстра, а потребує собі лише чоловіка, який би обслуговував її. Але вона робить се не лиш в фабриці. Залізниці позбавили хліба й заробітку тисячі фірманів та візників; паровий плуг, заведений американцями, доводить до руїни наших рільників, бо там при помочі машин можна мати пшеницю ліпшу і вдвоє дешевшу від нашої, а через те ціна пшениці у нас упадає і рільництво не оплачується. Винахід пороху та карабінів перемінив цілу штуку воювання; щезли давні рицарі, закуті в залізо на таких же закутих конях, воювання зробилося не рицарством, але штукою, обрахуванням, справою ліпшої зброї, більшої маси війська. Старий поділ суспільності на войовничу й невойовничу верству показався непотрібним; повстали новочасні армії, де вся людність ставить своїх найпригідніших синів у ряди. Як бачимо, тут машина – карабін, армата, бомба і інші приряди воєнні – дове-

ла до знищення старого поділу праці. Щезла окрема воєнна верства, цілий народ покликано до оружжя.

Та й тут нові винаходи раз у раз витворюють нові поділи. Стародавні війська мали хіба дві части – піхоту й кінноту, а кождий вояк мав при собі всяке оружжя: і лук зі стрілами, і спис, і меч. А тепер! І піхота різних родів оружжя, і кіннота, і артилерія, і інженери, і сапери, і фурвези, і Бог знає ще які відділи поштової, санітарної, морської служби. А скільки різнородної старшини, над тою старшиною ще старшини, і кождий ступінь має собі приділену якусь одну роботу, має її пильнувати, а до іншої не втручатися. То називається організація; із соток тисяч або мільйона людей робиться таким способом немов одно тіло, що на приказ, даний одним чоловіком – верховним зверхником того тіла, – порушується, йде, виконує таку працю, якої йому одному захочеться.

Але ся переміна в поділі людської праці на однім полі викликала величезні переміни на інших полях. Давніше військова служба була привілеєм немногих, вибраних людей, які зате мали власть і гонори в державі. Таких людей було небагато і рицарські війська були нечисленні. Не раз у старих літописах читаємо про страшні битви, де з одного й другого боку билося по чотири до п'ять тисяч люду; а де літописці зі страхом говорять, що в тій а тій битві згибло десять, двадцять або й сто тисяч народу, там звичайно при ближчім огляді те велике число показується вдвоє, вп'ятеро або й удесятеро перебреханим. Старі армії були, як на наші поняття, дуже маленькі; війни коштували недорого і були часті. Прийшла огняна машина і змінила се до основи. Супроти кульки карабінової найхоробріший рицар, силач чи заячесердий харлак однакові; новочасні армії не потребують смільчаків та силачів, лише «гарматного м'яса», але того м'яса мусить бути багато. Армії робляться численні – сто тисяч, п'ятсот тисяч, мільйон – одна держава преться проти другої, аби не дати себе випередити. В новіших арміях найважніша річ – оружжя, котре найліпше б'є, найлегше до переношення, найтривніше в уживанні, і тут також ідуть ненастанні перегони між державами. Раз у раз нові винайдення, уліпшення: тут бронзова сталь, тут карабіни-репетієри, тут механічні гавбиці, тут бездимний порох і так далі без кінця. А кождий такий винахід збільшує надію побіди для того, хто визискає його. Але ж такі армії – страшенно коштовні. Аби їх удержати, аби могти слідити за новими уліпшеннями, треба страшенних грошей, про які давнім державам ані не снилося. А що ж говорити про війну, де пропадають

сотки тисяч людей, купи воєнного матеріалу, руйнуються міста й села. Для того тепер війни рідкі, а щоб удержати такі армії, мусила перемінитися ціла суспільність, треба було знести панщину, скасувати необмежену монархію, завести конституцію, новий спосіб оподаткування, позаводити фабрики, залізниці, цла і т. д. Тисячні нові роди і поділи праці, цілковите перебудування людської суспільності доконане протягом пару сот літ.

VI

Приходимо тепер до дуже важної точки нашого викладу. Поділ праці веде до прискорення і вдосконалення праці. Винаходом машин роблять людську працю сто, тисячу разів швидшою, легшою, видатнішою; заступають роботу мільйонів людей. За останні сто літ, можна сміло сказати, нароблено більше предметів для людської потреби та людського вжитку, ніж за всі попередні тисячоліття. Погадаймо лише, що за той час набудовано стільки залізниць, що можна би ними 14 раз оперезати землю там, де вона найгрубша, а телеграфів стільки, що, певно, оперезав би її зо сто разів, що тепер можна за два місяці об'їхати довкола всю землю і вернути назад на своє місце. Погадаймо, що за тих сто літ зужито величезні гори кам'яного вугля, якого давніше майже не тикали, видобуто і пущено в обіг більше золота, срібла, заліза та інших металів, ніж давніше могли думкою збагнути люди, засаджено безмірні простори бавовною, засіяно пшеницею і заселено робучими людьми. Ніколи ще людськість не працювала так напруго та гарячково, не виробляла стільки всяких достатків, хліба, одежі і всього потрібного для людського вжитку. Ніколи досі не велася на такий величезний розмір торгівля; давнішим вікам ані не снилося про такі фабрики, про такі копальні, про такі різнородні ґатунки промислу, як бачимо тепер. Вся людськість за остатніх сто літ зробилася тисячу раз багатшою, ніж була перед тим.

Коли так, то випадало би ждати, що й кождий член людськості, кождий чоловік зробився багатшим, маєтнішим, ніж були його діди та прадіди перед сто роками. Адже ж недаром кажуть: «Що громаді, то й бабі»; коли вся громада, все людство так страшно розбагатіло, то й кождий поодинокий чоловік повинен почувати й на собі познаки того новочасного багатства.

А тим часом що ми бачимо? Людськість багатіє, а тисячі, мільйони людей бідніють, їм робиться тісно. Одним не стає землі, іншим зарібку, всім обмаль хліба. По селах люди працюють тяжко, а живуть у такій нужді, що їх життя мало чим ліпше від життя робучої худоби. По містах робітники працюють тяжко, а живуть не о много ліпше. А по великих містах, де накопичено в однім гнізді сотки тисяч або мільйони людей, бувають десятки тисяч таких бідолах, що не мають де голови прихилити, живуть як воробці в стріхах, блукають з вулиці на вулицю, годуються то жебраниною, то крадіжкою, то відпадками, зібраними по смітниках багачів, ночують у публічних садах, попід мостами, в нових будовах, де ще не живе ніхто, або по різних страшних та поганих норах. У тих найбільших огнищах поступу й освіти для многих тисяч людей, малих і старих, мужчин і жінок, вертається життя дикунів у лісах і печерах, тільки ще гірше і страшніше, бо тут на міськім бруку сама природа не дає їм нічогісінько, а замість диких звірів їм на кождім кроці грозить далеко страшніший ворог – чоловік, узброєний усіми засобами цивілізації, аби в разі чого позбавити їх свободи або навіть життя. Не диво, що по таких містах день у день сотки людей гинуть з голоду, заховані по темних закутках, як дикі звірі, що там у тім поденні суспільності діються сотки страшних злочинів, а сотки нещасних, доведених до розпуки відбирають собі життя. Можна сказати сміло, що прадавній дикун, блукаючи по лісах та ночуючи в печерах, був сто разів щасливіший і почував себе ліпше від такого нещасного бідолахи, що серед величезного міста опиниться без грошей, без зарібку, без пристановища, без ніякого способу до життя.

Та се ще не все. Дикун у лісі бачив довкола себе ліс, а щонайбільше інших таких дикунів, як був сам. Коли терпів голод, то знав, що й інші довкола нього терплять; коли був ранений, то знав, хто його зробив неспосібним до праці. А бідолаха в великім місті де поступить, бачить довкола себе багатство, розкіш, пишні вбрання, великі доми, блискучі склепи, навантажені всякими товарами, з повиставлюваними в вікнах скарбами, з яких сота, тисячна часть могла б його зробити багачем. Він гине з голоду серед величезних куп хліба, вблизу багатих кухонь і рестарацій, де інші наїдаються досхочу. Він голий вблизу магазинів, що аж тріщать від маси сукон, полотен і найрізнороднішої одежі. І що найдивоглядніше, він часто не може дістати роботи і погибає без праці тут же обік многолюдних фабрик, де день і ніч гуркочуть машини, стукочуть мо-

лоти, кишать робітники, як мурашки, обік верстатів, де день і ніч сліпають та надриваються інші робітники надсильною, прискореною, гарячково невпинною працею.

І сказав би хто, що се лиш по містах так, – та бо ні. А по селах хіба не бачимо дивного (нам воно з віковічної привички перестало бути дивним) гнітучого та болючого противенства між бідними і багатими. Тут сидить господар на цілім ґрунті, а в нього тулиться комірниця, що не має ані клаптика землі, а його сусіди мають по моргові, по півморга, а там на кінці села позасідала голота, що не має нічого, крім нужденної хатчини, та й то не раз поставленої на громадськім ґрунті. Скільки нерівності і скільки зависті в тісних межах одного села! Ба, але ж бо обік того села звичайно стоїть двір, а в тім дворі живе дідич, пан на 500, 1000 або й більше моргах. Він держить у себе цілу зграю слуг, цугові коні, живе в достатку, про який навіть думати не сміють ті там чорнороби в селі. Супроти нього всі вони, і багачі сільські, і халупники – однакі бідаки, голота, хлопство. Але станьмо на хвилю на його становищі і погляньмо вище вгору. І у нього є сусіди – інші дідичі: ось пан на цілому ключі або на кількох ключах, магнат, що має 50 або 100 тисяч моргів, простори, що вистарчили би на утворення невеличкого князівства; а онде дідич-худопахолок, що сидить на одному селі, задовжений по вуха, як-то кажуть, сидить у жидівській кишені. Чим він супроти того магната, як не мізерним халупником супроти багатого ґазди! Та бо й той магнат дуже часто, коли Бог не дав йому доброї господарської голови, мусить заглядати до чужої кишені, до банків та банкірів, через яких руки день у день перекочуються суми, що вистарчили би на закуплення двадцятьох таких маєтків, як його. Над кождого пана є ще старший пан, тільки що там, на самім вершку, де котяться мільйони, чоловік із пана робиться слугою того маєтку, невольником грошей, які опановують усю його силу й волю, мов якийсь злий дух.

Та бо й того ще не досить! Деякі дикуни знають числити лише до двадцяти (усі пальці на людськім тілі), а на дальші числа мають лише одно слово: дуже багато. Стародавні греки числили звичайно лише до 10 000, а далі, то усе у них було «мірія» – дуже багато. Ще й стародавні римляни не мали ясного поняття про мільйон. Видно, що їх багачі не дочислювалися в своїх маєтках так далеко. Нині маємо вже не лише мільйонерів, але міліардерів, таких багачів, що числять свої маєтки на сотки мільйонів. Міліард! Легко сказати! А поклади ту суму нашими банкнотами на тік просуши-

ти, то треба би тока на кілька квадратових миль. А напакуй її нашими срібними двокоронівками на вагони, то вагони займуть штреку від Коломиї до Заболотова, т. є. дві милі. І все те – власність одного чоловіка! І коли сей один має такі, направду незліченні скарби (якби хтів один чоловік перелічити стільки срібників, то мусив би лічити пару сот літ), то інші мруть з голоду, не мають крейцарика на молоко для хворої дитини, мерзнуть у зимі без одежі та туляться ніччю попід мостами або в пустих будовах, по пивницях та ямах!

Що ж воно таке? – спитаєте. Що ж се за поступ, що з усім своїм шумом і гуком, з усіми науками і штуками, ціною тисячолітньої боротьби, мільйонів жертв і моря пролитої крові допровадив людей аж до такого раю? Чи варто ж було добиватися його і чи варто працювати для його піддержання, для дальшого людського розвою, коли він іде такими блудними дорогами?

VII

Отсе ми дійшли до найтяжчої рани нашого теперішнього порядку. Величезні багатства – з одного боку, зібрані в немногих руках, і страшенна бідність – з другого боку, що душить мільйони народу. З одного боку – неробство, що привикло жити з праці інших і навіть думати не потребує само про себе, а з другого боку – тяжка, чорна, ненастанна праця, що оглуплює чоловіка, не даючи йому думати ні про що інше, крім кавалка чорного хліба. З одного боку – пишний розвій науки, штуки та промислу, що витворюють скарби і достатки нібито для всіх людей, а з другого боку – мільйони бідних та темних, що живуть ось тут обік тих скарбів, не знаючи їх і не можучи користати з них. Нерівність між людьми ніколи не була більша як власне в наших часах, коли думки про рівність та демократизм непохитно запанували в головах усіх освічених людей.

Що ж воно таке? – запитують себе найрозумніші і найчесніші люди нашого віку, у яких болить душа дивитися на такі суперечності. Невже ж воно так мусить бути? Невже поступ мусить іти раз у раз у парі з чиєюсь згубою, з чиєюсь кривдою? Невже люди тисячі літ мучилися, мордували себе, працювали, думали та винаходили на те тільки, щоб запевнити панування та розкошування всяким Ротшільдам, Бляйхредерам, Астонам та Гіршам[7]? І невже

нема ніякого способу змінити се і зробити рівновагу між поступом багатства, знання і штуки і зростом добробуту та розвою всеї народної маси? Розуміється, всі ми віримо в те, що такий спосіб можливий, хоч, певно, не легкий.

Правда, часом почуєте від різних панків та полупанків думку, що хто бідний, той сам собі винен, бо він лінивий, п'яниця, не дбає про себе, не щадить. Дехто додає ще, що нерівність межи людьми все мусить бути, бо ж сама природа не творить людей рівними; одним дає більше здоровля, сили, красоти, здібності, а другим – менше. Є в тім трохи правди, але дуже небагато. Ті панове, що говорять про лінивство бідних, повинні би попереду усього виказати ту величезну працьовитість великих багачів, що живуть весь вік у забавах та розкошах, дбаючи лише про власну приємність і повірюючи не лише працю за себе, але також завідування своїм маєтком – так сказати – рахування своїх грошей чужим рукам. А ті, що говорять про природжену нерівність між людьми, повинні би показати, чи справді ті великі багачі та магнати – се найздібніші та найсильніші люди свого часу. І тут показалося би, що маєткова та суспільна нерівність людей у нашім часі має своє джерело зовсім не в неоднаковій пильності, робучості та запопадливості і зовсім не в неоднаковій здібності – а в чімось іншім.

У чім же такім? Ще в XVIII віці французький учений Руссо сказав, що людська нерівність виплила з того, що люди віддалилися від природи. Первісні люди, що жили на лоні природи і підлягали її законам, були всі собі рівні, не знали несправедливого поділу багатства ні знання. В наших часах поновив сю думку славний російський повістяр Лев Толстой, кажучи, що всій нерівності між людьми винен поділ праці. Якби люди жили всі таким життям, як російський селянин, якби кождий сам орав землю, сам робив для себе всі знаряди і вповні вдоволявся тим, що заробить і збере, то не потрібно би ані грошей, ані фабрик, ані великих міст, ані великої маси урядників, ані війська, ані держави. Із сього погляду Толстой виступає також против високої науки і против так званого панського письменства та штуки (малярства, різьби, музики та пишних будинків), бо все те для московського мужика зовсім непотрібне і на все те мужика здирають і примушують до надсильної праці. От тим-то Толстой радить усім людям вернути до простого селянського життя, зректися всякого панства, містових розкошів та високих наук і за одиноку науку приймити Христове Євангеліє, та й то ще очищене так, як йому видається, що його проповідував

сам Христос. Нема що й говорити про те, що думка Толстого і його попередника Руссо – то, властиво, заперечення поступу. Вони тягнуть назад і раді би звернути людей до такого стану, який їм видається природним. Вони забувають, що й теперішній стан людей також не є нічим надприродним, ані противприродним, що й він повстав на основі великих та незломних законів природного розвою. Так само забувають ті апостоли давно минулої рівності, що та улюблена їх первісна рівність зовсім не була таким раєм, як їм видається. У дикім стані чоловік зовсім не був ані рівний з іншим, ані щасливіший, приміром, від вовка, лева або коня. Він жив у вічнім страсі та вічній ворожнечі з цілим окруженням. У темноті, бруді та занедбанні. Не о много ліпше показується і життя тих московських мужиків, яких бачить довкола себе Толстой і рад би до їх стану завернути і всіх людей. Темнота, забобонність, бруд, п'янство, жорстокість та несправедливість панують у тім мужицькім світі далеко більше, ніж серед ненависних Толстому містових людей. Зрештою, погляди такі Руссо та Толстого мають за собою те добре, що неможливість їх переведення кождому відразу кидається в очі. Вони ж не опираються ні на якім законі, ні на якій природній конечності, а тільки звертаються до серця і до чуття людей, жадаючи від них відразу найтяжчого, а власне відречися того, що їм миле й дороге, до чого звикли змалечку, не даючи взаміну за те нічого виразного ані ясного. Таких людей, що повірили би таким апостолам, завсігди знайдеться небагато, та й вистарчить їм одна проба, щоб отверезити їх і показати неможливість осягнення сею дорогою якогось нового, справедливішого життя. Навіть християнство, на яке любить покликатися Толстой, не стає тут до помочі іншим толстовцям. Первісне християнство зовсім не тягло взад, не виступало ані проти держави, ані проти суспільних порядків, але старалося піднести всіх людей вище. Воно проповідувало загальне братерство в дусі і правді, піднімало людей із їх буденних матеріальних інтересів до вищого морального життя, додавало їм твердості і сили в боротьбі з різними покусами життя і тим самим було чинником поступовим. Натомість наука Толстого зводиться на те, що, відсуваючи найліпших людей від діяльності і боротьби в глухі закамарки селянського життя, улегшує панування здирства та кривди і навіть виразно проповідує нібито євангельські слова «не противитися злому». Тим часом простий розум каже, що із злом треба боротися, бо інакше воно буде рости і подужає нас.

VIII

Зовсім інакше говорять учені-природники, особливо ті, що займаються дослідом життя і розвою в природі. В природі, особливо в так званій живій природі, т. є. в царстві ростин і звірів, бачимо також певний поступ. Знаходимо там насамперед дрібнесенькі сотворіння, невидні для голого людського ока, зложені всього з одної або кількох живих клітинок. Жиє таке сотворіння, насисаючися поживи зі свого окруження, не гине, але розпадається на дві або більше частинок і ті починають знов жити так само, як їх батько, і знов не гинуть, лише розпадаються і множаться без кінця. І не знати, куди зачислити таке сотворіння, чи воно звірик, чи ростина. На вищих ступенях стоять сотворіння, подібні до тих найнижчих, але такі, що в їх тілі починає робитися деякий поділ праці: з їх клітинок виходять живі ниточки, що служать або до порушування, або до хапання поживи. У інших сотворінь із таких клітинок та ниточок робляться малесенькі ротики, ссавки, ніжки, із них стаються звірики; у інших повстають корінці, гіллячки, шапочки, із них виходять ростини. І знов бачимо довгий ряд ступенів, ніби сходів; на кождім вищім ступені в тілі такого сотворіння поділ праці більший, праця виконується докладніше, членів і суставів більше, вони різнородніші та ліпше припасовані до своєї роботи.

Покладіть лише обік себе на одній дошці кільканадцять ростин: такий зелений водоріст, що виглядає як один волос, такого гриба, що його називають пістряком, земним серцем або труфлею і який виглядає мов бараболя, а далі правдивого гриба, у якім, окрім кореня, розпізнаєте шапку, зложену з верхньої шкірки, білого м'яса під нею і рурковатої верстви внизу; положіть далі грубошкірого лопуха, стебло трави, корч папороті, а нарешті жолудь і молодого дубчака, яблуко і цвітучу яблуневу галузку, цвіт рожі та фіалки. Побачите самі, яка величезна різниця в будові тих ростин, як у одних усі сустави прості та нечисленні, нема ні цвіту, ні овочів, ні різнородних барв ані запаху, а як інші розвивають у собі чимраз більше суставів, чимраз кращі прикмети.

Коли ті ростини лежать перед нами на одній дошці, то можна би думати, що вся та різнородність виросла разом рівночасно, так як виростає тепер щовесни. Але досліди над історією природи показали, що не так воно було, що ся теперішня різнородність – то здобуток довгого розвою, який тривав мільйони літ; що зразу на

землі були справді лише найпростіші, зовсім безбарвні ростини, що вони звільна розвивалися, набирали чимраз більше членів та суставів, пристосовувалися до різнородних обставин та різнородної поживи, набирали барви, смаку та запаху, вандрували з моря на сушу, із краю до краю – одним словом, що й тут маємо розвій та поступ, дуже подібний до того, який ми бачили між людьми.

Ще виразніше можна се бачити на звірах. Досить порівняти такого червака (глисту), рибу, хруща, паука, мотиля, жабу, миш, лилика з конем, журавлем та мавпою, щоб переконатися, яка тут величезна різнородність та який розвій від простих, мов згруба обтесаних форм аж до найбагатших та найскладніших у мавпи. Досить сказати, що червак жиє без очей, без рук, без ніг, без голови, що весь він властиво є тільки один живіт з ротом наперед, а відходом іззаду, щоб пізнати, як дуже упрощене тут звіряче життя. А не забуваймо, що той червак зі своїм тілом зложений з великого числа м'ясистих обручечок, а кожда така обручечка має в собі много мільйонів живих клітинок і то уложених не як-будь, а в певнім сталім порядку, і ми зрозуміємо, що та проста будова червакового тіла відбігла вже дуже далеко від тої найпростішої животини, що складається всього-навсього із одної клітинки. Розуміється, що й тут ступені, які відділюють досконаліше збудовані тіла від менше досконалих,– се також сліди розвою звірячого світу на протязі многих мільйонів літ.

До половини минулого віку учені-природники не вміли виясннти, яким то способом і для чого із найпростіших одноклітинних животин з часом мусила витворитися ота величезна сила та різнородність ростин і звірів, яку бачимо нині. Аж 1859 року англійський учений Дарвін виступив з думкою, що головною силою, яка перла і досі пре всі животвори до ненастанного розвою, була *боротьба за єствування.*

Ті слова «боротьба за єствування» розумів Дарвін дуже широко. Він доказував тисячами прикладів, що ростини і звірі, не знаходячи собі в якімсь місці досить поживи, або вигибають, окрім певного числа таких, що вспіли запевнити собі поживу, або переносяться на інше місце, або перемінюються потроху, припасовуючи себе поневолі до іншого способу життя і до іншої поживи. Як-то у нас кажуть: голод вовка з лісу гонить. Сей голод вигонить деяких риб і раків на береги, на сушу і загонить деяких звірів у воду. Він вигонить омелу рости на вершках дерев і змушує картофлю робити собі цілі магазини поживи в своїх бульбах, приро-

лих до кореня. Додаймо до того, що кожда животина має непереможний наліг не лише вдержувати своє життя, доки можна і якнайліпше можна, але надто лишати по собі якнайчисленніше і якнайсильніше потомство, приспособлене до дальшої боротьби за єствування. В тій ненастанній боротьбі, що ведеться на землі мільйони літ, клітина пожирає клітину, ростина ростину, звір ростину або звіра, вищі роди нижчих, а самі найнижчі раз у раз пожирають всіх інших. Очевидно,– твердить Дарвін,– у тій ненастанній боротьбі перемагають ті осібники і ті роди, що покажуться сяк чи так найсильнішими. Отже, у одних перемога здобувається величезною плодючістю, у інших кремезною будовою тіла, у інших витривалістю на студінь, на спеку, на мокроту, на сухість, на голод, нарешті, ще у інших прикметами розуму, хистрістю та оглядністю, відвагою або боязливістю. Чоловік, найвище зорганізований з усіх, зробився паном усіх животворів власне завдяки величезному розвоєві своїх духових здібностей.

Дарвінова наука, з якої тут подано найзагальніший нарис, мала величезний вплив на людське розуміння живого світу. Хоч вона не витворила поняття розвою і поступу, але подала нам ключ для його зрозуміння. Не диво, що деякі вчені-природники дарвіністи (прихильники Дарвіна) пробували тим ключем, здобутим із вивчення живої природи, відімкнути також велику загадку людського поступу, відповісти на докучливі питання, відки взялася та страшна нерівність між людьми, чи вона потрібна, чи мусить бути вічно або чи з неї можливий який вихід? Їх відповідь – маю тут на гадці головно великого німецького природника Ернста Геккеля – була дуже проста. Чоловік, щодо свойого тілесного устрою, такий сам твір природи, як і всі інші, і так само підлягає законам природи, а особливо великому, всесильному законові боротьби за єствування. Вся людська історія – се ненастанна боротьба, ведена різними способами, а все для єдної цілі, аби удержати себе і своє потомство. В тій боротьбі раз у раз гинуть мільйони людей, в ній на протягу звісної нам історії погибли тисячі і мільйони громад, племен і народів, лишаючи місце іншим, сильнішим, здібнішим, щасливішим. Власне в тім, що в тій боротьбі удержуються сильніші, здібніші та тривкіші, лежить джерело людського поступу. Теперішній стан людей є витвором тої віковічної боротьби; він так само конечний і природний, як конечна і природна сама боротьба. Нерівність людей між собою – се неминучий витвір боротьби; вона не є нещастям для людей, але власне основою дальшого розвою

і дальшого поступу. Навпаки, рівність, коли б яким чудом далося її зробити між людьми, була би для них найбільшим нещастям, бо довела би їх до цілковитої байдужності і закостенілості. Але сього нема чого боятися, бо сама природа дбає за те, аби між людьми не було рівності. Дарвіністи, як у природі, так і в відносинах між людьми, завсігди стоять на тім, що хто дужчий, то й ліпший; хто переміг у боротьбі, той і має право за собою; і що, значить, та невеличка меншість людей, що в теперішніх часах держить в своїх руках мільйонові маєтки, мільйонові армії, багатства, власть і силу і знання, здобуті працею незліченних поколінь, має право уживати всього того по своїй уподобі, дбаючи про величезну більшість робучої та поневоленої людськості лише настільки, щоб і будучі покоління щасливих панів і переможців мали ким послугуватися та з кого збагачуватися. Природа, говорять дарвіністи, не знає жалю ані чутливості. Вона посвячує мільйони осібників на те, аби удержати при житті якусь вищу форму. Милосердіє для слабих, покривджених та поневолених, яке проповідується між людьми,– се властиво фальшиве чуття, противне природі і шкідливе для природного розвою. Свобода боротьби – то повинна бути основа людської політики. Нехай сильний показує свою силу, нехай слабий борониться або гине, суспільність не повинна в те мішатися, а з того свобідного змагання витвориться дальший, чимраз кращий поступ.

На жаль, пани дарвіністи, виголошуючи такі погляди, занадто добре придивилися життю щупаків у воді та вовків у лісі, а трохи замало продумали історію людського роду і власне те, що в ній є відмінне від історії ростинного і звірячого розвою. Придивімося ж, що воно таке і на що не хочуть звертати уваги вчені-дарвіністи при осуджуванні історії людського поступу.

IX

Найближчі до погляду Толстого, а потрохи й до погляду дарвіністів є погляди так званих *анархістів*. Почувши се слово, не один, може, налякається. Анархісти в наших часах мають погану славу: вони кидають бомби, мордують коронованні голови і загалом подабають більше на божевільних, ніж на людей, що поважно думають про хиби теперішніх порядків і про способи, як би їм зарадити. Але не треба думати, що

всі анархісти ходять з бомбами та думають про вбійства і що все воно так було. До анархістів належали й належать деякі славні вчені, як ось славний французький географ Елізе Реклю[8], що написав прегарний опис усеї землі в 33 величезних томах, а також російський учений князь Кропоткін[9]. Пригадаємо, що до анархістичних поглядів якийсь час прихилявся й наш славний учений Михайло Драгоманов, і се вже повинно бути для нас заохотою, щоб ми спокійно і без страху придивилися думкам тих людей. Головним основником анархістичних поглядів був французький письменник Петро Прудон, що вмер 50 літ тому назад. Слова «анархізм», «анархіст» походять із грецьких слів «архе» – власть, і «ана» – без, отже, разом: наука, яка вчить людей жити без усякої власті, так аби всі були рівні і один не мав другому до розказу. Анархісти бачать корінь усього зла не в поділі праці, так як Толстой, а в власті, в тім, що один чоловік старшує над другим і може його всилувати зробити те, чого йому не хочеться. Власть робить одних панами, других невільниками, стягає податки і робить немногих багачами коштом мільйонів. Власть робить одних воякими, щоб убивати або держати в погрозі інших. Вона йде ще далі, втискається навіть у наші душі, при помочі школи й релігії накидає людям такі погляди, вірування та звичаї, які їй догідні, а усуває, викорінює або проклинає інші, недогідні для неї. Власть робить чоловіка жорстоким, немилосердним, завзятим, сліпим на нужду і глухим на плач міліонів. Вона обмежує свободу і права громад на користь повітів, свободу повітів на користь країв, свободу країв на користь держав, а свободу і права тих держав на користь невеликої горстки вибранців, що чи то з уродження, чи з щасливого припадку дісталися на верховодне становище.

Який вихід із того лиха, про се, по думці анархістів, нема що довго міркувати. Скасувати власть, усяку власть між людьми, і все буде добре. Легко се сказати, але як зробити? Як бачимо на прикладі наших часів, деякі тісні голови доходять із сеї думки до простого висновку: власть лежить у руках пануючих; не стане пануючих, то не стане й власті. Але така думка – цілковита дурниця і полягає на повнім незрозумінні того, що таке власть. Бо коли придивитися ближче, то власть одного чоловіка над другим, се той сам поділ праці, в якому ми бачили ядро всього поступу, тільки бачений із другого боку. В кождім господарстві, де працює разом кількоро людей, кождий робітник робить свою роботу, але мусить бути хтось один, хто дбає про цілість господарства, веде рахунки,

визначує працю поодиноким робітникам. Той один може бути притім і сам робітником, працювати разом з ними: маленький поділ праці в господарстві, то й власть його маленька. Чим більше господарство, чим більший поділ праці, тим більша мусить бути власть того, хто дбає про цілість і про порядок у ній. А громада, повіт, край, держава – се великі, іноді величезні господарства, що обертають тисячами міліонів грошей, де ухиблення одного чоловіка може принести необчислені шкоди цілості і для того й власть виконуюча мусить бути велика, дрібніші часті мусять підлягати більшим. Се діється не силою, не примусом, се в значній часті виросло з довгого, тисячолітнього розвою; так, як величезний дуб, що своїм тягарем давить землю, а своєю тінню приглушує дрібні ростинки коло свойого коріння, не чинить сього зі злої волі, але силою свойого росту і розвою.

Розуміється, думка тих анархістів, які міркують, що, усунувши одного-другого короля чи царя, тим самим знищать власть і доведуть до поправи людської долі, так само глупа та дитиняча, як коли би хто, порізавши або спаливши мій портрет, гадав, що зарізав або спалив мене самого. Власть у державі – то не є особа її пануючого – чи то буде цісар, чи король, чи президент, – навпаки, той пануючий, се лише, так сказати, портрет, символ власті, а властиво того поділу праці, того стану освіти та господарського розвою, який панує у цілій державі. Ніякими бомбами, штилетами та револьверами не зміниш цілого суспільного будинку; отже, всі криваві діла анархістів, навіть лишаючи на боці їх жорстокість і нелюдяність, тим ще злі, що зовсім безпожиточні і не осягають ніякої цілі. То значить, не осягають доброї цілі, про яку, може, думає дехто з тих убійників: зате часто вони роблять велике зло цілій суспільності, збільшуючи утиск та кривди, бо ж пошкодити людям усяка власть може далеко легше, ніж помогти.

Але, як сказано, не всі анархісти зупиняються на тій дитинячій, та головницькій думці про нищення власті при помочі динаміту або револьверів. Ті вчені люди, що бачать корінь зла у власті, особливо, розуміється, в тій величезній власті, яку дають у руки поодиноких людей великі держави, зібрані докупи міліарди грошей, міліони привиклих до послуху урядників та узброєних вояків,– ті вчені силкуються вказати способи, як можуть люди позбутися того зла.

Розуміється, найпростіша річ була би сказати: коли великі держави шкідливі, то скасувати їх. Але таке легше сказати, ніж зроби-

ти. При тім же ті анархісти занадто розумні люди, щоб не бачили, що великі держави обік деякої шкоди й недогоди приносять величезні користі і являються не лише конечним наслідком, але й сильним двигачем людського поступу. І ось вони обмірковують способи, як би можна заховати для людей усі користі великих держав, а усунути їх шкідливі боки. Вони виходять від ось якого міркування.

Кожна людська особа сама для себе цілий світ, кожда в своїх очах має право жити як їй хочеться, розвиватися як може і все, що обмежує, стіснює її,– шкідливе. Але чоловік – громадський звір, він живе на світі не сам, а в родині, в громаді; для родини, для громади він мусить віддавати частину своєї свободи і свойого особистого права. Треба лише, щоб він віддавав якнайменшу частину. Отже, чим менше тих людей, для яких він мусить стіснювати себе, тим ліпше. Чим більше начальства над чоловіком, тим менше він свобідний, хоч би жив і в найрадикальнішій республіці; чим менше начальства, тим більше свободи. Коли чоловіка присяде велика родина, то він тоді стається її невільником; а що ж казати, коли над ним і його родиною старшує громада і власть громадська, над громадою повіт, над повітом край, над краєм держава! Коли вже мусить хтось старшувати над чоловіком і його родиною, то най тої старшини буде найменше і най вона буде найближча, і то в усьому рівна йому, не вічна, а тимчасова, вибирана на якийсь час і одвічальна перед ним. Таким способом одиноким і найвищим огнищем власті, по думці анархістів, повинна бути *громада,* в якій усі члени мали би рівні права і завідували би своїми справами через виборну старшину. *Автономія громади* – то головна основа ліпшого ладу і щасливішого життя людей. Кожда громада живе собі сама для себе і дбає сама за себе і за всіх своїх членів. Оскільки вона стикається з іншими громадами, має з ними спільні інтереси або якісь незгоди, остільки входить з ними в умови або в згоду, як рівний з рівним, добровільно і без примусу, лише з огляду на спільну користь або спільну небезпеку. Так само в'яжуться в більших справах цілі повіти з повітами, краї з краями – і так повстає, знизу вгору, велика держава, яка держиться купи не силою примусу, війська, платних урядників, але силою спільних інтересів громад, повітів, країв, силою так званого *федералістичного устрою.*

Отсей анархістичний ідеал лежав, між іншим, у основі програмових нарисів Драгоманова, розвинених ним у «Переднім слові до "Громади"» і в брошурі «Вільна спілка». Нема що й казати, що

якби всі люди були високоосвіченими, добросердними, здоровими на дусі й на тілі, то такий устрій міг би бути для них добрий. Він, певно, й лишиться ідеалом людського громадського устрою на пізні віки і, як усякий ідеал, ніколи не буде вповні осягнений. Та тепер, коли маємо діло з людьми темними, здеморалізованими і в величезнім розмірі хорими тілом і духом (найбільша часть тих хорих навіть не знає про свою хоробу і вдає з себе здоровісіньких, а іноді такі хорі робляться проводирями народу, високими урядниками та органами власті),– такий устрій попросту неможливий, не простояв би ані одної днини, і якби яким чудом заведено його, скінчився б величезною замішаниною і загальним безладдям.

Що федералістичний устрій сам собою не мусить вести до добра, а навпаки, може вести до великого лиха, маємо добрий приклад на старій Польщі. І там головною основою державного устрою була т[ак] зв[ана] шляхетська вільність та рівність, і там кождий шляхтич у своїх добрах був найстаршим паном і не признавав над собою майже ніякої власті, і там повіти в'язалися від часу до часу в конфедерації для осягнення своїх цілей, і там ухвала державних законів, податків та війська залежала від доброї волі репрезентантів краю, і кожда ухвала могла бути спинена голосом одного репрезентанта. А проте сей устрій допровадив не лише до повного поневолення селян, але також до упадку міст, до повного безправства між самою шляхтою і нарешті до того, що Польщу, без скарбу, без війська, безвладну, розірвали між себе сусідні держави. Конституція 3 мая, навіть якби була введена в життя, не була би багато помогла, бо не змінювала анархістичних основ державного устрою.

X

Зовсім з іншого погляду виходять ті напрями, що приймають дотеперішній поділ праці як річ конечну і хосенну, але хочуть лише усунути його шкідливі наслідки. Маємо тут на думці різні школи так званих *комуністів.*

Комуністи, так названі від латинського слова communis, що значить спільний, стоять на тім, що все зло в людській суспільності походить не від поділу праці, а від поділу *власності.* В предавніх часах, коли дикун, де що зловив чи вбив, те й з'їв, що зробив, те й мав, коли сам собі приготовлював не лише страву, а й

одежу й хату, а чого сам не зужив за життя, те велів собі по смерті класти до гробу, тоді можна було говорити про повну власність. Власність якогось чоловіка була вповні витвором його праці, то й не диво, що він мав до неї повне право. Але в наших часах се зовсім не так. Ані один чоловік не жиє виключно своєю власною працею. На його виживлення, одежу, помешкання, виховання та заробкування складається праця соток і тисячів різних людей, ба навіть соток і тисячів давніших поколінь. Ми сіємо нині хліб на полях, управлених перед тисячами літ, живемо в домах, побудованих нашими батьками, дідами й прадідами, їздимо по дорогах та мостах, збудованих старинними римлянами або новочасними німцями, бельгійцями та італіянами, одягаємося в сорочки з американської бавовни, пряденої в Англії, тканої в Шлеську, або в матерії, вироблювані в Франції, косимо стирийськими косами, краємо англійськими ножами, оремо німецькими плугами, наші жінки й дівчата носять на шиях французькі коралі або венеціанські скляні перли і т. п. І навпаки, наш хліб їдять німці, наше м'ясо – віденці та берлінці, наші покладки – парижани та лондонці, наші яблука йдуть до Будапешта та до Вроцлава. Що тут власність і чия вона? Все перемішане, все не є виключно нічиє, все спільне, бо виплило зі спільної міжнародної праці.

Та то ще не досить. Найважніша річ ось у чім. Кождий робучий чоловік у наших часах робить далеко більше, ніж сам спотребовує. Робить, так сказати, для спільної скарбівні. Робітники, що напалили цегли та вапна і вимурували великий дім, зробили таку річ, що перестоїть їх і їх синів і внуків і не стратить певної вартості ще й за сто літ. Кожда фабрика виробляє товарів далеко більше, ніж могли би спотребувати її властителі і робітники за ціле своє життя. На добре управленім полі, занятім одною громадою, звичайно родиться стільки хліба і всякого іншого плоду, що вся та громада могла би тим цілий рік жити дуже добре і ще би дещо лишилося про запас. *Власне в тій надвишці плодів людської праці понад людську потребу й лежить, по думці комуністів, основа людського поступу.* Людськість у загальній сумі робиться багатшою і має через те змогу чимраз більше сил увільнювати від низької щоденної праці на здобування хліба, а повертати їх на плекання науки, на політичні, громадські й інші діла. Все те було би добре, якби в людській суспільності не було дечого іншого, по думці комуністів, зовсім поганого. Се інше – *то приватна власність.* Праця в нашій суспільності,– кажуть комуністи,– вже тепер у значній часті

спільна. А плоди тої праці не спільні. Кождий чоловік робить більше над свою потребу, але не кождий забирає всю ту надвишку своєї праці на свою власність,– навпаки, міліони й міліони дістають із плодів своєї праці навіть менше, ніж би їм потрібно для сяктак зносного, людського життя. Надвишку їх праці забирають собі інші, які й збагачуються їх працею. Коли вся суспільність,– говорять комуністи,– працює спільно або майже спільно над витворюванням усяких достатків понад свою безпосередню потребу, то повинна вона вся з тих плодів своєї праці не лише жити в достатку, але надто чимраз більше багатіти, бо та надвишка виробленого її працею повинна бути її спільним добром. Власне з того йде все зло між людьми, що те, що повинно бути спільним добром усіх членів суспільності, загарбують у свої руки поодинокі люди. Ми працюємо,– кажуть комуністи,– як новочасні освічені люди, але розділюємо те запрацьоване добро, як вовки або як дикуни: хто більше урвав, а інших відігнав або роздер, той ліпший. Між способом вироблювання достатків (продукції) і способом розділювання тих достатків між поодинокі верстви суспільності (дистрибуції) панує велика незгідність. І не буде добра між людьми, поки та нерівність не буде усунена. А усунути її можна лиш одним способом, а то таким, аби *спільній праці відповідало спільне вживання випрацьованого добра.* Приватна власність, що тепер є терном у нозі дальшого поступу, а также джерелом нерівності і несправедливості між людьми, повинна бути скасована. *Спільна праця і спільна власність* – се повинні бути основи, на яких має бути побудований новий суспільний лад.

Комуністичні думки не були нічим новим у XIX віці, їх висловлювано не раз і то від дуже давніх часів. Ще в старину, на 400 літ перед Христом, їх виголошував грецький мудрець Платон[10]. Сліди комунізму бачимо і в нашім Святім Письмі Нового Завіту, а власне в історії найпершої християнської громади в Єрусалимі швидко по Христовій смерті. В XVII віці дуже докладні малюнки комуністичного строю понаписували англійський учений та політик Тома Морус[11] та італійський монах Тома Кампанелла[12], в XVIII віці комуністичні погляди голосили французи Кабе[13], Мореллі[14], Маблі[15], Руссо, Бабеф[16], у XIX в. французи Фур'є, Сен-Сімон[17] та його ученики Базар[18] і Анфантен[19], далі вчений історик Луї Блан, англічанин Роберт Оуен і багато інших.

Між комуністами було багато талановитих письменників, які вміли блискучими фарбами змалювати користі та принади того

нового устрою. Деякі, як Оуен, робили проби засновування на підставі комуністичних поглядів фабрик, фільварків та свобідних колоній; деякі з тих закладів поупадали, інші, особливо засновані в Америці або в вільній Швейцарії, держаться й досі, але на загальний розвій цілої суспільності не мали й не мають впливу.

Спільність! Добре то казати: спільність і розмальовувати на рожево те, що вже святий Павло вимовляв словами: «Се коль добро і коль красно, о еже жити брать ма вкупі». Але самою красою й самим моральним добром людина не проживе, тим більше що й красу та добро кождий розуміє по-своїому, а що для одного красне й добре, може бути менше красне і менше добре для другого. Не досить сказати: спільна власність. Але хотівши цілу суспільність побудувати на тій думці або виховати в почутті конечності тої думки, треба докладно розміркувати, яка має бути та спільність, як можна її побудувати, чи має вона які відміни, які границі і які?

І в людській праці, і в людськім уживанні є певні межі, де кінчиться спільність і починається те, що каже «я сам»! Що я з'їм, того вже не з'їсть ніхто інший, і навпаки: з'їсть хтось інший, то вже не з'їм я. Так само й з іншими предметами безпосереднього людського вжитку, з одежею, помешканням, забавами і т. п. Значить, так далеко, *до предметів безпосереднього людського вжитку комунізм не може сягати.* Так само тяжко допустити його і в обсягу звичайного домашнього господарства.

Відпочинок по праці конечний, і кождий чоловік бажає мати собі для відпочинку свій власний кутик, де би міг бути собі зовсім свобідним і не стісненим навіть своїми найближчими приятелями й громадянами. Заведення спільності, і то примусової спільності, помешкання могло би бути такою каторгою, таким нещастям для многих людей, що комуністи по кількох невдалих пробах (одну таку пробу робили в Парижі коло р. 1840 ученики Сен-Сімона Базар і Анфантен) покинули сю думку.

Так само прийшлось обмежити комуністичні думки і з другого кінця. Певна річ, у нашій суспільній праці багато спільного, багато такого, де один користується здобутками праці другого або многих інших. Але чи все тут спільне? Очевидно, що ні. Спільна хіба основа, а кождий робить на тій основі по-своїому. Що з того, що мої діди й прадіди сотками літ управляли й орали оте поле і воно, таке як я маю його під руками, є властиво здобутком їх праці? Але нехай я один рік не приложу до нього своєї питомої праці і свого кошту (зерна, навозу або хоч би пильнування), чи буду мати з нью-

го який пожиток? Ні. Що з того, що отсю машину зробив англічанин і передав мені взамін за здобутки моєї праці? А нехай я до неї не приложу ще своєї праці, кошту, вмілості, чи вона сама принесе мені яку користь? Ні. Отже, до всього спільного, суспільного чоловік мусить іще доложити щось *свойого, власного,* окремого і аж тоді може мати з того якийсь пожиток.

Але бо на тім не досить. Є такі роди праці, де те власне та окреме у кождого чоловіка однакове або майже однакове. Ходити за плугом, тягти косою, стояти при машині – се, хоч, певно, не легка річ, але знов не така надзвичайна мудрість; се, як кажуть, хто-будь потрафить. Але є такі роди праці, що вимагають окремого приготування, довголітньої науки (приміром, учительство), а іноді й науки, і вправи, і пильності для них замало, коли нема вродженого таланту. Такі роди праці переважають на полі науки, штуки, навіть у техніці винахідники найчастіше мають вроджений талант, якого не мають мільйони інших людей. Така праця, хоч вона дає невичерпані скарби цілій людськості і не раз збагачує цілі краї й народи, не дасться упорядкувати комуністично, бо тут праці, думок, здібності одиниці людської не заступить ніяка інша одиниця.

Та швидко виявилася ще одна, може, найбільша перешкода для осущення комуністичних думок. Коли б навіть було можливо завести таку спільність між людьми, про яку думали комуністи, то все-таки ся спільність мусила би мати певні границі. Від біди можна би допустити можливість тісної спільності між людьми одної народності, одної мови, одної віри, одного ступеня цивілізації, хоч і тут спільність високоосвічених городян з низькоосвіченими, іноді напівдикими селянами являється дуже сумнівною. Але як уявити собі потім відносини між різними народами та ступенями цивілізації? Чи й між ними буде спільність, чи ні? А коли не буде, то чи не почнеться між комуністичними суспільностями та сама боротьба та тяганина, що йде тепер без комунізму? Або коли одна суспільність прийме комунізм, а її сусіди ні? І як заводити комунізм: у одній громаді насамперед чи починати від повітів, країв, чи ждати, аж його прийме відразу ціла держава? Як бачимо, при самій думці про практичне переведення і можливі наслідки комуністичних думок (проб переведення їх на ширший розмір у новіших часах так і не роблено зовсім) показувалося стільки сумнівів і трудностей, що більшого числа прихильників сі думки не могли собі здобути. Але вони були плодючим зерном, із якого виросли пізніші парості – різні напрями *соціалізму.*

XI

Спільність праці і спільність уживання – се, по думці комуністів, одинокий лік на всі рани теперішнього громадського життя, головна основа дальшого поступу.

Добре,– кажуть соціалісти,– але сю спільність не всюди можна перевести. Люди з природи не всі однакові і ніколи не будуть однакові. Повна спільність на землі неможлива і була би навіть шкідлива. Треба завести спільність лише там, де вона справді потрібна. Не в тім біда, що не всі люди обідають при однім столі, не всі носять одежі з одного сукна і не всі живуть у спільних казематах. Біда в тім, що одні багато і тяжко працюють, а мало мають до вжитку, а інші користуються плодами їх праці. Біда в тім, що одні люди мають у своїх руках, у своїй власності знаряди праці – фабрики, машини і все потрібне для вдержання чоловіка, а другі не мають нічого, крім своїх робучих рук, і мусять тамтим маючим за своє вдержання віддавати свою працю. А що та людська праця – се джерело всякого багатства і витворює того багатства далеко більше, ніж виносить плата робітника, то відси виходить таке, що маючі люди з праці робітників робляться все багатшими та багатшими, а робітники, хоч би й як пильно та багато робили, все лишаються бідними, все дістають лиш тілько, аби могли вижити. Скасуймо той розділ між маючими і робітниками, ту стіну, що ділить робучого чоловіка від знарядів праці, зробімо ті знаряди праці, фабрики, машини, копальні *спільною власністю* тих, що в них працюють, то й усунемо головну болячку теперішнього ладу, запевнимо всім людям достаток і рівномірний поступ.

Отсе в головній основі були думки, які дуже розумно і ясно виложив у своїх працях великий соціаліст Карл Маркс. Він старався показати, як теперішня нерівність маєткова між людьми плине головно з визискування праці робітників через фабрикантів; як у тім визиску лежить джерело всіх громадських нещасть та хороб, усеї нужди, зопсуття, темноти та кривди. Він силкувався нарешті доказати, що розвій теперішнього порядку, чи би ми сього хотіли, чи ні, йде конечно до соціалізму. Багачі, по його думці, не тільки, висисають соки з робучого люду, але також помалу пожирають одні одних, більші пожирають менших, так, як звірі в лісі. Мануфактура пожирає дрібного ремісника й мануфактуру, великий фабрикант пожирає і вбиває (розуміється, грошево, маєтково та торгово) менших фабрикантів у своїй околиці, так само як вели-

кий купець дрібних купців. Із сього виходить, що число тих великих фабрикантів, купців, капіталістів та багачів мусить помалу робитися чимраз меншим; рівночасно число бідних, голих, обдертих людей, пролетаріїв стає чимраз більше. На однім кінці чимраз більші маєтки, згромаджені в немногих руках; на другім кінці чимраз менша горстка багачів. Якийсь час вони будуть панувати, поки маси робучого народу будуть темні та покірні. Але коли в тих масах зародиться почуття своєї кривди, своєї класової єдності і своєї сили, тоді виб'є остатня година капіталістів. Ті, що досі інших позбавляли власності, будуть тепер самі позбавлені власності: величезні багатства, здобуті працею міліонів бідних робітників, стануться збірною власністю міліонів, спільним добром усього робучого люду.

Маркс у своїх писаннях не вдавався в малювання того, як саме має виглядати той будущий громадський устрій, у якому буде спільна праця без визиску і спільне вживання плодів праці без нічиєї кривди. Ширше розвивали сі думки Марксові товариші й приятелі Лассаль і Енгельс. Особливо сей остатній розвинув погляд про те, що освідомлені і зорганізовані робітники повинні при помочі загального голосування здобути перевагу в державних радах і ухвалювати там закони, які б теперішню державу, основану на пануванні одних і неволі других, на визиску і дармоїдстві, помалу або й відразу перемінили на *народну державу*, в якій би через своїх вибранців панував увесь народ, в якій би не було ні визиску, ні кривди, ні бідності, ні темноти.

Наслідком сих наук Маркса, Енгельса й Лассаля почали німецькі робітники організуватися в велику партію, що мала метою здобути якнайшвидше перевагу в парламенті і перемінити одною ухвалою весь громадський порядок. Ся партія назвала себе соціально-демократичною. Стоячи на основі Марксових соціалістичних поглядів, ся партія надіялася порушити весь народ і здобути для нього панування. Хоч називала себе революційною, але розуміла революцію зовсім не так, як її розуміли, прим., анархісти. Ся партія бажала захопити в свої руки державну власть не на те, аби знищити її і дати всім горожанам якнайповнішу і найширшу свободу. Навпаки, по думці соціал-демократів, держава – розуміється, будуща, народна держава – мала статися всевладною панею над життям усіх горожан. Держава опікується чоловіком від колиски до гробової дошки. Вона виховує його на такого горожанина, якого їй потрібно, запевнює йому заробіток і удержання, відповідне

до його праці й заслуги. Вона, знаючи потреби всіх своїх горожан, регулює, кілько й чого треба робити в фабриках, кілько вся суспільність потребує хліба й живності, кілько кождий чоловік має працювати, а кілько спочивати, а кінець кінців може дійти й до того, кілько в ній людей має родитися, аби ціліст не була обтяжена, дбаючи про надмірне число дітей, і аби живі мали чим вигодуватися. Отся віра в необмежену силу держави в будущім устрою – то головна прикмета соціальної демократії. По її думці, кождий чоловік у будущім устрою від уродження до смерті буде державним урядником та пенсіоністом: держава дасть йому наперед відповідне підготування; потім буде визначувати йому роботу і плату, давати заохоту та відзнаку, а на старість або в разі слабості ласкавий хліб.

Нема що й казати, є дещо привабного в такім погляді, особливо для тих бідних людей нинішнього часу, що не знають сьогодні, де дітися і що в рот вложити завтра; для тих міліонів беззахисних дітей, що виростають або зовсім без опіки родичів, або терплять не раз муки і знущання від злих, темних, п'яних або хорих родичів та опікунів. Життя в Енгельсовій народній державі було би правильне, рівне, як добре заведений годинник. Але є й у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви.

Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшенним тягарем на життя кождого поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кождого чоловіка мусила би щезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свобідних людей, але лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростали б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою.

А хто були б її сторожі? Хто держав би в руках кермо тої держави? Сього соціал-демократи не говорять виразно, та в усякім разі ті люди мали би в своїх руках таку величезну власть над життям і долею міліонів своїх товаришів, якої ніколи не мали найбільші деспоти. І стара біда – нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманичів – усе одно, чи родовитих, чи вибираних – над міліонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену власть хоч би лише на короткий час, як легко

могли би ті керманичі захопити її назавсігди! І як легко при такім порядку підтяти серед людності корінь усякого поступу й розвою і, довівши весь загал до певного ступеня загального насичення, зупинити його на тім ступені на довгі віки, придушуючи всякі такі сили в суспільності, що пхають наперед, роблять певний заколот, будять невдоволення з того, що є, і шукають чогось нового. Ні, соціал-демократична «народна держава», коли б навіть було можливим збудувати її, не витворила би раю на землі, а була би в найліпшім разі великою завадою для дійсного поступу. З іншого боку поглянув на річ американець Генрі Джордж. Маркс звернув головну свою увагу на фабрики й промисел, а села й рільництво полишив якось на боці. Він жив довгі літа в Англії і придивлявся англійським відносинам, а в Англії нема сел ані властивого селянства, там земля здавна перейшла на власність дідичів (лендлордів), із селян пороблено або вільних робітників, або т[ак] зв[аних] фермерів, тобто орендаторів, що орендують у панів більші або менші фільварочки чи ферми. При тім головну часть хліба й живності для себе Англія спроваджує з інших країв, так що селянство та хліборобство не займає там у громадськім житті майже ніякого місця. Зовсім не те в Америці, де на безмежних родючих просторах повстають рік у рік тисячі нових колоній, де продукція хліба й живності розвинулася на величезний розмір і де питання про землю та хліборобство стоїть мало що не на першім місці громадської політики. Отже, американець Джордж у своїй голосній книжці «Поступ і бідність» пробував доказати, що не приватна власність фабрик, але приватна власність землі – се головна причина теперішнього громадського лиха. Земля – се головна основа добробуту й поступу не лише теперішніх, але й будущих поколінь і для того не повинна бути власністю одиниці, яка би могла її псувати, рабувати та висисати. Суспільність, свідома свойого інтересу, повинна мати сама в руках свою землю, давати її своїм членам на вжиток, але не на власність, а надвишку доходів із неї брати на свою користь, а не лишати в руках багачів та неробів. Яким способом се зробити: чи викуповуючи землю з рук її дотеперішніх властителів, чи позбавляючи їх відразу державним законом права власності на землю, чи нарешті переймаючи землю на власність загалу зараз по смерті кождого дотеперішнього властителя, про се Джордж не потребував довго розписуватися, бо се залежало би від поодинокого краю і від того, як би там уложилися обставини.

Думки Генрі Джорджа дуже сподобалися многим людям не лише в Америці, але також у Англії і в Німеччині. Потворилися спілки й товариства, що мають метою ширити ті думки словом і письмом серед широких мас убогої людності і також серед грошовитих багачів, надіючися позискати їх для справи *націоналізації землі,* тобто набуття землі для цілого народу. Поки що ті товариства зробили для своєї властивої мети не багато, але думки Джорджа мали значний вплив з іншого боку. Треба сказати, що батьки німецької соціальної демократії Маркс і Енгельс іще в 1848 р. виступили з окликом: «Пролетарі всіх країв, єднайтеся!» Вони виказували, що нужда фабричних робітників скрізь по всім світі однакова, значить, і інтереси їх однакові. Пролетарії-робітники не мають причини ворогувати ані воювати між собою. Уся ворожнеча між народами й державами йде не від бідних, а від багачів, купців, фабрикантів та урядників, або, як вони називали, – буржуазії (від французького слова bourge – замок, місто, значить міщанство, розуміється, маюче). Розвиваючи далі ті думки, вони й їх ученики доходили до того, що все те, що роз'єднує народи або роз'єднувало давніше, отже, церковні та релігійні справи, політика, національність,– усе те діло пануючих верств. Верстви робучі, поневолені, покривджені ніколи не мали ані церковних, ані політичних, ані національних інтересів, але все мали й досі мають один-однісінький і по всім світі однаковий інтерес – скинути з себе віковічне ярмо неволі та визиску. Чим більше ті верстви приходять до розуму, тим більше розуміють, що їх дурено, вказуючи їм якісь релігійні, політичні чи національні ідеали і велячи в ім'я тих ідеалів поборювати людей іншої віри, іншої держави, іншої національності. Та й ті, що вели їх на сю боротьбу, дуже часто дурили себе самих; властиво, ціла історія людського розвою – се історія боротьби поодиноких верств між собою, а ще точніше, боротьби кривджених, визискуваних та неволених робітників з кривдниками та визискувачами. Коли визискувані робітники дійдуть до повної свідомості своїх інтересів і своєї сили, то поєднаються всі разом на всім світі, скинуть із себе ярмо і заведуть соціалістичний лад на світі. Значить, німецький соціал-демократизм був і є *межинародний* або, говорячи латинським словом,– інтернаціональний.

Джордж натомість висунув на перше місце інтереси поодинокої *нації* як найбільшої одиниці, яку чоловік може обняти своєю практичною працею. І ся Джорджева думка пустила широке коріння. В Америці й Англії залунали оклики: земля для народу, але з до-

датком: англійська земля для англійського народу! Америка для американців. В Америці перший голосно підніс такий оклик сенатор Монро[20], а теперішній президент Рузвельт[21] також признається до неї. І у нас піднесено оклик: Русь для Русі, а польська шляхта, що у себе на місці, на Мазурщині, як може, кривдить та визискує польського хлопа, в Східній Галичині дає йому всякі полекші, продає йому свої ґрунти, зичить йому гроші з банків, аби лише довести до того, щоб надати й Східній Галичині переважно польський характер і аби таким робом, упадаючи економічно, зміцнити польський елемент національно.

XII

Отсе ми перейшли всі важніші питання, які насуваються при обміркуванні того, що таке поступ. Ми бачили, як чоловік із стану майже дикого звіра помалу вибивався чимраз вище. Ми бачили, що се поліпшення його стану йшло не всюди однаково, що в одних місцях люди доходили до вищої освіти, в інших лишалися в дикім стані. Ми бачили, що дорога того поступу була не проста ані одностайна; що певні місця, осягнувши досить високий поступ, упадали; що певні важні відомості та винаходи, звісні людям у давнину, потім забувалися і не раз аж по сотках літ люди віднаходили їх наново. Ми бачили далі, що головною движучою силою поступу є поділ праці; ми вказали далі, що той поділ праці вкупі з вродженою всім людям неоднаковістю сил, здібностей і вдачі вироджує громадську й освітню нерівність, а та нерівність нарешті доходить до величезного противенства між крайньою бідністю одних та нечуваним багатством інших, і то бідністю міліонів робучих людей і багатством невеликої жміньки легкоробів або й цілковитих неробів. Нарешті ми перебрали найважніші думки тих, що силкуються знайти вихід із того страшного положення.

Чого ж шукають усі ті люди?

На се одна відповідь: шукають дороги до поступу, але не такого як досі, їх не задовольняє сам поступ багатства; вони питають: а в чиїх руках се багатство, хто й на що користується ним? Їх не задовольняє сам поступ науки й штуки; вони хочуть, аби наука і штука були власністю всіх людей, прояснювали їх розум і звеселяли життя. Як бачимо, обік зросту багатства, науки й штуки зросло також

почуття милосердя, любові до людей, справедливості. Люди починають переконуватися, що само багатство, сама наука, сама штука не може дати чоловікові повного щастя. Наскільки чоловік може бути щасливим у житті, він може се тільки в співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації. Скріплення, утончення того почуття любові до інших людей, до родини, до громади, до свого народу – отсе основна підвалина всякого поступу; без неї все інше буде лише мертве тіло без живої душі в ньому.

Повного особистого щастя, не заколоченого ніякими прикростями, чоловік не осягне ніколи; та проте він весь вік старається та силкується поправити своє життя, усувати прикрості, добитися щастя. Міліони знаходять одиноке щастя на землі в тій надії, що правдиве щастя знайдуть по смерті, за гробом. Але інші міліони людей у наших часах говорять, що поки там до загробового щастя, а нам треба доложити сил, і заходів, і розуму, аби знайти хоч яке-таке щастя тут, на землі.

Так само всі ми знаємо, що й повного громадського щастя, повного, так сказати, раю на землі люди не діб'ються ніколи. Але се ще не рація, щоб ми закладали руки і байдужно дивилися, як міцний душить слабого, як багач кривдить та висисає бідного, як одиниці кривдять та руйнують сотки й тисячі людей. Чи буде, чи не буде з того рай на землі, а ми борімося з кождим поодиноким лихом, з кождою поодинокою кривдою та дбаймо заразом не лише про те, аби побороти її в тім однім випадку, але також про те, аби по змозі заткати джерело подібного лиха й на будуче.

Колись, перед сотками літ, лікарі не дуже придивлялися до поодиноких хороб та болячок, але зате ламали собі голови, щоб винайти такий лік, який би міг лічити всі можливі хороби. Вони вже й назву придумали для сього ліку, назвали його згрецька *панацея*, нібито вселік. Але такого ліку на всі хороби ніхто не винайшов і не винайде ніколи. Позбувшися мрії про той чудовий вселік, почали лікарі докладніше придивлятися поодиноким хоробам, слідити об'яви, що виступають при її погіршенні і при поліпшенні, і звільна назбирали величезний запас спостережень та досвідів, що тепер називається медициною. Кожду слабість, кождий об'яв стараються пізнати якнайдокладніше, а від пізнання вже недалеко й до вилічення.

От таке саме й з тими громадськими, суспільними слабостями, що спадають на людей при поступі наперед. Те, що ми досі роздивили, всі оті ради: повороту до природи, до селянського стану, до

бездержавства, заведення повної спільності – все се такі панацеї, яких не зварить і не приготує ніякий аптекар. Вони бентежать людей, ворушать їх думки і заставляють їх шукати нових доріг, і в тім їх велика вартість, їх історична заслуга. Але певності, панацеї в них не шукайте. Поступ цілої людськості – се величезна і дуже складна машина. Вона порушується силою, на яку складаються тілесні й духові сили всіх людей на світі; ані одному чоловікові, хоч який би він був сильний та здібний, ані одній якісь громаді годі запанувати над рухом тої машини, годі керувати нею. Як у цілій природі, так і в розвою людства керму держать два могутні кондуктори, тоті самі, яких пізнав вже великий німецький поет і вчений Йоганн Ґете, а *то голод і любов.* Голод – се значить матеріальні і духові потреби чоловіка, а любов – се те чуття, що здружує чоловіка з іншими людьми. Людського *розуму* в числі тих кондукторів нема і, певно, ще довго не буде.

Додаток

На стор. 100* пропущено докінчення розділу VIII, яке додаємо тут і просимо прочитати в однім тягу перед розділом IX.

В царстві звірів і ростин бачимо двоякий розвій, що проявляє себе досить неоднаково. Деякі животвори живуть одинцем, а інші купами, більше або менше здруженими громадами. Ми згадували вже про ті малесенькі животвори, зложені з одної клітини, різні бакцілі, бактерії, діатомеї, форамініфери та інфузорії. Можна сказати, що їх майже не торкнувся розвій: які були перед міліонами літ, такі є й досі. *Властивий поступ починається аж там, де наступає здруження:* отже, при животворах многоклітинних, а далі там, де кілька, кількадесят окремих животворів збирається докупи для спільного життя. Одним із найсильніших двигачів поступу являється розділ різних полів, мужеського і женського, а потім їх співділання при плодженні та виводженні потомства. Сей розділ бачимо вже в царині ростин; маємо, приміром, коноплі накопні (мужеські) й матірні (женські). Далеко виразніший і важніший сей поділ між звірами. Дальший наслідок сього поділу – се здруження матірне з потомством у вищих звірів, де мати мусить більше або менше довгий час годувати та оберігати своє потомство. Вже тут

*У нашому виданні це стор. 449.

безоглядна боротьба за єствування, перевага сильнішого над слабшим уступає на бік, бо сильніший (мати, часом і отець) оберігає слабшого (дітей).

Але у інших звірів бачимо ще щось більше. Пчоли та мурашки творять цілі держави, громади, зложені з многих тисяч осібників, зорганізованих для дружної боротьби за єствування. Внутрі такої організації боротьба майже зовсім устає; організація сама в собі живе дружно, різниці між сильними й слабими пропадають, цілість виступає до боротьби за єствування як єдність. Для удержання тої цілості кожда одиниця приносить жертви, прим., кожда пчола тратить свої полові органи і робиться безплодною, кождий трут (самець) робиться безоружним дармоїдом і мусить гинути наглою смертю по доповненні свого громадського завдання. Значить, з погляду самої дарвіністичної науки кожда одиниця в пчолячім царстві поступає зовсім противприродно, ослаблює себе в боротьбі за єствування на те тільки, аби коштом того загального ослаблення зложити докупи велику і міцну цілість – пчоляче царство. Як бачимо, боротьба за єствування може мати різні форми: одна форма – се поєдинкова боротьба, така, яку бачимо у щупака або вовка, а друга форма – се громадська боротьба, яку бачимо у пчіл та мурашок.

Чоловік хіба на найнижчім ступені дикості задоволявся такою вовчою боротьбою за єствування, та й то ще хто знає, чи так; у деяких мавп ми бачимо вже життя в більших або менших громадах, серед яких видно початки певного порядку й дружності. А ціла історія людського роду – то властиво історія здруження людей, зливання одиниць і дрібних родин у громади, племена та держави. Первісна, вовча боротьба за єствування приймає в такім громадськім житті зовсім інші форми, вироджує інші почуття та цілі, а поперед усього почуття єдності та дружності людського роду супроти всієї решти природи. От тим-то думка дарвіністів, що люди повинні боротися за своє єствування без огляду на *людяність*, по-вовчому, по засаді: хто дужчий, той ліпший, є властиво запереченням поступу в тій формі, в якій він одиноко можливий між людьми, і значила би властиво цофнення чоловіка на становище вовка або дикуна.

Примітки

Уперше надруковано: «Поступ», Коломия, 1903.

Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 432–477.

Праця написана з пропагандистською метою – звідси її популярний стиль викладу. Це була спроба зробити підсумки про здобутки цивілізаційного поступу і водночас сформувати світоглядні параметри нового покоління українців, дати оцінку філософських засад попереднього – соціалістичного – етапу розвитку суспільства, знайти його справжні рушійні сили.

«Поступ» – тижневик національно-демократичного спрямування. Виходив у Коломиї у 1903–1905 рр.

* * *

[1] Дідушицький (Дзєдушицький) Влодзімєж (1825–1899) – польський зоолог, етнограф і археолог, засновник Львівського природничо-етнографічного музею.

[2] Фінікія – Фінікія.

[3] Аменофіс IV (Аменхотеп IV) – єгипетський фараон (1424–1388 до Р. Х.). Відомий як реформатор релігійно-політичної системи Єгипту, запровадив культ єдиного бога Атона, прийняв нове ім'я Ехнатон («догідний Атонові»).

[4] Власне так (від назви м. Пуніка в Італії) римляни називали карфагенян – нащадків семітів-фінікійців, довготривалих господарів Середземного моря, вправних мореплавців і торговців.

[5] Тут І. Франко дещо неточний: населення сучасної Греції у III – сер. II тис. до Р. Х. не можна однозначно назвати грецьким у новочасному розумінні етнічної тотожності. Мінойська цивілізація (таласократична за походженням, тобто базувалася вона на великій морській торгівлі), яка тоді процвітала з центром на острові Криті, ще не вивчена на сьогодні до кінця. Є припущення, що через південну Елладу й острови перейшли кілька хвиль різноетнічних мігрантів-завойовників, найпотужнішою з яких була хвиля хеттів – великого арійського народу, що у II тис. до Р. Х. завоював Малу Азію і створив могутню державу (XVIII–XII ст. до Р. Х.), що конкурувала з Єгиптом і Вавилонією. Критське письмо досі не розшифроване, і тому залишається великою загадкою походження Мінойської цивілізації.

[6] Марсилія – давньогрецька назва м. Марсель (Франція).

[7] Ротшильди, Блайхредери, Астони та Гірші – прізвища відомих капіталістів єврейського походження.

[8] Реклю Жан-Жак-Елізе (1830–1905) – французький географ і мандрівник, соціолог і громадський діяч. У своїй праці «Земля і люди» вперше зробив опис усіх країн світу.

[9] Кропоткін Пьотр (1842–1921) – російський мислитель, мандрівник та географ, один з найвидатніших ідеологів анархізму. Був учасником підпільного революційного руху, незважаючи на своє аристократичне походження. Не прийняв більшевицьку революцію, був репресований.

[10] Філософська спадщина Платона дуже різноманітна. Вона тлумачилася різними філософськими школами та ідеологіями по-своєму: кожна вибирала з неї ті аспекти і проблематику, які зручно «лягали» у її власну концепцію мислення. Тому своїм «батьком» сьогодні вважають Платона і ліберали, і християни, і фашисти, і консерватори. І. Франко, очевидно, має на увазі ідеї Платона про абсолютну соціальну справедливість і посилений контроль за всіма верствами населення в його теорії ідеальної держави.

[11] Тома Морус – Томас Мор (1478–1535) – англійський мислитель-гуманіст, державний діяч, автор діалогу «Утопія» (1516), де зобразив ідеальне фантастичне суспільство майбутнього. В ідеях цього твору соціалісти бачили провісництво своїх суспільних теорій, хоча насправді Т. Мор виходив із християнських принципів та моралі, зрештою, за які (як послідовний католик) він був страчений королем Генрихом VIII – головою англіканської церкви.

[12] Кампанелла Томмазо (1568–1639) – італійський мислитель, письменник і політичний діяч. Автор знаменитого фантастичного твору «Місто Сонця», в якому змальовано ідеальну країну гармонії, безкорисливості і добра. Вважається теж провісником соціалізму. Хоча в багатьох інших його творах з філософії, астрономії, політики, медицини (написаних переважно за довгі роки ув'язнення) важко знайти саме матеріалістичний погляд на світ, характерний для класичного соціалізму.

[13] Кабе Етьєн (1788–1956) – французький філософ і теоретик утопійного соціалізму, автор роману «Мандрівка в Ікарію» (1840), вельми популярний у революційному соціалістичному русі.

[14] Мореллі (роки життя невідомі) – французький теоретик утопійного соціалізму, який він моделював у дусі ідей Просвітництва.

[15] Маблі Ґабріель Бонно де (1709–1785) – французький мислитель і теоретик утопійного соціалізму в дусі Просвітництва. Автор відомого тракту «Кодекс природи».

[16] Бабеф Ґракх (справжнє ім'я – Франсуа Ноель) (1760–1797) – радикальний діяч Французької революції, у 1796 р. очолив повстання проти Директорії, коли вже революція стала поміркованою, був викритий і страчений. Виражав настрої та ідеї класового соціалізму, який щойно тоді почав формуватися як ідеологія і практика. Промовистою є назва його організації – «В ім'я рівності».

[17] Сен-Сімон Кюд-Анрі де Рувруа (1760–1825) – французький мислитель-соціаліст. Висунув концепцію «соціальної фізіології» – цілісного пояснення структури і законів соціуму. Поряд з Ш. Фур'є і Р. Овеном його вважають філософом-фундатором сучасного соціалізму. Проте вчення Сен-Сімона досить релігійне.

[18] Базар Сент-Аман (1791–1852) – французький теоретик соціалізму. Головна праця – «Виклад вчення Сен-Сімона» (1830).

[19] Анфантен Бартелемі-Проспер (1796–1864) – французький теоретик і практик соціалізму; разом з Базаром заснував у 1831 р. школу сенсімоністів, потім трудову комуну, яка врешті розвалилася. Був підданий судовому переслідуванню через пропаганду вільного кохання.

[20] Монро Джеймс (1758–1831) – американський президент у 1817–1825 рр. Автор т. зв. доктрини Монро, яка обґрунтовувала право США на геополітичне домінування в усій Америці. Це була цілісна концепція утвердження американських національних інтересів і, як показує І. Франко, цілком логічна з погляду теорії націоналізму.

[21] Рузвельт Теодор (1858–1919) – президент США у 1901–1909 рр.

ПОДУВИ ВЕСНИ В РОСІЇ

I

Росія переживає тепер дивну хвилю, якій далеку аналогію можна знайти хіба в часі Кримської війни 1854 р., далеку остільки, що тодішні рожеві сподівання мали в значній мірі інший зміст і інші органи для свойого вислову. Російська інтелігенція, яку миколаївський режим тридцять літ силкувався держати в глибокім сні й застої, уперве починала прокидатися до самосвідомого життя, перший раз, несміло, устами найбільше прогресивних своїх речників почала висловлювати досить неясно формульовані бажання – знайти якісь законні норми для свойого життя й діяльності, усунути найтяжчі його болячки: кріпацтво, продажність та корупцію в урядах, кромішню темноту в сфері духового життя. Тодішня суспільність більше мріяла про ті шляхи «правового порядку», ніж мала про них ясне поняття, свобідний шлях самодіяльності, до якого рвалася вона, не мав іще в її житті за собою ніякої традиції і многим видавався зовсім фантастичним, ба навіть противним усій традиції державного життя Росії, в якому занадто яркими плямами вирізувалися жорстокості Івана Грозного, акти деспотично накидуваної цивілізації Петра Великого та недавня велич і всеобіймаючий тиск миколаївського режиму. Традиція північноросійських республік та земських соборів[1] давно була заглушена і видавалася многим чимось міфічним, а пізніші часи не лишили по собі нічого аналогічного, крім

безпомічних та безтямних розмахів уроді надволзької «вольницы» Разіна та Пугача[2], або ще більше безпомічних і в своїй безпомічності глибоко трагічних мрій таких одиниць, як Радищев, або таких груп, як декабристи. Та й ті проби та мрії були закриті для широкої публіки глибокою тайною; про них за царя Миколи не вільно було писати, навіть офіціальні документи про них лежали, покриті архівним порохом. Лише збоку, з-поза меж великоруського племені доходило щось мов глухе стукання до міцно зачинених дверей – се були розпучливі, криваві війни пригноблених Росією націй – поляків у 1831 р. та кавказьких гірняків[3]. Але й тут миколаївський режим зробив усе що міг, щоб закрити для власної суспільності властиве значення тих рухів і тої боротьби; се були або непокірні дикуни, яких конче треба було прикоротити, щоб уможливити доступ до них цивілізації, або се були віковічні вороги Росії, ті вороги ще зі «смутного времени», з якими треба було звести віковічні рахунки. Читайте найчільніших представників російської думки миколаївського часу – Пушкіна та Лермонтова, читайте те, що вони говорять про Кавказ – ані сліду думки, що ті кавказькі гірняки мають якесь право до самостійного життя в своїх горах і що війна проти них – се властиво наїзд і душення, затоплювання в кровавих потоках свобідних етнічних одиниць, а не ніяка цивілізація[4]. Що й російсько-польська війна 1831 р. не принесла російській суспільності ніякої ліпшої науки, сього, здається, не треба й доказувати.

Правда, в 40-вих роках під проводом Бєлінського почали серед чільних кругів російської інтелігенції вироблятися т[ак] зв[ані] ліберальні погляди. Ті погляди складалися теоретично; німецька філософія, французька та англійська парламентарна практика, гуманістичні ідеї в тогочасній повісті Жорж Санда, Діккенса та інших, потроху соціалістичні ідеї Сен-Сімона, Фур'є та сенсімоністів – ось що приходило до Росії шматочками, відірване від властивого ґрунту, від живої реальності, на якій виросло на Заході. Ті погляди й ідеї були темою безконечних розмов і дебат у чільних кружках російської молодежі, в кружку Станкевича в Москві, потім у тих кружках, що скуплялися довкола Бєлінського в Петербурзі, довкола Герцена та Бакуніна в Москві. Не можна сказати, щоб ті кружки були дуже многолюдні, хоч, без сумніву, до них тяглося все, що було найгарячіше, найталановитіше і найчесніше в тодішній Росії. Не можна сказати й того, щоб їх ідейний вплив сягав надто глибоко й широко в суспільство; навпаки, се були rari nantes

gurgite vasto*, суспільство було чуже їх ідеям і ідеалам, переважно не знало про них і не розуміло їх, і треба було довголітньої загарливої праці, щоб вияснити суспільству ті погляди; що більше, треба було при тодішніх цензурних обставинах толкувати та виясняти їх шматочками, не раз алегорично, доконче по змозі теоретично, загально, в формі, далекій від російської «злобы дня», хіба делікатно тут і там натякаючи на неї. Та й ще одно: царське самодержавіє зробило все залежне від нього, щоб суспільство якнайменше знало те своє сучасне життя. Преса була закнебльована; всякі надужиття покривалися мовчанкою; не було статистики, не було явності в судівництві, не було загалом ніяких віконець, крізь які теперішнє суспільство хоч уряди-годи може заглянути в нутро тої машини, в якій виковуються історичні події. От тим-то й чільні російські ліберали, маючи дуже неясне поняття про внутрішній устрій, про відносини суспільних сил Росії, не могли поза загальними теоретичними ідеями виробити собі ніякої програми практичної діяльності, не мали змоги зілляти свої ліберальні ідеї в одну органічну цілість із відносинами та потребами сучасної їм Росії. Відси плили неминуче дві хиби їх лібералізму: або він переходив у невлічиме теоретизування, в доктринерство, яке щодалі все більше відбігало від дійсних обставин російського життя і, з невмолимою, здавалось би, консеквенцією критикуючи теорії найчільніших діячів Західної Європи, в ту саму пору преспокійно мирилося з нечувано дикими та жорстокими фактами окружаючої їх дійсності; або у інших брала гору потреба практичної діяльності, і в такім разі вони преспокійно покидали свої теорії, запрягалися в ярмо тої російської дійсності і з товаришів Герцена робилися Катковими[5].

Від того часу минуло півстоліття. Історична колія, обкруживши довгу спіралю, довела Росію знов на те саме місце, на якім вона була в часі Кримської війни, та які ж колосальні різниці між теперішнім положенням і тодішнім! Може, не від речі буде трохи докладніше розібрати ті різниці; тоді, може, легше зрозуміємо ті факти, які відбуваються тепер у внутрішньому житті Росії і які ми схарактеризували, може, й не зовсім іронічно, «подувами весни». Поперед усього від того часу зайшла одна, історично дуже важна зміна у внутрішньому житті Росії – *зміна пануючого.* Се не в тім значенні сказано, що на престолі замість Миколая I сидить Мико-

*Рідкісні плавці у могутньому вирі (*лат.*).

лай II; різниця тут далеко глибша. Коли про Миколая I ще сяк-так можна було сказати, що він «держить» Росію, що кермує нею, що її внішня і внутрішня політика – його діло або бодай ведеться в загальних напрямах так, як він того хоче, то про жодного з його наступників сього не можна сказати. Зі смертю Миколая I вмер остатній самодержець Росії, остатній чоловік, що силкувався справді держати в своїх руках керму величезного корабля і щасливо докермував його на мілизну, на якій він мусив сісти. Остатнє півстоліття від його смерті – се історія переходу власті з рук імператора в руки вже не двірської камарильї, як се було не раз у XVIII віці[6], але в руки тої часті суспільності, яку самодержавіє само виховало собі для помочі, в руки чиновництва, бюрократії. Вже про Олександра II говорили, особливо в остатні літа його правління, що він хіба тим «самодержець», що його самого держать. Ціле правління Олександра III – се була тиха абдикація збитого з пантелику чоловіка, який у глухій злості проти суспільства, замикаючи очі й вуха на всі його стогнання й болісті, віддав його в руки безодвічальному і ненаситному в своїй зажерливості чиновництву – се була найстрашніша пімста за вбійство Олександра II, тим страшніша, що доконана Олександром III, певне, несвідомо, без обміркування її наслідків, а поперед усього без обміркування того, що раз абдикуючи з власті на користь кого б там не було, він уже не зможе передати тої власті нікому іншому і, значить, лишить своїому синові і своїй династії мальований престол і мальовану декорацію самодержавства, зовсім позбавлену його змісту. Але додаймо: ся абдикація Олександра III також не була припадкова, не була ділом особистого капризу; вона була конечним результатом усього правління Олександра II, результатом того, що власть уже й тоді фактично в усьому головному не була в руках імператора. Будь Олександр III одиниця інтелігентна, талановита й енергічна, він міг би був іще *боротися з* тим станом речей, міг би був робити деякі проби вкоротити рамена поліпа, що висисає Росію. Але Олександрові III доля не дала нічого того, що було потрібне для такої боротьби, і він із інерцією дубового поліна пустився плисти в напрямі найменшого опору, в напрямі, куди несла його переможна хвиля чиновницького самовладства.

А результат – правління Миколи II. Що воно таке, як не пародія самодержавія, як не млявий, навіть гумористичний епілог безмірно страшної і жорстокої трагедії попередніх двох правлінь? Від першого свого прилюдного виступу, від тої школярської по-

милки, коли він у відповіді на промову земської депутації переплутав написану йому картонку і ляпнув свої історичні «бессмысленные мечтания», аж до останньої комедії з Гаагською мировою конференцією[7], за якою слідом вибухла одна з найстрашніших війн, які лише зазнала всесвітня історія, всі події, всі виступи сього володаря носять на собі аж надто виразні признаки чогось несамовільного, аж смішного в своїй жалкій безпомічності. Се вже не самодержець, не тінь самодержця, навіть не труп самодержця, страшний іще своїм мертвецьким грізним обличчям, се манекен на царському престолі, лялька на пружинах, якими порушують незримі, невловимі руки. Бідна лялька виконує всякі, не раз навіть досить живі рухи, лепоче різні слова, плаче навіть і то, здається, правдивими слізьми, але вважати її дійсним імператором, самодержцем Росії – се був би гіркий жарт, наруга над здоровим розумом. Тим більшою наругою було би кидати на ту трагікомічну ляльку якусь одвічальність за її рухи й слова або за те, що діється тепер у Росії[8].

А діється там щось таке, чому не легко прибереш назву, чому паралелі вказує історія хіба в перших віках християнства. Ми знаємо, що безмежність самовладства доводила тодішніх римських володарів до недуги, до спеціальної форми божевілля, яку наука називає Cäsarenwahnsinn*. Останні десятиліття російської історії – се образ подібного божевілля, але не одиночного, а масового. Всевладний російський чиновник дуріє. Не знаходячи меж ані опору своїй самовладі, він стратив почуття різниці між можливим і неможливим. Не почуваючи ніякої одвічальності за свої вчинки, він стратив почуття різниці між дозволеним і недозволеним. А властиво, він станув на тім, що все вільно, йому все вільно. Розуміється, під одною умовою – благонадьожності. Се щось аналогічне з тою мітлою та собачою мордою, яку носила кровава опричнина Івана Грізного[9]. Благонадьожність сучасного російського чиновника має зовсім таку саму моральну і суспільну вартість, як ті емблеми шайки Малюти Скуратова[10]. Се зовсім не Мономахове[11] «добра хочу братіи і всей землі русьстѣй», се тільки емблем, зверхній знак охоти піддержувати фірму, параван, за яким витворюється генеральне обдирання і висисання землі руської. А сей параван, ся фірма – се три сакраментальні слова: самодержавіє, православіє і народність[12]. І не думайте, щоб ті слова значили дійсно якісь принципи, яких би справді держалися ті, що нишпорять за параваном.

*Божевіллям Цезаря (*нім.*).

Борони Боже! Се лише мальовані чучела, страховинні фігури на полотні. Всевладна бюрократія потребує мати мальоване, полотняне самодержавіє, щоб de facto сама могла держати державу в своїх руках і пастися її соками. Вона потребує лише фіктивного, мальованого, фарисейського православія, зведеного до абсурду і втоптаного в болото, здеградованого до ролі слуги, поліцейського та шпіона душ, бо тільки таке православіє може давати санкцію всім її огидним заходам. А щодо народності, то й тут бюрократія, чіпляючися за доктрину про одну одиноку державну народність, заходжується всіми силами коло того, щоб душити та гнобити недержавні народності, що, одначе, не перепиняє їй обдирати та отемнювати й ту саму державну народність.

Оповідати скажені, з усякого погляду безцільні вчинки сучасної російської бюрократії за останні десятиліття було б занадто багато. Вона згноїла кілька генерацій найкращої російської інтелігенції в тюремних льохах та сибірських снігах, довела до нечуваного зубожіння, темноти та занепаду десятки мільйонів російського люду, видушила всі живі соки з російських земств, стіснила до краю російські університети, витиснувши з них майже всі найкращі, талановиті вчительські сили, довела до абсурду середнє шкільництво, звела на нижчий ступінь людову школу, віддавши її в руки попів, здеморалізувала судівництво, одним словом підточила і підірвала в ім'я своєї полотняної благонадьожності всі ті основи, на яких може стояти й розвиватися державне життя. Та не досить того, вона осоромила Росію на весь світ безумною системою русифікації в Польщі та в Литві, забороною української мови, руйнуванням останків автономії Ліфляндії[13] та Фінляндії[14], грабуванням своїх власних вірмен і т. ін. Нічого внутрі Росії вона не лишила нетиканим, на все мусила покласти свою медвежу лапу, всюди мусила напакостити, в своїм сліпім нерозумі ламаючи те, що природне, живе, чесне, а підпираючи здирство, шахрайство та деморалізацію в усякій формі.

І ось як результат і завершення сеї епопеї являється остатня війна з Японією[15]. Одурілий від повноти свойого самовладства, оп'янілий почуттям своєї неодвічальності ні перед ким чиновник глупо-брутально, безтямно і зовсім непотрібно, а бодай до краю легкомисно вгонює Росію в сю війну. Його п'яній голові сняться легкі побіди над «азіатськими мавпами» і незмірна здобич у краю хризантем та черешневого цвіту. Він у своїй людожерній фантазії вже роздавлює японця, хрупає його з кістками на снідання. Але

війна не іграшка; дужим язиком, довгими пальцями та людожерною фантазією її не виграєш. Але навпаки: на людожерні фантазії одурілого всевладного чиновника тисячі, десятки тисяч неповинних людей, селян, робітників, інтелігентів накладають головами; мільйони і мільярди народного добра ідуть із димом, пропадають на дні моря або розкрадаються тим ненажерним хробаччям, що все і всюди тягнеться в хвості бюрократичної орди, як колись хмари галок супроводили татарську орду в її руїнних загонах. Ідуть удари за ударами, один тяжчий від другого. Вони помалу, але немилосердно відслонюють перед світом усю наготу, всю обридливу гнилизну російського режиму, всю безсумлінність, безтямність та бездарність головачів того режиму. Не помагає нечувано безлична, рафінована система брехень. Удар іде за ударом, а кождий обризканий ріками крові там, на далеких проклятих бойовищах; облитий морем сліз тут, на оголених із робітника та порятівника безмежних, але занедбаних, виссаних та вияловлених полях Росії.

Суспільство зразу віри не хотіло йняти. Довголітній гніт притупив його критичні здібності до тої міри, що воно в величезній більшості твердо вірило всім байкам про невичерпані сили й засоби уряду, про бойову здібність і запал армії, про чудовий устрій флоту і про нікчемність, слабість та мізерність японських «макаків». Навіть перші пораження росіян не захитали сеї десятиліттями виплеканої віри. «Захопили нас зрадою на морі – нехай лише на сушу, ми їм покажемо!» А швидко потім: «Ми відступили на суші, щоб завабити японців за ріку, але нехай лише перейдуть, ми їм покажемо!» І так далі, раз за разом, нові пораження і нові вибрікування. Суспільство все ще не вірило в серйозність діла. Кровавi вчинки в Росії – забійство Бобрикова, Плеве[16], астраханського губернатора – се ще були запізнені епізоди та консеквенції давніших, довоєнних рахунків між суспільством і чиновництвом. Але звільна діло на Далекім Сході вияснювалося чимраз більше, система оглуплювання, грабунку та визискування суспільності бюрократією випливала чимраз виразніше наверх. «Петропавловск» вилетів у повітря, Того раз і другий побив флот і запер його в пристань Порт-Артура; японці почали висаджувати армію за армією у Маньчжурії, побили росіян під Кінчу, забрали Дальній, облягли Порт-Артур з суші і з моря, далі забрали Нючван, а за сим пішов ряд нечуваних по своїй жорстокості та свойому завзяттю битв під Вафанку та Анфантеном, під Ляояном, Інкау та над рікою Ша, і всюди, всюди, незважаючи на геройську саможертву російських

вояків, офіцерів та генералів (Келлер), росіян гнали, витіснювали, побивали, всюди показувалася російська непідготованість, брак планів у головній коменді, брак єдності між підвладними комендантами, брак ладу, брак познайомлення з тереном, з силами і намірами ворога,– всюди в остатній хвилі не ставало то амуніції, то гармат, то санітарної служби, то провіанту, то всього нараз. І все і всюди, невважаючи на величезний апарат для фальшування, замазування і замовчування фактів, виходили наверх наслідки безглуздої, рабівницької господарки самовладного пана Росії – російської бюрократії.

При сих фактах російське суспільство мов отуманіло, задеревіло, було спаралізоване. Ті сангвініки в Західній Європі, що ждали в Росії при вістях про азіатські неповодження якихось вибухів обурення, маніфестацій та протестів, мусили розчаруватися. Ніяких вибухів ані протестів не було. Правда, аранжовані бюрократією з початку війни шумні та іноді огидливі демонстрації патріотичного запалу швидко замовкли, вспівши виявити вповні свою штучність та безпідставність (бюрократія, виходячи «на вулицю», ніколи не має щастя, вона сильна лише в своїх канцеляріях, де куються акти, приписи та доноси), а їм на зміну прийшли чимраз частіші, хоч дрібні і несвідомо-елементарні розрухи рекрутів та резервістів, яких відривали від рідних осель та сімей і гнали на край світу на заріз. І прийшла тиха та масова дезерція нещасних жертв за границю. А суспільність інтелігентна, консервативна, ліберальна, радикальна чи соціалістична суспільність мовчала, мов заніміла. Загальна безрадність і безвиглядність спаралізувала всяку ініціативу. Здавалося, що оклик дня пішов із одного краю Росії до другого: «Підождати! не робити урядові трудностей! Нехай справляється як знає, нехай події добігають до свойого природного кінця». Се, очевидно, не була програма, бо програма – се значить якась акція,– се була доба якоїсь дивної тиші, якої всього менше можна було надіятися, та яка тепер, a posteriori*, з психологічного погляду являється зовсім природною та ясною.

І ось нараз повіяло весною. Що, властиво, сталося? Що зроблено? Майже нічого. Що обіцяно? Майже нічого. А проте скрізь у Росії чується немов наближення нової доби. Скрізь якась метушня, немов до дверей наглухо замкненого будинку, де жильці спали мертвецьким сном, застукала тихо якась таємна рука, і всі почи-

*Залежно від досвіду (*лат.*).

нають ворушитися, тут і там у вікнах показуються заспані, зачудовані, перелякані лиця з німими запитаннями в очах: Що сталося? Невже справді?..

II

Щоб зрозуміти сей історично безмірно важний момент, який тепер переживає Росія, треба кинути оком ще на другий його чинник, а власне на ту інтелігенцію, на те, що поза кругами простолюддя і пролетаріату та бюрократії прикладає до себе назву «общества», громади, нації. Ми бачили, як протягом півстоліття російська бюрократія, депоседувавши самодержавного царя і сама обнявши його власть у свої руки, кінець кінцем довела Росію на край катастрофи, в ситуацію, подібну до тої, яка була при кінці Кримської війни. Але ж і інтелігентна суспільність у Росії протягом того півстоліття не дрімала, і суспільні сили, розбуджені епохою великих реформ 1856–1863 рр., не завмерли. Серед ненастанних перешкод, нагінок та переслідувань із боку всевладного чиновництва вона за той час виконала цивілізаційну працю, гідну великого подиву. Вона сотворила одиноку в своїм роді літературу, в якій, мов дорогі перлини (хоч і не все найчистішого блиску), ясніють імена Тургенєва, Достоєвського, Гончарова, Щедріна-Салтикова, Толстого, Писемського, Григоровича, Успенського, Гаршина, Короленка, Чехова, Горького та цілої плеяди менших талантів; поклала міцні підвалини під храм російської науки та публіцистики – вистане згадати імена Пипіна, Костомарова, Чернишевського, Добролюбова, Буслаєва, Веселовського, Мечникова, Ковалевського, Менделєєва, Сєченова і багато інших; витворила цілий ряд інституцій наукових та культурних, опереджаючи декуди навіть Західну Європу (педагогія, спеціально жіноча освіта), сотворила живу, типову російську пресу (місячники, тижневики, дневники), яку навіть у найменше симпатичних її об'явах ціхує певна серйозність у відношенні до живої дійсності, охота до шукання глибших зв'язків між фактами та жива цікавість до живої сучасності та до насущних інтересів громади. Та що найважніше і найцікавіше – ся суспільність здобула собі за той час те, чого не мала до Кримської війни,– традицію боротьби за гуманні суспільно-політичні ідеали, традицію не стільки опозиційної, скільки просто революційної боротьби. Повна історія тої бороть-

би ще не написана і не швидко буде написана. Та вже тепер можемо сказати напевно, що найбільша часть тої боротьби була чистим непорозумінням, що тільки тупоумний, безтямний і ошалілий з надміру своєї власті чиновник гнав купами на нелегальну дорогу, на загибель та під катівську сокиру сотки зовсім невинних, високоідеальних людей, марнував і топтав тисячі найкращих інтелігентних сил, яких уся вина була в їх ідеалізмі, в бажанні саможертви, чесної і корисної праці для робучих народних мас. Він замикав університети, касував недільні школи, тіснив гімназії, завішував газети, в'язав по руках і по ногах земства, корумпував промисел і торгівлю, переслідував науку, зробив із російської літератури один довгий мартирологій, якому рівного не має ніяка література цілого світу, не виключаючи й старохристиянської літератури перших чотирьох віків; він гнав народну просвіту у всіх її формах, об'являв усю інтелігентну молодіж ворогами «отечества», украсив усі столиці широкого російського царства шибеницями, обілляв вали всіх фортець кров'ю мучеників за високі людські ідеали, запхав ними найстрашніші підземелля кріпостей, заселив неперелядні простори Сибіру. І не диво, що коли американець Кеннан[17] почав об'їздити Росію, то швидко переконався, що в ній панує неситість та безголов'я, а цвіт її інтелігенції, її сумління та ідеалізм гниє в таких льохах та смердючих норах, супроти яких каторжні роботи давніх християнських мучеників, старі римські metalla* в Сардінії та Нумідії являються дитячою забавкою. І Кеннан перший розкрив перед цивілізованим світом хоч одну частину тих страховищ, із яких складалася господарка всевладного російського чиновника, і вже та одна частина викликала в серцях усіх цивілізованих людей великий стогін обурення.

Але Кеннанова книга – се був лиш один удар, яким, по словам приповідки, ніхто не може зрубати великого дуба. Внутрі Росії йшли також удари за ударами. Виведена з терпцю інтелігенція шукала найрізніших виходів, творила розпучливі теорії перевороту і знищення, хапалася за всі скрайні ідейні напрями Заходу, щоб кінець кінців усе падати під напором брутальної сили. І ось при кінці XIX віку здавалося, що чиновник і тут переможе, що горді слова одної з перших пропагандисток «Идеи на штыки не улавливаются» на російському ґрунті таки потерплять фіаско, що всі ідеї анархізму, соціалізму, лібералізму, перенесені на російський ґрунт,

* Рудні, копальні (*лат.*).

тратять свою живу силу, робляться або пустими фразами, якими від часу до часу парадують звичайні буфони або провокаційні агенти, або робляться не менше безнадійними доктринами, відірваними від життя і добрими хіба на те, щоб давати теми до пустого теоретичного балакання, яким мусять заповняти час інтелігентні одиниці, позбавлені можності провадити своє життя в чесній, продуктивній і відповідній для них громадській праці. І головно, що найважніше і найсумніше, сам лет думок російської інтеліґенції якось ослабав, її недавній порив ловити бодай в обсягу теорії все чільне, найсвіжіше в європейській думці якось остиг; чільні російські мислителі з якоюсь старечою безсильністю повторяли та сотий раз пережовували речі, пережиті вже в Європі, відкривали Америки там, де давно вже були протерті дороги. З їх писань і слів чути було втому і якусь зневіру в свої сили; зневіру, що виявляла себе російським звичаєм не ясно й безпосередньо, а власне надміром сангвінічних надій на щось таке недовідоме, свого роду революційною містикою, що пхала людей до розпучливих учинків очевидного самознищення без ніякої виразної практичної мети, та разом з тим у надмірнім роздробленні сил на кружки й кружечки, у розтічі поглядів і програм, що не позволяла людям з'єднатися на чімось однім, особливо ні на чім практичнім, а тим самим конкретнім і невеличкім, і заставляла їх завзято ворогувати з собою за речі теоретичні і часто зовсім далекі від насущних потреб життя й організації.

Вибух японської війни застав російські інтелігентні і тим самим опозиційні сили в тім ослабленні і в тій розтічі. Декому здавалося навіть, і факти з початкових тижнів війни неначе виправдовували се побоювання, що самодержавний чиновник коли й потерпить невеличке пораження на Сході, віднесе тим більшу побіду у себе дома, внутрі Росії. Що роздмуханий ним солом'яний огонь російського патріотизму розгориться до національного фанатизму, обхопить широкі маси і спалить, змете з лиця землі або абсорбує в себе всі зароди інтелігентної опозиції. Всім пам'ятні поради деяких обережних російських лібералів, давані домашнім і заграничним сопартійникам та іншим радикальним партіям: не висувати тепер занадто внутрішніх болячок, не йти наперекір розбурханій хвилі патріотизму, кричати не «долой самодержавие!», а «да здравствует армия!». Одначе ті побоювання не справдилися. Солом'яний огонь, розгнічений чиновником для замаскування гнилизни

його режиму, спалахнув і погас, а гнилизна дала себе чути тим прикріше не лише на всю Росію, але й на всю Європу.

І ось раптом – весна! Під зиму суниці. «Суворинська» весна[18], як кепкує дехто з росіян, що волять – не без підстави – вважати сю весну тільки одним із судорожних відрухів того самого ошалілого чиновника, якому історична Немезіда прикладає ніж до горла, а не жодним початком якоїсь дійсної нової ери.

Та що, властиво, сталося? Як почалася, чим проявила себе досі ся – дійсна чи карикатурна весна? А нічого не сталося, «ничего иль очень мало», кажучи словами Пушкіна. Настановлений на місце замордованого Плеве міністром внутрішніх справ Святополк-Мирський[19] уважав потрібним, обіймаючи свій уряд, перед деякими французькими кореспондентами, але так, аби поперед усього почули в Росії, пустити декілька ліберальних фраз, немов тоненьким перцем полоскотати російську суспільність у ті місця, де були її найтяжчі рани, де найдужче наболіло. «Ми мусимо,– мовив князь Святополк-Мирський,– сповнити свій обов'язок супроти теперішності і лишити своє діло в спадщині потомності, яка дбатиме про будущину». А в чім лежить той обов'язок супроти теперішності? Новий міністр висловився дуже обережно. «Треба збудити довір'я суспільності до правительства», довір'я битих, топтаних, зневажуваних і обдираних на кождім кроці гельотів до їх катів та здирців. Хто й яким способом має доконати сього чуда? Очевидно, той сам, що досі доконував усього в Росії, – самодержавний чиновник. Він перемінить свої дотеперішні вовчі інстинкти на ягнячу добродушність, він «займе щиро зичливе і повне довір'я становище супроти комунальних і земських інституцій», які він же досі перемінив на карикатуру інституцій, обдер із усякої компетенції, вилущив із усіх хоч трохи характерних, мислячих та тямучих людей і зробив покірним знарядом у своїх руках. Ось як виглядала та пальмова гілка, з якою князь Святополк-Мирський через посередництво французького журналіста обернувся не лише до паризьких біржовиків, але й до російської суспільності, якою помахав, немов даючи знати, що епоха жорстокого правління Плевих, Боголєнових, Сипягіних, Судейкіних та Собакіних[20] закінчилася. Блаженнії віруючії, ану ж хтось із них зловиться на гачок.

Розуміється, в Європі не зловився ніхто, крім тих, які мають свій інтерес у тім, щоб піддержувати престиж і повагу російського самодержавного чиновника. Незалежна преса не сумнівалася ані на хвилю, що чоловіколюбність, гуманність та ліберальність

нового міністра – все се лише фрази, вимушені фатальним положенням у Азії, фатальними відносинами внутрі, а потрохи й дрожжю за власну шкіру – адже його попередника «небоя» Плеве таки з'їли вовки. «Тими баламутними фразами,– писала безпосередньо по промові Святополка-Мирського віденська "Die Zeit" д[ня] 30 вересня,– не замажеш злочинів російської бюрократії, не вилічиш хвороб російської адміністрації. На се треба би глибоко сягаючих реформ і могутньої реформаторської голови. Наступник Плеве мусив би мати залізну енергію, різку безоглядність, холодну рішучість свойого попередника в уряді, мусив би уживати плевівських способів, але для супротилежної цілі. А з усього, що ми досі чули з уст нового міністра і про нього, видно, що він не надається до такого діла. Росія стоїть тепер перед надзвичайними задачами, яким не дадуть ради звичайненькі людці. Нові міністри говорять гарно, і нова мітла замітає добре; але щоб вичистити авгієву стайню, на се треба не лише нової мітли, але надто ще й Гераклових кулаків».

От так більше-менше писала вся незасліплена і незалежна преса в Європі. Історія осудить колись, чи ті голоси не були подиктовані більшою любов'ю до Росії та до її многострадального люду, ніж голоси тих таємних або засліплених писак, що систематично ширеними брехнями про російські побіди в Азії і про благоденствіє та вибухи патріотизму внутрі старалися туманити світ і себе самих.

Та суспільність у Росії, а головно її чільна, ліберальна частина, опинилася в такім положенні, що їй було не до скептицизму і не до іронії. Давні болячки і нові рани занадто наболіли. Хоч би ще раз здурити себе, а бажалося дихнути хоч дрібку вільніше, побавитися хоч привидом якоїсь нової ери. І та сама суспільність, яка ще пару неділь тому з глухим мовчанням, з мовчанням недовір'я прийняла царський маніфест, що зносив тілесну кару, дарував недобори податкові там, де їх не можна стягти, і пускав у непам'ять політичні злочини там, де не було можності покарати їх,– та сама суспільність ухопилася тепер за марну соломку, за легеньке перце, за пусту фразу князя Святополка-Мирського про конечність довір'я правительства до земських та комунальних інституцій. Конечність довір'я! Хто ж перепиняв правительству досі мати таке довір'я? – запитали, так сказати, півголосом «Русские ведомости»[21]. І як можуть мати ті інституції довір'я до правительства, коли досі з боку його органів стрічали вічні підозрівання і притіснення?

– Неправда! – гукнув на те завзятий консерватист і реакціонер князь Мещерський[22] у своїм «Гражданине»[23]. «Коли обернутися

до доброго сумління "Русских ведомостей",– говорить він,– і попросити їх, аби вказали за останні роки хоч один факт, що виявляв би недовір'я правительства до такої суспільної інституції, що працювали виключно на ґрунті своїх законних обов'язків, без жодної іншої мети, крім громадської користі, то газета – ручу за се наперед – не буде в стані показати ані одного такого факту» («Гражданин» із 25 ст. ст. вересня). Треба знати російські відносини і становище в них князя Мещерського, щоб зрозуміти як слід сей *відклик до сумління* «Русских ведомостей». Говорять, що кн[язь] Мещерський в остатнім часі, наляканий перспективою пораження Росії, і сам тихенько протер очі та побачив, куди завів державу самовладний чиновник, і що власне своїми вказівками на чиновницькі надужиття він здобув собі особливе довір'я у царя. Може, се правда, а може, й ні; може, се лише комбінація тих людей, які не хочуть вірити, щоб чоловік при здорових глуздах (у кн[язя] Мещерського зрештою – здавна говорили – не всі дома), живучи в Росії і не проспавши останніх літ, смів серйозно ставити таке питання. От і повстала комбінація, що ліберали навмисно підставили старого консерватиста, щоб їм заїхав таким питанням, на яке, відповідаючи по сумлінню, можна б, як кажуть у Росії, договоритися до чортиків.

І почалася розмова. «На питання "Гражданина",– відповідають "Русские ведомости" (ч. 281), – годі відповісти, поки не будуть вияснені основні поняття, що се таке, той "ґрунт законних обов'язків" наших громадських інституцій і які признаки мусять характеризувати правдиве змагання до "громадської і народної користі". Щодо сих питань між російським суспільством і міністерством внутрішніх справ протягом довгих літ принципіальна різниця: багато такого, що земські діячі зовсім щиро вважали своїм першим обов'язком для громадської та народної користі, представники управи внутрішніх справ, від губернаторів до міністрів, признавали за речі, що виходять поза обсяг компетенції земських інституцій. З того виникали суперечки, які нерідко розсуджував сенат на користь земства, а проте суперечки не уставали. Межі компетенції земських зборів зробилися до такої міри спорними, що навіть сенат не все потрафляє розсудити підношені із-за сього питання, і вони входять у розсуд державної ради». І «Р[усские] вед[омости]» приводять спеціальний приклад – право голови земського збору не допускати на збори до відчитання і обговорення внесків управи, які, на думку його власну, виходять поза обсяг компетенції збору. В тій справі сенат не міг прийти до згідного рішення, та

й у державній раді поділилися думки, а на спільнім її засіданні признано конечним доповнити дотеперішній неясний закон. Та пощо шукати далеко! «Які, здавалось би, можна вивести закиди проти явного і зовсім легального ширення серед народу книжок, дозволених цензурою і, значить, офіціально одобрених? А тим часом скоро лише діяльність у тім напрямі Петербурзького комітету грамотності, якій досі не роблено перешкод, розвинулася на ширший розмір, її зараз поставлено в такі рамки, в яких дальший її розвій зробився неможливим. Те саме сталося з нашим найстаршим товариством,– "Вольним економічним", якого діяльність у саму хвилю найбільшого розвою наткнулася на сильні перешкоди, хоч і не було доказано, щоб вона мала якусь іншу мету, крім громадської користі. Пригадаємо ще, які перешкоди в збиранні складок на голодну людність поклав не скасований досі циркуляр небіжчика Сипягіна[24], викликаний, мабуть, якимись приватними, припадковими обставинами. Не мало прикладів такого самого роду можна б навести і з практики земських інституцій». Та на іронічне жадання Мещерського, щоб «сама суспільна самодіяльність зважилася для добра руського народу усунути ті перешкоди, які вона сама витворила і які майже всі були головними причинами, що породили перешкоди з боку уряду, про які говорять "Рус[ские] вед[омости]"», ті остатні відповідають зовсім по-дитячому: «Ми глибоко переконані, що жадання, яке видавець "Гражданина" ставить до "суспільної самодіяльності", *буде сповнене,* коли тільки суспільність переконається про щирість і тривкість довір'я уряду до неї». Справді, аж очам не хочеться вірити, читаючи після такого широкого розмаху таке дитиняче заключення. Чого, властиво, жадає кн[язь] Мещерський? Які такі перешкоди з боку самої суспільності має усунути сама та суспільність? Що таке в суспільній самодіяльності давало урядові причину до недовір'я? Адже ж тут не може бути ніякого сумніву, що причину до недовір'я і до реакцій давали самодержавному чиновникові не лише конспірації та замахи, що були безпосереднім випливом його власних безмежних злодійств і злочинів. Давали йому таку причину всі, рішучо всі, хоч би й які невинні об'яви власне тої суспільної самодіяльності, починаючи від земств, а кінчаючи на найневинніших заходах комітетів грамотності. І се все – «Рус[ские] вед[омости]» глибоко переконані в тім – буде усунене, коли тільки сонце чиновницького довір'я досить сильно пригріє російську суспільність!

Справді не знати, чи сміятися, чи плакати, читаючи такі вискоки знесиленої і здеправованої довголітнім гнітом ліберальної думки!

III

В подібний тон грає вся російська ліберальна преса, від «Русских ведомостей» до «Нового времени»[25]. Вся вона силкується на тій тоненькій струні «довір'я правительства до суспільства і його автономних органів» виграти велику симфонію нової ери, нового «правового порядку», де б були покладені «законно означені форми співділання суспільства з правительством». Коли пригадаємо собі конституційні весни інших держав, ті ефективні і шумні «воскресення непомерших, але похоронених», супроводжені криками многотисячних юрб на вулицях столиць, гарячими промовами імпровізованих трибунів народу, сальвами вистрілів, барикадами і високодраматичними сценами в низьких хатках і в королівських покоях, то мусимо сказати, що ніде «весна народів» не починалася так смутно та глухо, не промовляла таким алегоричним, замотаним язиком, серед таких страшних та трагічних зверхніх обставин. Отся російська весна якась чудна собі, справді бореальна, холодна та нерішуча!

Великий ти, генію російського народу, і нема тобі рівного серед освічених народів усього світу! Не в розумній самоуправі, не в мужній постанові, не в енергічній та витривалій діяльності, не в завзятій ревності при обстоюванні своїх людських та горожанських прав, не в далекозорій та горожанським духом подиктованій солідарності – ох ні! Великий ти в терпінні, в уляглості, в безоглядному і безтямному самовідреченні, в безмежній незлопам'ятності. Недаром твій чільний письменник[26] і мислитель вискіпав і поклав «во главу угла» всього свого світогляду найабсурднішу, найменше відповідну для європейської вдачі євангельську доктрину «несупротивлення злу». Півстоліття гуляє оте зло по твоїх головах і хребтах, розточує всі твої сустави, деправує твою душу, довело твій народ до крайньої бідності, твою інтелігенцію до таких лабіринтів думки та поведінки, в яких висловляється тільки крайня зневіра, і тепер, коли те зло, мов гігантський чиряк, луснуло перед лицем усього світу і наповняє своїм смородом цілий світ від Голля до Владивостока,– і тепер ти не можеш здобутися ні на що більше, сміліше, мужніше понад дитяче лепетання про «великий принцип

довір'я» твоїх катів до їх жертви! Тепер, коли ти мільйонами голосів і мільйонами рук повинен висловлювати день у день *своє недовір'я* до тих своїх катів, своє обурення на них, коли весь цивілізований світ жде від тебе першого справді мужнього рішучого sic volo![*]

Та годі з лірикою! Слідімо далі об'яви російської «весни», не забігаючи ані думкою, ані чуттям занадто наперед. Коли вона і сим разом скінчиться фальшивим алярмом і ще дужчими морозами, тоді буде час на коментарії та розпам'ятування, а тепер, як люди постороннні, задоволяймося громадженням та порядкуванням біжучих фактів, без претензії на те, щоб ми могли з них видобути якусь науку чи то собі чи іншим і щоб хтось захотів слухатися тої науки. А так, із чистого аматорства, якому певний чуттєвий підклад дає хіба та обставина, що і дев'ять десятин нашої нації стогне в тім ярмі, бере участь у тій страшній трагедії і евентуально мусить брати участь у боротьбі за людське та горожанське відродження Росії.

«Довір'я правительства до органів суспільної самоуправи»,– ось оклик, під яким іде той новий весняний рух у Росії. Погляньмо ж за чергою, що робиться в обох тих, у першій лінії інтересованих тут сферах. Що робить правительство, щоб доказати своє довір'я до суспільства, і як відкликається суспільство на правительственні об'яви довір'я.

Щодо першого, то наша повість може бути дуже коротка. Правительство *не робить нічого* – нічого або дуже мало. Воно позволяє газетам писати дещо вільніше, ніж за часів Плеве, та все-таки не випускає їх із тих дибок та скрипиць цензурного тиску, які змушують їх ходити підтюпцем та писати високодипломатичним і юридичним язиком, півслівцями, скрутними формулами та натяками про речі, найбільше пекучі для цілого загалу. Воно позволяє земцям балакати в тім же дусі або навіть іще трохи сміліше, ніж се було в ері Вітте та преславних «комітетів для нужд сельскохозяйственного промислу», на які потім наложив свою медвежу лапу небіжчик Плеве[27]. Воно вертає помаленьку, капаниною, день за днем по одному декого з тих земських діячів, що за свої занадто смілі промови були вислані попередніми роками «в мєста нє столь атдальонния», вертає не якимось виразним актом, а мовчки, за окремим на кождий випадок «ходатайством». Воно надало юр'євським буршам при університеті право носити корпораційні шапочки[28] і, може, й надало би таке саме право всім лібералам, якби вони

[*] Так хочу! (*лат.*).

ладно попросили. А поза те – нічого. Поза тим тягнеться глуха тундра, в якій від часу до часу по-старому виють голодні звірі, по-старому «не подлежат удовлетворению» найскромніші вимоги місцевого духового життя (див. прохання київських українців про видання укр[аїнської] часописі), в якій по-старому каменичні сторожі, пороблені поліційними агентами, можуть у Казанському соборі вриватися в церкву під час Богослуження, бити по головах і виволікати з церкви дівчат, підозрених хіба тим, що у них стрижене волосся і вигляд курсистки (див. звістки російських газет із остатніх днів)! А в хвилях, вільних від таких об'явів «довір'я», темний простір тої тундри заселяється фантастичними, ні на чім не опертими слухами про благі наміри правительства: воно хоче видати нові приписи про цензуру, хоче розширити права жидів, поляків і інших народностей, хоче поставити на нових підвалинах справу комітетів для обміркування селянських «нужд», хоче зілляти якусь нову «росу благодати» на земства, хоче навіть вислати, а може, вже й вислало за границю спеціалістів для вистудіювання європейського конституційного tolle mi mu me mis і т. д. А всуміш із тими рожевими марами літають і темні в формі так само хитких та трохи чи не правдоподібніших поголосок, що вся та весна потриває лише до нових віників і що головний чародій, що кількома легкими рухами рук і язика викликав її, не сьогодні, то завтра піде в дубину і забере з собою всі ті сподівання –

І слідоньки забравши,
Серцю туги завдавши.

А на протилежнім бігуні, там, де купчаться недобитки «суспільної самодіяльності», там «было ликование великое». Земство зробилося головним огнищем заяв та маніфестацій, яких уся вага і донесліть у тім, що «ще перед двома місяцями були неможливі». Ще земство не зробило нічого, а вже видні ліберальні діячі та публіцисти дивляться на нього зовсім не тими очима, що перед двома місяцями, коли воно було ще не більше як немічний орган немічних суспільних змагань. «Земство – се наша одинока народна репрезентація»,– заявляє в Петербурзі один із найвидніших російських діячів, М. Стасюлевич[29], а другий видний репрезентант російської прилюдної опінії, К. К. Арсеньєв[30], із приводу піднесеного одним селянином проекту – складати всеросійський фонд на цілі просвіти, висловляючи свою радість із того автономного громадського почину, що має бути переданий у руки Петербурзького

земства, додає, що «хоч і з сього наміру й не вийде нічого, то в усякім разі з морального погляду кожда проба викликати і розвивати громадську свідомість дає дуже багато».

В самих земствах заява міністра внутрішніх справ про довір'я уряду викликала ряд маніфестацій, що свідчать, без сумніву, про добру волю, але також про велику дозу політичної наївності. Многі земські збори вислали міністрові телеграфічні ґратуляції, а майже у всіх знайшлися бесідники, що при тій нагоді висловили більш або менше ясно бажання російської інтелігенції. І так голова Темниковського по[вітового] земства Тамбовської губ[ернії] Ю. А. Новосильцев, згадавши про величезні потреби земства, збільшені ще теперішньою війною, про вузький обсяг його прав і про систематичне відкидування урядом його просьб і внесень, нараз заспівав ось якої: «Але, може, сьогодні настав час, коли можна надіятися на інше поводження з голосом земств?» І, згадавши промову міністра Святополка-Мирського, обернену до вищих урядників мін[істерства] внутр[ішніх] справ, він додав: «Вітаючи такі слова, годі нам, одначе, не тямити, що й уперед ми чували слова довір'я, обернені до суспільства. А чим виявило себе направду те довір'я? Сумна доля, яка постигла працю сільськогосподарських комітетів, іще сумніша доля деяких їх членів; часткове скасування Тверського земства, відмова в затвердженні п'ятьох голов земських управ, заборона загальноземської організації для запомоги раненим і хворим, систематичне незатверджування осіб, що служать у земствах,– ось приклади того довір'я, яким обдаровувало нас міністерство внутр[ішніх] справ хоч би протягом минулих двох літ» (камінець на могилу Плеве!). «Надіймося, що все се минуло безповоротно! Не сумніваючися в щирості слів кн[язя] Святополка-Мирського, будемо надіятися, що за словами піде й діло, що довір'я, про яке говорить міністр внутр[ішніх] справ, виявиться в тій одинокій формі, в якій воно може мати значіння для Росії – *в усуненні адміністративної самоволі і в усталенні законного порядку при активнім співділанні суспільства і людності*». Чи бач, чого гиря забажала! Щоб адміністрація усунула адміністраційну самоволю, тобто сама собі обрубала руки, і ще й сама для помочі при тій операції прикликала «общество й население» (різниця якась темна для нас)!

Ще гарячіше і з меншим засобом критики говорив на зборах Єлецького пов[ітового] земства відомий діяч А. А. Стахович. І він почав від характеристики важкого настрою і нещастя Росії та прибитого стану земства, та швидко перескочив на поетичний тон.

«В отаку понуру осінню годину суспільного настрою серця всіх чутких росіян обігріла радісна звістка, подібна до теплого і ясного проміння, що огріває відвиклих у зимовім холоді від добродійного впливу тепла і світла. Всі, хто знає або чував про кн[язя] Святополка-Мирського, про його щирість, простий і благородний характер, переконані твердо і непохитно, що він швидко і напевно перейде від слів до діла. Ми, земці, твердо віримо, що швидко оголошені ним принципи довір'я до суспільності будуть покладені основою будущих законних постанов, буде розширене поле суспільної самодіяльності» і т. д. і т. д. І все се пророкування оперте на «щирім та благороднім характері» князя, якого, сказавши мимохідь, він і не встиг іще показати нічим.

А гласний Судогодського земства Нижегородської губ[ернії] М. Г. Комісаров надає заяві міністра попросту історичне значіння, бачачи в ній «вислів не самих лиш особистих поглядів, але також поглядів і "предначертаний" самого царя». Тільки в Горбатовськім земстві тої самої Нижегородської губ[ернії] почулися більше скептичні голоси, які, одначе, швидко були приглушені ентузіастичною більшістю. Ось як описує сей інтересний момент «Нижегородский листок»[31]. Фабрикант Кондратов ставить внесок вислати міністрові привітну телеграму. На се встає відомий земець Обтяжнов і говорить:

– Раз ми вислали телеграму цареві, то не можна посилати другої телеграми міністрові внутр[ішніх] справ. Се не йде. Та при тім ми не маємо права ані одобряти, ані гудити правительство.

– Скільки разів висловлювано недовір'я до громадських інституцій,– реплікує на се внескодавець,– а тепер кличуть нас працювати разом із ними. Ми повинні відкликнутися.

– Ми не маємо права критикувати! – повторяє д. Обтяжнов.

– Але ж се не критика, се відповідь на поклик,– говорить гласний Савельєв.

– Який поклик? – кричить гласний Саламиков.– Хто й куди кликав нас? Програма міністра офіціально невідома нам.

– Прошу піддати мій внесок під голосування! – домагається внескодавець Кондратов, і внесок переходить усіми голосами проти одного. Зате в однім пов[ітовім] земстві в Грязовці аналогічний внесок гласного Виноградова вислати привітну телеграму до міністра внутр[ішніх] справ був відкинений збором одноголосно. На жаль, кореспондент «Русс[ких] вед[омостей]», який доносить про

сей факт (ч. 281), не подає нічого ближчого про дебату й аргументи, що склонили збір до такої незвичайної ухвали.

Багато ще можна би назбирати подібних не то забавних, не то трагічних інцидентів, та ми не будемо зупинятися на них, а закінчимо свій огляд коротким змістом того, що було говорено і ухвалено. Відразу треба тут сказати, що Чернігівське земство і сим разом сказалося гідним своєї традиції, яка ще від 1878 р. ставила його в чільнім ряді ліберальних та автономних змагань у Росії і була не раз окуплена тим земством тяжкими жертвами та шиканами з боку адміністрації. Воно підняло питання про потребу реформ сміло і поважно і поставило його найширше і найрозумніше; от тим-то, подаючи його промови й ухвали, ми подамо найвищу міру тої ліберальної думки, яку тепер висловлено в Росії і яку уряд позволяє виголошувати, публікувати та потрохи навіть дискутувати.

І так голова Чернігівського повітового земства Г. Н. Глібів отворив збори промовою, в якій попереч усього висловив радість із приводу скасування тілесної кари (царським маніфестом, виданим з нагоди народження наступника престолу). «Се скасування,– говорив він,– се сповнення одного з давніх бажань російської суспільності, в тім числі й Чернігівського земства, яке не раз висловлювало се бажання, незважаючи на ті трудності, з якими при пануючих донедавна течіях було зв'язане саме поставлення сього питання на земських зборах». Далі пригадав голова, що одним із ініціаторів домагання, висловленого Чернігівським земством щодо скасування тілесної кари, був «найстарший, найшановніший земський гласний В. М. Хижняков, якого поворот до земської діяльності в сьому році (з заслання) не може не викликати серед збору почуття задоволення».

Одна з перших точок нарад земського збору і тут була висилка ґратуляційної адреси до міністра кн[язя] Святополка-Мирського. В адресі Чернігівське земство висловляє своє переконання, «що правильний хід культурного розвою Росії і уліпшення державних інституцій можливий лише при консеквентнім переведенні принципів, виголошених кн[язем] Святополком-Мирським». «Ми певні,– обертається земство до міністра,– що висловлені Вами провідні погляди, приложені до земських інституцій, дадуть нашій діяльності конче потрібну самостійність і широкий розвій її компетенції для плодотворної служби різнородним потребам місцевої людності. Вважаємо щасливим обов'язком висловити Вам свій однодушний привіт і бажання, щоб Ваші погляди, що викликали

такий дружній відгомін у всій інтелігентній Росії, здійснилися у всіх сферах управи на добро нашої вітчини».

В дебаті над текстом сеї адреси гласний д. Шраг сказав між іншим: «Слова нового міністра непривичні для нас, та цінні особливо тим, що були сказані в хвилі важкого недовір'я до земства, в хвилі, коли земству грозило повне занівечення. Сього веліли боятися, прим., такі факти, як розв'язання Тверського земства, адміністраційні кари на поодиноких гласних, ревізія Московського земства тайним радником Зінов'євим і т. і. Але тепер небезпека для будущини земства, здається, минула. За словами міністра внутр[ішніх] справ можна ждати замість обмеження – розширення прав земства. Коли ті слова війдуть у життя, то земство отримає неминуче потрібну для своєї діяльності самостійність. Слова міністра обіцюють розвіяти важку атмосферу недовір'я до земства і народу і тим викликають почуття глибокого морального задоволення, і висловити те почуття ми мусимо».

Як бачимо, радний д. Шраг обережно обминув справу довір'я, а взяв слова міністра як серйозну обіцянку дійсних реформ. В тім дусі й вибрана земством спеціальна комісія взялася до діла, щоб у відповіді на міністерську заяву уложити та подати земству до ухвали проект резолюції «про неминуче потрібні зміни в умовах земської діяльності». Резолюція, вироблена сею комісією і предложена земству, починає, як-то кажуть, із кінця і виявляє основні хиби теперішнього земського та взагалі державного устрою Росії.

«Класовий принцип, заведений "Положением" 1890 року (рік фатальної реформи земств), брак свобідної репрезентації сільської людності, повна незабезпеченість особистих прав земських репрезентантів, дискреційне право адміністрації не затверджувати осіб, вибраних земством на земські уряди, і накидати земським урядникам обмеження по власній уподобі, таке ж право адміністрації зупиняти виконання земських постанов, коли, на її думку, ті постанови не відповідають інтересам людності; усталення меж, поза які не сміє йти земське оподаткування; відібрання з-під компетенції земства справи заосмотрення людності в поживу, і цілий ряд стіснень і обмежень земства в остатніх часах – усі ті умови ґрунтовно підірвали самі основи місцевої самоуправи і нарушують первісну думку законодавця, який поклав на земство безпосередні старання за добро місцевої людності. Отсі умови повинні бути змінені, і "Положение о земских учреждениях" повинно бути піддане ґрунтовній ревізії відповідно до чисельного і культурного

зросту людності і до змінених за протяг 40 літ умов життя та суспільних відносин. Маючи підставу надіятися, що така ревізія законів про земські інституції буде доконана в недалекій будущині, комісія пропонує вислати прохання, аби при тій ревізії були узгляднені ось які обставини:

1. Треба дати право участі в земських виборах усім без різниці стану і національності. Сільську управу треба перемінити на "всесословну" (тобто таку, в якій засідали би виборні з усякого стану) і ввести її в систему земських інституцій.

2. З уваги на те, що від часу заведення земських інституцій багато великих маєтків розпарцельовано, а вартість землі зросла в кілька разів, треба значно понизити цензові норми для участі при виборах до земства.

3. Виявилася неминуча потреба побільшити число повітових гласних супроти норми з 1864 р. і відповідно також побільшити число губернських гласних від кождого повіту.

4. Щоб притягти до земської діяльності більше сил, треба неминуче надати право вибору жінкам, і то право активного і пасивного вибору.

5. Треба знести право адміністрації – не затверджувати вибираних на земські уряди і назначених земськими управами на земську службу, а також накладати на земських урядників адміністраційні кари. Щоб не допустити нарушення закону з боку земської діяльності, на се має адміністрація можність потягати нарушителів на судову дорогу.

6. Так само треба знести право адміністрації – спиняти виконання земських ухвал і мішатися в meritum* розпоряджень земських управ; адміністрації повинно лишитися лише право протесту проти таких ухвал, у яких містилось би нарушення обов'язкових законів.

7. Закон 1900 р. про обмеження земського оподаткування, виданий як провізорична постанова, до краю стісняє земські збори, які мусять не раз переступати покладені норми, коли того вимагають надзвичайні потреби людності. От тим-то треба усунути сей провізоричний закон із 1900 р., доки не буде виданий закон, опертий на вистудіюванні джерел».

Усі оті проєкти, предложені комісією, були прийняті земством одноголосно і без ніякого протесту.

---

*Тут: суть (*лат.*).

Може, не від речі буде тут пригадати при сій нагоді один із перших виступів Чернігівського земства, а власне його адрес із 1878 р., що був одною з перших свідомо конституційних маніфестацій у Росії, та, на жаль, у тодішніх бурливих часах прогомонів майже безслідно. Тоді, по цілім ряді варварських процесів проти «пропагандистів», зіпхнувши молодіж із стежки спокійної пропаганди на шлях терору і перелякавшися перших політичних убійств (замах на Трепова, оружна оборона одеських соціалістів, забійства Мезенцева, Гейкінга, Кропоткіна), російський чиновник, так само як тепер, звернувся до суспільності з покликом – допомогти йому «вирвати зло з коренем» і знівечити злочинну «анархістичну» пропаганду. Російська суспільність була тоді ще настільки не вироблена політично, що значне число міських рад та земств відгукнулося на той поклик, виявляючи своє обурення на молодіж, заохочуючи уряд до якнайостріших репресій і заявляючи свою готовність допомагати йому. Полтавське і Харківське земства додали несміло, що для такої шановної роботи у них по милості уряду короткі руки, і просили уряд, щоб «поділився своєю властю з суспільністю», а тоді, певно, швидко з революційної пропаганди в Росії не лишиться ані сліду. Тільки Чернігівське губ[ернське] земство знайшло в собі досить розуміння речі і досить відваги, щоб показати пальцем на властивий корінь зла і зажадати того, що справді могло б зарадити лиху.

Сказано в тім адресі*: «Щоб свідомо йти до своєї мети і щоб виявнити, що може зробити земство, себто сам руський народ, для вилічення небезпечної хороби, треба взятися до аналізи причин, які породили її. Таких головних причин, рядом із іншими менше важними, на думку земства, три:

1) організація середніх і вищих шкільних інституцій,

2) брак свободи слова і друку,

3) брак серед російської суспільності почуття легальності».

Виказуючи хиби російського шкільництва, адрес показує, як російська школа при 50 тисячах студентів викидає рік-річно на

*Ближайшие задачи земства с приложением адреса Черниговского земства, издание М. Кулика. Львов, 1879. Первая общинная типография под упр. А. Маньковского, 16 сторін. Екземпляри сеї брошури незвичайна рідкість, бо, ледве надрукована, вона була вся арештована разом із завідателем «Зв'язкової друкарні» пок[ійним] А. Маньковським, що був приплетений до краківського процесу польських соціалістів. Хоча по суті своїй зовсім легальна, отся брошура так і втонула в каламутних хвилях тодішнього загального переполоху.– *Прим. автора.*

вулицю 6000 молодих людей, яких потреби лишаються незаспокоєними, людей, озлоблених проти суспільності і держави, яка загороджує їм дорогу до осягнення викоханих уже надій, загороджує їм дорогу до щастя. Які ідеї знайдуть місце в такім викиненім члені нашої суспільності? Все, що має метою руйнувати існуюче, все, що обіцює кращу будущину, хоч яке б було химеричне, все, що на око помагає до осягнення тої цілі, все те творить натуральну поживу такого ума. Юнакові, у якого розбито всі надії на працю, солідарну з суспільністю, лишається надія знайти щастя в боротьбі з тою суспільністю. Такий матеріал знаходить пропаганда анархістичних ідей, і ми з тим більшим жахом мусимо признати її успіх, що сей матеріал – наші власні діти і що ми не маємо сили зупинити їх на їх фатальній дорозі.

Боротьба з деструктивними ідеями була б можлива лише в такім разі, якби суспільство розпоряджало відповідними засобами. Ті засоби – слово, преса, свобода думки і свобідна наука. В ту пору, коли анархістичні ідеї ширяться і таємною пресою і усною пропагандою, суспільність позбавлена способів голосно висловлювати свої погляди. Прилюдної опінії нема, бо нема органу для її висловлення, нема преси, яка б, кермуючися не страхом перед адміністраційними карами, а маючи на оці інтереси суспільності, її спокійний розвій, її насущні потреби та можливі небезпеки, будила би почуття самодіяльності, почуття самооборони та піддержання основ, на яких спочиває устрій держави. Провінціальна Росія, себто весь російський народ, стоїть під безумовною забороною слова; його погляди виявляє лише урядова адміністрація. Само земство позбавлене можності мати не лише друкований орган свобідної виміни думок про свої найближчі потреби; воно навіть на своїх власних зборах позбавлене свободи висловляти свої погляди і разом із тим можності заявляти про свої потреби урядові, невважаючи на те, що земство не може кермуватися іншими імпульсами, крім бажання розвою та зміцнення добробуту краю. Відси йде та глуха мовчанка громадських інституцій, що нівечить їх силу і значення, робить їх нездібними до життя та до ділання і тим самим нівечить у їх поодиноких членах почуття горожанських обов'язків. Там, де суспільність довгим історичним життям виробила в собі таке чуття, де шляхом боротьби дійшла до неминучості гарантій закону, однаково обов'язкового для всіх і у всіх сферах держави,– там свобода слова не має того важного значен-

ня, яке видається безумовно потрібним у нас*. Там до певної міри заміняє її (?), живе у всіх горожан почуття законності, що може ставити опір усьому, зверненому против закону. Та не в такім стані опинилася російська суспільність. Наша історія не могла виробити такого почуття. Зіпсування обичаїв, що явилося наслідком кріпосного права, неодвічальність і безконтрольність бюрократії, безсильність суду не дали розвитися в давній суспільності повазі до закону. Хоча реформи теперішнього царювання – селянська, судова і земська – внесли в наше законодавство зовсім нові принципи, але в житті ті принципи зовсім не дійшли до відповідного розвою, ставши в простій суперечності з деякими основами старого устрою. І так селянська реформа, змінивши умови життя людності, з одного боку, мусить миритися з перестарілою податковою системою, а з другого боку – з підданням сільських функціонерів повній самоволі поліції.

Судова реформа не могла вітхнути суспільству ані поваги до закону, ані віри в тривкість самих його підвалин, бо 1) вона не усунула давнішого принципу накладання адміністраційних кар без суду, а 2) тому, що за короткий час її існування з нею пороблено многі глибокосягаючі зміни.

Обертаючися далі до земської реформи, признаємо, що вона сильно причинилася до піддвигнення місцевого провінціального самопізнання і впливала дуже благотворно на виплекання у нас громадського почуття. Але й вона не могла в російській суспільності розвити почуття обов'язку і поваги до закону. Наше законне право подавання петицій перемінено майже на мертву букву, і таке поводження з нашими заявами привчило й нас поводитися байдужно з поважними земськими питаннями. Се тим гіркіше, що земство, позбавлене друкованого органу, не має й інших способів зносин та виміни ідей навіть у чисто господарських питаннях.

Ось який стан російської суспільності. Не маючи почуття, що велить підчинятися законові, не маючи громадської опінії, що приборкує всякі особисті змагання, незгідні з громадськими інтересами, позбавлена свободи критикування ідей, які виникають се-

* Се один із тих дивних скоків російської логіки, над яких об'ясненням даремно ламати собі голову. Свобода слова і інші елементарні свободи (особи, зборів і т. і.) – се ж і є ті неминучі гарантії закону, без яких не дасться подумати державне життя в новочасній його формі. Всяке стіснення свободи слова, де б воно не було, се ео ipso нарушення законності і самої підвалини її.– *Прим. автора.*

ред неї, російська суспільність являє з себе розрізнену інертну масу, здібну проглинути все, але нездібну до боротьби.

От тим-то земство Чернігівської губернії з невимовним огірченням констатує своє повне безсилля для яких-будь практичних заходів до боротьби з лихом і вважає своїм горожанським обов'язком довести се до відома уряду.

Як бачимо, заява кінчилася висловом повної безрадності, і в тім перша її основна різниця від теперішньої резолюції. Друга, дуже характеристична, лежить у тім, що розмах критичних ідей сим разом звузився, зате жадання земства прийняли більше конкретні форми.

Найважніший факт теперішнього внутрішнього життя Росії – се дозвіл на устроєння з'їзду делегатів усіх земств, що має відбутися 9 ст. ст. сього місяця. Се одинока, можна сказати, концесія уряду, одинокий конкретний зміст новоявленої «весни», коли не числити певної зглядної свободи, даної часописам. Вільно писати, мріяти та сподіватися,– ось і все поки що. А поза тим усе в Росії по-старому. «Політичних» арештують і гноять по тюрмах адміністраційним «порядком», заграничні газети замазують чорнилом, військо стріляє на резервістів та робітників і ні про які гарантії свободи особи, думки, слова та коаліцій нічого не чувати. Побачимо, що принесе з'їзд репрезентантів земств, коли взагалі ся екстраординарна весна простоїть іще до того часу і не перемінить-ся в правдиву, нічим не замасковану сніговійницю.

Примітки

Уперше опубліковано: «Літературно-Науковий Вістник», 1904, кн. 12.

Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 541–567.

Статтю можна вважати однією з найглибших про природу російського шовінізму і великодержавництва в тогочасній українській публіцистиці. Аналіз вражає об'ємністю, логікою і аргументацією. Водночас студія засвідчує, наскільки І. Франко в той час звільнився вже від тої симпатії, навіть «культу Росії», які йому в молодості прищепив М. Драгоманов, як точно бачить він той самий шовінізм і в мисленні російських демократів, не тільки царських чиновників. Стаття розкриває і ряд суспільних, культурних та ментальних проблем Росії, які тяжіють над нею до сьогодні.

* * *

[1] І. Франко має на увазі демократичні середньовічні традиції в містах Новгороді і Пскові, де влада князів була обмежена народним вічем.

[2] Маються на увазі великі селянські повстання під проводом Степана (Стєнькі) Разіна у 1670–1671 рр. і Ємельяна Пугачова у 1773–1775 рр., які супроводжувалися великими жорстокостями і руйнуваннями. Те, що вони відбулися у приволзьких землях, свідчить про бунтарські настрої корінних народів цих територій – тюркських і угро-фінських, які недавно були приєднані до Московії (у XVI ст.) і не приймали її устрою та порядків.

[3] Тобто гірських народів Кавказу – чеченців, дагестанців, черкесів, кабардинців, балкарців та ін., які провадили у 1830–1850 рр. завзяті війни за своє визволення від Російської імперії. Особливо впертим був опір чеченців, який викликав навіть симпатію у російських людей (див. повість Л. Толстого «Хаджи-Мурат»).

[4] В цих словах І. Франко категорично піддає осудові загарбницький імперіалізм Росії і цим розходиться із її ліберальною інтелігенцією, яка виправдовувала кавказькі війни, насправді руйнівні і брутальні, як нібито вимушені «жертви прогресові і цивілізації».

[5] Тобто з лібералів легко перетворювалися на реакціонерів.

[6] Майже протягом усього XVIII ст. (після смерті Петра I у 1725 р.) Росією фактично правила придворна камарилья – паразитарна, цинічна, розпусна, інтригантська і ненаситно-розтратна, яка спиралася на брутальну силу абсолютистської влади, таємної поліції та армії. Попри весь зовнішній блиск – західна культура, розкішні палаци, згромадження багатств – російська еліта фактично гнила і виродніла, йдучи до завершеної держави бездушного бюрократизму, тотального злодійства, дикунського рабства, абсолютних і трагічних соціальних контрастів. Див. книгу про підсумки цього століття: *Кюстін А. де.* Росія в 1839 році.

[7] Мирна конференція в Ґаазі (Нідерланди, 1899 р.), на якій було прийнято конвенцію, що встановлювала закони й звичаї війни, права й обов'язки нейтральних країн, порядок мирного розв'язання міжнародних суперечок.

[8] Висновки І. Франка звучать різким контрастом до настроїв і думок в сучасній Росії: у 2000 р. Миколу II Російська Православна Церква офіційно оголосила святим.

[9] За правління цього царя у 1565–1572 рр. була організована широка система каральних заходів проти вищих верств суспільства (терор, страти, конфіскація майна тощо) за нібито підозрою у державній зраді. Насправді це був вияв історичної закономірності російської державної системи: за природою вона була монголо-тюркською і тому тяжіла до крайнього деспотизму, залякування населення.

[10] Малюта Скуратов (Бєльський Григорій) (р. н. невід. – 1572) – найближчий радник і помічник царя Івана IV Грозного, реальний втілювач репресій опричнини і назагал брутально-цинічний царедворець.

[11] У цьому місці І. Франко виразно наголошує на морально-ментальній прірві, яка відрізняє два слов'янські народи, що вийшли у своєму етногенезі з Київської Русі.

[12] Формально цю ідеологему російського імперіалізму проголосив у 1832 р. міністр народної освіти Росії С. Уваров. Цілком можливо, що він запозичив її з ідейного дискурсу ранніх російських слов'янофілів, які потім з неї зробили собі гасло.

[13] Ліфляндія – німецька назва історичної Лівонії – території сучасних Південної Естонії та Північної Латвії (назва – від угро-фінського племені лівів). Її автономія у складі Російської імперії була умовною, як губернії з деякими більшими повноваженнями, і спиралася переважно на традиції німецьких феодалів, які володіли тут землями. До складу Росії увійшла у 1721 р. за Ніштадтським мирним договором, що підбив підсумки російсько-шведської війни.

[14] Фінляндія була приєднана до Росії після російсько-шведської війни 1808–1809 рр. і мала автономію як Велике Князівство Фінляндське.

[15] Російсько-японська війна 1904–1905 рр.

[16] Фінляндського генерал-губернатора Бобрикова і міністра внутрішніх справ Росії Плеве убили соціалісти-революціонери в 1904 р.

[17] Кеннан Девід – американський мандрівник і журналіст, автор книги про Росію «Сибір і заслання» (1891), бував у Росії у 1870–1871 і 1885–1886 рр.

[18] Від імені Суворіна Алєксєя (1834–1912) – журналіста і видавця, який оманливо проповідував лібералізацію Росії.

[19] Святополк-Мирський Пьотр (1857–1914) – реакційний міністр внутрішніх справ Росії у 1904–1905 рр.

[20] І. Франко вибірково називає прізвища відомих реакційних російських державних чиновників.

[21] «Русские ведомости» – ліберальна російська газета, видавалася у Москві у 1863–1918 рр.

[22] Мещерський Владімір (1839–1914) – російський письменник і консервативний публіцист.

[23] «Гражданин» – російська консервативна газета, виходила у Петербурзі у 1872–1914 рр.

[24] Сипягін Дмітрій (1853–1902) – російський реакційний міністр внутрішніх справ у 1899–1902 рр.

[25] «Новое время» – російська щоденна політична і культурна газета, виходила у Петербурзі у 1868–1917 рр.

[26] Мається на увазі Лев Толстой.

[27] Йдеться про конфлікт між російським міністром фінансів С. Вітте і І. Плеве, що закінчився перемогою реакційних сил.

[28] У давньому університеті м. Тарту (російська назва – Юр'єв) зберігалися якийсь час традиції демократичного самоуправління, які на загальному тлі російського деспотизму і бюрократизму викликали у І. Франка цілком зрозумілу іронію.

[29] Стасюлєвич Міхаїл (1826–1911) – відомий російський ліберальний публіцист та історик, редактор передового журналу «Вестник Европы». Білорус за походженням.

[30] Арсєньєв Константин (1837–1919) – російський ліберальний публіцист, критик та історик літератури.

[31] «Нижегородский листок» – щоденна газета, що виходила в м. Нижній Новгород від 1893 р.

СОЦІЯЛЬНА АКЦІЯ, СОЦІЯЛЬНЕ ПИТАННЯ І СОЦІЯЛІЗМ

Уваги над пастирським посланням митрополита А. Шептицького[1] «О квестії соціяльній»

1904

Отсими рядками я бажав би звернути увагу широкого загалу на інтересну брошуру *«Посланіє пастирске Андрея Шептицкого Митрополита... до Всечестного Духовенства єпархій о квестії соціяльній»*. Чиню се, очевидно, не для реклями – праця, видана з офіціяльним характером пастирського послання, не потребує журналістичної реклями. Мені хотілося б допомогти читачам серйозно вдуматися в погляди і практичні поради, подані архипастирем нашої церкви в першім ряді духовенству, але в дальшім ряді й усій суспільності, оцінити їх по справедливості і тим самим причинитися до вироблення того духа єдности і солідарности, якого так бажає автор послання, ставлячи його «найвищим щастям, найвищим ідеалом» (стор. 54).

Та поперед усього кілька слів... як би то сказати?.. оправдання, вияснення. Дотеперішні наші «князі церкви» не призвичаїли нас до того, щоб їх прилюдні маніфести, їх пастирські послання будили якийсь відгомін у пресі, були піддавані прилюдній серйозній дискусії. По найбільшій часті їх уважано цілком інтерними, внутрішніми актами церковної адміністрації, в яких обговорювання, а тим більше в критику пресі було незручно входити. Пригадаю характерний факт, що навіть у Галицько-руській бібліографії Ів. Левицького[2] широка галузь друків – церковні куренди* та пастирські листи – майже зовсім поминені. Ся мовчанка світської преси про

* Обіжники, розпорядження.

такі многоважні прояви церковного життя, як пастирські і архипастирські листи, мала свою причину: ті листи з малими виїмками не визначалися блиском інтеліґенції, ані розумінням народного життя, ані актуальністю порушених справ. З виїмком хіба звісного листа Литвиновича[3] про народний язик із р. 1858, листа, що, зрештою, дуже слабо в'язався з церковними справами і був у значній мірі випливом політики, і то навіть не політики самого Литвиновича, а урядових сфер, та з виїмком тих листів та куренд, що будили радше соблазнь, ніж серйозну думку, як численні листи обох Сембратовичів[4] у справі біжучої преси, читалень і т. ін., всі інші прояви сеї нашої церковної літератури не будили ширшого інтересу не то серед світської публіки, але навіть серед самого духовенства. Наші давніші пастирі призвичаїли нас до такого лінивства думки, до такої шабльонової арґументації та заплісніпої мови, що треба незвичайного панування над собою, формальної саможертви, щоб читати їх. Навіть найвизначніша праця на тім полі, послання Йосифа Сембратовича «Про високу гідність людську», при всій похвальності її тенденції настільки шабльонова, книжкова, абстракційна, свідчить про таке мале знання нашого народа і його життєвих обставин у автора, що, читаючи її, ані разу не чуєш того теплого подиху любови та енерґії, що виявляє за словами живу людину.

Єпископ, тепер митрополит Андрій Шептицький, від самого свого вступлення на єпископство почав призвичаювати нас до іншого тону, інших форм, іншого характеру, який панує в його посланнях. Почати з того, що замість заплісніпої псевдоцерковщини, якою промовляли його попередники, тобто дивоглядної мішанини церковнослов'янської лексики з новочасною морфологією, він пише свої листи чистою галицько-руською народною мовою, а декуди, прим. у голоснім посланню до гуцулів, не цурається промовляти навіть діялектом – річ досі нечувана у наших церковних достойників, які в своїм обмеженню вважали себе, мабуть, не лише владиками душ, але також владиками мови, яку вважали дозволеним калічити та перекручувати по своїй уподобі. Митроп. Андрій іще в однім пункті явився новатором. Він не промовляє так, як його попередники, звисока, авторитетно, напушеним і ніби маєстатичним тоном, не ходить на ходільницях і не «возвіщає», а говорить попросту, як рівний до рівних, як чоловік до людей, радить, упоминає, іноді й полає, не лякаючись ужити енерґійного слова, де річ того вимагає. Він любить ілюструвати свою промову

прикладами з життя, фактами з власної обсервації, і се все дає його посланням те «живе дихання», без якого всяка моралізація завсігди лишається мертвою. І нарешті, що найважніше, митрополит Андрій без порівняння більше знає життя, його дійсні інтереси і конфлікти, ніж його попередники, фахові теологи та «римські доктори». При тім він далеко ширше познайомлений і з сучасною наукою і не береться до обговорювання складних життєвих питань із тою дитинячою невинністю або тим засобом не стільки здорового, скільки «простого хлопського», тобто завсім некультурного і неотесаного розуму, який так немило вдаряв у ніс кожного хоч трохи до науки причасного чоловіка в давнішій нашій пасторальній* літературі. Митр. Андрій говорить про речі як європеєць, він сам думає і силує думати кожного, хто хоче розмовляти з ним. Він старається – перший признак справді мислячого чоловіка – класти дистинкції, розрізнення між речами та поняттями, не мішати різнородного, не робити заключень із потоптанням основних правил логіки, не заслонювати браку власних думок і власних понять цитатами з Письма святого або отців церкви. І коли вже згадано про цитати, то ще одно порівняння: коли в давніших курендах ті цитати бували звичайно головним їх змістом, а вислови самих архипастирів були немов водиця, в якій плавали ті цитати, то у митроп. Андрія цитатів не багато і вони являються звичайно завершенням, логічним загостренням його думки, значить, органічно зв'язані з нею. Де сього не можна осягнути, там автор волить обходитися без цитатів, не боячися, що його писання задля того видасться менше поважним та менше церковним.

Все те, як бачимо, добрі *літературні* прикмети писань митроп. Шептицького. Їм відповідають також не малі *річеві* прикмети: трафність життєвих спостережень і трафність оцінки життєвих фактів, гаряча прихильність до людей взагалі і особливо до простого люду та дбання про його піднесення, і сміліть, із якою він підвладному собі духовенству при всій своїй прихильності витикає його хиби. Приклади тих добрих прикмет побачимо далі, а тепер обернемося до останнього його послання, мабуть, найважнішого з усіх виданих досі, такого, що порушає безмірно широке і скомпліковане т. зв. соціяльне питання і в популярній формі, в тіснім об'ємі пробує подати і його теоретичне освітлення, і критику різних проб його розв'язання, і практичну програму, подиктовану певним різ-

*Навчальній.

ко означеним світоглядом, який сам автор називає «клерикалізмом» (стор. 56). З оглядів чисто методичних, ідучи від простішого до більш зложеного і від конкретного до абстрактного, я роздивлятиму зміст послання, починаючи з кінця і йдучи до початку, отже почну від тої практичної політики, від тої соціяльної акції, яку послання рекомендує нашому духовенству і в дальшій лінії й усім інтеліґентам, що бажають працювати серед народа і для піддвигнення народа. Отже, тут поперед усього важне те, як митрополит розрізняє у священика його душпастирський уряд від його приватного і горожанського життя і з яким натиском підносить, що священикові поза обсягом церкви і душпастирства вільно, а навіть треба займатися політикою. «В посланню, виданім тому два роки, "О місіях і духових вправах", я написав, що священик лиш в приватнім життю може бути політиком, але не сміє ним бути ані в церкві, ані в сповідальниці, ані в жаднім відношенні пароха до вірних». Декотрі з Преп. Отців мене тоді не зрозуміли. Думали, що взагалі уважаю всяку політику за незгідну зі станом священика. Так не є. Я протиставив священика в його приватнім житті не його життю публічному, горожанському, але його життю священичому. Священик не може бути політиком в церкві, не сміє політики мішати до проповіді ані до жадних відносин його як душпастиря з вірними. *Може, часом просто повинен брати участь в життю горожанськім,* але не сміє надуживати проповідальниці ані сповідальниці до цілі політичної. Таке надужиття є злочином, спрофануванням речей святих. А до того крайнім нетактом, знаком певного браку священичого духа, пастирського благорозуміння, є знаком крайньої глупоти, незорієнтовання в положенню, незнання своїх обов'язків. Зглядом* вірних се те саме, як сторонничість у судді в його урядуванню, що несправедливість, котрої допустився б професор, даючи, наприклад, злу ноту** русинові (українцеві) для того, що він русин (стор. 62–63).

Дуже добре робить митроп. Андрій, остерігаючи духовенство перед надуживанням релігії та душпастирських функцій до світських, політичних чи загалом партійних цілей. Хоча взагалі можна сказати, що ся органічна хороба новочасного клерикалізму, що, прим., у західній Галичині вже ціле десятиліття затроює відносини між латинським (римо-католицьким) духовенством і мазурським людом, не знайшла ще доступу до ширших кругів нашого духо-

*Відносно.
**Оцінку.

венства, то все-таки спорадично вона проривається й у нас. Особливо реформовані єзуїтами василіяни*, у яких оте мішання релігії з політикою доходило деколи аж до конфліктів із обов'язковими законами, повинні взяти собі до серця ті розумні слова архипастиря і твердше як досі держатися золотого правила: Ne misceantur sacra profanis (Не змішувати святих речей із світськими).

Зазначивши отак рішучо своє високе і чисте розуміння душпастирського обов'язку священика, митрополит говорить докладніше про ту ролю, яку може, а іноді й повинен грати священик у суспільно-політичнім житті свого народа. «Поза церквою вільно священикові брати уділ (участь) у горожанськім життю, вільно йому бути яких хоче пересвідчень (переконань) політичних під двома умовами: 1) що ті пересвідчення його горожанського життя ні в чім не будуть в суперечності з наукою Христа, котру в церкві голосить і о котрій зложив торжественну присягу, що так вірить і так визнає; 2) що не буде занедбувати своїх церковних обов'язків, котрі в першім ряді мусить сповнити, як не хоче бути дармоїдом і галапасом. Священик, котрий би більше займався політикою, хотя й би доброю, чим катехизуванням** дітей у школі, був би злим священиком і народові не приносив би хісна (користи), а шкоду. То само відноситься до праці економічної, котра є средством (засобом) до спасення душ, помагає до душпастирської праці, але її не заступить» (стор. 63–64). Певна річ, et haec facienda, et illa non omittenda (і роблячи це, і не занедбуючи того), а головна річ, щоб священик справді був діяльним, продуктивним, (і в економічнім, і духовім огляді) членом суспільности, а не «дармоїдом і не галапасом». Що ж до горожанської, позадушпастирської діяльности, то митроп. Андрій, як бачимо, кладе дуже широкі межі, допускає різні напрями і не вдається ні в яку партійність та не вважає відповідним наказувати її духовенству. І се мусимо також піднести як річ дуже розумну і людяну, в противенстві до деяких латинських, спеціяльно польських архипастирів, що ведуть самі і підвладне собі духовенство змушують вести завзяту війну, прим., проти польського «Stronnictwa Ludowego»***, хоч ся партія ніколи не виступала проти церкви, не заявляла себе занадто ліберальною, ані навіть занадто антишляхетською. Хто знає, скільки сорому і

* Єзуїти – ченці католицького ордену «Товариство Ісуса»; василіяни – ченці католицького чернечого ордену або Чина св. Василія Великого.

** Викладання катехизису – основ християнської віри.

*** Народної (людової) Партії.

компромітації причинила ся політична боротьба латинському духовенству, яку глибоку прірву поклала вона між більшістю латинського духовенства і найосвіченішим, передовим польським селянством, той з правдивим задоволенням прочитає вище цитовані слова митроп. Андрія і признає йому повну рацію.

Всяка політика, а тим більше соціяльна, вимагає обережности, от тим-то й митрополит у дальшім тязі своїх виводів накликає наше духовенство до обережности і вживає для сього дуже характерних арґументів. «Хто для з'єднання собі людей підхлібляв би їх пристрастям, хто говорив би їм лише про їх права, а замовчав би їх обов'язки; хто пускав би узду людським пристрастям; хто під позором (вимівкою, претекстом) розбудження духа утримував би в народі вічний фермент незадоволення і хоч несвідомо провадив людей до заздрости, гордости, ненависти; хто толерував би зло, щоб лиш не наразитися; хто на своїй повазі опирався б, а не на доктринальній повазі церкви; хто аґітував би з якимсь невідповідним повазі священства фервором (завзяттям) і в справах суспільних мав ревність, котрої б не мав в катехизуванню дітей і справуванню Тайн, то йому певно треба б повторити слова ап. Якова: «Як між вами є терпка зависть і сварні партійні, не хваліться і не беріть ложно такої ревности за ревність Божу, бо не такою єсть мудрість з неба. Така мудрість – то мудрість земська, пристрасна, диявольська, бо де зависть і сварня, там непорядок і всяке зле діло». Нагоду до такого неблагорозумного поступування могла б нам передовсім дати різниця пересвідчень політичних чи народних, котрі, на жаль, між нами находяться. Міг би хтось уважати собі, прим., за заслугу мішатися до справ сусіда і під позором доброго діла, якоїсь, прим. акції суспільної – заложення читальні або подібної установи, підкопувати у вірних повагу пароха, аби себе тим способом вивищити або навіть свої засади пропаґувати» (стор. 64–65).

І тут, розуміється, у всьому сущому мусимо і зі становища світського признати рацію митрополитові, особливо там, де він виступає проти «невідповідного фервору в аґітуванню» – знов-таки поява чужа широкому загалові нашого духовенства, але новішими часами імпортована надто меткими учениками заходу. Правда, дещо в тих упімненнях митроп. Андрія немов не договорене або не додумане до кінця. Певна річ, священик, який говорив би народові тільки про його права, а не говорив би нічого про обов'язки, ухиляв би проти справедливости, але чому ж митроп. Андрій не згадає й про противне ухиблення? Адже у нас про обов'язки наро-

да говорено від віків і говориться й досі на тисячні лади, а про права почалося говорити дуже недавно і дуже скромно. То як думає митроп. Андрій: чи ті пастирі, що товкли народові тільки про його обов'язки, а про права зовсім мовчали, сповняли як слід свій пастирський і горожанський обов'язок? Дуже гарно і досадно докоряє митроп. Андрій тим, «хто для з'єднання собі людей підхлібляв би їх пристрастям», «хто толерував би зло, аби лиш не наразитися», але як же погодити се з обов'язком «благорозумія», який велить священикові толерувати, прим., надужиття свого сусіда, не мішатися в його діла, аби не підкопувати у вірних його поваги? Тяжко зрозуміти натомість вину того священика, який «хоч несвідомо провадив би до заздрости, гордости, ненависти». Яка то етика карає несвідомі вчинки? І чи чоловік взагалі може бути свідомий усіх наслідків, які може потягнути за собою кожний його вчинок, кожний крок? Та тут ми вже входимо в філософічні основи міркувань митроп. Андрія; лишаючи собі їх обговорення на потому, ми вернемося до дальших його практичних рад і осторог.

«Рішучо фальшивим і шкідливим єсть напрям занедбування сторони суспільно-економічної. Церква тих речей дочасних і матеріяльних не занедбує, бо через них веде до віри і моральности. Священик, що навіть на жадання парохіян не хоче утворити читальні, склепику (крамниці), шпихліра громадського і т. ін. і всім подібним установам єсть противний, не відповідає своєму становищу. Се майже річ неможлива, щоб мав у селі правдивий вплив і щоб не мав противниками найліпших з-поміж своїх парохіян; бо люди по селах, що упоминаються про того рода загально хосенні установи, се звичайно найліпші елементи в селі» (стор. 66–67).

«Так як скрайністю і пересадою єсть схліблювання багатшим і тримання панської клямки, а недопускання селянина поза поріг кухні, так само пересадою того самого типу, хоч просто противною цілуватися на оба лиця з кожним селянином, а показувати погорду кожному, хто лиш має трохи маєтку. Перша пересада зіпсує цілу працю душпастирську, бо як же ж мають люди мати за отця і душпастиря чоловіка, що ними гордить, показує їм легковаження, а ніколи ані крихітки зичливости і любови? Друга пересада відбере священикові всяку повагу і можність перестереження людей перед злом і можність зроблення з якимсь авторитетом хоча б малої уваги. Зайва фаміліярність не підносить вірних до священика, але його знижає до них. Погорда, оказана убогшому,– знак дурної гордости; погорда, показана багатшому,– знак заздрости

і пустої амбіції. Обидві крайності – знаки браку любови ближнього, обидві несправедливі. Одна повна згляду людського, друга веде до соціяльної ненависти» (стор. 67–68).

Уваги наскрізь вірні, і хоч троха пахнуть старим Кніґґе[5], то все-таки в устах митрополита вони набирають особливої ваги. Особливо в устах митрополита, що родився в графському дворі і, певно, мав не раз нагоду бачити душпастирів першої категорії, тих масненьких та покірненьких перед паном колятором*, тих, що то аби не наразитися дворові, толерували в селі дворацьку деморалізацію і систематичне ширення п'янства як головного джерела панського доходу. Такі слова з уст такого архипастиря повинні мати подвійне значення. Правда, священиків другої схарактеризованої митрополитом Андрієм категорії, тих занадто фаміліярних із селянами, мені якось не доводилося бачити; може, вони де й є, але, мабуть, дуже рідко посіяні по краю. Натомість тих із першої категорії, тих «porządnych»** маємо спору пачку і можемо тільки бажати, щоб золоті, хоч дещо приперчені, слова митроп. Андрія трафили їм до серця. Кого засвербить, нехай чухається.

Дуже інтересне і дуже «благоразумно» обережне те, що говорить митроп. Андрій про відносини руського (українського) духовенства до правительства і його органів. «Очевидно, треба нам і себе і нарід боронити перед можливими надужиттями, мусимо про свої права упоминатися, бо "vigilantibus jura"***, але з многих оглядів не можемо зачинати борби з властю. Не позволяє нам на те принцип віри, бо "нѣсть власти, аще не от Бога"» (стор. 68). Правда, супроти сього «приципа віри», який для самої церкви ніколи не був ніяким принципом, бо вона все і всюди вміла протестувати і боротися проти нелюбих їй властей, митроп. Шептицький зараз спішить дати дуже важну оговорку: «Послух для *справедливих* розказів власти – се так сущний (суттєвий) закон божий, що в жаден спосіб не можемо його не повторити» (стор. 68). Сказавши по-правді, не потрібно аж власти, щоб змусити християнина *слухати справедливого* розказу; він же обов'язаний слухати такого розказу без огляду на те, відки б він не походив, сповняти справедливість і без розказу. А ось у тім питання: хто має осудити, чи якийсь розказ справедливий? Адже звісно, що в людських речах трафляються

---

*Опікун (звичайно поміщик) церкви, що мав право затверджувати призначення священика на парафію.

**Порядних, льояльних (*польск.*).

***Права для тих, хто піклується (*лат.*).

такі випадки, і сам митроп. Андрій на іншім місці живо ілюструє їх, коли «не раз і направду людська справедливість може бути несправедливістю, кривдою» (стор. 42). А друге питання: що як робити священикові, коли якийсь розказ власти, якийсь закон він признає несправедливим, незгідним із своїм сумлінням? Говоримо виразно про розказ власти або закон, а не про надужиття якогось поодинокого органу власти, проти якого послання позволяє священикові боронити себе й нарід. Візьмімо, прим., закон про презентацію*, що так і б'є в очі всякому почуттю справедливости. Або тисячу інших законів чисто світського змісту. Митроп. Андрій благорозумно промовчує про сей випадок, а властиво говорить на здогад сього щось таке не зовсім зрозуміле і не зовсім передумане. «Дух непослуху для власти, котрий в наших часах загально в Европі розширяється і росте через розширення теорії пересадної свободи і абсолютної рівности, а для котрого кожне надужиття власти через її органи і кожна нелеґальність і несправедливість єсть оливою, доливаною до вогню, єсть одною зі сторін революційного духа, котрий і у нас має своїх приклонників, а котрий евентуально міг би пхнути наш нарід в безодню нещастя» (стор. 69). Митроп. Шептицький, очевидно, кепський історик і повторяє чужі фрази про надмірне розширення в сучасній Европі «духа непослуху для власти», хоча кожний історик міг би сказати йому, що ніколи в історії людськости ще не було часу, коли б зарядження властей виконувалися такими великими масами людности так добровільно, з меншим примусом, коли б пануючі чули себе серед підвладних такими безпечними, коли б почуття *леґальности* було так широко розвинене, як у останнім століттю. Забурення, революції, напади на пануючих були в сьому століттю викликувані майже без виїмку ініціятивою самих властей, державними замахами, систематичними надужиттями та довголітнім гнобленням сущних (сутніх) інтересів і справедливих почувань людности. Сей «дух непослуху» кормиться, як зовсім вірно зазначує сам митроп. Андрій, «нелегальностями та несправедливостями» тих, що повинні стояти на сторожі леґальности і справедливости. Його джерелом є не «розширення теорії пересадної свободи і абсолютної рівности» (про ті теорії поговоримо ще далі), а зріст у широких масах почуття справедливости, почуття тої «загальної етики, незалежної від волі людей, опертої на природі і на праві Бога», яку сам

*Форма канонічної обсади парафії, коли пароха обирає патрон парафії, а єпископ його тільки затверджує.

митрополит на іншому місці (стор. 44) з таким апльомбом протиставить сухій, формальній леґальності. І коли митрополит остерігає руське (українське) духовенство перед тим «революційним духом». що кормиться нелеґальностями, несправедливостями та надужиттями властей, то тут раптом із «сідла злата» високої етики пересідає в «сідло кощієво» опортунізму: сей дух, ся боротьба в ім'я справедливости і леґальности могла б «пхнути наш нарід в безодню нещастя». Та тут, звісно, можна б завдати нашому архипастиреві декілька нескромних питань: чи гнутися під нелеґальностями і надужиттями є щастям чи нещастям? Чи здавлювати в собі почуття справедливости і леґальности є щастям чи нещастям? Чи таке здавлювання в собі того почуття не деправує душі, не провадить при довшій практиці до занижу того почуття, особливо коли ми здавлюємо його задля причин зовсім матеріяльної натури? І чи таке ведення народного життя посуває нас наперед до того «божого й людського ідеалу», який має перед очима митроп. Андрій, чи, може, віддалює нас від нього? А з другого боку, до якої то такої безодні нещастя вело б наш нарід плекання того духа безоглядної (хоч розуміється, не безумної і не безтямної) боротьби проти усякої несправедливости та нелеґальности? Адже коли грозиться такою безоднею і радиться задля неї здавлювати в собі найкраще і найсвятіше добро душі, то слід би заглянути хоч одним оком у ту безодню і сказати нам, які ж то такі страшні дракони грозять на її дні?

Взагалі відносини нашого духовенства до властей в архипастирськім посланню визначені якось неясно. Митрополит хитається між правом божим і правом людським – і навіть не правом, а простим опортунізмом, хитається до тої міри, що волить «благорозумно» промовчати деякі дуже дразливі речі, щоб не дати в них духовенству такої директиви, яка б могла занадто ярко перечити тим його високим ідеям про гідність і завдання душпастирства, що були висловлені вище. Він тут стоїть на становищі, аналогічнім до євангельського «віддайте цареві, що царське», хоча відомо, що ся приказка зовсім не вичерпує відносин чоловіка до держави. І наш митрополит із особливим натиском підносить один бік справи: *«не зачинати духовенству боротьби з правительством» і «поступати благорозумно з органами правительственними».* Признаємо вповні рацію обом сим порученням, але все ж таки кажемо, що вони справи не вичерпують і навіть оминають найдразливіші речі. Митрополит пише: «При наших маєвих уставах, котрими признана правительству власть, *противна праву божому,*

мішання (втручання) у всі обставини церковного життя, відносини могли б статися невиносимими і могло би прийти до правдивого переслідування церкви. Правительству, напр., признане право протестування проти інституції* пароха, право замкнення належної конґруї** і т. ін. Тому з конечности нашого положення не можемо боротьби зачинати і мусимо конечно затримати якийсь modus vivendi (спосіб співжиття), бо інакше могли б ми своєю непрозоливістю наразити на шкоду і церкву і нарід» (стор. 69). Признаюся, для мене сі уваги зовсім неясні. Або маєві закони противні божим законам, а в такім разі з тими, хто їх виконує, не може бути у прихильників божого закона ніякого modus vivendi; або треба б докладно вияснити, коли, в якім випадку божі закони уступають перед людськими і очистити сумління тих, що хотіли б справді серйозно держатися принципу, що божі закони йдуть перед людськими. І чи ж боротьба проти несправедливих законів, противних божому законові, мусить зараз бути «непрозорливістю», «сцисією» (зударом)? Чи митроп. Андрій не чував ніколи про леґальну боротьбу, про можність змінювати несправедливі закони леґальною дорогою без найменшої сцисії з виконавчою властю? Правда, зацитовані митроп. Андрієм маєві закони, хоч іздавна є сіллю в оці західнім клерикалам, по нашій думці не зовсім щасливо дібрані. В наших часах парох є не лише душпастирем, але й урядником державним, якого урядування в'яжеться тісно з дуже важними актами горожанського і цивільно-правного життя, і тому держава має повне право мішатися в урядування пароха власне там, де воно не виключно церковне, а горожанське, має право контролювати і евентуально й карати його. І для того інґеренція (втручання) держави до інституції пароха та до виплати йому конґруї, по нашій думці і по думці ширшого загалу, суспільности, вповні оправдана і не противиться ніякому законові божому, бо в Євангелію ані про парохії, ані про ведення метрик, ані про конґруу та ерекцію*** не говориться нічогісінько. А ось цікаво, чому се митроп. Андрій, говорячи про інституції, противні праву божому, ані словечком не заїкнувся про *право презенти*****, сей останок найобскурнішого февдалізму, про інституцію, що в дуже багатьох

---

* Призначення священика на парафію.

** Виплачувана урядом держави платня для священиків.

*** Церковне нерухоме майно.

**** Право власника даного села рекомендувати єпископові свого кандидата на священика.

випадках веде за собою тайну, а то навіть майже явну *симонію*[6]* (диви насвіжіший факт із примарем краєвого шпиталю д-ром Чижевичем!), а ще частіше ставить священика в примусове положення гнутися перед людьми, для яких не чує ні прихильности, ні пошани? Мені здається, що при темі «соціяльна політика руського (українського) духовенства» тема «право презенти» повинна б стояти на самім чолі, бо се ж перша основа для того, щоб здобути нашому духовенству поважання в його власних очах, без якого ніяка інша горожанська діяльність неможлива. І знов кажемо: боротьба проти того соромного і перестарілого права не мусить бути ані нерозважна, ані непрозорлива, ані взагалі небезпечна для церкви; в тій боротьбі весь нарід, уся суспільність стане по стороні духовенства; в ній воно знайде по своїм боці широкі симпатії й поза межами нашої нації, коли, навпаки, не знайде їх у фантастичній боротьбі проти маєвих законів, що були першою пробою виеманципування Австрії з-під клерикального верховодства, ще більше противного «божим і людським правам», ніж самі ті закони.

II

Суспільна акція духовенства, якої головні нариси ми за митроп. Андрієм начеркнули вище, має бути відповіддю на велику болячку нашого часу – на соціяльну квестію (питання). Що таке соціяльна квестія?

«Много обставин складалося на витворення того замотаного питання,– відповідає нам митроп. Андрій.– Наглий, неприготований переворот у способі продукцій, машини парові, котрі змінили значення і вартість ручної праці і надали капіталові іншу вартість, средства комунікацій, що, розвиваючися ненормально, скоро отворили двері всесвітовій конкуренції. То все при загальнім відступленні людей від Бога і віри, при заникненні поняття справедливости і затраченні почуття любови ближнього і при капіталістичній теорії ліберальній з її уставодавством – все то разом витворило устрій суспільний, запевняючий капіталові таку перевагу над працею, що всі здаємо собі справу з несправедливости того стану. Се річ певна, що в нашім теперішнім устрої легко може убогим діятися кривда, та що кривда не раз справді й діється. А світові капітали, скуплені в руках немногих потентатів світу фінансового, ростуть

* Продаж або купівля священичої посади.

так, що зачинають неможливим способом тиранізувати людськість. В їх руки переходять поволі всі міжнародні навіть відносини, від них зачинає залежати супокій або війна, від них існування або упадок держав або правительств. Пожираючи всі менші капітали, доходять до такої сили, що ніщо перед ними не може устоятися, тим більше, що взаємна боротьба кипить між усіми меншими капіталами, а їх всіх знов з працею. З того йде взаємна ненависть верств суспільних, свідома і несвідома несправедливість, з одного, оправдана і неоправдана заздрість – з другого боку» (стор. 6–7).

Ось якими словами митроп. Андрій характеризує причини й основу сучасної соціяльної квестії. Властиво, характеризує її економічний підклад, а про саме соціяльне питання, що виростає на цім підкладі, не каже нічого. А шкода, бо, беручись гоїти соціальні болячки, все-таки треба би дати про них якесь елементарне поняття, про їх вигляд, розмір, причини, зріст і його темпо. Бо ж не в тім суть сучасного соціяльного питання, що продукція і комунікація дізнали перевороту, що витворилися великі капітали, що загострилася всесвітня конкуренція, а в тім, що наслідком тих і многих інших економічних фактів перемінився давній устрій суспільности, починаючи від сім'ї, а кінчаючи державою, постали всенародні армії, мільйони свобідного пролетаріяту, наділеного горожанськими правами, могучі коаліції, що силкуються впливати на хід продукції і конкуренції і т. ін. Митроп. Андрій не бачить цього всього, не уявляє собі докладно, в чім лежить суть сучасної соціяльної квестії, і для того й подає на її болячки ліки в значній частині наївні та анахроністичні, такі, які можна було рекомендувати давній, передкапіталістичній, февдально-панщизняній суспільності, але які тепер не знаходять властивого адресата. Митрополит, приміром, багато говорить про власність, про право приватної власности, і то спеціяльно на землю, і представляє те право як щось незмінне, оперте на самій природі людській (стор. 20). Тим часом він забуває, що, приміром, цілі середні віки не знали приватної власности землі, що вся земля в краю вважалася власністю корони, зглядно пануючого, який, одначе, не смів користуватися нею сам для приватного вжитку, а мусів для забезпечення послуг державних віддавати її у володіння васалам. Власне, одна з найважливіших революцій, які спричинили перехід від середніх віків до нових, се була побіда римського права над середньовіковим і заведення приватної власности землі. Се й був властивий початок капіталізму. І що ж показалося? Власне, сей новий порядок відразу,

можна сказати, загострив соціяльні антагонізми, а властиво, породив такі їх форми, яких не знали середні віки (пролетаріят). Та він відразу приніс із собою на світ і черв'яка, що підточує його власне існування: раз земля зробилася товаром, вона й почала підлягати всім тим флюктуаціям (коливанням) спекуляції та конкуренції, що й інші товари, і чимраз більше з приватної власности почала робитися знов *суспільною* – вже не державною, а властиво, і державною оскільки, оскільки держава також виступає як соціяльна сила. І що ж бачимо сьогодні? Бачимо таке – розуміється, ті, що вміють і хочуть бачити,– що *приватна власність землі єсть тільки юридичною фікцією,* а дійсним власником землі є зовсім не той, хто записаний у ґрунтових книгах. Поперед усього дійсним власником єсть держава, яка тягне з тої землі ґрунтовий податок; високість того податку в кожнім поодинокім краю означає рівночасно міру, до якої дійсна власність землі належить державі. Далі власником єсть місцевий капітал у формі довгів, гіпотичного та векслевого обтяження землі, а нарешті, щоб номінальному власникові не лишити вигляду й на будуще, приходить інтернаціональний капітал, який у формі державного довгу поклав руку на приватній власності грядучих поколінь. Хто нині говорить про природне право чоловіка до приватної земельної власности і бачить у ньому якийсь лік на соціяльні болячки нашого часу, а не знає і не бере на увагу отих елементарних фактів, той не знає азбуки соціяльної квестії і добре зробить, коли не пожалує праці познайомитися з нею ближче.

Друга підвалина, в якій митроп. Андрій бачить лік на соціяльні болячки нашого часу,– се сім'я. «Суспільність родини – се найпервісніший і найприродніший елемент, з котрого складається всяка суспільність людська. Се суспільність природніша, первісніша від усякої держави» (стор. 26). Та говорячи далі про родинні права і обов'язки родини, автор послання, мабуть, і не підозріває, що поняття «родина», «сім'я» в різних часах і у різних народів містило в собі неоднакові форми співжиття людей, іншими словами, що той «найпервісніший і найприродніший елемент» протягом віків відбував і досі відбуває ненастанну еволюцію, що сім'я римська, основана на patria potestas (батьківській владі), зовсім не те, що сім'я грецька, семітська, або сім'я первісних народів, основана на родовім принципі, і не те, що сучасна європейська сім'я, основана на праці або капіталі. Правда, церква від часів римського цісарства й досі не перестає говорити про сім'ю таку, яку бачили перед собою Климент Александрійський[7] та Авґустин[8], про сім'ю моногамічну та пат-

ріярхальну, не вважаючи на те, що та сім'я давно сталася пережитою історичною формою і коли існує досі де-небудь у чистій формі, то хіба в якихось глухих закутках, не зачеплених ще новочасною культурою,– і в законодавстві як *юридична фікція*, так само фікційна, як юридична приватна власність землі. Капіталізм, основуючи весь суспільний лад на продукції і продукційності людської праці, тим самим підкопав у самій основі поняття римської patria potestas, давши можливість кожному членові сім'ї своєю працею здобути собі незалежне життя. Він підкопав римське поняття підчиненості жінки і породив великий еманципаційний рух жіноцтва. Заводячи публічні обов'язкові школи, він обмежив до minimum батьківську опіку над дітьми (західньоевропейський клерикалізм давно відчув се і виступав дуже завзято проти того обов'язкового обучення, бачачи в тому також «ein Stück moderner Tyrannie» – витвір новітньої тиранії). Патріярхальна сім'я, основана на перевазі мужчини і поневоленні женщини, сплодила проституцію, яка й тягнеться протягом усіх віків червоною ниткою як нерозлучний корелят (відповідник) моногамічної сім'ї. Капіталізм, розбивши монополь мужчини і давши женщині можливість рівноправности з мужчиною на основі рівнозначости її в суспільній продукції, розширив проституцію, викидаючи мільйони женщин нарівні з мужчинами в ряди пролетаріяту і роблячи проституцію явним та леґальним або лише пофарисейськи толерованим промислом, способом заробкування. Витворюючи конкуренцію між мужчиною і женщиною на робітницькому ринку, капіталізм виплодив такі соціяльні появи, як пролетарську сім'ю, де жінка являється головним продуцентом і заробляє на удержання, а батько займається домашньою послугою, або де мужчина живе на удержанні жінки і т. ін. Говорити сьогодні про «родину» як про палладіюм* соціяльного порядку, а не знати або не згадати про всі ті новочасні появи – не одиничні, а загальні, се значить повторяти оклепані фрази, а не дати жадної реальної вказівки про те, що окружає нас і з чим священик, навіть у нас у Галичині і навіть у селах, особливо поблизу промислових центрів і більших міст, мусить стрічатися чимраз частіше і частіше. А таке відчуження церковних поучень від дійсних життєвих обставин родить у чимраз більших масах народу чимраз більшу байдужність до оголошеного в церкві й поза церквою слова, бо воно далеке від життя, абстрактне і звичайно на практиці несповниме.

*Святиня, в якій шукають захисту.

Але митроп. Андрій не обмежується на сих двох підвалинах і кладе ще третю, головну, загальну, а нею має бути *справедливість*. На його думку, «поняття якоїсь стислої справедливости поза гробом, якогось суду, якоїсь нагороди або кари мусить бути підставою кожної етики. Без тих понять цілий світ і життя мусить бути непонятою тайною» (стор. 33). Справедливість – се «підстава закону Божого. Віддати кожному, що йому належиться, кожне його право пошанувати – се підстава всякого ладу, до котрого веде наука церкви» (стор. 35). Все се було б дуже ясне й гарне, якби ми в кожнім або хоч би в якім-небудь однім випадку знали, що кому належиться і яке його «кожне право». Може, не тайне се для митроп. Андрія, що кожне людське діло, кожне слово, кожна думка – се продукт безмірно скомплікованих впливів, вроджених здібностей і налогів (іноді анормальностей і хвороб), виховання, пристрастей, окруження, економічного й соціяльного положення, свідомих і несвідомих чинників. Щоб осудити абсолютно справедливо те діло, ми мусіли б знати і оцінити всі ті чинники, а се, очевидно, неможливо. Отже, ми прикладаємо до них певні традиційно усталені міри, усталені знов-таки під впливом найрізніших чинників,– здібности та більшого або меншого розвою чуття, виховання, окруження, пануючих доктрин і поглядів і т. ін. *Се буде наша, людська, етична міра, наша справедливість.* Може, й се буде не тайне для митроп. Андрія, що та людська міра з часом міняється, що кожний вік, кожний ступінь цивілізації має свою справедливість, свою етику, яка для інших може видаватися цілком несправедливою і неетичною. Коли, приміром, держання рабів в очах Христа і його апостолів було ділом справедливим і натуральним, було інституцією, без якої вони не уявляли собі суспільности, проти якої не протестували, хоч і силкувалися зм'якшити її тяжкість, то для нас сама інституція, саме поняття рабства видається чимсь огидним і соромним, і капіталістична суспільність не пожалувала мільярдів коштів і соток тисяч людських жертв, аби знівечити ту інституцію.

«Кожне його право»... Ну, а візьмімо право дитини. Адже в патріярхальній сім'ї вона не мала ніякого права, доки батько виразно не надавав їй його, і се тоді нікому не видавалося безправ'ям. Або право жінки! Адже християнська церква і досі вважає її нерівноправною з мужчиною, недостойною, приміром, знайти якесь місце в церковному культі; для неї недоступна теологічна наука, недоступна казальниця. І на якій підставі? На підставі одного апостольського речення: «taceat mulier in ecclesia» (нехай жінка мов-

чить у церковних справах) – речення, що може було випливом індивідуального настрою або популярної опінії даної хвилини, але зрештою не мотивоване ніяким «божим», ані людським законом. Або право недужого. Адже за Христових часів божевільних в'язали та заковували в ланцюги; Христос уздоровлював їх, але ми ніде не бачимо, щоб він протестував проти їх заковування. Се тоді була зовсім натуральна річ, а для нас тепер се видається варварством, ми прикладаємо до сього іншу мірку, вироблену – знов треба раз на все піднести – не католицькою церквою, але силами посторонніми, а подекуди навіть такими, які вона вважає ворожими собі.

А право єретиків, недовірків, атеїстів. Адже на підставі етики, якої центром, джерелом і метою єсть Бог, церква півтори тисячі літ уважала своїм правом і обов'язком нищити та переслідувати таких людей, уважала їх винятими з-під усякого права, з одиноким хіба правом на ганебну смерть «без розливу крови», тобто на огняному кострі, причім, одначе, роблено маленький виїмок хіба задля тих інтеліґентних злочинців, що вміли читати й писати, виїмок такий, щоб перед смертю відрубати їм руку і вирвати язик. Се по-тодішньому було право і була справедливість, було зовсім консеквентно і не нарушувало нічийого сумління, а сьогодні навіть самі репрезентанти церковної політики і клерикалізму не люблять признаватися до того і, все повторяючи фрази про незрівнянно високу християнську етику, від якої вищого нічого не може придумати людський ум, преспокійно живуть собі в атмосфері новочасної, *гуманістичної* етики, якої розширенню і виробленню церква довгі століття ставила завзятий опір і яку ще й досі загальними формулами не перестає осуджувати та проклинати, старанно закриваючи те, що сама вона завдячує їй поглиблення власних доктрин, постання і витворення власних чоловіколюбних (наскрізь новочасних!) організацій і загалом усі свої новочасні тріумфи.

«Підставою кожної етики», по думці митроп. Андрія, мусить бути «поняття якоїсь беззглядної і стислої справедливости поза гробом, якогось суду, якоїсь нагороди і кари» (стор. 33). Мусить або не мусить. За часів Рамзеса II[9] або й трохи пізніших єгипетських династій певно, що було. На численних папірусах та кам'яних стінах маємо змальований суд Озіріса[10] з небесними писарями і нотарями, з оборонцями і прокурорами, з вагою і мечем. Але від того часу минуло вже стільки літ, що пора було, здається, піти трохи далі. Коли не помиляємося, то Христос поклав зовсім інші підвалини під християнську етику, такі як «люби Бога всім сер-

цем, а ближнього, як себе самого», як «не судіть, щоб вас не суджено», як «хто з вас без гріха, нехай перший кине на неї каменем». Про суд і кару в тих Христових етичних науках не чуємо нічого, а навпаки, виразно чуємо «не судіть». Не «беззглядна справедливість», а всеобіймаюча любов (коли не помиляємося) повинна бути основою християнської етики. Правда, розвій християнської церкви пішов іншою дорогою, вона лишила на боці Христову основу і уґрунтувала свою есхатологію*, а з тим разом і свою етику на єгипетських бюрократично-судівничих поглядах та традиціях і не перестає й досі видавати їх за найвищий вицвіт божеської мудрости. Вона не вагається переносити наші грубі, антропоморфічні форми в сферу найвищих понять і вірувань, сама не тямлячи, як суперечні ті форми з тим розумінням тих найвищих понять, до якого дійшла сучасна людськість. «Беззглядна і стисла справедливість!» Чи подумав митроп. Андрій, як основно противорічить сьому поняттю всяке поняття нагороди і кари! Адже «беззглядна і стисла» божеська справедливість при осуді кожного діла, слова, помислу людського мусить узгляднити всі ті мільйони свідомих і несвідомих чинників, із яких складається те діло, мусить до найглибших тайників зрозуміти його. А чей же не будуть невідомі митроп. Андрієві такі речення, як французьке «tout comprendre est tout pardonner» (все зрозуміти – значить усе вибачити) або Шекспірове «нема в світі винуватих». Ось на які сліди наводить міркування про «беззглядну справедливість», а зовсім не на поняття «кари й нагороди». Сі поняття – се зовсім людські, земні, а не божеські, і основувати на них ніякої вищої етики вже давно не можна.

Ні, соціяльне питання наших днів далеко більш скомпліковане і важке, ніж се здається митроп. Андрієві. Його діягноза того питання не сягає йому, можна сказати, ані до колін, а його терапевтичні погляди застарілі на цілі століття, коли й не більше.

III

Значну частину свого послання митроп. Андрій присвятив полеміці з двома ідейними напрямами, а власне з лібералізмом і з соціялізмом. Щодо лібералізму, то в ньому не подобається авторові послання «теорія пересадної сво-

*Богословська наука про останні речі, зв'язані із смертю і позагробовим життям.

боди» і «теорія праці», що буцімто «боронить яко справедливої такої низької платні, що рівняється з накрайнішою нуждою» (стор. 36). Щодо теорії «пересадної свободи», то автор послання, на жаль, не висловив докладніше, яку свободу він уважає пересадною, і тому ми й не можемо нічого сказати, наскільки оправданий його суд у тім пункті. Що ж до ліберальної теорії праці, то здається, тут у автора послання якесь непорозуміння. Лібералізм, як відомо, в економії характеризується принципами свобідної конкуренції, свобідної торгівлі, свобідного найму і принципом невмішування держави в економічні трансакції державної охорони прав капіталіста. Се ліберальні економічні теорії в їх найчастішій формі. Робітникові обіцюється *справедливу*, тобто свобідною конкуренцією уреґульовану платню. Цілі ряди ліберальних економістів виспівували справедливість, красоту, гармонію того порядку. В дійсності й автор послання стоїть на тій самій основі, коли зараз же, осудивши ліберальну школу, як її протиставлення показує християнську теорію платні, що полягає ось на чім: «Робітник обов'язується віддати працедавцеві свої услуги за умовлену плату, а працедавець обов'язується за роботу дати справедливе умовлене винагородження» (стор. 37). Але ж се око в око ліберальна теорія платні, навіть не виключаючи многоцінного слова «справедливе». Та лихо надало, що з часом прийшли деякі економісти-теоретики, з яких одні зовсім не були ліберальні (Мальтус[11]), інші такі, що їх ліберали швидко відцуралися (Рікардо), а інші й зовсім соціялісти (Маркс, Консідеран[12]), які a posteriori*, аналізуючи готові вже факти, не як дезидерат, а як сумну дійсність, вияснили, що ся ліберальна теорія платні криє за собою зовсім неліберальний закон, а власне т. зв. закон про вагання мінімуму платні раз понижче того, що потрібне до удержання робітника з сім'єю, то знов повище. Як сказано, ті економісти викрили в обсервованих ними суспільних і економічних відносинах такий закон, виказали, що при даних обставинах (пролетаріят із одного і капітал з другого боку, особиста свобода всіх і невмішування держави для оборони слабших) він мусить неминуче проявлятися, але ніхто з них ніколи не думав боронити його гуманности або справедливости. Навпаки, віднайдення того закона найбільше причинилося до банкрутства ліберальної школи, бо керманичі державні зрозуміли конечність вмішання держави в суспільно-економічні справи в інтересі самої

* З пізнішого погляду.

суспільности. Вияснення того закона було, можна сказати, вихідною точкою соціялістичних аґітацій і організацій, з одного, а соціяльної політики держави і потрохи й церкви, з другого боку. Не знати сього не вільно сьогодні нікому, хто береться говорити про сучасний стан соціяльної справи і соціяльної політики в Европі.

Далеко більше закидів підносить автор послання проти соціялізму. Він закидає йому чотири головні хиби: 1) признавання релігії і моральности приватною справою чоловіка; 2) касування приватної власности; 3) змагання до абсолютної рівности між людьми і 4) нехтування родини. Я не маю наміру боронити тут соціялізму, але мушу завважити, що соціялізм як щось одноцільне взагалі не існує, що були й єсть різні соціялістичні теорії від Платона до найновіших часів, що ті погляди та теорії дуже сильно різнилися і різняться між собою вже хоч тому, що кожна була будована на інших премісах*, була немов відбиттям у вгнутім зеркалі суспільного ладу сучасного даному авторові, отже, іншого у Платона, іншого у Моруса, Кампанеллі, Кабе, Мореллі, іншого у Фур'єра та Сен-Сімона, а іншого у Белемі[13] та Уелса[14]. Далі теорія про відділення церкви від держави і признання віри ділом приватним не є зовсім ніяка соціялістична теорія і в теперішню добу під сю програму горнуться зовсім не самі соціялісти. А признання моральности нарівні з релігією ділом приватним, се – вибачить мені автор послання – не є ані соціялістична, ані взагалі ніяка теорія, тільки чистий абсурд, бо ж моральність – се певний кодекс постулятів щодо поступовання чоловіка з іншими людьми, отже, річ сама собою суспільна, яка не може бути зроблена річчю приватною. Мабуть, автор послання думав тут про змагання новішої суспільности (в науці се вже зроблено давно) відділити етику від релігії, але ж се зовсім не те саме, що зробити етику ділом приватним, та й винуваті в сьому змаганні зовсім не самі соціялісти, а дуже широкі круги освічених людей (пор., прим., широко розповсюджене в Німеччині «Етичне товариство», засноване за почином Еріді[15] на взір подібних організацій у Америці).

Щодо права власности, то вже вище було сказано, що тут треба робити деякі розрізнення, що право приватної власности на землю – річ зглядно нова і фікційна. Зрештою, й сама теперішня суспільність чимраз більше обмежує се право, все далі розширюючи право експропріяції для громад та держави, як се бачимо при бу-

*Істина, теза, що з неї як наслідок випливає інша істина.

дові залізниць, при копальнях, при будові публічних закладів. Не від соціялістів вийшли також пляни й переведення удержавлення пошт, телеграфів, залізниць, копалень соли; до удержавлення лісів, копалень вугілля й інших, мешкальних домів по містах і навіть управної ріллі в краю змагають по різних краях різні групи людей, протестанти й католики, соціялісти й несоціялісти (аґітація Джорджа в Англії, Фліршайма[16] в Німеччині і т. ін.). Що ж до іншої приватної власности, то й тут автор пастирського послання говорить занадто загально, щоб можна було мати підставу до спеціяльної дискусії. Власність розрізнюємо двояку: продукційну й консумційну, себто таку, що з природи своєї має громадський характер, і таку, що з природи своєї має індивідуальний характер. Коли я маю в приватній власності фабрику або копальню, де затруднюю тисячу робітників, то се зовсім не те саме, як коли я маю в жмені шматок хліба, який я зараз же й з'їм, або маю в скрині одежину, призначену для мене на зиму, хоч тепер, уліті, й не ношу її. При помочі першої власности серед даних суспільних обставин я можу, не виходячи з рам леґальности, а навіть із рам тої «людської й божої справедливости», як її розуміє автор пастирського послання, визискувати (не кривдити, а леґально визискувати) тисячу людей, а при помочі другої власности я не можу пошкодити нікому (розуміється, з виїмком виразного злого наміру, коли замість з'їсти хліб, я наб'ю ним моєму ближньому ґулю на лобі, або замість вкроїти хліба ножем, я затоплю той ніж у груди мого сусіда). Отже, соціялісти майже всіх шкіл і відтінків розрізнюють пильно власність консумційну, пожиткову, від власности продукційної (средств продукції, фабрик, копалень, землі) і, домагаючися *усуспільнення* (не конче удержавлення) сеї другої, полишають уладження власности пожиткової взаємному порозумінню тих, кого се буде найближче обходити. Чи се противне законам божим і людським, про се можна ще дискутувати; та в усякім разі говорити, що соціялісти зносять усяку приватну власність, значить не розуміти зовсім доктрин соціялізму.

Те саме треба сказати й про ті уступи, де автор послання говорить про абсолютну рівність між людьми, якої буцімто домагаються соціялісти. Абсолютна рівність – се такий абсурд, якого й збивати нема потреби; адже ж уже сама природа творить нас абсолютно нерівними, бо ж нема двох людей абсолютно однакових. Але ж нерівність буває двояка: природна і суспільна. І коли природної нерівности ми не в силі вирівняти, ба навіть вона в значній

мірі являється добром для людей, то з суспільними нерівностями діло стоїть інакше; тут розвій, з одного боку, витворює і побільшує, а з другого – вирівнює та влагоджує їх. Февдальний устрій зніс суспільну нерівність між паном і невільником і поклав натомість нерівність між февдалом і васалом, між паном і підданим. Капіталізм зніс ту нерівність, але витворив нову – між капіталістом і пролетарієм. Чи автор послання думає, що ті нерівності вічні, наказані самим Богом і незмінні? Інтересно, що митроп. Андрій, говорячи про суспільні нерівності, видимо, почуває якесь заженування (засоромлення) і, говорячи про багачів, уживає терміну «ті, котрих доля наділила багатствами» (стор. 49). І кілька разів у своїм посланню він уживає терміну «доля». Чоловік, по його думці, власними силами «зміняє свою судьбу, поправляючи або псуючи те, що природа і доля дала» (стор. 30). Церква «учить зносити те, що невідмінна доля приносить» (стор. 29). Читаючи такі вислови, ми раптом зацукуємося, немовби в розмові з нами інтеліґентний чоловік XX віку починав заговорювати язиком орієнтального фаталіста або фетишиста. Бо й яке значення має «доля», «судьба» в християнській теології? Новочасний інтеліґентний чоловік вичеркнув ті слова зі свого лексикону,– в якім же значенню уживає їх новочасний теолог? Було б дуже цікаво знати, що він розуміє під сим терміном? Чи се Божа, чи диявольська сила, чи щось незалежне від них обох? Папа Лев XIII в своїй енцикліці «Rerum Novarum»*[17] те саме висловлює так: «Хто з Божої ласки дістав більшу обильність дібр» (у тім самім листі паст. стор. 51). Коли багатство – Божа ласка, то цікаво, як погодити з тим слова Христові, що «неудобь богатый внидетъ въ царствіе небесное». Значило б се, що сама Божа ласка ставить чоловікові перешкоди в осягненні спасення. Та й не в самім багатстві тут діло. Адже в нашій суспільності лишилося ще стільки нерівностей февдальних та національних, що аж кишить. Чи й ті нерівності, привілеї нічим не заслужені одних, а пониження других треба приймати як щось вічне, уставлене Божою волею, чи ні? І тут знов скажемо, що не самі лише соціялісти змагають до усунення тих соціяльних нерівностей, сплоджених не вродженими здібностями, працею, пильністю, а унаслідженим іменем, титулами, національністю, кастою. А з другого боку, соціялісти в основу своїх програм зовсім не кладуть якоїсь фікційної абсолютної рівности, а тільки усунення соціяльних нерів-

* «Про нові справи».

ностей, нерівних шанс (можливостей) праці та зарібкування, зовсім не стоючи на тім, щоб і результати праці кожного чоловіка, значить, і його здобутки та заслуги були однакові.

«Хто підкопує зв'язки родинні, бурить основи людського щастя»,– каже зовсім справедливо митроп. Андрій (стор. 61). Він додає, що «зв'язки родинні суть з природи і права Божого святими», але забуває додати, які спеціяльно зв'язки. Отже, чи святе підчинення жінки, чи свята безправність дитини, чи абсолютизм батька? «Соціялізм, що ті правди перечить,– то секта, ворожа Богові, церкві, вірі, ворожа народному добру» (стор. 61). Але ж соціялізм не перечить ані одній правді, а натомість митроп. Андрій має зовсім невірне розуміння соціялізму. До того невірне, що одну з основних тез соціялізму він ничтоже сумняшися приймає за свою, за християнську, за католицьку, говорячи, що «природне право справедливости, вище і святіше від усякої умови, жадає, *аби була захована рівність між працею і заплатою,* т. є. між тим, що робітник працедавцеві, а тим, що той робітникові дає» (стор. 37). От то, то! Се і єсть основа соціялістичної доктрини. Як звісно, на постійній і неминучій при теперішніх суспільних порядках нерівності між здобутком праці робітника і платою, яку дає йому працедавець, на тій «теорії надвишки вартости» оснував Маркс свою критику капіталізму і свій погляд про генезис капіталу. Щоб усунути ту нерівність, соціялісти добиваються усуспільнення продукційної власности, щоб та надвишка вартости, яку плодить праця, не попадала в приватні руки, а йшла на користь загалу.

На сьому кінчимо свої уваги над посланням митроп. Андрія. Ми не починали їх для пустої полеміки, але для серйозної дискусії про справи важні, жизненні (життєві) для нашого народа, порушені тим посланням. І ми не можемо сказати, щоб ми в есенціональних речах не згоджувалися з позитивними тезами, висловленими в посланню. Що в екскурсах на поле теорії автор послання менше щасливий і виявляє дуже слабе познайомлення з предметами, які порушує, се ми піднесли не в докір йому і не в ущерб його авторитетові, бо ж він і сам з натиском підносить, що в справах політики і науки священик (а тим самим і архиєрей) повинен вступати лише як приватний чоловік і тут він за висловлені ним погляди відповідає своїм іменем і силою своїх арґументів, а не авторитетом свого уряду. Та ми були б раді, якби наші уваги викликали зацікавлення соціяльним питанням власне в тих кругах, для яких призначене послання.

Примітки

Написана з приводу пастирського послання митрополита Андрія Шептицького «О квестії соціяльній». Франкова стаття «Соціяльна акція, соціяльне питання і соціялізм» вперше була надрукована у львівському «Літературно-науковому віснику» (1904, кн. 10, с. 1–23). Ні в якому із радянських видань суспільно-політичних праць І. Франка цієї статті повністю не передруковано. В радянських збірках передруковується тільки II розділ цієї Франкової статті (пор.: *Франко Іван.* Публіцистика.– К., 1953.– С. 116–123; *Франко Іван.* Вибрані суспільно-політичні і філософські твори.– К., 1956.– С. 406–413; *Франко Іван.* Твори: В 20 т.– К., 1956.– Т. XIX: Філософські та історичні статті.– К., 1956.– С. 195–201). Незважаючи на те, що передрукований у цих виданнях II розділ становить тільки не цілу одну третину Франкової статті, у примітках до неї в усіх трьох названих виданнях зазначено, що вона «подається з деякими скороченнями».

Подається за: Іван Франко про соціялізм і марксизм: Рецензії і статті. 1897–1906.– Нью-Йорк: Пролог, 1966.– С. 152–190.

* * *

[1] Шептицький Андрій (1865–1944) – глава греко-католицької церкви (з 1900 р.).

[2] Двотомна праця українського бібліографа Левицького Івана Омеляновича (1850–1913), видана у 1888–1895 рр.

[3] Литвинович Спиридон (1810–1869) – уніатський церковний діяч. Був ректором духовної семінарії у Львові, з 1857 р. – єпископом, а з 1863 р. – львівським митрополитом.

[4] Тобто братів Йосипа (1821–1900) та Сильвестра (1836–1898) Сембратовичів, діячів греко-католицької церкви. Обидва в різні часи були митрополитами греко-католицької церкви у Львові.

[5] Кніґґе Адольф (1752–1796) – німецький письменник, автор відомої у свій час книжки «Про відносини між людьми», яку називали «зведенням законів практичної життєвої мудрості», а також ряду прозових і драматичних творів.

[6] Симонія – практика продажу й купівлі церковних посад у церквах.

[7] Климент Александрійський (р. н. невід. – бл. 215) – християнський богослов, філософ, один з отців церкви. Прагнучи примирити віру й знання, Климент намагався обґрунтувати християнство з позицій неоплатонізму. Спираючись на ідеалістичну філософію Платона, виступав проти матеріалізму Епікура.

[8] Августин Блаженний, Аврелій (354–430) – християнський теолог, один з отців церкви. Його погляди стали одним з основних джерел ранньої схоластики. У своїх філософських поглядах спирався на ідеї неоплатонізму.

[9] Рамзес II (Рамсес II) – фараон XIX династії в Стародавньому Єгипті (1317–1251 до н. е.). За часів його правління Єгипет досяг значної могутності.

[10] Осіріс – у стародавній єгипетській релігії бог рослинності, Місяця й нільських вод, цар потойбічного світу й суддя душ померлих. Згідно з міфом, Осіріс помирав щоосені й відроджувався з мертвих щовесни.

[11] Мальтус Томас-Роберт (1766–1834) – англійський економіст. Священик англіканської церкви. Засновник мальтузіанства – реакційної теорії народонаселення.

[12] Консідеран Віктор (1808–1893) – французький соціаліст-утопіст, послідовник Шарля Фур'є.

[13] Йдеться, мабуть, про Белламі Едуарда (1850–1898) – американського письменника, який опошлив ідеї соціалізму в утопічній повісті «У 2000 році» (1888).

[14] Уеллс Герберт-Джордж (1866–1946) – англійський письменник. Родоначальник науково-фантастичної літератури XX ст., який зробив значний внесок у загальнолітературний процес. Автор книги «Росія в імлі».

[15] Еґіді Христофор-Моріц (1847–1898) – німецький письменник і політичний діяч.

[16] Флюршейм (Фліршайм) Михайло (1844 – ?) – німецький публіцист, послідовник Джорджа.

[17] Лев XIII – папа римський від 1878 р., в енцикліці «Нових діянь» (Rerum novarum, 1891) сформулював соціальну доктрину католицької церкви.

ДО ІСТОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО РУХУ

Соціалістичний рух, що з обсягу політичних та економічних теорій перейшов уперше на поле свідомої організації пролетарів у невдалій пробі Бабефа та його товаришів в часі Великої Французької революції 1794 р., зробився відтоді характеристичною появою, що тягнеться через усе XIX століття, раз у раз дужчаючи та вбиваючись у силу, та й теоретично раз у раз поглиблюючися та обхапуючи ширші поля людських інтересів. Проклямований зразу як філантропія, як постулат християнської любові і справедливості супроти бідних та покривджених, він у XIX віці робиться філософією найлівішого крила гегеліянців, світоглядом цілих поколінь учених, релігією мільйонових мас, робиться могутнім двигачем політичного та соціального розвою, окликом боротьби, для одних – найвищим ідеалом, метою поступу, з якої осягненням кінчиться властиво історія, а для інших – грізною небезпекою, синонімом перевороту та побіди варварства й нового деспотизму, найбільшим ворогом індивідуальної свободи та загального поступу.

Чи новий, двадцятий вік буде, як думають прихильники цього руху, віком побіди соціалізму, чи, може, висуне на зміну йому інші оклики й інші ідеали, про це завчасно ще пророкувати. Одно видається певним: в оцінюванні соціалістичного руху починаємо добачувати навіть у його ворогів той спокій і ту об'єктивність, які дає перспектива значного часу і перебутого багатого розвою. І в самих соціалістичних таборах, що досі звичаєм усіх нових сект і релігій (а соціалізм сьогодні особливо для мас менше освічених

його прихильників має далеко більше характер релігії, опертої на непорушних догмах та на культі осіб, аніж характер науки) виявляли найбільшу нетолерацію не лише супроти «невірних», тобто несоціалістів, але також супроти єретиків та гетеродоксів,– і тут починаємо завважувати цікавий зворот. Під окликом «фабіанства» в Англії, посибілізму та солідаризму у Франції та ревізіонізму в Німеччині іде серед найчільніших соціалістичних інтелігентів невпинна критична праця, що, нав'язуючи зразу до тактики соціалістичних партій, звільна йшла чимраз глибше до самих цілей організації, до основних догм та тез самої доктрини. Статистичні досліди над будовою й розвоєм сучасної суспільності і історичні досліди над її минувшиною, нові методи соціологічних пошукувань над початком та розвоєм людських інституцій, нові здобутки на полі розвою етичних та релігійних концепцій людськості, нова вмілість слідження мандрівки та перемін певних ідей протягом століть та на обширі великих країн,– усе те збагачення нашого знання щодо кількості і якості не могло лишитися без впливу також на величну ідейну будову соціалізму, здвигнену в другій половині XIX віку головне завдяки працям двох німецьких жидів, Карла Маркса і Фрідріха Енгельса*, і покладену в основу великого масового руху в Німеччині головне заходами третього німецького жида Фердінанда Лассаля. Працям тих трьох визначних людей надає велике історичне значення головне та обставина, що вони сталися угольним каменем великої політичної організації, звісної під назвою *німецької соціал-демократичної партії.* Ця партія стоїть сьогодні, можна сказати, як центральна соціалістична організація в соціалістичному русі всього світу і своїм австрійським крилом, до якого належать також соціалістичні організації австрійських провінцій, захапує потрохи й нашу країну, коли тим часом друге її крило, російське, грає тепер визначну роль в революційнім русі також на російській Україні. От тим-то зрозуміла річ, що соціалізм і соціалістичні організації заслуговують на пильну увагу кожного освіченого українця, який цікавиться громадськими справами і не хотів би блудити навпомацки в сутолоці нових фактів та суперечних змагань і теорій.

Розпочинаючи в ЛНВ** ряд розвідок та рефератів про поодинокі питання з обсягу суспільного життя та соціальної політики, ми зазначуємо відразу, що не думаємо давати ніякого систематичного курсу тих питань і не бажаємо робити пропаганди – чи то

*Тут І. Франко помилився. Ф. Енгельс був німцем.

**«Літературно-Науковий-Вістник».

для соціалізму, чи проти нього. Ми бажали б лише зацікавити наших читачів тими преважними справами, заохочити освіченіших до читання основних праць на дотичні теми, а освічуючи принагідно то це, то те питання, виробляти в умах ту об'єктивність та неупереджену, але нетривожну цікавість до досліджування правди, що повинна ціхувати освіченого чоловіка, а в справах соціальних, громадських ще більше, ніж деінде.

I. Комуністичний маніфест 1848 року

Коли вірити Енгельсові і всім іншим історикам соціалізму з соціал-демократичного табору, то лютий 1848 року був моментом мало що не так само важним у історії людськості, як уродження Христа або як виступлення Лютера в Німеччині. В тім місяці був написаний у Лондоні спільно Марксом і Енгельсом «Комуністичний маніфест» і разом з ним народився на світ новочасний «науковий» або «історичний» соціалізм. Те, що було досі, до кінця 1847 р., то були соціалістичні фантазії, соціалістичний сентименталізм, соціалістичні утопії, або скоріше *утопічний соціалізм.* «Комуністичний маніфест» Маркса і Енгельса відразу поставив справу соціалізму на твердий науковий ґрунт, показав соціалістичний лад не як якийсь неосяжний ідеал, а як неминучу дієву конечність, як несхибний виплив непоборного історичного розвою. Цей маніфест відразу відкрив перед людством непохибні історичні закони, що з елементарною силою пруть до здійснення соціалізму. Ці закони в головному такі:

1. Вся дотеперішня історія людства – це боротьба класів, боротьба неволених, кривджених, стіснених проти тиранів, кривдників та гнобителів.

2. Вся дотеперішня культура – це, властиво, розвій продукції матеріальних дібр; від цієї продукції залежать форми правління й поділ суспільності на верстви, залежать наука й штука, ідеали й релігії.

3. Таким робом не люди творять історію по своїй волі, але елементарна сила кожночасової продукції уробляє їх по своїй уподобі і пре їх туди, куди їй хочеться.

4. Розвій теперішньої суспільності іде від капіталізму до соціалізму; це видно з того, що великі капітали ростуть, пожирають менші і скуплюються в руках чимраз меншого числа капіталістів;

натомість чимраз більші маси народа опиняються в стані пролетаріїв, позбавлених усякої власності, окрім своєї робочої сили, яку вони мусять продавати капіталістам. Працюючи для них, вони силою незломного економічного закону заробляють пересічно все лише стільки, щоб могли вижити, не більше; надвишка вартості того, що вони зроблять, іде до кишені капіталістів і збільшує їх капітал. Але ж капіталістичний устрій, зводячи маси народу до стану пролетаріїв, фабричних робітників, рівночасно здружує, гуртує, організовує їх. З хвилею, коли робітники пізнають, що в їх величезнім числі сила, і простягнуть руку до захоплення в свої руки політичної власті, виб'є остання година капіталістичного ладу. Суспільність, себто пролетаріат, перейде в нову фазу історії, в соціалізм, при якому люди вперше почнуть справді робити історію, при якому дотепершні закони історичного розвитку стратять свою силу. І далі автори маніфесту подають цілий ряд постанов, які, по їх думці, в разі побіди пролетаріату можна буде ступнево вводити в життя зразу в краях економічно найбільше розвинутих, а дедалі – то й у інших.

При яких обставинах був виданий цей маніфест і яким способом сталося те, що новий «історичний» соціалізм виступив відразу готовий, в такій заокругленій, категоричній, побідній формі, вискочив, мов Мінерва в новій зброї з Зевсової голови? На цюріхськім конгресі соціальної демократії 1893 р. Енгельс, говорячи про первопочини соціалістичного руху, заявив, що «в тих часах (1843–1845) соціалізму держалися лише невеличкі секти». Та сам «Комуністичний маніфест» представляє річ зовсім не так скромно, бо зараз на початку в ньому кажеться: «Вже тепер (1848 р. перед революцією!) всі європейські держави признають комунізм як велику силу». Послухаймо, що каже про се інший соціал-демократ, д-р Вільгельм Конштедт: «Маркс уложив сей маніфест іменем "зв'язку комуністів". Маніфест заповідав близьку революцію. І справді, заким перші примірники були надруковані і розіслані, вибухла в Парижі буря, впав Луї Филип, оголошено республіку. Для тайного зв'язку комуністів настала пора явно виступити перед народ і перемінити слова маніфесту на діла. Нова центральна власть у Парижі стояла під проводом і під пануючим впливом Маркса»*. Як бачимо, слова маніфесту про признання комунізму всіми європейськими державами як рівнорядної сили були або пророцтвом вітхненного візіонера, або словами політика, який стояв у центрі конспірації і дуже добре знав,

* *Dr. Wilhelm Cohnstädt.* Die Agrarfrage in der deutschen Sosialdemokratie von Karl Marx bis zum Breslauer Parteitage. München, 1903. C. 75.– *Прим. автора.*

що й для кого говорить. Певна річ, се знання оказалося ілюзією, революція впала, а Марксові теорії не знайшли в Німеччині ніякого відгомону ані зрозуміння. Але се не значило нічого, хіба те, що для них не настав ще був час; треба було ще 20 літ економічного та політичного розвою і велетенської агітаційної сили Лассаля, щоб підготувати для них ґрунт.

Та, як сказано, Маркс, пишучи з Енгельсом свій маніфест, заявляв, хоч і не дуже виразно, що його постулати і проекти можливі до здійсненя аж *по побіді пролетаріату* (такої побіди надіявся він у Франції) і то «nach und nach»*, ступнево, і то лише в краях більше розвитих, отже, очевидно, в Англії та Франції, а тільки потім у краях більше запізнених, до яких тоді належала Німеччина (W. Cohnstädt, op. cit., 73). Цікаво, отже, відки Маркс, молодий тоді емігрант, неекономіст з фаху, не живши довго ані в Франції, ані в Англії, міг виробити собі таке глибоке знання про економічний стан тих країв і такий широкий погляд на хід її економічного розвою? На се питання німецькі соціал-демократи, звичайно, не дають відповіді. Для них Комуністичний маніфест – перший і блискучий доказ Марксової геніальності, безпохибне євангеліє, об'явлене вибраним пророком, хоча, прим., і сам Енгельс признавав, що позитивні постулати того маніфесту тепер уже перестаріли.

Щоправда, в останніх часах, під впливом новоповіднаходжених документів деякі німецькі соціальні демократи признають несміло, що Маркс міг також запозичувати свої ідеї у інших, але, мовляв, і сам він не робив із того секрету. «Чи письменник украв свої думки в кого іншого,– пише цитований уже нами Конштедт,– і в кого він украв їх, се для історика може бути зовсім байдуже. Вплив тих думок, се головно цікавить його. Марксові закидувано іноді, що він присвоював собі чужі думки. Я вважаю такі докори зовсім фальшивими та несправедливими; але опрокидати їх я не думаю. Напевно, Маркс узяв до своєї системи не одно від своїх попередників. Але ж здобутки науки не на те нагромаджені, щоб їх знаходити, а на те, щоб їх прикладати в діло. Розуміється само собою, що Маркс усієї своєї системи не виссав собі з пальця. Він стояв на ґрунті науки свого часу і на тім ґрунті будував далі» (op. cit. 10). За вашим ласкавим дозволом, пане д-ре Конштедт! Історикові при оцінюванні заслуг і значення якогось діяча зовсім не байдуже, чи сей діяч дійшов до певних ідей своєю власною інтуїцією та розумовою працею, чи взяв їх відки інде. На те він історик, щоб слі-

*Після і після (*нім.*).

дити зв'язки суспільні та ідейні, які в'яжуть кожне людське діло з його попередниками, сучасниками й наступниками. Певна річ, се не приносить нікому нечесті, коли він переймає наукові здобутки своїх попередників і далі розвиває їх, але буває ж певна границя між таким науковим перейманням і плагіатом. Коли, прим., Маркс переймає Рікардову теорію ґрунтової ренти, вказуючи при тім на Рікарда як на її творця, і перетворює сю теорію відповідно до цілості своєї системи, дає їй по часті інше мотивування, а по часті інший обсяг, то се зовсім у порядку і ніхто не може йому за те робити найменшого докору. Та коли Енгельс в увазі до Марксової брошури «Das Elend der Philosophie»* (вид. 1885, стор. 26–27) пише про закон робітницької плати: «Сей закон "нормальної" плати, яка все вагається довкола minimum потрібного для піддержання життя робітника та для продовження його роду, *уставлений був мною* вже 1844 р. в моїх "Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie"** (Paris, 1844), значить, Маркс уже тоді знав той закон»,– то се вже не будування на ґрунті сучасної науки, а просте присвоювання собі відкриття, яке ще 1819 р. зробив Рікардо, та й то розвиваючи і докладніше формулюючи давніші погляди Тірго[1].

Коли для історика байдуже, відки який автор узяв свої ідеї, то він повинен би й не признавати його власністю ідеї взяті ним звідки інде. А ось др. Конштедт каже виразно, що хоча «"Маніфест" 1848 р. написаний був спільно Марксом і Енгельсом, то все-таки в приближенню можна сказати напевно, що його політична програма в головному була духовою власністю Маркса». Він тут повторяє з маленькими обмеженнями слова Енгельса, який у своїй брошурі «Die Entwickelung des wissenschaftlischen Socialismus» признає Марксові два епохальні відкриття, що зробилися основою нового історичного, наукового соціалізму. Сі відкриття – се *матеріалістичне розуміння історії* і вияснення тайни капіталістичної продукції через установлення поняття надвишки вартості (Mehrwerth), тобто тої вартості, яку продукує робітник і яка лишається в руках капіталіста. «Дякуючи тим відкриттям, соціалізм зробився тепер наукою, яку треба лише опрацювати у всіх її деталях і в обопільнім зв'язку її окремих частей»***.

Наскільки критичні і програмові думки Комуністичного маніфесту можна вважати духовою власністю Маркса чи то Маркса з

---

* «Злиденність філософії» (*нім.*).

** «Нариси до критики національної економіки» (*нім.*).

*** Кінцевий уступ другого розділу; див. російський переклад (вид. 3-тє в Женеві), 1902, с. 25.– *Прим. автора.*

Енгельсом до спілки, про се знаходимо інтересну статтю В. Черкезова в паризькім часописі «Les temps nouveau», що виходить замість давнішої «La Révolte», у числах 51–52 (з 20 і 20 квітня) і 1, 2, 4, 5 з мая 1900 року п. з. «Un plagiat trés scientifique»*. Тим, що читали «Житє і Слово» 1896 року, певно буде ще в тямці праця того самого Черкезова, якої зміст я передав там у статті «Соціалізм і соціал-демократизм». Ся стаття разом з паралельними працями бельгійського соціаліста Домелі Нювенгуйса була попередницею писань Бернштейна і німецьких ревізіоністів. Тепер д. Черкезов вертає до тої самої теми – критики соціал-демократизму – з іншого боку і береться доказувати, що найбільша часть думок «Комуністичного маніфесту» Маркса й Енгельса запозичена без подання джерела, а по думці д. Черкезова, навіть перепсована та баламутно передана з іншого маніфесту, написаного 1843 р. ученим фур'єристом Віктором Консідераном п. з. «Principes de socialisme. Manifeste de la démocratie au dix-neuviéme siécle»**.

Сей маніфест був надрукований уперше 1843 в журналі фур'єристів «La Démocratie pacifique»***; за нього автор і редакція були поставлені перед судом і увільнені судом, і ось 1847 р. маніфест вийшов другим виданням, до якого додано справоздання з того процесу****.

---

* «Дуже науковий плагіат» (*фр.*).

** «Принципи соціалізму. Демократичний маніфест дев'ятнадцятого століття» (*фр.*).

*** «Мирна демократія» (*фр.*).

**** Ось декілька дат із життя сього незвичайного чоловіка. Віктор Консідеран (Considérant) уродився 1808 р., кінчив політехнічну школу, вступив до артилерії і дослужився ранги капітана. Перейнявшися ідеями Фур'є, він виступив із війська і занявся пропагандою, виголошував виклади в Парижі, а потім створив у Мецу перший публічний курс соціалістичної теорії. Рівночасно він був співробітником Фур'єрових журналів «La Phaianstére» та «Nouveau Monde», причинився до заснування нового журналу «La Phaianstére», а по його упадку заснував журнал «La Phalangue». По смерті Фур'є він зробився головою його школи, закладав фур'єрівські колонії в різних сторонах Франції та в інших краях Європи, видавав журнал «La Démocratie pacifique» і читав знов лекції в Парижі. Вибраний до генеральної ради департаменту Секвани, він 1848 р. по вибуху революції ввійшов у склад конституційного сейму. Він був противником президентури Людвіка Наполеона, а вибраний 1849 р. до парламенту, належав до крайньої опозиції, видав прокламацію, якою кликав народ до бунту, і мусив у червні того ж року тікати до Бельгії. Засуджений позаочно, він утік до Америки, відки вернув до Франції аж 1869 р., щоб тут у повному забуттю дожити свого віку. З його писань найважніші «Destinée sociale» (Paris, 1834–1844; 3 томи), згадані вище «Principes de socialisme» та «Le Socialisme devant le vieux monde» (1848).– *Прим. автора.*

«Представте собі, читачі,– так починає д. Черкезов критичну часть своєї праці,– стан вірного мусульманця, що привик повторяти: "Аллах великий, а Магомет його пророк!"» І ось нараз одного гарного дня він знаходить на своїм дивані, на місці свого святого Корана, книжку якогось невірного джавра, де все те, що було найсвятіше в його Магометовій книзі, виложено далеко ясніше, докладніше, з ширшим поглядом, з глибшими ідеями, а головне – з незрівнянно вищим літературним талантом. І він знає, той вірний, остовпілий, обурений, упокорений, що твір невірного джавра появився перед Кораном, і що Магомет, той великий пророк фаталізму, знав сей твір.

Подібно як сей вірний, так і я почув себе остовпілим, обуреним і навіть упокореним, коли мені довелося прочитати книжечку Віктора Консідерана «Principes de Socialisme. Maniféste de la démocratie au dix-neuviéme siécle», написану 1843 р., а видану 1847 року. Та й було чого чудуватися. В брошурі на 143 сторінках Віктор Консідеран викладає ясно, по своїому звичаю, всі підстави марксизму, того «наукового соціалізму», який парламентаристи хочуть накинути цілому світові. Властиво, теоретична часть, де Консідеран говорить про принципи, міститься на перших 50 сторінках; решта присвячена голосному процесові, який уряд Луї Филипа виточив був журналові фур'єристів «La Démocratie pacifique» і який скінчився увільненням оскаржених через суд присяглих. Але на тих 50 сторінках славний фур'єрист справді по-майстерськи подає нам стільки загальних поглядів, ясних і блискучих, що лиш малесенька часть його ідей містить у собі вповні всі закони й теорії марксистів, не виключаючи й ославленої концентрації капіталу та цілого «маніфесту партії комуністів». Сей славний маніфест, ся Біблія легально-революційної демократії – се тільки дуже неглибока (médiocre) парафраза численних уступів маніфесту В. Консідерана. Маркс і Енгельс черпали не лише зміст свого маніфесту з маніфесту В. Консідерана, але навіть форму, титули розділів.

Не маючи під рукою брошури В. Консідерана, ми не можемо сконтролювати всіх отих тверджень і дійти, наскільки оправданий острий суд Черкезова про маніфест Маркса і Енгельса. Що в своїому маніфесті німецькі соціалісти заховали такий розклад матерії і подекуди подібні титули (не такі самі, загалом у Маркса й Енгельса термінологія інша, ніж у Консідерана), се ще не була би така біда і се ще не значило би, що їх маніфест був плагіатом із твору французького фур'єриста. Тим-то ми лишимо на боці сей уступець

Черкезова і перейдемо до інших, де він порівнює тексти обох маніфестів. Паралелі, що мають доказувати плагіат Маркса і Енгельса, і то плагіат plena forma*, бо оба німецькі соціалісти видають ідеї, зачерпнені з чужої книжки, не за здобутки сучасної науки, але за свої власні відкриття, таких паралелей наводить Черкезов щось 33, та ми обмежимося лише на найважніших, таких, що дотикають фундаментальних теорій Марксової системи.

Ось паралельні уступи про історію верстов суспільності від найдавніших часів (розд. 1 «Ком. маніфесту» – цитую немудрий український переклад**, доконаний не з німецького оригіналу, а з російського Плеханівського перекладу – значучи для короткості *К. М.*– Комуністичний маніфест і *В. К.*– Віктор Консідеран).

К. М., ст. 4–5

В давніших історичних добах скрізь майже знаходимо цілковитий поділ суспільності на різні стани, знаходимо всілякі відміни суспільних становищ. В старинним Римі маємо патриціїв, лицарів, плебеїв, невільників; у середніх віках феодальних панів, васалів, цехових майстрів, челядників, підданих кріпаків і, крім того, ще майже в кожному з тих класів знов окремі відміни.

Новочасна буржуазна суспільність, що повстала по упадку феодальної, не знесла різниць класових; вона поставила тільки нові класи, нові услів'я гноблення, нові способи боротьби на місце давніх.

...Ціла суспільність розділяється чимраз більше на два великі ворожі табори, на два великі противні собі класи: буржуазію і пролетаріат.

В. К., ст. 1–6

Старинні суспільності вважали принципом і правом – силу, політикою – війну, метою – здобування, а політичною системою – неволю, с. є визискування чоловіка чоловіком у найповнішій, найбільше нелюдській і варварській формі. Неволя була підставовим фактом... була духом кастовості. Такий був характер суспільного ладу в старину.

Феодальний порядок був впливом завоювання. Його основою була також війна, а особливо традиційне і непохитне усвячення первісних привілеїв завоювання. Так само його економічною системою було вже о один ступінь меньше і не таке брутальне визискування чоловіка чоловіком – кріпацтво.

Новий лад розвинувся з феодального через розвій промислу, наук, праці....

---

*Повною формою (*лат.*).

**Видавництво Української соціалістичної партії. К. Маркс і Ф. Енгельс. Маніфест комуністичної партії. Львів, 1902.– *Прим. автора.*

Незважаючи на метафізичний лібералізм, незважаючи на конституційну рівність горожан перед правом... теперішній суспільний лад не менш аристократичний, хоч не в принципі, а фактично... Верстви тривають далі через те, що одні родяться в стані зглядної нижчості, а другі – вищості. Та тепер уже не закон, не право, не політичні принципи кладуть ті перегороди між великими верствами французького народу, а сама організація економічна та соціальна...

Дуже важна поява виринає тепер у цілій повні, се наглий і швидкий розвій *нового феодалізму,* феодалізму промислового та грошового, який звичайно займає місце аристократії правління, причому рівночасно щезають або бідніють середні класи. З сього не може вийти ніщо інше як загальне поневолення, збірна інфеодація мас, позбавлених капіталу, знаряддів праці, виховання. Абсолютна свобода без організації, се ж не що інше, як абсолютне віддання безоружних та ограбованих мас на ласку й неласку куп уоружених і заосмотрених. Цивілізація, що почалася шляхетським феодалізмом і якої розвій увільнив промисловців від особистої або безпосередньої панщини, доходить сьогодні до феодалізму промислового, який заводить колективну або посередню панщину робітників.

На великім полі щоденної суспільної війни стоять одні вчені, заосмотрені, узброєні від ніг до голови... а другі обдерті, голі, несвідущі, голодні... мусять самі просити у своїх противників якоїбудь роботи та нужденної плати... Промислова війна, так само як оружна, має переможців і побіджених. Промисловий феодалізм, так само як і воєнний, держиться на фатальних тріумфах і ненастанній перевазі сильних над слабими. Пролетаріат – *се сучасне кріпацтво.*

Хоча хід думок у сих уступах, без сумніву, однаковий, а найважніші характеристики згідні майже до слова (у К. М. вони, зрештою, визначаються більшою прецизією), то все-таки на основі сеї першої паралелі ще не можна би говорити про плагіат, бо ж мова тут про речі загальнозвісні, про які Маркс і Енгельс не потребували довідуватися аж із Консідеранової брошури. Та йдемо далі.

К. М., ст. 6–7

Дотеперішній феодальний або цеховий спосіб провадження промислу не вистарчав... мануфактура наступила на його місце... цехові майстри мусили уступити

В. К., ст. 6–12

Революція опрокинула давні домініції, майстерства, корпорації... По великім вибуху 1789 р., по зруйнуванню старого політичного ладу, по знівеченню феодаль-

перед середнім станом промисловим...

Тоді пара і машини виперли (в оригіналі: revolutionierten) промислову продукцію; на місце мануфактури наступив новочасний великий промисл, на місце промислового середнього стану – промисловці-мільйонери...

Всюди, де буржуазія дійшла до власті, там знищили всі феодальні, патріархальні, ідилічні відносини... Вона перемінила особисту гідність на вартість замінну, а на місце численних патентованих і чесно осягнених (в оригіналі: дорого окуплених) свобод поклала одну безсовісну, бездушну (в оригіналі: одиноку і невмолиму) свободу торгівлі. Одним словом, замість визиску, ослоненого релігійними і політичними ілюзіями, вона виставляє визиск явний, безпосередній і безсоромний... Ті феодальні пута треба було розломати. Їх розломано. На їх місці піднялася вільна конкуренція разом зі суспільною і політичною конституцією, відповідно для політичного панування міщанської верстви.

ної власності, промислової системи майстерств і цехів... вона всю промислову і суспільну робітню пхнула в анархію, віддала під панування сильнішого; нужда, продажність, підступи, злочини та зопсуття нищать її і змагаються раз у раз.

В якій хочете галузі, фактично великі капітали, великі підприємства диктують закони меншим. Пара, машини, великі мануфактури здобували собі легко ґрунт усюди, де тільки появлялися, з ущербом для малих і менших робітень. За їх наближенням старі ремісники та майстри щезали, полишаючи лише фабрики та пролетаріїв.

Щобільше, ми бачимо майже кожної хвилі, як повстають нові нежданні відкриття, що, відновлюючи нагло цілу якусь галузь продукції, вносять замішання в фабрикацію. Поломавши руки ремісникам, викинувши на брук маси людей, яких нараз заступлено машинами, ті відкриття руйнують в дальшій черзі й самих майстрів... Буржуазія розвалила останні рештки феодального устрою і... оголосила свободу промислу та торгівлі... На промисловому полі опинилися тільки одиниці одні проти одних, віддані з цілою свободою одні одним на поталу. Ганебний механізм вільної конкуренції без забезпеки ломає всі закони справедливого і людськості. Вільна конкуренція має цю нелюдську та проклятущу вдачу, що все і всюди зменшує заробітну плату.

Як бачимо, хід думок у обох паралелях одинаковий, а у Консідерана знаходимо навіть такі речення, які досі вважалися спеціально марксівськими, прим., анархія капіталістичної продукції, заступлення людей машинами, пожирання майстрів їх власними машинами і т. ін. Розуміється, що виклад у Консідерана ширший, детальніший; ілюструванню деяких тем, порушених у К. М. кількома реченнями, він присвячує цілі розділи, прим., параграф 10 «Поділ суспільності на дві верстви: мале число таких, що посідають усе, і велике число таких, що позбавлені всього». Консідеран загалом не менший від Маркса майстер оперувати контрастами, та й загалом се майстерство було витвором більше французького, ніж німецького духа.

Одна з найефектовніших і найбільше проречистих частин Комуністичного маніфесту – це, без сумніву, характеристика буржуазії, її заслуг, а особливо її лихого, згубного впливу (укр. вид., стор. 7–11). Погляньмо, як виглядають ці блискучі сторінки в прирівнянні до викладу Консідерана.

К. М.

Буржазія... головна підстава великих монархій взагалі, від часу, як повстав великий промисел і світовий ринок, виборола собі вкінці виключне політичне панування в новочасній репрезентаційній державі. Новочасний уряд – це тільки інституція, що стереже інтереси буржуазної верстви.

К. М., ст. 10–11

Буржуазія постійно усуває окремішність (в оригіналі: роздрібнене) средств продукції, власності і населення. Вона злучила разом населення, сцентралізувала средства продукції, сконцентрувала власність у руках малого числа властителів (в оригіналі: немногих осібників). Доконечним наслідком того була політична централізація.

В. К.

Хто захапує всі становища, всі стратегічні лінії, всі операційні підстави торгівлі і промислу? Хто заливає все, опановує все, як не велика спекуляція, великі банки, великі капітали у всіх галузях?.. Пануючі тепер не король, не міністри, не нації, але промислові та фінансові феодали. Гроші заливають усе; могучість великих капіталів росте ненастанно; вони тягнуть і всисають у себе з усіх боків дрібні капітали і середні маєтки. Суспільність швидким ходом іде до витворення аристократії грубої та нешляхетної. Цей соціальний феномен характеризує новочасну цивілізацію. Крок у крок він іде за системою торговельною, мануфактурною, за розповсюдженням машин. Наша промисловість ненастанно

К. М., ст. 9

Потреба щораз ширшого відбиту для витворених продуктів гонить буржуазію по цілій земній кулі. Вона мусить скрізь дістатися, скрізь поселитися, скрізь лучитися в союзи... Дешеві ціни її товарів, то важка артилерія, котрою вона розбиває всі хінські* мури і змушує до капітуляції ту незвичайно завзяту і уперту ненависть некультурних людей до всього, що не своє, що чуже.

висисає національні багатства, щоб концентрувати їх у великих схованках нової аристократії, і витворює голодні легіони бідарів та пролетаріїв. Велика Британія виявляє в найбільшій мірі цей феномен централізації капіталів у руках нечисленної аристократії і заник середніх класів. Франція і Бельгія, два краї, що йдуть найближче за слідами Англії шляхом того фальшивого індустріалізму,– це також гнізда, де найшвидше організується той новий феодалізм. Нова аристократія, якої герби – це банкові білети та акції, тяжить чимраз більшою вагою на самій буржуазії і опанувала вже правительство.

В. К., ст. 22

Промислові нації шукають з великими зусиллями заграничних ринків відбуту для своїх фабрикатів.

В. К., ст. 22, 23

Англія, мучена сею дихавицею, від якої ледве дихає, робить надлюдські зусилля, щоб вилити надмір своїх фабрикатів на всі береги. Вона при помочі гармат відчинила брами старого китайського цісарства. Вона ненастанно з оружжям у руках ганяється по цілій землі, всюди шукаючи консументів.

Хоча д. Черкезов, поставивши обік себе ті виписки, бачить у К. М. «тісноту думок» та побіжність, то все-таки мені здається, що переворот не лише в самій економічній будові нової суспільності, але також у всіх її змаганнях та вподобаннях, доконаний бур-

*Китайські.

жуазією («вона творить собі новий світ, відповідний до її поглядів і думок»), висловлено в К. М. з далеко більшою президією та консеквенцією, з далеко яснішим поглядом на консеквенції того перевороту, ніж це бачимо у Консідерана. Це й не диво. Адже Маркс і Енгельс стояли, так сказати, на його плечах, тому й могли бачити дальше й ясніше, і внесли до економічної аналізи спеціально німецьку і спеціально Гегелівську діалектику та філософію історії. Та, з другого боку, не можна заперечити, що в зародні, в загальних контурах думки К. М. містяться вже в маніфесті Консідерана, і історик соціалістичного руху 40-х років XIX віку ні в якім разі не буде міг минати фур'єризму та його чільних представників так легко, з етикеткою «утопізму», наданою їм Енгельсом, як це чинено досі. Навпаки, він буде мусив завсігди мати на увазі, що, крім утопічних планів, фалянстерів і т. ін., мислителі тої школи дуже бистро і глубоко додивлялися до хиб сучасної їм суспільності і що їх критикою в дуже значній мірі покористувалися автори К. М., хоча й дали тій критиці подекуди різкішу форму та ширший обсяг.

Не менше виразно, хоч також не так різко, як у К. М., зазначено у Консідерана також основну теорію Марксового соціалізму, теорію боротьби класів і економічних криз у теперішній суспільності.

К. М., ст. 12–13

Історія промислу й торгівлі – це від 30 років (так було в першім виданні) лише історія боротьби новочасних продукційних сил з тими відносинами власності, що творять услів'я єствования буржуазії та її сили. Досить буде згадати про торговельні кризи, що повторяються періодично і загрожують чимраз більше існуванню цілої буржуазійної суспільності... Зараза, яка в усякій іншій порі видавалась би дивовижею, нівечить суспільність, це – зараза гіперпродукції. Оружжя, яким буржуазія нищила феодалізм, звертається тепер проти неї.

В. К., ст. 17–19

Наша суспільність уже 50 років томлена революцією... переходить стан кризи. Питання доби – попереду усього соціальне. Конкуренція заражує всю-всю промислову та торговельну систему невиплатностями, банкротствами, упадками цін і кризами; вона ненастанно вкриває землю обломками й руїнами. Найцивілізованіші народи гнуться під смертельною вагою надмірно багатої продукції; а в самім її лоні робітники сохнуть з голоду, не можучи через скупу плату брати участь в консумції тих надміру напродукованих дібр.

А перевівши порівняння між станом Франції перед 1789 р., коли шляхта не хотіла бачити того, що їй грозило, танцювала й смія-

лася, і станом перед 1847 р., коли долю Франції держить у руках буржуазія, яка ще гірше погорджує простим людом і ще менше цікавиться його долею, ніж передреволюційне панство, він кінчить:

> Положення таке самісіньке: та сама погорда до найгарячіших питань, те саме незнання руху нижчих верств і його сили, те саме засліплення.

Щоправда, Консідеран не посувається так далеко, як Маркс і Енгельс, не прокламує загальної аксіоми, що вся дотеперішня історія людства – то історія класової боротьби; можливо, що таке узагальнення він разом з многими теперішніми істориками узнав би був невірним, але класовий антагонізм як основне явище *свойого часу* він бачить дуже ясно і характеризує проречистими словами. Так само й щодо значення економічних криз ми не бачимо у нього глибшого розуміння, крім простого сконстатування факту; навіть періодичність тих криз він не вбачає досить ясно; вони для нього «ендемічна», себто ненастанна хвороба. Але ж бо й Маркс і Енгельс висловлюють тут про кризи погляд далеко не непомильний і далекі ще від того розуміння, яке пізніше було висловлене в Марксовім «Капіталі» і по якому кризи – це не періодичні атаки, що грозяться знищити буржуазію, але періодичні потрясіння, що прискорюють, власне, розвій капіталістичної системи, невічачи решту цехових порядків та дрібної продукції і концентруючи чимраз більше продукційні засоби в руках нечисленних магнатів капіталізму.

Далі (стор. 13–21) знаходимо в К. М. характеристику пролетаріату як економічного класу і політичної сили. І тут автори К. М. мали в Консідерановім маніфесті готові думки, готові контрасти, які слід було, як казав один старий журналіст, «скоротити й украсити». Поперед усього зазначено тут, мабуть, за голосом Рікарда, той сам «залізний закон» про maximum робітницької плати, що рівняється пересічному minimum життєвих потреб робітника, той сам закон, який пізніше Енгельс присвоював собі і який у простій логічній консеквенції містить у собі і саме епохальне відкриття Маркса, його теорію «Mehrwert»а.

К. М., ст. 13

Пролетаріат – це клас новочасних робітників, що живуть доти, доки мають працю, і що лише до-

В. К., ст. 8

Конечність існування змушує пролетаріїв шукати майже щоранку праці й приймати її хоч би

ти знаходять працю, доки їх праця побільшує капітал. Робітники, що мусять поодиноко продавати себе, сталися товаром так, як і всякий інший предмет торгівлі, і для того підлягають також так само всім змінам конкуренції, всім флюктуаціям ринку... Для того кошти робітника обмежаться майже виключно на средства життєві, потрібні йому для прожиття й удержування його раси.

під найтяжчими услів'ями. Коли робітників замного, а це буває звичайно, то свобідна конкуренція між цими нещасними змушує їх продавати свої руки за, можливо, найнижчу ціну. Отакий ненависний механізм свобідної конкуренції без упину ломає всі закони справедливості й людськості. Доведіть жорстоку і безглузду систему до крайніх консеквенцій, до яких пре вона, і плата, зменшуючися чимраз далі, доведе до ідеалу (буржуазних) економістів – продукції найдешевшої, безплатної.

Як бачимо, вмів і Консідеран доводити речі до крайніх консеквенцій, хоча ся крайня консеквенція висловлена у нього не досить ясним економічним язиком. Перекладена на економічний язик, вона значить, що доведена до крайності дешева продукція дійде до того, що робітник діставатиме за свою працю менше, ніж йому треба для життя; в такім разі він, очевидно, швидше чи пізніше згине, а бодай не лишить потомства; а в такім разі загальне число робітників уменшиться, а наслідком сього, силою тої самої конкуренції, тепер уже між капіталістами, що потребують робочих рук, робітницька плата – і ми матимемо той «залізний закон» періодичного падання і зростання плати, який 20 літ пізніше з такою презицією сформулював Лассаль.

Далі в К. М. говориться про ненастанний зріст пролетаріату і про джерела того зросту; послухаймо й тут обох сторін:

К. М., с. 15

Дрібна буржуазія, дрібні промисловці, купці та рентовники, ремісники і рільники-властителі спадають у ряди пролетаріату. Навіть серед самої буржуазії чимраз більша конкуренція між собою та торговельні кризи, що випливають із неї, роблять зиски чимраз непевнішими. Чимраз більше вдосконалювання машин

В. К., с. 9

Другий наслідок, так само згубний, як і попередній,– це прогресивне руйнування дрібної і середньої власності, дрібного і середнього промислу, дрібної і середньої торгівлі. Дрібна і середня земельна власність, обтяжена надсильними гіпотеками, пожирана лихвою, стогне під гнітом капіталу (Далі В. К. в спеціальних

робить становище робітника чимраз нужденнішим. А далі, як ми бачили, цілі відломи пануючого класу попадають у пролетаріат або бодай опиняються в непевних услів'ях щодо свого прожитку. І вони вносять у пролетаріат численні елементи поступу.

розділах говорить: § 7 зменшення середніх класів і небезпеки, що грозять їм, і § 8 поділ суспільності на два класи. З сих розділів лиш деякі виривки): Конкуренція фабрикантів між собою змушує, зрештою, кожного з них не давати робітникам більше понад найменшу плату.

Всюди, де панує свобідна конкуренція... доля робітницьких верств робиться з конечності чимраз нужденнішою та прикрішою. Ці верстви мусять боротися не лише самі з собою, але також з машинами, які за силу одного чоловіка не коштують більше, як кілька сотиків. Несподіване відкриття... робить заміщення в фабриках.

Видержуючи консеквентно свою матеріалістичну лінію, К. М. не допускає у членів буржуазії ніякого такого ділання, що не було би подиктоване матеріальним інтересом. Звідси йде останнє речення в повищій цитаті, що силкується вияснити факт, чому деякі члени буржуазії, от хоч би самі автори К. М., стають по стороні робітників. Та чуючи, що таке пояснення чисто ідеального змагання економічним інтересом чи радше непевністю економічного становища деяких частин буржуазії таки не зовсім вірне, автори К. М. додають: «Так як колись частина аристократії перейшла до буржуазії, так тепер переходить частина буржуазії до пролетаріату, а власне частина буржуазійних ідеологів, що змогли дійти до теоретичного зрозуміння цілого історичного руху» (стор. 18). Розуміється, вказівка на аристократів, що перейшли були в XVIII в. в табір буржуазії, нічого не додає до пояснення того факту, чому в XIX в. деякі члени буржуазії ставали в рядах (а властиво на чолі) робітників; замість одного факту маємо два факти, що їх не легко втиснути в рамки щирого матеріалу. У ідеаліста Консідерана це явище зовсім натурально випливає з його світогляду. Ми читаємо на стор. 20 його маніфесту: «Інтелігентні сили (серед буржуазії) прокидаються; відчування матеріальної і моральної нужди робітницького класу і неминучої потреби зарадити їй прориватися на

світ... Самі буржуазні верстви, зрештою, починають бачити, що вони не менше від пролетаріїв мають інтерес у тім, щоб завести в промисловій системі певні гарантії та відпорність проти наскоків фінансової аристократії». І далі на стор. 32 читаємо: «Поле соціальних ідей засівається, покривається ростками, робиться ґрунтом, на якому з кожним днем громадніше та живіше зустрічаються сильні розуми, гарячі серця, нові покоління, одним словом, усі ті, у кого в грудях живо б'ються серця любов'ю до людськості і яких непохибне почуття призначення народів веде на славні шляхи будущини». Як бачимо, тут вихідні точки авторів К. М. і В. Консідерана різняться діаметрально, а проте в обох маніфестах зазначено той сам факт дуже схожими словами. Для виразнішого зазначення контрасту слід додати, що Консідеран не був ані революціонером, ані комуністом, хоча в його маніфесті любісінько вживається подекуди термінологія Великої французької революції, говориться про «права чоловіка» та «призначення народів», терміни містичні, яких консеквентно вистерігаються «революціонери на холодно», автори «Комуністичного маніфесту». І хоча треба признати, що ідейний матеріал, зложений В. Консідераном у його трактаті, Маркс і Енгельс обробили зв'язкіше та логічніше, поставили на чисто розумову підвалину, то, з другого боку, історик соціального розвою другої половини XIX в. буде мусив признати, що ентузіаст-фур'єрист Консідеран, маючи вихідною точкою своїх розумовань чуття чи, як він каже, «вірний інстинкт», таки ліпше вгадав будущину, ніж холодний доктринер Маркс. По Марксовому розумінню, розвій економічних і соціальних відносин з фатальною конечністю мусить іти до заострення суперечностей, до збільшення визиску, з одного, і централізації капіталів, з другого боку, до чимраз більшої нужди (Verelendung) мас і до остаточної катастрофи. По думці Консідерана, сама буржуазія матиме інтерес у тім, щоб лагодити контрасти, обмежувати анархістичну боротьбу всіх проти усіх, прозвану свобідною конкуренцією, і запобігати руйнуючим кризам та катастрофам. Сьогодні, коли від написання К. М. минуло звиш півстоліття величезного розвою, можна сказати сміло, що правда більше по стороні Консідерана, ніж Маркса, що почуття не лише власного інтересу, але й ширшої справедливості та гуманності грало в тім розвою далеко більшу роль, ніж би це хотіли признати соціал-демократичні доктринери.

Ми сказали, що Консідеран не був ані комуністом, ані революціонером. В останніх параграфах свого маніфесту він розвиває

свою програму діяльності. Здавалось би, що тут уже дороги Консідерана і Маркса, комуніста й фур'єриста, розходяться рішуче. Тим часом власне в тій останній частині знаходимо уступи, які, коли хочете, ще більше рішуче переконують нас про те, що автори Комуністичного маніфесту повними пригорщами черпали з маніфесту Консідерана. Фур'єристи, як відомо, покладали цілу свою надію на добровільні організації капіталістів і робітників і відкидали ідею насильного перевороту та державної організації нового суспільного ладу указами згори. В своїм маніфесті В. Консідеран пише (стор. 45): «Не ходить нам о те, щоб знівечити власність. Ходить о те, щоб винайти і надати власності досконаліші, певніші, свобідніші та рухливіші форми, а рівночасно більше товариські (sociales), доводячи у всіх сферах до гармонії інтерес індивідуальний з інтересом загальним». Автор уважає конечним замість теперішньої системи власності покласти як найвищу ціль «спокоєвої демократії» принцип спілковий. «Треба виробляти власність колективну, не звалюючи все в купу, не через спільність, основану на рівності (communauté egalitaire), але при помочі ієрархічних спілок (association hiérarchique), добровільних і мудро скомбінованих з різнородних індивідуальних властивостей» (стор. 45). Можна собі разом з соціальними демократами уважати такий спосіб розв'язки соціального питання утопією (практичні проби фур'єристів, розроблені в тім дусі, справді всі не вдавалися), але цього одного не можна заперечити, що автор сих слів ясно відчував небезпеки комуністичної «promiscuité» і ясно розумів, що розвій людства обік видосконалення громадської продукції доводить рівночасно до чимраз більшого вироблення людської індивідуальності, що ця друга сторона розвою для кожного людського осібника на певнім ступені освідомлення робиться дорожчою навіть від громадського розвою продукції і що всякий план суспільної реформи, що не хотів би числитися з тим глибоким нахилом людського роду до автономії особистості, був би так само нерозумний і нетривкий, як той абстрактний марксівський капіталізм, що спрягає в одне ярмо громадську, колективну продукцію з системою строго проведеної приватної власності. (Фактичний капіталізм ніколи так строго сеї приватної власності не проводив, а тепер чинить це далеко менше, ніж 1848 р.) Та, взявши на розвагу пізніші соціал-демократичні програми, вироблені на підставі Марксових доктрин, ми можемо сказати сміло, що соціал-демократам і досі не вдалося обплисти цей підводний камінь, зазначений уже 1843 р. Консіде-

раном. Навпаки, оброблена ними програма державного соціалізму аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що проведений справді в життя міг би статися великим гальмом розвою або джерелом нових революцій.

Та про це ми матимемо ще нагоду поговорити, а тепер вернемо до порівняння обох маніфестів. Отже, бачимо, що Консідеран, обороняючися проти закиду щодо знівечення власності й комунізму, поступає зовсім консеквентно в дусі своїх принципів. Та цього зовсім не можна сказати, коли ту саму оборону надиблено – в «Маніфесті комуністичнім». А про те в тім маніфесті (стор. 23 укр. перекладу) читаємо: «Нам, комуністам, закидали, що ми хочемо знести особисту власність». І далі стор. 25: «Ми хочемо тільки змінити нужденний характер того присвоювання, що через нього робітник живе лиш на те, щоб побільшати капітал». І нарешті на стор. 34 другий розділ «Комуністичного маніфесту» кінчиться заявою: «На місце старої буржуазійної суспільності з її класовими різницями настане спілка, в котрій свобідний розвій кожної одиниці буде услів'ям свобідного розвою всіх». Цей уступ, на мою думку, найсильніше доказує залежність «Комуністичного маніфесту» від маніфесту Консідерана. Бо ж мета комунізму справді знести приватну власність средств продукційних, а по-друге, творення таких «вільних спілок», про які глухо згадує К. М. в останнім уступі, зовсім не входило в програму комуністів ані Маркса і опинилося в маніфесті якось немов через недогляд. Бо ж кілька рядків перед тим К. М., вірний своїому революційному характерові, заявляє, що «пролетаріат через революцію стане пануючим класом і як пануючий клас *насильно* знесе старі відносини продукції» (стор. 33). А ще вище на тій самій стороні між постулатами комуністів як 8-ма точка стоїть якнайкатегоричніше заперечення всяких вільних спілок – «однакова примусова праця для всіх, заведення промислових армій, особливо для рільництва». Хто потрапить віднайти в так організованій суспільності якийсь «свобідний розвій одиниці», цей докаже певно дуже великої штуки. Та й загалом всевладність комуністичної держави, зазначена в усіх 10 точках К. М. (стор. 33), в практичнім переведенню означала би тріумф нової бюрократії над суспільністю, над усім її матеріальним і духовим життям.

Все те, що тут сказано, не має на цілі вменшити наукові заслуги та історичне значення Маркса й Енгельса. Але для сучасних і дальших поколінь буде добре, коли буде розбита легенда про їх месі-

анство й непомильність, про те, що вони майже з нічого сотворили «науковий соціалізм» і дали в своїх писаннях нову об'яву, нове євангеліє робочому народові всього світу. Добре буде, коли всі віруючі й невіруючі в нову релігію почнуть на її творців глядіти як на людей даного часу й окруження, що черпали свої ідеї з того окруження і переробляли їх відповідно до складу свого ума, для людей свого часу. Таке глядіння вменшить у вірних і в невірних партійну заїлість і фанатизм, улекшить порозуміння, а через це й працю для осягнення великого ідеалу – соціальної справедливості на ґрунті гуманного чуття.

Примітки

Уперше надруковано: «Літературно-Науковий Вістник», 1904, кн. 3.

Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 505–525.

Стаття написана в пору повного розчарування І. Франка у теоріях соціалізму і тому має іронічне забарвлення. Він знову спирається на статтю В. Черкезова і дошкульно критикує та виявляє фальшування в доктрині соціалізму-комунізму.

• • •

[1] Тірґо (Тюрго) Анн Робер Жак (1727–1781) – французький філософ-просвітник, економіст і державний діяч. Обґрунтував ряд положень класичної економіки, провів комплексні реформи у Франції, за які, однак, змушений був піти з уряду.

ДВОЯЗИЧНІСТЬ І ДВОЛИЧНІСТЬ

1905

Питання про становище москвофільства в Галичині, завдяки розвоєві випадків у нас і в Росії, чимраз різкіше і ясніше сходить на властиву дорогу, *з питання політичного робиться питанням етичним.* Чимраз виразніше показується також, що воно було таким і давніше, навіть у пору найголоснішого крику про його політичне значення. Виставлюванні pro foro externo* поклики оборони руської народності перед полонізацією і грецького обряду перед латинізацією показуються чимраз виразніше грубо підмальованими шильдами**, під якими довгі літа провадився шиночок дуже нечистих інтересів, ішла потайна ліцитація на апостазію, відступство від служби інтересам рідного народу, ішов вербунок на службу різним темним силам дома й за границею. Кореспонденція Лебединцева, опублікована в «Киевской Старине», відслонила нам одну картку тої історії; швидко надіємося одержати нову ревеляцію, яка освітить самі початки тої історії в 50-х роках. Та поки се станеться, подаю один причинок до тої самої матерії і позволю собі нав'язати до нього деякі загальніші уваги, адресуючи їх спеціально до москвофільської молодіжі, до якої була звернена моя стаття в попередній книжці Л. Н. Вістника.

Дехто з молодих москвофілів сердився на мене, що я в своїм конспекті історії укр. літератури, друкованім у російськім виданні лексикона Брокгауза і Ефрона, висловився досить неприхильно

*Для зовнішнього вигляду.
**Вивісками.

про діяльність і характер Івана Наумовича. Др. Святитський у «Живой Мысли» похитав, так сказати, головою на мій осуд і побажав мати його більше мотивованим, а ось др. Дамов у своїй побрехеньці, іронічно названій «Горькая истина» і друкованій недавно в «Галичанине», побіг аж до «благородного украйнофила» М. Павлика позичати лайки на мене і на ціле Наукове товариство ім. Шевченка за те, що я буцімто зневажив пам'ять Наумовича. Що ж, за лайкою у нас далеко ходити не треба, особливо коли хто задоволяється павликівською, голословною, подиктованою ображеним почуттям, а не розумом. Але ось що дивує мене: ані др. Святитський, ані др. Дамов, ані ніхто з молодших москвофілів не попробували ввійти в саму річ, зачеплену мною, і показати речевими доказами нестійність мого суду. Адже Ів. Наумович і його діяльність не за горами, а у людей, що величають його як апостола і вважають його пам'ять святою, повинні б бути під руками факти, супроти яких мусила би замовкнути всяка неприхильна критика. Правдива духова великість і правдива заслуга не боїться світла критики і перетриває всякі і найзлобніші вибрики партійної критики. Візьмім Шевченка. Скільки то від самого 1859 року написалися про нього поляки, якими калюмніями обкидали його по смерті, скільки насміялися з нього наші москвофіли і насердилися на нього наші клерикали! Він був і «chłop», «pijak», «szaleniec», «hajdamaka», «богохульник» та «безбожник» і т. д., а проте його слава не паде, а росте, і чим глибше критика вникає в його твори, тим більше красоти знаходить в них; і чим більше деталів із його життя виходить на денне світло, тим більше ми вчимося поважати і любити його також як чоловіка. Се правдива велич, та се заразом огнева проба для всякої фальшивої, дутої величі, що вона аніруш не може витримати історично-критичної перспективи.

Щодо Наумовича, я вже показався фатальним пророком. Буде тому швидко п'ять літ, як д. Мончаловський при кінці своєї книжки про Наумовича шумно заповів, що його поклонники приступають до друкування збірки його творів, яка, – говорить д. Мончаловський,– займе зо сто томів. Розбираючи ту книжку в ЛНВ, я тоді ж сказав, що з сеї шумної заповіді не буде нічого, що москвофіли не видадуть не то сто, але ані одного тома творів Наумовича, а то з тої простої причини, що збірне видання тих творів було би заразом смертельним ударом для штучно роздутої слави його, показало би всю безвартність його писань. І справді, з заповіді д. Мончаловського досі не вийшло нічогісінько, крім, може, одного-двох

передруків Наумовичевих повісток у популярних москвофільських виданнях. Для наукового видання творів Наумовича, для докладного пізнання та освітлення його життя, для оцінки його літературної та просвітної діяльності москвофіли не зробили також нічого.

Як се пояснити? На мою думку, тут лежить глибока психологічна проблема, якої коріння сягає малодосліджених досі тайників – зв'язку людської психіки з тими нібито конвенціональними, а проте так дивно органічними системами звуків, що називаємо *рідною мовою.* Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої і що мені вадить при нагоді заміняти її на всяку іншу? Практик, утилітарист, не надумуючися ані хвилини, скаже: пусте питання! Мова – спосіб комунікації людей з людьми, і, маючи до вибору, я беру ту, яка дає мені можність комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємна сила в людській природі каже: «Pardon, *ти не маєш до вибору;* в якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінятися з ким іншим своєю шкірою». І чим вища, тонша, субтельнійша організація чоловіка, тим тяжче дається і страшніше карається йому така переміна. Візьміть для прикладу двох геніальних українців – Гоголя і Шевченка. Як безмірно корисніші були обставини, серед яких писав Гоголь, у порівнянні до тих, серед яких пройшло бурлацьке та невільницьке життя Шевченка! А в їх духовій діяльності що бачимо? У Гоголя прудкий хід на недосяжні височини артизму, та на тих височинах заворот голови, внутрішнє роздвоєння, чорні сумніви і упадок у дебрі містицизму; а у Шевченка рівну, ясну дорогу все вгору та вгору, все на вищі, світліші височини, до таких гармонійних акордів гуманної євангелії, як «Марія». Які були причини такого кінця Гоголевої кар'єри, різні різно пояснюють, та все-таки серед тих причин важне місце займають відчуження геніального українця від рідної мови та його болюча внутрішня трагедія, якої відкриття завдячуємо пані Єфименковій.

Отсе внутрішнє роздвоєння було також, можна сказати, трагедією нашого галицького москвофільства. Люди, що могли б були зробитися пожиточними діячами на рідній ниві, люди талановиті і працьовиті, перенявшися нещасною манією – міняти свою рідну мову на чужу, раптом робилися мов духово в части спаралізовані, тратили живе чуття до живих потреб рідного народу і вимог сучасності, забивалися в мертву і навіть науково безплодну старо-

вину, як Петрушевич, марнували свій талант, як Микола Устиянович та Гушалевич, або кидали рідний край і йшли туди, де їх внутрішнє роздвоєння хоч по часті могло бути коли не усунене, то заглушене (Головацький і многі інші ренегати, остатній Ю. Яворський).

Може, найтрагічніша, та ні в якім разі не найсимпатичніша в тім ряді була доля Івана Наумовича. Чоловік, без сумніву талановитий, енергійний і невтомно працьовитий, але з малою освітою, при тім сильно вразливий і податний на всякі подуви, він увесь вік був жертвою найрізніших сугестій, скакав із одної суперечності в другу, і все з тим самим запалом, з однаковою щирістю і пристрастю. Одиноким якорем рятунку для такого чоловіка, обік основної освіти, могла бути гаряча і непохитна любов до рідної мови і до рідного народу. Вона давала б його хиткому човну той доконче потрібний баласт, без якого нема рівного і певного курсу.

Що відірвання від рідного ґрунту, поперед усього від рідної мови, мало фатальні наслідки на весь психічний устрій і на всю літературну працю Наумовича, на се маємо класичне свідоцтво його самого, його лист, писаний д. 31 марта з львівської тюрми до жінки і відчитаний на розправі. «Нынѣ пречудный день,– пише Наумович у тім листі,– лишь жій и наслаждайся Божьимъ свѣтомъ, а я тутъ сижу, Господь знаетъ за що, хиба за мой нерозумъ. Збывшись долговъ, маючи помочь отъ Николая (сина-лікаря, що був на службі при зелізниці в Росії), лишь Бога хвали и наслаждайся его добромъ. Но якоесь фатумъ женетъ мене въ политику такую безумную, за которую встыдатися мушу самъ передъ собою. Та кобы якъ найскорше скончилося тое испытаніе! А може, Господь допустилъ его на мене нарочно, щобы тутъ, въ вязницѣ, особенно роздумати мой нерозумъ и щобы повернути до моего прежняго честного труда, коли то я вѣрно служилъ народу, церкви, державѣ, подносячи добро народа въ чистомъ австрійскомъ патріотизмѣ, безъ всякихъ безумныхъ выходокъ. Тогды мене всѣ любили и почитали и сами польскіи газеты о мнѣ похвально выражались, та не знаю, якъ я могъ от моей розумной дороги отдалитись. Но теперь маю истинно часъ въ самотѣ тое все собѣ збридити, и вѣрь менѣ, що, читаючи тутъ книжки, не могу знести нiякихъ политическихъ статей, такъ мене то все мерзитъ. Моею задачею было просвѣщати народъ наукою, а не мѣшати тамъ ничего изъ политики. Свѣтъ великій, природа, церковь, господарство – вотъ предметъ чудный, неизчерпаемый. И такъ скоро мене Господь

увольнитъ, не умачаю уже николи мого пера ани до политичныхъ, ани до религійныхъ споровъ»*.

Читаючи сей лист, маємо чуття, що Наумович говорить тут зовсім щиро і справді відчуває те, що говорить, хоч, прим., як би його запитати, коли ж то в його діяльності був той блаженний час, коли він працював для просвіти народу без ніякої укритої політичної думки, то він ледве чи міг би на се відповісти ясно, бо ж направду його діяльність, не числячи невинних із просвітнього погляду писань перед конституційною ерою, починається піднесенням обрядового питання, що мало далеко більше політичний, ніж чисто церковний підклад. І вже тоді ми бачимо у нього також язикове роздвоєння, бачимо намагання писати для простого люду чистою народною мовою, але про «вищі» справи і навіть у приватних листах уживати язичія, що мало бути сурогатом і переходом до російської мови, яка робиться його справжньою національною мовою. Коли і серед яких саме впливів довершився той розрив у душі Наумовича, ми наразі не можемо вказати; з матеріалів, які маємо під рукою, видно, що вже в початку 1875 р. сей розрив був доконаний. «Милостивый Государь,– пише Наумович до одного знайомого д. 14 січня 1875 р.– Послѣ отдачи письма моего на почту я перечиталъ Слово и превосходную его статью о нашемъ обществѣ» і т. д. Так пише інтимно чоловік, який заставляв усіх галичан любуватися народною мовою в своїй «Науці»; значить, уже тоді, пишучи народною мовою для селян, він уважає сю мову чимось менше вартним, негідним того, щоб сам уживав її в інтимній переписці з приятелями.

І те роздвоєння мститься на нім. Не почуваючи моральної опори в тім, що чоловікові найрідніше, він не знаходить її і в найближчих собі людях. Д. 28 січня 1875 р. він ось що пише до одного знайомого про свого найближчого співробітника при виданнях: «Съ Б-мъ маю сердечную грызоту. Не жаль бы менѣ было, если бы я подѣлился моимъ доходомъ съ человѣкомъ честнымъ, но стояти подъ курателею такого обманщика, то уже невозможно выдержати. Теперь онъ уже открылся, кто онъ есть. Вся предплата за "Читальню" его, ты Наумовичъ лишъ пиши, купуй образки, суши собѣ голову, а деньги до Б...!» А в листі до іншого знайомого з весни того ж року читаємо: «Милостивый Государь! Вы пишете о Б. мнѣ то, что мнѣ хорошо извѣстно. Я играю роль его коровы, которая даётъ ему молоко, сыръ, масло, а самая получаетъ такую пашу,

*Стенографическій отчетъ изъ судовой росправы по дѣлу Ольги Грабарь и товарищей. Львов, 1882. С. 196.

якъ ему угодно. И за всё то я ещё долженъ знати о томъ, что онъ Редакторъ и что онъ можетъ укоряти и ругати Наумка въ присутствіи своихъ хлопцовъ. Но знаете, менѣ съ нимъ ни жити, ни розлучитися. О томъ много говорити, и поговоримъ при способности. Я надѣюся быти въ Львовѣ, если мене не завозвутъ телеграфично въ якомъ важномъ дѣлѣ».

Ми не маємо можності провірити, наскільки оправдані були жалі Наумовича на Б., але маємо докази, що він при інших нагодах так само некорисно відзивався про обох адресатів, до яких були писані отсі листи, як також про інших своїх співпартійників і товаришів оружжя. Одно тільки можемо сказати, що такою бідною сиротою, що дала б визискати себе, Наумович не був ніколи. Треба знати, що в ту саму пору, коли він отак жалувався на визиск з боку Б. при виданню своєї «Науки» і «Читальні», він брав на ті видання *рівночасно* аж дві субвенції, а то від австрійського уряду в сумі 2000 гульденів річно і від російської амбасади в Відні, і обі ті субвенції ховав собі до кишені. Що й понад те за кожний свій письменний твір він умів торгуватися хоч би і з тим самим опльованим Б.., доказує дальший виривок із цитованого вище листа з весни 1875 р. «Я писалъ ему (Б-у) сегодня, чи не схочеть онъ перепечатати "О четырёхъ зѣлляхъ Онуфрія Грушкевича". Это повѣсть понравившаяся всего лучше изъ моихъ писемъ. Народъ настойчиво домагается перепечатаня ея. Я ему писалъ, чтобы онъ купилъ собѣ её на власность за 300 р., а Катехизъ пчеловодства за 50 р. Я любопитенъ, что онъ отвѣтитъ. У меня теперь большія издержки на дѣтей: сынъ одинъ въ Вѣнѣ медикъ, стоитъ больше 600 гульд., другій въ Львовѣ – 300 гульд., двѣ дочери въ Россіи – тоже больше 700 гульд., дома учитель дѣтей – 200 гульд., а ещё и хозяйство я теперь взялъ въ свои руки – издержекъ очень много. Я любопитенъ, что онъ отпишетъ? Онъ любитъ всё взяти дурничкою. Катехизъ народный взялъ за 60 гульд., Заливайка съ образками всѣми за 80 гульд., а отобралъ, певно, уже въ шестеро. Я его поставилъ на ноги, а онъ готовъ мене пожертвовати, если бы только у него была потому сила. У того человѣка сердца нѣтъ, а народолюбіе только въ грошехъ».

Але коли зважимо, що Наумовичів «Онуфрій Грушкевич» має несповна 5 аркушів друку, то жадана за нього ціна 300 гульд., як на тодішні часи, зовсім не була така скромна; а коли згадаємо, що за таке віршоване дрантя, як «Луць Заливайко», Наумович велів заплатити собі 80 гульд., то мусимо сказати, що й у нього була, кажучи московською приказкою, «губа не дура».

Що се внутрішнє язикове роздвоєння у Наумовича сягає геть у 60-ті роки, на се маємо доказ у його листі до Ом. Партицького, яким він відповів на його запросини писати для збірничка «Зоря», видаваного «Просвітою». Ось що писав він д. 6 липня 1869 р.: «Всечестнѣйшій Господине! Съ сердечною радостью я получилъ первый плодъ – "Зорю" Вашего товарищества "Просвѣты". Ещё въ 1850 году, бывши въ сѣменище, я пересвѣдченъ былъ, що мы образующи высшіи верствы нашого народа, а не даючи ніякого корму духовного сельскому народови, будемъ всегда безсильными, и вороги насъ задавлятъ, якъ то истинно видимъ нынѣ на дѣлѣ. Народъ нашъ такій тёмный, що своихъ найбольшихъ друговъ и пророковъ не умѣе познати и слухае борше вороговъ, якъ своихъ, якъ-то побачились-мо при выборахъ. Єсли бы мы тыхъ 20 лѣтъ свободы были употребили всѣ наши силы на такіи популярніи изданія, мы стояли бы нынѣ далеко высше, и чувство народности овладѣло бы уже цѣлымъ народомъ. Для того не могу отказати Вамъ мого соучастья въ такъ великомъ и благородномъ дѣлѣ, и буду Вамъ присылати статіи различного рода, скоро время изволитъ. Теперь же простѣтѣ, що Васъ обременю прошеніемъ. У насъ испытъ въ Понедѣлокъ, а отти маю ѣхати ещё на 3 испыты яко делегать деканальный. Посылаю 5 р., за котори будете ласкави прислати 60 ексемпляреи Зори, за 1 р. извольте купити молитвословцевъ, а за 1 р. образковъ русскихъ. Извинѣтъ смѣлости моей, що Вамъ такіи препорученія дѣлаю, но знаючи, що пишу до друга народа и дѣтей нашихъ русскихъ, надѣюся, що не менѣ, но тым же дѣтямъ тую прислугу охотно сдѣлаете. Зорю приняла дѣтва съ неимовѣрнымъ одушевланіемъ. Уже нынѣ въ цѣломъ селѣ знаютъ еи цѣле содержаніе. Выдавайте скоро другій выпускъ, до котораго я гдещо пришлю конечно, несмотря на дуже мало остающегося менѣ времени. Прошу приняти выраженіе глубочайшого почтенія. І. Наумовичъ. Стрѣльче 6/7 1869».

Треба зазначити, що власне в ч. 1 «Зорі» Партицький помістив віршик Наумовича «Ворона, сорока и сова», передрукований із «Ластівки», – відси, мабуть, і ті похвали Наумовича для «Зорі», в якій не було, зрештою, нічогісінько такого, чим мусила би одушевлятися сільська дітвора. Що Наумовичева обіцянка – писати до «Зорі» – також була нещира, видимо з того, що далі він не то що не дає до неї і загалом до видань «Просвіти» ані одного рядка, але починає думати над заснованням нового, «свойого» товариства, щоб зробити конкуренцію «Просвіті». Та для нас у тім листі далеко важніші та принагідні вислови, які дають пізнати світогляд Наумовича, його

погляд на народ і його потреби. Народ наш темний, до тої міри темний, що при виборах слухає борше ворогів, ніж своїх «найбільших другів і пророків». Кого вважав Наумович у 1869 році тими «другами і пророками», докладно не знаємо, та важні тут його слова, що мета освіти в тім, аби «чувство народности овладѣло цѣлымъ народомъ», то значить, щоб маси простого народа слухали своїх «другів і пророків» і піддержували їх. Ті «други і пророки», не даючи простому народові ніякої духової поживи, будуть усе безсильні; значить, їх сила, або, як каже Наумович на початку листу, «образованѣ высших верстов» – отсе головна мета національного розвою. Що в наївності свого сангвінічного темпераменту Наумович у першій лінії себе самого вважав таким другом і пророком галицькоруського народу і одним із перших обов'язків того народу вважав піддержувати його матеріально, на се в його публіцистичній і парламентарній діяльності щокрок знаходимо яркі докази. Коли йому вигибла його велика пасіка (десь у початку 70-х років), він порушує сю справу навіть у парламенті як якесь національне руське нещастя. Переносячися з парафії на парафію, він обурюється, що мужики жадають заплати за перевіз його речей, і взагалі на конкретних, близьких собі мужиків, із якими має діло в щоденнім житті, він дивиться зовсім не як на матеріал для своєї просвітньої та педагогічної діяльності, а як на якусь ворожу масу, для якої шкода його праці. Ось його лист до одного знайомого священика, недавно дарований для бібліотеки Наук. Тов. ім. Шевченка, лист справді неоцінений для характеристики того «апостольського» духа, з яким Наумович брався до своєї просвітньої праці. Подаємо тут у цілості:

«Любезнѣйший друже! На послѣдное Твоё письмо поздно тобѣ отписую, бо знаешь, сколько у мене всякого рода занятій. Я послухалъ твоей рады и написалъ прошеніе до Консисторіи, но ещё не надалъ на почту, суть бо нѣкоторыи мои сусѣды противни тому, щобы Консисторія не хотѣла менѣ гдещо приписовати взглядомъ уніи, папы и пр., отже, ещё здержуюся, не будетъ ли Наука и безъ такой помочи существовати; и видится, що будетъ,– есть бо до сихъ поръ уже до 900 предплатителей, и съ каждымъ днёмъ надтягаютъ нови, такъ що назвати можна ей состояніемъ блистательнымъ, а надежда на ещё лучшее.

Не могу ти подати списа пренумерантовъ зъ Долиньскаго для того, що головный списъ есть въ Коломыи, бо многи прямо тамъ пренумеруютъ, отже, ажъ зъ Недѣлѣ буду въ Коломыи и скажу сынови списати. Ты, любезнѣйшій, мечтаешь о Коломыйщинѣ, не

знаючи Коломыйщины! Знаешъ, що если бы моя нужда мене [не] приковала до мого Стрѣльча, если бы я могъ перевезти мою пасѣку где-нибудь, был бы я найщасливѣйшій, якбымъ могъ ещё якіи инніи, не Коломыйскіи стороны побачити. Позволь, щобы я тобѣ описалъ Коломыйщину, до которой я колись воздыхалъ.

Я получилъ приходъ мой 1867 года, а если бы не былъ приходъ а найгорша капелянія, я был бы доволенъ для того, що съ гр. Потоцкимъ, моимъ прежнымъ коляторомъ, я имѣлъ очень непріятни отношенія, и зъ его добрѣ я ити былъ принуждённый. Исторія то очень любопытна, и она буде колись описана, а по моей смерти выпечатана, бо лицами дѣйствующими въ ней были: папа, нунцій, архіепископъ Вѣршхлейскій, митр. Литвиновичъ, парохъ Вирскій, арендарь, повѣтовый урядъ Бобрецкій, Голуховскій, послы соймови польски и пр. пр.

Приѣхавши до Стрѣльча, которого помѣщикъ пок. Іаноха менѣ дуже спріялъ, попросилъ я парохіянъ, щобы по мои рѣчи выслали фѣры до Коршева, 5 миль, до желѣзниць.– Много фѣръ треба? – вопросили мене.– 7–8 фѣръ.– Въ нашомъ селѣ нема только фѣръ, коньскихъ, а може бы и стягнулося, каже войтъ, та по колько имъ обѣцяете дати? Я отрекъ, що было бы зъ ихъ стороне не хорошо, щобы мене не звезли, коли то всюда такій звычай. Люде поглянули по собѣ, и поросходилися.– Таке было первое принятіе! Я спровадилъ мои рѣчи своими фѣрами, и мои парафіяне ажъ зъ Коростна звезли мене сюда. Привезши рѣчи и познавши тутейшихъ людей, як звычайно свой свого заразъ найлучше спознае, прійшолъ одинъ изъ нихъ до мене и съ плачемъ повѣдае: Отче, вертайте назадъ, то не люде тут, то звѣрь! шкода васъ тутъ.– И знаешъ, истинни слова сказалъ. Я уже 5 лѣтъ тутъ, и до тыхъ звѣрей не могу привыкнути. Ни Бога, ни вѣры, ни чести, ни чувства христьянского, ни человѣческого, то совершенно инна раса не тыхъ людей, межи которыми я зродился и взросъ. И яки люде, таки сами и священики. Я тутъ не могу жити, лишь съ такими, що не зъ тыхъ сторонъ, якъ Дебельскій, Полевый, Глиньскій, съ здѣшними не можѣ жити, бо то розбойники, опрышки! Мой попередникъ за похороны взялъ 280 морговъ поля, которое нынѣ варто щонайменше 30 000 р. Въ Торовици (sic!) ещё лучше дѣеся, въ Чернятинѣ такъ само и такъ больше-менше всюда. Народъ здичѣлъ, а збѣднѣлъ до крайности. Ты думаешь, що у нас богатства, а вотъ въ моёмъ приходъ на 300 нумеровъ нѣтъ *одного* ґазду, щобы малъ двѣ паръ худобы! ! То значитъ, ни одинъ не мае свого плуга. У насъ который мае

пару бычковъ, зовётся богачёмъ страшнымъ, а который мае всего 2 овечцъ, то уже также числится до багачевъ. Церковъ якбысь побачивъ въ Стрѣльче или въ Серафинцяхъ, Ясеновѣ и т. д., ты бы не увѣрилъ, що то церковь. Через 5 лѣтъ я не малъ ни одной фѣры зъ села до гною, до сноповъ, до дровъ, а роботникъ иде щонайгоршій до мене и за больши гроши якъ до двора, такъ, що ґаздовство у насъ не выплачуеся съ всемъ, хиба такому, кто иде розбоемъ. Бывало я въ давныхъ моихъ приходахъ по обѣдахъ весѣляхъ съ любезнымъ народомъ забавлюся; тутъ разъ я отважился ити на весѣлье до мельника, не простого мужика, и утѣкъ, бо одинъ замѣрялся бити меня. Отъ тогды я уже не знаю, що то обѣды въ хатѣ. О піянствѣ, о розбояхъ нашихъ коломыйскихъ не маешь выображенія, а о лѣнивствѣ тѣмъ менше, треба бы го выдѣти. Человѣкъ съ якимъ-то лучшимъ поглядомъ на свѣтъ въ Коломыйщинѣ не жіе, лишь мучится. Зъ Коломыйщины нѣтъ на Руси ни одного патріота, ні одного ударованого человѣка. Довольно, если я минувшей осени, змерзивши собѣ тутъ житья до крайности, выслалъ мою жену въ Холмъ, щобы менѣ тамъ мѣстце зробила; но Попель, мой другъ, удостоилъ мене такимъ *приходомъ*, где кромѣ 300 рублей ничего больше нѣтъ, извиняяся, что нѣтъ мѣста, а мѣстъ въ самомъ Холмѣ были нѣсколько! Послѣ сей неудачи я уже принужденъ здѣсь мучитися, но кажу тобѣ: велика-то мука жити межи такими звѣрями. Видячи, що господарити невозможно, бо роботника нѣтъ, одна пасѣка – вся моя надежда! Все поле лучше засѣваю бѣлою конюшиною, и пасѣка на велику стопу. Сего року выставлю 450 пней, и могу легко дойти до 800 пней. То уже капиталъ, дающій отсотковъ 4–5000! А мѣстце у мене цѣлкомъ не соотвѣтное.

Такъ, любезнѣйшій, не мечтай о Коломыйщинѣ, Коломыйщина не русска, но жидовска и орменска. Ормени по звѣрски обходилися съ тымъ народомъ, и онъ сталъ звѣремъ. Человѣкови съ лучшимъ чувствомъ тутъ чи возможно жити. Трещаковсій былъ тутъ, но утѣкъ зъ кукурузовъ, а пойшолъ на пѣсочокъ до Рудна, и тамъ жилъ щасливѣйше, бо тамъ совершенно инни люде. Ты знаешь, що въ Коссовѣ мужики съ друками стали перед салею выборчою, грозящи священикамъ смертію, который важилбы ся въ салю поступити? Ты не знаешь, що коломыйскій мужикъ передъ жаднымъ священикомъ шапки не здойме, но съ поруганіемъ поглядае на него, а жида въ руку цѣлуе? У мене цѣлый рокъ никто передъ мною шапки не здоймалъ, ажь теперъ уже втягнулися. Если бы не така нужда моя, що съ пасѣкою не можна переволькатися, я бы тутъ не

былъ, бо Митрополитъ обѣцялъ менѣ парохію, где онъ презентуе, но годъ менѣ рушитися, если не хочу знищити пасѣку съ всемъ.

Такъ ты, встаючи-лягаючи, дякуй Богу, щось не въ Коломыйщинѣ! Въ III книжцѣ "Науки", може, ти непріятно буде читати о дякахъ; я каюся, щомъ то написалъ; но мене до живого то розсердило, що одинъ мой сусѣдъ священикъ между условіями, подъ которыми пріймае дяка, положилъ то, щобы кождой ночи зима и лѣто спалъ въ стайни коло коней.

Издаваемая нами "Читальня" буде занимательна.

Дякуй тобѣ за похвалу "Науки", но Слово не спріяє менѣ, по якой причинѣ, не знаю.

Много я бы съ Тобою малъ побесѣдовати, но шкода, що до Тебе нѣтъ желѣзниць. Еслибысь коли въ Маю или въ первыхъ дняхъ Червня былъ въ Станиславовѣ, зателеграфуй менѣ, а я приѣду, но въ первыхъ недѣляхъ весны нѣтъ, бо буде нападъ въ пасѣцѣ, тогды отдалитися не могу.

Бѣлоуса печатня подносится, уже маѣ нови черенки, и намѣряе куповати Schnellpresse въ Львовѣ стару за 800 р.– Се добрый знак.

Мы розвинемъ велику дѣятельность и велику силу, и польска освята пойде въ кутъ, скоро только мой Катехизъ народный и историчный розойдеся хоть въ 2000 ексемплярахъ.

Кончу, бо соньце блисло, и мушу до пчелъ ити, щобы ихъ непустити, бо студени пропали бы.

Цѣлую Тя и всю твою милую родину якъ найсердечнѣйше вразъ съ моею женою. Твой другъ И. Наумовичъ. Стрѣльче 22/3 1872. Не сообщай сего никому о нашихъ священникахъ и пр.».

Із маси невеселих рефлексій, які насуває сей лист, піднесу лиш одну. Отже, восени 1871 р. Наумович думав емігрувати до Холма, вислав туди свою жінку, щоб виєднала йому там місце, та Попель не знайшов для нього іншого місця, як парафію з 300 руб. річного доходу. А 1882 р. в своїй промові під час розправи д. 15 червня він із цілим пафосом покривдженої невинності говорить: «Moją właśnie bardzo słabą stroną jest, że bardzo mało umię cenić grosz, z wielką szkodą dla mojej rodziny. Gdybym był chciał rubli, mógł bym ich był czerpać pełnemi garściami w samej ojczyźnie rubla. W życiu mojem nieszczęścia prześladowały mię nieustannie; w roku 1861 straciłem przez pożar całe moje mienie, biedowałem ciężko, a były to właśnie czasy, kiedy starano się o duchownych do Chełmu i mnie uśmiechało się bardzo korzystne stanowisko. Ja nie poszedłem, znosiłem największy niedostatek li tylko dla tego, że postanowiłem sobie służyć mojej

ciaśniejszej ojczyźnie, halickiej Rusi, wszystkiemy mojemi siłami. Nadarzyła się i druga sposobność iść w ojczyźnę rubla, gdy zaproszono mnie na etnograficzną wystawę do Moskwy; była i trzecia sposobność, lecz nie korzystałem z niej, bo nie mogłem i pomyśleć o tem, by opuścić rodzinną ziemię»* (Стеногр. отчётъ 388). Ся «trzecia sposobność» – се, очевидно, той сам факт, про який мова в вище наведенім листі, і ми бачимо, що справа стоїть зовсім не так, як представляє її Наумович у 1882 р.

Що й друга нагода зовсім фантастична, се очевидно; коли Наумовича запросили на слов'янський з'їзд до Москви 1866 р., то се ще зовсім не значить, що там зараз мало бути наставлене корито, з якого він міг би черпати рублі повними прогорщами. Не інакше було й з першою нагодою, вербунком до Холма, вже хоч би тому, що тут Наумович був послом і, може, надіявся за приміром гр. Шашкевича зробити з часом і політичну кар'єру, а там, крім парафії, не міг надіятися нічого.

Читаючи нарікання на Коломийщину в листі з 1872 р., подумає всякий певно, що перенісшися в іншу околицю, на Поділля, Наумович буде задоволений. Еге ж! Восени 1872 він одержав парафію Скалат, звідки в 1873 р. був вибраний послом до віденської ради державної, а вже в 1875 році йому сприкрилося й се нове місце і в листі до одного львівського знайомого з 14 січня 1875 р. він строїть ось які плани: «Я пріймаю собі прив. сотрудника до Скалата, даю ему 200 зр. и доходы, а самъ получаю 1000 зр. за поле и поселяюся съ женою и дѣтьми въ Коломыи. Яко приходникъ приѣду нѣсколько разъ въ годѣ въ Скалатъ, напр., въ время Воскресенья или въ постъ и пр. Конечно изъ Скалата уѣду». Певна річ, сього плану він не виконав, але само снування таких планів чи не свідчить про те, що і з тою парафією не в'язали його ніякі сердечніші зв'язки?

В своїй біографії Наумовича сказав д. Мончаловський про нього, певно, думаючи сказати йому сим великий комплімент: «Замѣ-

---

*Моєю власною слабою стороною є те, що я дуже мало вмію цінити гроші, і великою шкодою для моєї родини. Коли б я хотів карбованців, я б міг їх черпати повними пригоршнями в самій батьківщині карбованця. Нещастя переслідували мене в моєму житті безнастанно, і в 1861 р. я через пожежу втратив все своє майно; а це був час, коли побивалися про священнослужителів для Холма, і мені усміхалося дуже корисне становище. Я не пішов, терпів нестатки ці тільки для того, що вирішив собі служити своїй милій батьківщині, Галицькій Русі, всіма своїми силами. Трапилася і друга можливість йти на батьківщину карбованця, куди запрошено мене на етнографічну виставку до Москви; була і третя можливість, але я не скористався з неї, бо не міг і подумати, щоб покинути свою рідну землю (*польськ.*).

чательна ещё и слѣдующая особенность, рѣдко встрѣчающаяся у образованныхъ людей: *Ив. Наумовичъ умѣлъ говорити подвойно,* иначе, т. е. другими словами и другимъ складомъ для крестьянъ, а снова другими словами и другимъ складомъ для образованныхъ людей»*. Тото й єсть, що за словами і складом пішов і зміст, що Наумович вихваляв перед селянами тих, кого перед освіченими товаришами називав розбійниками та п'явками, і дійшов нарешті до повного розбрату між словами і ділами, до того, що він на судовій розправі назвав своєю істерією. Се не була звичайна істерія; Наумович був чоловік сильно збудований і фізично здоровий; його лист, писаний із тюрми до жінки, не виявлює ані сліду патологічного стану. Се був *періодичний бунт сумління,* реакція здорової натури проти того неприродного психічного роздвоєння, в якім їй доводилося жити. І коли Наумович д. 11 червня 1882 р. на розправі відкликав зміст свого листа до жінки, то я певний, що в тій його промові тямучий психіятр віднайде більше признаків хоробливості, як у самім листі. «Ja miewam często takie chwilowe histeryczne napady, znają o tem wszyscy moi znajomi i sąsiedzi. W więzieniu nic to dziwnego, że była taka chwila smutku i żalu za rodziną; tak wspominając o żonie, o dzieciach bez opieki i rady, w chwili boleści serca pisałem, by uspokoić żonę, by nie myślała, że ja jeszcze kiedyś znowu takie nieprzyjemności niemógł bym na siebie ściągnąć. Dziś jednak odwołuję to wszystko zaznaczając, że pisałem to w chwili ciężkiego żalu za rodziną pod wpływem histeryi, i oświadczam, że mojem przedsięwzięciem jest, gdy wyjdę z więzienia, używać dalej sił moich służąc narodowi w sposób, jaki uznam za najlepszy, albowiem gdy wyjdę, będę zawsze austryackim obywatelem i służyć mi będą wszystkie prawa tegoż obywatelstwa, i kto wie, czy nie będę musiał działać jeszcze i na polu politycznem»** (Стен. отчёть 196).

** Мончаловський О. А.* Жизнь и дѣятельность Ивана Наумовича. Львов, 1899. С. 71.

****** Я маю часто такі хвилинні гістеричні приступи, знають про це всі мої знайомі і сусіди. В тюрмі це нічого дивного, ще була така хвилина суму і жалю за сім'єю: так згадуючи про жінку і дітей без опіки і порад, в хвилину болю серця я писав, щоб заспокоїти жінку, щоб не подумала, що я ще колись знову міг на себе стягнути такі ж неприємності. Але сьогодні я, однак, відкликаю те все, зазначаючи, що писав я це в хвилину тяжкого жалю за сім'єю під дією приступу гістерії, і засвідчую, що моїм наміром є, коли вийду з тюрми, вживати далі всі свої сили на службу народові в спосіб, який визнаю за найкращий, бо, як вийду, буду завжди австрійським громадянином, і мені будуть служити всі права цього громадянства, і хто знає, чи не змушений буду працювати ще на політичній ниві (*польськ*).

Се не було останнє відкликання в житті Наумовича. Вийшовши з тюрми, він поперед усього відкликав свої голосні заяви про свою вірність унії – і прийняв православіє. Потім відкликав своє австрійське горожанство і переніссся до Росії. А побачивши там, що його мрії про російський рай полягали на ілюзіях, відкликав усе своє життя – зажив отруту.

Примітка

Подається за: *Франко І. Я.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. / Упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко.– Л.: Каменяр, 2001.– С. 263–277.

СУХИЙ ПЕНЬ

1905

Як запяла в сухий пень,
То стояла цілий день.
Нар. приказка

Один російський гуморист оповідає про ізвозчика, що, наїхавши на розі вулиці на кам'яну тумбу, перевернув свою тарадайку, а потім, ставши над нею і зорієнтувавшися, де він, плюнув з досади і крикнув: «Тридцать лет, а все на эфтом самом месте!»

Отсе слово могло би сказати собі російське правительство, якби воно захотіло зорієнтуватися і поглянути на своє становище супроти українського питання. На шляху того питання стоїть сухий пень – указ 1876 р., не тільки завада в комунікації, але соромна пляма на Росії, на всій історії відносин між двома «русскими» народностями. Сим указом, виданим у переддень «освободительної» війни Росії за слов'ян, російське правительство a priori поклало на всіх своїх нібито народо- і свободолюбних заходах печать фальші, нещирості, фарисейства. Хто хоче справді давати іншим можність культурного життя, той не буде у себе дома відгороджувати 25 мільйонів людей неперелазним муром від джерела культури, яким є рідна мова. Хто хоче побивати турків чи китайців зверхніх, той повинен попереду усього розігнати турків внутрішніх. Інакше йому грозить те, до чого звичайно веде суперечність між словами і ділами.

А до чого вона веде, се показав найліпше трагічний кінець Олександра II, якого офіціальна російська історіографія назвала

Освободителем та якого непідкупна і правосудна історія покладе рядом із Іваном Грізним, що спочатку також був добродієм свого народу. Хто ще знає, що переважить на вазі історії: чи знесення кріпацтва та реформи, доконані Олександром II, чи ті страшні рани, нечувані спустошення в рядах російської інтелігенції, в найкращому цвіті російських націй, якими зазначили себе останні десятиліття його панування. Історія тої новочасної опричини, зорганізованої під оком сього царя-освободителя, ще не написана і не швидко буде написана; але в її страховища ми вже тепер можемо заглядати з жахом, як у Дантове пекло, і можемо зміркувати, що могло вирости в такім пеклі, які моральні типи мусили складатися в таких обставинах і які незатерті патологічні риси мусило на цілих генераціях полишати виростання в тім пеклі і в його атмосфері.

А в числі мучеників, каторжників, кайданників, засуджених без суду, адміністраційним порядком, гонених без цілі, без глузду ми бачимо цілий один народ, один із найбільших у слов'янщині, народ, що колись добровільно прилучився до Росії, що своїм приступленням до неї розломав ту китайську стіну, якою вона перед тим була відгороджена від решти світа, втягнув її в концерт європейських держав та в живе суперництво європейської політики, народ, що працею своїх найчільніших синів допоміг дуже багато, найбільше з усіх посторонніх до її європеїзації, народ, що ніякою спеціальною провиною, ніяким злочином не дав причини до такого тяжкого засуду, який упав на нього в р. 1876.

Минали роки, минали правління. Були коронації, були амністії, вертано з сибірських тундр, увільнювано з казематів різних злочинців, але того, без вини і без потреби засудженого – українського слова,– не згадав, не помилував ніхто протягом отсе вже близько 30 літ, і добре так сталося, бо ті 30 літ дали доказ, що українське слово не стояло царською ласкою і може стояти, жити й розвиватися наперекір усяким царським указам.

Були «віяння» і течії, ліберальні пориви та соціалістичні агітації серед російської суспільності, але не було й серед неї дружнього, голосного протесту проти сього соромного указу з р. 1876. І добре так, бо українська суспільність мала нагоду переконатися, що справа *українського* слова, *українського* розвою чужа для великоруської суспільності; що та суспільність також засліплена своїм державним становищем, у справах державних думає (з виїмком немногих, високих умом і сердцем одиниць) так само, як її бюрократія, чи іншими словами, що російська бюрократія невідродна дочка російської суспіль-

ності, і, видержавши остру боротьбу з отсею всесильною бюрократією, українській суспільності прийдеться видержувати хронічну, довгу, але не менш важку боротьбу з російською суспільністю та крок за кроком відвойовувати собі у неї право на самостійний розвій.

Отсе вже третій чи четвертий рік виходить за границею орган російських конституціоналістів «Освобождение», а його редактор д. Струве аніразу не промовив в обороні українського слова, не запротестував проти указу 1876 р. Не будемо класти йому сього за якусь вину, сконстатуємо лише, що його, ані всю ту громаду, що групується довкола «Освобождения», не болить українська справа, не пече злочин, сповнюваний отсе вже 30 літ на українському слові. Злочин, сповнюваний російським правительством на Чернишевськім, болів і пік нас, як злочин, сповнюваний на кимось із рідних, близьких, дорогих нам усім.

Прийшла й остання весна – брехлива, фарисейська, оперта на пустім слові і здмухнена одним словом – і знов не піднявся з-посеред російської суспільності ані один смілий і рішучий голос в обороні українського слова, ані один грімкий протест проти соромного указу. Правда, й самі українці потішали себе тим, що, допомагаючи здобути реформи в ліберальнім дусі, вони тим самим розширять рамки також для розвою української нації. Чи не було й се самоошукою, як була нею для всієї російської суспільності пам'ятна «весна» з кінця 1904 року?

А слова ініціатора тої весни, князя Святополка Мірського, повинні би дати українцям ліпшу науку. Не тямлю вже, де й до кого, але в самім розгарі весни він сказав: «Фінляндцям будуть дані національні концесії; полякам будуть дані національні концесії,– се потрібно для заспокоєння окраїн Росії. Українцям нема потреби давати нічого». Українці, на думку кн. Святополка Мірського, се une guantité negligeadle*, вони не роблять Росії ніякого клопоту, на їх заспокоєння Росії не залежить, вони можуть лишитися ні при чім.

«Тридцать лет і все на эфтом самом месте!» Читайте надрукований далі меморіал колишнього київського губернатора князя Дондукова-Корсакова з р. 1879 чи 1880! Читайте в ньому уступи, присвячені критиці указу 1876 р. На що вже камінь і стовп автократизму, а й той заговорив, і то з чисто державного, утилітарного погляду проти надто варварських консеквенцій указу! Можливо, що його меморіал, призначений для найвищих петербурзьких

*Величина, з якою можна не рахуватися (*фр.*).

сфер, і був джерелом тих незначних уступок, які зроблено було українському слову в «додаткових поясненнях» 1880 р. Та все-таки в основнім погляді на українство, на його національний характер і національні права між зацвяхованим бюрократом 1880 р. і ліберальним міністром 1904 р. не бачимо ніякісінької різниці. «Мнение... составлено раз й навсегда бесповоротно», а се «мнение» йде до того, що української мови не слід допускати навіть у сільських школах до ранги викладової мови! Сьогодні варшавські поляки вже приготовлюються до вибору послів на свій національний сойм у Варшаві, укладають листи професорів для свого національного польського університету в Варшаві, а українці потішають себе тим, що з заведенням ліберального режиму в Росії спадуть окови з українського слова і вільно буде друкувати книжки, брошури та газети українською мовою. Про дальші права, про сотворення українського шкільництва, про права української мови в судах, урядах і церкві там навіть теоретично нема розмови, немовби се все розумілося implicite* в самім знесенні указу 1876 р. Чи не буде се знов одна з тих фатальних ілюзій, якими така багата історія українського оплаканого відродження?

Для всіх тих, хто любить колисатися в колисці ілюзій, хто надіється, що великі національні концесії спадуть нам самі собою в подолок разом із грушками ліберальних реформ, для всіх тих, що не хочуть у масах російської інтелігенції, хворої на шаблоновість та непоправну абстрактність думання, бачити дуже сильних централізаторських замашок, друкуємо згаданий уже меморіал колишнього київського губернатора про стан української справи при кінці 70-х років, пару літ по виданню указу 1876 р. Сей меморіал, знайдений між паперами кн. Дондукова-Корсакова, передав нам у дословній копії д. О. Бородай, якому за се на сьому місці складаємо сердечну подяку. Хоч і який цікавий його зміст,– для нас особливо цікаві його кінцеві слова, гідні справді Щедринового Угрюм-Бурчеєва, що, бачучи ріку, яка пливе туди, де по його плану повинно бути поле, в тупій злості кричить до неї: – Зачем?

Примітка

Подається за: *Франко І. Я.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. / Упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко.– Л.: Каменяр, 2001.– С. 278–282.

*Включно (*лат.*).

«ІДЕЇ» Й «ІДЕАЛИ» ГАЛИЦЬКОЇ МОСКВОФІЛЬСЬКОЇ МОЛОДЕЖІ

1905

З початком сього року вив'язалася була в «Ділі» досить цікава полеміка, яка, одначе, через нефортунний виступ д. Павлика зійшла з властивої дороги, відскочила від речі і згубилася в піску, не довівши ні до якого результату. З огляду на те, що ся полеміка зачіпає одну з головних болячок нашого національного життя – розрив нашої інтелігенції на два табори, українофільський і москвофільський, видається мені потрібним підняти річ наново і звести її з дороги догматичного спору на тему: чи так чи інакше думав і писав про се Драгоманов, на властиву стежку сучасних фактів і їх значення.

В ч. 16 «Діла» помістив д-р Ів. Копач[1] статтю «З гостини у других», де описував свої враження з ювілейного концерту москвофільського студентського «общества» «Друг»[2] у Львові, відправленого д[ня] 30 січня, і висловив деякі свої уваги про значення того ідейного звороту, який доконується буцімто серед молодої генерації наших москвофілів. Про се він почув із реферату одного з членів «Друга» про 10-літній розвій «общества» і з промови голови «Друга» д. Глушкевича[3], яка викликала навіть sui generis* сенсацію, так що присутній на вечерку російський консул і деякі старші москвофіли демонстративно повиходили з зали. З огляду, що про ті промови не було ніде докладнішої відомості від тої, яку подав д-р Копач, наведу тут другу половину його статті дослівно.

---

*Свого роду (*лат.*).

Згадавши про програму концерту і про її виконання та підкресливши дивний, на перший погляд, факт, що й молоді москвофіли, невважаючи на загальний серед них зворот до рішучого вживання великоруської мови, в розмовах усе-таки по-великоруськи говорять лихо, з галицьким виговором і акцентом, окрім хіба голови «Друга» д. Глушкевича, д-р Копач ось що пише далі:

«Та ще більше чим у тій великорущині, видко було нехибну щирість обох бесідників у змісті їх рефератів. Для мене вони [не є] чимсь зовсім новим і надзвичайно цікавим. І так з історії "Друга" довідався я, що се товариство в першім році свого заснування т[ак] зв[аного] перед десятьма роками мало лише 24 членів, а тепер має 124; що "Друг" вже довший час стоїть у напружених відносинах до своїх "старих", тобто до т[ак] зв[аної] "русско-народной" партії; що "Друг" вже не раз і не два жадав, щоби та партія перестроїлася "соответствующе духові времени", но все надармо; що через те внутрі "Друга" йде безнастанна борба між "поступовцями" та "консерватистами", яких піддержують "старі", так що послідній виділ "ліберальний" (15 лютого 1904) вибрано при великій і міцній опозиції "консервативних"; що, однак, повороту взад не може бути, бо загальний з'їзд молодежі (роз[умій], "твердої") в осені 1902 виразно витичив собі ту нову дорогу, а витичив її не із-за якоїсь хвилевої примхи чи забаганки, лише під впливом широких і сумних досвідів на широкім світі під час сецесії руської академічної молодежі з Львівського університету[4]: тоді всюди по інших університетах гляділи на "русскую" молодіж з Галичини з погордою і презирством за її ретроградність, безідейність і незнання "русского литературного языка" і т. д. Отже, поворот узад ніяк неможливий; alea iacta est![*] Я довідався дальше з тої ж історії, що "Друг" дуже запопадливо займається ширенням тих нових своїх кличів, передусім же науки великоруської мови (яко символу єдинства Галицької Русі з рештою Русі аж по Камчатку). Члени "Друга" стараються впливати і на молодіж гімназіальну у тім дусі і їздять по читальнях та філіях Общества ім. Качковского в характері делегатів "Друга", очевидно, з відповідними промовами, і самі пильно розчитуються в найкращих творах "русской" літератури. В однім послідним році закуплено до бібліотеки товариства щось за 400 корон книжок.

Що се не була пуста самохвальба – се можна було бачити вже із щирості голосу прелегента. Та наглядний доказ на те дала про-

[*] Жереб кинуто! (*лат.*).

грамова бесіда голови товариства тов. Глушкевича. Про напрям, характер і тон тої промови може свідчити, мабуть, найліпше та обставина, що під час неї та й із-за неї вийшов демонстративно із зали консул Пустошкін, а враз із ним найповажніші "старі", як проф. університету о. Мишковський і інші. Головні гадки бесіди т. Глушкевича були: Нам кажуть часто, що ми раби. А пречінь се в єстві речі неправда, бо основна ідея, якою споконвіку жиє "русский" народ,– се свободолюбність, се любов ближнього і любов правди а протест проти усякого гніту та утиску. Тисячі народних казок, легенд, псалмів і гимнів свідчать про се. А найкращі сини "русского" народу, як-от Рилєєв, Герцен, Достоєвський, Чернишевський, Пушкін, Лермонтов, Толстой і інші, терпіли тяжкі переслідування за ширення тої ідеї. От і нині – Горькому "угрожает виселица". А пречінь такий Толстой – то властиво лиш експонент самобитної руської ідеї, се свого роду месія. Се антитеза до западноєвропейського матеріалізму. Духоборці із своїми протестами проти податків і проти військової служби ділом – мимо різок – наглядно показують, що комуністичні ідеї западноєвропейських мислителів чи, як їх називано, утопістів в дійсності можливі. І треба пам'ятати, що народами правлять ідеї, а не громи пушок. То лиш темні духи регресу (назадництва) спинюють теперішнє стремління "русского" народу до волі і свободи. Але ідея "русского" народу побідить, бо вона всемірна. Вона не потребує також боятися ані українців, ані поляків, бо вона ще (в "Ділі" м[а]б[уть] через помилку: не) поступовіша, чим саме українство, і рівно ненавидить Сибір, як поляки. Коли і тут, в Галичині, увесь народ перейметься тою ідеєю, тоді українство само собою зникне і не треба буде його поборювати ложію та лайками та брехнями, як тепер. Отже, вперед, браття, на стрічу тій ідеї вселюдського братерства і всемірної любові!»

Лишаємо на боці уваги д-ра Копача про сі промови. Йому, очевидно, заімпонувала щирість тону в промовах обох бесідників; він із неї зараз доходить до висновку, «що бачить перед собою серед наших "твердих" людей, котрі не поперестають на якімсь половиннім "хитрім" становищі, ні пес ні вовк; тільки консеквентно йдуть *до остаточної й одиноко достойної мети своїх пересвідчень*». Яка ся мета, д-р Копач не пробує сформулювати, то ж попробуємо видушити живий сок із самих промов, так як їх подав д-р Копач, жалкуючи хіба, що самі молоді москвофіли не постаралися опублікувати їх.

В рефераті про історію «Друга» дуже інтересний для нас власне психологічний момент, що спричинив поворот молодої генерації до ліберальних ідей. В часі сецесії академічної молодежі, в якій volens nolens* узяли участь також москвофіли, «всюди по інших університетах гляділи на "русскую" молодіж із Галичини з погордою і презирством за її ретроградність, безідейність, незнання "русского литературного языка" і т. д.» – і се було імпульсом до звороту. В сьому оповіданні не все докладне. Українофільські сецесіоністи також не знали «русского литературного языка», а проте ми не чули, щоб хто-будь і де-будь за се дивився на них із погордою. Взагалі по тих університетах, куди розбрелись були сецесіоністи, «русский литературный язык» не обов'язковий і його незнання не могло там нікому ставитися в докір. Хіба в однім випадку: коли люди самі остентаційно видавали себе «русскими», а потім показувалося, що ані «русской» мови не вміли, ані нічого спільного з пересічним типом «русского» інтелігента не мали. Значить, коли б історик «Друга» був вповні щирий, то повинен би був сказати ясно, що не саме незнання «русского литературного языка», а власне ота дволичність і дводушність молодих москвофілів подавала їх у погорду інших студентів. Дволичність у тім, що ті люди, відхрещуючися всіма силами від належності до одної, української національності і заперечуючи навіть її існування, з другого боку, самі власною фігурою давали доказ, що не належать до тої другої – «русской» національності, якої членами величали себе. При живо розвинених національних почуттях у чехів, словаків, німців, поляків і т. і. вид таких національних парадоксів справді не міг будити симпатії до себе, тим більше що з тим національним гібридизмом рука в руку йшла «ретроградність» і «безідейність».

Було би цікаво дізнатися, в яких власне точках докоряли чужоземці нашим молодим москвофілам за «ретроградність». Із промови д. Глушкевича, який на вступі силкується доказати абсурдну тезу, що «основна ідея, якою споконвіку жиє "русский" народ,– се "свободолюбність"», можна би догадуватися, що в таку крайність ударилися ті молоді люди з властивою всім малоосвіченим людям категоричністю тому лише, що перед тим держалися іншої крайності, а власне, що основна ідея «русского» народу – самодержавіє, деспотизм. І знаючи «основні ідеї» органу галицького москвофільства «Галичанина»[5], тої щоденної страви старих і молодих

*Мимоволі (*лат.*).

гал[ицьких] москвофілів, ми, певно, не помилимося, думаючи, що власне з тими ідеями наші молоді москвофіли вирушили в світ на сецесію і за них набралися сорому перед чужими.

Не менше цікаво було би знати, якою то «безідейністю» штуркано в очі нашим молодим москвофілам за границями Галичини. Адже ж «ретроградність» – се теж свого роду ідея; безідейним назвемо хіба чоловіка, у якого нема жодних ідей, се значить, який зовсім не думає ні про які загальні справи, вищі від його буденних, егоїстичних інтересів, або у якого всі ті «ідеї» обертаються в сфері пустих фраз, не в'яжуться з дійсним життям, держаться лише на показ. І тут, певно, не помилимося, думаючи, що між галицькими москвофілами часів сецесії можна було знайти багату колекцію і круглих ігнорантів та кар'єровичів, які в своїм житті не чували ні про яку ідейну боротьбу, і скінчених циніків, які вже з батьківського дому винесли відразу і погорду до всякої такої боротьби, винесли незломну віру в вічність та непорушність грубої сили і забобону, винесли певність, що, служачи тій грубій силі та плюючи на всякий ідеалізм, можна прожити щасливо, доробитися маєтку і гонорів і вмерти «маститым русским патриотом».

Отже, сей психологічний момент – *сором перед чужими* – був імпульсом до звороту в таборі молодих галицьких москвофілів. Характерне явище! Пригадую, що досить аналогічний факт трафився в тім самім таборі перед чверть століттям, у «Академическім кружку» 1875–76 рр. Тоді молодіж також набралася сорому. Драгоманов у своїх листах до ред[акції] «Друга»[6] також дорікав їй неуцтвом, незнанням російської мови й літератури, ретроградством та безідейністю. Та історія хоч повторяється, але все з варіантами. Тоді наслідком ідейного ферменту, внесеного писаннями Драгоманова, був зворот усього загалу москвофільської молодежі до народної мови, була проба злуки обох студентських товариств, проба, ударемнена заходами «старих», був нарешті зворот одної часті молодежі до новочасних ідей соціалізму та радикалізму. А що ж бачимо тепер?

Самі молоді москвофіли радо називають себе «поступовцями та ліберадами», та, на жаль, ми не бачимо, в чім саме лежить їх поступовство та лібералізм. Одиноке, чим вони віздрізняються від старих москвофілів, се хіба *охота* говорити все і всюди по-російськи. Повторяю: охота, бо від сеї охоти до справжньої вмілості ще дуже далеко. Але що ж у тім поступового, ліберального? Коли б хто-будь із нас дав собі слово не говорити ніде інакше, як

лише по-німецьки, по-французьки чи по-англійськи, хоч би й ламаючи, то можна би се в найліпшім разі взяти за невинне аматорство, яке, одначе, при деякім переборщенні легко може перейти в смішність. Та коли би під сим аматорством крилося щось інше, а власне охота відрізнитися від окружаючої «юрби» земляків, дати їм пізнати, що нас не в'яже з ними навіть мова, тоді се аматорство набирає зовсім іншої прикмети. Та в усякім разі з сього аматорства робити життєвий принцип, партійну програму можуть лише люди, яким і не снилося, що таке життєві принципи і партійні програми. Зрештою, і в тім пункті нема основної різниці між молодими москвофілами і старими, з яких дехто, як Мончаловський[7] та д-р Дудикевич[8], говорить по-російськи, певно, далеко краще, ніж усі молоді.

Д-р Копач, подаючи зміст реферату про історію «Друга», згадує, що з'їзд «твердої» молодежі восени 1902 р. «виразно витичив собі нову дорогу, а витичив її не із-за якоїсь хвилевої примхи чи забаганки... отже, поворот узад ніяк неможливий». Було би дуже цікаво придивитися ближче тим ухвалам, та, на жаль, я не маю їх під руками. Оскільки бачу з оповідання д-ра Копача, головна точка в них, бодай та, яку «Друг» силкується переводити практично в життя, все та ж наука великоруської мови яко символу «єдинства Галицької Русі з рештою Русі аж по Камчатку». Справді, поступовість неабияка, коли згадаєш, що батьки тих самих поступовців на своїм національнім прапорі довгі десятиліття мали азбуку, а сини пішли о крок далі і виставили – граматику! Було б лише цікаво, як розуміти те «виучування» великоруської мови як символу «єдинства Русі». Коли єдинство, то чим же тут і відрізнювати себе від «старих» чи від кого-будь, виучуючи те, що для всіх одно? А коли се єдинство не факт, а pium desiderium*, програма, то чи не слід би молодим людям, у яких іще непритуплена здібність думання, зійти самим униз до фундаментів і придивитися, на чім, власне, стоїть те єдинство і чи справді воно таке солідне, як їх запевняють дд. Мончаловські та Дудикевичі? Ані я, ані ніхто в світі не може мати нічого проти виучування великоруської мови, але виучувати її не для неї самої, тобто не для того культурного добра, яке зложене в її письменстві, а для політики, для «символу», се, признаюся, щось зовсім нове і незрозуміле мені, се нагадує слова відомої польської «Balady, jakich wiele»**:

---

* Священне бажання (*лат.*).

** «Балада, яких багато» (*польськ.*).

Dobra jest nauka,
Ale kto jej szuka
Nie z pychy – wszak prawda, mój Panie?*

Але скажуть, може, молоді москвофіли: ми ж виучуємо російську мову не з попугайського аматорства, а на те, щоб користуватися нею для освіти, щоб читати в оригіналі твори російської літератури. І справді, з газетних звісток про відчити в «Друге» ми знаємо, що там читається та говориться про Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Достоєвського, Толстого. На жаль, із тих відчитів та розмов ніщо не доходить до прилюдної відомості, тому ми й не можемо сказати нічого про ті провідні ідеї, які висловляються та розвиваються в них. Коли вірити змістові, поданому д-ром Копачем із промови д. Глушкевича, то ми мали би в тій промові добрий зразок того, як наші молоді москвофіли розуміють «ідейність». Адже ж не без причини д. Глушкевич зацитував старий афоризм (хоч у кепській формі), що «народами правлять ідеї, а не громи пушок». Ідея була добра, але вислов кепський: народами правлять поки що, на жаль, не ідеї, а різні Угрюм-Бурчеєви[9], а ідеї мають лише те до себе, що «на штыки не улавливаются» та що історія народів – се не історія «господ Обмановых», а історія народних мас і тих соціальних, економічних та духових течій, які з непереможною, елементарною силою проявляються в їх житті. Як бачимо, вже тут, у самім цитуванні загально відомих афоризмів д. Глушкевич не був зовсім щасливий і виявив дуже слабе розуміння російської і всякої людської ідейності. Дальші уступи його промови доказують се аж надто ясно. Класти на одну дошку Рилєєва, Герцена, Достоєвського, Чернишевського, Пушкіна, Лермонтова і Л. Толстого – се,– вибачить нам д. Глушкевич,– значить хіба, що він у історії новішої російської літератури не пішов далі імен і титулів. Поперед усього слівце про переслідування, які терпіли ті люди. Отже, Л. Толстой, скільки знаємо, крім, може, дрібних шикан, неминучих при російських порядках, не терпів ніяких переслідувань. Достоєвський хоч потерпів тяжко за належність до кружка Петрашевського[10], в своїх писаннях розвивав ідеї, не раз просто суперечні ідеям Герцена, Чернишевського та всього того, що називається поступовістю. Чи знає д. Глушкевич, що Достоєвський у політичних питаннях був іноді крайнім реакціонером і видавцем дуже обскурних часописей, що він, геніальний

* Добра є наука, але хто її шукає не з пихи – чи не так, мій пане? (*польськ.*).

знавець людської душі й її патологічних збочень, розвивав при тім у своїх писаннях погляди, які такий європеєць, як Тургенев, називав «потоками гнилої води», що в питаннях національних Достоєвський був досить тупий шовініст?[11] Д. Глушкевич не заїкаючися славить Льва Толстого як «експонента самобитної рускої ідеї, свого роду месію, антитезу до західноєвропейського матеріалізму». Тут що слово, то непорозуміння. Чи знає д. Глушкевич, що той геніальний Толстой брався колись реформувати людову школу з такою програмою, щоб усунути з неї всі елементи новочасної освіти, а обмежитися на самім читанні, писанні, чотирьох арифметичних діланнях та церковщині? Чи знає д. Глушкевич, що той московський Месія зі своєю проповіддю «непротивлення злу» являється могутнім союзником російського деспотизму, хоч і як остро іноді критикує його поодинокі ділання? Чи знає д. Глушкевич, що той «експонент самобитної рускої ідеї» в очах освічених репрезентантів західноєвропейської культури часто виявляється тупим ігнорантом, що береться філософувати, не засвоївши собі ніяких основ філософічного мислення, і що його «антитеза до західноєвропейського матеріалізму» являється нічим іншим як кепсько перевареним первісним християнством, змішаним із темним аскетизмом часів упадку старинного світа, отже, культурним пережитком, який освічена людськість давно пережила й відкинула. А вже попросту забавне те, що наплутав д. Глушкевич із приводу російських духоборів[12], мішаючи їх із західноєвропейськими комуністами та утопістами. Може, д. Глушкевич, коли у нього взагалі є охота говорити те, що знає і в чому переконався, захоче переконатися, що ідеї європейських комуністів-утопістів, такого Фур'є, Оуена, Сен-Сімона, не мають нічогісінько спільного з містичною та антисоціальною сектою духоборів і що їх (а також Льва Толстого) протест проти податків та військової служби полягає зовсім не на жоднім комунізмі, але на повнім нерозумінні соціального та політичного життя й його розвою, на одностороннім та наскрізь ненауковім розвиванні індивідуалістичної спекуляції в дусі тебаїдських аскетів[13].

І отсе все – і романтичний республіканізм Рилєєва, і безполітичний гуманізм Пушкіна та Лермонтова, і трохи містичне народництво Герцена, і соціалістичний радикалізм Чернишевського, і реакційний аскетизм Достоєвського та Толстого – д. Глушкевич «ничтоже сумняся» зливає в один ківш і видає за «идею русского народа». Вибачайте, д. Глушкевич, коли вам скажемо, що се не жод-

на ідея руського народу, а ваша власна – сказати б вам «русским» словом – «белиберда», саламаха неясних вам самим речей і імен. Бо хіба ж се свідчить про ясність ваших думок, коли ви в одній хвилі бачите в тій ідеї «антитезу до західноєвропейського матеріалізму», а зараз же в дальшій говорите, що та ідея «всемірна», значить, обіймає не лише Росію, але й Західну Європу?

На ту свою «ідею» д. Глушкевич покладає великі надії. «Коли тут, у Галичині, весь народ перейметься нею, то українство само собою зникне». Було би дуже цікаво довідатися від д. Глушкевича, від котрої ж саме з тих многих і суперечних із собою ідей, на які він натякнув, зникне галицьке українство? Чи від республіканізму Рилєєва, який і сам у своїх найкращих творах сильно українофільствував? Чи від соціалізму та критицизму Чернишевського, що мав значний вплив на зворот одної часті галицько-руської молодежі 70-их років від москвофільства до українофільства? Чи, нарешті, від доктрин Достоєвського та Толстого? Може, не зайвим буде знати д. Глушкевичу, що галицьке українство давненько вже і, як показується, далеко глибше і основніше від молодих москвофілів передискутувало і перетравило ті і многі інші ідеї найкращих синів не лише самої Росії, але й інших освічених країв, що, значить, у ідейній боротьбі воно не так легко уступить із поля, як се здається молодим ідеалістам москвофільського табору.

Свою промову закінчив д. Глушкевич покликом: «Отже, наперед, браття, на стрічу тій ідеї вселюдського братерства і всемірної любові!» Що ж се за нова ідея, про яку ми в попередній промові не чули нічого? Поперед усього, що се за «всемірна любов?» Чи се має значити, що д. Глушкевичу замало землі з її людьми й звірами і він хоче обняти своєю любов'ю також мешканців Марса, Венери і інших небесних тіл? Дуже гарно, тільки як же се так, що, голосячи поклик до «всемірної» любові, бесідник ані словечком не згадав про практичну, діяльну любов до найближчих собі своїх братів у Галичині, від яких він силкується відрізнитися і мовою, і симпатіями, і отим своїм нібито високим, а направду зовсім пустим ідеалізмом? Чи не тямить д. Глушкевич гарних євангельських слів: «Хто каже, що любить Бога ("всемірна любов"), а ненавидить свого брата, лож єсть»? І чи ті слова так-таки нічогісінько не говорять до сумління його і його співпартійників? І що має значити «ідея вселюдського братерства», коли одною з головних задач ширення тої ідеї в Галичині має бути, аби тут «само собою зникло українство», т. є. аби щез напрям, що в основу своєї програми поклав

працю на ґрунті для рідного народу, для розвивання його добробуту, його духового життя, отже, і його мови? Чим сей напрям такий лихий і такий шкідливий, що д. Глушкевич і йому подібні виключають його зі свого «вселюдського братерства» і «всемірної любові»?

Коли помилюся, спростуйте мене, д. Глушкевичу й тов., але мені здається – і я суджу так не лише зі слів, переданих д-ром Копачем,– що у вас *нема ніяких переконань і ніяких вироблених ідей,* і ви силою інерції держитеся шаблонів, вироблених не вами, напряму, якого мета одна – нажива, кар'єра, особиста користь, а при тім бажання звільнити себе від обов'язку важкої праці для добра найближчого, рідного вам народу. Спростуйте мене, коли роблю вам кривду, але спростуйте не голими словами, а фактами. А я зі свого боку вкажу на такі факти, як те, що ви й досі не відважуєтеся гремiально виявити своїх поглядів і своєї програми, запротестувати проти реакційних та кнутопоклонних голосів своєї партійної преси. Чую, що багато дехто між вами не годиться з поглядами д. Мончаловського, але де ж прилюдна заява ваших поглядів? Ось і ваш ювілейний вечерок. Д-р Копач каже як очевидець, що під час промови д. Глушкевича при згадці про те, що Горькому грозить шибениця, російський консул, а за ним деякі з ваших старших повиходили з зали,– а «Галичанин» заперечив тому в живі очі. Де ж ваше свідоцтво? Чом не станете в обороні правди, будь вона яка будь? Я чую, що між вами якийсь час ішли дебати про потребу такого гуртового, прилюдного виступу, та нарешті переважила думка д. Мончаловського, що «пощо вам наражатися, розмазувати» і т. д., і ви присіли. Чи так роблять люди справді ідейні й характерні? Ні, такими аргументами тямте собі, молоді русофіли – ведуть худобу до жолоба, а не молодих борців на життєве бойовище. Ваші слова про «вселюдське братерство і всемірну любов», мов блискавка, відкрили мені порожнечу вашого серця. Qui nimis probat, nihil probat*. Хто ставить собі занадто широкі ідеали, той показує, що для життєвої потреби не має ніяких.

На прощання з вами відкрию вам один секрет. Не вірте, молоді русофіли, своїм духовим батькам, д. Мончаловському та д-ру Дудикевичу, поперед усього в однім пункті: що ми, галицькі українці, тим тільки й дишемо й живемо, що «ненавистю ко всему русскому». Не вірте їм у тім пункті, бо се свідома брехня. *Ми всі русофіли,* чуєте, повторяю ще раз: *ми всі русофіли.* Ми любимо велико-

*Хто багато доводить, нічого не доводить (*лат.*).

руський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і виучуємо його мову і читаємо в тій мові певно не менше, а може, й більше від вас. Є між нами, галицькими українцями, й такі, що й говорити і писати тою мовою потрафлять не гірше, коли й не ліпше від вас. І російських письменників, великих світочів у духовім царстві, ми знаємо й любимо, і не лише тих, яких імена ви раз у раз маєте на устах, а й таких, як Пипін, Веселовський, Карєєв, Шахматов, Фортунатов[14],– чи відомі вам такі імена, молоді панове русофіли? І скажу вам іще один секрет. Ті і подібні їм великі представники російської науки та російської культурної праці кореспондують із нами, обмінюються своїми виданнями і чують себе ближчими до нас, як до вас, молоді галицькі русофіли. І ми чуємо себе ближчими до них, як до вас, чуємо себе солідарними з ними у всім, що для нас дороге і святе і високе, бо знаємо, що се не фрази, не «символи» якогось фікційного єдинства, а кровні, життєві здобутки вселюдської цивілізаційної праці. Ми любимо в російській духовій скарбниці ті самі коштовні золоті зерна, та пильно відрізняємо їх від полови, від жужелю, від виплодів темноти, назадництва та ненависті, сплоджених довговіковою важкою історією та культурним припізненням Росії. І в тім ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і се міцна, тривка і світла основа нашого русофільства. Подумайте про те, молоді галицькі русофіли, то, може, й вам замість духової компанії Побєдоносцевих, Саблерів, Рукавишникових та Череп-Спиридовичів[15] забажається чистішої атмосфери.

А тепер закінчимо свою розмову з тим, з ким почали – з д-ром Копачем. Йому заімпонували щирий тон і ширі слова молодих москвофілів, і він зі свого боку щиро радується, що у нас замість старих обскурних москвофілів зачинають появлятися москвофіли-ліберали і москвофіли-поступовці. Нам, що не чули того щирого тону, а бачили лише холодні ніби ліберальні і ніби поступові слова молодих москвофілів у передачі д-ра Копача, ті слова, сказати по правді, зовсім не заімпонували, і під шумними фразами ми відчули цілковиту пустоту серця та брак усяких переконань. Дай Боже, щоб се була помилка!

Та проте війдемо на хвилю в круг думок і почувань д-ра Копача і запитаємо себе: чи справді поява москвофілів-лібералів і москвофілів-поступовців на нашім галицькім ґрунті була би чимось радісним, більше пожаданим від старих обскурних москвофілів? Ми бачили вже проби витворити подібну течію навіть серед ста-

рих москвофілів. Уже мало не десять літ тому, як вони в боротьбі з «новою ерою» перейняли майже всю політичну та економічну програму від радикалів, промовляли за загальним тайним голосуванням і іншими радикальними реформами в Австрії – і що з того? Чи через те змінився їх партійний і культурний характер? Ані крихітки. А ось недавно д-р Вергун[16] із Відня, великий мастер від тонкого нюху, де можна поживитися, хіба не радив у «Галичанине» всім москвофілам durch die Bank* підшити свої політичні плащі червоною підшивкою і здобувати собі симпатії – і протекторів та хлібодавців – у ліберальних кругах російської суспільності? Будьмо певні, що коли в Росії центр тяжкості від реакційного бюрократизму пересунеться до лібералізму, серед наших галицьких москвофілів народиться стільки лібералів, як грибів по дощі. Вони будуть так само служити чужим богам, так само в ім'я «всемірної любові» обкидати болотом усяку культурну працю на нашім рідним ґрунті, а в ім'я «вселюдського братерства» ширити серед нетямучих ненависть та погорду до українства, як і нинішні Мончаловські та Дудикевичі. Програми, гасла та прапори в наших часах дешеві; зужиється один гарнітур, то ніщо не вадить справити новий, з новою підшивкою.

Та для тих москвофілів, що справді щиро люблять свій народ,– не абстрактне його єдинство, не символ «сили та могучості», а того простого, сірого, темного хлопа, що їх годує своєю працею,– для таких нема іншої дороги, як скинути пиху з серця і працювати для того народу, користуючися його мовою і вірячи в те, що коли органічно, від кореня розвинуться і процвітуть усі частини великого східнослов'янського племені, коли святотатські руки не будуть підрубувати та нівечити одну часть, аби тим краще буяла друга, то тоді зложиться з них цілість і єдність краща, багатша, гармонійніша, ніж се тепер може снитися різним шовінізмом затуманеним головам.

Примітки

Уперше опубліковано: «Літературно-Науковий Вістник», 1905, кн. 5.

Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 577–588.

Спочатку стаття мала назву «Щирість тону і щирість переконань». Того ж року вона була перевидана окремою брошурою під назвою «"Ідеї" й "ідеали" галицької москвофільської молодежі».

* Через банк (*нім.*).

Стаття була відгуком на полеміку в галицькій пресі щодо перспектив москвофільського руху, який переживав черговий період трансформацій, шукаючи виходу із власного дегенеративного становища. І. Франко майже ціле своє життя боровся з москвофільством, завдавши йому низку вирішальних ідейних ударів. У цій статті він підбиває ряд підсумків щодо проблеми існування цього руху в Галичині.

* * *

[1] Копач Іван (1870–1952) – журналіст, критик і педагог з національно-демократичного табору.

[2] Мається на увазі товариство «Академический кружок», засноване у Львові у 1870 р., яке видавало журнал «Друг», в якому й почав друкуватися І. Франко.

[3] Глушкевич Мар'ян (1878–?) – відомий москвофіл, письменник і громадський діяч, адвокат.

[4] Ідеться про масовий вихід українських студентів з університету після заборони влади викладати українською мовою в 1901 р. Відтоді, власне, й почалася активніша боротьба української громади за національний університет у Львові, яка набула на початку XX ст. значного міжнародного резонансу.

[5] «Галичанин» – москвофільська щоденна суспільно-політична газета, виходила у Львові у 1893–1914 рр.

[6] Маються на увазі листи М. Драгоманова 1875–1876 рр., друковані в журналі «Друг», у яких він дав широку критику суспільно-культурної ситуації в Галичині і які стали неабиякою подією в інтелектуальному житті української громади краю.

[7] Мончаловський Осип (1858–1906) – москвофільський журналіст і громадський діяч.

[8] Дудикевич Володимир (1861–1928) – один з лідерів москвофілів, виступав за повну єдність з Росією; загинув від рук ЧК.

[9] Угрюм-Бурчєєв – персонаж твору М. Салтикова-Щедріна «Історія одного міста», символ поліцейського самодурства і бюрократичної тупості російського режиму.

[10] Кружок Петрашевського – напівтаємне товариство молодої інтеліґенції, що згуртувалася навколо Петрашевського Міхаїла (1821–1866) у 1845–1849 рр. Мало демократичну і соціалістичну орієнтацію. До нього входив ряд талановитих і відомих пізніше людей. Ф. Достоєвський був засуджений до страти, яку в останній момент замінили довічною каторгою. Відбув на засланні 10 років.

[11] Найповніше шовіністичні погляди Ф. Достоєвського представлені в його «Щоденнику письменника», також у листах.

[12] Російська секта, виникла у XIII ст. Заперечували надмірну обрядовість і догматику православної церкви.

[13] Тобто аскетів-монахів з Фіваїди – пустинної землі в середньому Єгипті. Від грецької назви єгипетського міста (колись столиці) Фіви. І. Франко використовує західну транскрипцію цього слова: Теби (Тебаїда). У II–IV ст. тут започаткувалося християнське монашество. Перший великий аскет – Св. Антоній.

[14] Пипін, Веселовський, Карєєв, Шахматов, Фортунатов – визначні російські вчені-гуманітарії, творчість яких набула міжнародного значення.

[15] Побєдоносцевих, Саблерів, Рукавішнікових та Череп-Спиридовичів – імена чільних представників російських державно-бюрократичних і реакційних кіл.

[16] Вергун Дмитро (1871–1951) – письменник і діяч москвофільського середовища, у 1900–1904 рр. видавав у Відні журнал «Славянский век» на російські гроші, на які існував весь москвофільський рух в Галичині.

ОДВЕРТИЙ ЛИСТ ДО ГАЛ[ИЦЬКОЇ] УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДЕЖІ

1905

Те, що я хочу сказати Вам, мої молоді приятелі, таке велике й радісне і заразом таке важке та прикре, що я бажав би, щоб се сказали Вам якісь авторитетніші від мене уста, щоб се сказав Вам хтось, кого Ви найбільше любите і поважаєте і кому найбільше довіряєте, щоб воно могло війти в Ваші серця як могутній імпульс до нового життя, як вітхнення до нової праці, до перебудови Вашого власного «я» відповідно до нового світогляду.

Дожили ми великих, переломових подій. Те, що наповняло наші серця тугою і завистю при читанні подій таких бурливих літ, як 1789 або 1848, тепер на наших очах. І не то, що на наших очах: бурлива хвиля історії захапує нас самих, ставить нашу націю майже в центрі випадків.

Схід Європи, а в тім комплексі також наша Україна переживає тепер весняну добу, коли тріскає крига абсолютизму та деспотизму, коли народні сили серед страшних катастроф шукають собі нових доріг і нових форм діяльності, коли невимовне горе, вдіяне народам дотеперішнім режимом, порушило найширші верстви і найглибші інстинкти людської душі до боротьби, якої результатом мусить бути повний перестрій зразу державного, а далі й громадського, соціального порядку Росії, а в тім комплексі й України.

Ви, молоді приятелі, що з зацікавленням читаєте новини з Росії, чи подумали Ви про значення тих подій для нашої нації, для нас усіх, для кождого з нас особисто? Адже ж всесвітня історія не історія героїв, а історія масових рухів і перемін; а ми ж кождий

особисто хіба не часть тої маси, яка сими подіями покликана до руху та переміни? Чи подумали Ви над сим, куди можуть понести нас ті рухи, якою луною в особистім житті кождого з нас можуть відбитися ті переміни і які обов'язки на кождого з нас накладає теперішня хвиля? Мені здається, що як люди, обдаровані свідомістю і даром думки, ми всі повинні про се думати, думати більше й інтенсивніше, ніж про все інше, що нас цікавило досі. Бо приходить велика доба, і горе нам, горе нашій нації, коли велика доба застане нас малими і неприготованими!

Велика доба для нашої нації почнеться з хвилею, коли в Росії упаде абсолютизм. Остатні події показують, що той упадок уже не за горами. Коли вірити рескриптові царя до міністра Булигіна[1], яким поручено міністрові поробити приготування до скликання вибраних репрезентантів народу на наради в справах державних, то виходило би, що сей упадок уже наступив, бодай у принципі. Звісно, тому царському рескриптові не можна признавати серйозного значення, але й се також симптом упадку самодержавства, що на такі рескрипти ніхто не звертає особливої уваги; значить, історія вже поплила іншим руслом.

Упадок абсолютизму в Росії – що він значить для нас? Який наступник замінить його?

Сей наступник, то не жоден таємний незнайомий, не жоден сфінкс із закритим лицем. Він давно відомий і виразно зазначив свою фізіономію вже в дотеперішній історії Росії: се буде лібералізм капіталістичного складу. Се буде ліберальний, по-європейськи освічений російський дідич, польський шляхтич, багатий фабрикант, купець, адвокат, професор, журналіст, лікар і в якійсь невеличкій мірі інтелігентний пролетарій. Ось хто надасть фізіономію новому режимові Росії – капітал і інтелігенція. Історичні дворянські традиції в Росії не сильні і такого феодального, конституційним покостом від біди помальованого режиму, який маємо в Галичині, в Росії і на Україні, мабуть, не буде. Певна річ, російський лібералізм виявляє вже тепер і виявить по своїм запануванню інші, так само небезпечні прикмети. Він сильно теоретичний і доктринерський, а доктринери, навіть ліберальні, все і всюди бували найгіршими і найшкідливішими політиками. Доктрина – се формула, супроти якої уступають на задній план живі люди й живі інтереси. Доктрина – се уніформ, стрихулець, ворог усяких партикуляризмів. Доктрина – се зроду централіст, що задля абстрактних понять не пощадить конкретних людей і їх конкретного доб-

робуту. Ми, українці, бачили досі мільйони прикладів, як знущався над живими людьми й націями абсолютизм, узброєний трьома доктринами: православіє, самодержавіє й обрусеніє. Сі доктрини ввійшли занадто глибоко в тіло і кров російської суспільності, щоб тепер, коли при кермі замість всевладного чиновника стане всевладний російський ліберал, ми могли надіятися наглої і основної зміни в самім режимі. Нехай і так, що доктрина православія стратить своє жало ексклюзивності (ліберал тим і ліберал, що до обрядових доктрин йому байдуже); але доктрина самодержавія й обрусенія дуже легко може подати собі руку з ліберальним доктринерством: вистарчить замість самодержавної особи поставити самодержавну ідею – ідею нероздільності й єдності Росії, непорушності російського великодержавного становища і фундаментального, кат'екзохе́н* державного становища «русскаго», т. є. великоруського народу,– і маємо знов продовження дотеперішньої політики руйнування, визискування та оглуплювання окраїн для «добра» центра, маємо національний автократизм у ліберальнім і конституційнім плащі, на взір угорського[2].

Задатків для такого ліберального автократизму бачимо в російській суспільності дуже багато, їх систематично плекала і підготовувала вся дотеперішня чиновницько-автократична школа, привчаючи суспільність ігнорувати все органічно виросле, своєрідне, партикулярне й індивідуальне, погорджувати ним як дрібним і ретроградним або ломити його як незгідне з одноцільним характером Росії (безцільне і безглузде топтання України, Польщі, Литви, Фінляндії і т. д.). Тільки там, де сей доктринерський автократизм стрічав діяльний, організований, елементарний опір,– у Польщі, в Фінляндії, потроху в Литві,– він нарешті виявляв склонність до концесій, а бодай до якихось пертрактацій. Доктринерові, засліпленому в своїх формулах, можуть заімпонувати тільки тверді факти, об які він раз-другий розіб'є собі голову.

Найменше такого опору знаходив собі автократичний доктринаризм на Україні. Не тому лише, що українське слово було сковане і закнебльоване, а головно тому, що велика часть світлих українців, вихована в тих самих ідеях автократичного доктринерства, й сама ігнорувала свій український партикуляризм, у душі стидалася його, в душі признавала себе gente Ukraini, natione Russi**, в душі явно дорожила й дорожить фантомом «великої, неподільної Росії».

---

* Насамперед (*давньогрецьк.*)

** За походженням українцем руської нації (*лат.*).

Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свобідніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу *українську націю,* суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися.

Величезні трудності тої задачі стануть Вам ясно перед очима, коли подумаєте про той стан, у якім застає Україну нова доба. Без власних шкіл і без виробленої освітньої традиції, без перейнятого освітніми і народолюбними думками духовенства, без популярного і вищого письменства, яке могло би бодай на першій гарячій порі заспокоювати всі духові потреби величезної маси, без преси, яка могла б ясно держати і систематично боронити стяг національності та приложеної до місцевих потреб, свобідної культурної праці, без надії на сильну фалангу вповні свідомих і на висоті сучасної освіти стоячих репрезентантів у законодатних тілах, і без міцної опори в масах народу та інтелігенції навіть для тих немногих репрезентантів, що забажають вповні відповісти своїй національній і культурній задачі, наша Україна готова знов опинитися в ролі ко́вала, на якому різні чужі молоти вибиватимуть свої мелодії, або в ролі крілика, на якому різні прихильники вівісекції будуть доконувати своїх експериментів.

От тут і стає перед нами, галичанами, а особливо перед Вами, молоді приятелі, велика історична задача – допомогти російській Україні в тяжких переломових хвилях і потім, у початках, у закладинах великої праці – здвигнення нашої національної будови в усій її цілості. Перед Вами стоїть задача й обов'язок – віддячитися російській Україні за все те духове й матеріальне добро, яке вона досі давала нам. Чи і наскільки ми почуємося до того обов'язку, чи і наскільки совісно, розумно, обдумано візьмемося до його сповнювання, від того буде залежати в дуже великій мірі наша будущина яко нації, здібної зайняти місце в хорі інших культурних націй.

Досі я ждав і надіявся, що хтось ближчий Вам і авторитетніший для Вас забере голос у сій справі, що наша щоденна преса зверне на неї свою увагу, що підіймуть її ті, що люблять видавати себе за батьків і провідників народу. На жаль, я не діждався сього. Значна часть тих наших світочів, опанована театральним питан-

ням, не бачить поза ним світа; інші, що заховали собі в тій справі незалежність суду і дивляться на неї критично, не мають чи сили, чи відваги піднести свій голос і вказати ясно і виразно величність теперішньої хвилі і великий трагізм нашого положення в ній і неминучу конечність – якнайшвидше, якнайосновніше змінити курс нашого національного корабля, настроїти всі наші думки, плани, програми на інший діапазон. Ми мусимо навчитися *чути себе українцями* – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виїмка – поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кождим її частковим, локальним болем і радувалися кождим хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми *розуміли* всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його.

Не забувайте, що ми досі в Галичині жили з національного погляду крайнє ненормальним життям. Велика більшість нашої нації лежала безсильна, закнебльована, а ми, маленька частина, мали свободу рухів і слова. І нам іноді здавалося, що ми – вся українська нація, що ми її чільні ряди, її репрезентанти перед світом. Тепер, коли на російській Україні не сьогодні то завтра повстануть десятки таких центрів, якими тепер являються Львів та Чернівці, ся наша передова роля скінчилася. Ми мусимо почувати себе не піонерами, але рядовими в великім ряді і не сміємо своїх дрібних, локальних справ виставляти як справи всенародні, своїх дрібних персональних амбіцій висувати на першу лінію загального інтересу.

Тепер навіть наші основні національні питання, хоч довго ще не зійдуть із денного порядку, мусять підпасти значній переміні фронтів. Нам треба ясно зрозуміти і відчути і мати на тямці, що польсько-українське питання не буде відтепер рішатися у Львові, але обхопить бойову лінію безмірно ширшу, і кождий його етап буде рішатися і у Львові, і в Чернівцях, і в Кам'янці-Подільськім, і в Житомирі, і в Києві. Так само наша галицька та буковинська боротьба з москвофільством відтепер мусить виглядати зовсім інакше, бо й її терен розшириться безмірно, а її зміст поглибиться відповідно до того, як вона розростеться до розмірів боротьби всеукраїнського національного почуття з винародовляючими претензіями «державної» великоруської нації. І наші відносини до жидів мусять улягти знач-

ній переміні, коли нашій нації прийдеться «автономно» гоїти гнилі рани, задані їй московським чиновництвом через цілівікове нагромаджування жидів на нашій території при помочі т[ак] зв[аної] «черти осідлості» та через варварські та нелюдські експерименти урядового аранжування антижидівських розрухів, щоб ними відводити від себе вибухи народної розпуки та обурення.

І всі, всі наші національні та громадські питання мусять улягти основній переміні, коли впадуть дотеперішні китайські стіни, які ділять нас від України. Наша література і преса мусить перейти на вищий рівень, коли не захоче гинути в конкуренції з тим типом літератури і преси, що виробився в Росії, невважаючи на цензурний тиск, а може, власне завдяки йому. Тісніші, частіші, ближчі зносини з закордоновими українцями мусять виробити у нас ширший, свобідніший світогляд, щиріші і свобідніші товариські форми, як ті, що виробилися у нас під шляхетсько-польськими або буршівсько-німецькими впливами. Наш голосний, фразеологічний та в більшій частині нещирий, бо ділами не попертий патріотизм мусить уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутому народолюбству, що виявляє себе не словами, а працею. Наша масова інерція, що приймає безкритично слова тих, які сим чи іншим припадком були поставлені «на чоло народу», стали послами, професорами, головами товариств і т. і., мусить уступити місце живій, критичній праці думок і готовності – все і всюди подати й свій голос у загальній справі, виконувати діяльно, на власний ризик, але з повною свідомістю своє горожанське право. Наша аж до границь безхарактерності посунена толеранція хиб та слабостей наших ближніх, навіть тоді, коли вони зі сфери приватних відносин переходять у сферу товариської та громадської діяльності, мусить уступити місце живішому моральному почуттю і енергічнішій реакції против усякої моральної гнилизни, що грозила б розпаношитися в наших товариських відносинах. Інакше, мої дорогі приятелі, ми тут, у Галичині та Буковині, замість духового центру України зробимося гнилим і смердючим боляком, який з обридження оминатиме кождий свідомий українець, що заховав іще живе почуття самоповаги.

Отсе моральне переродження, яке вповні доконається, певно, не швидко, аж наслідком праці поколінь, та до якого імпульс кождий із нас повинен дати сам собі, власною постановою, буде першою умовою можності тіснішого, дружного і продуктивного співділання нашого з закордоновими українцями. Якби Ви знали, мої молоді приятелі, скільки зневіри, розчарувань та знеохоти нагро-

мадили дотеперішні зносини галичан та буковинців із Україною, скільки сорому та прикрості робили не раз українцям наші «національні», а властиво місцеві хиби – неточність, балакучість та пустомельство, брак характерності, індиферентність та моральна грубошкірність, байдужність до важних загальних справ, а зав'язтість у дрібницях, пуста амбітність та брак самокритики, парадування європейськими формами при основній малоосвітності та некультурності, якби Ви знали і відчували се так, як сього вимагає теперішня хвиля, то я не сумніваюся, що в серці кождого з Вас знайшлась би моральна сила, щоб сказати собі і покласти Ганнібалову присягу: віднині доложу всякого зусилля, щоб увільнитися від тих хиб, поводитися краще, працювати пильніше над собою.

Та все те кажу лише для Вас, особливо для тих, хто захоче мати зносини з українцями, щоб охоронити його і тих, із ким він буде мати зносини, від прикрих розчарувань. А головна річ у тім, чим можемо ми, галичани й буковинці, в разі свобідніших відносин у Росії, допомогти Україні. На капітали ми не багаті, та й не капіталів потребуватимуть від нас українці. Так само дурять себе ті галичани та буковинці, які вже тепер облизуються, надіючися, що свобода в Росії створить їм дорогу до роблення інтересів, до корисних посад та сутих доходів без праці. Певна річ, у порівнянні до нашої заробкової мізерії російські відносини не одному можуть видатися блискучими, але не треба забувати, що на легкі заробітки та на масні посади всюди конкурентів багато, а спеціально Росія багата на таких «ташкентців»[3], із якими наші кандидати не легко витримають конкуренцію. Та й не «ташкентців», не аферистів, не спекулянтів на легкий хліб потребує від нас Україна, і коли ми нічого іншого, ліпшого не зуміємо дати їй, тоді сором і ганьба нам!

Не заімпонуємо ми українцям і своєю інтелігенцією, своїм рівнем теоретичної освіти. Лиха доля змусила нас виростати і вчитися в краю, де завдяки шляхетському режимові наука вважається небезпечним оружжям, якого не слід давати в руки суспільності, де шкільне навчання в самім зароді затруєне конфесійними, політичними та національними пересудами, де свобідна критика виелімінувана з виховання, де панує т[ак] зв[ане] Brotstudium, навчання для хліба, для кар'єри, навчання, тісне та далеке від тої широкої гуманності, що лежить в основі західноєвропейського, а подекуди навіть російського вищого шкільництва. Отже, й тут не багато чим можемо стати в пригоді українцям. Щонайбільше хіба яко вчителі язиків – німецького, польського, потроху класичних,

бо наука язиків у наших школах трактується справді ліпше, як у російських. Хоча й тут треба сказати, що останні роки зазначили поворот на гірше, і, прим., знання німецького язика, яке виносять молодші генерації з галицьких гімназій, може довести до розпуки всякого, хто ставив би до того знання які хоч трохи вищі вимоги*.

Подумає дехто, що бодай нашими шкільними книжками, що обіймають уже повний курс народної і середньої школи, можемо прислужитися українцям. На жаль, треба сказати, що й ся надія марна. Наші шкільні підручники, знов-таки в значній мірі завдяки пануючому в Галичині режимові, переважно неоригінальні, основані на перестарілих педагогічних принципах, а деякі надто такі далекі від рівня сучасної науки (прим., природописні), що про безпосереднє користування ними в українських школах у Росії не може бути ані бесіди і вони щонайбільше можуть пригодитися авторам нових підручників задля своєї термінології.

Та проте є у нас дещо таке, що може стати в пригоді українцям у Росії. Маю на думці той практичний смисл, привичку більше додивлятися до конкретних фактів, як до теорій, і більше вироблену привичку до публічного життя, до організацій і парламентаризму. Надто довголітня боротьба за національні права виробила у нас певну традицію і немалий засіб досвіду в таких справах, що все може дуже пригодитися тепер, коли й російську Україну жде перспектива проходити ту саму школу поміж двома огнями – польським і московським. Правда, і ті добрі прикмети в душній галицькій атмосфері дуже часто переходять на хиби, на тіснозорість, боязливість, байдужність до всяких сміліх поривів і заскорузлість у своїм тіснім кружку, та тут уже певно нове історичне життя в ширших межах само собою швидко здужає усунути ті хиби.

---

* Як редактор ЛНВ і один із редакторів видань Укр[аїнсько]-р[уської] вид[авничої] спілки[4], де містяться також переклади з німецької мови, я дуже часто маю нагоду діставати до рук переклади наших молодих студентів із німецької мови і мушу тут заявити, що ті переклади з двома-трьома виїмками – просто скандальні і друкувати їх можна, хіба доконавши таких численних та основних поправок, що первісний скрипт не раз зовсім щезає під ними. Просто жаль робиться хлопців, що не раз над такими перекладами задають собі немало праці, надіючися заробити дещо і, очевидно, й самі не підозрівають того, як мало вони розуміють перекладане. Додайте до того, що вони, особливо ті, що повиходили з руських гімназій, звичайно так само мало володіють руською мовою і виявляють цілковитий брак вправи – думати нею і передавати чужі думки. Се таке соромне свідоцтво теперішнього стану нашої середньої освіти, що попросту не знаєш, що й думати про неї.– *Прим. автора.*

Я бажаю тільки одного – звернути Вашу увагу, молоді приятелі, звернути увагу всеї суспільності на ту велику історичну хвилю, якої наближення чуємо всі. Нам прийдеться змобілізувати всі свої сили, щоб задоволити потреби тої хвилі. Та поки ще вона не надійшла, до праці, молоді приятелі, до інтенсивної, невсипущої праці над собою самими! Здобувайте знання, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статечних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожда нація і кожда історична доба, а вдвоє сильніше буде їх потребувати велика історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її історичнім житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода.

Примітки

Уперше опубліковано: «Літературно-Науковий Вістник», 1905, кн. 4.

Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 568–576.

Стаття була відгуком на революційні події в Росії, які відкривали перед українським національним рухом великі можливості. І. Франко звертається спеціально до молоді, бо вже кілька років перед тим багато спілкувався і впливав на галицьке студентське середовище, будучи переконаним, що тільки нове покоління зможе змінити ситуацію в українській патріотичній громаді – аморфній, безвольній і дезорієнтованій космополітичними ідеологіями соціалізму та лібералізму. Стаття є однією з найцікавіших спроб проаналізувати галицьку суспільну специфіку того часу.

* * *

[1] Ідеться про проголошення царською владою (6 серпня 1905 р.) рішення про демократичні вибори до Державної Думи (нового російського парламенту). Цей закон підготував міністр внутрішніх справ Булигін.

[2] Як бачимо, І. Франко пророчо передбачив збереження і зміцнення російського державницького шовінізму навіть у демократичних умовах і формах. Порівняння його з угорським справедливе: попри конституційні умови в Австро-Угорщині у 1867–1914 рр. угорці через демократичні інституції нав'язали словакам, румунам та українцям Закарпаття (в зоні своїх повноважень, т. зв. Транслейтанія) своє національне домінування і великі масштаби асиміляції. І причина цьому – історична звичка до гегемонії, нетолерантність до інших етносів.

[3] Тут маються на увазі літературні герої сатири російського письменника Міхаїла Салтикова-Щедріна «Панове ташкентці».

[4] Тобто «Українсько-руська видавнича спілка» – громадська організація, що видавала і популяризувала кращі твори світової літератури. Заснована у 1898 р.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. ДРАГОМАНОВА

1906

Минуло одинадцять літ від смерті Драгоманова. Вплив його могутньої і в високій мірі суцільної особи уступив, можна сказати, поза обрій; його місце зайняла історична перспектива, розбір і оцінка його праць. Драгоманов як людина не промовляє нічим до сучасного покоління; Драгоманов як учений, як політик і мислитель не перестав і досі промовляти до нас, і його голос знаходить собі широку луну, особливо в сучасній Росії, де оклики і політичні програми, для яких він працював і за які боровся перед десятьма літами, тільки тепер стали на черзі політичних змагань, головно заходами російських українців, які бажають показати в Драгоманові свідомого укр[аїнського] націонала і європейського політика.

Ім'я Драгоманова перестало бути страхополохом на політичних дітей. На нього покликаються навіть такі, що за його життя при звуці того імені діставали корчів ненависті. Надійшла пора для всесторонньої, об'єктивної оцінки його значення і його ідей. Особливо у нас, у Галичині, де його особистий вплив мав найбільше значення, настав час довести до того, аби се ім'я перестало бути, з одного боку, синонімом усякої політичної та соціальної деструкції, а з другого боку – якоюсь нетикальною догмою, виразом найвищої мудрості, що не зносить критик, випередила свій вік і без ніяких поправок може служити путевідною звіздою для необмеженого числа дальших поколінь.

Щоб уможливити таку оцінку, на се наука подає нам одинокий певний спосіб – історичну появу трактувати історичною методою, зрозуміти її на тлі її часу й місця діяльності, оцінювати її погляди в зв'язку з тими ідеями та поглядами, серед яких вона виросла. Попробуймо приложити сю методу до Драгоманова, тим більше що й сам він був один із визначних майстрів тої методи і в своїх писаннях, де особисте нерозривно в'язалося з загальним та принципіальним, полишив нам багатий матеріал для такого, власне, трактування його появи.

Хотячи зрозуміти склад ума і напрям ідей Драгоманова, конче треба уявити собі ту сферу, серед якої він родився та виховався, і той час, у якім формувалися його ідеї. Та сфера, то була українська, в значній часті помосковлена інтелігенція Лівобережної України. Давня козацька традиція тут ще від початків XIX віку зрослася з ліберальними ідеями Західної Європи. Був там і французький республіканізм з його невірою в авторитет державний і церковний, був і російський критицизм з його невірою в суспільний устрій Росії, були й останки козацького автономізму з нехіттю до московської централізації. Найменше було українського націоналізму, хоч українська мова, мова окружаючої маси людності, так сказати, сама тислася до панських покоїв та салонів. Звідти, одначе, витискали її московські няньки та французькі гувернери; хіба виїмково послугувалися нею пани в веселих хвилях, при чарці, в мужеськім товаристві для оповідання анекдот, яких при дамах не говориться.

Котляревський, Квітка, Шевченко і інші піонери українського письменства внесли в те аматорство глибшу ідею – увагу до маси простого люду та його інтересів. Сю увагу огниста муза Шевченкова перемінила в завзяту проповідь гуманізму, свободи та любові до тих мас, у гіркі докори на їх гноблення та кривдження з боку «братів». Тільки б'ючи в ту струну, міг Шевченко трафляти до душ тих республіканців і скептиків, що рівночасно в практичнім житті були всепідданішими слугами його царського величества, постили та сповідалися, прикладалися до мощів і цілували в руку батюшок «для прикладу іншим». Тільки тямлячи се, ми зрозуміємо, чому Шевченко власне в сих сферах здобув собі значення і вплив як ворог кріпацтва, як проповідник волі селянської; його ширше, національне значення лишилося закрите для них і в значній часті закрите й для Драгоманова аж до кінця його життя. Годі здумати собі повнішого контрасту, як те розуміння Шевченка на Лівобережній Україні, якого речником був і Драгоманов, а те, яке

бачимо, хоч без такого глибокого і систематичного викладу, в Галичині. Там Шевченко важний головно як протест проти кріпацтва, проти заскорузлості та кастового егоїзму в суспільності, а тут як речник національних ідей, як поет, що обняв душею всю Україну, оживив її минувшину і п'ятнував тих, що мучили й мучать її.

П'ятдесяті роки в російській пресі й літературі – се час інтенсивної дискусії в справі кріпацтва. На тім тлі повстають і борються різні напрями. Спеціального виразу набирає так зване западництво, що змагається до знесення кріпацтва в Росії з поминенням «помилок», які при аналогічних процесах пороблено на Заході; спеціального виразу набирає й так зване слов'янофільство, що, віднайшовши мнимо національну форму російської громадської організації, т[ак] зв[аний] мір, опертий на фамілійній общині та патріархальній власті, снує мрії про можність перебудови всього громадського устрою на тій підставі. І тут і там питання йде головно про масу, і то спеціально селянську масу; питання про націю майже не існує. Вищі верстви за приводом скептика Чаадаєва[1] вважаються паразитами, галапасами, що, властиво, лише псують натуральний розвій маси та живуть її соками, не даючи їй за те нічогісінько.

На Вкраїні сей ідейний зв'язок скомплікувався ще одною обставиною. Зацікавлення народною масою й її життям змушувало інтелігенцію до уваги на народну мову. Загально признана неминучість подавання масі хоч елементарної освіти висувала питання про права народної мови в школі. Але для умів, вихованих у сфері доктрин, по своїй натурі все централістичних, а до того проповідуваних московською мовою, являлося чимось диким і неможливим зрікатися тої «ідейної» московщини на користь виключного вживання української мови у всіх школах. І ось вони вхопилися за помисли німецьких педагогів про права німецьких діалектів у німецькій елементарній школі[2], і так повстала чудернацька теорія про права української мови тільки в елементарній школі, тільки як посередниці для вивчення українських дітей властивої освітньої та ідейної мови – російської. Явилася теорія неповноправних народностей, української літератури «для домашняго обыхода», теорія літератур московської, української, галицької як складників спільної російської літератури[3],– погляди, якими, як знаємо, дебютував Драгоманов у перших початках своєї публіцистичної діяльності і від яких він, виїмково не розрізняючи тут принципіального питання від хвилевих практичних обмежень, не відрікся виразно до своєї смерті.

Отся мішанина двох ідейних кругів, не злучених в одну вищу, органічну цілість,– круга поступових європейських ідей і круга спеціально-російського хлопофільства,– се, на мою думку, головний ключ до зрозуміння світогляду й діяльності Драгоманова. На його погляд, суспільність – се, властиво, тільки продуктивна, робуча, в нашім краю хлопська маса; на ній стоїть розвій суспільності, її інтереси – се головні інтереси всякої суспільної праці. Правда, він знає, що навіть у нашій суспільності між робучими людьми єсть поділ на чорноробів і білоробів, але чи ті остатні мають який окремий рід праці, чи мають якісь окремі права й обов'язки в суспільності, в те він не входить. Переважно білороби у нього, як і в більшості російських соціологів тої доби, ідентифікуються з експлуататорами і п'явками народу, і головне жадання, яке ставиться до них в ім'я етики,– се присвятити всі свої сили праці та старанню о добро і емансипацію і просвіту народної, себто хлопської, маси. Се домагання ставиться в ім'я самого етичного принципу, категоричним імперативом; чи ті білороби, їх зароджування і весь їх спосіб поступування підлягають, крім етичних імперативів, ще яким соціологічним розвоєвим законам, не раз сильнішим від їх індивідуальної доброї волі, в се Драгоманов не любив запускатися, хоча в практичнім житті й тут часто вмів робити важні концесії непереможній силі обставин.

Отсе мужикофільство було також основою соціалізму Драгоманова. Він доходив до нього не так, як Маркс і Енгельс, студіюванням життя і розвою робітницької, пролетарської маси в краях найвищого економічного розвою; навпаки, вихідною точкою його соціалізму, так само як і старшого французького, так званого утопійного соціалізму, був вид хлопської нужди та кривди і гаряче співчуття з тою кривдою та бажання винайти такий суспільний порядок, у якім би та кривда була зведена до мінімуму. Живо відчуваючи деспотичний тиск держави на волю і економічний стан одиниці, він силкувався в конструкції сього будущого справедливого ладу звести до мінімуму також той тиск держави і для того основною одиницею і підвалиною своєї будови поклав *громаду*, найменшу, на його думку, суспільно-політичну організацію в суспільності. Він так і називає свій соціалізм громадівством, себто організацією, опертою на автономії і федеральній злуці громад, лишаючи знов досить неясними оба кінці тої палички: відносини між громадою й її складовими частинами – одиницями, сім'ями, корпораціями, зборами і т. п., з одного, і громадою та державою

чи нацією та її посередніми організаційними ступенями, з другого боку. Основами для формування та реформування тих відносин, на думку Драгоманова, повинні бути попереду усього основні *права чоловіка* – свобода думки й слова, зборів та коаліцій, толерація політичних та релігійних переконань чи, як він висловлявся, віри і безвірства. Як супроти сього мали б виглядати детальні форми сімейного, громадського та державного устрою, туди Драгоманов не любив заходити. Він був певний, що вони ніколи в цілім світі не будуть шаблоново однакові, як того вимагала, прим., соціально-демократична доктрина, і вважав основною хибою соціал-демократичної концепції будущого суспільного ладу власне пересадну регламентацію та бюрократизацію всього життя. Супроти тої регламентації він висував волю людини, а особливо волю громади як самостійної соціальної одиниці, яка найкраще може знати потреби і здібність кождого свого члена і матиме всякий інтерес у тім, щоб якнайліпше розвинути і пожиткувати ті здібності й інтереси для загального добра. На тій точці Драгоманов був невідродним росіянином, членом російської соціальної школи, яка, невважаючи на різниці напрямів і тенденцій (звісно, з виїмком нової російської чи то зрусифікованої німецької соціальної демократії), все стояла на вірі в якусь містичну «волю народу» і його вроджену, інстинктову здібність до осягнення «правди» в суспільних відносинах, коли тільки не буде перешкоджати йому здеправована, збюрократизована інтелігенція. На тім містичнім ґрунті виростали, з одного боку, різні парості слов'янофільства з його вірою в призначену слов'янству, а спеціально Росії місію відродження і обновлення всього людства, з другого – різні соціалістинародники та народновольці, що робили революцію в тій цілі, аби, звалivши теперішній державний і суспільний лад у Росії, віддати його спадщину в руки народної маси і полишити їй до волі будову нового ладу.

Правда, Драгоманов був занадто тверезa і скептична натура, щоб мав вірити в якісь надприродні місії поодиноких народів, і був занадто серйозний історик, щоб не розуміти, що всяке діло, особливо ж планова перебудова суспільності, потребує майстра і не доконується сліпим інстинктом. Як противагу всякому містицизмові та фаталізмові, слов'янофільському, з одного, і соціал-демократичному, з другого боку, він клав принцип культурності і освіти, що, виробляючи поодиноких людей і виховуючи їх у принципах свободи та пошани прав інших, тим самим підносить і з часом

чимраз більше підноситиме інтелектуальний рівень та етичне вироблення цілих мас народу. З того становища він виступав против утопійної теорії загальної соціальної революції, що мала одним замахом перевернути теперішній лад і спровадити здійснення соціалістичного ідеалу на землі. Ся теорія якийсь час була модна і дискутувалася живо, особливо в сферах російських соціалістів. Супроти неї Драгоманов усе настоював на те, що всяка революція має головно політичний характер, міняє політичні форми панування, але не має сили сотворити новий лад суспільного життя, бо сей мусить органічно і звільна виростати з попередніх, як дерево з даного ґрунту, а подиктувати його ніякими едиктами та регулямінами не можна. Не революція, а еволюція – се був девіз Драгоманова, а властиво революція як явище хвилеве і місцеве – се тільки одна з форм загальної еволюції.

На сьому пункті, солідарний зрештою з західноєвропейською школою істориків-соціологів, Драгоманов займає ясне і консеквентне становище. Не можна сього сказати про його становище в справі національній. Як уже було згадано, Драгоманов виступив на публіцистичне поле як державник, що в різнонаціональній державі признає панування чи то духове та політичне верховодство одної нації, а потреби і жадання інших націй мірить потребами й інтересами цілої держави, які зрештою у нього, республіканця, сходяться з потребами культурного поступу народних мас. Національність – се не більше як форма, спосіб вислову, контура, що повинна бути заповнена одним, загальнолюдським, чи то, по драгоманівському вислову, загальноєвропейським змістом.

На сьому становищі Драгоманов як практичний політик лишився, мабуть, назавше, хоча теоретично він у своїх працях з остатніх років ішов значно дальше*. І так його найкраща публіцистична праця «Историческая Польша и великорусская демократия»[4] сотками ярких і вміло згрупованих прикладів доказує шкідливість ігнорування української національності, та й загалом так званих недержавних національностей політиками та публіцистами державних націй, і навіть для противаги тому ігноруванню у вступній часті дає першу талановиту і широку пробу синтези того, чим була і єсть досі Україна посеред країв Східної Європи, чим була для Польщі і для Росії, чим може статися для Слов'янщини.

*Див. особливо рукоп[исну] програму «Поступу» з р. 1885, де метою покладено національну автономію, але для газети, що мала виходити в Галичині і під моєю редакцією.– *Прим. автора.*

Проте вже по написанні тої праці, коли 1884 р. йому довелося – правда, не від власного імені, а від групи всеросійських ліберальів-конституціоналістів – формулювати нарис російської конституції, він не поважився покласти національний принцип основою ідеальної російської конституції, а силкувався замаскувати його принципом обласних автономій, хоч відома йому конституційна практика в Австрії могла йому дати аж надто добре пізнати, що, значить, автономія області (територіальної цілості) нерівнозначна з автономією національності. Правда, можна би сказати, що програма Вільної спілки була виразом поглядів не самого Драгоманова, а ширшого і то переважно з неукраїнців зложеного кружка і укладалася з оглядом на можливість скорого практичного переведення – та проте ми знаємо, що Драгоманов у дуже значній мірі солідаризувався з нею, вважав її, приміром, можливою підставою своїх переговорів з поляками*, а пізніше, коли надії на її осуществення розвіялись і історія Східної Європи насунула перед очі інші перспективи, не пробував уже укладати нової програми, опертої на національнім принципі, з метою перетворення Росії чи й ще більшої частини Східної Європи на федерацію автономних і рівноправних народностей. Навіть п'ять літ пізніше, під кінець свого життя, коли радикальна агітація в Галичині, в якій він публіцистично і листовно брав дуже живу участь, висунула на перший план принцип національної самостійності без огляду на історичні привілеї і доконечність переміни великих різноплемінних держав на федерації рівноправних народностей, зорганізованих не по басейнам рік та хребтам гір, то значить не обласно і територіально, а по теренам, замешканим переважно сею чи тою народністю,– навіть тоді Драгоманов, забираючи голос, виступав головно як критик, остерігаючи перед вибриками націоналізму, звертаючи увагу на множество інтернаціональних елементів у кождій національній організації і загалом на інтернаціональність усеї культури, а не даючи майже нічого для скріплення тої національної синтези, без якої культуртрегерство дуже легко переміняється на винародовлення[5].

Отсе, на мою думку, головні точки для характеристики суспільно-політичних поглядів Драгоманова. Він був продукт свого часу – часу великих ліберальних поривів російської інтелігенції з доби реформ, часу знесення кріпацтва. На нім ясно відбивалися всі добрі і симпатичні прикмети того часу і многі його хиби. Де-

*Пор. М. Павлик. Переписка М. Драгоманова з д-ром Т. Окуневским. Львів. 1905, ст. 108.– *Прим. автора.*

мократ і республіканець, він занадто тісно розумів поняття суспільності, занадто низько ставив вагу і ролю інтелігенції, занадто односторонньо, етично, а не соціологічно формулював її життєве завдання. Як ліберал він був далекий від псевдоліберальної доктрини laisser faire, laisser passer*, що позволяє кождому давати собі раду як уміє, але не цурається насильства для оборони свого власного упривілейованого становища. З другого боку, він всупереч до лібералів-доктринерів не розумів лібералізму якобінського, що кождому хоче диктувати форму, в якій має бути свобідний і щасливий: La liberté ou la vie!** Лібералізм Драгоманова основувався поперед усього на широко відчутих правах людської одиниці, на автономії личності, на свободі слова й думки, на пошануванні чесного противника і на безоглядним поборюванні апатії, лицемірства та брехні. Як політик він до кінця життя лишився тим, чим був при виїзді з Росії – gente Ukrainus, natione Russus; Росія як політична цілість була дорога йому головно задля тих задатків духової культури, які бачив у ній. України без близького зв'язку з Росією він не міг уявити собі, хоч годі заперечити, що його погляди на границі обласної і національної автономії підлягали з часом змінам на користь національного принципу.

І в чисто культурних та освітніх справах занадто вузьке розуміння нації як плебсу не позволяло йому ставити діло національного розвою так широко, як воно ставиться у нас нині. В однім своїм листі до мене він подає нарис історії української літератури відповідно до ідеї, розвитої в його італійській статті «Una litteratura plebea»***: отже, те тільки, що написано на українській території мовою українського плебсу, значить, починаючи від кінця XVI в. деякі полемічні твори, козацькі літописи та вірші, драми та інтермедії, а головно твори усної словесності, пісні, казки, а далі література від Котляревського, писана людовою мовою. Коли ми сьогодні не задоволяємося такою програмою, а втягаємо до своєї літератури також писання старої князівської та в значній часті й литовсько-білоруської доби, коли й з тих пізніших часів, обнятих програмою Драгоманова, втягаємо сюди далеко ширший матеріал, писаний українцями церковною, польською, латинською та московською мовою, то чинимо се не з жадної національної амбіції, не для самохвальби, що ось-то у нас яке старе та багате пись-

* Дозвіл рухатися самостійно (*фр.*).
** Свобода або життя! (*фр.*).
*** «Народна література» (*ім.*).

менство, а просто тому, бо вважаємо історію літератури образом духового розвою нації, який ніколи не підлягав і не підлягає якійсь одній формулі, та й ще з того строго наукового мотиву, що така частина, яку обійняв у своїй програмі Драгоманов, власне як частина, відірвана від більшої цілості, не дала би повного і вірного малюнка духового життя навіть того самого плебсу, а тим менше тої його частини, що творила пісні та оповідання, вірші та драми та прозові книжки.

І ще одно треба сказати. Драгоманов як історик був еволюціоніст, вірив у ненастанний органічний розвій не лише в сфері матеріальних явищ, але також у сфері духа, віри, літератури й етики. Властивим плодючим елементом у тій еволюції вважав людський індивідуум, його душу, волю й інтелігенцію. Суми тих індивідуальних імпульсів творять масові течії, настрій і змагання мас. Впливаючи доступними нам способами на погляди індивідів, ми посередньо впливаємо також на психологію мас. Чим інтенсивніший імпульс вийде від одного осібника, чим більший круг індивідів обійме і порушить, тим більший буде наш вплив у тій сумі матеріальних та ідеальних сил, що порушують суспільність у її розвої. Се була його поправка до так званого матеріалістичного світогляду, який у розвої людськості бачить лише ділання несвідомих, матеріальних сил. Драгоманов, не ігноруючи тих матеріальних сил, вірив також у духову силу, що помагає порушувати віз людської цивілізації. І се було джерело того огню, яким він сам усе своє життя горів та яснів, писав, полемізував, кореспондував, з нечуваною у нас інтенсивністю на всі боки розкидав сімена свого багатого духа, надіючися ввести й свою плодючу течійку в широку течію нашого національного і з тим і загальнолюдського розвою.

Post scriptum. Групка українських студентів Львівського університету запросила мене виголосити відчит про Драгоманова на концерті, що в зв'язку з загальним вічем укр[аїнської] академічної молодежі мав відбутися у Львові д[ня] 15 липня. Відповіддю на сі запросини був отсей реферат, який тут друкую майже без змін, не маючи можності дати йому тепер таке оброблення, якого б вимагала наукова розвідка. На основі власної знайомості і довголітньої кореспонденції з Драгомановим та пильного читання його писань я вважав собі можливим у коротких рисах, яких ядерність була подиктована характером відчиту, подати характеристику ідейної фізіономії Драгоманова на тлі його часу й тої суспільності, якої він був невирідним сином і продуктом. Характер відчиту ви-

магав піднесення лише найважніших моментів, отже, про вичерпання предмета тут не може бути ані мови. З другого боку, не вдаючися ні в яку полеміку, я бажав показати Драгоманова продуктом певного часу, певної соціологічної школи і зазначити, що в його духовій спадщині цінне і тривке для нас, а де ми, поперті силою розвоєвих обставин, мусимо вносити поправки в конструкцію його політичних і суспільних ідеалів. Се було потрібне з трьох причин, чи радше на три боки, про які вважаю відповідним сказати тут іще дещо докладніше.

Весною сього року видано було під редакцією «Освобождения»[6], по ініціативі і накладом «українців-демократів» другий том «Собрания политических сочинений М. П. Драгоманова», до якого передмову, життєписний нарис автора додав д. Б. Кистяковський[7]. Передмова написана загалом розумно, факти про життя Драгоманова зведено рукою знавця і прихильника, хоча автор не зазначує виразно свого власного становища супроти ідей Драгоманова. Та власне з ідейного погляду автор передмови не всюди зумів удержатися на висоті тої теоретичної об'єктивності, якої поперед усього слід було бажати. І так, прим., підносячи заслуги Драгоманова коло ширення серед російської суспільності думки про політичну волю та її гарантії, автор передмови згадує, що Др[агомано]в був не перший на тім полі в Росії і ширив думки не нові, а вироблені західноєвропейською наукою ще від XVII в., думки, за які в Росії боролися і терпіли декабристи, Герцен, революціонери 60-их, народники та народовольці 70-их і 80-их років. «Но в этой славной традиции русского общества,– пише далі д. Б. К. (стор. XXXV),– значение М. П. вполне определенно выдвигается как *первого русского конституционалиста-демократа,* творца первой русской конституционной теории... Будучи социалистом, он был в то же время последовательным либералом и демократом, каковыми всегда и являются истинные социалисты». Можливо, що зачислення Драгоманова до конституційних демократів, назви, якою тепер обіймають у Росії найчисленнішу політичну партію ліберальну в західноєвропейськім значінні і не чужу державно-централізаторським тенденціям, против яких увесь свій вік воював Драгоманов,– можливо, кажу, що таке зачислення з боку д. Б. К. було тільки lapsus calami* і не було подиктоване виразною тенденцією – затягти Драгоманова десять літ по його смерті під стяг

*Опискою (*лат.*).

партії, що надала свою фізіономію першому російському парламентові, партії, прозваної кадетами. Говорю так, бо, знаючи дещо ближче погляди автора передмови, можу припускати, що своїми ідеями він сягає значно ширше від офіціальної програми російських кадетів і величати сю партію адоптуванням до неї Драгоманова не має, здається, ніякого інтересу. Та все-таки авторові не можна ощадити докору за необережність у номенклатурі, яка стягла на нього вже з іншого боку закид, що він і сам належить до російських «кадетів».

Так само не зовсім обережним був д. Б. К., прикладаючи до Драгоманова епітет соціаліста з додатком лібералізму, яким буцімто визначаються всі правдиві соціалісти. Якби так було направду, то треба би Маркса, Енгельса і всю новішу соціальну демократію назвати неправдивими соціалістами, бо ж вони зовсім не ліберали, як не може бути ліберальною ніяка войовнича партія взагалі, яка силкується перевести свою програму, тобто накинути свою волю загалові. І в теоретичних програмах, і в практичній тактиці майже всіх сучасних соціалістичних партій (оскільки вони дійсно партії, а не кружки філософів та професорів) бачимо стільки воєнної дисципліни, претензій на накидання своєї волі іншим, диктування своїх законів «реакційним масам», стільки деспотизму та нетолеранції навіть унутрі власного табору, що говорити про лібералізм того руху нема ніякої підстави. Значить, говорячи про соціалізм Драгоманова, конечно, треба було оговорити його докладніше, зазначити його вихідну точку, принципіально відмінну від войовничого західноєвропейського соціалізму та соціал-демократизму, та ввійти глибше в огляд його тактики та способів переведення в життя його ідеалу.

Докір за кадетство, про який згадано було вище, стрінув д. Б. К. з боку органу українських радикальних демократів «Нової громади»[8]. В книжці 6 того місячника д. Сергій Єфремов, різко зазначуючи натуральність і історичну конечність ставлення української програми на основі повної національної автономії, додає, що «українські політичні діячі не можуть виставити іншого домагання, хоч би тут довелося мати проти себе й авторитет Драгоманова та нарікання на "націоналістичність", які раз у раз чуємо від заступників російських партій» (ст. 160). Се зовсім вірно, бо ж ніякий авторитет минулого не може і не повинен стояти на заваді потребам і змаганням пізнішого часу, яких основи він за життя не міг передвидіти ані оцінити. Та не можна вповні згодитися й з дум-

кою д. Єфремова, що Драгоманов, заступаючи в програмі «Вільної спілки» автономію національності автономією територіальною, не суперечив тут пізнішим націоналістам, «бо він не принципіально, а тільки з практичних міркувань обстоював свою "областную автономию"» (ст. 160). Принципіальне в програмі те, що сам автор програми покладе принципом і трактує як принцип, тобто як основу цілої будови програми. У таких принципіальних питаннях Драгоманов ніколи не робив концесій і, прим., ніколи не був би згодився прикладати руки до програми, опертої на якімось обмеженні автономії людської особи. Коли ж він згодився укладати та опублікувати програму без покладення в її основу принципу національної автономії, то видно, що не вважав се принципіальним питанням і думав, що можна обійтися без нього. Тут нічого замазувати суперечність між Драгомановим і пізнішим українським націоналізмом, але ж ся суперечність не може бути «в суд і осужденіє» ані Драгоманову, ані нинішнім його потомкам, бо один і другі, як вірно зазначує д. Єфремов, стоять кождий на своїм, історичними обставинами зміненім ґрунті. Може, те, що виложено вище в моїм відчиті до характеристики того ґрунту, на якім виріс Драгоманов, причиниться до яснішого зрозуміння того контрасту і його історичної натуральності.

Не зовсім може задовольнити й та формула, в яку д. Єфремов рад би уняти характер і діяльність Драгоманова. З такими формулами все те лихо, що вони, з одного боку, занадто загальні, а з другого боку, замало дають конкретного. Д. Єфремов стає на тім, що Драгоманова можна і слід характеризувати формулою «український соціаліст-федераліст» і що «всяка інша характеристика буде глибоко несправедлива» (стор. 162). На мою думку, одначе, і ся характеристика зовсім не передає того, чим був Драгоманов. Попереду усього щодо епітету «соціаліст». Д. Єфремов твердить про нього: «Справді, своїми громадськими поглядами Д[рагомано]в усе був глибоко переконаний, науково вихований соціаліст, який завсіди й скрізь пропагував ідеї з соціалізму» (ст. 161). Було б цікаво знати, на якій підставі каже се д. Єфремов, бо ж у відомих нам писаннях Драгоманова дійсного соціалізму дуже мало: він ані практично не займався соціалістичною агітацією та соціалістичними реформами, ані теоретично не писав нічого, що давало би підставу зачисляти його до теоретиків соціалізму. Як публіцист він був майже виключно *політик,* а соціалізм зачіпав лиш остільки, оскільки політичні комбінації, мавши на оці життя й інтереси

народних мас, заходили на поле неминущих соціальних реформ і вивершення тих реформ у далекій будущині. Ось для прикладу виписки важніших місць, що доторкаються сеї теми, з «Переднього слова» до «Громади» (Женева, 1878): «В товаристві, в рівності і в спільному господарстві над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі й для людей, маючих свої держави і не маючих їх» (ст. 39). Але ж «велика купа людей... не може бути одним товариством, інакше вона б перестала бути й вільним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних в усіх своїх справах, інакше які-небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хотять, і не там, де вони сидять» (ст. 40). «Не буде волі рівної й тоді, коли хто-небудь буде справлятись в усьому за другого, як це робиться в виборних державах. Виборний тільки тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, котрий знав наперед, яке то діло, й наказав, як його треба справити. З цього ясно, що справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або, ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств, котрі просто чи через виборних людей для кожної справи обертаються до других товариств, з котрими їм найближче, найлегше, найпожиточніше бути спільними, за потрібними їм справами, оддаючи їм поміч за поміч. Розважаючи далі, побачимо, що й громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого, бути в ній чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб. От дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі посходились для спільної праці й помочі в вільні товариства,– це й єсть та ціль, до котрої добиваються люди і котра зовсім неподібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи невиборних. Ціль та зветься *безначальство:* своя воля кожному і вільне громадство й товариство людей і товариств» (ст. 40–41).

Чи се має бути науковий виклад якоїсь соціалістичної системи? Але ж до дійсного соціалізму, до дружності в продукції автор доторкається тут лиш одним-однісіньким словом, де згадує про *спільну* працю, та далі й зовсім не вдається в детальні питання: як зробити сю працю спільною, як організувати її і як погодити вимоги такої продукції з вимогами розділу напрацьованого добра (дистрибуції) та з suprema lex* його суспільного ладу – абсолютною

*Найвищим законом (*лат.*).

свободою кождої одиниці. Коли се має бути соціалізм, то ми мусимо сказати, що він наскрізь *антисоціальний,* бо, основуючи всю соціальну будову на принципі повної особистої волі, тобто принципі, який у крайній консеквенції рівнозначний із *самоволею,* отже, з тим, що переважно *роз'єднує* людей, він рівночасно ігнорує всі ті принципи, що здружують людей, отже, спільне замешкання, спільну мову, спільну історію й традицію та почуття спільних обов'язків, без чого людська громада тратить характер суспільності, нації, а робиться стадом.

Ігноруючи ті основні елементи суспільного життя, що від початку історії людства мусять обмежувати (певно, в різній мірі, як до ступеня культури) вольну волю (самоволю) одиниці, Драгоманов тут же подає дуже популярний і занадто упрощений виклад свого розуміння суспільного устрою. Котрий соціаліст на світі підпишеться під тим викладом? Ніхто не підпише, хто має хоч трохи поняття про закон історичного розвою. Тут справді можна сказати, що вчений історик розминувся зі своєю наукою і замість наукового викладу дав нам наївні міркування мужика, що не бачив світу і не потрафить піднятися думкою до зрозуміння вищої суспільної організації понад свою громаду або свій повіт і одинокою підвалиною суспільного зв'язку бачить свою особисту користь і приємність. Ні, так соціалістичний ідеал не виглядає і ніколи не виглядатиме.

Чим, властиво, був федералізм Драгоманова при ігноруванні основної його підстави – автономії національностей, найбільших і одиноких соціальних організмів, які можуть входити в федеральні союзи одні з одними, се також не легко уяснити собі. Союз громади з громадою чи товариства з товариством – се ж занадто елементарна і круха підстава для того, щоб виключно на них будувати цілу систему федералістичного устрою. Спеціальні цілі й інтереси тих дрібних, часто ефемерних організацій занадто часто підлягають змінам, щоб їх можна класти основою якоїсь широкої системи. У самого Драгоманова ся федералістична доктрина доводила іноді до кумедних концептів, прим., коли він у 1881 р., бажаючи бачити польських львівських робітників у федеративнім союзі з руськими робітниками та селянами, конче домагався від редакції робітницької газетки «Praca», щоб вона покинула писати по-польськи, а писала для львівських робітників *по-мазурськи,* очевидно, не знаючи, що ніякі поляки у Львові по-мазурськи не говорять.

З третього боку, треба мати на увазі той оригінальний і зовсім не науковий демократизм Драгоманова, по якому український

«народ» – се лише мужики та робітники, plebs, що говорить українською мовою. Коли б було можливе, що вся суспільність, уся інтелігенція перейнялась би таким «демократизмом», то над нами як над нацією була б висипана могила. Вже й за часів Драгоманова лунав, а тепер з боку wszechpolaków[9] раз у раз лунає оклик, що на Україні живе не жаден народ, а простий етнографічний матеріал, який польська культура переробить на поляків. Уся польська політика в Галичині майже від самого 1848 р. ведеться під окликом: або зацитькувати руську інтелігенцію дрібними концесіями, щоб не виступала як репрезентація окремої нації, або просто ігнорувати інтелігенцію і йти самим полякам під руські стріхи. І якби поляки в Східній Галичині не були сліпорожденними на пунктах панування шляхти, римського клерикалізму та національної нетолеранції, якби були заздалегідь, у 60-их роках звернулися з розумними, народолюбними і щиро гуманними окликами до руського люду, то хто знає, чи тепер у Східній Галичині було би ще місце для руської радикальної та національно-демократичної агітації та організації. І власне сього ніколи не хотів чи не міг зрозуміти Драгоманов, не тому, що робив концесії оглядам практичності, але тому, що в його духовім арсеналі не було поняття нації як чогось органічного, історично конечного, нерозривного і вищого над усяку територіальну організацію, чого не заступимо ніякою не опертою на ній автономією. В моїм відчиті зазначено, чому так було; можливо, що детальніші досліди вияснять се ліпше. Нам, безпосереднім потомкам і спадкоємцям його духового надбання, не менше важно бачити хиби і прогалини в його ідеалах, як і їх позитивні та тривкі прикмети. Ті «драгоманівці», що з його імені та його творів роблять якогось фетиша, якого при всякій нагоді вільно тільки хвалити, а ніяк не вільно критикувати, роблять тим дуже лиху прислугу не лише нашому національному розвоєві, але також репутації «драгоманівської школи».

Примітки

Уперше опубліковано: «Літературно-Науковий Вістник», 1906, кн. 8.

Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 596–610.

Спочатку ця стаття була виголошена як реферат перед студентською молоддю у Львові 15 липня 1906 р. Це був етапний виступ І. Франка з погляду критики ідей соціалізму і М. Драгоманова зокрема. Автор пояснює причини

і наслідки крайнього космополітизму, анархізму та прогресизму М. Драгоманова як руйнівні і гальмівні для українського національного руху.

* * *

[1] Чаадаєв Пьотр (1794–1856) – видатний російський філософ, який нещадно критикував моральні, правові, звичаєві та ідейні засади Російської імперії. Сформувався під впливом ідей західного філософського ідеалізму, соціального християнства в дусі католицизму. Особливо шанував Ф. Шеллінґа і Ф. Ламенне, яких знав особисто. Автор «Філософських листів» (1829–1831), «Апології божевільного» (1832). Зазнав переслідувань і заборон з боку царської влади, яка оголосила його психічно хворим.

[2] Відмінності між німецькими діалектами північної і південної груп зумовлені тривалим перебуванням різних німецьких земель у різних державах. Тому для полегшення початкової освіти у німецьких школах дозволялося навчання на діалектній мовній основі. Ці відмінності збереглися до сьогодні.

[3] Тут І. Франко дуже влучно вловлює стратегічний крок М. Драгоманова як теоретика всеросійськості: описуючи особливості української літератури, він все ж наголошував на її нерозривній єдності із російською, фактично обґрунтовував цивілізаційну єдність східних слов'ян, що вело до занепаду й асиміляції українства, позбавляло його історичної перспективи. Стаття М. Драгоманова називалася «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873). Якоюсь мірою відповіддю на цю концепцію зближення української і російської літератур були знамениті статті І. Нечуя-Левицького, які пояснювали, власне, цивілізаційну, етно-ментальну несумісність між двома націями.

[4] Ця праця М. Драгоманова з'явилася у газеті «Вольное слово» (1881) і того ж таки року в Женеві окремою книгою.

[5] У цьому висновку бачимо проникливу оцінку І. Франком усієї теорії культурно-наукового прогресу як фактора денаціоналізації суспільств, як теорії оманливої, яка зрештою затуманила голови цілому поколінню українських лібералів і соціалістів XIX ст.

[6] «Освобождение» – російський ліберальний журнал, виходив у Європі у 1902–1905 рр. за ред. П. Струве.

[7] Кістяківський Богдан (1868–1920) – правник, соціолог, філософ, публіцист демократичного спрямування. Переважно писав російською мовою, тому й увійшов в історію російської політичної і суспільної думки. Був редактором і упорядником 10-томового зібрання «Политических сочинений» М. Драгоманова.

[8] «Нова громада» – літературно-мистецький і науковий журнал, що виходив у Києві 1906 р.

[10] «Всеполяків», тобто представників право-консервативного табору в польській політиці, які посилено акцентували на національній єдності поляків і часто виступали стосовно українців з позицій шовінізму.

УКРАЇНСЬКА ТРИБУНА В РОСІЇ

1906

Украинский Вестник, выходит еженедельно под редакцией М. А. Славинского и при ближайшем участии проф. М. С. Грушевского, проф. Д. И. Овсянико-Куликовского и А. А. Русова. С.-Петербургъ, 1906, № 1–10, ст. 1–740.

Великі переміни[1], викликані подіями останніх літ у внутрішньому житті Росії, довели між іншим і до того, що не тільки для українського слова відкрилася давно бажана, хоч далеко ще не повна свобода, але й для українського елементу виявилася можність зазначити себе не лише в пресі, а також у громадському і політичному житті. Певна річ, для кожного, хто знав докладно фатальні впливи попереднього безправного стану, особливо на Україні, ту загальну політичну неосвідомленість і духовну зневіру серед української інтелігенції, те розбиття і занепад людової маси, ту громадну дезерцію молодших інтелігентних сил до різних чужих таборів, що манили їх окликами суспільного і політичного радикалізму та революційності,– той згори міг надіятися, що при даній невеличкій свободі руху український елемент не може відразу виступити імпозантною силою та запрезентувати себе якоюсь широкою організацією та новою ідейною програмою. Адже ж для українців завдяки їх нещасному положенню тільки тепер починається те, що було досі доступне іншим народам Росії,– широка дискусія на рідній, отже, всій народній масі доступній мові про найважніші питання громадського і політичного життя.

Певна річ, не можна виправдати українську інтелігенцію в тім, що вже вчасніше не вжила тих способів, які, без сумніву, були їй доступні, для переведення бодай у тісніших, інтелігентних кругах тої дискусії для вияснення собі й іншим становища України та провідних ідей хоч би будущої української політики. Се занедбання гірко помстилося на українцях у гарячу пору політичного перелому, дало можність іншим російським партіям зігнорувати їх та здобувати собі прихильників на Україні, так що українська репрезентація до першої російської Державної Думи переважно ввійшла туди під фірмою інших, загальноросійських партій і зв'язана з ними їх програмами. Тільки a posteriori* вже на парламентарнім ґрунті розпочали з ініціативи деяких свідоміших українців проби – звести докупи послів українського походження, звести не лише механічно як земляків, але також ідейно та політично на основі спільної національної свідомості та спільної суспільно-політичної програми.

Літературним висловом того зусилля являється оцей «Украинский Вестник», тижневник, присвячений вияснению української справи, поперед усього її політичних та суспільних потреб та становища супроти інших російських націй і партій. Виступаючи під девізом «демократії і автономії», він відразу зазначив своє становище – не партійне і не класове, хоч все-таки досить остро замарковане супроти всякого рода ретроградів та сторонників привілеїв. Налягаючи в своїх чільних статтях головно на роз'яснення принципу національності та автономічної політики в державі, він у значній мірі заповнює прогалину, яка досі була в російській пресі, що, вважаючи Росію суцільною та неподільною, не дискутувала питання про недержавні національності або обмежувалася на ворожім становищі супроти них, а в справах внутрішньої політики заспокоювалася на думці про централізацію, хоч і бачила її хиби. З цього погляду «Украинский Вестник» відразу зайняв виразне і ясне становище серед російської преси. Поміркований у своїх осудах, з тенденцією давати позитивні звістки й річеві аргументи замість полеміки, він також своїм спокійним тоном робить приємне враження і читається залюбки. Попробуємо переглянути зміст виданих досі десяти чисел, що творять уже поважний том 740 сторін друку.

На перший план серед змісту отсих десяти зошитів висуваються статті проф. Грушевського, одного з ініціаторів, найдіяльніших співробітників видання. Проф. Грушевський широко обробляє думку

* Пізніше (*лат.*).

про потребу надання Україні якнайширшої автономії і на живих прикладах показує консеквенції сього принципу в житті народу, а заразом шкідливі наслідки його нешанування не лише для самої України, але й для всієї Росії. І так у статті «Национальный вопрос й автономия» (ч. 1) він кладе постулят, щоб «принцип широкої самоуправи національних територій був признаний неминучою умовою культурно-економічного і громадсько-політичного розвою Росії і був покладений як підвалина всієї політичної будови держави, не дожидаючи вибухів національного незадоволення». Сей принцип повинен бути проведений у всіх територіально-громадських організаціях, починаючи від сільської громади аж до провінціального сойму, що обіймав би всю дану національну провінцію. Компетенція тих автономних корпорацій повинна бути якнайширша, щоб давала змогу якнайширшого громадського і освітнього розвою даної нації. Супроти факту, що навіть поступові російські партії зі старої централістичної привички роблять різницю між народностями і, признаючи автономію одним (прим[іром] полякам та фінляндцям), не хочуть признати її іншим як менше важним, остерігає проф. Грушевський перед таким непринципіальним ставленням діла, справедливо бачучи в ньому «визов до національної боротьби, що може загальмувати поступовий рух усього державного устрою і зупинити його відродження».

Дуже інтересна друга стаття того ж автора, «Вопрос дня» (ч. 2), в якій можемо бачити вислів опінії чільних українців про розв'язку аграрного питання, одної з найбільше пекучих і важних справ, що стояли на деннім порядку нарад Державної Думи. Проф. Грушевський дуже влучно характеризує безвихідне положення Думи, якій бюрократія не підготовила і не предложила ніякого субстрату, ніяких матеріалів, потрібних для такої трудної справи, як аграрна, а яку, з другого боку, відносини, настрій народу і його важке економічне положення непереможною силою перли на дорогу радикальної реформи. Стаття проф. Грушевського, певно в згоді з опінією більшості укр[аїнської] посольської групи, промовляє за «примусовим вивлащенням на користь хліборобської верстви всякого роду зайвих ґрунтів, що виходять поза границі нормальної власності і тої максимальної власності, яка буде усталена для властителів, що ведуть на своїй землі господарство власною працею й засобами». Автор відчуває деяку неясність у такій стилізації справи і застерігається, що детальний план транзакції може явитися результатом спеціальних праць і дослідів і остерігає перед

шаблоновою формулою, що мала б бути примусова для всієї Росії; місцеві умови в різних краях будуть вимагати різної стилізації формули. Авторові зовсім не імпонують балакання консерватистів про «священний» характер власності, та, з другого боку, він числить на те, що Дума згодиться на заплату властителям «можливого в даних обставинах викупу». Не імпонують авторові й завзяті балакання консерватистів про добродійні впливи великої власності на поступ дрібного господарства; ті впливи по части зовсім фіктивні, а по части можуть аж з надвишкою бути винагороджені публічними агрономічними закладами. Викуплені землі творять публічні земельні фонди, з яких хлібороби одержують наділи після певних норм для ужитку. Для переведення сеї транзакції автор пропонує утворення місцевих (повітових чи рейонових) комітетів, що лучились би в більші цілості. Ті комітети, вибрані силою загальноімперського закону, могли б зараз приступити до підготовки праць. Розділ викуплених державою ґрунтів на власність селянам автор уважає за річ непорадну і шкідливу, бо сим була б заперта дорога для регулаційної діяльності дальших поколінь. Зупиняюся на сьому питанні умисно довше тому, що аграрне питання в дуже аналогічних формах здавна наболіло також у нас і саме порушення його в російській Держ[авній] Думі викликало у нас серед оборонців двірських привілеїв немалий переполох, так само як і в рос[ійській] Держ[авній] Думі було головним клином, на якім розкололася дружба польського Кола з кадетами. Проект українців, виложений у отсій статті проф. Грушевського, власне через свій радикальний принцип і поміркованість у його проведенню мав найбільше шансів бути ухвалений Думою, і, незважаючи на її розв'язання, він, без сумніву, не стратив ще свою актуальність і швидко так чи інакше мусить знов зробитися центром дискусії та партійної боротьби в Росії.

Не менше важне питання порушив і блискучо освітив проф. Грушевський у статті «Единство или распадение?» (ч. 3). Супроти криків російських бюрократів і централістів, що сучасний емансипаційний рух грозить розпадом єдності Росії, проф. Грушевський в прегарнім історичнім нарисі виказує, що такої єдності нема й ніколи не було, що Росія радше тюрма народів, ніж одноцільна держава, що піддержування тої примусової єдності мусить вичерпувати сили не лише підневолених, але також «пануючої» нації, і вказуючи нічим не стіснене національне життя кожної нації з повним правом самоозначення на полі економічнім, культурнім і політич-

нім як мету, до якої неминуче змагає людська цивілізаційна праця, кладе той сам принцип основою будущої єдності Росії, в якій поодинокі народи, що тепер держаться її примусом та визиском, повинні знайти собі таку піддержку для своїх інтересів і такі користі зі спільного пожиття, щоб та єдність притягала, а не відпихала їх.

Спеціальні питання злучені з питанням про автономію народностей обробляє проф. Груш[евський] в окремих статтях «О зрелости й незрелости» (№ 4), «Наши требования» (№ 5), де в позитивній формі висловлено ті постулати, які випливають із принципіального становища українця супроти російських відносин. У двох статтях «Встревоженный муравейник» (№ 6) і «Конец гетто» (№ 7) порушує проф. Груш[евський] відносини поляків і жидів до українців, а в статті «Движение политической й общественной украинской мысли в XIX столетии» (№ 9) подає коротку характеристику розвою і росту того «національного радикалізму», що характеризує сучасний стан політичної думки на Україні.

Як бачимо, вже в сих статтях проф. Грушевського порушено майже всі важніші політичні питання, що стоять тепер на черзі дискусії не лише в Росії, але також у нас. Інші співробітники обробляють деякі з тих питань детальніше, додають факти з біжучого життя та історії. І так відомий польський учений проф. Бодуен де Куртене в статті, написаній живо і з темпераментом, викладає головні засади «союза автономістів», де сильно побиває централізм російської бюрократії і по части й революційних елементів. А. Г. в гарно написаній статті «Социал-демократия и украинский вопрос» (№ 1) троха якось соромливо характеризує становище соціальної демократії супроти українського питання і, зазначивши зворот, особливо австрійської соц[іал]-дем[ократичної] партії від національного індеферантизму, що направду являвся ексклюзивністю державних народностей, до національного федералізму (мимоходом кажучи, ще далеко не консеквентно проведеного), поминає мовчанкою такі яркі факти, як недопущення на соціально-дем. конгресі делегатів недержавних народностей, як заперечення галицьким жидам, соц[іал]-демократам, права на окрему національну організацію, як поворот українських соц[іал]-демокр[атичних] організацій від федеративного становища супроти російських під центральну команду і т. д. Взагалі, питання про соціальну демократію на Україні, незвичайно важне і пекуче тому, що майже вся укр[аїнська] молодіж горнеться в її ряди, лишається в «Укр. Вестнике» досі не освітлене як слід, і на се мусимо звернути увагу редакторів видавництва.

І з інших причинків, що кидають світло на основні питання, порушені в статтях проф. Грушевського, назвемо статтю редактора М. Славінського «Империя народов» (№ 1), А. Лотоцкого «Шаблон и жизнь» (№ 2) – причинок до дискусії про аграрне питання, М. Могилянського «Аграрные процессы на Украине» (№ 3), М. Туган-Барановского «Национализация земли и выкуп» (№ 4), М. Томари «Реформа местного самоуправления» (№ 8), Владимира Ж. «Точка над і» (№ 7) – про роль центрального парламенту в виробленні форм місцевої автономії, М. Славінського «Закон о национальных правах» (№ 7), Владимира Ж. «Non multum sed multa» (№ 9) – причинок до жидівського питання, спеціально про становище жидів у Галичині і т. д. Дуже багато інтересного для різних питань дають дописи Spectatora «На Украине», поміщувані майже в кожнім н-рі, і розпочата в н-рах 9 і 10 стаття С. Бородаєвського «Из поездки по Украине».

«Укр. Вестник», крім сих статей, присвячених біжучій політиці в широкім значенні, подав також ряд статей більше наукового або інформаційного характеру. На першім місці треба тут поставити замітну статтю проф. Овсянико-Куликовського «Что такое национальность?» (1, 2, 5, 6, 8). Полишаючи собі на пізніше докладніше обговорення тої статті, подаємо тут лише дещо для характеристики її вихідної точки. В противенстві до переважної часті вчених, які досі говорили про те, що таке національність і яке її значення в суспільному житті (нагадаю хоч би голосну свого часу статтю Рената[2]), проф. Овсянико-Куликовський відмовляє національності прикмети явища масового і примітивного і вважає її прикметою чисто психічною, отже, основаною на індивідуальній психології, а надто прикметою, що виробляється з поступом цивілізації і являється найвище розвиненою в чільних індивідуальностях, у геніальних особах, реформаторах, пророках, поетах та політичних діячах даного народу. Чим далі вниз у духовній драбині до середніх і найнижчих верств, тим ті прикмети менш виразні. І ще одне цікаве спостереження робить автор: національних прикмет людини не можна шукати в сфері її чуття, треба шукати їх головно в сфері інтелекту і волі. Про мотивування сих тез і консеквенції їх для практичного життя поговоримо окремо при розборі сеї інтересної статті, скоро вона закінчиться друком. А. Русов дав в ч. 4 цінну інформаційну статтю «Несколько слов о территории и населении Украины» з етнографічною мапою й другу: «Формы землевладения и землепользования на Украине» (5). Проф. Вовк дав у № 7

статтю «Украинцы в антропологическом отношении», де зводить докупи результати найновіших праць на тім полі, в тім числі й власних помірів, доконаних у наших горах. Н. Соколов дав інтересне статистичне зіставлення «Украина в государственном бюджете России» (№ 2), з якого як на долоні видно визискування України рос[ійським] державним скарбом, що забирає з неї рік-річно звиш 240 мільйонів чистого доходу. Проф. Багалій подав інтересний причинок до історії духовної цензури на Україні («Характерная страничка из прошлого», № 6).

Слабше презентується відділ літератури і культури та історії і критики літературної, свідомо відсуваний редакцією на другий план супроти актуальних політичних і суспільних тем. На першім місці поставимо тут відому нашим читачам (в скороченні) статтю проф. Грушевського «Позорной памяти» (№ 1), крепке слово обурення на пам'ять ганебного указу 1876 р. Крім згаданої статті про історію політичної гадки на Україні, присвятив він осібну статтю п. т. «Украинский Пьемонт» оглядові того значення, яке мала Галичина для культурного і політичного руху України (№ 2). В роковини смерті Драгоманова присвятив його пам'яті невеличку статейку М. Могилянський (№ 4), підносячи значення покійника як політичного письменника. В тім же н-рі присвятив д. Дорошенко статтю відомому віденському виданню «Ruthenische Revue»[3] з продовженням «Ukrainische Rundschau». Гаряче підносячи важність самої ідеї видавання такої «української трибуни в Європі» і заслуги пок[ійного] Себратовича, д. Дорошенко, одначе, не дає ніяких інформацій про зміст сього видання, ані не звертає уваги на його слабі сторони. Від видання так поважного як «Укр. Вестн.» можна було ждати чогось серйознішого, як повторювання загальників, яких ми читали вже немало в укр[аїнській] пресі про се видання. Той сам автор присвятив у № 9 статейку Науковому тов. ім. Шевченка у Львові. Пані Русова присвятила тепло написану статтю потребам українського шкільництва («Современные школьные нужды на Украине», № 2). Провадиться огляд української преси (№ 1, 3), але лише з Росії, і, на жаль, замало систематичний і декуди занадто загальниковий, «як для чужих». Се метода не зовсім вірна; «Укр. Вестник», як бачимо з сього короткого огляду, се фактично сьогодні не лише укр[аїнська] трибуна в Росії, але одинокий руководний орган укр[аїнської] інтелігенції і таким, може, й доведеться йому бути ще довгі роки.

Примітки

Уперше опубліковано: «Літературно-Науковий Вістник», 1906, кн. 8.

Подається за: *Франко Іван.* Вибрані твори: У 3 т.– Дрогобич: Коло, 2004.– Т. 3: Літературознавство, публіцистика.– С. 355–361.

У радянські часи стаття була заборонена через згадування імені М. Грушевського і виразно націоналістичний спосіб трактування подій, критику російського імперіалізму.

* * *

[1] Мається на увазі революція в Росії, що почалася у 1905 р. і протривала до 1907 р. Її результатами були загальна активізація громадського життя в країні, запровадження цілого ряду політичних і соціальних реформ, серед яких – встановлення законодавчого органу – Думи, вибори до якої мали доволі демократичний характер. Українство здобуло у ці роки право на ширше й офіційне використання своєї мови, мобілізувалося у своїх партіях, мало свою фракцію у парламенті, розгорнуло видання нових газет і журналів. Фактично, почалася нова, дуже активна хвиля національного відродження, що була трагічно розбита подіями Першої світової війни. Саме цей об'єктивний фактор, а ще пізніше революція 1917 р., не дали змоги українському рухові сягнути своєї повноти і міці як процесові формування модерної української нації на Наддніпрянщині.

[2] Тобто статтю «Що таке нація?» (1882) відомого французького мислителя, історика та письменника Ернеста Жозефа Ренана (1823–1892), у якій він сформулював ідею про «волю до нації» як головну передумову національної консолідації. Див. сучасний переклад статті Е. Ж. Ренана у виданні: Націоналізм. Антологія.– К.: Смолоскип, 2000.– 870 с.

[3] «Ruthenische Rundschau» – журнал, що видавався німецькою мовою у 1903–1915 рр. у Відні і мав за мету популяризувати українську ідею в німецькомовному світі. Спочатку називався «Ruthenische Revue».

СВОБОДА І АВТОНОМІЯ

І

В останніх роках у всіх кругах громади йде жива суперечка про перебудову всього громадського устрою для осягнення якнайкращого розвою всіх громадянських сил. Різні люди висловлюють різні погляди відповідно до того, на якому становищі стоять і які інтереси та суспільні сили уважають найважнішими. Ось на днях читали ми в «Новом времени» голос д. Меншикова[1], який іноді говорить як розумний чоловік, а іноді договорюється до такого, що хоч святих із хати виноси. І ось він, говорячи про будущий устрій Росії, ні з сього ні з того випалює таку бомбу: «Россия для русских! Нема більшої дурниці, як признавати в будущій думі якісь права іншим народностям або признавати, прим., українців якимось окремим народом. Не слід також допускати до думи всіх інородців: євреїв, поляків, башкирів, кавказців. Треба показати їм, що ми тут пани».

Чудно робиться, читаючи такі слова, а вони лунають часто з різних російських газет та журналів та знаходять віру й там, де би не слід було. Треба бути цілковитою дитиною в політичних справах, щоб у сьогоднішню пору загрівати себе і свою публіку таким дитинячим та наївним покликом. Так як коли б ніхто на світі й не знав, що Росія сьогодні більше для французів, для німців, англічан та жидів, що в її державний скарб повкладали свої міліарди і знай пильнують кождої копійки, яка впливає до того скарбу від «рус-

ских», і українців, і інородців, щоб поділитися нею. І так як би ніхто не знав, що найбільша часть збіжжя та природних багатств Росії в «русских» і не руських її частинах іде в руки тих же чужих експлуататорів, що тільки завдяки політичним та громадським порядкам у Росії змогли здобути собі в ній такі впливи і такі доходи. Коли Росія увільниться від того чужого, єгипетського ярма, в яке попала завдяки своїм порядкам, попала так важко і так глибоко, як ні одна сучасна держава, хіба тоді була б якась маленька підстава до такого високого гоц, яке вже тепер проголошує д. Меншиков.

«Россия для русских!» Ну, добре, а що таке ся Росія? Чи самі «русские» збудували її, самі своєю силою держать її? Здається, не треба надто глибоко влазити в історію, щоб зрозуміти, що над збудуванням і утвердженням теперішньої Росії працювали всі племена, що входять в її склад, працювали й німці, й українці, і всякі інородці. Нехтувати ними тепер, коли діло стануло на тім, аби з тої Росії зробити для всіх вигідну і простору хату, се значить не розуміти азбуки державно-політичного життя. Адже ж не буде добра в такій хаті, де половина людності житиме безправно, здана на ласку й неласку другої половини, примушена мовчати і нидіти та безпомічно дивитися на панування другої половини!

Та яке те панування! Адже ж маси «русского», великоруського народу живуть сьогодні в такій нужді, в такім занедбанні, бідності, темноті, поневірці, що весь цивілізований світ з жахом і невірою читає про се покази свідків. Дайте своїм власним народним масам хоч стільки хліба, щоб він місяцями не жив березовою корою, хоч тільки освіти, щоб він не закопував себе живцем у землю зо страху перед антихристом, хоч стільки самоуправи, щоб він міг сам дбати про свої інтереси, а тоді вже говоріть: «Ми тут пани!» Взагалі, се дуже погана манера стукати на своє панство і верховодство там, де всі свідоцтва говорять про сумний і важкий стан Росії і де треба б якнайбільше скуплення духу і уваги на те, щоб винайти дорогу справжнього відродження суспільства замість засмічувати його голови пустими фразами, що свідчать лише про засліплення та безтямність.

«Непотрібно давати ніяких прав інородцям»,– гукає д. Меншиков, не розуміючи того, що тих інородців міліони, що їх з лиця землі не зітреш. Що, як ті самі інородці скажуть: ні, ми недаром працювали над здвигненням Росії, вона потрібна й нам і для нашого розвою, ми не хочемо відставати від неї, хочемо жити в ній, але жити як люди, як рівноправні горожани, а не як раби та наймити? Д. Меншиков боїться, що всі інородці ненавидять «русских» і, одержавши

права, будуть працювати на згубу та шкоду Росії. Думаю, що се побоювання ні на чім не оперте. Певна річ, коли інородці (а є між ними багато народів свідомих, з далеко вищою, як у самих корінних «русских», цивілізацією) не зазнають від тих «русских» нічого іншого, як кривди, знущання та зневаги, то нівідки їм і набратися любові та поваги до них, і коли добродії вроді д. Меншикова бажають, щоб так або й ще гірше було й надалі, то по-мойому, се засуджує Росію на дальше, необмежене занепадання і не віщує ніякої кращої будущини.

Кращі уми в Росії, йдучи за такими ж умами Західної Європи, давно вже вказали інший шлях для справді тривкого і плодючого розвою. Сей шлях основується на першому принципі всякого громадського життя – *пошані до чоловіка,* до його кровних інтересів, до його природних, невідчужених прав, таких як свобода слова й організації, як нетиканість домашнього огнища без суду, як свобода заробітку та переселення і т. д. Се елементарні основи для всякого хоч трохи успішного життя громадського і державного, і, власне, запевнення і укріплення тих основ не бачимо досі в Росії. Від того браку терпить і пропадає так само великоруське плем'я, як і всякі інородці, і поки стан сеї елементарної необезпеченості триває в Росії, поти всякі такі балакання, що «ми тут пани» і «Россия для русских», виходять на жалку самохвальбу того хазяїна, що, сховавшися під столом перед грізною коцюбою своєї господині, відтам пискливим голосом озивається: я пан дому!

Ні, нема ніякої потреби і зовсім не пора російським патріотам дурити себе привидом панства і панування над ними, що мусять бути їх співгорожанами і товаришами в важкій праці над загоєнням тяжких ран, нанесених усій Росії дотеперішнім режимом. От у Північній Америці проголошено «доктрину Монро»: Америка для американців, а показалося, що хоч там і край багатий і господарка розвинена не в порівнянні до Росії, а таки без чужого робітника годі обійтися, і ті робітники, хоч помагають збагачувати Америку, проте й самі вивозять із неї міліони. Не така тепер пора, щоб держава, яка простяглася на шосту часть земної кулі, могла відгородитися китайським муром від решти світа.

II

З питанням про надання всім росіянам (не лише «русским») повної горожанської свободи і надання гарантій для тої свободи (до таких гарантій належать: перенесення

управи краю і законодавства на виборну народну репрезентацію, одвічальність міністрів перед тою репрезентацією і контроль державних фінансів з боку тої ж репрезентації) в'яжеться тісно питання *автономії* країв і народностей, питання, що мусить бути розв'язане не лише в інтересі поодиноких народів і країв, але і в інтересі цілої держави. Російські письменники та політики дуже часто, коли зайде мова за автономію різних окраїн, відкидають усяку думку про неї головно тому, що, мовляв, усяка така автономія ослабить цілість держави. Так як коли б для збереження цілості людського тіла доконче було треба, щоб у нього були зв'язані руки й ноги, закриті очі та заткані вуха. Вони не хочуть розуміти того, що, обезсиливши пооодинокі части держави, вони обезсилять тим самим і цілість. Щоб держати окраїни в німім і глухім послусі, на се треба повертати чимраз більше урядових сил і грошей, які без того можна б повертати на спільну користь усієї людності. Розріст державної адміністративної машини, зовсім непродуктивної, а зате ненажерної, потягає за собою чимраз більші кошти і не осягає своєї цілі, бо, як ми бачили в останніх роках російської історії, такий розріст доводить на кінці до повного безладдя, до самоволі навіть найдрібніших чиновників, до повного упадку почуття права серед людності, доводить самих чиновників до крадіжок, до хабарництва, а мирну людність до розрухів і актів самоволі як пімсти за ту самоволю, яку їй доводиться терпіти. Так було скрізь у Європі доти, доки уряди вірили в свою єдиномудрість і в те, що треба всю людність держати у безправії і страсі. І що ж тоді було? Замість супокою і тихої мирної праці вічне незадоволення людності, вічні розрухи та бунти, чимраз більші урядові утиски, пошукування за всякими конспіраціями, а в парі з тим ішло зубоження людності і ослаблення всього державного життя. Коли ж дійшло до крайності, вибухали революції, які силкувалися розірвати ті обручі державної опіки. Виборено, таким чином, права і пошану для кождої людини або бодай більшості людей до участі в веденні державних прав, в судівництві та законодавстві, і ніде через се держава не потерпіла, а навпаки, з розростом і свобідним розвоєм суспільних сил росла й розвивалася також держава. В числі таких держав була й Австрія, в якій, окрім нібито пануючого народу – німців, живуть ще інші народності, сказати б по-російському – інородці: чехи, хорвати, серби, українці, поляки, румуни. Були між німцями також такі мудрі, що гороїжилися та кричали: Австрія – то німецька країна, і нікому, крім родовитих німців, тут ніякі права

не належаться. Та швидко навіть такі мудрі зрозуміли, що так не можна жити ані німцям, ані нікому обік них. І в Австрії були побоювання, що нехай лише трісне німецький державний обруч, то вся Австрія розскочиться як розбита бочка. А тим часом показалося, що з наданням усім меншим народам горожанських і національних прав Австрія не лише не розскочилася, але навпаки, скріпилася і виросла в силу, і чим більше права й користі здобувають собі в ній різні народи, тим сильніше вони й держаться тої Австрії, бачачи собі в ній не ворога, а захист і опору. Добре колись сказано, що чоловік утікає не від калача, але від меча. Так само й малим народам, інородцям нема ніякого інтересу відриватися від великих держав, бо, відірвані, вони не були б ані на хвилю безпечні перед сусідніми державами і їх впливами та визиском. Отже, боятися того, чого бояться російські політики, що ось, мовляв, надамо права українцям, литовцям, кавказцям та іншим інородцям, то всі вони повідриваються від Росії, на се нема ніякої підстави. Всіх тих інородців на «настоящих русских» не переробите, а навіть хоч би се яким чудом божим удалося (се досі не вдалося ніякій державі на світі), то все-таки ті частини держави уже силою свого географічного положення, відмінності землі й клімату будуть перти до захования своєї відрубності, до своїх окремих прав і інституцій, відповідних до їх способу життя та спеціальних родів господарства, будуть жадати собі *автономії*. Так не забуваймо ще одного. Надання такої автономії різним окремим частинам великої держави, отже, не лише інородцям, але й «коренным русским» у різних частинах широкої держави,– то не лиш уступка, добродійство держави для людності. Ні, се держава мусить робити в своїм власнім інтересі, а коли й людність матиме при тім якісь користі, то за те вона буде обтяжена новими тягарями на удержання обік центрального ще й свого автономічного уряду. Бачимо се й в Росії на земствах, яких удержання так само лягає тягарем на людності, потребує окремих податків та коштів, як і удержання самого центрального уряду. Та се ще не значить, щоб автономія була шкідлива і непожиточна для місцевої людності. Російська держава занадто велика, щоб один центральний уряд міг лише дбати про безпечність і законність у всіх частинах і країнах, але тим менше він може дбати в кождій частині про тисячні місцеві інтереси, дрібні з погляду державного, але дуже важні для загалу місцевої людності. Дороги і шляхи, мости і греблі, недороди і місцеві випадки, пошесті й хороби, школи і лікарні – все се такі речі, що інакше зала-

годжуються в кождій губернії і вимагають окремого проводу й опіки не так уряду, як радше власних місцевих людей, зорганізованих для сього діла. Така автономія ніяким робом не може бути шкідлива для цілості держави, навпаки, вона корисна для неї, бо дбає за зріст добробуту і заспокоєння народних потреб у кождім куточку держави відповідно до місцевих обставин. Вона пожиточна для держави й тим, що полегшує їй адміністрацію, беручи на себе ті її часті, яких ведення було б для державних урядів занадто коштовне. Без такої автономії жодна велика держава не може встоятися, і ті, що радять Росії обходитися без неї, очевидно, самі не тямлять, що говорять.

III

Свобода й автономія мусять нерозривно в'язатися з собою, а властиво автономія мусить опиратися вповні на основах горожанської свободи. Се треба ясно зрозуміти, бо інакше можна на гарне слівце – «автономія» дати себе зловити так, як се ми бачили в першій російській Думі, де в так званім клубі автономістів під плащем автономії сиділи обік щирих прихильників свободи також люди, що лякалися її й бажали чогось зовсім іншого від дійсної горожанської свободи в новочаснім розумінні.

Щоб зрозуміти різницю між автономією, опертою на якійсь іншій основі, прим. на історичній традиції, досить буде заглянути до карт історії середніх віків. Середні віки зі своїм феодалізмом були, властиво, золотим часом автономії в найрізніших її формах. Автономні були провінції супроти найвищого владника, автономні були князі, графи, барони та дідичі супроти цілої держави, автономні були більші міста, оскільки мали силу й засоби окупити та оборонити свою автономію. Супроти сих дрібних автономій щезала зовсім сила центральної держави; щоб у разі потреби зібрати її і довести до діла, треба було не раз незвичайного зусилля політиків, хитрощів, обіцянок або навіть насилля і боротьби. Кожна автономна одиниця була в своїм ширшім чи тіснішім обсязі повноправною, мала власть над добром, свободою, життям і смертю оселеної в тім обсягу непривілейованої людності; не було зовсім того, що називаємо державним правом, спільним і обов'язковим для всіх горожан, а були тільки дипломи та привілеї, надавані верховною властю чи то поодиноким особам, чи родам, чи провін-

ціям, чи городам. Цілість держави була, таким робом, дійсною федерацією різнородних сил і груп, що дуже часто йшли наперекір одна одній (рицарство, прим., цілі століття завзято воювалося з містами, міста, особливо в Ломбардії, воювалися з імператорами і т. д.); удержання центральної державної власті було ділом хіба незвичайно здібних і енергічних одиниць, а найчастіше під володінням звичайних або слабосильних володарів уся держава стояла загальним безладдям, яке вийшло в приповідку у нас у приложенні до старої Польщі (Polska nierządem stoi*).

Не можна сказати, щоб ті порядки були зовсім шкідливі для загального прогресу. Вони, як знаємо, допомогли в тих жорстоких часах до розвою міст, ремесел, торгівлі та шкільництва, розбуджуючи загальну конкуренцію суспільних сил, суспільних, одначе, в тіснішім значенні: упривілейованих. Внизу під тими упривілейованими більше-менше повноправними верствами жила і томилася більшість народу, робуча маса селянства та міщанства, або позбавлена всяких людських прав, здана вповні на ласку Leibeigen** (феодалів, монастирів або більших міст), або до краю обмежена, стіснена в своїх людських правах, наражена на тисячні напасті та знущання сильних та самовільних панів. Треба було довгих століть і завзятої боротьби, з одного боку, суверенів з підданими, з другого боку – тих підданих зі собою і суверенами, поки з того автономічно-федералістичного хаосу виробилися суцільні новочасні держави з одноцільною армією, одноцільною бюрократією, одноцільними правами й інституціями, в тім числі й з одноцільними запоруками загальної горожанської свободи. Історія бачила в тім довгім розвої жахливі сцени селянських війн і рицарських нападів, городських революцій і кривавих розрухів; те, що привикли називати Великою Французькою революцією,– се був лиш один блискучий епізод у тій довгій революції, що вела з середньовікового автономічно-федералістичного хаосу до новочасних порядків.

Розуміється, що та французька революція не була також останнім епізодом у тій боротьбі новочасних порядків з середньовіковим феодалізмом і його традицією. Занадто сильні його парості пережили ту революцію і ростуть та буяють собі ще й досі не тільки в інших краях Європи, де та революція не була переведена так основно, як у Франції, і чіплялася більше зверхніх форм, ніж самої основи соціального та політичного життя, але і в самій Франції, де

*Польща існує незалежно від уряду (*польськ.*).– *Ред.*

**Кріпосних (*нім.*).– *Ред.*

на наших очах іде нова, хоч і безкровна поки що революція – боротьба державної власті не з релігією, як плещуть злі язики, а з занадто вибуялою автономією церковної організації, що, черпаючи свої сили з державного організму, повертає їх систематично на шкоду того організму. А в Німеччині, Австрії, Італії та Іспанії ся боротьба мусить бути ще завзятіша і тяжча, бо тут обік страшенної сили новочасного, не на релігійній, але на політичній основі зооганізованого клерикалізму, що йде до усталення світської власті панства над усім світом, живуть і сильні парості середньовікових феодальних традицій з їх завзятим змаганням до автономії, опертої не на свободі і рівноправності всіх горожан держави, а на історичних традиціях, ворожих тій рівноправності й свободі.

Для нас, українців, що разом з Польщею, а потім з Росією і Австрією перейшли всі фази того великого історичного процесу і по якійсь іронії долі звичайно мусили коштувати найпоганіші і найприкріші наслідки тих старих порядків, для нас у теперішню пору дуже важне зрозуміння сеї історичної азбуки, яка б давала нам тверду основу в дальшім політичнім житті і хоронила нас від неясності і баламутства.

От тим-то думаю, що покликом нашим у сю пору не може бути ані автономія sans phrase*, ані федералізм sans phrase, але все і всюди: *повна політична воля і рівність кождої людської єдиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національності.*

Примітки

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1907, т. 37, кн. 2, с. 285–292.

Стаття викриває колонізаторську політику царського уряду і містить матеріал для оцінки поглядів І. Франка з національного питання.

Подається за: *Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1986.– Т. 45.– С. 439–447.

* * *

[1] Меншиков Михайло Йосипович (1859–1918) – реакційний російський журналіст, співробітник «Нового времени».

---

* Без розмов (*фр.*).– *Ред.*

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ. ПРОПАЩИЙ ЧАС. УКРАЇНЦІ ПІД МОСКОВСЬКИМ ЦАРСТВОМ (1654–1876)

1909

З передмовою Михайла Павлика[1]*. Львів, 1909, ст. 38.*

Отся нова публікація М. Павлика не зовсім нова. Частина праці М. Драгоманова п[ід] з[аголовком] «Пропащий час», призначена первісно для першого тому женевської «Громади», але полишена недокінченою і захована в такім стані тільки в коректурних листках, була надрукована Павликом іще 1896 р. в «Житі і слові» і окремо в відбитці п[ід] з[аголовком] «Листа М. Драгоманова до галичан» (ст. 100–118). Там, одначе, було надруковано не все те, що лишилося зі статті, а тільки кінцева часть від слів: «Чому не проміняти», що тепер стоять на ст. 17 брошури, аж до її кінця. Значить, новостю являється тільки вступний текст М. Драгоманова від ст. 12–17 і передмова Павлика від ст. 3–8.

Про статтю М. Драгоманова, що, хоч не докінчена, мала на свій час і має ще й тепер деяке значення, скажемо тільки коротко. Головна її основа – передрук переяславського трактату Хмельницького з московським царем і порівняння пунктів того трактату, т. є. дезидератів тодішньої козацької старшини, апробованих московським правительством, але, розуміється, не додержаних опісля, з основними точками тодішніх західноєвропейських конституцій, особливо англійської, бельгійської та швейцарської. При всіх основних хибах козацької верстви все-таки виходить, що козацькі дезидерати щодо свого лібералізму і значної міри соціальної спра-

ведливості могли без сорому остоятись обік найліберальніших тодішніх конституцій Західної Європи. Певна річ, допускалося тут підданство селян у тій формі, яка була вироблена в Польщі, та все-таки не треба забувати, що підданство селян у більшині західноєвропейських країн було тоді далеко тяжче, як у Польщі.

Основна думка М. Драгоманова, що весь час, проведений українським народом від 1654 р. аж до 1876 р., був страченим часом, видається мені занадто песимістичною. Певна річ, Московщина ламала брутально свобідніші козацькі порядки, душила свободу слова і думки, нарешті, при кінці XVIII віку закріпостила значну часть українського селянства. Та все-таки не треба забувати, що московське правительство в тім часі здужало приборкати татарську орду, яка протягом 300 літ майже ненастанно пускала кров із українського національного організму і з якою польське правительство ніяк не могло дати собі ради; зламала вплив турецький на північнім березі Чорного моря і виперла турків за Дунай; а що найважніше – зруйнувала Польщу як державну організацію, а продержавши польське королівство протягом п'ятнадцяти літ під конституційно-автократичним режимом, засіяла також на Правобережній Україні і серед великоруської інтелігенції здорові сімена лібералізму та конституціоналізму. Не слід забувати, що й українське слово до 1876 р., невважаючи на різні адміністраційні примхи, все-таки ожило при кінці XVIII віку і розвивалося значно свобідніше, ніж, приміром, у сучасній Австрії, що визначні українські письменники займали високі урядові становища або, як Григорій Квітка, тішилися приязню найвищих двірських сфер, та й із поезій Шевченка і в миколаївських часах, і в часах Олександра II все-таки вспіло пройти в печать настільки, що могло дати основу до таких оживлених рухів, як часи петербурзької «Основи» і недільних шкіл 1860–63 р.[2]

В усякім разі зі статті М. Драгоманова, оскільки сягає її дотеперішній текст, не можна витягати такого висновку, як витягає з неї М. Павлик, а власне того, що, на думку М. Драгоманова, для України: «*Одно спасіння: вирватись з царства нашої пропащості, відділити й відгородити українську землю від Росії – якнайшвидше, за всяку ціну, поки ще час...*». Як звичайно, так і тут, М. Павлик, покликаючися на М. Драгоманова, являється найгіршим толкователем його слів і думок і щодо стилізації, в додатку, найнещасливіше. Ніякий розумний чоловік, що має крихту політичного глузду, а тим менше М. Драгоманов, не міг навіть найбуйні-

шою фантазією змалювати собі можності «відділити й відгородити українську землю від Росії». Хто хоч трохи знає етнографічні границі між українським та великоруським і іншими суміжними з нами народами, той може тільки здивуватися наївності публіциста, який може таку фантазію видавати за постулат розумного політика. Як звичайно, у таких наївних людей усе горить, отже, хто живе, хапайтесь «якнайшвидше, за всяку ціну, поки час», за його наївну мрію. На доказ своєї думки наводить Павлик становище російських українців, а властиво невідомо якого загалу тих українців супроти російської революції. На його думку, той загал стояв «безсильний, безпорадний, несвідомий, майже кругом (!) залякований, чекаючи змилування від московсько-російських політичних рухів – дійсний жасний продукт їхнього панування над Україною» (ст. 7). Очевидно, М. Павлик прожив часи російських революційних рухів остатніх літ у якійсь клітці, з якої не видно було ані крихти світу, і не має ніякого поняття про становище ані українського загалу, про який у російській Україні загалом говорити не можна, ані тим менше про становище різних українських партій та гурт[к]ів, які загалом у найновішім визвольнім русі Росії відіграли коли не головну, то все-таки дуже важну роль. Справді, «дійсний жасний продукт» незнання і зарозумілості, можна сказати про передмову М. Павлика.

Примітки

Вперше надруковано в журн. «Радянське літературознавство», 1958, № 3, с. 111–112.

Рецензія призначалась до публікації в ЛНВ.

Подається за: *Франко Іван.* Зібрання творів: У 50 т.– К.: Наук. думка, 1986.– Т. 47.– С. 402–404.

* * *

[1] Павлик Михайло Іванович (1853–1915) – український письменник, публіцист і громадський діяч революційно-демократичного напряму, соратник І. Франка.

[2] Автор тут має на увазі піднесення культурно-просвітницького руху на Україні в період першої всеросійської революційної ситуації, одним з проявів якого було видання першого белетристичного і громадсько-політичного журналу українською мовою «Основа» (Петербург, 1861–1862 рр.) та діяльність в ряді міст України так званих недільних шкіл, де навчалося доросле неписьменне населення.

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

А

Августин Блаженний *511, 521*

Адальберт (св.) *43*

Адлер В. *403*

Аксаков І. *98, 99, 109, 122*

Александр Македонський (Александр Великий) *374, 431, 432*

Алексович В. *186*

Аменофіс IV (Аменхотеп IV, Аменготеп IV, Ехнатон) *427, 428, 467*

Антоній (св.) *574*

Антонович В. *135, 322, 333, 335, 356*

Анфантен Б.-П. *455, 456, 468*

Арабажин К. *395*

Арвін *228*

Арістов М. *88, 89*

Арістотель *113–115*

Арсеньєв К. *106, 121, 486, 497*

«Архів слов'янської філології» *221*

Архімед *286*

Астони (Астон Ф. В.) *443, 467*

«Атенеум» *96*

Ауерсперг А. *59, 80*

Б

Бабеф Ґ. (Франсуа Ноель) *455, 468, 529*

Багалій Д. *607*

Багратіон П. *170*

Бадені К. *163, 205, 207, 208, 394, 399*

Бадені С. *205, 206*

Базар С.-А. *455, 456, 468*

Байрон Дж. Ґ. *407*

Бакунін М. *107, 171, 172, 224, 350, 398, 409, 470*

Балугянський (Балудянський) М. *106, 121, 185*

Бантиш-Каменський Д. *64, 80*

Барбе д'Оревільї Ж. А. *224, 249*

Барвінок Ганна (Білозерська-Куліш О.) *366*

Барвінський В. *342–344, 346, 353, 354, 357, 358, 396*

Барвінський О. *146, 163, 175, 208, 332, 341, 369, 373, 396*
Баторій Стефан *45, 56*
«Батьківщина» *352–354, 398*
Бачинський Ю. *176, 178, 179, 185*
Бебель А. *223, 227, 243, 403*
Бейст Ф. *187, 194*
Бекенштейн Й.-С. *101*
Бекс Ж. А. *239*
Белей І. *398*
Белламі (Белемі) Е. *517, 522*
Белль А. *230*
Бєльський Г. (див. Скуратов Малюта)
Бен О. *228*
Бентам Є. *230, 250*
Беранже П.-Ж. *382*
Берґсон А. *417*
Бернштейн Е. *409, 416, 529*
Бестужев-Рюмін М. *171, 181*
Бєлінський В. *107, 171, 174, 470*
Бжезінський З. *14*
Білик І. *338*
Білозерський В. *93*
Білоус М. *554*
Бісмарк О. фон *243, 368, 369, 402, 409*
Біттфінгер *102*
Блан Л. *224, 225, 403, 409, 455*
Бланкі О. *224, 227, 249*
Бляйхредери *443, 467*
Бобикевич К. *344*
Бобриков М. *475, 497*
Боголєпов (Боголєнов) М. *480*
Бодуен де Куртене *605*
Бойко *206*
Бойко Я. *212*
Бойчук *280*
Бок *320*
Бокль Г. Т. *227, 228, 240, 249*
Болеслав III Кривоустий *48, 57, 281, 290*
Болеслав Хоробрий *43, 56*
Болотов А. *300*
Бордуляк Т. *390, 420*
Борис (кн.) *56*
Борисикевич І. *282, 285*
Борнс (Бернс) Дж. *403, 407*
Бородаєвський С. *606*
Бородай О. *561*
Боткін В. *171, 181*
Бохенська Є. (Марта) *391*
Бризгалов О. *119, 122*
Брокгауз Ф. *544*
Бронський (Броневський) М. *170*
Брох О. *215*
Будзиновський В. *390*
«Буковина» *303, 304, 310*
Булигін О. *577, 584*
Бурцев В. *127, 131*
Буслаєв Ф. *477*

В

Вагилевич І. *278, 280, 289, 290*
Ваґнер Р. *410*
Вайганд *214*
Валій І. *187*
Валленрод К. *160, 163*
Валленштейн (Вальдштейн) А. *96, 99*
Валуєв П. *320, 334*
Вандербільт К. *402*

Варвара (св.) *185, 275, 276*
«Варшавский дневник» *346*
Василій Великий *336, 502*
Василій Кесарійський *80*
Василович *344*
Васильчиков І. *109, 122*
Вахнянин А. *146, 341, 395*
Ваян *224*
Вебб (Уебб) С. *231, 250*
Венелін (Гуца) Ю. *185*
Вергун Д. *573, 575*
Верн Ж. *359*
Вертгайм *410*
Веселовський О. *477, 572, 575*
«Вестник Европы» *96, 97, 99, 140, 141, 221, 497*
«Вестник народной воли» *128, 132*
Вершхлєйський (архієп.) *552*
Виноградов *488*
Вислоух Б. *212, 221*
Вишенський Іван *170*
Вишневецькі *165*
Вівсяник М. *186*
«Вік» *418, 419*
Віко Дж. *227, 240, 249*
Вірський *552*
«Вісник для русинів Австрійської держави» *291*
Вітвицький (Вітвіцький) С. *68, 81*
Вітик С. *211*
Вітте С. *485, 497*
Вітте Я. де *291*
«Вѣнок» («Вінок русинам на обжинки») *278, 290*
Вовк Ф. *322, 350, 354, 397, 606*
Вовчок Марко *172, 366, 388*
Возняк М. *55*
Володимир Мономах *473*
Вольней *227*
«Вольное слово» *141, 355, 356, 600*
Вольтер Ф.-М. А. *103, 295*
«Вперед» *128, 132*
Вротновський Ф. *281*
Вуйцік *212*
Вулкан Самійло *185*
Вундт В. *228, 229, 406*

Г

Габсбурги *18, 85, 416*
Гайне (Гейне) Г. *364, 407, 409*
Гакет Б. *167*
«Галицько-руська матиця» *285, 291, 397*
Галич О. *106, 121*
«Галичанин» *545, 565, 571, 574*
«Галичо-руський вісник» *287, 291*
Галілей Г. *81*
Галька Гнат *315, 334*
Ганнібал *582*
Гарасевич М. (барон де Нойштерн) *86, 89*
Гартман Е. *417*
Гаршин В. *477*
Геґель В.-Ф. *10, 228, 229, 234, 246, 536*
Гедройць Є. *14*
Гейкінг А. *492*
Геккель Е. *228, 250, 448*
Гекслі Т. *228, 250*
Гельбіг Г. *120*
Гельмгольц Г. *228, 250*
Гендігер Ю. *145, 162*
Генрих VIII *468*

Германн Я. *102, 106, 121*

Герцен О. *81, 107, 128, 171, 350, 355, 405, 409, 470, 471, 564, 568, 569, 594*

Гіндмен Т.-К. *403*

Гірші *443, 467*

Гладилович Д. *169, 357, 359, 398*

Глинський *552*

Гліб (кн.) *56*

Глібів Г. Н. *489*

Глушкевич М. *562–565, 568–571, 574*

Гнатюк В. *194, 195*

Гнідич М. *171*

Гогенцоллерни *243*

Гоголь В. *420*

Гоголь М. *170, 171, 307, 359, 546*

Годунов Б. *49*

Голіцин О. *105*

Головацький І. *278, 290*

Головацький Я. *29, 169, 278, 287, 289, 290, 315, 319, 547*

Голубєв С. *356*

Гольдман Б. *145, 148, 162*

Гончаров І. *171, 387, 477*

Горбаль К. *149, 163*

Горбачевський А. *147, 162*

Горбачов М. *16*

Горошкевич Ю. *280*

Горький М. *477, 564, 571*

Грабар О. *343, 347, 357, 396, 548*

Грабович *344*

Грабовський П. *384*

«Гражданин» *481–483, 497*

Грицько П. (див. Григор'єв П.)

Грибоєдов О. *171*

Григор'єв (Грицько) П. *132*

Григоріевич (Цеглинський) Г. *362, 398*

Григорович В. *136, 140*

Григорович Д. *171, 477*

Грицуняк А. *374, 398*

Грінченко Б. (Чайченко Василь) *354, 376, 378, 380, 398, 420*

«Громада» *350, 397, 597, 617*

«Громадська думка» *399*

«Громадський голос» *295*

«Громадський друг» *352–354, 359, 361*

Грушевський М. *213, 220, 333, 386, 387, 601–608*

Губе Р. *68, 81*

Гудз І. *275, 276*

Гумбольдт А.-Ф.-В. *407, 416*

Гурик Й. *147, 162*

Гуца Ю. (див. Венелін Ю.)

Гушалевич І. *547*

Ґ

Ґавлічек К. *407*

Гете Й. В. *183, 184, 189, 228, 360, 381, 401, 465*

Ґладстон В.-Ю. *402*

Ґонта І. *201, 209*

Ґрановський Т. *171, 181*

Ґротефенд Ґ.-Ф. *407, 416*

Ґуди *402*

Ґюго В. *407, 409*

Ґюйо І. *228, 235*

Д

Дамов *545*

Данец *212*

Данте А. *124, 559*

Дарвін Ч. *124, 249, 250, 407, 447, 448*

Дашинський І. *360, 398*

Дашкевич М. *356*

Дебельський *552*

Дебогорій-Мокрієвич В. *127, 131*

Дейч О. *271*

Декарт Р. *228*

Деліль Ж. Н. *102, 121*

Делянов І. *111, 122*

Дені Г. *229*

«Денница» *344*

«День» *109, 122*

Дерулед П. *95, 98*

Дефюїссо А. *403*

Джаншієв Г. *405*

Джіффен Р. *238*

Джордж Г. *403, 461, 462, 518, 522*

«Дзвінок» *379*

Дідицький Б. *315*

Дідро Д. *103, 228*

Дідушицький (Дзєдушицький, Дідушинський) В. *425, 467*

Діккенс Ч. *407, 470*

«Діло» *39, 55, 57, 65, 77, 79, 84, 87, 303, 343, 354, 357–359, 387, 395–397, 562, 564*

Дільтай (Дільтей) В. *417*

Діцген Й. *227, 228*

Дніпрова Чайка (Василевська Л.) *366, 385*

Добролюбов М. *98, 405, 477*

Добрянський А. *86, 186, 344*

Добрянський В. *186*

Доленга-Ходаковський З. (Чарноцький А.) *278, 289*

Дольницький А. *396*

Дондуков-Корсаков О. *560, 561*

Донцов Д. *7, 249, 417*

Дорінг *291*

Дорошенко *607*

Дорундяк М. *147, 162*

Достоєвський Ф. *107, 171, 384, 387, 405, 477, 564, 568–570, 574*

Драгоманов М. *26, 120, 127, 133–141, 145, 174, 175, 224, 254, 269, 296, 306–308, 310, 322–324, 331, 332, 335, 338, 341, 346, 349–351, 353–357, 365, 366, 369, 370, 372, 379, 381, 395, 397, 450, 452, 495, 562, 566, 574, 585–596, 598–600, 607, 617, 618*

Дрентельн О. *369*

Дрепер Дж.-В. *253, 254*

Дрогобецький Ю. *187*

«Друг» *335, 338, 341, 361, 395, 396, 562, 563, 565–568, 574*

Дудикевич В. *567, 571, 573, 574*

Дудикевич О. *74*

Дунський *68*

Дюбуа-Раймон Е. *302, 310*

Дюрінг Є. *226, 246*

Дяків Т. *147, 162*

Е

Евклід *111*

Егіді Х.-М. *517, 522*

Едісон Т.-А. *407, 416*

Ейлер Л. *102, 120, 121*

Еккерман Й. *228*

Енгельс Ф. *9, 11, 177, 223, 225–229, 234, 238–243, 246, 247, 249, 459, 460, 462, 524–528, 530, 532, 536, 537, 540, 542, 588, 595*

Епікур *521*

Еразм Роттердамський *230*

Етвеш Й. *193, 195*

Ешлі *230*

Є

Єлизавета Петрівна *101–103, 120*

Єфименко О. *546*

Єфремов С. *595, 596*

Єфрон І. *544*

Ж

Желехівський Є. *386, 399*

Желябов А. *21, 259, 262, 267, 335, 355, 398*

«Живая мысль» *545*

Жириновський В. *15*

Житецький П. *322, 335, 356*

«Житє і слово» *179, 194, 208, 209, 220, 248, 251, 252, 256, 260, 266, 269, 298, 300, 379, 529, 617*

Жолкевські *346, 397*

Жорж Санд *224, 470*

Жофруа С.-І. Е. *228, 249*

«Жюстіс» *95*

З

«Заведеніє» *88*

Залеський В. М. (Вацлав з Одеська) *278, 289*

Залеський Ю. Б. *68, 81*

Залізняк М. *201, 209*

«Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка» *169*

Захаріясевич Я. *389*

Земанчик І. *185, 194, 277*

Земялковський Ф. *285, 291*

Зіммель Ґ. *417*

Зінов'єв В. *490*

Зічі *183, 184, 188*

Зомбарт В. *417*

«Зоря» *327, 336, 343, 354, 358, 359, 361–363, 365, 366, 379, 550*

«Зоря галицька» *282, 290*

Зубрицький Д. *168, 169, 180*

І

Ібсен Г. *393*

Іван Грозний *469, 473, 496, 559*

Іван Павло II (Войтила Кароль) *14*

Ігор (кн.) *165*

Ількевич Г. *278, 290*

Ільницький В. *343*

Іноземцев Ф. *106, 122*

Іпатій Потій *180, 345*

Й

Йосиф II *64, 185, 194, 274–277, 288, 353*

Йосиф (митроп.) *60*

К

Кабе Е. *455, 468, 517*

Кайсевич Г. *63–68, 73, 76, 80*

Калінка В. *60, 65, 73–75, 80, 345*

Кампанелла Т. *455, 468, 517*

Кант І. *105, 406*

Капніст В. *171, 181*

Караджич В. *278, 289*

Каразін В. *121, 171, 181*

Карамзін М. *210, 221*

Казеріо С. *224*

Карєєв М. *572, 575*

«Карпат» *341, 396*

Карпенко-Карий І. *375, 376, 378, 420*

Катерина I *101, 120*

Катерина II *101, 103, 104, 120, 170, 171*

Катков М. *91–93, 95–99, 119, 175, 471*

Катон Марк Порцій (Катон Старший) *59, 80, 92, 93*

Катренко *384*

Кауцький (Кавтський) К. *177, 181, 247*

Качала С. *66, 80, 319, 345, 397*

Качковський М. *148, 162, 163, 563*

Квітка-Основ'яненко (Квітка) Г. *136, 140, 168, 288, 291, 419, 420, 586, 618*

Келлер Ф. *476*

Кеннан Д. *478, 497*

Кеплер Й. *226*

Кетле Л. А. Ж. *227, 228, 249*

Кибальчич Над. *385*

Кибальчич Нат. *385*

Кибальчич М. *21, 259, 335, 355, 398*

«Киевлянин» *325, 336*

«Киевская старина» *356, 359, 544*

«Киевский телеграф» *323, 335*

Кирило (св.) *47*

Кистяковський (Кістяківський) Б. *594, 595, 600*

Климент Александрійський *511, 521*

Климкович К. *149, 163*

Клушин П. *320*

Кніге (Knirre) А. *505, 521*

Кобилянська О. *388, 389, 391*

Кобринська Н. *367, 420*

Кобринський Й. *169, 180, 278, 290*

Ковалевський В. *477*

Ковалевський І. *355, 398*

Ковалів *390, 420*

Козаневич (Козанович) М. *279, 290*

Козьмян С. *154, 163*

Коллар Я. *278, 289*

«Колокол» *128, 174, 355, 398*

Колумб Х. *426–429*

Комісаров М. *488*

Кондратов *488*

Конецпольські *165*

Кониський Г. *64, 80*

Кониський О. *126, 312–316, 318–328, 331–336, 338, 354, 358, 363–365, 369, 370, 372, 378*

Консідеран В. *8, 9, 224, 249, 516, 522, 529–532, 534, 536–542*

Конт О. *224, 406*

Конштедт В. *526–528*

Копач І. *562–564, 567, 568, 571, 572, 574*

Копернік Н. *101*

Копистенський Захарія *170*

Корзон Т. *199*

Короленко В. *477*

Кортес Е. *415*

Корш В. *93, 94*

Косак (Коссак) М. *343, 396*

Костомаров М. *91, 136, 137, 140, 172, 307, 315, 316, 318, 319, 325, 420, 477*

Костюшко (Косцюшко) Т. *198*

Котляревський І. *168, 170, 283, 288, 291, 420, 586, 592*

Коцовський В. *167, 180*

Коцюбинський М. *383*

Кошут Л. *168, 180*

Красінський З. *57*

Краттер Ф. *167*

Крилов М. *106, 122*

Кримський А. *379, 380*

Кропивницький М. *320, 376, 378, 420*

Кропоткін П. *450, 467, 492*

Кроче Б. *417*

Крушельницький А. *391*

Крюденер Ю. *105, 121*

Крюков Д. *106, 121*

Куземський М. *282, 285*

Кулик М. *492*

Куліш П. *136, 172–174, 208, 314–316, 319, 330–332, 334, 340, 341, 345–347, 378, 388*

Куніцин О. *106, 121*

Кунцевич Й. *63, 80*

Купчанко Г. *86, 89*

«Кур'єр львовський» *221*

Л

Лаврівський Ю. *87, 148, 163, 270, 285, 319*

Лавров П. *132*

Лайел Ч. *228, 250*

Ламанський В. *83, 85*

Ламарк Ж. Б. *228, 249*

Ламенне Ф. Р. *224, 249, 600*

Ланкастер Дж. *230*

Лассаль Ф. *9, 223, 227, 249, 403, 409, 459, 524, 527, 538*

Лассер Й. *59, 80*

«Ластівка» *550*

Лебединцев А. *319, 364, 544*

Левинський *89*

Левитський М. *297–300*

Левицький В. (Василь Лукич) *366*

Левицький Е. *173*

Левицький І. *343, 346, 498, 521*

Левицький Й. *278, 289*

Левицький М. *277, 288*

о. Левінський *275*

Ленау Н. *407*

Ленін В. *10, 141*

Леон XIII (Лев XIII) *58, 80, 163, 336, 519, 522*

Леонтович *282*

Лепкий Б. *390, 420*

Леру П. *224, 249*

Леруа-Болі́е (Леруа-Больє) П.-П. *244*

Лессінг Г.-Е. *404*

Лехницький А. *395*

Лєваковський *212*

Лєрмонтов (Лермонтов) М. *171, 405, 407, 470, 564, 568, 569*

Лизогуб Д. *355, 398*

Лиманський (Мова Василь) *325, 354*

Лисенко М. *322, 376, 395*

Литвинович С. *280, 319, 499, 552*

Лібкнехт В. *223, 243, 403*

Ліпперт Ю. *241*

«Літературно-науковий вісник» *249, 299, 310, 311, 380, 388, 394, 420, 495, 521, 524, 543–545, 573, 583, 584, 599, 608, 616, 619*

Ліщинський *48*

Лодій П. *185, 194, 247*

Лозинський В. *389, 399*

Лозинський Й. *278, 289*

Ломоносов М. *103, 121*

Лонге Ш. *95, 98*

Лоріс-Меліков М. *109, 110, 122, 355, 398*
Лотоцький А. *606*
Луї Філіп *526, 530*
Лутінов *111*
Любек Е. *100, 120*
Людовік XIII *99*
Лютер М. *525*
Лям Я. *347*

М

Маблі Г.-Б. де *455, 468*
Магеллан (Магаліенс) Ф. *428*
Мазепа І. *13, 164*
Маковей О. *216, 218, 219, 388–390, 420*
Максимович М. *168, 278, 289*
Малиновський М. *86, 170, 282, 285, 347, 397*
Малон Б. *95, 98*
Мальтус Т.-Р. *516, 522*
Маньковський А. *492*
Марат Ж.-П. *106, 121*
Марія-Терезія *185, 194, 275*
Марков О. *86*
Марков Й. *396*
Маркович О. *366, 420*
Маркс К. *8, 9, 11, 98, 177, 223, 225–229, 231–234, 236–242, 249, 297, 308, 338, 409, 458, 459, 461, 462, 516, 520, 524–528, 530–532, 534, 536, 537, 540–542, 588, 595*
Мартович Л. *390, 420*
Масляк *344*
Махновський *251*
Медведюк *280*
Мезенцев М. *492*
Мен (Мейн) Г. С. *228*
Менделєєв Д. *477*
Менелік II *246, 250*
Меншиков М. *609–611, 616*
Меретині Б. *291*
«Мета» *163*
Мефодій *47, 82, 83, 85*
Мечников І. *477*
Мешко I *47, 57*
Мещерський В. *98, 99, 481–483, 497*
Микола I *102, 106, 108, 110, 119, 120, 195, 313, 409, 470–472*
Микола II *472, 496*
Миколай (св.) *88*
«Мир» *88, 89*
Мирний П. *338, 363, 376, 378, 381, 420*
Михайловський М. *405*
Михальчук К. *322*
Мишковський *564*
Міколайський *212*
Міль Дж. С. *228, 406*
Мільруа Л. *97*
Мінчакевич Ф. *278, 290*
Міхновський М. *20*
Міцкевич А. *68, 163, 407*
Могила Петро *322*
Могильницький А. *29, 167, 278, 290*
Могильницький І. *277, 288*
Могилянський М. *606, 607*
«Молода Україна» *303, 310, 342, 348*
Мольгель *238*
Мольтке Г.-К.-Б. *402*
Момзен Т. *240*
Монро Дж. *463, 468, 611*
Монтесума *405*

Мончаловський О. *545, 555, 567, 571, 573, 574*

Мор Т. *230, 455, 468, 517*

Морган Л. Г. *228*

Мордовець Д. *325*

Мореллі *455, 468, 517*

Мороз *315*

«Московские ведомости» *92, 93, 97–99, 122, 175, 354, 398*

«Московский журнал» *221*

Мох Р. *168, 180, 278, 289*

Мур Т. *407*

Муравйов М. *95, 96, 99*

Муравйов-Апостол С. *171, 181*

Н

«Набат» *128, 132*

Навроцький В. *307, 342, 396*

Нагірний В. *89, 90*

Наливайко С. *45, 56, 64*

Наполеон Бонапарт *170, 182, 402, 409*

Наполеон Людвік *529*

Наріжний (Нарєжний) В. *171, 181*

«Народ» *140, 141, 371, 372, 379*

«Народний дім» *88, 89*

Нарольський *359*

«Наука» *353, 395, 548, 549, 551, 554*

Наумович І. *23, 88, 89, 339, 341, 353, 395, 396, 545–551, 554–557*

«Научное обозрение» *297, 300*

«Начало» *297, 300*

Негребецький *337*

Неділський С. *386, 399*

Некрасов М. *107, 171, 568*

Неруда Я. *309*

Нечуй-Левицький І. *325, 354, 363, 378, 381, 388, 600*

«Нива» *163*

«Нижегородский листок» *497*

Нібур Б.-Ґ. *240, 407, 416*

Ніцше Ф. *410, 417*

Нобель А. *407, 416*

«Нова громада» *595, 600*

Новаковський П. *211*

«Новий пролом» *88, 89*

«Новое время» *484, 497, 609, 616*

«Новое слово» *297, 300*

Новосильцев (Новосельцев) Ю. *487*

Ноль *185*

Ноель Ф. (див. Бабеф Г.)

Ньютон І. *101, 226*

Нювенгіус (Ньювенґейс) Ф.-Д. *409, 416, 529*

О

Обтяжнов *488*

Овсянико-Куликовський Д. *601, 606*

Огарьов М. *107, 171, 350, 398*

Огоновський О. *339, 340, 386, 412*

Ожешко Е. *199*

Озаркевич І. *29, 283, 290, 291*

Окуневський Т. *206, 591*

Олег (кн.) *165*

Олександр I *104, 105, 108, 110, 121, 181*

Олександр II *108–110, 112, 122, 141, 259, 313, 326, 336, 355, 356, 472, 558, 559, 618*

Олександр III *112, 129, 259, 326, 333, 356, 384, 472*

Олесницький Є. *147, 369*

Опатович С. *315*

Орлай І. *185, 194*

Орлов Г. *101, 103, 120*

«Освобождение» *24, 560, 594, 600*

Осман II *45, 57*

«Основа» *91, 93, 172, 173, 314, 315, 322, 618, 619*

Остапчук Д. *147, 162*

Остапчук Я. *211*

Остлер *230*

Островський О. *171*

Острозькі (кн.) *165*

«Отечественные записки» *98*

Оуен (Овен) Р. *223, 229, 230, 232, 403, 455, 456, 468, 569*

П

Павінський А. *199*

Павлик М. *194, 208, 209, 369, 395, 397, 545, 562, 591, 617–619*

Павличко Д. *33*

Павло (ап.) *432, 456*

Павло (імп.) *104*

Палацький Ф. *85*

Партицький О. *341, 343, 344, 358, 359, 550*

Пасманік Г. *234, 240*

Паулі Ж. *278, 290*

Перовська С. *102, 120*

Перовський Б. *120*

Перовський В. *120*

Перовський Л. *120*

Перовський М. *121*

Перовський О. (див. Погорельський О.)

«Перший вінок» *367*

Пестель П. *171, 181*

Пестер *318*

Петрашевський М. *568, 574*

Петро (св.) *59, 70–72*

Петро I (Петро Великий) *101, 102, 120, 170, 469, 496*

Петро III *104*

Петров *356*

Петрушевич А. *47, 57, 170, 278, 285, 290, 547*

Петрушевич М. *390*

Пипін О. *97, 477, 572, 575*

Пирогов М. *109, 122*

Писаревський С. *288, 291*

Писарєв Д. *98*

Писемський О. *107, 477*

Підкова І. *45, 57*

Пій IX *58, 80*

Пій XII *30*

Пісарро Ф. *405*

Піхно Д. *325, 336, 419*

Платон *10, 113–115, 429, 455, 467, 517, 521*

Плеве І. *475, 480, 481, 485, 487, 497*

Плеханов Г. *270, 296, 300, 531*

Площанський В. *86, 89, 396*

Побєдоносцев К. *572, 575*

Погорєльський (Перовський) О. *120, 171, 181*

Подолинський М. *341, 395*

Подолинський С. *141, 335, 349, 395, 397*

Полетика Г. *171*

Полєвой *552*

Поляков *92*

Понтій Пілат *371*

Попель М. *280, 553, 554*

«Поступ» *466, 467, 590*

Потапенко В. *383*
Потебня *329*
Потебня О. *356*
Потоцький *552*
«Правда» *123–126, 175, 307, 323, 332, 335, 338, 341, 342, 361, 365, 369, 370, 372, 379, 395, 396, 398*
«Правительственный вестник» *92, 93*
Прийма *337*
«Просвіта» *328, 335, 339, 395–398, 550*
Протагор *222, 249*
Прудон П.-Ж. *224, 226, 232, 409, 416, 450*
Пугачов О. *470, 496*
Пустошкін *564*
Пушкін О. *107, 122, 171, 405, 407, 470, 480, 564, 568, 569*
Пчілка Олена *366, 376*
П'ясти *57, 290*

Р

Равашоль Ф. К. *224*
«Рада» *399*
Радзівілли *49*
Радищев О. *470*
Радкін П. *106, 122*
«Радянське літературознавство» *619*
Разін С. *470, 496*
Раймунд Г. *343, 359*
Рамзес II (Рамсес) *514, 521*
Раупах Е.-В. *106*
Ревакович Г. *159, 161*
Реклю Е. *136, 141, 224, 450, 467*
Ренан Е.-Ж. *606, 608*
Рентген В.-К. *407, 416*
Рилєєв К. *171, 181, 564, 568–570*
Ричков П. *300*
Рігер Ф.-Л. *83, 85, 286, 287, 291*
Рідль *60*
Рікардо Д. *230, 516, 528, 537*
Рішельє А. Ж. дю Плессі *96, 99*
Рогоза М. *345*
Роджерс Т. *227, 240*
Родс С. *409, 417*
Розумовський К. *102, 120*
Розумовський О. *102, 120, 121*
Романова О. *385*
Романови *10*
Романович Т. *142, 143, 145–150,* 153–157, *159–161*
Романчук Ю. *89, 90, 146, 163, 352, 398*
Ростопчин Ф. *170*
Ротшильди *402, 443, 467*
Рубець О. *376, 398*
Руданський С. *338, 380*
Рудченко *369*
Ружицький К. *281*
Рузвельт Т. *463, 468*
Рукавішніков М. *572, 575*
«Русалка Дністровая» *217, 278, 290*
Русов *322*
Русов А. *601, 606*
Русова С. *607*
«Русская правда» *89*
«Русская Рада» *395*
«Русские ведомости» *93, 300, 481–484, 488, 497*
«Русский вестник» *91, 93, 98*
«Русское слово» *109, 122*
Руссо Ж.-Ж. *104, 228, 444, 445, 455*

«Русь» *149, 163*
«Руська історична бібліотека» *396*
«Руська трійця» *289, 290*

С

Саблер В. *572, 575*
Савельєв *488*
Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) П. *45, 57*
Саламиков *488*
Салтиков-Щедрін М. *94, 97, 98, 171, 405, 477, 561, 574, 584*
Самійленко В. *381, 382*
«Санкт-Петербургские ведомости» *93, 94, 140*
Сапіга (Сапєга) *346, 397*
Сафо (Сафона) *384, 385*
Свентоховський О. *199*
Свидницький А. *338, 363*
«Світ» *84, 354, 355, 359, 361*
«Свободная Россия» *16, 127, 128, 131, 355*
Святитський *545*
Святополк (кн.) *56*
Святополк-Мирський П. *480, 481, 487–489, 497, 560*
Святослав (кн.) *165*
«Селянин» *399*
Семанюк І. (див. Черемшина Марко)
Сембратович Й. *63, 73, 397, 499, 521, 607*
Сембратович С. *187, 499, 521*
Семененко П. *68, 72, 73, 81*
Сенкевич Г. *199*
Сен-Сімон А. *223, 224, 226, 249, 455, 456, 468, 470, 517, 569*
Сєчєнов І. *477*
Синевідський М. *283*
Синявський *119*
Сипягін Д. *480, 483, 497*
Сісмонді (Сисмонді) С. де *229, 250*
Скалат *555*
Скуратов Малюта (Бєльський Г.) *473, 496*
Славінський М. *601, 606*
«Славянский век» *575*
Словацький Ю. *407*
«Слово» *64, 315, 316, 554*
Слуцький В. *298, 300*
Сміт А. *229, 232, 240, 359*
Смотрицький М. *170*
Снігурський І. *277, 289*
Собакін *480*
Собеський Я. *46, 57*
«Современная летопись» *91, 93*
«Современник» *109, 122*
Созанський *347*
Соколов Н. *607*
Солтис І. *186*
Сольцев *105*
Спасович В. *97*
Спенсер Г. *228, 303, 406*
Спіноза Б. *228*
Срезневський І. *171*
Стадіон *284*
Сталін Й. *15*
Станкевич М. *171, 181, 470*
Станьчик *199*
Стапінський *211, 212*
«Стара громада» *335*
Старицька Л. *366, 384*
Старицький М. *322, 376, 378, 420*

Стасюлевич М. *96, 99, 486, 497*
Стахович А. *487*
Степан (св.) *184, 194*
Стефаник В. *388, 391, 392, 420*
Стефанович Я. *271*
Стефенсон Дж. *407, 416*
Стеценко К. *420*
Стояловський С. *206, 209*
Строганов С. *106, 121*
Струве П. *296, 300, 560, 600*
Суворін О. *98, 99, 480, 497*
Судейкін Г. *480*
Сумцов М. *356, 420*
Сушкевич К. *319*

Т

Таафе Е. *59, 80*
Тайлор (Тейлор) Е. *228*
Талейран-Перігор Ш. М. *402*
Танячкевич Д. *357*
Тарновський В. *154, 379, 399*
Терещенки *306, 310*
Терлецький В. *68, 81*
Терлецький О. *397*
Тихомиров Л. *132*
Тірґо (Тюрго) А. Р. Ж. *528, 543*
Ткачов П. *132*
Тоґо *475*
Толстой Д. *93, 94*
Толстой Л. *97, 107, 171, 261, 387, 405, 444, 445, 449, 450, 477, 496, 497, 564, 568–570*
Толстой О. *387*
Тома Аквінський (Тома з Аквіна) *58, 80*
Томара М. *606*
Томпсон В. *229, 231, 232*
Трепов Ф. *492*
Трещаковський *553*
Туган-Барановський М. *296, 300, 606*
Тургенєв І. *97, 98, 107, 171, 364, 383, 405, 477, 569*
Турський К. *132*
Тьєр А. *301*
Тьєррі О. *227, 240, 249*

У

Уваров С. *496*
Угрон *196*
Уеллс Г.-Дж. *517, 522*
«Украинский вестник» *601, 602, 605–607*
Українка Леся *20, 251, 366, 384*
Уманець (Комаров) М. *399*
Унамуно М. де *417*
Урбан VIII (Маффео Барберіні) *75, 81*
Успенський І. *477*
Устиянович М. *29, 278, 288, 289, 357, 547*

Ф

Фаресов А. *296, 297, 299, 300*
Федькович Ю. *136, 140, 340, 420*
Фейлет *343*
Філомафітський О. *106, 122*
Фірцак Ю. *187*
Флоринський Т. *419*
Флюршейм (Фліршайм) М. *518, 522*
Фоєрбах (Феєрбах) Л. *226*
Фольмар Ґ.-Г. *403*
Фольтон *230*

Фортунатов П. *572, 575*

Франко І. *6, 7–33, 39, 56, 57, 84, 85, 120, 126, 140, 141, 154, 156, 159, 160, 162, 180, 182, 194, 208, 209, 220, 221, 248, 249, 260–267, 288, 290, 291, 295, 299, 300, 310, 311, 335, 336, 395–399, 416, 417, 420, 467, 468, 495–497, 521, 524, 543, 574, 584, 599, 600, 616, 619*

Фрідріх II *103*

Фур'є Ш. *223, 224, 228, 249, 403, 455, 468, 470, 517, 522, 529, 569*

Фурньє де Флей *235*

Х

Харитоненки *306*

Хераскови *101*

Хижняков В. *489*

«Хлібороб» *141*

Хмельницький Б. *13, 64, 135, 617*

Хмельовський *199*

Ходаковський (див. Доленга-Ходаковський З.)

Хоткевич Г. *380, 420*

«Хутір» *346*

Ц

Цвітковський Ю. *335*

Цеглинський Г. (псевд. Григорій Григорієвич) *337, 389, 420*

Цезар Юлій *473*

Ценглевич К. *280*

Цертелєв (Церетелі) М. *278, 289*

Цицерон *115*

Ч

Чаадаєв П. *16, 587, 600*

Чайківський А. *389, 390, 420*

Чайченко Василь (див. Грінченко Б.)

Чарноцький А. (див. Доленга-Ходаковський З.)

Чарторийські *346, 397*

Чарторийський Р. *346, 397*

Чемберлен Дж. *311, 409, 417*

Чемберлен Х. *309, 311, 417*

Червінський Я. *346*

Череватенко І. *379, 399*

Черемшина Марко *388, 391*

Череп-Спиридович А. *572, 575*

Черкезов В. *8, 9, 224, 240, 242, 248, 529–531, 535, 543*

Чернишевський М. *97, 98, 107, 109, 226, 338, 405, 477, 560, 564, 568–570*

Чехов А. *477*

Чивільов О. *106, 121*

Чижевич А. *509*

Чикаленко Є. *377, 399*

«Читальня» *548, 549, 554*

Чічагов (Чичагов) П. *170*

Чубинський П. *322, 335*

Ш

Шараневич І. *343*

Шахматов О. *572, 575*

Шашкевич В. *149, 163, 555*

Шашкевич Г. *283*

Шашкевич М. *29, 163, 167, 168, 278–283, 287, 290*

Шевченко Т. *6, 27, 91, 136, 140, 170–173, 175, 216, 260, 264, 289, 312, 313, 315, 316, 324–326, 330, 333, 334, 336, 339–341, 357, 391, 407, 419, 420, 545, 546, 586, 587, 618*

Шекспір В. *124, 378, 388, 513*

Шеллер М. *417*

Шеллі П.-Б. *407*
Шеллінг Ф. *95, 99, 600*
Шептицький А. *29, 30, 336, 498–511, 513–515, 519–521*
Шептицький Л. *275*
Шибитько Н. *342, 396*
Шіллер Й.-Ф. *290, 360*
Шмерлінг А. *163*
Шопенгауер А. *406*
Шраг І. *490*
Шувалов І. *103, 121*
Шульгін В. *336*
Шульгін Я. *335, 336*
Шумлянський Й. *345*

Щ

Щавницький М. *185, 194*
Щапов А. *89, 405*
Щепановський С. *151*
«Щигль» *50*
Щоголев Я. *325*
Щурат В. *388*

Ю

Юзефович М. *91, 93*
Юра (св.) *285, 291*
Юрій Змієборець (св.) *302, 310*
Юстиніан І *115, 122*

Я

Яблоновський О. *199*
Яворський Ю. *547*
Ягайло (Ягайло) *47–49, 197*
Ягайлони (Ягеллони) *44, 56*
Ягіч (Ягич) В. *214, 221*
Ядвіга *197*
Яков (ап.) *503*
Яницький О. *186*
Янський Б. *68, 81*
Яросевич Р. *208*
Ярослав Мудрий *56*
Ясенський Г. *347*
Яхимович Г. *282, 284–286*
Яцків М. *388, 391*

«Allegemeine Zeitung» *86*
«Byzantinische Zeitschrift» *214, 221*
«Czas» *40, 56*
«Demokrata Polski» *68, 71, 81*
«Die neue Zeit» *100, 120, 226, 227*
«Die Zeit» *153, 154, 158, 160, 161, 200, 208, 234, 240, 481*
«Dziennik Poznański» *41, 56*
Ersch J. *141*
«Fliegende Blätter» *411*
«Gazeta Lwowska» *284*
«Gazeta Narodowa» *35, 199, 346, 397*
«Gazeta Sokalska» *154*
Gruber J. *141*
«Journal amusant» *411*
Kajsiewicz H. *63, 64, 68, 75, 76*
Kalinka X. *73*
Krasinski Z. *51*
«Kurjer Lwowski» *89, 93, 98, 120, 131, 161, 162, 208*
«La Démocratie pacifique» *529, 530*
«La Phaianstére» *529*
«La Phalangue» *529*
«La Révolte» *529*
«Le Devoir» *95*
«Les temps nouveau» *529*

«Napszód» *398*
«Nouveau Monde» *529*
«Nowa Reforma» *142, 145, 147, 159*
«Ognisko» *126*
«Pokrok» *83, 85*
«Praca» *598*
«Przyjaciel Ludu» *212*
«Pschüll» *411*
«Revue du Progrés» *225*
«Rivista Europea» *141*
Romanowich T. *162*
«Ruthenische Rundschau» *398, 607, 608*
«Ruthenishe Revue» *607, 608*
«Switło» *347*
«Szczutka» *50*
«Tydzień» *162*

Зміст

Дмитро Павличко. Іван Франко – будівничий української державності *5*

Теперішня хвиля а русини (1883) *34*

Наш погляд на польське питання (1883) *40*

Воскресеніє чи погребеніє? (1884) *58*

Два панславізми (1884) *82*

Баламутства в українській справі (1887) *86*

Катков і українофільство (1887) *91*

До відома панів чехів (1887) *95*

Університети в Росії (1887) *100*

Кому за се сором? (Відкритий лист до редакції «Правди») (1889) *123*

«Свободная Россия» (1889) *127*

[Промова на ювілеї М. П. Драгоманова] (1895) *133*

Дещо про польсько-українські відносини (Відповідь п. Т. Романовичу на статтю «Хатні справи українців») (1895) *142*

Ukraina irredenta (1895) *164*

І ми в Європі (Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття) (1896) *183*

Поляки і русини (1897) *196*

З новим роком (1897) *210*

Соціалізм і соціал-демократизм (1897) *222*

Між своїми (Епізод із взаємин між галичанами й українцями 1897 р.) (1897) *251*

Панщина й русини (1898) *274*

Радикали і релігія (1898) *292*

Народники і марксисти (Рецензія на книжку А. Фаресова «Народники и марксисты». С. Петербург, 1899) (1899) *296*

Поза межами можливого (1900) *301*

Про життя і діяльність Олександра Кониського (1901) *312*

З останніх десятиліть XIX в. (1901) *337*

На склоні віку (Розмова вночі перед новим роком 1901) (1901) *400*

«Вік» (1798–1898) (1902) *418*

Що таке поступ? (1903) *421*

Подуви весни в Росії (1904) *469*

Соціяльна акція, соціяльне питання і соціялізм (Уваги над пастирським посланням митрополита А. Шептицького «О квестії соціяльній») (1904) *498*

До історії соціалістичного руху (1904) *523*

Двоязичність і дволичність (1905) *544*

Сухий пень (1905) *558*

«Ідеї» й «ідеали» галицької москвофільської молодежі (1905) *562*

Одвертий лист до гал[ицької] української молодежі (1905) *576*

Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова (1906) *585*

Українська трибуна в Росії (1906) *601*

Свобода і автономія (1907) *609*

Михайло Драгоманов. Пропащий час.
Українці під московським царством (1654–1876) (1909) *617*

Покажчик імен і назв *620*

Наукове видання

БУДІВНИЧИЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

ХРЕСТОМАТІЯ
ПОЛІТОЛОГІЧНИХ СТАТЕЙ
ІВАНА ФРАНКА

Упорядник
Дмитро Павличко

В оформленні використано
шрифт української абетки художника Василя Чебаника,
на фронтиспісі – портрет Івана Франка роботи Івана Труша

Редактор
О. О. Бородіна

Художнє оформлення
Н. В. М'ясковської, О. С. Тичиніної

Технічний редактор
Т. М. Новікова

Комп'ютерна верстка
Г. Г. Пузиренка

Підписано до друку 05.07.2006. Формат 60×90/$_{16}$.
Гарнітура «Warnock Pro». Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 40,0. Обл.-вид. арк. 40,0.
Зам. 6-106.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія»
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-35-66.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

Будівничий української державності: Хрестоматія полі-
Б90 логічних статей Івана Франка / Упоряд. Д. Павличко.– К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.– 640 с.: портр.

ISBN 966-518-372-9

У книзі зібрано найважливіші твори Івана Франка, які становлять теорію і практичну характеристику української національної ідеї і висувають наймодерніші завдання перед нею.

Із радянських видань творів І. Франка неможливо скласти правдивого уявлення про його державотворчу діяльність. Основою цього збірника стали твори Франка, що їх замовчували, редагували й перекручували радянські ідеологи; надруковані за нових часів ці твори повинні бути душею і свідомістю будівництва української держави. Книга стане в пригоді не лише науковцям, студентам, аспірантам та викладачам гуманітарних навчальних закладів, а й усім, хто не байдужий до минулого та майбутнього України.

ББК 84.4УКР1+66.1(4УКР)1